

पातत्वेऽव्ययत्वमेव कुत इति चेत् स्वराद्यन्तर्गतत्वोपगमात् विगृही-
तस्याकारादेरनव्ययत्वेऽपि समस्तस्य तथात्वं कल्प्यते बाधकवि-
रहात् । ईश्वरस्य सर्गादिकर्तृत्वे ब्रह्मादीनां तथात्वबोधकानामाग-
मानामपि प्रामाण्यामित्येतत्सूचावेतुं तस्य ब्रह्माद्यभेदाभिधानमिति
न तद्वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । वस्तुतस्तु शरीरविशेषानवच्छिन्न एव भग-
वत्योमितिपदस्य रुढिः । ओं तत्सादितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत
इति समस्तं व्यस्तं त्वां शरणं गृणात्योमितिपदमित्यादिवहुतरत-
त्साधकसत्त्वात् । रुढेष्ट्वावच्छेदकं जगत्कर्तृत्वमेव । एवं च (१) नोमि-
त्येव विशेष्यपदं तदन्त्यानि च चतुर्थ्यन्तपदानि सैर्वाण्येव विशेष-
णपराणि । नमःपदं स्थापकपदबोधकप्रयोक्तृव्यापारार्थकं तदेक-
देशीभूतापकर्षान्वयि ध्वनिस्त्वमवधिमत्त्वं वा नमःस्वस्तीत्यादि-
सूत्रानुशिष्टचतुर्थ्यर्थः क्रियान्विततादृशार्थविवक्षापामेधापादानप-
ञ्चमीप्रसक्त्या नमः पदार्थघटकापकर्षान्विततादृशार्थविवक्षायां शेषप-
ष्ठयेव प्रसज्यत इति सर्वा ह्युपपदविभक्तयः पष्ठपवादिका इति न
विरुध्यते । वस्तुतस्तु (२) स्वावधिकोत्कर्षवक्ष्या स्थापनं नमस्कारः
तदेकदेशज्ञानान्वयि विषयत्वं विषयित्वं वा चतुर्थ्यर्थः । गुदं प्रण-
मतीत्यादौ तादृशज्ञानविषयतया गुरुप्रभृतेः कर्मत्वेऽपि प्रकृते
ज्ञानस्य धात्वनुपस्थाप्यतया न भगवतः कर्मता । नारा-
यणं नमस्कृत्येत्यादौ नारायणादेः कर्मत्वं प्रयत्नेनोपपादनीयम् (३) ।
नमस्करोति प्रणमतीत्यादौ सममिव्याहृतस्य कर्तुरेव स्वाव-
धिकोत्कर्षबोधको व्यापारः प्रतीयते न तूच्चारयितुरेव प्रकृते च
केवलाश्रमःपदात् प्रयोक्तुरेव तादृशव्यापारः प्रतीयत इति स्वाव-
धिकोत्कर्षवक्ष्या भगवज्ज्ञानानुकूलो मवीयो व्यापार इत्याकारकः
शब्दबोधः । विष्टम्येति । विष्टम्नो घृतिः सा च पतनविरोधि-
व्यापारः स च ईश्वरप्रयत्न ईश्वरसंयोगो वा । यथा विहायसि
आम्यतां विहङ्गमादीनां शरीरधारकप्रयत्नाधिष्ठानाश्च पतनं तथा

(१) यत्र ऋपद वैयर्थिकपदं च वर्तते तत्र ऋपदमेव विशेष्यबोधक भवतीत्याशयः ।

(२) गुदं प्रणमतीत्यादौ गुरोर्धोत्वर्थतावच्छेदकवत्त्वविहात् द्वितीयानुपपात्तित आह वस्तु-
तस्त्विति ।

(३) नारायणं नमस्कृत्येत्यत्र नमः पद तादर्थ्यमात्रं भूयतीति तदप्रामाण्यमपरोऽर्थ इत्येव
स्वीकारयोग्यमिति ।

मूलादिलोकानां शुद्धतत्त्वानामपि प्रवृत्तवर्गादस्तरसंयोगादेव न पतन-
मिति निरुक्तधृतिकवृत्त्यं भगवतोऽव्याहतमेव । पतनविरोधित्व
पतनानुत्पादप्रयोजकत्वं एव च घातवर्धनावच्छेदकपतनानुत्पाद-
घत्तया मृतानां कर्मता मुख व्यादाय स्वपितात्यत्रैव समानकालीन-
त्वमेव क्त्वाप्रत्ययायं. न तूत्तरकालीनत्व । भगवतो मृतधारकत्वम्
उक्तम् पुरुषस्त्वयः परमात्मे युदाहन । यो लोकप्रथमाविदप नि
मर्त्येन्यप ईदर इत्युपनिषदोऽपि प्रमापयन्ति । अतण्डेति । अत्र
नित्यसुखज्ञानवते इति नित्यसुखज्ञानात्मकायेति वा व्याप्यान वेदा-
न्तिकानामेव श्रौते न तु नैयायिकानां तैर्नित्यसुखस्यात्मनि ज्ञान-
सुखाप्रदस्य चानभ्युपगमादतस्तत्त्वमेव अक्षण्डो दुःखासम्पन्न
ज्ञानन्दो यस्मात् साऽक्षण्डानन्द एव मृत उपासनारूपो बोधो
पश्येन्येव व्याख्येयम् । अथवा अन्यत्र नित्यसुखाभिन्यक्तिमुक्ति-
पितिमद्वैतस्य परिष्कृतत्वात्तदवच्छेदकत्वमेतदभिहितं तथा चात्र
षट्स्य नित्यस्यानन्दस्य बोधः माज्ञात्कारं यस्मादिति न्युत्पत्त्या
भगवत उपासनाविषयतया मुक्तिप्रयाजकत्वमेवाक्षण्डेत्यादिना
प्रतिपादितम् । पूर्णाप नृनाय तृतीय स्वीयसुखेच्छावदन्वत्प्रमिति १)
हुमुमात्रलिङ्गकाशे भगवतोऽक्षरद्वयस्यानानुसरे धर्ममानोपा-
ध्यायैतमिहितम् । परमेति । परमत्प्रमुत्कर्षे स चात्मान्तत्वाधिक-
सर्वविषयकनिष्प्रज्ञानादिमत्त्वमेव ईदरस्य एव चार्थत एव तस्यात्मत्व-
ज्ञानेऽपि आत्मपदमन्त्रमित्याहारेणैवोक्तं परत्तात्पर्य इति न तद्वै-
षम्यम् । यस्तु तस्तु आत्मपद ज्ञानाच्छिन्नस्य वाचक न तु सुखा-
दिममगाधिकारपतावच्छेदकमूनद्रव्यत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छि-
न्नस्य सुखादिसमगाधिकारपतावहितस्य ईदरस्य तादृशजातिमत्त्वे
मानाभावात् सुखात्तावच्छिन्न प्रत्यान्मत्त्वेन हेतुताया अनभ्युपगमे-
ऽपि धर्मादिनिरुद्धेणानामनि सुखाशुण्यादासम्भवेन तादृशज्ञानादेव
युनेद्वैतमवाच्य । एव च यथा परममुन्दर इत्यादी पदार्थतावच्छे-
दकमोन्दर्पादिगत उत्कर्षे परमपदेन प्रत्याप्यत तथात्रापि आत्मप-
दार्थतावच्छेदकज्ञाननिष्ठ सर्वविषयकत्वादिरूप उत्कर्षस्तत्पदेन वा-
च्यत इति । एव च भगवत उत्कर्षप्रतिपादकत्वेन स्तुतिरूपतया
धर्ममपि ईदरे मद्रूप इति प्रथमम् ॥

नन्वेकानन्तरमपराभिधाने सङ्गतिसत्त्वमपेक्षितं न तु तत्प्रदर्शनं
तथा च प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिना कार्यत्वरूपसङ्गतिप्रदर्शनम-
फलं न च प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूप्यत इत्यभिधाने तत्पूर्वमेव कि-
मेतन्न निरूपितमित्याकाङ्क्षोदयाभिरूपणपूर्वापर्यनियामकस्य प्रत्यक्षा-
नुमानयोरुपजीव्योपजीवकभावस्य प्रदर्शनमावश्यकमिति वाच्यं
निरूप्ययोरुपजीव्योपजीवकभावस्य निरूपणक्रमनियामकतायाः स्व-
यं दूषणायतया स्वमते क्रमानियामकाकाङ्क्षया तदभिधानासङ्गतेरि-
त्याशङ्कां परिजिह्वीर्षुः सङ्गतिप्रदर्शनस्य प्रत्यक्षानुमानग्रन्थैकवाक्य-
ताप्रतिपत्तिप्रयोजनकत्वं निरूपणप्रतिज्ञाया निष्फलत्वशङ्कानिराचि-
कीर्षया तस्याः शिष्यावधानफलकत्वं च दर्शयति पूर्वापरेति ॥

(दी०) पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्याणामवधानाय
च सङ्गतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं प्रतिजानीते प्रत्यक्षवित्यादि ।

(चि०) प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरं बहु-
वादिसम्मतत्वादुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

(गा०) एकवाक्यत्वं साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतिपत्तिपरत्वं तथा च
जमिनिब्रूम अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति । एकार्थ-
प्रतिपादकयोर्घटोस्तिकलशोस्तीत्यादिवाक्ययोरैकवाक्यतावारणाय
साकाङ्क्षत्वनिवेशः तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वतन्निवर्तनीयाकाङ्क्षो-
त्थापकत्वान्यतरवत्त्वमव तत्साकाङ्क्षत्वं प्रकृते च प्रत्यक्षग्रन्थोत्थाप्या-
याः किमस्योपजीवकमित्याकारिकाया उपजीवकज्ञानविषयिण्या
आकाङ्क्षाया विषयसिद्धिसम्पादनेन निवर्तकत्वमनुमानग्रन्थस्येति
निरुक्ततत्साकाङ्क्षतानिर्वाहः भूतलं घटवदित्युक्ते को घट इत्याकाङ्क्षया
प्रयुक्तस्य कम्बुग्रीवादिमानित्युत्तरस्य तदेकवाक्यतावारणायार्थैक्य-
निवेशः यद्यपि तादृशवाक्ययोरपि यं कं चिदर्थमादायार्थैक्यमस्ति
तथापि परस्परसहकारेण विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं दलद्वयार्थः
प्रकृते च प्रत्यक्षपरिच्छेदानुमानपरिच्छेदयोर्मिलित्वा विशिष्टैकार्थ-
विषयकशब्दबोधजनकत्वेपि चत्वारि प्रमाणानीत्यप्रामाण्यशङ्का-
नास्कन्दिननिश्चयं प्रति परिच्छेदचतुष्टयस्यैव कथञ्चिदुपयोगितया
तादृशप्रतिपत्तिप्रयोजक्यामिप्रायविषयत्वरूपमर्थैक्यं निरायाधमे-

घ । एतादृशैकवाक्यताघटकसाकाङ्क्षताधानं सङ्कतिज्ञानादभवति
 यद्यदर्शयत्सङ्कतार्थकं भवति तच्चत्साकाङ्क्षमिति व्याप्तेः सङ्कतिज्ञा-
 नस्य साकाङ्क्षत्वाद्युमितिसामग्रीघटकत्वात् प्रत्यक्षोपजीवकभि-
 त्यनभिधाय उपजीवकत्वादिति पञ्चम्यन्ताभिधानमुपजीवकत्वस्य
 सङ्कतित्वलाभाय प्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपपरम्परया
 प्रयोजकत्वस्य हेतुपञ्चम्यर्थतया प्रत्यक्षानन्तरानुमानाभिधानप्रयोज-
 कजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपानुमानसङ्कतित्वस्य लाभात् । यस्तु-
 तां दर्शितपञ्चम्यर्थस्य जिज्ञासाधटितत्वात्साकाङ्क्षतालाभायैव पञ्च-
 म्यभिधानम् अत एव सङ्कतित्वेन सङ्कतेरेकवाक्यताव्याप्यत्वे उपजीव-
 कत्वत्वरूपतद्वयान्तररूपेणापि तद्व्याप्यतायां बाधशक्यत्वात् सङ्कति-
 त्वज्ञानं विनाप्येकवाक्यताप्रतिपत्तिसम्भवात्सङ्कतित्वलाभाय पञ्च-
 म्यन्ताभिधानमनर्थकमित्यपि निरस्तं न च पञ्चम्यर्थान्वयपदलाभप्रत्य-
 क्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासायां अनुमानाभिधानप्रयोजकताला-
 भेपि जिज्ञासायां प्रत्यक्षप्रत्योत्पाप्यत्यस्यानुमानप्रत्यनिवर्तनीय-
 त्वस्य चालाभाभिहकसाकाङ्क्षत्वलाभो न सम्भवत्येवेति वाच्यं जि-
 ज्ञासायां प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यत्वलाभे तादृशज्ञानप्रयोजकी-
 मृतप्रत्यक्षप्रत्यप्रयोज्यत्वस्यानुमानाभिधानप्रयोजकत्वलाभे अनुमा-
 नप्रतिपादकप्रत्यनिवर्तत्वस्य चार्थतो लाभात् । अनुमानप्रत्ये
 प्रत्यक्षप्रत्येकवाक्यताप्रतिपत्तिश्च उभयोरेकप्रत्यन्तर्गतत्वज्ञानस-
 म्पादनेन समस्तचिन्तामणिप्रत्यब्रानाधीनप्रत्यक्षादिद्यतुष्टयधर्मिक-
 प्रमाणेतरमेदपरिच्छेदेरूपफलविशेषेच्छायतोऽधीतप्रत्यक्षपरिच्छेद-
 स्य शिष्यस्य तादृशफलोपयोग्यनुमानपरिच्छेदाभ्युपगमप्रवृत्ताद्युपयु-
 ज्यते । केचिन्नु एकवाक्यत्वं निःश्रेयसरूपैकफलप्रयोजकत्वं तत्प्रतिप-
 त्तिद्यानुमानप्रत्यज्ञानधर्मिकनिःश्रेयसरूपेष्टसाधनताज्ञानरूपा शिष्य-
 प्रवृत्ताद्युपयुज्यते जायते च सा सङ्कतिमदर्थप्रतिपादकत्वरूपहेतुम-
 साज्ञानजनकात्सङ्कतिप्रदर्शमादिति व्याकुर्वन्ति । तदसत् उक्तहेतो-
 र्नादृशैकवाक्यताशून्यनिःश्रेयसानुपयोगिशालसाधारणतया व्य-
 मिचारित्वात् । निःश्रेयसत्वं परित्यज्य फलत्वरूपेण फलप्रवेष्टो
 फलस्योत्कटेच्छाप्रयोजकरूपविशेषाज्ञानात्प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपयोगिता-
 पत्तेः एकफलकत्वस्य एकवाक्यतापदार्थताविरहाच्च । शिष्याणा-
 मिति यथयानमनुमाननिरूपणात्मकस्य तत्र व्याप्तिविशिष्टत्वादि-

प्रकृतशब्दस्य विशिष्य शुभ्रया । अनुमाननिरूपणत्वेन सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयत्वावगतावपि विशिष्य तच्छ्रवणे बुभुत्सितार्थप्रतिपादकत्वाग्रहाद्विशिष्य तच्छ्रुश्रूपा न सम्भवतीति अनुमानमिदानीं निरूप्यत इति प्रतिज्ञाय तदभिधाने च विशिष्य प्रकृतनिरूपणे ऽनुमानविषयकत्वग्रहेण बुभुत्सितप्रमाणतत्त्वप्रतिपादकता प्रकृतशब्दश्रवणे विशिष्य गृह्यत इति तादृशशुभ्रयारूपावधानं निर्वहतीति तत्फलकत्वं प्रतिज्ञायाः । तादृशावधानं च विशिष्य तच्छ्रवणे शिष्यप्रवृत्ताबुपयुज्यते विरोधिन्याश्चाक्षुपादिसामान्या विघटनेन शब्दश्रवण एव वा । न च सङ्गतिप्रदर्शनानुमाननिरूपणप्रतिज्ञयोः प्रत्येकमुक्तप्रयोजनद्वयान्वये चकारासङ्गतिरिति धाव्यं प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिसमुदितवाक्यस्यैव प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञापदेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षवित्यादीतिक्रियाविशेषणान्वयायोगादेकपदार्थे एव तदुभयान्वयेन तत्सङ्गतेः एकदेशस्य एकवाक्यताप्रतिपत्त्यादिफलकत्वेनापि समुदाये तत्फलकत्वाबाधात् सङ्गतिभिन्नांशप्रतिपादनद्वारा नैकवाक्यताप्रतिपादकत्वमुक्तप्रतिज्ञावाक्यस्य किन्तु सङ्गत्यंशप्रतिपादनद्वारेति तस्य सङ्गतिप्रदर्शनरूपताप्रतिपत्तये सङ्गतिप्रदर्शयन्नित्यभिहितं धातुसम्यग्धे प्रत्यया इत्यनेन समभिव्याहृतक्रियासमानकालीनतायामनुशिष्टशतृपदात्सङ्गतिप्रदर्शनप्रतिज्ञयोरेककालीनत्यलाभेनार्थतस्तदमेदप्रतीतेः । प्रतिजानीत इति अन्यवहितोत्तरकालकर्तव्यतया बोधयतीत्यर्थः लट्प्रत्ययस्यात्र वर्तमानसामीप्यार्थकत्वादिति भावः ॥

प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति पञ्चम्या ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वपरताभिमानेन निरूपणक्रमनियामकाकाङ्क्षया उपजीव्योपजीवकमाद्यप्रदर्शनमिति साम्प्रदायिका धर्णयन्ति तन्मतमेव प्रथमतोऽनुवर्तमानः फलीभूतप्रत्यक्षानुमितिप्रमयोः प्रत्यक्षानुमानप्रमाणयोश्च कार्यकारणभावस्य प्रमातृत्करणनिरूपणक्रमनियामकतामाह अत्रेति ।

(दी०) अत्रोपजीव्योपजीवकभावः फलतः स्वरूपतश्च प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्वा प्रत्यक्षमितिस्तथा अनुमितयस्तु सर्वाः साक्षात्परम्परया वा व्याख्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः पुरस्कृतत्रायमुपजीवकतोत्कर्षः ।

(गा०) यत्र प्रत्यक्षानुमानप्रमथपौर्वापर्ये इत्यर्थः नियामक इति शेषः नियामकत्वमेव वा सप्तम्यर्थः । फलतः फलयोः प्रत्यक्षप्रमानुमिति-
 प्रमथोपेतिवात् । स्वरूपतः स्वरूपयोः प्रत्यक्षप्रमाणानुमानप्रमाण-
 योपेति वात् । अप्रानयोः प्रत्यक्षानुमानयोरित्यर्थः फलतः फलघ-
 दितपरम्परसम्बन्धेन स्वरूपतः साक्षात्सम्बन्धेन वर्तत इति शेषः
 तथा चोभयथैव स निरूपणक्रमनियामक इति भाव इति केचित् ।
 अत्रेतिपदं प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थपरं सप्तम्यर्थः प्रति
 पाद्यन्त तथा च फलयोः प्रमाणयोश्च उपजीव्योपजीवकभावः क्रम-
 नियामकतया एतद्वन्व्यप्रतिपाद्य इत्यर्थः उपजीव्यत्वस्य शब्दतः
 साक्षादलाभेऽपि उपजीव्यकृतानिरूपकत्वेनार्थतस्तद्भावात् निरोध
 इत्यपरि । ननु प्रत्यक्षानुमित्योरुपजीव्योपजीवकभावस्य तन्निरूपण-
 पौर्वापर्यनियामकता तदैव सम्भवति यद्युपजीवकत्वमानन्तर्यामि-
 धानन्याप्यमयेत् व्याप्तिश्च यत्प्रत्यक्षोपजीवकं भवति तत्प्रत्यक्ष-
 निरूपणान्यग्रहितोत्तरनिरूपणविषय इति विशेषतो यद्युपजीवकं
 भवति तत्तन्निरूपणान्यग्रहितोत्तरनिरूपणविषय इति सामान्यतो वा
 प्राप्ता उभयत्र प्रत्यक्षानन्तर्यमनिरूपिते तदुपजीवक्यदाध्यान्तरे व्य-
 मिचारः तद्व्याग्रहितोत्तरनिरूपणविषयत्वे सतीति विशेषण हेतौ
 निर्देशः तादृशव्यमिचारपरत्वेऽपि प्रथमे दृष्टान्ताभावात् व्यतिरेकि-
 दृष्टान्तः सुलभ इति चेत् तदाऽनुमानत्वमेव प्रत्यक्षनिरूपणानन्त-
 रनिरूपणनियामक निग्राह्यते अप्रयोजकत्वशङ्का पुनस्तुल्यैवेति
 द्वितीय एव पक्ष आदरणीयः सशायि अनुमित्युपजीवकतदनुव्यव-
 सायतदात्मकोपनयादिजन्योपनीतप्रत्यक्षादेस्तन्निरूपणान्यग्रहितोत्त-
 रमनिरूपणेन व्यमिचारो दुर्गार इति शङ्कां निराचिनीषुं प्रत्यक्षप्र-
 मानिष्ठानुमित्युपजीवकतातो अनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकतायात्मा-
 नन्तर्यामिधानन्याप्यतावच्छेदक विशेषमाह प्रत्यक्षफलस्येति । तथा
 अनुमि-युपजीविका अनुमितयस्ति । तादृशानुमितिकारणज्ञानम
 नुमि-यादिरूपमेव तथा साक्षात्प्रत्यक्षोपजीवकत्वासम्भवात्परम्परया
 पति । तथा चोपजीवकत्वमत्र अन्यजन्यादिभ्यामृत्त कार्यत्वरूप न
 रिग्रहितमपि तु तत्साधारण प्रयोजकत्वममेवेति न शेषः अथ निरू-
 पणविषयतावच्छेदकप्रमायिमाजकधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षोपजीवकता-
 निष्ठ इत्यर्थः पुरम्भज आनन्तर्यामिधानप्रयोजकतया आहत इत्य-

यः त्वर्थेन चकारेणाविभाजकावान्तरधर्मावच्छिन्नत्वस्य पुरस्कृतत्वं व्यवच्छिन्नं तथा च प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षे नानुमित्युपजीवकत्वमस्तीति प्रत्यक्षं प्रागेव निरूपितं तथापि धानुमितित्वावच्छेदेन धानुमितौ प्रत्यक्षोपजीवकत्वमस्तीति सा पश्चान्निरूपितेति भाषः ॥

प्रत्यक्षेऽपि निरूप्यतावच्छेदकफलविभाजकधर्मावच्छेदेनादृष्टद्वाराऽनुमितिप्रयोज्यत्वमस्तीत्याशङ्कने यद्यपीति ।

(दी०) यद्यपि सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं समयमत्कर्तव्यतादि(१)परिच्छेदिकामनुमितिम् ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न फलं तथापि दृष्टद्वारकमिह तथात्वमादरणीयम् इतरस्याविनिगम्यत्वात् । सर्वं चानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षोत्पत्तिकम् । अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातच्चात् । सर्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म मनःश्रवणयोरजन्यत्वात् । दृष्टद्वारा वा तथात्वमादरणीयम् । न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते ॥

(गा०) अदृष्टजननीं स्वजनकादृष्टप्रयोजिकां समयः पदसङ्केतः मत्कर्तव्यता स्वकृतिसाध्यता तत्परिच्छेदिकां तद्विषयिणीं शब्दाधीनायामदृष्टजनकयागादिगोचरप्रवृत्तौ प्रवृत्तिरयत्कयाधीनयाक्यायैषोपोऽपेक्षितः तत्र च इदं पदमग्राथं शक्तं(२) शक्तिभ्रमाजन्यलक्षणाप्रहाजयैतद्विषयकशब्दयोधजनकत्यादित्यनुमानाधीनशक्तिप्रक्षोऽपेक्षितः अन्यत्र(३) च इदं मत्कर्तव्यं मत्कर्तृ विनाऽनुत्पद्यमानत्वे सति मद्विषयाधनन्यादित्यनुमानाधीनकृतिसाध्यताधीनपेक्षितेति प्रवृत्तिद्वाराऽदृष्टप्रयोजिकाऽनुमितिर्जन्यमात्रं प्रत्येयप्रयोजिका अदृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुत्यादिति भाषः । नन्येषमपि प्रमाविभाजकप्रत्यक्षन्याधपस्य भगवन्प्रत्यक्षस्य निन्यतयाऽनुमित्यनुपजीवक्यान्निरूप्यतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन अन्यक्षे नान-

(१) अदृष्टेन मत्कर्तव्यता अतः ।

(२) अग्राथं अविषयगतत्वं अविषयकत्वेन ।

अदृष्टजननी अविषयगतत्वं अविषयकत्वेन ।

(३) अदृष्टजननी अतः ।

मित्युपजीवकत्वसम्भवे इत्यत आह ईदरेति । न फलमिति तथा
 च तत्साधारणप्रत्यक्षत्वं न फलविभाजकमतिप्रसक्तत्वादपि
 नु तद्यावत्तु ज्ञान्यप्रत्यक्षत्वमेव तदेव च निरूप्यतावच्छेदक तद्वय-
 ष्छेदेन चादृष्टद्वारा अनुमित्युपजीवकत्वमक्षतमेवेति भावः (१) । दृ-
 ष्टद्वारक दृष्टमात्रद्वारक अदृष्टद्वारकमिति यावत् तेन दृष्टस्य
 यागादेरनुमितिद्वारक्येऽपि न क्षतिः अदृष्टद्वारकत्व च स्वजनका
 दृष्टजनकानिरूपितस्य स्य हेतुमत्तया उमिमत् तथात्वमुपजीवकत्वम्
 इह आनन्तर्यामिधाने आदरणीय नियामकतया स्वीकरणीय तथा
 च (२) यत्स्वजनकादृष्टजनकयन्निरूपितनिरूपणाविषयतावच्छेदक-
 मितिनिर्दिष्टमात्रकधर्मांश्चिद्विशेषजीवकतावत्तत्तन्निरूपणाव्यवहितो
 चरनिरूपणविषय इत्येव व्यातिरादरणीया तत्र च न व्यभिचाराव
 काश इति भावः । नन्वदृष्टद्वारकोपजीवकताया आनन्तर्यामिधान
 नियामकत्वमर्हादृश्य प्रत्यक्षमेव किं पश्चात् निरूप्यत इत्यत आह
 इतरस्येति । अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्येत्यर्थं अपिनिगम्य
 त्वात् यिनिगमनायां अविषयत्वात् । तथा चादृष्ट
 द्वारा प्रवृत्त्यापेक्षिकोपादानप्रत्यक्षोपजीवकताया अनुमिती सस्ये
 नादृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य तुल्यतया आनन्तर्यामिधाननियाम
 कत्व न सम्भवतीति भावः । प्रत्यक्षप्रमाणस्य ध्यमुदादेरप्यदृष्ट
 द्वारा समयादिपरिच्छेदकानुमानोपजीवकत्वात् स्वरूपनिष्ठोप-
 जीवकताया वधमानन्तर्यामिधाननियामकत्वमित्याशङ्का परिजिही
 र्मुत्तुमाननिष्ठोपजीवकताया विषय दर्शयति सर्वमिति । यत् प्रमाण

स्वनिष्ठप्रामाण्यग्रहार्थं प्रमाणान्तरमपेक्षते तदपि तदुपजीविकमु-
च्यते प्रकृते च तादृशमुपजीवकत्वं न विवक्षितं नित्येनापी-
न्द्रियेण प्रामाण्यग्रहार्थमनुमानापेक्षणादिति स्वोत्पत्तौ तदपे-
क्षितत्वरूपमुपजीवकत्वमेवेति स्फुटीकर्तुम् इन्द्रियोपजीवकमित्य-
नभिधाय इन्द्रियापेक्षोत्पत्तिकमित्यभिहितम् । एतावता एतदेव प-
रीक्षाकृता शङ्कोत्तरभावेन यदाभिहितं तत्स्वाभिधानसौष्ठवसाद-
र्शितम् । एवं च निरूपणीयतावच्छेदकानुमितिकरणत्वादिरूपप्रमाण-
विभाजकरूपावच्छेदेनोपजीवकत्वमेवानन्तर्यामिधाननियामकं वा-
च्यमित्याशयः । नन्वनुमितिं प्रति भगवज्ज्ञानस्य उपादानप्रत्यक्ष-
त्वेन(१) व्याप्तिज्ञानत्वेन च कारणत्वात् तदप्यनुमितिकरणम् अथ
च नित्यतया न प्रत्यक्षोपजीवकमिति कथमनुमितिकरणत्वाव-
च्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकतेत्याशङ्क्य तस्यानुमित्यसाधारण-
कारणत्वाभावं व्यवस्थापयति अनुमितिमिति । भावयतोऽपि उपा-
दानप्रत्यक्षविधया जनयतोऽपि तत्करणतेति अनुमितित्वावच्छि-
न्ननिरूपितकरणतानिर्वाहकतत्समवायिसमवेतत्वरूपप्रत्यासत्तिवि-
रहेणेत्यर्थः अतत्त्वात् अनुमितित्वावच्छिन्नाकरणत्वात् । अयमभि-
प्रायः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यत्रात्मशरीरादिव्या-
वृत्तं प्रमित्यसाधारणकरणत्वमेव प्रमाणपदेन विवक्षितं तच्च प्र-
मितिविभाजकधर्मावच्छिन्नकरणत्वम् एवं चानुमानपदेनापि अनुमि-
तित्वावच्छिन्नकरणत्वमेव विवक्षितं तदेव विभाजकम् । ईश्वरज्ञानं
च न तथा । तथाहि फलायोगव्यवच्छिन्नव्यापारवत्कारणत्वं
करणत्वं न तु कारणत्वमात्रं तथा सति छिदानुपधायककुठा-
रादिव्यक्तेरपि तत्करणताप्रसङ्गेन तत्कुठारेण छिनत्तीतिप्रयोगा-
पत्तेः तदर्थश्च स्वनिरूपककार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिक-
रणे तत्कार्योपधायकव्यापाराव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन स्वावच्छे-
दकसम्बन्धेन वर्तते यत्तद्वृत्तित्वविशिष्टकारणत्वं(२) स्य कारणता ।

(१) समतपससम्बन्धेन कर्षणार्थं प्रति, विप्रासम्बन्धेन ज्ञानसाधनं कारणमेव ज्ञान-
दानमत्यन्तविधया ईश्वरप्रत्यक्षमपि हेतुमिति भावः ।

(२) अन्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन चाधुनत्वावधिप्रति कान्तिरसम्बन्धेन चक्षुरादे कारण-
त्वमभ्युपेत्येदम् अन्यवहितपूर्वत्वञ्च स्पूलकालसाधारणं तदुत्पत्तिचक्षोत्पत्तिकर्ध्वसप्रतियोगित्वं वा-
च्यमतश्चक्षुरादौ चक्षुरादेः संयोगाद्यकव्यापाराव्यवहितपूर्वत्वनावच्छेदेन कार्याधिकरणेऽसत्त्वेऽपि
न कारणत्वज्ञाने । एवं कुठारेण छिनत्तीत्यादावपि बोध्यम् ।

त्वेन तज्जन्यताविरहाभातिप्रसङ्गः एवं चादृष्टद्वारकस्य प्रवर्त-
कानुमानस्यान्यथासिद्धतया चक्षुराद्यहेतुत्वेऽपि परमे-
श्वरीयन्यासिद्धान्तरूपानुमाननिरूपितचक्षुरादिनिष्ठजन्यतावारणायैव
स्वजनकादृष्टाजनकनिरूपितत्वात्मकमदृष्टाद्वारकत्वमुपजीवकतावि-
शेषणमुपात्तमिति ध्येयम् । अथवा पुरस्कृतध्यायमिति ग्रन्थ एव
व्याख्येयः अयं निरूप्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपः उत्कर्षः पुरस्कृतः
फलस्य स्वरूपस्य चानन्तर्यामिधानप्रयोजकतावच्छेदकतया भाह-
तः एवं च प्रमितिविभाजकधर्मावच्छिन्नत्वस्य विशिष्यानिवेशात्
दृष्टान्तसौलभ्यमपि बोध्यम् । निरूप्यतावच्छेदकं च सर्वत्र विभाजकरूप-
मेव येन रूपेण विभागः कृतस्तद्रूपावच्छिन्नस्यैव लक्षणादेराकाङ्क्षित-
त्वात् । यद्यपीत्यादिपूर्ववत् । ननु फलस्यानुमितेर्निरूप्यतावच्छेदका-
नुमितित्वावच्छेदेन प्रत्यक्षफलोपजीवकत्वेऽपि स्वरूपेऽनुमितिकरणे
तादृशप्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वमसिद्धमीश्वरज्ञानस्यापि ज्ञानत्वे-
नानुमितिकरणत्वात्तस्य च नित्यतयाऽनुपजीवकत्वाद्दतः प्रमाण-
स्यानन्तरामिधाने विभाजकधर्मसमानाधिकरणमुपजीवकत्वमेव
नियामकं वाच्यं तच्च न संभवति चक्षुरादौ दीपदानादिगोचरप्रवृत्त्यौ-
पयिकानुमानोपजीवकताया अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन व्यावृत्तावपि
स्वण्डचक्षुरादिनिष्ठायाश्चक्षुर्धर्पणादिप्रवृत्त्यौपायिकानुमाननिरूपितम-
हाचक्षुर्नाशादिद्वारकोपजीवकताया अदृष्टाद्वारकतया अनन्तरामिधा-
नव्यभिचारित्वादित्याशङ्कामनुमितिं प्रतीद्वरज्ञानस्य करणत्वमिरा-
करणेनानुमितिकरणत्वावच्छिन्ने प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वं व्यवस्था-
पयन्निराकुरुते सर्वमित्यादिना । अनुमितिमित्यादेः पूर्वोक्त एवार्थः
तथा च निरूप्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोपजीवकत्वमेव सर्वत्रानन्तरा-
मिधानप्रयोजकमिति भावः । एतादृशोपजीवकत्वस्य प्रत्यक्षेऽसत्त्वं
दर्शयन् शङ्कितव्यभिचारविरहं स्पष्टयति सर्वं पुनरिन्द्रियमिति ।
मनःश्रवणयोरजन्यत्वादिति तथा च प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वाव-
च्छेदेनाविशेषितमुपजीवकत्वमेव नास्ति सुतरामदृष्टाद्वारकत्ववि-
शेषितं तत् तादृशस्य जन्येऽपि इन्द्रिये कचिदेव सत्त्वादिति भावः ।
यदि परमेश्वरज्ञानस्यापि स्वरूपयोग्यतामात्रेण करणत्वमुपेयते
तदा स्वरूपेऽवच्छेदकावच्छेदेनोपजीवकमसिद्धमिति अन्यादृशमेवो-
पजीवकत्वमनन्तरामिधाननियामकं वाच्यं तच्चानुमाननिरूपितम-

दृष्टद्वारा प्रत्यक्षेऽस्तमिति व्यभिचार इत्यत आह दृष्टद्वारा वेति ।
स्वरूपनिष्ठमदृष्टाद्वारकं प्रयोग्यव्यावृत्तं कार्यत्वरूपमुपजीवकत्वमे-
वादर्शनीयमित्यर्थः । चक्षुर्यर्पणादिप्रवृत्तयौषधिकानुमानस्यान्यथासि-
द्ध्या चक्षुरादिषु न तत्कार्यत्वमिति भावः ॥

एतावतोपजीवकत्वस्यानन्तर्यामिधाननियामकतापक्षं किञ्चि-
त्परिहृत्य तं परित्यक्तुकामो दर्शितसामान्यनियमे व्यभिचारमा-
शङ्कते मयेति ।

(दी०) अथोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यत इति न
नियमः क्वचित् कार्यं निरूप्यापि कारणनिरूपणादिति चेत् किं
चातः न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता । आनन्तर्याभिधान-
प्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो इत्यर्थः सङ्गतिः जायते च
कार्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा ज्ञानात्
किमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञासा अतस्तयोर्द्वयोरपि सङ्गति-
त्वमित्यञ्चोपजीवकतायास्तुत्यत्वेऽपि न सतिरिति मन्तव्यम् ।

(शा०) उपजीवकमुपजीव्यनिरूपणानन्तरनिरूपणविषय एवे-
ति नियमो नेत्यर्थः कार्यं निरूप्यापीति कारणनिरूपणात्प्रागेव
कार्यनिरूपणादित्यर्थः यथाऽत्रैधानुमानग्रन्थे अनुमानात् पूर्वमेवानु-
मितिर्निरूपितेति भावः । व्यभिचारस्यानन्तरस्तत्तदुपजीवकतामे-
वात्मकविशेषणान्तरप्रक्षेपेण धारणसम्भवेऽप्यप्रयोजकत्वं दुर्गार-
मेव अनुमानात् पूर्वमनुमितेरिव बाधकामात्रेण प्रत्यक्षात्प्रागेवानु-
मानस्य निरूपणसम्भवाच्चावतापि निरूपणीययोस्तयोरुपजी-
व्योपजीवकमावाच्याघातादिति हृदयम् । आपकत्वरूपहेतुतायाः प्र-
त्यक्षोपजीवकत्वादितिषञ्चम्यर्थतोषणम् एव दर्शितनियमामाये
विदध्यते स्थज्ञानजन्याजिज्ञासाद्वारा प्रयोजकत्वरूपं हेतुत्वञ्च निय-
मामायेऽप्यविरुद्धमेवेत्याशयेन समाधत्ते किं चात इति । अतो
दर्शितनियमामाधात्किमनिष्टं न किञ्चिदर्पित्यर्थः । नन्येवमुपजीव-
कत्वस्य सङ्गतित्यानुपपत्तिः सामान्यतोऽनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव
सङ्गतित्यादित्यत आह न हीति । सङ्गतित्वम् अनन्तराभिधाननिरू-
पितदर्शितप्रकारसामान्यव्याप्तिनिर्वाहं यतो नेत्यर्थः । अत्र एतदे

य कुतै इत्याशङ्कायां यद्यदुपजीवकं भवति तत् तन्निरूपणानन्तरनिरूपणविषय इति व्याप्तिविच्छेदोऽपि उपजीवकतायाः सङ्गतित्वमभिधास्यमानस्तस्यां सङ्गतित्वाभावस्वीकारनिराकरणाय तत्साधारणसङ्गतिलक्षणमाह आनन्तर्येति । हि हेतौ अनन्तरमेवानन्तर्यं चातुर्धण्यादित्वात् स्वार्थं प्यञ् यन्निरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणप्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो यो धर्मः स तन्निरूपितसङ्गतिरित्यर्थः । उपजीवकत्वादायेतल्लक्षणसङ्गमनप्रकारो ग्रन्थकृताग्रे दर्शयिष्यते । प्रयोजकान्तानुपादाने सङ्गतित्वस्य निरूपकविशेषनियन्त्रितत्वानुपपत्तिः कथञ्चित्तदुपपादने यथाऽस्य किमुपजीवकमित्यादिजिज्ञासां प्रति उपजीवकत्वादिज्ञानं हेतुः घटादिजिज्ञासायां घटत्वादिधीस्तथेति तद्विषयघटत्वादेः प्रत्यक्षादिसङ्गतित्ववारणाय प्रयोजकान्तम् । अथ यत्र प्रत्यक्षादौ निरूपिते स्वसामग्रीयशात्को घट इति कस्यचिज्जिज्ञासया केनचिद्धटो निरूपितस्तादृशनिरूपणप्रयोजकतथाविधजिज्ञासामादाय घटत्वादावपि प्रत्यक्षादिसङ्गतित्वप्रसङ्गः प्रयोजकान्तमुपादायापि न शक्यते वारयितुं यदि चैवं सति तत्र घटत्वादेः सङ्गतित्वमिष्टमेव प्रसङ्गमध्ये तस्यान्तर्भावनीयत्वाच्च न सङ्गतेः षोढात्वव्याघातः अन्यथा तत्र सङ्गत्यन्तराभावेन . तादृशनिरूपणस्यासम्बद्धप्रलापतापत्तेः न ह्याकाङ्क्षिताभिधानं तथेत्युच्यते तदा प्रयोजकान्तमनर्थकमिति चेन्न । यन्निरूपणानन्तरं कदाचिदपि कस्यचिद्यद्गर्माधान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छा न जाता अपि तु कालान्तरे जायते तदा तस्य सङ्गतित्ववारणायैव प्रयोजकान्तोपादानात् न च कालस्यानवधि-त्वात्पुंसां चासंख्यत्वात् तादृशधर्म, एव दुर्लभ इति धाव्यं तादृशधर्मसम्भावनाया ऽतिव्याप्तिसन्देहेन तद्वारकविशेषणदानौचित्यात् । वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकं पुरुषं प्रति सङ्गतमपि अतादृशमन्यं प्रत्यसङ्गतमिति यं प्रतिपादयितुमानन्तर्याभिधानं तादृशाभिधानप्रयोजकतत्पुरुषीयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थस्तं प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषनियन्त्रितमेव सङ्गतित्वं निर्वाच्यं तथा च यन्निरूपणानन्तरं यद्गर्मावच्छिन्नस्य विशेषजिज्ञासा यस्य पुंसो न जाता ऽपि तु अन्याभिधानानन्तरमेव तस्य धर्मस्य तं प्रति सङ्गतित्ववारणाय तदुपादानमावश्यकम् । आनन्तर्याभिधानप्रयोज-

कज्ञानविषयत्वस्य निवेदने पटादिकं निरूप्य प्रतिपाद्यस्य जिज्ञा-
सामन्तरेणैव यत्रासम्बन्धघटापमिधानं केनचित्कृतं तत्रास्य
घटज्ञानं मयत्तित्याकारकेच्छाजनकभूतवक्तृघटादिज्ञानविषय-
घटत्वादायतिप्रसङ्गः तादृशज्ञानस्यापि घटादिबुधोपयिषाद्वारा
पटापमिधानानन्तरघटाभिधानप्रयोजकत्वादतस्तत्प्रयोजकजिज्ञा-
साजनकेति (१) । परकीयज्ञानगोचरेच्छा च न जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा
जिज्ञासेति श्रुत्यस्या स्वीयज्ञानगोचरेच्छाया एव तत्त्वात् जिज्ञा-
साया आनन्तर्योभिधानप्रयोजकत्वं च शब्दप्रयोगात्मकामिधा-
नानुकूलवक्तृबुधोपयिषानुकूलं यत्प्रतिपाद्यज्ञानस्यासिद्धत्वज्ञानं
तत्सम्पादकीभूतस्यासिद्धत्वव्याप्येच्छाविषयत्वप्रतिपादकस्य किं
प्रत्यक्षोपजीवकमित्यादिप्रश्नवाक्यस्य व्यवहर्तव्यज्ञानविधया नि-
र्वाहकं यद्विज्ञासाप्रत्यक्षं विषयविधया तदानुकूल्येन । न च
जिज्ञासाजनकत्वापादानेऽपि उक्तस्थले कथञ्चिद्वक्तृघटादिज्ञानानु-
कूलघटजिज्ञासाजनकज्ञानविषयेतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति ध्या-
प्यं प्रतिपाद्यपुरुषीयजिज्ञासाया एव तत्सङ्गणघटकत्वात् । अथै-
वमपि अनुमानाद्यन्तरोपमानादिनिरूपणे यथा उपमानजि-
ज्ञासायाः प्रयोजकत्वं तथा तादृशजिज्ञासानुकूलानुमानादि-
ज्ञानसम्पादनेनानुमानादिजिज्ञासाया अपीति तज्जनकज्ञानविषया-
नुमानादिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकत्वादेरन्यनुमानादिनिरूपितसङ्गतिव्या-
पसिरिति चेन्न । जिज्ञासामद्वारीकृत्य प्रयोजकत्वस्यैव विषय-
णीयत्वात् प्रतिपाद्यपुरुषज्ञानविषयिणी वक्तुरिच्छा च न जिज्ञासा
अतस्तस्याः प्रतिपाद्यजिज्ञासाद्वारत्वेऽपि न क्षतिः । यदभिधानानन्त-
र्यभिधानप्रयोजकजिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वमपि निवेद्यम्
अन्यथा घटघटनिरूपणानन्तरं यत्र घटसम्बन्धेन दण्डादिस्मरणे को
दण्ड इत्यादिजिज्ञासया दण्डादिनिरूपणं तत्र तादृशजिज्ञासाजनक-

(१) अत्रापि आनन्तर्यभिधानप्रयोजकज्ञाने प्रतिपाद्यपुरुषीयत्वनिवेदनादेवोक्तदोषमुदास-
क्येन जिज्ञासाप्रत्यक्षेतिवेत्त । यत्र वक्तृघटज्ञानं प्रतिपाद्यपुरुषीयघटादिज्ञानजयबु-
धविरर्थात् तत्र घटाभिधानजनकघटनिरूपणप्रयोजकीभूतं यद्वक्तृबुधोपयिषानुकूलघटज्ञानं ताद-
ृशघटनिरूपितव्यतिरेकज्ञानं तत्कार्यकत्वात् न च तथापि आनन्तर्योभिधानप्रयोजकप्रतिपाद्यपु-
रुषीयघटज्ञानं नुक्तजिज्ञासाजनकघटनिरूपितव्यतिरेकं कार्यं जिज्ञासाया अपेक्षितं यत्तयो-
नकारं तत्र दण्डकथयकत्वादिने ध्येयम् ।

ज्ञानविषयस्य पटनिरूपितसङ्गतित्वप्रसङ्गात् (१) जिज्ञासाजनकसुखा-
दिरूपफलेच्छाविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदम् । अथैवमपि ज्ञान-
निष्ठेष्टसाधनत्वस्यापि जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वात्तत्रातिव्याप्तिः
न च तस्य कारणतारूपसङ्गतित्वेन लक्ष्यतैवेति धाच्यं निरू-
प्यनिष्ठकारणत्वादीनामेव सङ्गतित्वादनुमानादिज्ञाननिष्ठेष्टसाधन-
तायाः प्रत्यक्षानुमानादिसङ्गतित्वविरहात् न च जिज्ञासां प्रत्यसा-
धारणकारणत्वमेव निवेदनीयम् इष्टसाधनताज्ञानं तु उपायेच्छामा-
त्रं प्रत्येव जनकमिति नैतस्य जिज्ञासायामसाधारण्यमिति न त-
ज्जनकतामादायेष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तिरिति धाच्यं जिज्ञासायामसा-
धारणकारणत्वं हि जिज्ञासात्यधटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितकारणत्वं
तच्च ज्ञानगोचरेष्टसाधनताज्ञानस्याप्यक्षतमेव ज्ञानगोचरेच्छात्यस्यैव
तज्जन्यतावच्छेदकत्वात् एकोपायधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानादन्योपाय-
विषयकेच्छानुद्यादुपायविशेषविषयकत्वमन्तर्भाव्यैव इष्टसाधनता-
धिय उपायेच्छाहेतुत्वकल्पनात् यदि च समानविशेष्यताप्रत्यास-
त्वेवेच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनेनोक्तातिप्रसङ्गवार-
णसम्भवाद्विशिष्य ज्ञानादिकोपायविषयकत्वमिष्टसाधनताधीजन्य-
तावच्छेदककौटौ न निवेद्यते तथा च जिज्ञासात्यधटितधर्मो नेष्ट-
साधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकः फलसमानविषयकान्यवृत्तित्वस्य
जनकताविशेषणत्वाद्वा इष्टसाधनताज्ञानजनकताव्यावृत्तिरित्युच्यते
तदाऽसम्भवः इष्टसाधनताज्ञानानात्मकस्य उपजीवकत्वादिप्रकारक-
ज्ञानस्योपजीवकत्वजिज्ञासाजनकतायां प्रमाणाभावेन निवृत्तजनक-
ताया एवाप्रसिद्धेः न च सामान्यधर्मज्ञानस्य विशेषजिज्ञासां प्रति
कारणत्वान्तरभन्वयव्यतिरेकासिद्धमशक्यापह्नवमेव घटत्वादिज्ञानं
चिना को घट इत्यादिप्रदन्मूलीभूताया अवान्तरधर्मप्रकारेण घटा-
दिज्ञानेच्छाया अनुत्पादस्यानुभवसिद्धत्वादिति धाच्यं विशेष-
धर्मप्रकारेण घटज्ञानं भवत्वित्याकारकतादृशजिज्ञासाजनकतादृश-
ज्ञानत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य घटत्वादिरूपसामान्यधर्म-
प्रकारकतानियमात् सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानाभावस्थले तादृशेष्ट-
साधनताज्ञानाभावनियमात् तत एव तथाविधेच्छानुत्पादापत्ते-

(१) जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वनिवेशपक्षे जिज्ञासामशरीकृत्येति विशेषश्चास्तीति
कोऽप्यम् ।

रक्तयुक्ता सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वान्तयसिद्धेरिति
 चेन्न । जनकज्ञानविषयेत्यनेन जनकीभूतेष्टसाधनताज्ञानीयज्ञाननिष्ठ
 विशेष्यतायां विषयितासम्बन्धेन यदवच्छेदकत्वं तन्निरूपितावच्छे-
 दकविषयताप्रतिशेषस्य निवक्षितत्वात् तादृशविषयताविशेषताभायै
 धार्यम् किमस्योपजीवकमित्यादिजिज्ञासाप्रयोजकीभूतोपजीवक-
 रथाद्येकदेशोत्तरवर्तित्वादिद्वाराण्य तादृशविषयतापर्याप्त्यधि-
 करणत्वं निर्येयं तल्लामायैव वा तत् । यद्यपि जिज्ञासानिरूपितज्ञा-
 ननिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वविशेषस्थायि लघोर्लक्षणत्वं
 समरति तद्व्याप्यं लक्षणे तद्वनिर्देशाच्च वैयर्थ्यायकाश इच्छादीना
 याचितमण्डनन्यायेन जनकज्ञानविषयतयैव सविषयकत्वमिति प्रा-
 र्थानमतामिप्रायणैव वा जनकज्ञाननियेशन विषयनिष्ठधर्मितायच्छे-
 दकताया येन सम्बन्धेनायच्छेदकीभूतो यो धर्मस्तेन सम्बन्धेन तद्व-
 रथमेव सङ्कतित्वव्यवहारनियामक तेन स्वरूपादिसम्बन्धेनोपजीव-
 कत्वादिप्रकारिका वा उपजीवकज्ञान भगवित्पाकारकजिज्ञासा तं
 द्विषयीभूतोपजीवकतादेः कालिकादिसम्बन्धेनाधिकरणे काला-
 दी मातिप्रसङ्गः । जायते चेति । कार्ये जाते कारणत्वस्य ज्ञाना-
 त्कारणज्ञानांमष्टसाधनमित्याकारककारणत्वविषयकज्ञानात् किमस्य
 कारणमिति प्रश्नप्रयोजिका कारणे जाते कार्यत्वस्य ज्ञानात् कार्य-
 ज्ञानमिष्टसाधनमिति कार्यत्वविषयकज्ञानात् किमस्य कार्यमिति
 प्रश्नमूलीभूता जिज्ञासा जायते अतः कार्यकारणाभिधानामन्तर-
 तन्कारणकार्याभिधानप्रयोजकतादृशतादृशजिज्ञासाजनकज्ञानविषय-
 स्यात् कारणत्वस्य कार्यत्वस्य च सङ्कतित्वं न तु कार्यत्वस्यैवे-
 त्यर्थः । मप्रमद्व उपोद्घातो हेतुतायसरस्तथा । जिज्ञाहकैककार्यध्वे-
 योऽं मङ्गनिरिच्छते इति मङ्गतिपरिगणने हेतुतापदमजहत्स्या-
 यदस्या कार्यकारणत्वोभयसाधारणेन केनचिद्रूपेण तदुभयपर-
 मिनि नाधिक्यमिति भावः । अत्र स्मृतस्योपज्ञानद्वयं प्रसङ्ग इति
 प्रसङ्गत्वेन तत्र स्मृतस्य पूर्वाभिहितवस्तुसम्बन्धेन स्मृतस्य उपे-
 क्षानर्ह्यं द्वेष्यज्ञानविषयताप्रतिषेधस्य जिज्ञासाविषयतावच्छेदक-
 कत्वमिति यावत् स्मृतस्येत्यभिधानं निज्ञासाया आनन्त्याभिधा-
 नप्रयाजकतात्प्राभाय उपाद्धानादिपञ्चकमिश्रत्वे सतीति पूरणीयं त-
 त्वात्तादृशतादिपञ्चकमिश्रा सङ्गतिः प्रसङ्ग इति पदेयसितार्थं ते

नाधेयत्वाधिकरणत्वघटत्वादीनामपि स्थलविशेषे सङ्गतिसामान्यलक्षणाक्रान्ततया प्रसङ्गाद्यनन्तर्भावे उक्तसङ्गतिपरिगणनाधिरोध इति निरस्तं तेषां सर्वेषामेव यथाव्याख्यातप्रसङ्गसङ्गतिलक्षणाक्रान्ततया तत्रैवान्तर्भावात् उक्तकथं च विभाजकमात्रमतस्तथाविधरूपेण तादृशधर्माणां निरूपणप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न भूतिः एवं सङ्गत्यन्तरेपि बोध्यं यद्यपि भेदमनिवेद्य सर्वा सङ्गतिः प्रसङ्ग एवान्तर्भावयितुं शक्यते तथापि विभाजकस्य स्वतन्त्रेच्छतया न पर्यनुयोगावसरः उपोद्घातश्च प्रकृतोपपादकत्वं तदुक्तं चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं विदुर्बुधा इति प्रकृतसिद्ध्यर्थं प्रकृतोपपादकविषयिणीं किमस्योपपादकमिति चिन्ताम् उपोद्घातमुपोद्घातसङ्गतिनिर्वाहिकां विदुरित्यर्थः तादृशजिज्ञासामादायैवोपपादकत्वे सङ्गतिलक्षणसमन्वयादिति भावः उपपादकत्वं च निर्वाहकत्वं तच्च क्वचित्प्रकृतघटकसाधकतया क्वचिदन्यथापि तत्र विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वम् अनुमितिलक्षणघटकं तेषां तदुपपादकत्वं तेन विना तद्व्यतिरिक्तलक्षणानिर्वाहादिति युक्त्यभिधानरूपतद्व्यवस्थापनेन उपोद्घातसङ्गतिः क्वचित्प्रकृतघटकत्वमेव तद् यथा भाचारप्रयोजकत्वं घेदस्य साक्षादप्रवर्तकस्य वाक्यार्थज्ञानजनकत्वगर्भमिति प्रवर्तकज्ञानमाचारप्रयोजकताघटकत्वेन प्रकृतोपपादकमित्युपोद्घातसङ्गत्या विधिवादे प्रवर्तकज्ञाननिरूपणं सामान्यप्रत्यासत्तेरनुमितिपूर्वं नियमतो विशिष्टपरामर्शनिर्वाहकतया विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नानुमितिकारणतानिर्वाहकत्वादेव तद्व्यतिरिक्तलक्षणोपपादकत्वं न तु तादृशलक्षणाघटकतया एवमन्यथापि द्विविधमुपपादकत्वं यथा सम्भवमूह्यम् । अवसरसङ्गतिरग्रे विचारणीया हेतुता विधेचितैव । निर्वाहकैक्यम् एकनिर्वाहकनिर्वाह्यत्वं तदन्यन्वे सति तन्निर्वाहकनिर्वाह्यत्वमिति यावत् कार्यैक्यम् एककार्यप्रयोजकत्वं तदन्यन्वे सति तत्प्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वमिति यावत् निर्वाहकैककार्यत्वे इति पाठे निर्वाहकत्वमेकनिर्वाहानिर्वाहकत्वं निर्वाहकत्वं च प्रयोजकत्वम् एककार्यत्वम् एककारणकार्यत्वम् । एतेन यथाश्रुतनिर्वाहकत्वस्योपपादकतारूपत्वे उपोद्घातेन गतार्थत्वात्प्रयोजकतारूपत्वे हेतुत्वान्तर्भाव इति परास्तं सर्वत्र तत्तत्प्रकारकजिज्ञासामादाय लक्षणसमन्वयः कार्य इत्यलं विस्तरेण । इदं त्ववभातव्यं किं प्रत्यक्षो-

पञ्चवक्रमेति जिज्ञासया नानुमानमत्र निरूपितमपि तु किमनुमान-
मिति जिज्ञासयैर तथा सन्त्येयानुमानन्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टे
लक्षणप्रतिषेधकस्य तत्त्वरूपमनुमानमित्युच्यते सङ्गतः अन्य-
यार्थान्तरप्रसङ्गात् किं प्रत्यक्षोपजीवकमिति जिज्ञासायाः प्रत्य-
क्षोपजीवकत्वविशिष्टेऽनुमितिकरणत्वरूपनिर्देशधर्मबोधकवाक्यादे-
व निवृत्ते तथा चानन्तर्यामिज्ञानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्व-
रूपमङ्गीरित्यग्रहणेनोपजीवकत्वे समग्रतीति तादृजजिज्ञासाजनकनि-
वृत्त्युत्तरच्छेदकधर्मप्रकारकस्मरणप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठ सम्बन्ध-
सङ्गतिरिच्छेद लक्षण शुचि प्रत्यक्षानुमानपदार्थयोरुपजीव्योपजीवक-
मात्ररूपसम्बन्धमात्रादनुमानपदार्थस्य रूपप्रवृत्तलक्ष्यतावच्छेदकप्रका-
रेणानुमानस्मरणमादनुमानपदार्थः क इति जिज्ञासयाऽनुमितिकरण-
मनुमानपदार्थ इति निरूपणादुपजीवकत्वे सङ्गतिरिति निर्वाहात् एव
समेतं पूर्वापरनिरूपणविषयो सम्बन्ध एव सङ्गतिर्न तु निरूप्यता-
वच्छेदकधर्म एतदनुसारेणैव प्रसङ्गादिस्वरूपाण्युद्धानीति । इत्थं
ज्ञानजीवकत्वस्यानन्तर्यामिज्ञानाद्याप्यस्यापि सङ्गतिरे च तुल्य-
त्वेऽपि प्रत्यक्षसाधारणत्वेऽपि न व्यभिचार इतिकर ॥

ननु न्यूनतापरिहारायानुमानोपमानयोरपि सङ्गतिप्रदर्शनमुचि-
तमिति बहुवादिसम्मततादुपमानाद्यागित्यपि सङ्गतिप्रदर्शनपरमेव
मर्जयति सा च कथमुपमानग्रन्थ एव न प्रदर्शितत्वाद्यङ्गायानाह
लाप्यतेति ॥

(दी०) लाप्यायार्थोपमानस्य सङ्गतिं दर्शयति बहुवादीति ।
मुममिद्वया निरमनीयात्यवादिविप्रतिपक्षिन्वेन मुमनिपद-
तया चानुमान एव व्युत्पत्तिः प्रथम जिज्ञासा नोपमानेऽपि-
दन्वात् निरमनीयबहुवादिविप्रतिपक्षिरूपत्वेनातिदुरुहत्वाच्च ।
आन्मर्गिणी रीतिमनुरध्य चेदं तेन प्रथमं कस्यचित् दुरुहे जि-
ज्ञासोदयेऽपि न सति । नया चावमरसङ्गत्योपमाननिरूपण-
मितिभावः । यथा चावमरस्य सङ्गतिर्न तथा व्यक्तमाकरे ॥

(भा०) अनुमानस्येवोपमानस्यपि प्रत्यक्षसङ्गततया प्रत्यक्षनिरूप-
णाप्यर्थो नोपमानमेव किं न निरूपितमुपमाननिरूपणानन्तरमप्यनु-

माननिरूपणसम्भवादिति क्रमनियामकाकाङ्क्षया इदानीमुदयात्तन्नि-
वृत्तये क्रमनियामकमभिधातव्यं तावतैव सङ्कतिलाभोऽपि भवतीति
ग्रन्थान्तरे सङ्कतिप्रदर्शनापेक्षया अत्र क्रमनियामकाभिधानस्य सङ्क-
तिपरत्वे लाघवमिति भावः । बहुवादिसम्मतत्वस्य प्राथमिकजिज्ञा-
सानिर्वाहकत्वेन प्राङ्निरूपणप्रयोजकत्वं घटयति सुप्रसिद्धत-
येति सुप्रसिद्धत्वसुप्रतिपदत्वे जिज्ञासाप्रार्थम्ये हेतु विप्रतिपत्तिकत्वे-
नेत्यन्तं सुप्रतिपदत्वे हेतुः अनुमान एवेति स्थोकैवकारार्थं विवृणोति
नोपमान इति अप्रसिद्धधदुरुहत्वे प्रथमतो जिज्ञासानुत्पादे हेतु
विप्रतिपत्तिकत्वेनेत्यन्तं दुरुहत्वे हेतुः सुप्रसिद्धार्थस्य बहुधा प्र-
स्तावो भवति अतस्तज्ज्ञानस्य भूयानुपयोगः न त्वप्रसिद्धार्थज्ञानस्ये-
ति तज्ज्ञानस्य ब्रह्मायासानुयन्धित्येन प्रथमतो बलवान् द्वेषो भवति
सूचीकटाह्न्यायादिति तेन तत्सामग्र्या या प्रतिबन्धाच्च तादृशार्थे
प्रथमतो जिज्ञासेति भावः । औत्सर्गिकीं प्रायिकीम् इदं दुरुहत्वज्ञानस्य
बलवद्द्वेषसम्पादकतया जिज्ञासाविरोधित्वं । कस्वचिदिति तज्ज्ञाना-
र्धानसुखदुःखयोन्यूननाधिकभावज्ञानरहितस्येत्यादिः । नन्वेतावता
क्रमनियामकत्वलाभेऽपि सङ्कतिर्न लब्धैव उक्तरूपस्य सङ्कतित्वाविरहा-
दित्याकाङ्क्षायामाह तथा चेति । अनुमाने उपमानापेक्षया प्राथमिकजि-
ज्ञासाविषयत्वप्रयोजकबहुवादिसम्मतत्वकथनेन विरोधिभूतानु-
मानजिज्ञासाया विषयसिद्ध्या निवृत्तौ सत्यामुपमानं निरूपणीयमिति
सूचनादिति भावः । ननु विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिरयसरः स च नोपमा-
नाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदक इति कथं तत्र दार्शि-
नसङ्कतिलक्षणसमन्वय इत्यत आह यथा चेति । तथा व्यक्तमिति
आकरे मूलसूत्रे । अयमाशयः विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिर्नायसरः अपि-
तु तन्निवृत्तौ सत्याप्रवक्ष्यवक्तव्यत्वमेव तत्र च किमिदानीं धक्तव्य-
मिति जिज्ञासाजनकज्ञानविषयतामादाय लक्षणसमन्वयः यद्यपि
तादृशजिज्ञासाविषयताया जिज्ञासानिवृत्तिघटितं नावच्छेदकमिति
तेन रूपेण सङ्कतित्वं नास्ति अपि तु निवृत्त्युपलक्षिततत्तत्कालवक्तव्य-
त्वत्वरूपेणैव तथापि न क्षतिः यादृशस्य सङ्कतित्वं तादृशस्यैव
विमाजकत्वमित्यनियमात् जिज्ञासानिवृत्तेर्विमाजकधर्मघटकत्वे या-
धकाभावादिति ॥

सार्धभामानां मतमाह शब्दान्तरेति ।

(दी०) शब्दान्तरसमयग्राहकं समवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकं सामान्यतो दृष्टमन्ततो ऽदृष्टजनकप्रवृत्त्यौपयिकं चानुमानमपेक्षते निखिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सद्भातिरित्यपि केचित्।

(पा०) द्वितोयान्तस्यानुमानमित्यस्य प्रथमोक्त तयाविधित्रय विशेषण शब्दान्तरसमयग्राहकमिति भातिदेशवाक्यस्थस्योपमानग्राह्यशक्ति कावयादेर्पदभिन्नगवादिपदस्य शक्तिग्राहक गोपद गोत्वविशेषवा चक तद्विशिष्टविषयकशक्तिप्रमाद्यजन्यशान्दबोधजनकत्वादित्याका रकमित्यर्थं तादृशानुमान विना शक्त्यप्रहेणातिदेशवाक्यजन्यशा न्दबुद्धेरनुत्पत्त्या उपमानानवतारत्तस्योपमाने अपेक्षणायतेति भाव सप्रवृत्तानिमित्तकत्वेति । गवयपद सप्रवृत्तिनिमित्तक साधु पदत्वादिति सामान्यतो गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसाधकमित्य र्थं ईदृशानुमाननैवोपमानाप्रामाण्यवादेनस्तत्फल विशेषतः प्रवृत्ति निमित्तपरिच्छेदमुपपादयन्ति गोसादृश्यगवयत्वजातेश्च प्रत्यक्षत उपस्थितौ सादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे गौरव जातिविशेषस्य त यात्वे लाघवमिति लाघवप्रतिसन्धानेन सामान्यतः सप्रवृत्तिनिमि त्तकत्वस्य व्याप्यतया गृहीतादपि लिङ्गाद्विशेषतो जातिविशेषप्रवृत्ति निमित्तकत्वानुमितिसम्भवात् । सिद्धान्तिभिस्तु व्यापकतापच्छेदकेनै व रूपेण साध्यमनुमितौ भासत इति नियमप्रबलस्य उपमानप्रामाण्य इयस्थान्यते उपमानेन च गवयादिपदे विशेषतो गवयत्वादिप्रवृत्ति निमित्तकत्वग्रह गवयत्वादिप्रकारकसादृश्यज्ञानात्तद्रूपेण पदवाच्य त्वे गृह्यमाणे तदवच्छेदेनैव ग्रहात्तादृशप्रदेपि गवयपदशक्तिरस्य किञ्चिदमावच्छिन्ना तत्रानतिप्रसक्तस्य गोसादृश्यादेस्तद्वसित्याना वा पच्छेदकरत्वे गौरव जातिविशेषस्य तथात्वे लाघवमित्याकारकस्तरकोपे क्षित अथवा तद्वसित्वादिप्रकारेणापि सादृश्यज्ञानसम्भवात्तेयामपि प्रवृत्तिनिमित्ततासिद्धिप्रसङ्गात्तादृशलाघवज्ञानसपादनेन दर्शितसा मान्यतो दृष्टस्यापि तथाविधोपमानोपजीव्यत्वमित्यवधेयम् । उक्तानु मानयो सादृश्यज्ञानरूपोपमानस्वरूपानुपजीव्यतया तस्याप्युपजा ष्यमनुमानमाह धम्मन इति । अदृष्टेति अदृष्टजनिका विहितत्रियादिगो घत्प्रवृत्तिस्तत्रप्रयोजक समयादिपरिच्छेदकमनुमानमित्यर्थं उपमान स्यात्पददृष्टजन्यत्वादिति भावः । निघिलोपमानस्यैव निरूपणीयतया

सङ्गतिमत्त्वमपेक्षितमतो निखिलमित्युक्तम् । अनुमानेऽप्यदृष्टद्वारा समयपारिच्छेदकोपमानोपजीवकतायाः कचित्सत्त्वादुपमाननिष्ठोपजीवकतायास्ततो विशेषप्रदर्शनाय निखिलमिति नूनं सत् । अनादौ संसारेऽतिपरम्परया कदाचित्कस्यचित् शक्तिपरिच्छेदकोपमानस्य मूलतासम्भवेन तादृशविशेषासम्भवात् यत्र प्रत्यक्षादिरूपकृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरुपमानजनकीभूतादृष्टजनिका तत्रानुमानोपजीव्यताया अपि उक्तरीत्यैवोपपादनीयत्वात् केचिदित्यस्वरससूचनाय स च बहुधादिसम्मतत्वकथनस्य उपजीवकत्वसङ्गतिलाभासम्पादकतया तस्यानुपयोगितापातात् न चोपमानापेक्षया ऽनुमानस्य बहुधादिसम्मतत्वोक्तावुपमानं कणादादिभिरनुमान एधान्तर्भावितमिति लभ्यते तावता तन्मतनिराकरणायानुमानभिन्नत्वेनोपमानं निरूपणीयमित्यस्य लाभेनानुमाननिरूपणोपजीवकताया उपमाननिरूपणे लाभ इति तदुक्तेरुपजीवकत्वसङ्गतिलाभोपयोगितेतिवाच्यं निरूपणयोरुपजीव्योपजीवकभावस्यासङ्गतित्वात् क्रमनियामकलाभायैव तदुक्तिर्न तु सङ्गतिलाभायेति चेत् तथापि उपमानसङ्गत्यप्रदर्शनेन मूले न्यूनताया दुर्वारत्वात् ॥

स्वमते सङ्गतेर्निरूपणपौर्वापर्यानियामकतया तन्नियामकापेक्षार्था निरूपणयोः कार्यकारणभावं दर्शयति सम्भवति चेति ॥

(दी०) सम्भवति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारणभावः अथ तत्पूर्वकमित्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात् तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्यक्षपरामर्शात् अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात् । एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननिरूपणमप्यनुमाननिरूपणापेक्षमिति सङ्क्षेपः ॥

(गा०) इह प्रत्यक्षानुमानयोः सप्तम्यर्थो निरूपणान्वयि विप-
र्यत्यं निरूपणयोः निरूपणपदार्थघटकज्ञानयोः अथ तत्पूर्वकमि-
त्यादाति । अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामा-
न्यतो दृष्टं चेति विभाजकसूत्रमित्यर्थः । तत्र च पूर्ववदित्यादेः कार-
णालिङ्गकं कार्यलिङ्गकं तदन्यलिङ्गकं चेत्यर्थः । तस्य चेति प्रत्य-

क्षयटितविशेषणपुरस्कारेणानुमाननिरूपणस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षनिरूपणे
ति । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाधीनत्वादिति भावः । अनुमानमि-
ष्टत्वेनेति वैशिष्टिकादिमतानिराकरणाय तेन रूपणैवोपमानस्य निरू-
पणायत्यादिति भावः ॥

(दी०) तत्र लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरनुमाने निरू-
पणीये करणस्य क्रियाभेदभिन्नमूर्तिकतया क्रियालक्षणपूर्वक
तल्लक्षणमाह व्याप्तीत्यादिना ॥

(चि०) तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं
ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानं तच्च लिङ्गपरामर्शो
न तु परामृद्यमानं लिङ्गमिति यक्ष्यते ॥

(गा०) तत्रेत्यादिराहेत्यन्त एको ग्रन्थः । तत्र प्रतिज्ञायाः सत्तन्म-
यो निरूपणाव्ययि विषयत्वः । लक्षणेति लक्षणमितरत्रमदानुमापक-
स्वरूप लक्षणप्रदोपयोगि अनुमितिकरणतायच्छेदकत्वं तच्च लि-
ङ्गपक्षमदोषं प्रामाण्यं प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रामितिकरणत्वम् आदिपक्षा-
दिमानकत्वंपरिग्रह निरूपणाये प्रतिपादनीयं तल्लक्षणं अनुमान-
लक्षणम् आहृत्यत्रास्याव्यय सत्तिसत्तन्मया प्रयोजकत्वमर्थं लक्षणाभि-
धानस्य निरूपणात्मकतया प्रयोज्यप्रयोजकभाषासम्भवेऽपि सवि-
शेषणे दृष्ट्यादिन्यायाधिकरणघटव्यप्रतिपक्षशे लक्षणाभिधानस्य
प्रयोज्यप्रयोजकभाषे तात्पर्यं स्वक्यादिप्रतिपक्षापि तदभिधानप्र-
योजकत्वात्तदोपयोग्यतया लक्षणाभिधानस्य प्रयोजकत्वस्योच्यम् । ननु
प्रमाणलक्षणां प्रागेव कथं प्रमा लक्षणा न च प्रमाणलक्षणस्य
प्रमाधर्मितया सामविज्ञाय न तद्विज्ञानं दाक्यत इति प्रमास्तल्लक्षणमा-
धर्म्यं बीजं तथा अस्य पुमिति लक्षणघटकध्याप्यादेरपि प्रथम नि-
रूपणोपपत्तिरित्यावाह्यायामपुमिति लक्षणप्राप्त्यर्थं बीजान्तरमाह वर-
णस्येति । अनुमानस्यन्वये क्रियायाः अनुमितयो मद् प्रत्यक्षपिज्ञा-
नायाय अङ्गिभूतात्कतया तदर्थान्न यन् प्रत्यक्षकरणताभिन्नं प्रमा-
णान्तरपक्षवद्वाराप्यधिकं प्रामिण्यात्करणतायाम् स्वक्यं तद्वत्तया
तथा च प्रत्यक्षान्तरमनुमान निरूप्यत इति प्रामाण्यः प्रत्यक्षतो-
ऽनुमानं प्रमाणागतरिति लक्षणां तत्र कथं तानि दृष्टये तत्प्रमा-

णान्तरतानिर्वाहकप्रमितिवैलक्षण्यलामाय तल्लक्षणाभिधानमेव प्रथमतः कृतमिति भावः(१) ॥

केचित्तु तत्रेति मूलपाठधारणं लक्षणेत्यादि निरूपणीय इत्यन्तं तस्य व्याख्येति तत्रानुमाने निरूपणीये इत्युपाध्यायव्याख्यामालोक्य घटन्ति । तदसत् लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकत्वेन निरूपणस्याप्रकान्ततया व्याख्यामध्ये तृतीयान्तभागकथनविरोधात् । न च पूरणसंघलितैवेयं व्याख्येति युज्यते तत्पदोपस्थाप्यैकदेशे निरूपणे पूरणीयतुतोयार्थान्वयायोगात् पूरणस्यानुपयुक्तत्वाच्च न च सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्यायि तद्विषयकनिरूपणप्रकारत्वं तद्भाष्य पूरणमुचितमिति वाच्यं तादृशार्थे कचिदपि सप्तम्यदर्शनात् मूलस्थ-तत्पदस्यानुमानपदार्थपरतया घटकन्यस्य निरूपणविषयत्वस्य वा तत्रत्यसप्तम्यर्थत्वात् ॥

यत्तु सतिसप्तम्येवेयं तदर्थः प्रयोजकत्वम् एयं चानुमाननिरूपणानुमितिनिरूपणयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावलाभायैव पूरणमिति । तदत्यन्तमसत् निरूपणस्य तत्पदोपस्थाप्यत्वे क्रियात्वाभावेन यस्य च भावेनेति सूत्राविषयतया सतिसप्तम्यनुपपत्तेः न च निरूपणीय इत्यपि पूरणीयमतो नेयमनुपपत्तिरिति वाच्यम् एवमप्यनुमितिनिरूपणस्यानुपस्थिततया तत्र प्रयोजकत्वान्वयासम्भवात् न च मूलेऽनुमितिस्त्यनन्तरं निरूप्यत इत्यपि पूरणीयमतो नेयमनुपपत्तिरिति वाच्यं तदकथनेन दीधितिकृतो न्यूनतापातात् लक्षणमध्ये निरूपणप्रतिज्ञान्तरासङ्गतेत्यलमसदाधेशेन ॥

उपाध्यायन्यायामुपन्यस्यति अग्रेत्यादिना आहुरित्यन्तेन ।

(दी०) अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षमर्थत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः । कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थताच्छेदकद्रव्यसामानाधिकरण्यवचनत्वात् । ज्ञानपदोपसन्नानेन च बाधितारहितसाधारणज्ञानलाभान्न भ्रान्तानुमितावव्याप्तिरित्याहुः ॥

(गा०) अत्र एतल्लक्षणे अर्थ इत्यनेनान्वयः एतल्लक्षणवाक्यप्रतिपा-

(१) उपेक्षेति भा० पृ० १ पृ० ।

धाये इत्यर्थः अथवा व्याचक्षत इत्यर्थकेनाहुरित्यनेनान्वयः । व्याप्तिरिति
 व्याप्तिविशेषाद्व्यवसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वमित्य-
 र्थः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपमावाये एव तल्लक्ष्यस्यानुशिष्टत्वात्
 सामानाधिकरण्यस्यातथाभूतस्य प्राधान्येन ज्ञानान्वयासम्भवाद्य-
 थाश्रुतासङ्गतेः उक्तार्थेऽपि सामानाधिकरण्यान्तं नोपलक्षणं किं तु
 विशेषणमतो ज्ञानेन समं तस्यान्वयात्केवलपक्षधर्मताविषयकधो-
 निरासः । अत्रोभयसामानाधिकरण्यावगाहित्वमेकधर्मिण्युभयसम्ब-
 न्धावगाहित्वं सम्बन्धसम्बन्धस्यापि विशिष्टज्ञानविषयतायाः प्राची-
 नैरुपगमात् अनुमितिजनकविशिष्टपरामर्शं व्याप्त्याविसम्बन्धतया
 भासमानस्यापि तत्सम्बन्धस्य सम्बन्धो हेतौ भासत इति व्याप्ति-
 विशिष्टपक्षधर्मत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाहिता निर्वहतीति ल-
 क्षणसमन्वयः पक्षधर्मता च पक्षानुयोगिको हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः
 न तु पक्षवृत्तित्वं पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य पक्षवृत्तितानवगाहित्वात्
 तत्रापि सम्बन्धतया पक्षनिरूपिताधेयत्वमानोपगमे पक्षस्य प्रकार-
 तापत्तेः न च पक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धविषयतापि पक्ष-
 विशेष्यकपरामर्शं तादृशसम्बन्धस्य सम्बन्धः पक्ष एव भासते व्या-
 प्तिसम्बन्धस्य सम्बन्धश्च हेताविति नैकधर्मिण्युभयसम्बन्धावगा-
 हित्वरूपसामानाधिकरण्यावगाहितानिर्वाह इति शङ्क्यं विशिष्टवृत्तौ
 विशेष्ये सम्बन्धस्यानुयोगित्वरूपसम्बन्धो विशेषणे च तस्य प्रति-
 योगित्वरूपसम्बन्धो भासत इति सिद्धान्तात् पक्षविशेष्यकपराम-
 र्शेऽपि हेतौ व्याप्तिप्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगित्वस्य पक्षानुयोगिकस-
 म्बन्धप्रतियोगित्वस्य च भावेन एकत्रोभयसम्बन्धावगाहिताया अ-
 क्षतत्वात् । न चैवं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शासंग्रहस्तत्र हि हेतौ प-
 क्षानुयोगिकसंयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धो न पक्षरूपविशेष-
 णस्य सम्बन्धतया भासते विशेष्ये सम्बन्धानुयोगित्वस्य विशेषणे च
 तत्प्रतियोगित्वस्य माननियमात् तादृशज्ञानस्य हेतुपक्षयोर्वाधितसं-
 योगाद्यनुयोगित्वप्रतियोगित्वाद्यगाहित्वे अमत्त्वप्रसङ्गात् तद्वैपरीत्ये
 च विशेष्यविशेषणभाषवैपरीत्यप्रसङ्गात् भासमानवैशिष्ट्यप्रतियो-
 गित्वानुयोगित्वयोरेव विशेषणत्वाविशेष्यत्वात्मकत्वात् परं तु
 ह्यानुयोगिकसंयोगादिप्रतियोगित्वरूपमाधेयत्वमेव तेषां भास-
 ते स च न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः न वा पक्षानुयो-

गिक इति वाच्यं सम्बन्धसम्बन्धतया तत्र संयोगादिरूपहेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य हेतावमानेऽपि विशेषणी-
भवत्पक्षसम्बन्धतया तत्र तद्भानादेव एकत्र व्याप्तिवैशिष्ट्या-
नुयोगित्वपक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वमानेनोभ-
यसामानाधिकरण्यावगाहितानिर्वाहात् । अथवा एतन्मते पक्षवि-
शेष्यकपरामर्श एव सर्वत्रानुमितिहेतुर्लाघवात् । नन्वेवमपि बह्वि-
ध्याप्यो धूमः द्रव्यघान् पर्वत इति ज्ञानजन्येतिव्याप्तिः तादृशज्ञान-
स्यापि धूमाद्यात्मकैकहेतो तदुभयसम्बन्धावगाहितत्वात् एकविषय-
तानिरूपितोभयसम्बन्धाविषयतापर्यन्तस्य लक्षणवाक्यतोऽलाभात्
तद्विषयक्षणे च तथाविधव्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षसम्बन्धाविषयतानिर्देशेनै-
वोपपत्तौ मिथोक्तद्वन्द्वोपेक्षाया निर्वाजत्वापत्तेः न चोभयसामानाधि-
करण्यमेकनिष्ठापरसामानाधिकरण्यं तथा च पक्षसम्बन्धानिष्ठव्या-
प्तिवैशिष्ट्यवत्सम्बन्धावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः तत्सम्बन्धस्तत्प्रति-
योगिकत्वमेव उक्तसमूहालम्बनस्य केवलपक्षधर्मतादिज्ञानस्य च
वस्तुगत्या यो व्याप्तिवैशिष्ट्यघान् धूमादिः पक्षसम्बन्धानिष्ठतत्प्र-
तियोगिकत्वावगाहित्येऽपि न क्षतिः तत्प्रत्ययान्तेन तादृशविशिष्ट-
मुपस्थाप्यते तादृशविशिष्टस्यैव वैशिष्ट्यमवगाहित्ये विषयक्षणी-
यमिति कथितज्ञानस्य च व्याप्यादिघटिततादृशविशिष्टनिरूपि-
तविषयिताशून्यत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यं व्याप्तिविशिष्टहे-
तुमान् पक्ष इत्येतादृशपरामर्शं संयोगांशे भासमानहेतुप्रतियोगि-
कत्वानिरूपितारविषयिताया व्याप्तिवैशिष्ट्यवत्प्रतियोगिकत्वरूपवि-
शिष्टविषयनिरूप्यत्वेऽपि पक्षसम्बन्धानिष्ठत्वस्य विशेषणकोटावप्रवि-
ष्ट्येन तद्व्यतितीकाविशिष्टविषयनिरूपितत्वामात्रेण तदसंग्रहात् प-
क्षसम्बन्धानिष्ठत्वस्योपलक्षणत्वे च तद्विषयकज्ञानवारणासम्भवात्
भावप्रत्ययेन वा अवगाहित्वविशेषणतया एकपदार्थतावच्छेदकनिष्ठा-
परतत्सामानाधिकरण्यं कथं प्रतिपादनीयं भावरूपार्थ एव तदनु-
शासनात् प्रकृत्यर्थासाधारणधर्मस्यैव भाषार्थत्वात् न हि नीलो-
त्पलत्वमित्यादौ उत्पलत्वादिनिष्ठनीलिमादिसामानाधिकरण्यं प्रकृ-
त्यर्थासाधारणधर्मः तस्य नीलोत्पलादिरूपप्रकृत्यर्थेऽवर्तमानत्वात् । न
चैकपदार्थनिष्ठापरपदार्थतावच्छेदकसम्बन्ध एव पदार्थतावच्छेदक-
व्यसामानाधिकरण्यं प्रकृते च पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिवै-

शिष्टशानुयोगिन्यमेव तथा तच्च प्रवृत्त्यर्थसाधारणधर्म एवेति वा
 च्यपृथिव्यात्त्वमित्यादितो गन्वाद्यप्रतीतिं प्रवृत्त्यर्थताउच्छेदकप्रमेत्यत्र
 भावार्थान्तरादौरेण कथितस्य प्रवृत्त्यर्थप्रमेत्येवमपि प्रवृत्तिजन्यगोधे
 प्रकरणापरिहारेण भावार्थानुपपत्तौ न च वृत्तद्विषयमासंभ्यः स-
 म्यन्त्यागमस्त्वनलभ्यामित्यनुशासनाद्भावायभिन्नोऽप्युक्तसम्वन्ध-
 स्मत्प्रत्ययार्थ एवेति वाच्यं तथा सति व्योम्न्यलत्वमास्तीत्या-
 दिवाक्यजन्यगोधे ग्राह्याभावात्तदगाहिनया स्थितां विरोधितानु-
 पपत्तौ अनुसरविरोधितत्वापत्तेः । परामर्शविषयव्याप्तिरैशिशेषानु-
 योगि-रस्य विरोधणकादौ पक्षसम्वन्धप्रतियोगिनिष्ठत्वामात्रात् त-
 स्य निरुक्तविशिष्टविषयकत्वामम्भेन तत्प्रत्ययेन सादृश्यादि-
 द्वायप्रत्यापनसम्भवेऽप्यप्रतीकागच्छ । अथ सामानाधिकरण्यान्ते-
 न ध्यामिरिशिष्टसामानाधिकरण्याप्रच्छिन्न पक्षधर्मत्वमेव विर-
 क्षितं पञ्चार्थताउच्छेदकमनानाधिकरणापग्न्यदार्थताउच्छेदकगोधक-
 रणादिभ्येवार्थ इत्यविराज उक्तं च यत्पण्युपाध्यायरेण तदुत्तरत-
 ल्पप्रत्ययो ध्यामिरिशिष्टमे भवति पक्षधर्मत्व भावमाहंति । एव च सा-
 मानाधिकरण्यान्तर्भावेन न भावप्रत्ययार्थता नीलोत्पलत्वमित्यादि-
 न उत्पलादीं नीलाद्यभेदान्वयेन नीलामिनोत्पलादेः प्रकृतितो-
 लमात् तादृशोत्पलादीनरावृत्तिरसहितमकलतादृशोत्पलवृत्ति-
 र्हेन चान्वलम्यप्रवृत्त्यर्थं परिन्यत्य इतरांशे शक्त्या भावप्रत्य-
 येन बोधनात् नीलामिनोत्पलादेवृत्तिरुपनीलिमादिमामानादि-
 कल्पस्योत्पलत्वादी भ्रामनिरादात् प्रकृते च तदितरावृत्तिरांश-
 साक्ष्यांशधोषप्रपन्नत्वमेव निबन्धितो न तु ज्ञानान्वयविषयविरो-
 धजनया धन परामर्शस्य तद्विषयकत्वेऽपि न शक्तिरध्यामिरिशि-
 ष्टसामानाधिकरण्यं च ध्यामिरिशिष्टप्रतियोगिकत्वमेव पक्षध-
 र्मेवदस्य प्रतियोगितासर्गेण पञ्चानुयोगिकसममित्याहृत्यातिप्र-
 कटं तु सम्वन्धवार्ताच्छप्रपरतया प्रकृत्यर्थताउच्छेदकताउच्छेदकसम्व-
 न्धेनैव च प्रत्ययवृत्तिताया भावप्रत्ययेन बोधनात् प्रतियोगिता-
 सम्वन्धेन प्रवृत्त्यर्थवृत्तिताया एव तत्पदोत्तरभावप्रत्ययतो ल्यामान्
 तस्या एव च तत्प्रतियोगिकत्वरूपान् सम्वन्धविषया भावमा-
 ने मयोगादां तत्प्रतियोगिकत्वस्य तदीयसम्वन्धविषया मानाद्या-
 निविशिष्टप्रतियोगिकत्वमपि सम्वन्धविषयताया अयच्छेदकमिति

व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षधर्मपदार्थतावच्छेदकपक्षस-
म्बन्धविषयताकत्वरूपं विशिष्टविषयकत्वं परामर्शं ऽक्षतमिति चे-
त् । एवमापि व्याप्तिविशिष्टो यः पक्षधर्मः तस्य तत्त्वेन तत्प्रतियोगि-
कत्वरूपसम्बन्धविशेषणतया तादृशपक्षधर्मत्वावच्छिन्नविशेषित-
तत्प्रतियोगिकत्वावच्छिन्नविषयताया एव विशिष्टान्वयवलेन ला-
भात् । परामर्शं च पक्षधर्मत्वावच्छिन्नस्य पक्षांशे ऽप्रकारतया त-
द्व्यावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धविषयताकत्वविरहेण त-
दसंप्रहात् । यदि च पक्षधर्मत्वमप्युपलक्षणमुच्यते तदाप्यभेद-
सम्बन्धेन पक्षधर्मत्वावच्छिन्नांशे प्रकारीभवतो व्याप्तिविशिष्टत्वा-
वच्छिन्नस्य उपलक्षणत्वे तदन्तर्गतव्याप्तेरपि तथात्वेन तदविषयक-
ज्ञानान्यावृत्तेस्तस्य विशेषणत्वमव्यात् पक्षांशे प्रकारीभवति हेतो
व्याप्तिप्रकारकपरामर्शस्यासंप्रहः अभेदेन व्याप्तिविशिष्टस्य हेतुवि-
षयतानवच्छेदकत्वात् एवं भावप्रत्ययार्थप्रविष्टं सकलतवृत्तित्वं त-
न्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साकल्यघटितस्य तस्यान्यादृशस्य
दुर्वचत्वात् नानाध्यक्तिकस्य गुरुत्वादेर्यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकता प्र-
त्येकं तत्र प्रकृत्यर्थनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तस्यानुगतत-
द्वच्छेदकावच्छिन्नस्य तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमभ्युपेय-
ते नातस्तदसंप्रहः अन्यथा यथाश्रुते अनिस्तारात् । कस्याश्चिदपि
गुरुत्वाविध्यक्तेः सकलगुरुत्वादिमदवृत्तित्वात् नैषं गुरुत्वमित्या-
दितो गन्धादेरपि बोधापत्तिः तस्यापि गुणत्वावच्छिन्नस्य गुर्वादि-
निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं गुणत्वावच्छिन्ने त-
दितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपतदितरावृत्तित्वात्स-
त्त्वेन तदापस्ययोगात् तदितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
तावच्छेदकावच्छिन्नतन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य च भा-
वप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तदितरावृत्तित्वं तु न यथाश्रुतं प्रकृत्य-
र्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तेर्विचक्षणीयतया सत्त्वमित्यादौ
सदितरसमवेतत्वाप्रसिद्धेः महानसीयवह्नित्वमित्यादौ शुद्धव-
ह्नित्वाद्यनातिरोक्तिः महानसीयवह्नित्वादेर्महानसीयवह्णादिरूपप्र-
कृत्यर्थंतरपर्वतीयवह्णादिवृत्तित्वेन तदितरावृत्तित्वबोधासम्भवाच्च
तथा च कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययेन विशेष्यपदार्थतावच्छेदके विशे-
षणपदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं कथं बोधनायं प्रकृत्यर्थताव-

च्छेदकनिष्ठाया वृत्तेस्तदर्थप्रवेशादिति महदसमञ्जसम् । उच्यते नि-
 र्वनदितपावृत्तिरसहितसकलतद्वृत्तिरस्य शक्त्यानन्त्यमयेन प्र-
 कृत्यर्थमनन्तमात्रं भावप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सामान्यत इतरत्व-
 व्यापकत्वस्य केवलान्वयिभावाविष्टतया घटत्वावच्छिन्नमेदसाधा-
 रण्यनिरहेण घटत्वादौ प्रथमदलस्य बाध वृत्तिमद्भेदप्रतियोगिता
 नञ्छेदकत्वरूपद्वितीयदलमपि प्रमेयत्वाद्यनवच्छिन्ने तत्र बाधित
 घटेतरत्वन्यापकत्वादेव्याशङ्क्यतया न बोधनिर्वाह अतो लाघ-
 वाच्च धर्मस्यमेव तत्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते धर्मस्य च प्रकृत्यर्थताय
 च्छेदकताघटकसम्बन्धेन सम्प्रतिष्ठितमेव घटत्वमित्यादितो द्रव्य-
 त्वादिवोधप्रसङ्गो रूपादिवोधप्रसङ्गश्च भवतामपि सामानं द्रव्यत्वा-
 देरपि घटत्वाविशिष्टतया घटेतरत्वव्यापकमेदप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वात् घटरूपादेरपि घटरूपत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटादिनिष्ठमेदप्रति-
 योगितानञ्छेदकत्वात् एव गुरुत्वमित्यादितोऽपि गुरुत्वादिसम-
 नियमरक्षादिवोधो भवतामपि दुर्वार तदितरावृत्तित्वादिना
 मासमाने धर्मे तत्रप्रकृत्यर्थतायच्छेदकनिष्ठाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्य-
 र्थस्यान्ययमुपगम्य तद्वारणे च धर्मत्वेन शक्तिमतेऽपि धर्मत्वे
 प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठत्वसहितनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्व-
 यमुपगम्य तत्तत्पदार्थतायच्छेदकनिष्ठाधेयताया धर्मान्तरे ऽस्त्येन
 तादृशातिप्रसङ्गो चारणाय एव च व्याप्तिविशिष्टमिन्द्रपक्षधर्मप्र-
 तियोगिकत्वेन पक्षसम्बन्धे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतापदेन बोध्यमाने
 ऽभेदेन पक्षधर्मान्वयिनि व्याप्तिविशिष्टे विशेषणतापक्षव्याप्तिविशिष्ट
 स्यापि पक्षधर्मे विशेषणतया भावमुपेयम् एकविशेषणतया उपस्थि-
 तस्य पदार्थतावच्छेदकस्य स्वातन्त्र्येणैवतरविशेषणतया ऽमानात्
 अन्यथा घट जानार्तात्वादौ घटत्वादिविशिष्टनिरूपितविषयिताशा-
 लिज्ञानपर्यन्तस्य तात्पर्यविषयत्वेऽपि लाभासम्भवात् पदार्थतावच्छे-
 दकघटत्वादे स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन विषयितायामन्य-
 यनैव तल्लामनिर्वाहात् एव च व्याप्तिवैशिष्ट्याविशेषितव्याप्ति
 विशिष्टमिन्द्रोपलक्षितपक्षधर्मप्रतियोगिकत्वमेव विषयतावच्छेदक
 तया निवक्षितमिति पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टमेदानञ्गादिपराम
 शस्यापि सप्रह बाहिःप्राप्यधूमवानितिज्ञाने व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य धूर्मा
 नो प्रकास्त्वेऽपि तदंशे सम्बन्धतया भावादेव धूमनिष्ठावच्छेदक

स्वरूपविषयतायामवच्छेदकत्वसम्भवात् तद्व्यतिरिक्तव्याप्तिविशिष्टधू-
मप्रतियोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धविषयकत्वमव्याहृतं न
च व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः संयोगादिरूपसम्बन्धांशे सम्बन्धतया
भासमाने तत्प्रतियोगिकत्वे तादृशहेतोः सम्बन्धान्तराभाना-
त्तस्यापि च संयोगादौ सम्बन्धान्तराभानात् तदीयसम्बन्धा-
न्तरव्यतिरिक्तव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगादिविषयकत्वं ,
बाह्यव्याप्यधूमवानित्यादिवुद्धेरुपपादमेवेति बाध्यं तद्व्यच्छिन्न-
विषयताकत्वरूपतद्विशिष्टविषयकत्वस्य तदीयसम्बन्धाभातेऽप्य-
व्याहृतेष्व अन्यथा गुरुमते ज्ञानस्य विशिष्टविषयकत्वानुप-
पत्तेः तैर्विशिष्टबुद्धौ सम्बन्धमानानुपगमात् न च वैशिष्ट्यांशे वि-
शेषणीभवन्या व्याप्तेर्याप्तिविशिष्टेत्यादिवाक्यजन्यबुद्धौ सम्बन्ध-
सम्बन्धोऽप्येतन्मते विषय इति तद्व्यतिरिक्तमेव विशिष्टं व्याप्तिविशिष्ट-
पक्षधर्मतापदार्थः एवं व्याप्ति विशिष्टस्य हेतोः संयोगादिसम्बन्धांशे
भासमानतत्प्रतियोगिकत्वांशेऽपि सम्बन्धान्तराभानमावश्यकं तथा
च तद्व्यतिरिक्तव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य पक्षसम्बन्धनिष्ठविषय-
तावच्छेदकत्वं लक्षणवाक्यलभ्यमिति तादृशविशिष्टस्य च व्याप्तेः
संसर्गतया तद्विशिष्टावगाहिपरामर्शविषयतावच्छेदकत्वात् तत्र
वैशिष्ट्यांशे व्याप्तिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य तत्सम्बन्धतया भानेन
तत्र तदीयसम्बन्धान्तराभानादिति बाध्यं लक्षणवाक्यजन्यबोधे वै-
शिष्ट्यांशे व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धस्याधिकस्य भानेऽपि तस्य वैशि-
ष्ट्यनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वाविवक्षणसम्भवेन सामञ्जस्यात् न हि
यस्मिन् विषये यस्य यत्सम्बन्धमानं तद्विशिष्टविषयतायां तदीयत-
त्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भासत एवेति नियमः
प्रामाणिकः घटं जानातीत्यादिवाक्यजन्यघटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधे घटादिविषयतायां समवायानुयोगित्वावच्छिन्नत्वमानस्यापि
नियमेनानुपगमात् । अथ व्याप्तिघटकहेतुसम्बन्धावच्छिन्नबोधक-
पक्षधर्मपदोत्तरमावप्रत्ययस्य उक्तीत्या प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकस-
म्बन्धान्तरव्यावृत्तहेतुप्रतियोगिकत्वबोधकतया सम्बन्धान्तरस्या-
च्छिन्नत्वेन तत्संसर्गकहेतुमत्ताज्ञानधारणेऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध-
संसर्गकनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानवारणमशक्यमेव तस्यापि व्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धविषयकत्वात् न च

पक्षपदस्य धर्मितावच्छेदकविशिष्टार्थकतया पक्षधर्मतापदेन धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्म्यनुयोगिकत्वावच्छिन्नससर्गबोधनात् तदवच्छिन्नससर्गावगाहिज्ञानमेव ज्ञानान्तार्थ इति निर्द्धर्मितावच्छेदकज्ञानव्यावृत्तिरिति वाच्यं पक्षधर्मतापदेन पक्षधर्मप्रतियोगिकत्वेनैव पक्षसम्बन्धबोधनात् पक्षानुयोगिकत्वेन सम्बन्धस्य तदवच्छेदकत्वात् । यैधम् यतः सशयवारणाय ज्ञानपदस्य निश्चयार्थकत्वमाधदयक निश्चयत्व च विपरीतकोटिधर्मितावच्छेदकतानापक्षधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्व तथा च तादृशविशेष्यताकत्वावच्छेदेन व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धावगाहित्वस्य विरक्षणात् हेतुमत्तारो निर्धर्मितावच्छेदकज्ञान न लक्षणघटकमिति एव पक्षपदस्यानुपादानेऽपि सामञ्जस्यात्तदुपादान धर्मपदस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिपक्षबलाभायेति दिक् । अथवा धर्मान्तविशिष्टावच्छिन्नबोधकप्रकृतिकमायप्रत्यय प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मान् तादृज्येण प्रत्याययति गुरुत्वमेकत्वमित्यादितो जातिविशेषपुरस्कारेणैव गुरुत्वैकत्वादिगुणबोधनात् उक्तं च गुणदीधिति प्रतीतिस्तु तादृज्येण धर्मत्वेन येति न च शक्तज्ञानन्त्यप्रसङ्गाप्रायः पक्ष साधुरिति वाच्यं तदादीनामुपलक्षणीभूतनुद्धिधियतावच्छेदकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटकाद्यनुगमेन शक्तैक्यवत्प्रकृतेऽपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकजातिविशेषादीनामनुगमेन शक्तैक्यसम्भवात् विशेषरूपेण लक्षणाया एव बोधगन्तव्यत्वात् तादृशमायप्रत्ययार्थे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धत्व ससर्गतया भासते तथा च प्रकृते पक्षानुयोगिकसम्बन्धावच्छिन्नबोधकपक्षधर्मपदोत्तरमायप्रत्ययस्य पक्षानुयोगिकसम्बन्धत्वेनैव तादृशसम्बन्धबोधकतया पक्षपदस्य धर्मितावच्छेदकविशिष्टार्थकतया धर्मितावच्छेदकविशिष्टानुयोगिकत्वावच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धावगाहिज्ञानलभान्सामञ्जस्यम् । सम्बन्धादे विशेषणप्रतियोगिकत्वयथा विशेषणस्य सम्बन्धतया भासते तथा विशेष्यानुयोगिकत्वमपि विशेष्यस्य सम्बन्धतया भासते अतः पक्षे हेतुसम्बन्धाविधया भासमानस्य सयोगादेर्विषयता हेतुप्रतियोगिकत्वेनैव पक्षतावच्छेदकवच्छिन्नानुयोगिकत्वेनाप्यवच्छिन्नेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । व्याप्तिर्ध

शिष्ट(१)सामानाधिकरण्यं व्याप्तिविशिष्टसम्बन्धत्वं तत्प्रतियोगिक-
त्वपर्यवसितं पक्षधर्मत्वं पक्षानुयोगिकसम्बन्धः पक्षधर्मपदस्य प्रति-
योगितया पक्षसम्बन्धावच्छिन्नमात्रबोधकत्वात् प्रतियोगित्वानुयो-
गित्वयोः सम्बन्धसम्बन्धतया विशेषणविशेष्यांशे भानो-
पगमसम्भवात् प्रतियोगित्वादेर्ज्ञानान्वयित्वेऽपि पक्षव्याप्ययोः सम्ब-
न्धसंसर्गविधयाऽवगाहमानस्य परामर्शस्य नासंग्रहः व्याप्तिविशिष्ट-
प्रतियोगिकत्वादेः सम्बन्धविशेषणतया तन्निष्ठविषयताया अव-
च्छेदकतया ज्ञानेनान्वयो न तु विषयतया साक्षादेव तथा सति
विशुद्धतायत्समूहालम्बनजन्येऽतिप्रसङ्गात् विषयांशे सम्बन्धवि-
धया यद्भासते प्रकार इव तत्रापि विषयतावच्छेदकत्वं विषयतानि-
रूपितविषयतापर्यवसितमक्षतमेवेति सम्बन्धविषयतायाः व्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नत्वनिर्वाहः । यदि च ताद्रूप्येणैव प-
क्षसम्बन्धः स्वावच्छिन्नबोधकपदोत्तरतन्मत्प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थस्य
तत्प्रतियोगिकत्वं तु संसर्ग एव न तु प्रकारस्तथा च व्याप्तिवि-
शिष्टप्रतियोगिकत्वस्य विषयत्वान्वयिपक्षसम्बन्धविशेषणताविर-
हेण तत्पारतन्त्र्येण विषयत्वान्वयासम्भवात् सम्बन्धविषयतायां
न तदवच्छिन्नत्वलामसम्भव इति मन्यते तदा व्याप्तिविशिष्टस्यैव
सम्बन्धविषयतायामवच्छेदकतयाऽन्वयो विवक्षणीयः तस्यैव
सम्बन्धविशेषणतया लक्षणार्थे प्रवेशात् यद्यपि कर्मधारयल-
भ्यस्यामेदेन व्याप्तिविशिष्टविशिष्टस्य पक्षधर्मस्यैव पक्षसम्बन्धांशे
विशेषणतया तादृशस्यैव ज्ञानान्वयो दर्शितदिशा स्वीकार्यः तथा च
यादृशपरामर्शः पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टाभेदमवगाहते तस्यैव संग्र-
हो न तु तत्र व्याप्तिसम्बन्धावगाहिन इति तज्जन्येऽव्याप्तिः एवं
लक्षणवास्यजबुद्धौ व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य पदार्थतावच्छेदकतया
प्रकारत्वे तत्सम्बन्धसम्बन्धस्यापि भानमावश्यकं सम्बन्धसम्बन्ध-
स्य नियमेन विशिष्टबुद्धौ भानवादिनां तथा च विशिष्टपदार्थ-
घटकस्य तस्यापि ज्ञानान्वयध्रौव्य विशेषणान्तर्गतस्योपलक्षण-
त्वायोगादिति व्याप्तिवैशिष्ट्यं यत्र संसर्ग एव तादृशपराम-
र्शस्य दुःसंग्रहतैव तादृशपरामर्शस्य संसर्गसंसर्गापसंसर्गान्त-
रभानस्व निर्युक्तिकतयाऽनवस्थामयेन च केनाप्यनभ्युपगमात्

तथापि व्याप्तिवैशिष्ट्ये धर्मिणि प्रकारतया मासमाने वैशिष्ट्यवि-
शेषणतापन्ना व्याप्तिरपि तेन संसर्गेण तत्प्रकारतया भासते एक-
विशेषणतया उपस्थितस्य स्वातन्त्र्येणैवान्यत्र विशेषणत्वानुपगमात्
एव व्याप्यविशेषितस्य प्रतियोगितया सम्बन्धविशेषणत्वे इतर-
पदार्थविशेषणतापन्नस्य व्याप्यस्यापि प्रतियोगितया सम्बन्धवि-
शेषणत्वमिति स्वीकृत्यैवं व्याख्यातम् एवं च सति व्याप्तिविशेषि-
तधर्मिणो ज्ञानान्वयमाप्नुवाने सम्बन्धे विशेषणत्वं व्याप्तिवैशिष्ट्य-
विशेषितधर्मिणोऽभेदेन व्याप्यविशेषितस्य पक्षसम्बन्धविशिष्टस्य
चोपलक्षणत्वमित्यतः सर्वसामञ्जस्यान् । इत्थमेव दण्डांशे लौ-
हित्यप्रकारकज्ञाने विशिष्टविषयान्वयपरस्य लौहित्यविशिष्टदण्डं
जानातीति धास्यस्य प्राप्ताप्यनिर्वाह इत्यलमतिस्सूक्ष्मानुधावनेन ।
पदार्थतावच्छेदकद्वयेति । मन्वयवलेन एकपदार्थतावच्छेदकवि-
शिष्टधर्मिसंसर्गोपरागेणापरपदार्थतावच्छेदकगोचकत्वादित्यर्थः ।
ननु कर्मधारयलभ्यव्याप्तिविशिष्टाभिन्नपक्षधर्मरूपग्रहण्यर्थान्वितप-
क्षसम्बन्धरूपतत्प्रत्ययान्तार्थस्य लक्षणवाक्यार्थघटकस्याप्रसिद्ध्या
हृदो यद्विमानित्यादिव्रतमानुमिताद्यव्याप्तिरित्याशङ्कायां समाधत्ते ज्ञान-
पदेति । ज्ञानपदोपसन्धानेन ज्ञानबोधकपदसमभिज्याहारमियन्नि-
तन्युत्पत्तिविशेषेण बाधिताबाधितसाधारणतज्ज्ञानलाभात् पक्षध-
र्मतांशे बाधिताबाधितसाधारणस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकर-
ण्यस्य ज्ञानलाभात् । अयं भावः । ज्ञानवाचकपदसमभिज्याहृतस्य
विषयविशेषणतया स्वार्थबोधकस्यापि पदस्य विषये स्वार्थान्वय-
यनिश्चयपदवायां विषयविशेषणतयेव ज्ञानविषयतावच्छेदकतया
स्वार्थबोधकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं कथमन्यथा विशेषदर्शिनो ज्ञान्तिज्ञा-
लौहित्यद्विज्ञानयानयमित्यादिवाक्यं प्रयुज्यते तथा च यद्विज्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकरविषयनानिरूपितइदसम्बन्धविषयताशालिङ्गा-
न्त्येन भ्रमात्मकपरामर्शस्यापि उक्तलक्षणवाक्याह्वामः (१) एवं च गु-

(१) अयं लौहित्यद्विज्ञानयानयमित्यादिवाक्यं प्रयुज्यते तथा च यद्विज्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकरविषयनानिरूपितइदसम्बन्धविषयताशालिङ्गा-
न्त्येन भ्रमात्मकपरामर्शस्यापि उक्तलक्षणवाक्याह्वामः (१) एवं च गु-
णसम्बन्धरूपतत्प्रत्ययान्तार्थस्य लक्षणवाक्यार्थघटकस्याप्रसिद्ध्या
हृदो यद्विमानित्यादिव्रतमानुमिताद्यव्याप्तिरित्याशङ्कायां समाधत्ते ज्ञान-
पदेति । ज्ञानपदोपसन्धानेन ज्ञानबोधकपदसमभिज्याहारमियन्नि-
तन्युत्पत्तिविशेषेण बाधिताबाधितसाधारणतज्ज्ञानलाभात् पक्षध-
र्मतांशे बाधिताबाधितसाधारणस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकर-
ण्यस्य ज्ञानलाभात् । अयं भावः । ज्ञानवाचकपदसमभिज्याहृतस्य
विषयविशेषणतया स्वार्थबोधकस्यापि पदस्य विषये स्वार्थान्वय-
यनिश्चयपदवायां विषयविशेषणतयेव ज्ञानविषयतावच्छेदकतया
स्वार्थबोधकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं कथमन्यथा विशेषदर्शिनो ज्ञान्तिज्ञा-
लौहित्यद्विज्ञानयानयमित्यादिवाक्यं प्रयुज्यते तथा च यद्विज्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकरविषयनानिरूपितइदसम्बन्धविषयताशालिङ्गा-
न्त्येन भ्रमात्मकपरामर्शस्यापि उक्तलक्षणवाक्याह्वामः (१) एवं च गु-

णादिरूपपक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धाप्रसिद्धाद्यपि
गुणादिरूपपक्षे संयोगादिना हेतुमत्ताभ्रमजन्यानुमितौ नाव्याप्तिः
पक्षानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितसंयोगादिविषयताशालित्वेन ता-
दृशभ्रमस्यापि लक्षणवान्वयतो लाभात् । इदं त्वापाततः पदार्थद्वया-
भेदविवक्षायामेव कर्मधारयस्य साधुतया अत्र पक्षधर्मे व्याप्तिवि-
शिष्टाभेदाविवक्षायां कर्मधारयानुपपत्तिं तद्विवक्षायां च भ्रमस्थले
विद्यक्षितलक्षणवान्वयार्थाप्रसिद्ध्याऽप्याप्ति स्फुटं एव एतदभिप्रेत्यैव
अमानुमित्यव्याप्त्या मतमेतदग्रे दूषयिष्यति उक्तवाक्यस्य चाप्रामा-
ण्यमिष्टमेव किं तु लोहितं घटि जानातीत्यस्यैव प्रमाणत्वम् ॥

सांसर्गिकाद्यप्यितायाः सम्बन्धान्तरावच्छिद्यत्वं निर्युक्तिक-
मित्याशयेन दूषयति परामर्शेनेति ॥

(दी०) तत्र परामर्शेन नियमतो व्याप्तिर्विशिष्टादिसामा-
नाधिकरण्यग्रहे मानाभावात् गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वात् ।
सम्बन्धसम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात् भ्रमस्थले

यते । अतो वद्वे शुरु इत्यादिप्रमाणा लोहितो बाहिरित्यादिज्ञानात्तरीयलो हन्यादिप्रकारतां क-
पकविषयतावच्छिद्यदिविषयकत्वेऽपि न तत्ज्ञानपरीकषाकस्य प्रामाण्यापत्तिं लोहित्यादिविशेष्य-
ज्ञानवच्छिद्यव्यविषयकवच्छिद्यद्विज्ञाननिष्ठतद्विशेषिताया लोहित्यादिविशेष्यतापन्नानिरूपितत्वात् इय-
त्वादिनिष्ठपक्षानुयोगिकाधिकरण्यतानिरूपकत्वे घटाद्यधिनवच्छेदकताया दृष्टशमवच्छेदकत्व
विषयज्ञानत्वकमपि विषयतायापविहन्मेव । एव च प्रकृतेऽपि व्याप्तिविशिष्टपद व्याप्तिप्रकारेण
भासमानपर तस्य पक्षधर्मेऽभेदेनान्वयः । तस्य भावप्रत्ययार्थे पक्षसम्बन्धे स्वप्रतियोगिकत्वेन
भासमानत्व सम्बन्ध यस्य विशेषणस्य येन सम्बन्धेन विशेष्येऽवयव ज्ञानविषयतया भासमाने
विशेष्ये स्वीयतत्सम्बन्धे परामर्शे भासमानत्वस्यैव तद्विशेषणसम्बन्धतया भावमिति व्युत्पत्ते अ-
राजकीये धननिष्ठस्वत्वे राजकीयवधर्मक्यज्ञानपरे राज्ञो धन जानातीत्यदिविशेष्यदर्शः । वस्तु
वच्छिद्यस्तत्वे निरूपितसम्बन्धेन राज्ञोऽन्वये योग्यतानुपपत्त्या निरूपितत्वेनैव भासमानत्वस्य
तत्र तत्सम्बन्धतया उपगत्यन्तत्वं । तथा च व्याप्तिप्रकारेण यदासते तन्मतियोगिकत्वेन भा-
समानपक्षसम्बन्धार्थाद्विज्ञानजन्यत्वतायाव भ्रमनुमित्यव्याप्तिर्न वा तत्र लक्षणवक्त्यान्वय-
बोधद्वयपरिहृति चेत् । एवमपि पक्षधर्मपदस्य यथापुनर्यपगतया आवरणकत्वद्विषय्य-
जलनत्वं इह इत्यादिपरामर्शजयभ्रमनुमितेसमग्रहऽपि वद्विज्ञान्यधूमकान् हृद इति भ्रमज-
नुमितेर्दुसंगतत्वं । तत्र व्यतिप्रकरिण भासमानधूमे वास्तवपक्षधर्ममावेष्टात् पक्षधर्म-
रस्य पक्षधर्मत्वेन भासमानार्थकत्वे पक्षसम्बन्धस्य प्रकृत्यर्थतन्वच्छेदकताया तदुत्तरमावप्रत्य-
येन बोधनासम्भवत् तेन बोध भासमानत्वक्यप्रकृत्यर्थतन्वच्छेदकस्य भावनवयेन विवक्षु-
परामर्शस्य तदनग्राहितया अस्मच्छस्येदिति १ पुनर्कै अधिक पठ ।

तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानस्यासम्भवात् असत्-
ख्यातिनिरासात् अत्रान्तरवास्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थ-
ज्ञानानुदयात् निषाणे शशसम्बन्धाभावनिश्रयदशायां शशवि-
षाणजन्यमिदं कार्यमिति शब्दबुद्धेर्द्वयणापि दुरूपपादत्वात्

(शा०) परामर्शत्रयस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्याग्रह-
ण्यन्याप्यत्वे मानाभावादित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टधूमसंयोगी यद्विध्या-
प्यधूमस्यांश्च पक्ष इत्यादिपरामर्शस्य व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धप्रकार-
फतया तत्सम्बन्धावगाहि-च-प्रामाणिकमेवेति नियमन इत्युक्तं तथा
च यत्र व्याप्तिवैशिष्ट्यं पक्षधर्मता च ससंगतयेव भासते तज्ज्ञाना-
नुमितानुमानित्यर्थानुलक्षण इति भावः । ननु तादृशज्ञानाद-
नुमितिनं भ्रमर्यत्र तादृशसामानाधिकरण्यविषयकत्वेनैव परामर्श-
स्यानुमेतिहेतुत्वात् तथा च काव्याप्तिरित्यत आह गौरवे
ण चेति । व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षज्ञानत्वेनैव लाघवेन हेतु-
त्वात् व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यविषयकत्वेन हेतुत्वे
सामानाधिकरण्यविषयकत्वस्याधिकस्य नियेक्षात् तथा च तदुभ-
यसामानाधिकरण्यानवगाहिनांऽपि विशिष्टज्ञानादनुमित्युत्पत्तिनि-
व्याहरेति भावः । ननु सम्बन्धसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वमेव वि-
शिष्टज्ञानत्वम् न ॥ सम्बन्धज्ञानत्वमेव दण्डपुरुषसंयोग इत्यवसि
मूहालम्बनस्यापि तथात्वात्तात् तथा चानुमितिजनकज्ञाने विशे-
षणोभूत याप्तिसाधनयोः असंगससर्गानवगाहत्वे तद्विशिष्टज्ञानत्व-
मेव तस्य नोपपद्यत इति कथमनुमितिजनकत्वमित्यत आह सम्बन्धे-
ति । अग्रहेऽपि अविषयोकरणेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्येति । अयमाशयः
सम्बन्धसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वमपि न विशिष्टज्ञानत्व सम्बन्धसम्ब-
न्धमादायापि समूहालम्बनसम्भवात् अपि तु तत्प्रकारकर्धात्यमेव
तद्विशिष्टत्वात् प्रकारत्व च विषयताविशेष न च प्रकाशतात्त्व
साममिंशविषयतानिरूपितविषयतात्वं यदि तदा त्रिशेष्यताया
अपि तथात्वादतिप्रसङ्गं यपि तु सम्बन्धविषयतानिरूपितप्र-
तियोगित्वान्नविषयतानिरूपितविषयतात्वमेव विशेष्यविषयता च
तादृशानुमानित्यविषयतानिरूपितैव न तु तादृशप्रतियोगित्यावि-

पयतानिरूपेता विशेषणांश्च एव संसर्गप्रतियोगितामानादिति नाति-
प्रसङ्गः एवं प्रतियोगित्वस्थाने ऽनुयोगित्वं निवेद्य विशेष्यतात्वं
निर्वाच्यमिति संसर्गायप्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपसंसर्गान्तरमानं
विशिष्टबुद्ध्यावश्यकमिति चाच्यं संसर्गतात्ववत्प्रकारतात्वविशेष्य-
तात्वयोरपि स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकत्वादिति विशिष्टबुद्धेः संस-
र्गसंसर्गावगाहितानियमेऽपि भ्रमानुमितावध्याप्तिर्निष्प्रत्यूहवेत्याश-
येनाह भ्रमस्थले चेति । तज्ज्ञानासम्भवादिति व्याप्तिवैशिष्ट्यसमाना-
धिकरणपक्षधर्मत्वज्ञानासम्भवादित्यर्थः । तथा च तादृशविशिष्टज्ञान-
जन्यत्वं लक्षणवाक्यार्थस्तस्य भ्रमानुमितिसाधारण्यमशक्यमेव भ्रम-
स्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वाविषयत्वाम्भवेन लक्ष-
णवाक्यार्थानन्तर्भावादिति भावः । ननु भ्रमेऽसदेव वैशिष्ट्यं भास-
इति टीकाकारानुमतं तथा च वह्नित्याप्यधूमयान् हृद् इत्यादिभ्रम-
स्य व्याप्तिवैशिष्ट्यमादिप्रतियोगिकइद्वानुयोगिकासद्वैशिष्ट्याविष-
यकत्वमव्याहृतमेवेति कथं तादृशज्ञानासम्भवं उच्यते इत्यत आह
असदिति । असत्तः व्याप्तिनिरासात् ज्ञानविषयत्वनिरासात् ज्ञानवि-
षयताव्यापकत्वस्य सत्ये व्यवस्थापनादिति यावत् । यदि चासतो
ज्ञानविषयतासत्त्वेऽपि अभावाधिकरणताया अपसिद्धान्तत्वात् ज्ञा-
नविषयत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपं तद्व्यापकत्वं सत्ये-
ऽक्षतमेवेति नार्थतो ऽसत्त्व्यातिनिराससम्भवं इति मन्यते
तदा सद्वृत्तित्वे तादृशज्ञानविषयतात्वव्यापकत्वमेव विवक्षणीयम-
सत्त्व्यातिवादिनामसद्वैशिष्ट्यज्ञानविषयत्वस्य परमार्थत्वात् न च
भ्रमस्य सन्मात्रविषयकत्वे भ्रमत्वव्याघात इत्याशङ्क्यं तथात्वे
ऽपि व्यधिकरणप्रकारकत्वेन भ्रमत्वस्य निर्वाहात् इदं च
पस्तुगतिमनुरूप्याभिहितं यस्तुतो ऽसद्वैशिष्ट्यमानेऽपि न प्रकृते
निस्तारः अर्लाकस्य संसर्गतयेव ज्ञानादिविषयताया चाचस्पन्त्यनु-
मतत्वात् तन्मतानुसरणेऽपि असत्त्याः व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधि-
करणपक्षधर्मतायास्तत्प्रत्ययान्तेन प्रतिपादनासम्भवात् अपा-
रमार्थिकधूमप्रतियोगिकइद्वानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिभ्रमात्मकपरा-
मदोजन्यत्वस्य लक्षणवाक्यतोऽलामात् लक्षणस्यासद्व्यवहितत्वेना-
ज्ञान्तस्य तत इतरभेदानुमानासम्भवाच्च भ्रान्तपुरुषीयानुमानस्या-
तिप्रसङ्गादिनापि सम्भवात् । ननु व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मयोरभेदो

लक्षणवाक्यत प्रतीयता तथापि न तदशस्य लक्षणघटकत्वमु-
पगम्यते अतिव्याप्त्याद्यवारकत्वात् अथश्रवणविषयक्षणीयस्यासिद्धि-
शिष्टप्रतियोगिकत्वादेविषयतानिरूपितससर्गाविवेक्यतामाप्रतिवेशे-
नैव सामञ्जस्यात् लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यताया लक्षणघटकनानियतत्वे
ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षेऽपि अथश्रवणविषयक्षणीयस्य ज्ञानविशेषणव्याप्ति-
प्रकारकत्वाशे पक्षधर्मताविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशेनैव सा-
मञ्जस्याल्लक्षणवाक्यलभ्यस्य ज्ञानाशे पक्षधर्मताविषयकत्वविशेष-
णस्य यैष्येन लक्षणदोषात् एव च भ्रमानुमितौ न लक्षणाव्या-
प्तिशङ्केत्याशयेनायोग्यताज्ञानाद्विशेषपक्षिणां नोक्त्याक्यादुभयानुमि-
तौ लक्षणग्रह सम्भवतीति विशेषदर्शिन प्रति प्रकृतवाक्यान्वय-
क्यमिति ह्युपान्तरमाह अथान्तरेति । पक्षधर्माद्यशे ऽविशेषणस्य
व्याप्तिवैशिष्ट्यादेर्न स्यातन्त्येण ज्ञानान्वयसम्भव व्युत्पत्तिविरो-
धात् अपि तु तद्विशेषणतापक्षस्यैवेति तत्र तदन्यवयविषया ऽव्या-
न्तरवाक्यार्थायोग्यतानिश्चय तस्मिन् सति समुदाहलक्षणवाक्य-
जन्यमहावाक्यार्थज्ञानासम्भवादित्यर्थ । महावाक्यार्थयोग्यता-
ज्ञानस्याद्यान्तरवाक्यार्थविषयकत्वनैपत्येनाद्यान्तरवाक्यार्थधीविरो-
धिनोऽयोग्यताज्ञानस्य महावाक्यार्थयोग्यताज्ञानविरोधित्वादिति
माय । एतदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं विषाण इति । दाशसम्बन्धाभा-
वेति । दाशस्य विषाणजन्यमिति वाक्यजन्यसम्बन्धप्रकारकबोधा-
भिप्रायेणैद् दाशविषाणजन्यमिति वाक्यजन्यबोधस्य विषाणाशे
ऽभेदेन दाशपदलक्षणाशसम्बन्धप्रकारकतया सम्बन्धिभेदनिश्चय-
स्यैव तद्विरोधित्वात् समानयासयो समानप्रकारकानुमयजनक-
त्वानुरोधेन षष्ठीन्युक्तस्थल सम्बन्ध एव लक्षणा समासे व्युत्प-
त्तिविषयेण नामार्थयोरपि भेदान्वयबोधाभ्युपगमादित्याशयेनेद-
मिति कथितम् । दाशसम्बन्धविशिष्टविषाणपरसंबन्धनामधटितवाक्यज-
न्यबोधपरतया व्याख्यान पुनरसन् तथा सति विषाणे दाशसम्ब-
न्धस्य पदार्थतया ऽद्यान्तरवाक्यार्थत्वायोगात् ॥

भ्रमानुमितेरत्यतया नाव्याप्तिप्रसन्निरित्याशङ्कते न चेति ।

(दी०) न चात्र प्रमाणमस्तादात्तमेव लक्ष्या । यदि च
सङ्क्षिप्तपदार्थादपि भ्रान्तानुमितिस्तदा चरमज्ञानपदं ममापर-

मिति वाच्यम् ॥

(गा०) प्रमाणप्रस्तावात् प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यत इत्युपक्रमेण प्रमाणस्य निरूपणीयत्वात् तन्निरूपणोपयोगितया प्रमेवानुमितिलक्षणीया । यद्यपि हृदो बहिमानित्याद्यनुमितेरपि हृदत्वाद्यंशे प्रमात्त्वमेव विधेयांशे प्रमात्वविचक्षणे लिङ्गोपधानमतेऽपि धूलीपटलादौ ध्याप्यत्वाद्यगाहिद्वानजन्यायां पर्यतादिपक्षकवह्वाद्यनुमितौ प्रमात्वस्याक्षततया लिङ्गोपहितेत्याद्यग्रिमग्रन्थानुत्थितेः पाववृत्रमभेदकूटविचक्षणे तु हृदो बहिमान् पर्यतश्च बहिमानित्यादिसमूहालम्बनानुमितौ अलक्ष्यतापातेनातिप्रसङ्गः तथापि भ्रमान्यवृत्तिविषयिताद्यस्यमेव प्रमात्वं विचक्षणीयम् । उक्तसमूहालम्बनज्ञानीयबहिमत्पर्यतादिविषयिता समूहालम्बनानात्मिकायां पर्यतो बहिमानित्यनुमिता अपि धर्तसे ज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयिताभेदानुपगमात् अतस्तस्यालक्ष्यतैव हृदो बहिमानित्याद्यनुमितेनिष्ठया हृदोदिविषयिताया अपि भ्रमत्वघटकतया भ्रमत्वनैयत्यमेवातो न तस्यालक्ष्यत्वं यद्यप्यत्रापि लिङ्गोपहितेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिरस्ति तथाहि लिङ्गोपधानमतेऽपि शुद्धपर्वतत्वाद्यच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्वादिप्रकारतायास्तादृशप्रकारताशालिसंशयनिवृत्त्यर्थं तादृशसिद्धिप्रतिबन्धकत्वार्थं च स्वीकरणीयत्वात् तादृश्याद्योक्तरूपत्वास्तादृशानुमितेर्लक्ष्यत्वं दुष्परिहरमेवेति तथापि तादृशविषयितायां परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वमपि विचक्षणीयम् अन्यथा हृदत्वादिविषयितामादाय भ्रान्तानुमितेरपि लक्ष्यतापातात् तथा च तादृश्याश्च बाधाभावादेर्जन्यतावच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । ननु गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्याद्यसङ्कीर्णबाधस्थले या पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्याद्यगाहिन्यनुमितेस्तत्रैवातिव्याप्तिस्तादृशानुमितेः साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वांशे भ्रमरूपतया लक्ष्यत्वात् विशिष्टेऽपि पक्षे गन्धध्याप्यतया पृथिवीत्वादिरूपहेतुमत्त्वाद्यगाहिनः परामर्शस्य प्रमात्वेन व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्यग्वाद्यगाहित्वादुक्तलक्षणस्याक्षतत्वादित्यत आह यदि चेति । सर्वशानुमाने पक्षधर्मतापलात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमेव भासते न तु तयोरेवच्छेद्यावच्छेदकभावोऽपि तेन विनापि हेतोर्व्याप्तिपक्षधर्म-

त्योपपत्तेस्तद्भासक्यलामावादित्यमिसन्धाय उक्तवाधासङ्करस्य
 तस्य यद्वपतिना दूषितत्वात् तन्मते च न सल्लिङ्गपरामर्शादुत्तमानुमि-
 तिरपि तु मिथ्याविमत एवेत्यतो यदि चेत्युक्तम् । न च बाधितव-
 ह्यो लाघवज्ञानसत्ये सल्लिङ्गपरामर्शादपि बाधितो वहिः पक्षे भा-
 सत इति सर्वेषामेवानुमतं परं तु तादृशानुमितेर्न्यापकतानवच्छे-
 दकविशेषधर्मप्रकारकत्वं प्राचीना न मन्यन्ते अत एव सामान्य-
 धर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिवलात्प्रवृत्तानुमाने विशेषबाधस्यादो-
 षत्वं समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वं व्ययस्याप्य व्युत्पादितमुपा-
 ध्यायैषां धर्मन्ये साधयतापि च बाधितविषयलाघवज्ञानजन्यानुमि-
 तेस्तदभाषयति तत्प्रकारकत्वरूपसमत्वावच्छिन्नमेदघटितप्रमात्वं
 दुरपयादमेवेति यदि चेत्यसङ्गतमेवेति वाच्यं तदवच्छिन्नाभा-
 षयानि तदवच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नमेदघटितप्रमात्यस्य ल-
 क्ष्यताप्रयोजकत्वोपगमेन पर्वतादौ वह्निस्त्वादिना बाधितवह्निपादि-
 विषयकानुमितेर्लक्ष्यतासम्भवेन तत्सङ्गतेः न चोक्तप्रमात्यस्य ल-
 क्ष्यतानियामकत्वे जलपर्वतो वह्निमां पर्वतो जलघञ्जिमानित्याद्य-
 नुमिती स्वरूपतो भासमानविषयांशे भ्रमरूपायां विशिष्टपक्षाध-
 मसिद्ध्याऽन्यातिर्दुर्गारैष तत्रापि तादृशप्रमात्यसत्त्वादिति वा-
 च्यम् । तदभाषयति स्वरूपतस्तत्प्रकारकसममेदमपि प्रमात्व-
 शरीरे निवेद्य तद्वारणसम्भवात् । केचित्तु यत्किञ्चिद्विधेयता-
 पच्छेदकावच्छिन्नप्रयत्पक्षाधगाहित्यलक्षणपारिभाषिकप्रमात्येनैव ल-
 क्ष्यताया विवक्षितत्वात् लाघवज्ञानाधीनोक्तानुमिती महामसीम-
 र्तादौ प्रकाररत्यादिमतेऽपि वह्नित्वस्यैव विधेयतावच्छेदकतया
 पक्षस्य तदवच्छिन्नवत्त्वमेव तादृशप्रमात्यानपायात् । गन्धमोग-
 भायकालावच्छिन्नो घट्ये गन्धवानित्यादौ न्ययनये तादृशकालाव-
 च्छिन्नसमवायस्य सम्बन्धत्वात्तेन सम्बन्धेन च पक्षे विधेयतामायाप्र-
 लक्ष्यता ॥ चेदृशप्रमात्यस्य लक्ष्यतानियामकत्वे लिङ्गोपघानमते-
 ऽप्यप्याभ्यादिलिङ्गकानुमितेरलक्ष्यताप्रसक्त्या लिङ्गोपहितेत्याद्य-
 भिमप्रत्यो नावतरतीति वाच्यम् इदानीं लाघवज्ञानजन्यानुमिते-
 रलक्ष्यतायां सतिविच्छेदात् सामान्यद्वेषविषयतावत्त्वमेव लक्ष्यता-
 नियामकं वक्तव्यमित्याशयात्तयोक्तिसङ्गतेरिति वदन्ति । प्रमापरमि-
 ति । भ्रमापि लक्ष्यतानियामकं तादृशं प्रमात्यं तदेव विषयक्षणी-

यम् अतः किञ्चिदंशे प्रमात्वमादाय नातिप्रसङ्गस्य दुर्वारता ॥

(दी०) अव्याप्यापक्षधर्मयोस्तच्चादिना परामर्शेन जनितायां वस्तुतः साध्यवत्पक्षावगाहितया प्रमायामव्याप्तेः लिङ्गोपहितलौकिकभाननिरासेनांशिकभ्रमत्वस्याप्ययोगात् परमेश्वरतादृशज्ञानजन्यत्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । अत एव व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मता तज्ज्ञानं वेत्यादिकमपास्तम् ।

(गा०) अव्याप्यापक्षधर्मयोरिति । अव्याप्ये धूर्लापटलादौ व्याप्यत्वावगाहिना अपक्षधर्मे च महानसत्त्वादौ पक्षधर्मत्वावगाहिना परामर्शेन जनितायां वस्तुतो बह्वधादिमति पर्यतादौ धृतिमरवावगाहिन्यां प्रमानुमितावव्याप्तेरित्यर्थः सज्जनकपरामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षानुयोगिकसम्बन्धानवगाहितत्वात् धूर्लापटलादिसम्बन्धस्य व्याप्याप्रतियोगिकत्वात् महानसत्त्वादिसम्बन्धस्य पक्षाननुयोगिकत्वादितां भावः । नन्वनुमितौ पक्षांशे व्याप्यत्वेन लिङ्गमानोपगमादुक्तानुमितेर्यथायोगं व्याप्तिपक्षधर्मतांशे भ्रमरूपतया ऽलक्ष्यतैवेति कथमव्याप्तिरत आह लिङ्गोपहितेति । लिङ्गविशिष्टपक्षे साध्यमानस्य मणिकृता निराकार्यत्वेनोक्तानुमितेर्व्याप्याद्यंशे भ्रमत्वस्याप्ययोगादित्यर्थः । लिङ्गोपहितलौकिकमाने परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वादि न निषेद्यते लिङ्गविषयताया जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैव व्यभिचारवारणसम्भवादिति चेत्प्रा घपसत्वेऽपि मणिकृतां तत्रासम्भवेस्तदीयलक्षणं तन्मतमवलम्ब्य व्याप्यानुमुचितमिति भावः । तनूक्तानुमितिष्वपि व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षानुयोगिकसम्बन्धावगाहिमगवज्ज्ञानजन्यत्वसस्याव्याप्तिरित्यत आह परमेश्वरेति । तादृशेति । व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहीत्यर्थः अतिप्रसङ्गकत्वात् प्रत्यक्षादावातेव्याप्तत्वात् तथा चातिप्रसङ्गवारणाय तादृशसम्बन्धावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणता जन्यतानवच्छिन्नकार्यता वा निषेधनोया तथा चोक्तभ्रमजन्यानुमितौ भगवज्ज्ञानस्य उपादानप्रत्यक्षविधेयैव कारणत्वं तस्याश्च जन्यत्वेनैव तज्जन्यतेति नाव्याप्तिनिराससम्भवे इति भावः । न च भगवज्ज्ञानस्य परामर्शत्वेनापि

जनकता नित्यस्येत्यादिव्याप्यमभ्युपगमात् परामर्शहेतुतायां
जन्यत्वस्याधिकस्यानिवेशादिति तादृशजनकतानिरूपितजन्यतामा-
दायैव कूटलिङ्गकप्रमानुमितावध्यासिवारणसम्भव इति वाच्यं तादृ-
शानुमित्यव्यवहितपूर्वं तदाधिकरणान्मनि व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिक-
पक्षानुयोगिकसम्बन्धावगाहिनिश्चयासत्त्वेन व्याभिचारप्रसक्त्या ता-
दृशानिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकस्य तादृशानुमितितो व्यावर्त-
नीयतया तद्रूपावच्छिन्नजन्यतामादाय लक्षणसमन्वयासम्भवा-
दिति भावः । इदमत्रायत्तयेयम् यद्विव्याप्यधूमवान् पर्वत इति पराम-
र्शस्यापि न व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहित्वेन हे-
तुता धूमत्वादिना धूलीपटलाद्यवगाहितदाकारसमासप्रहात् तथा च
तद्रूपावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणस्य प्रत्यक्षविशेषाद्यतिव्याप्ति-
धारणायोपगमेऽसम्भव एव स्यात्कथमुक्ताव्याप्यमिधानं यदि
किञ्चिद्विज्ञप्ताभ्येकानुमितिः प्रमात्मकपरामर्शादेव तदा तत्रोक्त-
रूपेण हेतुतासम्भवाप्रासम्भव इत्युच्यते तदा तादृशानुमितिक-
नकपरामर्शकारणताघटितप्रातिघटितलक्षणोपगमेनोक्ताव्याप्तेरपि ना-
यकाशाः । यस्तुतस्तु विषयतायां विशिष्टान्वयबलादुक्तयाक्यतो
व्याप्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठायच्छेदकताकवक्षसम्बन्धविषयताकन्वेनापि
परामर्शलानात्तद्रूपस्यैव कारणतावच्छेदकत्वविवक्षया नासम्भव
उक्तस्थलाभ्यामिर्था तद्रूपस्य भ्रमसाधारणत्वात् चास्तवव्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धस्य लक्षणवाक्यजन्यबोधे ऽवश्यं
मानेन तद्विषयकत्वेन परामर्शोपस्थितावपि न तस्य कारणता-
वच्छेदकत्वम् अपि तु कारणनासामानाधिकरण्यमेव कूटलिङ्ग-
कपरामर्शमाधारणोक्तकथावच्छिन्नकारणताया मगवत्त्वाने चास्त-
वव्याप्यप्रतियोगिकतादृशसम्बन्धावगाहित्यसामानाधिकरण्यसत्त्वेन
कूटलिङ्गकप्रमानुमितिपरलक्षणवाक्ये नायान्तरदाक्यार्थयोग्यत्व-
मपीति लक्षणवाक्यतो व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्ट-
पक्षसम्बन्धावगाहिहानवृत्तित्वेन कारणत्वे भासमाने व्याप्तिविशिष्ट-
प्रतियोगिकन्यावच्छिन्नपक्षसम्बन्धावगाहिहानत्वावच्छिन्नत्वेनापि
तद्भासतं तथा च व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकन्याविशिष्टपक्षसम्बन्धा-
वगाहिहानवृत्तित्वोपलक्षितव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकन्यावच्छिन्नप-
क्षसम्बन्धावगाहिहानत्वावच्छिन्नहेतुजनकताया लक्षणघट-

कत्वादीश्वरज्ञानवृत्तिजनकतायाश्च तादृशत्वाद् तादृशानुमितौ लक्षणसमन्वयः प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणश्च सम्भवतीति ध्येयम् । अत एव भ्रजमन्यानुमितावव्याप्तेरेव व्याप्तिविशिष्टे या पक्षधर्मता इति सप्तमीतत्पुरुषेण चास्त्वव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहित्वरूपकर्मधारयपक्षोपायं एव पर्यवसानात् व्याप्तिविशिष्टे यत्पक्षधर्मताज्ञानमिति ज्ञानान्तेन विषयत्वार्थकसप्तमीतत्पुरुषसमासेन चास्त्वव्याप्तिविशिष्टविषयकपक्षसम्यन्धज्ञानस्य लाभात् बह्विव्याप्यधूलीपटलघान्पर्वत इत्यादिज्ञानासंप्रदादिति भावः । आदिपदाद् व्याप्तिविशिष्टा व्याप्तिसमानाधिकरणा या पक्षधर्मता इत्यादिसमासस्य परिग्रहः । यद्यपि वक्ष्यमाणज्ञानान्तकर्मधारयपक्षे प्रकारितारूपस्यैव तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वरूपस्य वैज्ञानिकस्य वैशिष्ट्यस्य विवक्षया ज्ञानान्तसप्तमीतत्पुरुषपक्षे ऽपि व्याप्तिविशेष्यतापक्षहेतुविषयत्वावच्छेदेन पक्षधर्मताविषयकज्ञानपर्यवसानादुक्तव्याप्तिपरीहारः सम्भवति यत्र व्याप्तेरप्रसिद्धिस्तत्रापि व्याप्तिपदस्य वक्ष्यमाणकल्पे विलक्षणप्रकारितायामिव एतत्कल्पेऽपि विलक्षणप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतायां लक्षणामुपगम्याव्याप्तिपरीहारसम्भवः पक्षधर्मत्वाप्रसिद्धिस्थलेऽपि वक्ष्यमाणैव गतिः तथापि व्याप्तिपदलक्षणाया आवश्यकत्वे तत्पुरुषमुपेक्ष्य लाघवात्कर्मधारय एव आश्रयितुमुचित इत्याशयेन तत्पुरुष उपेक्षितः ॥

मिथोक्तं द्वन्द्वपक्षं दूषयितुमुपन्यस्यति व्याप्तीति ।

(दी०) व्याप्तिविशिष्टश्च पक्षधर्मश्चेति द्वन्द्वाश्रयणाव्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते पदार्थयोरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रेऽन्यत्र च द्वन्द्वस्य दर्शनात् । पदार्थद्वयाभेदबोधकाच्च कर्मधारयाद्भेदाभेदोदासीनपदार्थद्वयबोधजनकत्वेनैव द्वन्द्वस्य भेदान् । विशिष्टपदस्य धर्मपरतया वा व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मत्वयोर्लाभात् । न चैवमालोको बह्विव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गः एकत्र तदुभयावगाहित्वस्योक्तत्वादिति केचित् ।

(गा०) व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहीति व्याप्तिसम्यन्धपक्षसम्ब-

जनकता नित्यस्येत्यादिव्याप्त्यन्युपपन्नात् परामर्शहेतुतायां
 अन्यत्यस्याधिकस्थानिवेशादिति तादृशजनकतानिरूपितजन्यतामा-
 दार्यैव कूटलिङ्गकप्रमानुमितावध्यासिधारणसम्भव इति याच्य तादृ-
 शानुमित्यध्यवहितपूर्वं तदाधिकरणात्मनि व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिक-
 पक्षानुयोगिकसम्बन्धावगाहिनिश्चयासत्त्वेन व्याभिचारप्रसक्त्या ता-
 दृशनिश्चयस्यावच्छिन्नजन्यतायच्छेदकस्य तादृशानुमितितो व्यावर्त-
 नीयतया तद्व्याप्यच्छिन्नजन्यतामादाय लक्षणसमन्वयासम्भवा-
 दिति भाव । इदमत्राप्येवम् वह्निव्याप्त्यधूमजान् पर्वत इति पराम-
 र्शस्यापि न व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहित्वेन हे-
 तुता धूमत्वादिना धूलापटलाद्यधगाहितदाकारप्रमासमहात् तथा च
 तद्व्याप्यच्छिन्नकारणताघटितलक्षणस्य प्रत्यक्षविशेषाघटितव्याप्ति-
 धारणायोग्यमेवसम्भव एव स्यात्कथमुक्तव्याप्त्यभिधानं यदि
 किञ्चित्लिङ्गसाध्यकानुमिति प्रमातृकपरामर्शोदेव तदा तत्रोक्त-
 रूपेण हेतुतासम्भवाभाससम्भव इत्युच्यते तदा तादृशानुमितिज-
 नकपरामर्शकारणताघटितजातिघटितलक्षणापगमेनोक्तान्याप्तेरपि ना-
 यकाशः । यस्तुतस्तु त्रिपयतायां त्रिशिष्टान्वयबलादुक्तवाक्यतो
 व्याप्त्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठावच्छेदकनाकपक्षसम्बन्धविषयताकत्वेनापि
 परामर्शलाभात्तद्रूपस्यैव कारणतायच्छेदकत्वविवक्षया नासम्भव
 उक्तव्यलाभ्यासिर्वा तद्रूपस्य प्रमासाधारणत्वात् धातुव्यव्याप्ति-
 विशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धस्य लक्षणवाक्यजम्पदोद्धे ऽवश्य
 भानेन तद्विषयकारणेन परामर्शोपस्थितावपि न तस्य कारणता
 यच्छेदकत्वम् अपि तु कारणतासामानाधिकरण्यामेव कूटलिङ्ग-
 कपरामर्शसाधारणोक्तकषावच्छिन्नकारणताया भगवन्भाने चास्त
 पठ्याप्त्यप्रतियोगिकतादृशसम्बन्धावगाहित्वसामानाधिकरण्यासत्त्वेन
 कूटलिङ्गकप्रमानुमितिपरलक्षणवाक्ये नागान्तरवाक्यार्थायोग्यत्व
 मपीति लक्षणवाक्यतो व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाविशिष्ट-
 पक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानवृत्तित्वेव कारणमेव मासमाने व्याप्तिविशि-
 ष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेनापि
 तद्भासते तथा च व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाविशिष्टपक्षसम्बन्धा-
 वगाहिज्ञानवृत्तित्वोपलक्षितव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नप-
 क्षसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वविशेषितजनकताया लक्षणघट-

पदार्थयोरिति । पदार्थयोः पदजन्यप्रतीतिविशेष्यतयाऽभिप्रेतयोः ।
 पदार्थतावच्छेदकभेदेनेति । तथा च पदजन्यप्रतीतिविषयतयाऽभि-
 प्रेतत्वरूपपदार्थतावच्छेदकादिसाधारणपदार्थत्वाश्रयस्य भेद एव
 द्वन्द्वनियामक इति भावः । एतेन नानार्थेतरसरूपैकशेषस्थलेऽपि
 विदोऽप्यघटादिव्यक्तिभेदेन द्वन्द्वप्रसक्त्या सरूपैकशेषस्य द्वन्द्वाप-
 यादंकताप्रवादसङ्गतिः । घटत्वेनैकघटतात्पर्यकघटकलसपदयोः प्र-
 तिपाद्यघटघटत्वयोर्भेदेऽपि न द्वन्द्वः एकपदप्रतिपाद्येऽपरपदप्र-
 तिपाद्यत्याद्यच्छिन्नभेदस्यापेक्षितत्वात् । घस्तुतः पदार्थयोर्भेदः प-
 दार्थवैलक्षण्यं एकपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थस्यापरपदप्रतिपाद्यविशि-
 ष्टार्थापरीक्षविषयताश्रयत्वं पर्यवसितं द्वन्द्वनियामकम् । एतेन मे-
 ययाच्ययोरभेद इत्यादौ मेयपदप्रतिपाद्ये वाच्यादिपदप्रतिपा-
 दत्वाद्यच्छिन्नभेदासत्त्वेऽपि न क्षतिः गगनाकाशयोरभेद इत्यादौ
 च गगनादिपदं तद्वाच्याद्याद्यच्छिन्नपरमिति पदार्थतावच्छेदक-
 भेदेन द्वन्द्वः । अथ द्वन्द्वयाघार्थं सरूपैकशेषानुशासनमित्ययुक्तं
 समस्यमानपदानामानुपूर्व्यभेदरूपैरुप्यस्य द्वन्द्वनियामकतां स्वी-
 कृत्यैव सरूपाणां द्वन्द्ववारणसम्भवादिति चेन्न न हि द्वन्द्वपाथ
 एव सरूपैकशेषफलं किं तु तदननुशासने घटा इत्यादौ बहु-
 त्वान्वयानुपपत्तिः सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं प्रत्याययतीति-
 श्रुत्युत्पत्तेरेकघटपदेन बहुघटबोधनासम्भवात् सकृदर्थं प्रत्याय-
 यतीत्यस्यानेकशक्तिविषयाबोधकत्वार्थकत्वेऽपि इन्द्रोपेन्द्रचन्द्रपरे
 हर्य इत्यादायगतिः एकशेषानुशासने तु तत्र बहुपदेभ्य एव
 बहुनां बोधो बहुपदाध्वयणं च इतरेषां लोपात् एकशेषस्य इतर-
 लोपपर्यवसितत्वात् । अत्राहुः सरूपैकशेषः कृतद्वन्द्वानामेष न तु
 द्वन्द्वापशङ्कता तस्य तथा सति सविभक्तिकानामेव द्वन्द्वस-
 म्भवात् सविभक्तिकानामेव एकशेषस्य वाच्यतया श्रूयमाणपदो-
 त्तरं सुम्भिमक्तेरवस्थानापत्तेः लुप्तपदानां श्रूयमाणबहुवचनाप्र-
 कृतितया तदर्थान्विनस्वार्थबहुत्वबोधकतायास्तत्रानुपपत्तेः समा-
 सोत्तरं बहुवचनोपगमे च समासान्तर्गतसकलपदानामेव स-
 मासात्तरविभक्तिप्रकृतितया सामञ्जस्यात्(१) घस्तुतस्तु नेप्यत

(१) न च कृतद्वन्द्वानामेकशेषपदमे पदा मसका इत्यादौ इत्यथ मायिर्दृष्टेनाङ्गानां
 आश्रयता इत्यादिपदेष्वेकद्वन्द्वजनसक्त्या बहुवचनानुपपत्तिरिति वक्ष्यम् । तत्र द्वन्द्वे इत्यपदस्य एक-

न्यविषयके यथै द्वन्द्वत्वर इत्यादिन्यायेन भावप्रत्ययार्थेन व्याप्ति
 विशिष्टस्याप्यन्यथादिनि भावः । एव च सम्यन्धविधया व्याप्ति
 वैशिष्ट्याप्रसगादिज्ञानस्य तत्सामानाधिकरण्यानङ्गाहित्वेऽपि त
 द्यगाहित्यस्याशतत्वाप्राप्तप्रह । यथापि व्याप्तिवैशिष्ट्यादेशानवि
 पयत्वान्वये व्याप्त्यादेरुपलक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गात् विशेषणतैवोप
 गन्नस्या तथा च तद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यादेशानविपयत्वान्वये वै
 शिष्ट्यानुयोगिकविशेषणवैशिष्ट्यस्यापि तदन्वय भावश्यक
 इति ससर्गतया व्याप्त्यादवैशिष्ट्यावगाहिज्ञान दु सप्रहमेव विशे
 षणतसर्गस्य तदन्वयोपगमे च उपाध्यायमतेऽपि नोत्तरामशांसप्र
 ह उक्तयुक्त्या लक्षणवाक्यजन्यवोधे व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामाना
 धिकरण्यस्य तत्ससर्गतयैव मानात् तथापि ससर्गमानोपग
 मे एतन्मते सकलपरामर्शसप्रह उपाध्यायमते च व्याप्त्यादिवै
 शिष्ट्य यत्र ससर्गतया भासत तस्य तावता सप्रहऽपि भ्रमव्युत्प
 उभयसामानाधिकरण्याप्रसिद्धाऽव्याप्तिर्दुर्गारैरेति विशेष । अ
 थाभ्युपगम्यता ससर्गे विशेषणप्रतियोगित्वस्य ससर्गतया भान
 तथापि तद्विषयताया अनुमितिकारणतावच्छेदककोटिनिवेशो मा
 नामात्र इति वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गस्य धारणाय येन रूपेण परा
 मर्शस्य लक्षणवाक्यादिभस्नस्य जनकतावच्छेदकता
 या विशिष्टणीयतया ससर्गानुयोगिकसम्यन्धविषयत्वघटितल
 क्षणवाक्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपस्य चानुमितिजनकतानय
 वच्छेदकतयाऽमम्भय इति चेन्न प्रकारतादिस्य स
 सर्गप्रतिपामित्वविषयतानिरूपेतात्रियतात्यरूपतया प्रकारता
 स्येन व्याप्तिप्रकारतानिवेशने ससर्गप्रतियोगित्वविषयताया
 अपि कारणतावच्छेदकगर्भ निरुद्धात् वैशिष्ट्यानुयोगिकससर्गे
 विशेषावच्छिन्नरेनोपस्थितव्याप्तिविषयताघटितसमुदाय तादृश
 सम्यन्धानवच्छिन्नप्रत्यक्षोपलक्षणत्वोपगमन तद्वश परित्यज्य इत
 रान्न कारणतावच्छेदकत्वप्रतिवक्षणमम्भयात् । ननु पदार्थयोरभेदे न
 द्वन्द्वस्य साधुता एव्यथादिपर्यन्तजादिपद तद्वर्तनात् तथा
 च प्रकृते व्याप्तिविशिष्टपदप्रत्यक्षमपदयाद्वन्द्वसाधुचानुरोधेन वि
 भिन्नधर्मपरत्वापपत्तय एकधर्मिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यप्रत्यक्षमपत्वावगा
 हिपपमर्शासप्रह इत्याशङ्क्य एकधर्मिपरत्वेऽपि द्वन्द्वमुपपादयति

च व्याप्तिवैशिष्ट्यावगाहितावच्छेदकविषयितानिरूपकधर्मविषयिताकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मत्वावगाहित्वं पर्यवसितम् । एतादृशार्थस्य लक्षणयाक्ये एकत्रेति पदपूरणादिना लामो बोध्यः ।

(दी०) तदप्यसत् । एवमपि धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीतिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गात् । एकरूपेण तदुभयावगाहित्वस्योक्तौ च भीमांसकमतानुप्रवेशात् । मिथस्तदुभयोपश्लेषावगाहित्वस्य च परामर्शाव्यापकत्वात् । न च तदुभयविषयत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताशालित्वमर्थः पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यात् ।

(गा०) एवमपि एकत्रोभयावगाहिताविवक्षणेऽपि ननु एकधर्मावच्छिन्नधर्मिण्युभयावगाहित्वविवक्षणाच्च धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह एकरूपेणेति । भीमांसकमतानुप्रवेशादिति भीमांसकैर्यथा वह्निव्याप्यवानयमित्यादिव्याप्यतावच्छेदकरूपानगाहिपरामर्शानुमितिरपलप्यते धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनाच्चानुमितिरभ्युपेयते तेषामेकरूपेण व्याप्तिपक्षधर्मज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् तद्योक्तरीत्या लक्षणं ध्याचक्षणेनापि तत्र तत्रानुमितिरपलपनीया स्वीकार्या च अन्यथाऽध्याप्यतित्व्याप्योः प्रसङ्गादित्यर्थः तथा च विशिष्टपरामर्शत्वेनानुमितिहेतुतायादिनां नैयायिकानां नोक्तरूपावच्छिन्नकारणताया लक्षणे प्रवेशसम्भय इति न्यायमतेऽध्याप्यतादिदोष आशयक एवेति भावः । यद्यपि धर्मनिरूपितैकविषयितावच्छिन्नतदुभयविषयिताविवक्षणे न समूहालम्बनजन्येऽतिप्रसङ्गः न चाध्याप्यतावच्छेदकज्ञानवगाहिपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तथापि ध्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रसिद्धिस्थलेऽध्याप्तिरैवैतत्कल्पोपेक्षापीजमित्यवधेयम् । ननु परस्परपदलेपेणोभयावगाहित्वविवक्षणाच्च समूहालम्बनजन्येऽतिप्रसङ्गः तथैकतरसम्बन्धविषयकत्वावच्छेदेनापरावगाहित्वं सम्बन्धः सामानाधिकरण्यमित्यत आह मिथ इति । परामर्शाव्यापकत्वादिति । सम्बन्धावगाहिताया विशिष्टयुक्ताप-

प्रवेकशेषः उक्तव्युत्पत्तेरप्रामाणिकत्वात् सति तात्पर्ये गुण-
 पदनेकार्थबोधस्थेष्ट्यादिति । अन्यत्र नीलघटयोरमेव इत्यादौ
 अत्र पदार्थतावच्छेदकमतमेव द्वित्वादिकं द्विवचनादिना प्र-
 त्याप्यते साधुत्वार्थकमेव वा द्विवचनादिकं उर्वश्यप्सरसं
 इत्यादौ बहुवचनवत् तत्रापि प्रकृत्यर्थगतगुणादिकमादाय
 बहुत्वबोधकत्वमेति तु न युक्तं गुणादेरप्रकृत्यर्थत्वात् 'त-
 स्साधारण्यबहुत्वबोधोपगमे' इतिप्रसङ्गात् अजहत्स्यार्थलक्षणया गु-
 णादीनामपि प्रकृत्यर्थत्वोपगमे मुख्यार्थपरपदोत्तरबहुवचनस्य
 पदसाधुत्वमात्रार्थतायामभिव्यादादित्यलमप्रस्तुतानलपजल्पनेन । न-
 श्वेकधर्मिबोधकपदयोरपि द्वन्द्वोपगमे द्वन्द्वस्य कर्मधारयमे-
 दानुपपत्तिः तादृशपदत्रयसमासस्यैव कर्मधारयत्वात् इत्यत-
 आह पदार्थेति । तथा च घस्तुनोऽभिन्नधर्मिबोधकपदत्रयकसमा-
 सत्वं न कर्मधारयलक्षणमपि तु एकपदार्थे परपदार्थाने-
 दबोधकसमासत्वमेवेति भावः । भेदाभेदोदासीनत्वं भेदाभेदज्ञा-
 नाविषयत्वं भिन्नतया ऽभिन्नतया वा भासमानत्वमेवेतिभावः ।
 भेदोपादानं दृष्टान्तविधया अभेदमानव्यवच्छेदेनैव कर्मधार-
 यविशेषोपपत्तेः कर्मधारयस्थलेऽभेद इव इतरेतरद्वन्द्वस्थलेऽपि प-
 दार्थस्य तत्सावच्छेदकस्य वा भेदो यथायां भासत इति
 भ्रमनिराकरणाय वा तदुपादानं आस्तां वा पदार्थभेदेनैव
 द्वन्द्वः तथापि तन्प्रत्ययान्तेन विशिष्टान्तस्य द्वन्द्वोपगमादु-
 पार्थतासम्भव इत्याशयेनाह विशिष्टपदस्येति । भावकाश्रितोप-
 गमेनेतिशेषः । केचित्तु व्याप्तिविशिष्टपदपक्षधर्मपदयोर्द्वन्द्वे पक्ष-
 धर्मपदस्याप्याचर्येन पूर्वनिपातापत्तिरतः पक्षधर्मतापदेन द्व-
 ण्माहेत्यतारयन्ति । धर्मपरतया विशिष्टपरतया ज्ञानजन्ये
 अनुव्यवसायादौ अतिप्रसङ्ग इति तादृशसमूहालम्बनस्यापि
 व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वोपगमादित्याया अक्षतत्वादिति भावः ।
 इदं च यथाश्रुतामिप्रायेण तत्त्वेन जनकताविषक्षणे त्र्य-
 सम्मयो बोध्यः । अनुमित्यजनकोपदर्शितसमूहालम्बनसा-
 धारणस्य तदुपगमादित्यज्ञानत्वस्य तज्जनकतानवच्छेदकत्वा-
 त् । एकत्रेति एकधर्मिविषयकत्वावच्छेदेनेत्यर्थः तथा

रेव तद्व्याक्तित्वेनैव हेतुत्वात् । न च योगिनां तद्विषयकज्ञानस्या-
वश्यं सत्त्वात् तत्साधारणतद्विषयकत्वेन हेतुत्वं कल्पनायं तच्चो-
भयवृत्त्यपीति वाच्यम् । यत्र भ्रमरूप एव नादृशपरामर्श-
स्तत्र तद्व्याक्तित्वेनैव हेतुत्वादव्याप्तेर्दुर्यारत्वादिति तत्र जा-
तिघटितलक्षणमेव शरणीयम् । पक्षधर्मताविषयकत्वमा-
प्रनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशे साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्य-
तामादाय संशये प्रनियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञान-
जन्यतामादाय च धूमवत्पर्वतो नास्तोत्यभावप्रत्यक्षं घटवानित्या-
दिविशिष्टविशिष्ट्ययोधे चातिव्याप्तेर्व्याप्तिवैशिष्ट्याविषयकत्वोपा-
दानमावश्यकमित्याशयेन पक्षधर्मताशवैयर्थ्यमाह पक्षेति । न
च व्याप्तिवैशिष्ट्याविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशे
यद्विव्याप्यो धूमो द्रव्यं न धेत्याकारकसंशयं व्याप्तिविषयकधर्मि-
ज्ञानजन्यतामादायातिप्रसङ्गः इति वाच्यं पक्षधर्मतापदोपादानेऽपि
तदोपतादवस्थात् तादृशधर्मिज्ञानादेरपि धर्मिशुचित्वावगाहि-
त्वात् न च स्वधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
शुचित्वावगाहित्वनियेतादोष इति वाच्यं तादृशमंशय-
धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ने कोटिद्वयसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य तथा-
त्वाव्याप्तिविषयकत्वाच्च तज्जन्यतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्धार-
त्वात् न च तादृशदोषवारणाय विशेषणान्तरप्रक्षेप आप-
द्यकः तथा च व्याप्तिवैशिष्ट्याविषयकत्वघटितलक्षणे व्याप्य-
विषयकत्वस्य चरमज्ञाने व्याप्यविषयकशुचित्यस्य जन्यतायां वा
नियेशनेन पक्षधर्मताघटितलक्षणेऽपि यदंशे पक्षधर्मतावगा-
हिज्ञानं जनकं तदंशे पक्षधर्मतानवगाहित्यस्य चरमज्ञाने
तदनवगाहिशुचित्यस्य जन्यतायां वा नियेशनेन प्रतीकारः
सम्भवति धूमवत्पर्वतो नास्तोत्याद्यभावप्रत्यक्षादा धूमाद्यंशे
पक्षधर्मताज्ञानत्वेन जनकत्वेऽपि तादृशप्रत्यक्षादेरपि तदंशे
पक्षधर्मतावगाहित्वात् साधारणधर्माद्यंशे पक्षधर्मतावगाहि-
ज्ञानजन्ये संशयेऽपि सामग्रीयत्वेन साधारणादिधर्मांशे पक्षधर्मता
भानात्प्रत्यक्षे उपस्थितयन्तुमानसामग्न्या नियतत्वान् चरमज्ञानप-
दस्य निधायपरत्वात् संशयत्वस्यार्थसमाजप्रस्तुतया कार्यतानद-
च्छेदकत्वमते च न संशयातिव्याप्तिरिति पक्षनरोपादानवैयर्थ्यादिभ्य-

प्रामाणिकतया व्याप्तिरैशिष्ट्याद्यप्रकारकपरामर्शस्य तत्प्रामा-
 नाधिकरण्यानवगाहित्वादिति भावः । यद्यप्युभयप्रामाणाधिक-
 रण्यवगाहितायाः परामर्शाव्यापकत्वस्य प्रागेवाभिहितत्वा-
 दिदानीम् उक्तशङ्का नात्रतरिनुमर्हति तथापि पूर्वमुपाध्या-
 यमते भ्रान्तानुमित्यव्याप्तेरेव निर्मरस्य कृतत्वात् सम्ब-
 ंधसम्बन्धावगाहित्वाभ्युपगमेन शङ्कासम्भवो बोध्यः परा-
 मर्शाव्यापकत्वादित्युपलक्षणम् । उक्तार्थस्य लक्षणवाक्यादलामो-
 ऽपि दोषो बोध्यः उभयविषयकत्वविशिष्टस्य निरूपितत्वेन
 जन्यतायामभ्युपगमो विचक्षित इत्युभयविषयकत्वस्य जनक-
 तावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वस्य लामान्नानुपपत्त्यादाद्यतिव्याप्तिरिति
 शङ्कते न चेति । तदुभयविषयकत्वे तद्विशिष्टज्ञानत्वे चाऽवच्छे-
 दकत्वपर्याप्तिनिवेशऽसम्भवः सशयान्यत्वादेरधिकस्यानुमिति-
 जनकतावच्छेदककुक्षिनिवेशादतस्तत्पर्याप्त्यनिवेशसूचनाय घटि-
 तार्थकं नियतपदम् एतेनोभयविषयकत्वनियतत्वं यद्यि तद्व्याप्यत्वं
 तदा व्याप्तिरैशिष्ट्याविषयकत्वपक्षधर्मत्वविषयकत्वोभयामात्रवद-
 वृत्तिरवकाशायां उभयविषयकत्वव्याप्तौ केवलव्याप्तिरैशिष्ट्य-
 विषयकत्वामात्रवदवृत्तिराघटितस्योभयत्वावच्छिन्नभावाद्यस्य निरे-
 शादप्रिमपक्षधर्मत्वांशयैव प्रदर्शनासङ्गतिः यदि च ज्ञान-
 र्वस्य तदुभयामात्रवदवृत्तितया विशेषणान्तरविशिष्टज्ञानत्वक-
 पपरामर्शत्वे तदभासो दुर्घट इति स्यव्यापकत्वत्वरूपव्या-
 प्तिरेव निरेदर्शनीयेत्युच्यते तदाप्युभयत्रावच्छिन्नविशेषणतया व्या-
 पकतायाः प्रवेगे व्याप्तिरैशिष्ट्यविषयकत्वत्वावच्छिन्नविशेष-
 णतया तदप्रपञ्चादयैव दुर्वारमेव । परमुभयविषयकत्व-
 नियतकारणतानिर्देशानपि उपपत्तेस्तन्निवृत्तधर्मावच्छिन्नत्वानिवे-
 दानमप्यकलं नियतत्वांशस्य लक्षणवाक्यादनुपस्थित्या त-
 द्घटितलक्षणादामर्शेति दूषणमप्यवास्तवम् एव केवाक्षिदुभयविषय-
 कत्वव्याप्यतदवृत्तित्वावच्छिन्नविषयादिकारणतामादाय परामर्श-
 नुष्ययसायादायनिव्याप्तिधारणायानेकवृत्तिर्य विषयिताघटित-
 मावच्छिन्नप्रति या कारणतायामधिक निरेक्ष्यमित्यप्यनुपादेय-
 मेव यत्राद्वारिदोशसाध्यकम्यले एक एव परामर्शस्तत्रानेकवृत्तिव-
 स्य उभयविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्य च कारणताविशेषणत्वेऽव्याप्ति-

दोषः विशुद्धलरीत्या भासमानपदार्थविषयतयोरवच्छेद्याव-
च्छेदकभावविरहात् पक्षधर्मताविषयताकत्वावच्छिन्ने ज्ञानरूपोद्देश्ये
व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विधेयतया तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव-
लाभोऽपि व्युत्पत्तिसिद्ध एवेति चेत् । एवमपि बह्विव्याप्यका-
लोन्धर्मवानित्यादिज्ञानव्यावर्तनमशक्यं येन सम्वन्धेन यस्य
प्रकारता तत्सम्वन्धविषयकत्वेनैव तत्प्रकारकत्वस्यावच्छेद्या-
वच्छेदकभावोपगमे पक्षानुयोगिकसम्वन्धस्यानुमितिजनकज्ञाने व्या-
प्यस्यैव सम्वन्धतया भावात् तद्विषयकत्वेन व्याप्यप्रकारकत्वस्यै-
वावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्यान्न तु व्याप्तिप्रकारकत्वस्येत्य-
सम्भय एव । एवं यत्र अन्यानुयोगिक एव सम्वन्धो व्या-
प्यस्य पक्षांशे भातस्तादृशमजन्त्यानुमितावन्याप्तिरपि दुर्धारा ता-
दृशमेवास्मिन् पक्षानुयोगिकसम्वन्धस्य पक्षधर्मतापदार्थस्या-
भावात् पक्षांशे हेतुतावच्छेदकसम्वन्धेन हेतुप्रकारकज्ञानप-
र्यन्तं च पक्षधर्मताया ज्ञानमिति समासेनाशक्यप्रतिपादन-
मिति न तस्य पक्षधर्मताज्ञानशब्दाद्यंता शब्दव्युत्पत्त्यनादरे
चालं समासविशेषमादृत्य व्याप्ययेति । अत्राहुः पक्षे धर्मत-
या हेतुतावच्छेदकसम्वन्धेन ज्ञानमिति तृतीयासमासगर्मसप्तमी-
समासादरात् पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्वन्धा-
वच्छिन्नप्रकारताकत्वविशिष्टज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानपदार्थः पक्षध-
र्मतयेत्यत्र तृतीयाया एवावच्छिन्नप्रकारताकत्वार्थकत्वात् तत्र
व्याप्तिप्रकारताकत्वान्यये च हेतुनिष्ठनिरुक्तप्रकारकत्वावच्छि-
न्नव्याप्तिप्रकारकत्वयज्ज्ञानलाभः व्याप्तिहेत्योः साक्षाद्विशेष्य-
विशेषणभावेन तद्विषयकत्वयोरनुमितिजनकपरामर्शे ऽवच्छे-
द्यावच्छेदकभावो ऽक्षत एवेति सर्वत्रानुमितौ लक्षणसम-
न्ययः । एवमपि व्याप्तिपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थाप्राप्तिरिच्छे ऽव्या-
प्तिरित्यादाहूते यद्यपीति । बह्विव्याप्येन्धनवानित्यारकज्ञानविष-
यसाध्याभायदृष्टित्वामावरूपव्याप्तिरपि हेत्वन्तरे प्रसिद्धे-
घातो हेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तेर्विशेषशब्देनोद्दिष्टः अक्ष-
ण्डेत्यनेन व्याप्तिघटकहेत्वादिपदार्थानां यण्डशः प्रसिद्धि-
मात्रमिति सूचितं तावदेव समाधानमप्युपपत्त्यत इत्यपि ।
अत्र व्याप्यप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदके स्वविशेषणहेतुसमाना-

भिधानमेवोचितमिति ध्यायम् । एवमपि सादृश्याशे स्यविषयधर्मि
 वृत्तिताज्ञानजन्याया तत्र तदनवगादिन्यामुपमितायतिन्यासे । ननु
 व्याप्तिरैशिशिष्ट्यधितलक्षणेऽपि बह्विव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृश म
 हानसमित्यतिदेशाक्यार्थज्ञानजन्यायामुपमितायतिव्याप्तिर्दुर्गारेवे
 ति चेन्न । एतादृशातिन्यासेरुभयपददानेऽपि सत्त्वात्केवलपक्ष
 धर्मताघादितलक्षणे धूमवत्पर्वतसदृश महानसमितिज्ञान
 जन्योपमितायतिव्याप्तेर्दुर्गारत्वात्तदुपेक्षितम् । केचिन्तु साधारण
 ज्ञानजन्यतामात्राय सशयातिव्याप्तिवारणमेव पक्षधर्मताघादि
 तलक्षणोपेक्षार्थजमित्याहुः । यतन्मते व्याप्तिरैशिशिष्ट्यधितलक्ष
 णेऽपि बह्वितदभावोभयसदृचरितधर्मव्याप्यधूमवान् पर्वत इति
 ज्ञानजन्यसदृशेऽतिव्याप्तिर्दुर्गारेवेति बोध्यम् ।

मिभाषुक ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षमवलम्ब्य समाधातुमुपक्रम
 से व्याप्तिविशिष्टमिति ।

(दी०) व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्मता-
 ज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात् । यद्यप्यत्रापीन्धनसमा
 नाधिकरणात्पन्ताभावप्रतिषेधितानवच्छेदकवद्विस्वावच्छिन्नस
 मानाधिकरणेन्धनवानित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिरखण्डव्याप्तेर-
 मसिद्धेः भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्राकाशमात्मन इत्यादीं सुतरां
 तथा तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परपक्षेपावगाहित्वं
 विवक्षितम् । न च व्यतिरेकिव्यव्याप्तिः व्यभिचारधीविरोधि-
 धीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्योरनुगमात् ॥

(शा०) व्याप्तिविशिष्टाय यदि व्याप्याधयस्य तदाऽनुमिति
 जनकज्ञानमात्रस्य न तथायमपि तु लिङ्गस्यैवेत्यसङ्कतिरत
 तद्व्याप्यस्य व्याप्तिप्रकारकमिति । व्याप्तिविशिष्टपदेन प्रकारि
 तावत्पैशिशिष्ट्यस्य व्याप्तिपदेन वा लक्षण्या व्याप्तिप्रकारिता
 वा विवक्षितायादिति भावः । मन्त्रस्य व्याप्तेः पक्षधर्मताया
 वा समान्यानुमितायव्याप्तिपरीहारेऽपि धूमो बह्विव्याप्यो द्र
 व्यवान् पर्वत इत्यादिज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिर्दुर्गारेव । अथ व्याप्ति
 प्रकारकावगच्छधर्मताविषयतयोत्पद्येऽप्यवच्छेदभावविषयताप्राये

ऽनिवेश्य विशिष्टव्याप्यादेरेव विषयितया ऽनुमितिजनकतावच्छे-
दकत्वोपगमात् तादृशजनकताग्रहिनलक्षणस्य व्याप्तिपदार्थघटितस्य
निष्प्रत्यूहत्वात् न च प्रमेयत्वकेवलसामानाधिकरण्यत्वादिना व्या-
प्याद्यवगाहज्ञानवारणाय तादृशानुमितिजनकतायामपि हे-
त्वादिपदार्थानां परस्परोपश्लेषाद्यगाहित्वमेवावच्छेदकमुपगन्तव्य-
मिति वाच्यं प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितविषयिताया अनुमि-
तिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणहेत्यादिसाध्यसामानाधिकर-
ण्यान्तपदार्थस्तोमघटितविशिष्टपदार्थप्रति शैगिकसम्बन्धत्वविरहे-
ण विषयितासम्बन्धन तादृशविशिष्टविषयस्य प्रमेयत्वादिना
व्याप्याद्यवगाहज्ञानव्यावर्तकतया ततोऽनुमित्यप्रसङ्गात् स्वरू-
पतो येषां व्याप्तिघटकता रूपान्तरेण तदवगाहिताद्यत्पदार्थस्तो-
मात्मकन्यामिज्ञानवारणाय स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वनिवेशनस्याव-
श्यकतायामपि विशिष्टव्याप्तिनिवेशसम्भव इत्यपि न वाच्यं विशेषणा-
नवच्छिन्नतत्पदार्थघटिनविशिष्टनिरूपिताविलक्षणविषयिताया एव
विषयितात्वेन जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतादृशविशि-
ष्टविषयसम्बन्धतया तादृशविषयेणोक्तज्ञानव्यावृत्तेः अत एव
दोषाधिकारोऽपि परामर्शग्रन्थे अन्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तुमते व्याप-
कताद्यद्वयरूपदार्थानां खण्डशः परस्परोपश्लेषाद्यगाहित्वमनिवे-
श्यापि विशिष्टविषयपुरस्कारेण व्यापकताज्ञानहेतुता सम्भवती-
ति अवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निराकिस्तेषां
परमतिरिच्यत इत्यनेन दर्शयिष्यति । विशिष्टविषयस्य प्रमानिष्ठ-
जनकतावच्छेदकत्वाभिप्रायेणैव च व्याप्यादिप्रकारकत्वमनामि-
दधानो बहिःप्राप्यधूमवत्पर्यन्तनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतेत्यादिना
जातिघटितलक्षणमभिधास्यते तत्र च बहुजादिपदं दर्शितसाध्य-
विशेषपरमित्यलं पल्लवितेन । तावत्पदार्थानां तथाविधपर-
स्परोपश्लेषाद्यगाहित्वमिति । साधनाधिकरणादिपदार्थानाम् अधि-
करणाधेयत्वादिपदार्थांश्च तत्तत्सम्बन्धाद्यगाहित्वमित्यर्थः । त-
त्तदंशं तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रकारकत्वमितियावत् तेनात्मा-
दानां समवायसम्बन्धाप्रसिद्धावपि नोक्तमनुमित्यसंग्रहः
हेत्वादिप्रकारतापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनैव निवेश्या
अतो धूमत्वादिना धूलीपटलादिभ्रमसंग्रहः । यद्यप्येवम-

धिकरणभावप्रतिपादितानवच्छेदकत्वात्त्वेन । अत्र हेतुया
 परंतावच्छेदकत्वेन्यन्तत्वात् । वक्षित्वावच्छिन्नसामानाधिक
 रण्यस्य प्रवृत्तहेतावपि प्रसिद्धा व्याप्तिप्रतिपाद्यत्वेन साध्यतावच्छे
 दक प्रवृत्तहेतुयापरंतावच्छेदकत्वावगाहिते सति प्रवृत्तहेता
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावगाहित्वविधक्षया न
 दोष इत्यता व्यापकत्वादिघट्टकपदार्थानामपि खण्डशो निवेशाय
 अट्टसिसाध्यहेतुकस्थले ऽप्यासि शङ्कते भ्रमानुमितेरिति । भ्रमस्य
 पूर्ववदलक्ष्यत्वसम्भवाद्वा लक्ष्यत्वे चति । भावसाध्यमानुमितौ
 साध्यस्य नियमतो विशेषणतया इदमाकाशवदित्याकारिकैवानु
 मितौ र्ज्या प्रतिज्ञाजन्यबोधस्यानुमितिसमानप्रकारकत्वाद्यनि
 यमेन शब्दलाघवायात्राशमात्मन इत्युक्तं सुनरा हेतुव्यापकत्व
 साध्यसामानाधिकरण्ययो खण्डशो उपायानेऽपि तथा भव्यासि
 त्वधिकरणसाध्याधिकरणवारप्रसिद्धा हेतुव्यापकत्वसाध्यसामाना
 धिकरण्ययोरप्रसिद्धेरिति भाव । अत्र भ्रमानुमतेरलक्ष्यत्वेऽपि वा
 स्तवव्यापकत्वावगाहित्वनिवेशो धूमवशादिना पदार्थान्तरावगा
 हिधूमव्यापकत्वेऽभिमानाधिकरणधूमवानयमित्यादिमानजन्याया म
 मानुमितावभ्यासि धूमाधिकरणाद्यनवगाहनेन तादृशज्ञानस्य वा
 स्तवधूमाधिकरणादिघटितव्यापकत्वाद्यनवगाहित्वादिति तु न शङ्क्य
 तथा सति तादृशभ्रमजन्यानुमितावपि प्रमात्मकस्य घट्टित्वाप्य
 धूमवान् पश्यत इत्याकारकत्वास्तत्त्व्यापरत्वाद्यनवगाहित्वापरामर्शस्य
 रूपरूपयोग्यतया लक्षणगमनसम्भवात् इदं च जात्यघटितयथाश्रुत-
 लक्षणाभिप्रायेण जातिघटितनिष्पत्तिलक्षणस्य प्रमाकपपरामर्शजन्या
 नुमितियुक्तिजातिमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयात् न च परामर्शानु
 न्ययस्य यादायनिव्याप्तिवारणाय व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वा-
 वच्छिन्ननिरूपितजन्यताया विधक्षणावतया धूमादिलिङ्गकपरामर्श
 स्यापि उक्तममसाधारण्याय व्याप्यादिघटकतावत्पदार्थाना परस्पर
 रोपद्वेगात्रगादिनिश्चयवनेव जनद्वयस्योपगन्तव्यत्वात् न धारते
 घट्टित्वाद्यनवगाहिनाघटितलक्षणममत्रय इतीति वाच्य सर्वत्र
 विषये भ्रमस्य भ्रमजन्यानुमितेश्चाप्रामाणिकतया यत्साध्यलिङ्गपक्ष
 कपगमना अनुमितिजन्यपरामर्शो वा प्रमाकप एव तत्साध्य
 परामर्शकानुमिर्ना लाघवन व्याप्तिघटकतत्त्वपदार्थान् खण्डशो

ऽनिवेश्य विशिष्टव्याप्त्यादेरेव विषयितया ऽनुमितिजनकतायच्छे-
दकचोपगमात् तादृशजनकनाघटितलक्षणस्य व्याप्तिपदार्थघटितस्य
निष्प्रत्यूहत्वात् न च प्रमेयत्वकेवलसामानाधिकरण्यत्वादिना व्या-
प्त्याद्यवगाहिज्ञानवारणाय तादृशानुमितिजनकतायामपि हे-
त्वादिपदार्थानां परस्पररोपश्लेषावगाहत्वमेवावच्छेदकमुपगन्तव्य-
मिति घाच्यं प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया अनुमि-
तिजनकतायच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणहेत्वादिसाप्यसामानाधिकर-
ण्यान्तपदार्थस्नोमघटितविशिष्टपदार्थप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविरहे-
ण विषयितासम्बन्धन तादृशविशिष्टविषयस्य प्रमेयत्वादिना
व्याप्त्याद्यवगाहिज्ञानव्यावर्तकतया ततोऽनुमित्यप्रसङ्गात् स्वरू-
पतो येषां व्याप्तिघटकता रूपान्तरेण तदवगाहिताद्यत्पदार्थस्नो-
मात्मकव्याप्तिज्ञानवारणाय स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वनिवेशनस्याव-
श्यक्यत्वात् विशिष्टव्याप्तिनिवेशसम्भव इत्यपि न घाच्यं विशेषणा-
नवच्छिन्नतत्तत्पदार्थघटितविशिष्टनिरूपितविलक्षणविषयिताया एव
विषयितात्वेन जनकतायच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतादृशविशि-
ष्टविषयसम्बन्धतया तादृशविषयेर्णोक्तज्ञानव्यावृत्तेः अत एव
दाधितिकारोऽपि परामर्शग्रन्थे अन्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तुमते व्याप-
कताद्यद्वकपदार्थानां खण्डशः परस्पररोपश्लेषावगाहित्यमनिवे-
श्यापि विशिष्टविषयपुरस्कारेण व्यापकताज्ञानहेतुता सम्भवती-
ति अवृत्तिहेत्यनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां
परमतिरिच्यत इत्यनेन दर्शयिष्यति । विशिष्टविषयस्य प्रमानिष्ठ-
जनकतायच्छेदकतयाभिप्रायेणैव च व्याप्त्यादिप्रकारकत्वमभि-
धानो यद्विव्याप्यधूमवत्पर्यन्तनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रकारणतेत्यादिना
जातिघटितलक्षणमभिधास्यते तत्र च यद्व्यादिपदं दर्शितसाध्य-
विशेषपरमित्यलं पद्वितेन । ताद्यत्पदार्थानां तथाविधपर-
स्पररोपश्लेषावगाहित्यमिति । साधनाधिकरणादिपदार्थानाम् अधि-
कारणाधेयत्वादिपदार्थांश्च तत्तत्सम्बन्धावगाहित्वमित्यर्थः । त-
च्चदंशे तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रकारकत्वमितिषावत् तेनात्मा-
दानां समवायसम्बन्धाप्रसिद्धायपि नोक्तप्रमानुमित्यसंग्रहः
स्यादिप्रकारतापि हेतुनावच्छेदकावच्छिन्नप्रत्येनैव निवेदया-
मनो धूमत्यादिना धूलीपटलादिभ्रमसंग्रहः । यद्यप्येवम-

धिक्करणमात्रप्रतियोगितानुच्छेदकत्वासत्त्वेन । अत्र हेतुव्या-
 पकतावच्छेदकप्रत्येक्यनन्तरादावहिन्यावच्छिन्नसामानाधिक-
 रण्यस्य प्रवृत्तहेतावपि प्रसिद्धा व्याप्तिविशिष्टेत्यनेन साध्यतावच्छे-
 दके प्रवृत्तहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिते साति प्रवृत्तहेतौ
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावगाहित्वविवक्षया न
 दोष इत्यता व्यापकत्वादिवच्छेदकपदार्थानामपि सण्डशो निरुप-
 भगुत्तिसाध्यहेतुत्वस्यैऽन्यासि शङ्कते प्रमानुमितेरिति । अत्रस्य
 पूर्ववदलक्ष्यत्वमन्वयादुक्तं लक्ष्यत्वे चेति । भावसाध्यकानुमितौ
 साध्यस्य नियमतो विशेषणतया इदमाकाशमदित्याकारिकैवानु-
 मितौ गौव्या प्रतिभाजन्ययोऽस्यानुमितिसमानप्रकारकत्वाद्यनि-
 यमेन शब्दलाघवायात्राकाशमात्मन इत्युक्तं सुतरां हेतुव्यापकत्व-
 साध्यसामानाधिकरण्ययोः सण्डश उपादानेऽपि तथा अव्याप्ति हे-
 त्वधिकरणसाध्याधिपकरणयोरप्रसिद्धा हेतुव्यापकत्वसाध्यसामाना-
 धिकरण्ययोरप्रसिद्धेरिति भावः । अत्र प्रमानुमितेरलक्ष्यत्वैऽपि वा
 न्तव्यापकत्वावगाहित्वनिरुपेक्षे धूमवरादिना पदार्थान्तराग्रा-
 हिधूमव्यापकत्वसामानाधिकरणधूमवानयमित्यादिज्ञानजन्यायां प्र-
 मानुमितावव्याप्ति धूमाधिकरणाद्यनन्तराग्राहनेन शब्दशब्दानस्य वा-
 स्तवधूमाधिकरणादिव्यतिरिक्तव्यापकत्वाद्यनन्तराग्राहित्वादिति तु न शङ्क्य-
 तथा खति तादृशप्रमजन्वानुमितावपि प्रमात्मकस्य बहिर्व्याप्य-
 धूमवान् पर्यत इत्याकारकशब्दव्यापकत्वाद्यनन्तराग्राहिपरामर्शस्य
 स्वरूपयोग्यतया लक्षणमन्वयसम्भवात् इव च ज्ञातव्यवित्तवयाश्रुत-
 मन्वयानुमिप्रायेण ज्ञातिव्यतिरिक्तनिष्पृष्टलक्षणस्य प्रमात्वरूपपरामर्शजन्या-
 नुमितिप्रवृत्तिजातिभादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयात् न च परामर्शानु-
 मित्यस्य व्यापकतावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वा-
 वच्छिन्ननिष्पृष्टजन्यताया विवक्षणीयतया धूमादिलिङ्गपरामर्श-
 स्थापि उक्तमन्वयसाधारण्याय व्याप्यादिवच्छेदकतावच्छेदकपदार्थानां परस्पर-
 रोपदेशावगाहित्वमन्वयैव जनकत्वस्योपपन्नव्यवस्थात् न वास्त-
 वव्याप्याद्यनन्तराग्राहितावच्छिन्नलक्षणमन्वयः कार्यति वाच्यं सर्वत्र
 सिद्धे अत्रस्य प्रमजन्वानुमितेयाप्रामाणिकतया यत्साध्यलक्षण-
 कणमन्वयं अनुमितेजनकणमन्वयं वा प्रमात्वरूपं यत् तत्साध्य-
 पदार्थानुमितौ लक्षणैव व्याप्तिव्यतिरिक्तव्याप्यादायां सण्डशो

ऽनिवेश्य विशिष्टव्याप्त्यादेरेव विषयितया ऽनुमितिजनकतावच्छे-
दकान्योपगमान् तादृशजनकताघटितलक्षणस्य व्याप्तिपदार्थघटितस्य
निध्यत्यूहत्वात् न च प्रमेयत्वकेवलसामानाधिकरण्यत्वादिना व्या-
प्त्याद्यवगाहज्ञानवारणाय तादृशानुमितिजनकतायामपि हे-
त्वादिपदार्थानां परस्पररोपश्लेषावगाहत्वमेवावच्छेदकमुपगन्तव्य-
मिति घाट्यं प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितविषयिताया अनुमि-
तिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणहेत्वादिसाध्यसामानाधिकर-
ण्यान्तपदार्थस्तोमघटितविशिष्टपदार्थप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविरहे-
ण विषयितासम्बन्धन तादृशविशिष्टविषयस्य प्रमेयत्वादिना
व्याप्त्याद्यवगाहज्ञानव्याघर्तकतया ततोऽनुमित्यप्रसङ्गात् स्वरू-
पतो येषां व्याप्तिघटकता रूपान्तरेण तदवगाहितावत्पदार्थस्तो-
मात्मकव्याप्तिज्ञानवारणाय स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वनिवेशनस्याव-
श्यकत्वात् विशिष्टव्याप्तिनिवेशसम्भय इत्यपि न घाट्यं विशेषणा-
नवच्छिन्नतत्पदार्थघटितविशिष्टनिरूपितावलक्षणविषयिताया एव
विषयितात्वेन जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणतादृशविशि-
ष्टविषयसम्बन्धतया तादृशविषयेणोक्तज्ञानव्यावृत्तैः अत एव
दोषाधिकारोऽपि परामर्शग्रन्थे अन्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तुमते व्याप-
कतावच्छेदकपदार्थानां खण्डशः परस्पररोपश्लेषावगाहत्वमनिवे-
द्यापि विशिष्टविषयपुरस्कारेण व्यापकताज्ञानहेतुता सम्भवती-
ति अवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां
परमतिरिच्यत इत्यनेन दर्शयिष्यति । विशिष्टविषयस्य प्रमानिष्ठ-
जनकतावच्छेदकत्वाभिप्रायेणैव च व्याप्त्यादिप्रकारकत्वमनाभि-
दधानो यद्विध्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतेत्यादिना
जातिघटितलक्षणमभिधास्यते तत्र च बहुधादिपदं दर्शितसाध्य-
विशेषपरमित्यलं पल्लवितेन । तावत्पदार्थानां तथाविधपर-
स्पररोपश्लेषावगाहत्वमिति । साधनाधिकरणादिपदार्थानाम् अधि-
करणाधेयत्वादिपदार्थांश्च तत्तत्सम्बन्धावगाहत्वमित्यर्थः । त-
च्चदंशं तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रकारकत्वमितियावत् तेनात्मा-
दीनां समवायसम्बन्धाप्रसिद्धावपि नोक्तप्रमानुमित्यसंग्रहः
हेत्वादिप्रकारतापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनैव निवेद्या
अतो धूमत्वादिना धूलीपटलादिभ्रमसंग्रहः । यद्यप्येवम-

पि अधिकरण धूमवन् वृत्तिरधिकरणीयेत्यादिविशुद्धलरीत्या
 तावत्पदार्थराशिमवगाहमाना धीर्न व्यावृत्ता तथापि धूमादिप्रका-
 रतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना या अधिकरणप्रकारता तन्निरू-
 पितविशेष्यतावच्छिन्ना या वृत्तित्वप्रकारता इत्यादिरीत्या
 साध्याधिकरणवृत्तित्वप्रकारतापर्यन्तनिवशात्तद्व्यावृत्ति उत्तम-
 मूहालम्बनतो विनाष्टप्रकारकाधियो वैलक्षण्याय तन्मान्तरा-
 भासमानाधिकरणादिपदार्थविशेषणनिरूपितविशेष्यत्वविशेष्यान्तर-
 निरूपितप्रकारत्वंयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात् । केचित्तु ए-
 वविशेष्यतापदस्य यत्रापराशे प्रकारता तत्र तन्निष्ठप्र-
 कारताविशेष्यत्वयोरमेद एव तथा च धूमादिप्रकारतानि-
 रूपिता या अधिकरणप्रकारता तन्निरूपिता या वृत्तित्वप्र-
 कारता एव रीत्यैव निवेश एव च एकपदार्थनिष्ठायच्छेद्यावच्छे-
 दकभावापन्नविषयतात्रयनिवेशापेक्षया एकविषयता निवेद्य कारण-
 तावच्छेदकनिर्वचने लाघवमित्यपि वदन्ति । तच्चिन्त्य तथा सति
 रत्तदण्डयत्पुरुषयानयमित्यादिज्ञानानां पुरुषादिप्रकारतानिरूपि-
 तवण्डादिविशेष्यताकत्वेन पुरुषामावधान् वण्ड इत्यादिनि-
 श्चयप्रतिषेध्यताप्रसङ्गात् तत्र गत्यन्तरानुसरणे गौरवादिति ।
 इदं तु बोध्य व्याप्तिघटकसाधनतावच्छेदकादिसकलपदार्थानां
 विषयताविशेषणत्वेन वण्डशो निवेशो न सर्वत्र जात्यव-
 दितलक्षणस्य साध्यादिमेदेन मिश्रत्वात् सङ्क्षिप्तजायां वृद्धिज्ञायां
 वा पङ्क्तिज्ञकयत्साध्यकानुमितौ व्यापकताघटकसाधनतावच्छे-
 दकमारभ्य पद्विशेषणपर्यन्तांशे प्रमात्मक एव परामर्शो हेतुस्तद्वि-
 शेषणविशिष्टपर्यन्तविषयस्य विशिष्टत्वेनैव विषयिताविशेषणतया
 कारणतावच्छेदकताया लाघवेनोचितत्वात् सकलपदार्थविषयि-
 तानां कारणतानवच्छेदकतया तद्व्यतिरिक्तधर्मावच्छिन्नकारणता-
 या लक्षणे निवेशासम्भवात् तथा च तादृशविशिष्टवि-
 षयिताघटितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितमेव लक्षण यत्र च
 व्यापकताघटकसाधनतावच्छेदकाशे समादप्यनुमितिस्तत्रैव च
 सकलपदार्थानां वण्डशो निवेश इति मूलस्थन्यासिपद-
 मपि लक्षणया निरूपकप्रकारताविशेषणपर निरूपकत्वमेव च
 तद्वैशिष्ट्यमतो नोपदर्शितस्थले व्याप्तिपदार्थयदितलक्षणासङ्ग

ति अथवा इत आरभ्य यथाश्रुतशब्दार्थपरित्याग एवारब्धः
विषक्षणीयस्य व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वावच्छिन्नजनक-
ताकत्वस्य मूलस्थशब्दव्युत्पत्त्यलभ्यतया तत्परित्यागस्याप्रे-
यावश्यकत्वात् । न च ज्ञानपदस्य लक्षणया निश्चयत्वा-
वच्छिन्नरूपविशेषपरतया निश्चयत्वावच्छिन्नलामः । निश्चयत्येन
ज्ञानलाभेऽपि निश्चयत्वावच्छिन्नजनकताया अलाभात् यदि च वि-
शिष्टवैशिष्ट्यविषक्षया तादृशनिश्चयत्वविशिष्टनिरूपितजन्यताला-
भेन सामञ्जस्यादित्युच्यते ज्ञानविशेषणतया व्याप्तिप्रकारकत्वा-
दीनामेव लाघवेन जनकतावच्छेदकत्वादभेदसम्बन्धेन व्याप्तिप्रका-
रकादेरेष च ज्ञानविशेषणतया मूलोक्तशब्दतो लाभेन विष-
क्षणीयालाभादिति जात्यर्थादित्यथाश्रुतलक्षणे व्यतिरेकिलिङ्गा-
नुमितावव्याप्तिमाशङ्कते न चेत्यादिना । अव्याप्तिरिति व्यतिरेकिणि
चिन्तामणिकारमते व्यतिरेकयोर्व्याप्यव्यापकभावस्यैव गमकतया
तत्र व्याप्तिप्रकारेण हेतुमत्ताज्ञानस्य विषक्षणे चान्वयिन्यव्याप्ति-
र्द्रष्टव्या । व्यभिचारधीति । साध्याभाययदृष्टित्वधीप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविषयतात्वेन धूमव्यापकवहिसमानाधिकरणधूमत्वयन्ध्या-
घमावव्यापकतावच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकधू-
मत्वविषयत्वे ऽनुगम्य तादृशविषयताशालिपक्षधर्मतानिश्चयस्य
निवेशनीयत्वादित्यर्थः । यथाश्रुतविषयानुगमो नादरणीयः भ्रमा-
संग्रहात् रूपान्तरं व्याप्तिविषयकज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गाच्च प्रतिब-
न्धकतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानस्य तादृशविषयतावद्विषयक-
त्वेन निवेशस्य शिरोधेष्टेनेन नाशिकास्पर्शतुल्यत्वाच्च । व्या-
प्यवच्छिन्नहेतुविषयतैव वा व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वेन निवेशनीया तत्प्रतिबन्धकत्वेन पक्षधर्मताज्ञानमेघ न कथं
निवेदयत इति चेन्न तथा सति वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यवान्
पर्वत इति ज्ञानाव्यावृत्तेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपित-
विशेष्यतावच्छिन्ना या हेतुविषयता तद्विरूपितपक्षविषयताशा-
लित्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकहेतुविषयतावच्छिन्नतत्प्रकारतानि-
रूपितपक्षविषयताशातित्वेन वा ज्ञाननिवेशस्यावश्यकत्वात् ।

अथ व्यापकताज्ञानस्य कथञ्चिद्व्यभिचारधीशिरोधित्वेऽपि सा-
ध्याभायव्यापकभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य तद्विशिष्टत्वे माना-

भावः प्राज्ञाभावाद्यनवगाहितत्वात् हेत्वभावप्रतियोगिकाभावात्त्वेन हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहिनी हेत्वभावे साध्याभावसामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमवगाहमानां धियः प्रति तस्यातथात्वात् हेत्वभावाभावात्त्वेन हेतुधर्मिन्व्यभिचारधीनिर्देशे च हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानासंग्रहः हेत्वभावाभावात्त्वेन हेतुविषयकतत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वग्रहे तेनैव तद्विषयकतत्समानाधिकरणमाद्याप्रतियोगित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादि त्पाशङ्क्य मणिमन्त्रादिन्यायेन एकविध्यव्यभिचारधियः प्रति उभयज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापकः तत्सङ्गे फलानुत्पादनियममाह भवति हीति ॥

(दी०) भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवद्विसमानाधिकरणधूमत्वे बह्व्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वे वा गृहीते नियमतो वह्नियव्यभिचारधीप्रतिरोधः तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादि-
कं तु न तथा रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारग्रहात् । व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा । न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तत्रातिव्याप्तिः तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् विशेषदर्शनस्य च भ्रमादिविरोधित्वेन सत्त्वमित्युक्तत्वात् ॥

(गा०) रासभादौ धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यग्रहेऽपि यद्विव्यभिचारग्रहाद्विसमानाधिकरणधूमत्वग्रहानुधावन चद्विव्यभिचारधीप्रतिरोधः तद्ग्रहसमानधर्मिव्यभिचारज्ञानानुत्पादः । नन्वत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धाविशेष व्यापकसामानाधिकरण्यघटकसाधनाधिकरणाशस्य व्यभिचाराविघटकतया व्यापकताविषयकत्वस्यैव तद्विषयो व्यभिचारधीविरोधितारीजत्वात् सामानाधिकरण्यविषयताया प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरे ऽनन्तर्भावेन प्रतिबन्धकताय

च्छेदकतया धूमव्यापकत्वाविषयतायास्तदवच्छिन्नवह्निविषयताया
 वा उपादेयतया तादृशविषयतया च समं पक्ष-
 विशेषणतापन्नहेतुविषयत्वादेर्निरूप्यनिरूपकभावविस्हेण दर्शितरू-
 पेण परामर्शनिवेशः सम्भवात् अतोऽत्र यादृशविषय-
 ताकानिश्चयत्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तादृशत्वमेव प्रतिब-
 न्धकतावच्छेदकत्वं वाच्यं तथा च धूमव्यापकवह्निसमा-
 समानाधिकरणधूमसमानाधिकरण्यादिविषयकानिश्चयत्वस्यापि धू-
 मधर्मिकव्यभिचारधीप्रतिबन्धकताव्याप्यतया तद्विषयताया अपि त-
 यात्वमक्षतमेवेति बहिर्व्याप्यधूमसमानाधिकरणरासमयानितिज्ञान-
 जन्येऽतिप्रसङ्गः न च पक्षविशेषणतया भासमानो यादृशो ध-
 मस्तादृशधर्माशे व्यभिचारज्ञानमेव विवक्षितमतो नायं
 दोष इति वाच्यं तादृशरासमयान् धूमर्चाश्च पक्ष इति
 समूहालम्बनस्य तावताप्यधारणादित्याशङ्क्य पक्षविशेषणता-
 पन्नहेतोर्यादृशविषयता प्रतिबन्धकतावच्छेदिका प्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकविषयतानिरूपिता वा स्वावच्छेदकावच्छिन्नध-
 र्मिकव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वेन तादृशप्रति-
 बन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वेन वा सैव निवेदयेत्प्राशयेन
 समाधत्ते तथाविधधूमेति । बहिर्व्याप्यधूमसमानाधिकरण्याद्य-
 वच्छिन्नरासमादिविषयत्वं तु न स्वावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकव्यभि-
 चारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिमादित्यर्थः एवमपि धूमव्याप-
 कवह्निसमानाधिकरणरासमसमानाधिकरणधूमयानित्यादिज्ञानाव्या-
 वृत्तिरत आह व्यतिरेकेति । ननु बहिर्व्याप्यवच्छिन्नधर्मिक-
 धूमव्याप्यवच्छिन्नव्यापकताग्रहत्वेनैव धूमो बहिर्व्याप्यव्याप्यविषय-
 व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकता लाघवात् आवश्यकत्वाच्च न तु धू-
 मव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपन्यासिज्ञानत्वेन गौरवात्
 मानाभावाच्च तथा च तादृशव्याप्तिविषयता न व्यभिचारग्रह-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदिका । अथ इदन्त्वाद्यवच्छिन्ने तादृशधूमत्वा-
 दिरूपन्यासिग्रहे तदवच्छिन्ने व्यभिचारग्रहानुदयात् समानव-
 र्मिकव्यभिचारज्ञानं प्रति तादृशधूमत्वादिरूपन्यासिज्ञानत्वेनापि म-
 णिमन्त्रादिवत्पृथक् प्रतिबन्धकता वाच्या तथा च ताद-
 शव्याप्तिविषयताया व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमक्षतमे-

वेति न च धर्मितावच्छेदकतानिरूपकविशेष्यतानिरूपक-
 विरोधिप्रकारताया एव प्रतिग्रन्थकतावच्छेदकतया धूमव्यापक-
 बहिःसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववत्त्वान् पक्ष इत्याकारकतादृशधू-
 मत्वात्मकन्याप्यशो निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानीयतादृशव्याप्तिप्रकार-
 ताया व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवात्तादृशपराम-
 र्शासप्रह. । प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिपक्षधर्मताज्ञाननिवेशे च धू-
 मत्वादिना पक्षार्थास्तराजगादिपरामर्शासप्रह तादृशप्रकारताव-
 च्छेदकतापर्याप्यधिकरणस्य वास्तवधूमादिघटितव्याप्तिरस्य
 तादृशसमप्रकारतानवच्छेदकत्वादिति चाप्य धर्मिशेष्यतानि
 वृत्त्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां निरूपितत्वसम्बन्धे
 न यत्प्रकारताया अवच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतापर्याप्यधिकर-
 णरूपाधर्मीभूतप्रकारताशालित्वेन सकलपरामर्शासप्रहसम्भवा-
 दिति चेत् । तर्हि बहिःव्याप्यधूमसमानाधिकरणयादिविषयत्वेन
 किमपराद्ध दर्शितव्याप्तिरसदृशघटितधर्मान्तराणामपि व्यापक-
 त्वघटितत्वाविशेषात् किमपराद्ध वा धूमत्वाद्यसहितेन धूम-
 व्यापकबहिःसमानाधिकरण्यत्वादिना तत्तद्विषयिताया अपि व्य-
 भिचारधीप्रतिग्रन्थकतावच्छेदकत्वोपपत्तेः बहिःव्याप्यधूमसमा-
 नाधिकरणरासमयानय धूमव्यापकबहिःसमानाधिकरणरासम-
 धानयमित्यादिज्ञानजम्ये ऽतिप्रसङ्गो दुर्गार इत्याशङ्क्य मणिमन्त्रा-
 दिव्यायेन प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमप्यनुभवांशुरोचेर्नय धूम-
 व्यापकबहिःसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपयाप्यत्वग्रहे तद्धर्मि-
 तावच्छेदकतावच्छेदे व्यभिचारधीनोत्पद्यत इति निर्वि-
 षादानुभवात्तद्विषयस्य समानधर्मितावच्छेदकव्यभिचारधीप्रति-
 बन्धकत्वमायदयक बहिःव्याप्यधूमसमानाधिकरणो रासम इत्या-
 दिज्ञानदशाया च रासमादौ बहिःव्यभिचारग्रहस्थैवानु-
 भवात् तथापि धूमसमानाधिकरण्यज्ञानत्वेनापि प्रतिग्रन्थक-
 त्वान्तरमेति विशयमाह भवति हीत्यादिना रासमादौ तद्विषये
 ऽपि व्यभिचारप्रदादित्यन्तेन । ननु धूमव्यापकबहिःसमानाधिक-
 रणधूमत्वादिग्रहविषये यादे व्यभिचारज्ञानानुत्पादाऽनुभवसिद्ध-
 स्तदा पाहधूमव्यापक इत्यादिज्ञानकालीनकालधूमत्वादिग्रहवि-

पयेऽपि तदनुत्पादस्तथा सामानाधिकरण्यांशस्याकिञ्चित्करत्वा-
 दाते साध्ये धूमादिव्यापकताग्रहकालीनधूमत्वादिप्रहत्वेनैव
 प्रतिबन्धकत्वमुचितम् चस्तुतो बहुधादौ धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप-
 कताग्रहदशायां धूमत्वाद्यवच्छेदेन बहुधन्यमिचारस्यापि सुप्र-
 हतया धूमव्यापकघट्टिसमानाधिकरणधूमत्वादिग्रहविषये ऽव-
 छेदकधर्मदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशादेव न व्यभिचारग्रह इति न
 तादृशधूमत्वादिग्रहविषयताया व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छे-
 दकत्वमिति नोक्तानुगमः साधीयान् अत आह व्यतिरेकसह-
 चारेणेतीति व्याचक्रुः । व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचारग्रहानिर-
 पेक्षव्यतिरेकसहचारग्रहेणापि । अन्वयेति अन्वयव्याप्तिर्गृह्यत इत्या-
 चार्यमताश्रयणादित्यर्थः । तथा च व्यतिरेकिण्यपि अन्वयव्याप्तेरेव
 गमकतया अनुगमासम्भवेऽपि नाव्याप्तिरिति भावः । यद्यप्येतन्मतं
 न विचारसहमित्युपेक्ष्य मणिरुता व्यतिरेकव्याप्तेरनुमित्यौपयिक-
 त्वं व्यवस्थापितं तथापि जातिघटितलक्षणादरेणाननुगमानिवन्ध-
 नाव्याप्ते परिहरणीयतया आपाततस्तन्मतावलम्बनेन समाहितम् ।
 ननु विपरीतन्नमानन्तरं ग्राह्यसंशयानन्तरं च विना ग्राह्याव्याप्य-
 यत्ताज्ञानं पुरुषत्वादिनिश्चयो नोत्पद्यते सति तु तस्मिन्
 जायते अतो ऽन्वयव्यतिरेकाद्विपरीतज्ञानानन्तरप्रत्यक्षनिश्चयत्वाव-
 च्छिन्नं प्रत्यपि ग्राह्याव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुता कल्प्यते न च
 ग्राह्याभावज्ञानेन प्रतिबन्धादेव विपरीतन्नमाद्यनन्तरम् प्रत्यक्ष-
 निश्चयानुत्पत्तिनिर्वाहे किं विशेषदर्शनस्य हेतुतयेति वाच्यं
 विपरीतन्नमादिसत्त्वेऽपि सति विशेषदर्शने प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या
 प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्याभावग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वात् विपरीतनिश्चय-
 काले ऽनुमित्यादेर्धारणाय विपरीतनिश्चयस्य विशिष्टधीविरो-
 धिन्वकल्पनाया आवश्यकत्वेऽपि प्रत्यक्षनिश्चयान्यन्वयस्य तत्प्रति-
 बध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् । न च प्रत्यक्षनिश्चयं प्रति विपरीत-
 तज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वे शङ्को न भवेत् इत्यादिपित्तादिदोषजन्य-
 विपरीतनिश्चयकाले श्वैत्यव्याप्यशङ्कत्वादिदर्शनाच्छङ्कः श्वेत इ-
 त्यादिचाश्रुपापत्तिः तादृशदोषस्यैव श्वैत्यादिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्
 यदि च विनष्टेऽपि दोषे तादृशविपरीतनिश्चयसत्त्वे न श्वैत्या-
 दिप्रत्यक्षं तदास्तु प्रत्यक्षे समानेन्द्रियजन्यदोषविशेषाजन्योपनी-

नमानमिदमपिपरीतनिश्चयस्य प्रतिग्रहत्वम् । एव शब्द इत्येत
 शतं चानुपनिश्चयशब्दौ स्या यत्र दोषसमवयवान् तत्र ता
 दृशनिश्चयमन्त्रे यदि दोषाश्च शब्दो न द्यत इति चानुपनि
 श्चयस्तदा तादृशमाहापि समाना-द्रव्यजन्यविपरीतनिश्चयस्य प्रति
 ग्रहत्वत्वादेर्यत्र एव साध्यात्कारिभूत साक्षात्कारिविशेषदर्शनमेव
 विरोधात्पनेन मणिरूपा दोषविशेषजन्यभ्रमे समानेन्द्रियजन्यलौ
 किकप्रमाणमात्रज्ञानस्य विरोधिना नान्यविपरीतज्ञानस्यैवमिदधान
 सहज्यते चानुपनिश्चये उरगत्यभ्रमेऽपि त्वचा तत्र तदभासप्रज्ञा
 त्ममानेन्द्रियजन्यन्यनिवेशनं शब्दो न इत्येत इत्यादिमिद-
 धानन्तरं सति विशयदर्शने चानुपसामर्थ्यादिगमे शब्द इत्येत
 इत्यादिमानसज्ञानमिष्यत एव विशेषदर्शनतः तन्निश्चयनाशे विशेष
 दर्शनेन प्रतिग्रह्यात्तादृशनिश्चयान्तरस्य चानुपसत्या तादृशमानसो
 र्पादस्यावश्यकतया तदपूर्वक्षणे तदुत्पादोपगमे अनुमन्त्रिरोधवि
 रहात् । अस्तु वा तादृशमानसादिसाधारण लौकिकनिश्चयान्यज्ञान
 स्यमैवानुमिथ्यादिसाधारणविपरीतनिश्चयप्रतिवर्त्यतावच्छेदकं यत्र
 सत्यपि चानुपदे सन्निकर्षे कदाचिदर्शनसहिततत्त्वादिदोषादय
 स्याणुरित्यादिभ्रमस्तत्र कदाचिदर्शनं नाय स्याणुरित्यादिलौकिकनि
 श्चयस्तत्रैव भ्रमात्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनहेतुता । अथ तत्र भ्रमोत्प
 त्तिज्ञानं न पश्य तादृशलौकिकज्ञानं विपरीतज्ञानात्तरप्रत्यक्ष एव
 विशेषदर्शनहेतुतया तदुत्पत्तिज्ञानं प्रत्यक्षोत्तरं विशयदर्शनहेतु-
 ताविरहोऽपि दूष्यतेत्यात् । यादृक् दूष्यतादिदायेण प्रतिग्रह्याश्च तदा
 तदुत्पादापत्तिरत्रि तदा भ्रमात्तरं विशेषदर्शनात्कथं तदुत्पत्ति
 तदापि तद्विशयमत्रादिति चेन्न विशेषदर्शनसहितस्यैव दूष्यत्वादे
 प्रतिग्रह्यत्वमनोमयापत्तः । अस्तु वा तादृशदोषसमवयवान्ता-
 दृशान्तरादपि विशेषदर्शनस्य हेतुमान्तरं विपरीतज्ञानवत्तादृशदो
 षाणां चाप्रतिग्रह्यत्वमिति मते प्रत्यक्षावशयप्रतिव्याप्तिमाशङ्क्य
 निराकर्तव्यं न च सादिना । अतो विपरीतनिश्चयः । एतच्च मते
 मिथ्यात्वमात्रानुमतं न नूतनस्यायाना तैर्विशयदर्शनामावबोधिष्टमशय
 साधारणविपरीतज्ञानप्रतिग्रह्यतामुपगम्य, सशयापुत्तरं प्रत्यक्ष
 निश्चयवर्णात् । न च विशेषदर्शनामवशिष्टप्रमाणमवज्ञानवत्त
 रिद्विष्टद्विप्रतिवर्त्यकं बाधनिश्चयकालं लिङ्गपरामर्शरूपविशेषद

शंसादनुमित्यापत्तिर्विशेषाभावसत्त्वादेवं निश्चयत्वानिवेशात् सं-
शयोत्तर संशयानुपपत्तिः योग्यतासंशयस्य शाब्दबोधप्रतिबन्ध-
कतापत्तिश्च प्रतिबध्यतावच्छेदके निश्चयत्वप्रवेशेन संशयोत्तरसंश-
योपपादने बाधनिश्चयात्तरमपि संशयापात्तरिति वाच्यम् । परोक्ष-
ज्ञाने बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनेन बाधनिश्चयदश-
यामनुमित्यापत्तिवारणात् प्रत्यक्षानिश्चयत्वस्येव च संशयादिसाधार-
णविपरीतधोप्रतिबध्यतावच्छेदकतया ग्राह्यसंशयोत्तरं संश-
यशाब्दबोधोपापपत्तेः । न चैवं बाधनिश्चयोत्तरं संशयस्या-
पत्तिः । अनुमित्यादिसाधारणबाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकगर्भे
प्रत्यक्षनिश्चयान्यत्वस्य प्रवेशनीयतया संशयस्य बाधनिश्चयप्रति-
बध्यतोपपत्तेः । न च प्रत्यक्षनिश्चयान्ययुद्धौ विपरीतनि-
श्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरस्येतन्मतेऽप्यावश्यकत्वेन प्रत्य-
क्षनिश्चये विशेषदर्शनाभावाविशिष्टविपरीतज्ञानाभावहेतुताकल्पना-
पेक्षया विशेषदर्शनस्य लघोर्हेतुत्वकल्पनमेवोचितमिति वा-
च्यम् । ध्यासेः सम्बन्धादिभेदेन भिन्नतया व्याप्यदर्शनस्या-
ननुगमेन व्यभिचारात्तदेतुताकल्पनासम्भवात् । नानावि-
धविशेषदर्शनाभावाकूटविशिष्टविपरीतज्ञानाभावस्य चानुगतत्वाच्च ।
अन्यथा अग्रेवान्यप्रापि उत्तेजकहेतुतयातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन
सर्वत्रोत्तेजकविलयप्रसङ्गात् एवमसत्यपि विशेषदर्शने विपरीत-
ज्ञानासरव इव विपरीतज्ञानसत्त्वेऽपि सामग्रीबलात्प्रत्यक्षसामान्याप-
तिर्दुर्गारैवेति विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे संशयसाधारणविपरीत-
ज्ञानाभावस्य विशेषसामग्रीत्वभावश्यकमिति गौरवं न च नाना-
विधविशेषदर्शनाभावानां विपरीतधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भनि-
वेशे एकाभावाविशिष्टत्वेनैवापराभावस्य निवेशनीयतया ता-
वदभावानां परस्परम् अप्रामाण्यग्रहामावादिभिश्च समं विशे-
ष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यमिति ता-
दृशतादृशविशेषदर्शनानन्तरप्रत्यक्षे तादृशविशेषदर्शनानां वि-
परीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तदभावस्य च पृथक्कारणत्वं युक्तमिति
वाच्यम् । आनन्तर्यस्य स्वत्वघटितत्वेन कार्यकारणभावस्य त-
त्तद्व्यक्तिविश्रामापत्तेः यदि च नानाविधविशेषदर्शनानां विपरी-
तज्ञानविरोधित्वेनानुगमाश्रयविशेषदर्शनस्यान्यविशेषदर्शनजन्यप्र-

त्यक्षे व्यभिचार इति न तज्जन्यतावच्छेदककोटावानन्तर्यानिवेश-
नम् । अत एवावच्छेदकधर्मदर्शनस्यापि सप्रह इत्युच्यते तदाऽपि
विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्ष विशेषदर्शनस्य व्याभिचारव्यारणाय वि-
परीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकगर्भेऽवश्य
निवेशनीयतया विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यतिथिविश्रामो
दुर्धार एव विपरीतज्ञानप्रतिपक्ष्यतावच्छेदकशरीरान्यवहितोत्तर-
त्वप्रवेशस्यावश्यकतया तदननुगमात्तदभावजन्यतावच्छेदकस्य
तत्तद्विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वाभावकूटगर्भत्यादमोरय दुर्धार-
मेव । यत्तु विशेषदर्शनजन्यप्रत्यक्ष व्याप्यधर्मविशिष्टधर्मविशे-
ष्यकमेव तदनुत्तर न तु तथा तथा च तथात्यातयात्वयोर्विशेषदर्श-
नविपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकप्रवेशनैव व्यभिचारव्यारणे नान-
न्तर्यप्रवेश इति । तदपि न करादिमान् पुरुष इत्यादिनिश्चयकालीनकरा-
दिमध्यनिश्चयरूपावच्छेदकधर्मनिश्चयस्य पुरुषत्वादिनिश्चयकतया
तज्जन्यनिश्चये विपरीतज्ञानाभावव्यभिचारस्यानन्तर्यमनिवेश्य दुर्धा-
रत्वात् करादिमत्त्वावच्छिन्नाविशेष्यकत्वस्य विपरीतज्ञानाभावजन्य-
तावच्छेदकत्वे करादिमान् पुरुष इत्यादिनिश्चयशून्यकालीनकरादिम-
त्ताप्रहोत्तरजातस्य करादिमानय पुरुष इत्यादिप्रत्यक्षस्यासप्रहप्रस-
ङ्गात् । यन्तु विपरीतज्ञानविरोधित्वेनैव विशेषदर्शनादीना हेतुना सत्त्वं
च विपरीतज्ञानाव्यवहितपूर्वत्वशून्यक्षणवृत्तिविविशिष्टत्वम् ।
सदयच्छिन्न च निश्चयपूर्वं सर्वत्रैव सुलभमिति सामान्यतो नि-
श्चयत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तद-
भावहेतुनापि नास्ति । न चैव विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले सशयाद्य-
नुत्पत्त्या तत्पूर्वक्षणेऽपि उक्तकारणसत्त्वाविशेषदर्शनानन्तरमिव त-
दुत्पत्तिक्षणेऽपि निश्चयोऽप्ययतामिति धाव्यम् । इष्टत्वात् । न च
यत्र सशयाद्यनन्तरम् असत्यपि विशेषदर्शने न सशयादिस्तत्र
तद्विधयापात्तेरिति धाव्यं विपरीतकोटिमाननिवर्तकविशेषदर्श-
नाद्यसत्त्वे उपस्थिततत्कोटिज्ञानोत्पत्तेर्याधकविरहेणावश्यकत्वादि-
ति । तदप्यसत् । अव्यवहितपूर्वत्वस्य तत्तद्व्यतिथिघटिततया गौ-
रवादिति । एव विशेषदर्शनाना हेतुत्वं दीधितिकाराणामप्य-
ननुमत सशयोत्तर विशेषदर्शनासत्त्वे सशयजनककोट्युपस्थिति
धर्मिज्ञानादिघटितसामग्रोत्पत्तिसशयस्यैवोत्पादेन सशयान्यज्ञानत्व-

रूपनिश्चयत्वावच्छिन्नापत्ययोगात् । तत्सामान्यभावसहितज्ञानसा-
मान्यसामान्या एव तज्ज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वा-
त् । अथैवं संशयसामान्यभावस्य निश्चयोत्पत्तावपेक्षणे संशय-
प्रयोजकविशेषदर्शनस्याभावो विशेषदर्शनं तन्निश्चये हेतुरित्या-
यातामेति चेन्न । तत्प्रयोजकभावस्य तदन्यत्वावच्छिन्नाजनक-
स्यापि तदन्यत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वात् । अन्यथा पटज्ञाना-
न्यघटज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तावपेक्षितस्य पटादिज्ञानसामान्यभावस्य
पटज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुताप्रसङ्गात् विपरीतनिश्चयानन्तरं च
तेन प्रतिबन्धादेव न प्रत्यक्षं विपरीतनिश्चयस्य प्रत्यक्षसाधारणलौ-
किकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वा-
त् विपरीतनिश्चयानन्तरं विशेषदर्शनेऽपि तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षं जा-
यते यत्तु भूतले घटो नास्तीति शाब्दादिनिश्चयानन्तरं लौकिकसन्निक-
र्षवशाद्घटावगाही तत्संशयः कथं नोत्पद्यते लौकिकसन्निकर्षाजन्यत-
ज्ज्ञानस्यैव तदभावनिश्चयप्रतिषेध्यत्वादतो लौकिकीर्णयान्यतद्व-
त्ताज्ञानत्वं तदभावनिश्चयाभावजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् । एव-
मपि यादृशसामग्रीयलालौकिकप्रत्यक्षे घटो भासते तत्साहितघ-
टाभावोपास्यत्यादिसहितघटाभावमानसामग्रीतो बाधकाले संश-
यापत्तिर्दुर्घाट्येति निश्चयेऽपि विशेषसामान्यन्तरं कल्पनीयम् । तच्च
निरुक्तविपरीतज्ञानविरोधित्वावच्छिन्नमेवेति विशेषदर्शनस्यापि
तेन रूपेण हेतुत्वमायातीति । तद्वत् लौकिकसामान्या व-
ल्लवत्या विपरीतकोटिमानप्रतिबन्धकत्वात् उक्तसंशयापत्ययो-
गात् । तत्प्रतिबन्धकत्वाकल्पने उक्तबाधनिश्चयानन्तरलौकिकस-
न्निकर्षाद्यत्र वास्तवो घटादिनिश्चयस्तत्र घटाभावमानप्रतिबन्ध-
कासत्वेन तज्ज्ञानापर्या संशयापादनस्य ब्रह्मणोऽपि दुर्घाटत्वादिति
विशेषदर्शनहेतुतायां विवादान्तत इत्युक्तम् । संशयोत्तरप्रत्यक्षनिश्चये
विशेषदर्शनहेतुत्वे घटादिप्रकारकमानसेच्छाविरहविशिष्टघटाभा-
यादिशाब्दसामान्या योग्यतासंशयात्मकघटादिसंशयघटिताया
घटादिमानसं प्रति प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यत इति लाघवे
तदानीं घटाभावादिमानसे तादृशशाब्दसामान्याः प्रतिबन्धक-
तया मानसघटादिसंशयस्य विशेषदर्शनरूपकारणाविरहेणैव च
घटादिमानसनिश्चयस्य च धारणसम्भवात् विशेषदर्शनसत्ये च

तस्य विपरीतकोटिशब्दधीप्रतिबन्धकत्वात् सामान्यमावाप्नायत
एव मानसामिति केचित् मिश्रमत परिष्कुर्वन्ति । ननु दीधितिकारम-
तेऽपि व्याप्यवद्भिनिश्चयस्य विशेषणज्ञानादिविधया तदुत्तरप्रत्य-
क्षे हेतुनया तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुत्वाविवक्षादशाया तादृ-
शप्रत्यक्षेऽतिव्यस्तैरावदयकत्वादिशेषदर्शनस्य हेतुतामत् इत्यभिधा-
नमयुक्तमिति चेन्न निश्चयत्वेन हेतुत्वविग्रहणे मिश्रान्यमते ना-
तिव्याप्तिर्मिश्रमते च तादृशनिश्चयत्वेनापि प्रत्यक्षविशेष हे-
तुतेन्याशयेन तथाभिधानात् । अप्र च तादृशनिश्चयत्वेन हे-
तुताविषयतामात्रेण न समाधानम् । अपि तु तद्विषयता
प्रत्यक्षे तादृशनिश्चयत्वेन हेतुताविरहप्रदर्शनेन चेति सामञ्जस्यात् ।
अथवा तादृशनिश्चयजन्यतावच्छेदकानुभवव्याप्यजातिमत्त्ववि-
षयक्षणे नान्यमतेऽतिव्याप्तिरित्याशयेन विपरीतज्ञानात्तरप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्न प्रति विशेषदर्शनेहेतुनामतेऽतिव्याप्त्यभिधानम् । वि-
शेषदर्शनस्य चेति । चरुवर्धे अमादिविरोधित्वेन प्राज्ञाभा-
यविरोधित्वेन । तत्त्वम् प्रत्यक्षविशेषहेतुत्वम् । उत्तरवादि-
ति । विशेषदर्शनत्वरूपेण हेतुत्वं बन्धकारे घटसंशय आलोक-
समवधानात्तन्निश्चयानुपपत्ति । एष कुटुमादौ तैलसयोगादिरू-
पत्यङ्गकविरहाधीनसौरमादिसन्वेदान्तर व्यङ्गकसमवधानेऽपि
तन्निश्चयानुपपत्ति । न चालौकिकत्वस्य विशेषदर्शनजन्यतावच्छे-
दकत्वोपगमाद्वैयर्थ्यमनुपपत्ति । तत्र तत्र घटसौरमादेर्लौकिकप्र-
त्यक्षस्थेष विशेषदर्शन विनोत्पत्तेरिति वाच्यम् । लौकिक-
सन्निकर्षप्रत्यपि यत्र विशेषदर्शनसहितदूरस्थादिव्योपप्रयुक्त-
पुरुषत्यादिसंशयः तत्र विशेषदर्शन सत्येव लौकिकप्रत्यक्षोत्प-
त्तिविशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकरूपेण लौकिकस्यापि प्रत्यक्षस्य स-
प्राप्त्यत्वात् । अत एव विशेषदर्शनामनुमिति सामग्रोसत्त्वादन-
मितिरेव भविष्यति न प्रत्यक्षमिति कथं तस्य प्रत्यक्षहेतुतया
क्षिप्य समानविषये प्रत्यक्षसामान्या चलवत्त्वमिति प्रत्यक्षमेव
जायते नानुमितिरेति मणिकारेण समाहितमुपपत्तिवादे । विशेष-
दर्शनस्यालौकिकप्रत्यक्षमात्रहेतुत्व तादृशप्रत्यक्षसामान्या अनुमिति
सामग्यपेक्षया हीनचलत्वासङ्गने । यदि च विपरीतज्ञानो-
त्तरप्रत्यक्षनिष्ठविशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकशरीरे लौकिकचरविषयेऽपि

न क्षतिः । दूरस्थे धर्मिणि पुरुषत्वादिसन्देहोत्पत्तिक्षेप एव
 लौकिकसन्निकर्षात्तन्निश्चयवारणाय दूरत्वादिदोषसमवधानकालीनप्र-
 त्यक्षेऽपि विशेषदर्शनहेतुताया आवश्यकत्वं तत एव दूरस्थे
 धर्मिणि संशयोत्तरमपि विशेषदर्शनं विना पुरुषत्वादिनिश्चयवा-
 रणसम्भवादित्युच्यते तदापि सम्बन्धादिभेदभिन्ननानाविधव्याप्य-
 वगाहिविशेषदर्शनावच्छेदकधर्मदर्शनसाधारणविशेषदर्शनत्वस्यानु-
 गतस्याभावात् तेन रूपेण हेतुतासम्भव इति विपरीतज्ञा-
 नविरोधित्वमेवानुगमकं वाच्यमिति भावः । अथ यदि आलोकस-
 योगादिसाधारण्यं विपरीतज्ञानविरोधित्वस्य तदा तत्कथमुप-
 पद्यतां घटवद्भूतलादावालोकसंयोगसत्त्वेऽपि तत्र चक्षुःसंयो-
 गाद्यसत्त्वे तत्सत्त्वेऽपि च दूरत्वादिदोषाव्युत्पत्तिसंशयोत्पत्त्या
 आलोकसंयोगत्वेन विपरीतज्ञानविरोधित्वात् । अस्तु वा
 लौकिकप्रत्यक्षकारणान्तरसाहितालोकसंयोगत्वेन तथात्वं तथापि
 तस्यात्मनिष्ठोऽन्यः सम्बन्धोऽन्यश्च विशेषदर्शनस्येति
 उभयोरनुगतकारणतावच्छेदकसम्बन्धो दुर्बल इति चेन्न ।
 लौकिकप्रत्यक्षकारणालोकसंयोगादिसमवाहितात्मनोयोगस्यैवात्म-
 निष्ठमत्यासन्नस्य विपरीतज्ञानविरोधित्वोपगमेन तत्साधारण-
 तद्रूपाद्यच्छिन्नस्य विशेषदर्शनस्य समवायसम्बन्धेनैव हेतु-
 तासम्भवादित्यलमधिकेन ॥

तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताविवक्षणस्य प्रयोजनान्तरमपि दर्श-
 यति अत एवेति ।

(दी०) अत एव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञा-
 नजन्योपमिती नातिव्याप्तिः तथाविधवाक्यार्थमतिसन्धानत्वेन
 तस्य हेतुत्वात् । न चोपनयार्थज्ञानजन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन
 सङ्केतितशब्दान्तरेण वा व्याप्त्यादिविशिष्टोपस्थातिद्वारा जनिते
 शब्दबोधेऽतिव्याप्तिः व्युत्पादयिष्यते च महावाक्यार्थज्ञानस्या-
 वान्तरवाक्यार्थधीजन्यत्वं तदादेशे विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति
 वाच्यं । तत्रातिरिक्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदके-
 ऽनुपवेशान्निश्चयत्वस्याप्रवेशाच्च ॥

(गा०) लिङ्गवत्त्वादिलक्षण. यद्विव्याप्यधूमवत्त्वादिघटितो योऽतिदेश-
 चाफ्यार्थः सादृश्यविशिष्टे पक्षविशेषवाच्यत्वादिबोधकवाक्यप्रति-
 पाद्यो योऽर्थः तद्विषयक यज्ज्ञानं यद्विव्याप्यधूमवत्पर्यंतसदृशो महा-
 नसपदवाच्य इत्यादिज्ञान तज्जन्यायामय महानसपदवाच्य
 इत्याद्युपमिनी यस्तुगत्या साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नहेतुप्रकारक
 पक्षविशेष्यकं यत्तादृश ज्ञान तज्जन्येऽपि नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
 तथाविधवाक्यार्थेति । महानसपदवाच्यत्वविशिष्टयद्वि-
 व्याप्यधूमवत्पर्यंतसादृश्यावच्छिन्नधर्मिज्ञानत्येनेत्यर्थः । यद्यपि
 भ्रमसाधारण्याय सादृश्याविशिष्टवाक्यार्थघटकतत्पदार्थानां पर-
 स्परपक्षलेपावगाहिज्ञानत्येनैवोपमिति विशेषे हेतुताया यत्तद्व्यत-
 या पक्षांशे व्याप्तिप्रकारेण हेतुमत्तावगाहिज्ञानत्वरूपमुपमितिजन-
 कतावच्छेदक तथापि पक्षांशे व्याप्याभावावगाहितादृश
 हेतुमत्तावगाहिज्ञानत्वरूपमुपमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यधर्मपक्षनिश्च-
 यत्य भोक्तोपमितिजनकतावच्छेदकम् । अतिदेशवाक्या
 र्थज्ञाने व्याप्यवत्त्वस्य धर्मितावच्छेदककोटिनिविष्टतया
 भावाद्धर्मितावच्छेदकघटपक्षे च सशयस्यानभ्युपगमात्
 उपमितिजनकतायां तादृशनिश्चयत्वनिर्देशस्थानधर्मक्यादतो न
 तादृशरूपावच्छिन्नजनकताकत्यरूपानुमितिलक्षणस्य तत्रातिव्या-
 प्तिः अत एव निश्चयत्वनियेशनमप्यर्थवत् । अन्यथा नि-
 श्चयत्वेनानुमितिजनकत्वे ऽप्यधिक त्वित्यादिन्यायादनुमितिजन-
 कताया पक्षविशेष्यकव्याप्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नत्वात् तादृश-
 ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताकत्यनिर्देशमात्रेण भ्रमाद्विधिरंधित्याव-
 च्छिन्नहेतुताकप्रत्यक्षविशेषे ऽतिव्याप्तिप्रारणसम्भवेन तदानर्थक्य
 मापद्येत । यस्तुतस्तु यद्विव्याप्यवत्त्वं पर्यंतसदृशो महानसपदवा-
 च्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानसदृशतव्याप्यवत्ताघटितसादृश्यज्ञान-
 जन्यायामुपमिनी जनकतावच्छेदककोटी व्याप्यांशे पर्वतादि-
 धुत्तित्वावगाहित्वस्याधिकस्य निर्देशेऽपि धर्म्यंशे व्याप्यव-
 त्वावगाहिनिश्चयत्वरूपानुमितिजनकतावच्छेदकवाच्यच्छिन्नहेतुताकत्व
 स्य तादृशोपमितावत्तत्वादति यासेरारणाय तादृशनिश्चयत्वप-
 र्याप्तहेतुतावच्छेदकताकत्यपर्यन्ताविवक्षणमावश्यकम् । तथा चानु-
 मितिजनकतावच्छेदकता यादृशसमुदाये पर्याप्ता तादृशसमुदा

यस्यैव लक्षणे निवेशनमावश्यकम् । अन्यथा समुदायपर्याप्तावच्छे-
दकताया एकदेशपर्याप्ततया असम्भवापातात् । अत एवोक्तानिश्च-
यत्वघटकभावादलस्यापि सार्थकता । एवं चाप्रामाण्यज्ञानानास्क-
न्दितत्वस्य कारणतावच्छेदकतामते तदंशोऽपि लक्षणे निवेशनीयः ।
न च सादृश्यज्ञानस्योपमितिहेतुतायां पर्वतादिवृत्तिवावच्छिन्न-
व्याप्यादिविषयता पर्वतादिवृत्तिवावच्छिन्नविषयतात्वेनैव निवेश्या
न तु व्याप्यादिविषयतात्वेन प्रयोजनाभावात् । तथा चानु-
मितिजनकतावच्छेदकधर्मस्योक्तोपमितिजनकतावच्छेदककोटिनिवे-
शोऽपि नास्ति किं पर्याप्तिनिवेशेनेति वाच्यम् । व्याप्यवत्त्वघटित-
सादृश्यावच्छिन्नधर्मिकातिदेशावश्यकार्थज्ञानस्य तद्व्यघटितसादृश्य-
ज्ञानसहकारेण फलजनकतयोभयत्र सादृश्यात्मकधर्माणां विशि-
ष्टावश्यं निवेशनीयत्वात् । न च पर्याप्तिविवक्षायामपि धूमव्या-
पकवह्निमत्सादृश्यात्मकतादृशवह्निमद्वृत्तिधूमवस्तानिश्चयजन्योपमि-
तावतिव्याप्तिर्न शक्यते धारयितुमिति वाच्यं । सादृश्यघटक-
भेदविषयताया अपि प्रवेशेन विवक्षितनिश्चयत्वे तत्कारणताव-
च्छेदकतापर्याप्तिविरहात् । लाघवाद्भेदाघटितसादृश्यज्ञानमेवोप-
मितौ कारणमिति न शङ्क्यम् । तथा सति मघादावपि तादृश-
सादृश्यनिश्चयसत्त्वेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तेः । यदि च
वैधर्म्यज्ञानादप्युपमितिः स्वीक्रियते वैधर्म्यस्य चेतरेवैधर्म्यत्वेन
ज्ञानं नापेक्ष्यते तदा व्याप्यधर्मरूपवैधर्म्यज्ञानजन्योपमितावति-
व्याप्तिः कारणतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशोऽपि दुर्वारिवैति तद्वारण-
प्रकारश्चिन्त्यः । महावाक्यार्थविषयकशाब्दबोधे स्वान्तरवाक्यार्-
थविषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयत्वेनैव हेतुता । एवं विशिष्टपदार्थ-
गोचरशाब्दबोधोऽपि विशिष्टपदार्थोपस्थितेस्तद्विषयकनिश्चयत्वे-
नैव हेतुता न तु विशेषणान्तरप्रवेश इत्यभिमानेन शाब्दबोध-
विशेषेऽतिव्याप्तिः शङ्कते न चेत्यादिना । उपनयार्थज्ञानेति । उप-
नयवाक्यप्रतिपाद्यसाध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षरूपावान्तरवाक्यार्थज्ञानेत्य-
र्थः । न्यायार्थज्ञान इति । निगमनसहकृतोपनयजन्ये वह्निव्याप्यधू-
मवानयं धूमज्ञानवाक्यवह्निमानित्यादिमहावाक्यार्थज्ञान इत्य-
र्थः । तेन प्रतिष्ठादिपञ्चवाक्यात्मकन्यायस्य विशिष्टैकार्थज्ञा-
नजनकतायाः स्थयं दूषणीयत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि वह्नि-

व्याप्यधूमरांश्चायमित्याद्युपनयजन्यगोधे व्याप्यत एवामेदो धर्मि-
णि भासते न तु व्याप्यस्य व्याप्यताच्छेदकसम्बन्धः नामार्थ-
योर्भेदान्धयस्याव्युत्पन्नत्वात् । तथा च नातिज्याप्तेरवसरः पक्षा-
दो व्याप्यप्रकारकज्ञानस्यैव लक्षणघटकत्वात् । यत्र तादात्म्य-
सम्बन्धेन धर्मिणो हेतुता तत्र व्याप्यस्य पक्षादो तेन सम्बन्धे-
नोपनयप्रतिपाद्यत्वेऽपि व्याप्याभेदस्यैव हेतौ भासात्तदंशो व्याप्ति-
प्रकारकतामात्रेण नातिज्याप्यवसरः तथापि तादात्म्यसम्बन्धा-
घटितजन्यसिद्धिदिशि धर्मिरूपहेतुपरतच्छब्दघटितस्य स चा-
यमितियास्यस्य प्रतिपाद्ये विजिघृष्टार्थे निगमनार्थस्यान्यस्य वा-
क्यस्यविद्वद्भ्यान्वयबोधस्तत्रातिज्यामिपरोऽय प्रत्यक्ष साध्यव्या-
प्यहेतुविशिष्टपक्षपर्यन्तपरतच्छब्दजन्यबोधातिज्यामिपरश्च तच्छब्दे-
नेत्यभिप्रमप्रत्यक्ष इति न यौनरुक्तम् । व्याप्यविशिष्टपक्षरूपवा-
क्यार्थज्ञानजन्यतामादाय तदुघटितमहावाक्यार्थगोधे सयोगा-
दिमन्त्र्येन पक्षादो व्याप्यप्रकारकज्ञानकारणताघटितलक्षण-
स्यातिव्याप्यसम्बन्धगोधे च व्याप्यविशिष्टपक्षरूपकपदार्थज्ञान-
जन्यतामादाय तदुघटितमहावाक्यार्थगोधे सयोगादिसम्बन्धेन
पक्षादो व्याप्यप्रकारकज्ञानकारणताघटितलक्षणस्यातिव्याप्यस-
म्बन्धगोधे च व्याप्यविशिष्टपक्षरूपकपदार्थज्ञानजन्यगोधेऽतिज्यामि-
माह तच्छब्देनेति । तादृशविशिष्टार्थगोचकपदान्तराभावात्स-
र्वतामानुधानम् । सर्वतामनो विशेषरूपेण पदार्थोपस्थापकता-
मते एव तज्जन्योपस्थिते पक्षविशेषकव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारक-
निश्चयरूपतामममय न तु यकनृद्विषयत्वेनोपस्थापकतामन इत्य-
धिगदायाह मधुनितशब्दान्तरेण चेति । व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्ट-
पक्षे माधुनिकमद्वैतशालिना घटादिपदेनेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
विशिष्टपक्षलक्षणिकपर्यतादिपदे चेत्यपि बोध्यम् । व्याप्यादिविशि-
ष्टोपस्थितिद्वारा व्याप्यकच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षोपस्थितिद्वारा जनिते
बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्यतोऽस्तीत्याकारकशब्दबोधेऽतिज्यामि । न-
नूपनयार्थघटितमहावाक्यार्थगोधे कथमतिज्यामिः उपनयार्थज्ञानस्य
पक्षविशेषकव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेन तद्वहेतुताया अप्रामाणिकत्वात्
नस्तत्पदार्थज्ञानत्वेन तद्व्यवयवगोधे हेतुत्वादेवानुपस्थितपदार्थान्व-
यबोधाप्रसक्तः । न च घण्टाः सकलपदार्थोपस्थितायपि मया-

न्तर्याम्यार्थज्ञानं विना तद्व्यतिरिक्तमहावाक्यार्थज्ञानानुदयात् अवान्त-
र्याम्यप्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थः तद्विषयकज्ञानत्वेन महावा-
क्यार्थज्ञाने हेतुत्वमायक्ष्यमिति वाच्यम् । दण्डी कुण्डलो घासस्वी
चैत्र इत्यादी दण्डादिविशेषणान्वितवैयादिज्ञानं विनैव तादृश-
वाक्यार्थव्यतिरिक्ततावद्विशेषणान्वितविशिष्टरूपमहावाक्यार्थविषयः स-
मूहालम्बनरूपतावन्पदार्थावगादिस्मृतित उत्पत्तेर्मणिकृता स्वी-
कारादित्यत आह स्युष्पाद्विष्यत इति । महावाक्यार्थज्ञानस्य ए-
कविशिष्टार्थेनापरपदार्थसंसर्गावगादिज्ञानस्य । यथान्तरेति । ता-
दृशविशिष्टार्थविषयकज्ञानतत्वायच्छिन्नजन्यत्वमित्यर्थः । अयं भाषः ।
यादृशविशेषणविशिष्टस्य विशेष्यस्य विशेषणस्य वा शब्दादुप-
स्थितस्तादृशेनैव विशिष्टेन विशेष्यस्य विशेषणान्तरस्य धान्यबोधो-
द्भूतमुभयसिद्धः यत्र च युगपदेकस्मिन्धर्मिणि समूहालम्बनोप-
स्थितानां विशेषणानां तुल्यतया भाषाशब्दाधिकविशेषणविशिष्टे
विशेषणान्तरवैशिष्ट्यबोधः अतो न तत्र विशेषणविशिष्टविशेष्योप-
स्थितेरपेक्षा एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यं विशेष्ये वा
यत्र विशेषणान्तरविशिष्टस्य वैशिष्ट्यं भासते स बोधो विशिष्टवि-
षयबोधोपादेपोत्पद्यते न तु विशृङ्खलसमूहालम्बनात् । अत एवेष्ट-
विशेष्यकोपायसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकतामाशङ्क्य तन्मते विधिषा-
क्याह्वाक्यमेदमिषा एतिसाध्ययागसाध्यमिष्टामिषेतादृशस्य समूहा-
लम्बनविलक्षणविशिष्टयागविशेष्यकयोधस्यैव स्यात्कार्यतया तद-
र्थमन्तरा एतिमाध्यां याग इत्ययान्तरयाग्यार्थबोधस्य कल्पनी-
यतया गौरवम् उपायविशेष्यकफलसाधनतायोधस्य प्रवर्तकत्वे चा-
हर्त्यैकत्र द्वयमिति रीत्या एतिसाध्यवेष्टसाधनत्वरूपाविशेषणह-
याचगाही यागः एतिसाध्य इष्टसाधनमिति बोधः स्याद्विषयते
इति लाघवमित्युक्तं विधिवादे मणिकारेण । विशिष्टेन सममन्या-
न्यबोधे विशिष्टविषयो हेतुत्वे तादृशान्ययतात्पर्यधीघटितशा-
ब्दसामग्र्या मिश्रविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकलापां विशिष्टवि-
षयैकोपास्थितिर्निविशते अन्यथा तत्स्थाने तर्थाद्विशेषणविशेष्योप-
स्थितिद्वयमतो लाघवापि तदेतुतासिद्धिः । एषं चोपनयप्रतिपाद्य-
हेतुविशिष्टपरविशेष्यकतत्त्वान्वयबोधेऽतिव्यामिर्दुर्गारैवेति । ननु तदा-
देर्विशिष्टरूपेणोपस्थापकताया विचारासहत्यात्कथं तदादिपदजन्यता-

द्यवोधेऽतिव्याप्तिसङ्कतिः तथाहि तदादिपदस्य न घटत्वादिरूपविशे-
 पधर्मविशिष्टे शक्तिर्नानार्थताप्रसङ्गेन गौरवात् । घटादिकं बुद्धिस्थी-
 कृत्य प्रयुक्ततच्छब्दात्पटादिवोधस्य शक्तिप्रममन्तरेणापि प्रसङ्गात् ।
 न च यस्तुगत्या यद्रूपावच्छिन्नं बुद्धिस्थीकृत्य यत्पदव्यक्तिः प्रयुक्ता
 तद्रूपावच्छिन्ने तस्याः शक्तिरतो नार्थ दोष इति वाच्यम् । एष-
 मपि पदव्यक्तिमेवेनानन्तशक्तिकल्पनया गौरवात् । यत्पदव्यक्ति-
 प्रयोज्या प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिर्नोपलभ्या तत्पदव्यक्तिशक्तेरगृहीतत्वेन
 ततोऽन्वयवोधानुपपत्तिश्च अतः सामान्यतः स्वप्रयोक्तृपुण्य-
 द्भिस्थे तदादिपदसामान्यशक्तिः कल्पनीया । तथा च तत्त्वेनैवा-
 पस्थितिः सर्वनामपदान्नविष्यति न तु विशेषरूपेण । न च बु-
 द्धिस्थत्वेन शक्यानुगमेऽपि तेन रूपेण व्युत्पत्तौ सत्यां घटत्वादि-
 रूपविशेषधर्मपुरस्कारेण बुद्धिस्थत्वरूपाविशेषधर्मवृद्धानादुपलक्ष-
 णीभूतघटत्वादिप्रकारेण शक्तिप्रहसम्भवा इति तेन रूपेण न तत्प-
 दानुपस्थितिर्दुर्लभा सम्बन्धग्रहप्रकारताया एव स्मृतिप्रकारता-
 प्रयोजकतया प्रकारांशे शक्तिप्रहानपेक्षणादिति वाच्यम् । द्रव्यादि-
 पदाद्यद्वत्त्वादिप्रकारेण शक्तिप्रमशून्यस्य शाब्दबोधानुदयाच्छ-
 त्तार्थानोपलक्षणीभूतधर्मप्रकारकोपस्थितेः शाब्दबोधानुपयोगित्वा-
 दित्यत आह तदादेशेति । विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं व्युत्पाद्यत
 इत्यनुपपन्नान्वयः । अयमभिप्रायः । स्वप्रयोक्तृबुद्धिप्रकारत्वेना-
 नुगतीकृतघटत्वादिरूपविशेषधर्मविशिष्टे तत्पदशक्तिरतो न वि-
 शेषणमेवेन शक्त्यानन्त्यं न वा विशेषधर्मप्रकारकशाब्दबो-
 धयोगिविशेषधर्मप्रकारकोपस्थितेर्दुर्घटता । न च तादृशबुद्धिवि-
 पयत्वविशिष्टे शक्त्यवोपपत्तौ किमेतावता प्रयासेन विशेषरूपेणो-
 पस्थापकतया विरहेऽपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् । विशेषधर्म-
 प्रकारकसंशयनिवृत्त्यर्थमपि तदादेर्विशेषरूपेणोपस्थापकताया अ-
 वश्योपपाद्यत्वात् । बुद्धिप्रकारत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटत्वादी-
 नामनुगमेऽपि तादृशधर्मम्याशक्यतया तदंशपरित्यागेन नि-
 विशेपणकघटत्वादिप्रकारकबोधोपपत्तिः बुद्धिप्रकारत्वस्याशक्य-
 त्वेऽपि च तत्पदं बुद्धिप्रकारविशिष्टं बोधयत्त्वित्याकारकमग-
 पत्सद्वैतरूपशक्तौ तेनानुगतरूपेण घटत्वपटत्वादिमानाच्छक्तेरै-
 क्यं बुद्धिप्रकारत्वस्य सदैवविषयत्वेऽपि तस्य शक्योपलक्षणता

न तु शक्यान्तर्भावेन विशेषणत्वं तदुपलक्षितघटत्वादिप्रकारक-
त्वेनैव बोधस्य सङ्केतविषयत्वात् न तु तद्विशिष्टप्रकारकत्वेन
शाब्दबोधप्रकारतायां शाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन सङ्केत-
विषयत्वज्ञानं प्रयोजकं यथा घटपदजन्यशाब्दबुद्धिप्रकारतायां
घटत्वावच्छिन्नो घटपदजन्यशाब्दबोधविषयतावान्भवत्वित्याकारक-
सङ्केतायशाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन विषयत्वस्य ज्ञानं तादृ-
शसङ्केतग्रहश्च घटत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसङ्केतीयशाब्दबो-
धविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतावान्घट इत्याकारकः । शाब्दबो-
धप्रकारतावच्छेदकतायां च शाब्दबोधविषयतावच्छेदकतावच्छे-
दकत्वेन सङ्केतविषयत्वज्ञानम् । यथा लोमत्वस्य पशुपदजन्यशाब्द-
बोधप्रकारतावच्छेदकतायां लोमत्वावच्छिन्नलोमावच्छिन्नः पशु-
पदजन्यशाब्दबोधविषयतावान्भवत्वित्याकारकसङ्केतीयशाब्दबो-
धविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन विषयत्वज्ञानं तादृशसङ्केतग्रहश्च
लोमत्वावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नलोमनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना या शाब्दबोधविषयत्वप्रकारता
तानिरूपितविशेष्यतायाल्लोमादिमानित्याकारकः । प्रकृते च बुद्धि-
प्रकारताभ्यावच्छिन्नस्तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयो भवत्वित्याका-
रकभगवत्सङ्केतीयशाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन विषयत्वं न
बुद्धिप्रकारत्वस्य किं तु तदंशे सङ्केतेन शाब्दबोधविषयतावच्छे-
दकतासामानाधिकरण्यस्यैवावगाहनात् सङ्केतीयशाब्दबोधावि-
षयतावच्छेदकतासामानाधिकरण्यत्वेनैव विषयत्वमिति तस्य त-
त्पदजन्यशाब्दबोधप्रकारतानवच्छेदकत्वनिर्वाहः । इदं च विशि-
ष्टशक्तपदस्थले उपलक्षितवाचकगगनादिपदस्थले च यद्धर्म-
धर्मितावच्छेदकीकृत्य शाब्दबोधविषयत्वेन सङ्केतविषयत्वग्रहस्त-
द्धर्मप्रकारक एव बोध उत्पद्यत इति तत्र शब्दाश्रयत्वाद्यनि-
यतधर्मप्रकारकबोधनिर्वाहः । दौघितिकायास्तु सर्वत्रैव शाब्द-
बोधप्रकारतायां तदवच्छेदकतायां च सङ्केतीयशाब्दबोधाविष-
यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वतदवच्छेदकत्वरूपशक्य-
तावच्छेदकत्वतदवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुः । यथा घटपदपशुपदस्थले
घटत्वलोमत्वादेः । गगनपदस्थले च शब्दाश्रयत्व एव निरुक्तशक्य-
तावच्छेदकत्वसत्त्वात् शब्दाश्रयत्वप्रकारक एव शक्तिभ्रमाजन्य-

योऽपि इति घटगगनपदयोरविशेष इति वदन्ति । तन्मते बु-
 द्धिप्रकारत्वेस्य शाब्दबोधप्रकारतानयच्छेदकत्वं दुरुपपादम् । ना-
 नार्थहर्यादिपदस्थले चोपलक्षणीमवता केनाप्यनुगतत्वेन प्रवृत्ति-
 निमित्तानामभानादशक्यस्वरूपसदनुगतत्वं सत्त्वेऽपि शक्तिभेदाभा-
 नार्थतानिर्वाहः । बुद्धिप्रकारविशिष्टाचकं तत्पदमिति सर्वो-
 पसंहारेण व्युत्पत्तिसौकर्योदपुर्ध्वत्वादिविशिष्टे तदादिघटित-
 याक्यात्प्रवृत्त्यापनुपलम्भेऽपि न तत्प्रकारकशाब्दबोधस्य तदादिप-
 दादनुपपत्तिः । अथ सामान्यतो व्युत्पत्तेर्ध्वत्वाद्यपूर्वधर्मविशिष्टगो-
 चरत्वेऽपि स्वरूपतस्तत्प्रकारेण शक्त्यप्रदात्स्यरूपतस्तत्प्रकार-
 णोपस्थितेस्तादृशाब्दबोधस्य चानुपपत्तिः । जातिमान् हस्तिप-
 कसम्यन्धीति ज्ञानात्स्वरूपतो हस्तित्यादिप्रकारकस्मरणानुद्-
 यात्स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृती स्वरूपतस्तत्प्रकारकसम्यन्धीधिय-
 एव हेतुत्वात् । यत्तनुगमकधर्मोपपत्तात्सामान्यव्युत्पत्त्यधीनं
 स्वरूपतर्ध्वत्वादिविप्रकारकशक्तिस्मरणं शुधटमिति ततस्तादृशै-
 वन्यादिप्रकारकपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोर्नानुपपत्तिरिति । त-
 द्दमत् । स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृती स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुम-
 धस्य हेतुत्वात् व्यवस्थापनान्मोपपत्तेन तद्विशिष्टतत्प्रकारकानु-
 भवादिविशिष्टाप्रकारकस्मरणानुपपत्तिरिति चेन्न । प्रकरणादिना
 निर्विशेषणकैवत्रयाद्यच्छिन्ने धक्त्वुद्भिद्विषयताग्रहे धक्त्वु-
 द्भिद्विषयतायच्छेदकविशिष्टाचकं तत्पदमिति स्मृतौ स-
 म्यामविशिष्टवैवत्वादिविशिष्टाचकनायास्तदादिपदन मानसज्ञान
 र्व्ययान्तत्वं सम्भवेन सर्वमात्रम्यात् । न च कैव्रीऽस्य-
 बुद्धिरपि इति निश्चयऽपि विशिष्टं कैवत्र्यादिविशिष्टाचक-
 नाया अनिश्चयेन तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
 याद्विशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यं यत्तद तत्तद्विशिष्टाचकमिति सा-
 मान्यतो व्याख्याप्यकारणेन प्रकरणाधर्धानस्य चैवत्यविशिष्टबुद्धि-
 प्रयोज्याप्रवृत्तस्य विशेषज्ञानतया तद्विशिष्टाचकनामदायापिघट-
 कत्वेन विशिष्टायावचनायाः सुनिश्चयत्वात् । नन्वेवमपि स्यप्र-
 योज्यबुद्धिप्रकारस्यैव्यवस्थापनानुगमेन तत्तत्तत्पदार्थानुपपत्ति-
 रनुपपत्तिर्दुर्घटति यत्तद्व्यवस्थापनप्रवृत्तिर्नोपलभ्या तस्या व्युत्प-
 त्तनुपपत्तेः तदधीनशाब्दबोधानुपपत्तिवारणमशक्यमेवेति वाच्यम् ।

तदनुगमोद्धारस्यावहितैः परिचिन्तनीयत्वादित्यलमधिकेन ।
 तत्रातिरिक्तेति । शाब्दबोधनिरूपितावान्तरवाक्यार्थबोधपदार्थोप-
 स्थितिनिष्ठजनकतावच्छेदकगमैऽनुमितिजनकतावच्छेदकोक्तधर्मा-
 प्रावेष्टस्य पदवृत्तिज्ञानजन्यत्वस्य निवेशादित्यर्थः । यत्रावा-
 न्तरवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदज्ञानं तदुत्तरं चरमपदार्थ-
 स्मृतिस्तत्र तदानुगमवान्तरवाक्यार्थगोचरशाब्दबोधस्य विनष्टत्वा-
 त् । महावाक्यार्थबोधहेतुत्वात्सम्भवेऽपि यत्र तादृशशाब्दबोधा-
 त्पत्तिद्वितीयक्षण एव पूर्वोत्पन्नचरमपदज्ञानात् चरमपदार्थस्मृति-
 स्तात्पर्यविषयकसमूहालम्बनरूपा तत्रैव तादृशशाब्दबोधस्य महावा-
 क्यार्थबोधहेतुत्वम् । अन्यत्र समूहालम्बनरूपतावत्पदज्ञानजन्यताव-
 त्पदार्थगोचरसमूहालम्बनस्मृतिरेव गतिः । इदं तु बो-
 ध्यम् । अवान्तरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबुद्धौ शा-
 ब्दाध्यजातिपुरस्कारेणैव कारणता न तु पदजन्यत्वेन गो-
 रवात् । न च तथा सति विशिष्टविषयकशाब्दबोधादि-
 व विशिष्टे गृहीतवृत्तिकपदजन्यविशिष्टस्मृतेरपि विशिष्टे इतरा-
 न्यबोधोत्पत्त्या तत्र विशिष्टविषयकशाब्दधियो व्यभिचारः
 स्यादिति तादृशस्मृतिसाधारणपदजन्यत्वेनैव हेतुत्वमुचित-
 मिति वाच्यम् । पदज्ञानजन्यत्वेन स्मृतिशाब्दधियोऽनुगमे
 पदरूपलिङ्गज्ञानजन्यार्थविषयकानुमित्या तत्तत्कारणाव्यवहितो-
 तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकनिवेशेनैव धारणायन्यात् । यत्रा-
 वान्तरवाक्यार्थबोधान्महावाक्यार्थधीस्तत्राप्यवान्तरवाक्यार्थाद्यट्ट-
 कार्यान्तरस्य पदजन्यस्मृतेरवान्तरवाक्यार्थबोधानन्तरमव-
 द्यकल्पनीयतया तस्याः सकलपदार्थविषयकत्वोपगमेन प-
 दार्थस्मृतेरवान्तरवाक्यार्थधीजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारधारण
 तु न सम्यक् । विशिष्टे गृहीतवृत्तिकपदार्थानवि-
 शिष्टस्मृतेरिव विशेष्यमात्रे गृहीतवृत्तिकपदार्थानाया उद्बो-
 धकान्तरवशाद्विशेषणमवगाहमानाया विशिष्टस्मृतितो व्याप्य-
 विशिष्टपक्षादिविषयकेतरान्वयबोधवारणाय गृहीतविशिष्टवृत्ति-
 कपदजन्योपस्थितित्वेनैव विशिष्टविषयकस्मृतेस्तादृशान्वयबो-
 धहेतुताया वक्तव्यतया विशिष्टवृत्तिकग्रहानपेक्षावान्तरवा-
 क्यार्थशाब्दधीजन्यबोधे तस्या व्यभिचारस्यापश्यकत्वात् प्रका-

रान्तरेण तद्वारणे तावत्पदार्थविषयकस्मृतिकल्पमाया अ-
किञ्चित्करत्वात् अतोऽप्यथान्तरवाक्यार्थाधेयः शाब्दत्वपुरस्का-
रेण कारणत्वान्तरमावश्यकमिति पदजन्यत्वपदं पदाजन्यबो-
धस्यावृत्तधर्मपरम् तच्च शाब्दत्वादिकमपीति । अधिक-
प्रवेशेन निरुक्तनिश्चयत्वपर्याप्तजनकतावच्छेदकताघटितस्य ल-
क्षणस्य नातिव्याप्तिरित्युक्त्वा निश्चयत्वप्रवेशेन पर्याप्त्यनि-
वेशेऽपि नातिव्याप्तिरित्याह निश्चयत्वस्येति । परोक्षसंशयान-
भ्युपगमेन संशयान्यत्वस्योक्तयुक्त्या शाब्दत्वादेर्निवेशनीयतया
ज्ञानत्वस्य च पदजन्यबुद्ध्यावव्यावर्तकत्वादिति भावः ॥

व्याप्तिविशिष्टहेतुरूपाविशेषणतावच्छेदकविशिष्टस्य तद्विशेष-
णधर्मितावच्छेदकपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नस्य वैशिष्ट्याद्यगाहिनि शा-
ब्दबोधादौ प्रत्यक्षादिसाधारणविशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिष्ठतद्विशेषणता-
वच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतामादायातिव्याप्तिं शङ्कते न चे-
त्यादिना ॥

(दी०) न च तच्चद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तच्चद्विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तादृशे शाब्दबोधे
प्रत्यक्षे चातिव्याप्तिः दण्डो रक्तो न वेति संशये रक्तदण्डवान-
यमिति ज्ञानानुदयादिति वाच्यम् । ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्ट-
विषयोपधानेनेच्छाद्वेषयोः कृतेश्च साक्षात्काराद्विशेषणविषय-
काद्विशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मरणाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र
हेतुत्वे न्यूनवृत्तेर्ज्ञानत्वस्य तत्राप्रवेशादिच्छादितः संस्काराद्या-
नुमितेरनुदयात् संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र
हेतुत्वात् ॥

(गा०) तथापि अथान्तरवाक्यार्थबोधादिनिष्ठशाब्दबोधा-
साधारणकारणतामादायातिव्याप्तेरुक्तरीत्या वारणेऽपि । तच्चद्वि-
शिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रतीतिं पर्यतत्वादिरूपधर्मितावच्छे-
दकावच्छिन्नविशेषणतापन्नव्याप्तिविशिष्टभूमादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । तच्चद्विशेषणतावच्छेदकप्रका-
रकनिश्चयत्वेन पर्यतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टभू-

मादिप्रकारकनिश्चयत्वेन । तादृशे वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वत-
घानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपे शाब्दबोधेऽतिव्याप्तेर्वारि-
त्वात् तस्यैव प्रथममुपन्यासः स्मृतिव्यावृत्तधर्मस्य जन्यताव-
च्छेदकत्वे स्मृतौ नातिव्याप्तिसम्भवः । उपमितेः पदवा-
च्यत्वावगाहिन्याः तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपताप्रयाशो न
सम्भवत्यतः प्रत्यक्षशाब्दबोधमात्रोपादानम् । अथ किमिदं
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकर्तृजन्यतावच्छेदकं विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधत्वं न तावद्विशिष्टप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं तदवगाहित्वं व्यधिक-
रणसम्यग्वाचगाहिविशिष्टभ्रमे व्यभिचारात् । नापि विशिष्ट-
प्रकारकत्वं काञ्चनमयवह्निमानित्यादिभ्रमप्रकारभूतविशिष्टाप्रसिं-
द्धेः । तत्र काञ्चनमयो वह्निरित्यादिज्ञानानपेक्षणीयता-
पत्तेः । नापि विशेषणान्तरप्रकारेण भासमानप्रकारकत्वं । रक्तो
दण्डः दण्डधानुपुरुष इति समूहालम्बनस्थलेऽपि रक्तो दण्ड इति-
ज्ञानापेक्षाप्रसङ्गात् । नापि विशेषणान्तरप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वं रक्तत्वादिप्रत्येकपदार्थोपस्थि-
तिमूलके रक्तदण्डवानितिज्ञाने व्यभिचारात् । न हि
तादृशाकारकबोधो रक्तो दण्ड इत्यादिविशिष्टज्ञानानन्तरमेव
जायत इति दीधितिकाराद्यनुमतम् । बाधग्रन्थे काञ्चनमयव-
विशिष्टवह्नरमसिद्धेयोपनीतकाञ्चनमयत्वादिविशिष्टवह्नैर्वैशिष्ट्यानु-
मितेः शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यधूमादिमत्त्वज्ञानादिना पर्वते
न सम्भवतीति कथं तद्विरोधितया व्यधिकरणकाञ्चनमय-
त्वावच्छिन्नवह्न्यभावस्य दोषान्तरासङ्कीर्णबाधस्य हेत्वाभासतेति
मणिकारोक्तेर्विशिष्टविशेषणज्ञानं विनापि विशेष्ये विशेषणं
तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या तादृशानुमितिसम्भव
इत्यभिधाय स्वयं दूषणीयत्वात् । विशिष्टन्यासिज्ञानं विनापि
तद्वद्वत्प्रत्येकपदार्थोपस्थितिभ्यो विशिष्टपरामर्शोत्पत्त्यानुमि-
तिरिति मिश्रेणान्येन चामिधानात् एकत्वाविशिष्टकर्तुः पूर्वमहा-
नेऽपि क्षितिरेककर्तृकेत्यनुमितेरनेन स्वीकृतत्वाच्च । अथाहुः ।
विशेषणान्तररक्तत्वादिविशेष्यतापन्नदण्डादिप्रकारकं ज्ञानं द्विधा
रक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन दण्डादिवैशिष्ट्याद्यगाहि तद्रू-
पानयच्छिन्नतद्वैशिष्ट्याद्यगाहि च । तादृशविशिष्टप्रतियोगि-

सत्त्वं च दण्डादिप्रकारतानिरूपकसमर्पतायामवच्छेदकतया
 भासते तद्विशिष्टसंयोगादेरेव दण्डादिसमर्पतया भातात् ।
 दण्डादिविशेषणतापन्नरक्तत्वादेरेव वा स्यादच्छिन्नप्रतियोगि-
 कसंयोगात्मकरूपरससम्यग्धेन पुण्यादौ प्रकारता तादृश
 विशिष्टैश्वर्यगोचे एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधो का-
 रण न तु विशिष्टविशेषणावगाहिन्यपि रक्तत्वादिक धैशि-
 ष्टप्रतियोगिन्युपलक्षणतयावगाहमाने द्वितीयगोचे । अत
 एव च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ घटो नास्तीत्याकारिका
 या प्रतिषेधिनि प्रकारीमवता घटत्वादेः प्राप्तयोगितावच्छे-
 दकतयैव भावमिति तत्र घटत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षानियमः ।
 यद्यपि विशिष्टविशेषणावगाहज्ञानमात्र एव विशिष्टज्ञानापे-
 क्षाया मणिकारादेः स्वरसः । तथापि छात्रबोपनी-
 तैकत्वादिविशिष्टकर्मप्रधानुमितिर्विशिष्टज्ञानमनपेक्षैवोत्पद्यत इत्य-
 नुरोधोद्दीधितिकारादीना दर्शितविशेषादरः । दण्डो नास्ति
 रक्तो नास्तीत्यादिज्ञानदशायाम् नियमतो रक्तदण्डो नास्तीत्यादि
 ज्ञानोत्पादविरह एवैतद्विशिष्टैश्वर्यगोचे विशेषणतावच्छेदकप्र-
 कारकविशेषणार्थहेतुनाकल्पकः । दण्डो रक्त इत्यादिज्ञानदशायाम-
 मपि कदाचित्तादृशसमूहालम्बनबुद्धावुपपद्यमानायां दण्डो
 रक्तो नास्तीतिबुद्धेरनुत्पादे गत्या तजाननुगतस्य कस्य
 चित्प्रतिबन्धकता कल्प्यत इति विवेचनीय चेदमधिकमन्य-
 त्र । केचित्तु रक्तदण्डवानित्यादिज्ञानीया रक्तत्वादिविशेष्य-
 तापन्नदण्डादिनिष्ठा प्रकारता द्विविधा । काचिद्दण्डादिविशेष-
 णतापन्नरक्तत्वाद्यन्तर्भावेन पर्याता काचिकेवलदण्डादावेव ।
 तत्र प्रथमा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानार्थीना नापरा पु-
 ण्यादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया रक्तत्वादिवृत्तिन्वेऽपि पुरुषो न
 रक्त इत्यादिर्धानं तादृशप्रकारनाकोक्तज्ञानविरोधिनी इतरवि-
 शेषणतानवच्छिन्नाया पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वादिप्रका-
 रताया एव तन्निवध्यतावच्छेदकतादित्याहुः । अपरे तु
 यथा विशेष्यतानिरूपितप्रकारतामात्रं न विशेष्यतावच्छेदक-
 ताभूतल घटत्वादित्यादौ भूतरत्वादेर्धगादिधर्मिणावच्छेदकता
 घटैरपि पस्यापि प्रसङ्गाम् । अपि तु विलक्षणैः विषयता सा च

प्रकारतामिका तदन्यैव वा । एवं विशेषणतावच्छेदकतापि विलक्ष-
णविषयता तन्निरूपकदण्डादिनिष्ठप्रकारताशालिनि बोधे विशेषण-
तावच्छेदकरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षा प्रत्येकोपस्थितिमूलकं रक्त-
दण्डयानयमित्यादिज्ञानं च न तथाविधविलक्षणप्रकारताशालीति
यदन्ति । तदुभयमपि न सम्यगिव प्रतिभाति विशिष्ट-
ज्ञानपूर्वकतदपूर्वकयोरविलक्षणाकारज्ञानयोर्विषयभेदमन्तरेण वि-
षयतायैलक्षण्यस्याननुभवात् । विशिष्टज्ञानकार्यतावच्छेदकत-
या तत्सिद्धिरित्याप बालप्रलपितं तादृशविलक्षणविषयतासिद्धा-
द्येव तन्नियामकतया विशिष्टज्ञानहेतुतासिद्धेः । यदि च
विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणसंसर्गायगाहिनि बोध एवान्वयव्यतिरे-
काभ्यां विशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुः सज्जन्यतावच्छेदकं यदि
विशिष्टप्रतियोगिकत्वाद्यच्छिन्नसंसर्गाताकबुद्धित्वं तदा गौरवम्
उक्तवैलक्षण्यपुरस्कारेण प्रकारताविशेषस्य कार्यतावच्छेदकत्वे
च लाघयमिति विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्येव ज्ञाने
प्रकारताया व्यासज्यवृत्तित्वादिरूपवैलक्षण्यसिद्धिरप्रत्यूहेत्यु-
च्यते तदा न विषयमह इति प्रकृतमनुसरामः । ननु यथा
विशेषणतावच्छेदकरक्तत्वादि निर्धर्मितावच्छेदककताद्विशिष्टवै-
शिष्ट्यबोधे तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु तत्र संश-
यान्वयप्रवेशः तथा तदंशे सधर्मितावच्छेदककविशिष्टवैशि-
ष्ट्यबोधेऽपि तत्तद्धर्मितावच्छेदकाद्यच्छिन्नविशेष्यकतत्प्रका-
रकज्ञानत्वेनैव संशयसाधारणहेतुता स्वीक्रियते निश्चय-
त्वेन विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुताया मणिकारादिभि-
रनाभिधानादिति कथमतिव्याप्तिरतस्तथा हेतुतामनुमयेन
द्रवयति रक्तो दण्डो न वेति । ननु रक्तो दण्डो न वेति
संशयानन्तरं रक्तदण्डयानितिनिरूपयानुत्पाद् एवानुमयासिद्धः
स च विशेषणसन्वेहे विशिष्टसन्देहस्योचित्यायर्जितत्यादुप-
पद्यते निश्चयोत्पत्तौ संशयसामग्र्यमायस्यापेक्षितत्वाद्भक्तदण्ड-
ज्ञानं वेति विशिष्टसंशयस्थानुमयासिद्ध एवेति निश्चयत्वेन
हेतुतायां साधकविरहो बाधकस्य च सत्त्वम् । अत्र के-
चित् । यदि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयादपि विशिष्टवैशि-
ष्ट्यबोध उपेत्ये तदा उपप्राप्यशङ्कास्कन्दितादपि ज्ञाना-

सङ्गुपगम आचक्ष्यकः अप्रामाण्यसन्देहेन विषयसन्देहस्यैव
 जननात् सशये ऽप्रामाण्यसशयस्याकिञ्चित्करत्वात् । अतो
 ऽप्रामाण्यनिश्चयास्कन्दितज्ञानात्फलवारणायाप्रामाण्यनिश्चयानास्क-
 न्दितत्वेनैव हेतुना वक्तव्येत्यप्रामाण्यज्ञानायगुरुशरीरनिश्चयत्वनिवे-
 द्यादुगौरवमित्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयत्वेन हेतुत्वेनेति चे-
 त्तमिति विशेषणसशयाद्विशिष्टसशयानुपपात्तिरूपबाधकमपि क-
 थञ्चिदुद्धरणीयमिति वदन्ति । अस्तुतस्तु सशयस्य विशिष्टै-
 शिष्ट्यबोधजनकत्वे दण्डा रक्तौ न चेत्पादिसंशयाद्रक्तत्वतद-
 भाषाद्युभयविशिष्टदण्डादिबैशिष्ट्याद्यभाहिवोधोऽपि स्यात् न
 चेष्टापत्तिः । तादृशज्ञानस्यैकत्र दण्डादौ धर्मिणि विद्वद्वा
 भयप्रकारकतया रक्तत्वादिनिश्चयत्वासम्भवात् । विशेष्यान्त
 रविशेषणताप्रधर्मिकसशयस्य चानुभवविरुद्धतया नत्र स-
 शयत्वोपगमासम्भवाच्च । अत एव च केवल विशेष्ये
 विशेषणमिति रीत्या रक्तदण्डवानितिज्ञानेऽपि उक्तसशय का-
 र्यसद्वृत्तितया प्रतिबन्धक इति वदन्ति । न च तत्र
 सशयस्य प्रतिबन्धकत्वे विशिष्टैशिष्ट्यबोधसाधारणधर्म एव
 तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकोऽस्तु तावतैव तत्र सशयानन्तरतद्विशि-
 ष्टैशिष्ट्यबोधवारणे तत्र तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुचितमिति
 वाच्यम् । तत्सशयद्वितीयक्षणे कथञ्चित्प्रकारकनिश्चये तद्वि-
 तीयक्षणे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यधर्माभिर्ज्ञाय विशिष्टवैशिष्ट्याविषयता
 भिन्नवैशिष्ट्याविषयताया पर सशयप्रतिबन्धतावच्छेदकत्व
 वाच्यमितिनिश्चयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाहेतुत्वे सशयात्तर-
 त्रिणापि निश्चय विशिष्टवैशिष्ट्यधर्मिसङ्गात् । न च यत्र
 दण्डे रक्तस्य सशय पुरुषे च दण्डस्यानुमितिसामग्री
 रक्तेतरदण्डस्य पुरुषे बाधग्रहश्च तत्र सशयसत्त्वेऽपि कचल विशेष्ये
 विशेषणमित्यादिरीत्या रक्तदण्डवानुपुरुष इत्याद्यनुमित्युत्पत्ते-
 कथ तादृशबोधे सशयप्रतिबन्धकतेति वाच्यम् । प्रत्यक्षं
 प्रत्येव तत्प्रतिबन्धकताया वक्तव्यत्वात् । अलौकिकत्वमपि
 तत्र विशेषण देय सशयसत्त्वेऽपि लौकिकसन्निकर्षाद्द्रक्तदण्डवा-
 नितिज्ञानोत्पत्तेः । लौकिकप्रत्यक्षसामप्रश विपरीतज्ञानविरो-
 धितयैव च विशेषणधर्मिकलौकिकप्रत्यक्षात्मकसशयस्य ना-

पक्षः । एवं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्ने ऽपि विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या बोधे विशेषणे तद्विशेषणसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि दण्डो रक्तो न घेति संशयबलादितरवाधाद्युपनोतरक्तत्वादिविशेषितदण्डाद्यनुमितौ रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताप्रसङ्गस्य तादृशसन्देहानन्तरजातरक्तत्वादिविशेषितदण्डादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताप्रसङ्गस्य च धारणाय तद्व्युद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम् । यत्तु निश्चयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे निश्चयत्यघटकयोस्तदभावाप्रकारकत्वतत्प्रकारकत्वद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावेन कारणतायाहुल्यमिति तदभावप्रकारकज्ञानत्वेन संशयस्य प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पयितुमुचितं यत्र संशयद्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपस्तन्निश्चयस्तत्र द्वितीयक्षणे संशयनाशे सत्येव विशिष्टबोध उपेयत इति । तदसत् । तथा सति तुल्ययुक्त्यानुमित्यादावपि लिङ्गादिसन्देहस्य तदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वापातात् निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुताघटितानुमितिलक्षणे ऽसम्भवापत्तेः । यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वे विशेषणसंशयजन्यविशिष्टसंशयानुपपत्तिरिति बाधकं तदप्यकिञ्चित्करम् । दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वनिश्चयरूपकोदितावच्छेदकावच्छिन्नप्रसिद्धिस्थल एव चैत्रीयो दण्डो रक्तो न घेतिविशेषरूपावच्छेदेन रक्तत्वाभावावगाहि-संशयाद्वक्तृदण्डवाग्र वा चैत्र इति विशिष्टसंशयोदयाद् तथाविधनिश्चयस्य तादृशसंशयाविरोधित्वात् । यत्तु तत्र विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्यैव विशिष्टकोटेरवगाही संशयो न तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीति समाधानम् । तदसत् । धर्मिणि रक्तत्वादिविशेषितदण्डादेरुक्तरीत्या मानसम्भवेऽप्यभावांशे विशिष्टप्रतियोगिनी वैशिष्ट्यभाननियमात् । अभावांशे रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यभानस्यावश्यकत्वाच्चदुपपत्तेर्दशितप्रकारं विना असम्भवात् । न च लौकिकप्रत्यक्ष एवाभावांशे तद्धर्मविशेषितप्रतियोगिनि प्रकारतया भासमाने तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानियम इति सं-

शये कौट्योदयनयादेव मानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहनसम्भय
इति धाच्यम् । दण्डसामान्याभावस्यैव रक्तत्वाद्युपलक्षितप्र
तियोगिकत्वादभावादे रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिरूपप्रतियोगिवैशि
ष्ट्यानवगाहने तादृशसंशयस्य दण्डादिसामान्याभावावगाहितया
दण्डवानितिविशिष्य निश्चयदशाया दण्डादौ रक्तत्वादिस
शयाद्विशिष्टसंशयानुपपत्तौरेत्यधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् । रक्तो
दण्डो नवेति संशयानुयवसाये च रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादि
रूपविषयप्रकारेण न ज्ञानमान किं तु दण्डादेर्विशेषणतानापन्नरक्त
त्वादिप्रकारत्वेनैवति न तदनुपपत्तिरिति सक्षेप । विशिष्ट
वैशिष्ट्यबोध प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयान्यत्वेनैव हे
तुता न तु तादृशसंशयान्महानत्वेनेति संशयान्यत्वेविशिष्टज्ञानस्य
रूपनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणस्य न तन्मातिव्याप्तिरिति
समाचक्षे ज्ञानोपरमेऽपीत्यादिना ज्ञानवस्याप्रवशादित्यन्तः ।
ज्ञानत्वस्यावच्छेदकगर्भाप्रवेश हेतुगर्भविशेषण न्यूनवृत्तेरिति ।
न्यूनवृत्तिश्च चान्च्छेद्यताभिमतहेतुताया अपापकत्वम् । ज्ञा
नत्वानिवेशे ऽनुद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यायगाहिप्रत्यक्षापत्ति
स्मृतावेबोद्बोधकस्य हेतुतया प्रत्यक्ष च ताद्विरहस्याकिञ्चि
त्करत्वात् तत्र विनापि ज्ञानेन विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षजननादिति
तु न देहपम् । अगत्योद्बोधकासमवधानविशिष्टसंस्कारत्वाभावा
स्यावच्छेदकबोद्धी प्रवेशेन तदापत्तारणीयत्वात् । कालान्त-
रे उद्बोधकसमवहितसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यायगाहिस्मरणनि
र्वाहाय संस्कारमेदमुपस्य विशिष्टसंस्कारत्वाभाधानुधावनम् ।
उद्बोधकसमवहिते संस्कारे च विशेषणमाद्याद्विशिष्टसंस्का
रत्वाभावा सुलभ । मेदस्याव्याप्यवृत्तित्वं बुद्बोधकामात्रविशिष्ट
संस्कारमेद एव निवेद्य । अत एव ज्ञानत्वाप्रवशं तावदासम्भवेन
न्यूनवृत्तित्वमेव तदनिवेशप्रयाजकतयाऽभिहितम् । तद्विषयकगु
णाना हेतुत्व इति न्यूनवृत्तिताप्रकाशनाय तद्विषयकगुणाना
विशिष्टविशेषणावगाहिनामिच्छाद्विपरुतिसंस्काराणाम् । ननु वि
शिष्टविषयकच्छादिस्थलऽपि तत्रनविशिष्टज्ञानस्याप्यव्यक्तत्वात्
सर्वत्र ज्ञानमेव हेतुर्न त्विच्छादिकमित्याशङ्क्यामिच्छादेर्वि
शिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुर्न हेतुमाह ज्ञानोपरमेऽपीत्यादिना । ज्ञा

नोपरमेऽपि इच्छादिजनकविशिष्टज्ञाननाशेऽपि । विशिष्टविषयो-
पधानेनेति । रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिरूपविषयप्रकारेणेत्यर्थः ।
इच्छाद्वेषयोः साक्षात्कारादित्यन्वयः । रक्तदण्डमिच्छामि रक्तदण्डं
द्वेषमि इत्याकारकेच्छाद्वेषसाक्षात्कार इच्छात्वादिसंस्कारक इच्छादि-
द्वितीयक्षणोत्पन्नेच्छात्वादिनिर्विकल्पकादिच्छातृतीयक्षण एव उत्प-
त्स्यते तत्पूर्वक्षण एव जनकज्ञानं भव्यतीति न विशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हीच्छाप्रत्यक्षाव्यवहितप्राक्क्षणे ज्ञानसत्त्वमिति इच्छादिकमेव हि तत्र
हेतुः । यदि चेच्छात्वादिनिर्विकल्पकेऽपि विशिष्टविषयप्रकारेणैच्छा-
दिकं भासते तथा च तदेव निर्विकल्पकमिच्छांशे विशिष्टवैशिष्ट्ययो-
धात्मकमिच्छासाक्षात्कारपूर्वं स्यात्स्यतीति तादृशज्ञानस्य न व्यभि-
चारः अत एव नरासिंहाकारकं तन्निर्विकल्पकमिति सिद्धान्त
इत्युच्यते तदापि यत्र विशिष्टविषयकफलसाधनताज्ञानं प्र-
थमं तदुत्तरं च फलेच्छा तदनन्तरं च विशिष्टोपायविषयि-
णीच्छा तत्रेच्छात्वनिर्विकल्पकरूपे विशिष्टविषयकेच्छासाक्षात्कारे
एवं द्विष्टसाधनताज्ञानानन्तरजातफलद्वेषजन्योपायद्वेषविषयकसा-
क्षात्कारे च ज्ञानस्य व्यभिचारो दुर्गार एव द्विषणस्थायिनो ज्ञानस्य
तत्पूर्वक्षण एव नाशादिति भावः । कृतिसाक्षात्काराव्यवहितपूर्वं च
ज्ञानस्य विनश्यद्व्यवस्थापि सत्त्वं सम्भावितमपि नेति सूचयितुं
स्यातन्वयेण कृतिसाक्षात्कारे व्यभिचारं दर्शयति कृतेक्षेति । अत्रापि
विशिष्टविषयोपधानेनेत्यनुपज्यते । ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य हेतुतया विशेषणज्ञानं विना विषयविशिष्टकृत्यादिसा-
क्षात्कार एव न भवितुमर्हतीति अगत्या तत्पूर्वं विषयस्मरणमेव
कल्पनीयम् । तथा च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छि-
न्नस्यापि न तत्र व्यभिचार इत्यत आह विशेषणेति । ज्ञानोपरमेऽपी-
त्यनुपज्यते । रक्तत्वादिरूपविशेषणज्ञाननाशेऽपि रक्तत्वादिविषयका-
प्रकृत्यादिविशिष्टदण्डादिविषयकसंस्कारादेव तादृशविशिष्टविषय-
कस्मरणोत्पत्तेरित्यर्थः । तथा च तत्र व्यभिचारभवेन विशेषणज्ञा-
नस्यापि विशेषणविषयकत्वेनैव विशिष्टार्थाहेतुता चाच्या तथा
च विशेषणविषयककृत्यादित एव विषयविशेषितकृत्यादिसाक्षात्का-
रसम्भवात् ज्ञानापेक्षेति विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्ध्यावपि विशिष्टविषयक-
गुणमात्रस्य हेतुत्वम् इत्थं च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिसंस्कारा-

विशेषणतायच्छेदकप्रकारकज्ञानं विनैव तादृशस्मरणनिर्वाहोऽपी-
ति भावः । एवमुपनायकज्ञानस्यापि सविषयकत्वेन हेतुतातो न
विपर्यापनपार्थे ज्ञानापेक्षेति बोध्यम् । अनुद्बुद्धसंस्कारात् उपनीत-
मानवारणाय ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतुतायामविशिष्टसंस्कारत्वाभावादिः कालान्तरी-
णोद्बोधकसमवधानविशिष्टसंस्कारादुपनीतमानानुपगमे क्षतिधि-
र्यात् ततः स्मरणोत्पादे क्षणिकविलम्बेनैवोपनीतमाननिर्वाहात् ।
न च स्मरणकल्पने गौरवादिशिष्टसंस्कारत्वाभावनिवेशनमेवोचि-
तमिति वाच्यम् । उद्बोधकज्ञानामननुगततया तदभाससहस्यस्य
निवेशनीयतया महागौरवात् लघुरूपेण कारणतासिद्धौ तद्धि-
र्वाहकस्मरणकल्पनागौरवस्य फलमुख्यत्वेनावोपत्त्यात् । अत
एव निर्विकल्पकादिस्मरणकल्पनेन विशेषणधियोऽपि विशे-
षणज्ञानत्वेन हेतुत्वमग्रे व्यवस्थापयिष्यते इदानीं तु नि-
र्विकल्पकस्मृतिर्न सिद्धान्तसिद्धा कृत्यादिसाक्षात्कारश्चान्तरा
विषयस्मरणं विनैवानुभवसिद्ध इत्याशयेन विशेषणज्ञानादि-
हेतुतायां ज्ञानत्वामवेक्षोऽभ्युपगत इत्यवधेयम् । अनुमितावपि
सविषयकत्वमात्रेण न कुतो हेतुत्वमित्याकाङ्क्षायामाह इच्छा-
दित इति । व्याप्यवत्प्रतिविषयकेच्छादित इत्यर्थः । ज्ञा-
नस्य चिरान्तरितत्वविरहेण कदाचिदिच्छादेरनुमित्युत्पादक-
तायामिष्टापत्तिः सस्मयतीत्याशङ्क्याह संस्काराच्चेति । व्याप्यवि-
शिष्टपक्षविषयकसंस्काराच्चेत्यर्थः । ननु विशिष्टविशिष्टपक्षोधा-
दिहेतुतायामनुद्बुद्धसंस्कारान्यत्यवदनुमितिहेतुतायामपि ज्ञानत्व-
मुपेक्ष्य संस्कारस्येच्छादेश्च व्यावर्तनाय तदन्यन्वमेव किं न नि-
षेधवत् इति तदस्यग्रन्थे उत्तरयति संस्काराद्यन्यत्वस्येति ।
अगत्या तु विशेषणतायच्छेदकप्रकारकगुणहेतुतायामवच्छेदक-
गौरवसहिष्णुतेति भावः । अतिव्याप्तिशङ्क्या न संस्कारा-
द्यन्यत्वस्येत्यादिग्रन्थो नायतरति । संस्काराद्यन्यत्वमानुमिति-
हेतुत्वमपि उभयत्रैकरूपेणाहेतुतयातिव्याप्तेरनवकाशात् । ज्ञानत्व-
यदित्यपमांश्चित्प्रकारणतायदितिलक्षणे ऽसम्भवशङ्कानिरासपरो-
ऽयं ग्रन्थ इत्यप्याहुः ॥

परामर्शप्रत्यक्षं प्रत्यनुमिताविषय परामर्शत्वेन हेतुता परामर्श

विना तत्प्रत्यक्षानुदयादित्यभिमानमूलां परामर्शप्रत्यक्षातिव्याप्ति-
शङ्कां तत्र तेन रूपेण हेतुतां निराकुर्वाणो निरस्यति न चेति ॥

(दी०) न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः
प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचित् ज्ञाना-
दिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वं न तु यावानेव तत्त-
दितरत्वादिर्विषयानिष्ठो धर्मस्तेन तद्विषयत्वेन कार्यकारण-
भावः मैत्रावलोकितचैत्रनिर्मितनीलेतरघटतद्विषयकत्वादिना त-
त्त्वेऽनन्तकार्यकारणभावमसङ्गान्मानाभावादप्यथोपपत्तेश्च ॥

(गा०) परामर्शादिप्रत्यक्षे साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकपक्षविशे-
ष्यकसंशयान्प्रज्ञानस्यरूपपरामर्शत्वेन हेतुतां निराकर्तुं वस्तुगत्या
यद्यत्प्रत्यक्षनिरूपितविषयनिष्ठहेतुतावच्छेदकं तन्निर्धारयति सामा-
न्यत इत्यादिना । सामान्यतः प्रत्यक्षत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने
प्रत्यक्षे । विषयत्वेनेति । विषयतायाः स्वाभयविषयादिभेदेन भिन्नत्वे-
ऽपि विषयतात्वमनुगमकं कारणस्य प्रत्यासत्तिस्तादात्म्यं कार्यस्य
लौकिकसन्निकर्षजज्ञानीयविलक्षणविषयता । अत एवातीतादिविषय-
स्य न प्रत्यक्षविषयत्वं कार्यान्वयवहितपूर्ववृत्तिविषयरूपका-
रणस्य तत्र तादात्म्येकासम्बद्धत्वात् । अव्यवहितप्राक्क्ष-
णवृत्तिकारणसम्बन्धस्य कार्यसम्बन्धप्रयोजकत्वात् । अतीता-
नागतघटादिरूपविषये कार्यान्वयवहितप्राक्क्षणवृत्तिविक्षु संयो-
गादेरसत्त्वे अतीतानागतशब्दादिरूपविषयविशेषादाविन्द्रियसम्-
वायतत्संयुक्तसमवाययोः सत्त्वेन तत्प्रत्यक्षस्य विषयतयोत्प-
त्तिवारणाय विषयस्य हेतुत्वमावश्यकम् ॥ यदि आव्यवहितप्राक्-
क्षणावच्छिन्नकारणसम्बन्ध एव कार्योत्पत्तिप्रयोजको न तु तादृश-
क्षणवृत्तित्वोपलक्षितकारणस्यापि सम्बन्धः तत्क्षणे प्रतिबन्ध-
कसमवहितस्यापि देशस्यान्यदेशावच्छेदेन तत्क्षणवृत्तिप्रतिब-
न्धकात्पन्तामावस्यान्यकालावच्छेदेनाधिकरणतया तत्र द्वितीय-
क्षणे कार्यापत्तेः । एवं चातीतादिविषयस्य वर्तमानकाला-
सम्बन्धितयावच्छेद्याधिकरणसम्बद्धस्यैव चावच्छेदकतया
नित्यस्यापि सन्निकर्षस्य वर्तमानकालावच्छेदेन न तत्र

सत्त्वमिति नातिप्रसङ्गः । अथैवमतीतादौ विरये सामान्य-
 प्रत्यासत्त्यापि प्रत्यक्षं न जायेत तत्र वर्तमानकालावच्छेदेन
 नित्यस्यापि सामान्यस्यासत्त्वादिति चेन्न । कारणताघटकं व्याप-
 यकत्वं द्विधा किञ्चिद्यत्र यदा कार्यं तत्र तद्व्यवहितप्राक्क्षणा-
 वच्छेदेन कारणमित्येवं रूपं क्वचिच्च यत्र यदा कार्यं तत्र तद-
 व्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिकारणमित्येवं रूपं यस्य कारणता प्रथमोक्त-
 व्यापकताघटिता तस्य प्राक्क्षणावच्छेदेन देशे साधमेव कार्योत्प-
 त्तिप्रयोजकं यस्य कारणता द्वितीयव्यापकताघटिता प्राक्क्षणा-
 वृत्तेस्तस्य - यदा कदाचिद्देशे सत्त्वं देशे कार्योत्पादप्रयो-
 जकं लौकिकसन्निकर्षादेः प्रत्यक्षहेतुतायां च प्रथमं
 व्यापकत्वं सामान्यप्रत्यासत्त्यादेस्तत्तत्हेतुतायां च द्वितीयमिति
 नातीनाद्विषयस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रसङ्गे न वा सामान्यप्र-
 त्यक्षानुपपत्तिरित्युच्यते तदापि पूर्वक्षणावच्छिन्नसन्निकर्षाद्वि-
 षयनाशकाले तत्प्रत्यक्षापत्तिधारणाप विषयस्य कार्यसद्भावेन
 हेतुत्वमायदयकम् । यदि च विषयनाशोत्पत्तिकालेऽपि
 प्रत्यक्षमिष्यते सम्यक् वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिभेदेति प्रवा-
 दस्तु प्राक्क्षणे वर्तमानतापरः भूत एवाशुविनाशितुष्णादिप्रका-
 रकलौकिकप्रत्यक्षस्य शुष्मापुत्यादतृतीयक्षणे निर्बाहः विशेषण-
 शानस्य हेतुतयोत्पत्तिक्षणे तद्विरहेण द्वितीयक्षणे तादृशिष्टबुद्ध्य-
 सम्मवादिष्युच्यते तदापि प्रत्यक्षविशेषे विषयविशेषस्य हेतु-
 ताया व्यवस्थापनीयतया यद्विशेषे यद्विशेषस्य प्रयोजकता
 तत्सामान्ये तत्सामान्यस्येति नियमात्सामान्यकार्यकारणमात्र
 आवश्यकः । तत्तद्विषयकेति । तत्तद्व्यक्तविषयकप्रत्यक्षत्वाव-
 छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतेत्यर्थः । न चेद्व्याविशे-
 यकार्यकारणमात्रो निष्प्रामाणिकः तत्तद्व्यक्तविषयकप्रत्यक्षस्य स-
 न्निकर्षादिताद्विषयत्वान्तरे दृष्ट्यात् यावतापु सन्निकर्षादिप्रति-
 तत्सामप्रसिद्धमथानं युगपत्तावद्व्यक्तिमासकसामप्रथा तावद्व्यक्ति-
 विषयकस्यैकस्यैव प्रत्यक्षस्योत्पत्तेरिति वाच्यम् । तत्तद्व्यक्तिमे-
 देनेन्द्रियसन्निकर्षादिघटितसामर्थ्यमेवनिर्वाहाय तत्तद्व्यक्तित्वेन वि-
 षयस्य हेतुताया आवश्यकतयात् । अन्यथा तत्तद्व्यक्तेन्द्रिय-
 सन्निकर्षादीनां साधारणधर्मपुरस्कारेणैव हेतुतया तद्व्यक्तिमा-

सकसामग्र्या एतद्व्यक्तिमासकसामग्रीतो वैलक्षण्यासम्भवात् ।
 तादृशहेतुतासत्वे तादृशसामग्र्याः पृथक्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-
 धटितत्वेनैव वैलक्षण्यात् । तद्वैलक्षणे च तद्व्यक्तिविषयक-
 बाधप्रहामावादिघटितायाः समवायेन तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टप्र-
 त्यक्षसामग्र्या विषयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्री-
 मत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टायाः समवायेन तत्तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टबु-
 द्ध्युत्पादप्रयोजिकाया व्यक्त्यन्तरमात्रे सन्निकर्षदशायामप्यात्मनि
 सत्त्वेन तदानीमात्मनि समवायेन तादृशबुद्ध्यापत्तेर्दुर्घारत्वात् ।
 न च सन्निकर्षस्यैव तत्तद्व्यक्तिसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वमस्तु ताव-
 नाप्यन्यव्यक्तिमात्रवृत्तिसन्निकर्षवति काले विषयतया तद्व्य-
 क्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीविरहः सुघटः तदानीं तादृशव्यक्तिस-
 न्निकर्षाभावादिति बाध्यं गुरुणा तत्तद्व्यक्तिसन्निकर्षत्वेन हेतुता-
 पेक्षया लाघवात्तद्व्यक्तित्वेन विषयहेतुताया एवोचितत्वात् ।
 न चेत्काले तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्य विषयस्य सत्त्वेन तद्व्यति-
 तसामग्र्याक्षतैवेति न विषयतया तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसाम-
 ग्रीविरह इति विशिष्य विषयहेतुतया नोक्ताविप्रसङ्गधारणस-
 म्भव इति बाध्यम् । एकाधिकरणप्रत्यासन्नकारणतावच्छे-
 दकावच्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वात्तादात्म्यसम्बन्धेन तद्व्यक्ति-
 त्वावच्छिन्नसम्बन्धिन्यां तत्तद्व्यक्तौ समवायादेनाऽप्रत्यासन्न-
 स्येन्द्रियसंयोगादेः सत्त्वेऽपि उक्तसामग्रीविरहात् । यद्वि च त-
 त्त्वर्मघटितधर्मावच्छिन्नजनकसामग्री तत्त्वर्मवत्ताप्रयोजकसामग्री-
 समवहिता कार्यं जनयति भूत आत्मनि तद्व्यक्तिविषयकज्ञा-
 नजनकसामग्र्यां तद्विषयकत्वप्रयोजकसमवधानमपेक्षणीयं प्रत्य-
 क्षस्य तद्व्यक्तिविषयकत्वप्रयोजकत्वं च तद्विषयतानियामकसाम-
 ग्र्यास्तद्व्यक्तित्वसामानाधिकरण्यम् उक्तस्थले चेन्द्रियसन्निकर्षादौ
 तदभावात्तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रत्यक्षाहेतुत्वेऽपि नोक्तापत्तिरित्यु-
 च्यते तदापि तत्तद्व्यक्षादिव्याक्तिवृत्तितद्रूपाद्यात्मकविशेषण-
 धीघटिता सामग्री तद्विशिष्टबुद्धिजनने तद्व्यक्षादिरूपविशे-
 ष्यमासकसामग्रीसापेक्षा बाध्या । व्यक्त्यन्तरमासकसन्निक-
 र्षादिघटितसामग्रीतस्तद्व्यक्तिमासकसामग्र्या अविशेषे च व्यक्त्यन्त-
 रमात्रसन्निकर्षदशायामपि तद्व्यक्तिगतरूपादिज्ञानात्तद्विशिष्टबु-

आपत्तिर्बुवारैष । न हि तद्व्यादिज्ञानजन्यतावच्छेदकगर्भे
 तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयकत्वमपि प्रविष्टं येनोक्तप्रयोजकापेक्षया
 नातिप्रसङ्गः स्यात् । तथा सति तत्प्रकारकसमाधत्तप्रस-
 ङ्गादिति तत्तद्व्यक्तित्वेन विषयहेतुत्वमावश्यकम् । तद्व्यक्ति-
 विषयकत्वरूपकार्यतावच्छेदकोपलक्षितप्रत्यक्षस्य समूहालम्बनरू-
 पस्य विषयतासम्बन्धेन व्यक्त्यन्तरे उत्पत्तावपि तद्विशिष्टस्यानु-
 त्पत्तेर्न तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नहेतुतायां व्यभिचारः तादृशकार्यता-
 वच्छेदकविशिष्टसमानाधिकरण्याभावप्रदितव्यापकताया अस्तत्वा-
 त् । तद्व्यक्तिवृत्तिविषयतात्वेनैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वो-
 पगमात् व्यभिचार इत्याहुः । ननु परामर्शत्वपरामर्शप्रत्यक्ष-
 त्वयोरतिसामान्यातिविशेषोक्तरूपवहिर्भावोऽपि मध्यविधकार्यकार-
 णभावस्तेन रूपेणार्पीति दाह्यामपाकर्तुं मध्यविधकार्यकारणभावस्य
 प्रामाणिकत्वे तद्व्यच्छेदक विशिष्टानात्मकं लघु रूपं दर्श-
 यति कदा चिदिति । तादृशकार्यकारणभावस्य नियुक्तिकत्वं
 कदाचिदित्यनेन सूचितम् । यद्यप्यतीन्द्रियाणां शुद्ध्यादृ-
 भाधनारिपतिस्थापकानां प्रत्यक्षस्य चक्षुराद्ययोऽप्यस्पर्शा-
 दीनां च चक्षुरादिना ग्रहणस्य च धारणाय योग्यजातीयानां
 स्वविषयकप्रत्यक्षे हेतुत्वकल्पनमावश्यकं तथा सति यावद्विशेषकार-
 णबाधेनातीन्द्रिये विषयतया प्रत्यक्षधारणसम्भवात् । तथा-
 प्यादिपद्माद्यघटादिप्रत्यक्षे घट्यादिना कार्यकारणमाद्योऽतिनि-
 युक्तिक एव । वस्तुतस्तु अतीन्द्रियविषयाणां तादात्म्येन प्रति-
 शब्धकृत्यकल्पनयैयातिप्रसङ्गधारणे योग्यजातीयानां बहूनां न
 प्रत्यक्षहेतुता अभ्यस्तस्यमूहनीयम् । इदानीं प्रतिमन्दि द-
 र्शयन् परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतां निराकरोति न
 त्विति । तच्चदितरत्यादिरिति । व्याप्तिप्रकारकत्वपक्षधर्मताविषय-
 कत्वज्ञानत्वसंशयेतरत्वादिघटित इत्यर्थः । घटताद्विषयकत्वा-
 दिना घटवत्तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वादिना । ननु हेतुत्वस्य प्रा-
 माणिकत्वे गौरवं न दोषायेत्यत आह मानामावादिति । ननु
 परामर्शादिशून्यकाले तत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपक्षितारणान्ययानुपप-
 द्या परामर्शादिप्रत्यक्षे परामर्शत्वादिना कारणत्वकल्पनमा-
 वश्यमित्यत आह अन्यथोपपत्तेरिति । प्रत्यक्षविषयताप्रयो-

जिकाया विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षोत्पादकसामग्र्या विषय-
निष्ठतद्धर्मसामानाधिकरण्यरूपात् प्रत्यक्षविषयतायास्तद्धर्मसामा-
नाधिकरण्यप्रयोजकादेव तत्तद्धर्मवद्वृत्तिविषयताकप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नोत्पत्तिनियमोपपत्तेरित्यर्थः । अत एव प्रयोजकसमाज-
नियम्यधर्मान्तराणामपि न कार्यतावच्छेदकत्वमिति भावः ॥

वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इतिस्मरणे तादृशनिश्चयत्वेन हेतु-
त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते अथेति ।

(दी०) अथ विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः । न चोपेक्षान्य-
त्वेन तत्र हेतुत्वम् उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुपत्वादिना सङ्क-
रप्रसङ्गात् आशिकत्वोपगमाच्च ॥

(गा०) विशिष्टस्मरणे व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणे । न च स्मृ-
तिजनकतायाम् अप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यानिवेशादनुमितौ च
तन्निवेशाच्चैकरूपेणोभयत्र हेतुतेति मातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
अनुमितिजनकतायामप्रामाण्यज्ञानाभावनिवेशे विशेष्यविशेषण-
भावे विनिगमनाविरहादप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथकारणत्वोप-
गमात् । अथ धूमत्वादिनैकधूमादिविषयकज्ञानात्तेन रूपेण धू-
माद्यन्तरस्मरणवारणाय तत्तद्धूमादिव्यक्त्यवगाहित्वमपि स्मृतिज-
नकतावच्छेदके प्रावेष्टं न त्वनुमितिजनकतावच्छेदकतायामिति क-
थमवच्छेदकतापर्याप्तिघटितलक्षणेऽतिव्याप्तिः न च पर्याप्यनिवे-
शाभिप्रायेणैव तद्विधानं न चोपेक्षान्यत्वेनेति शङ्कानवतारात् न
च समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्यज्ञानतिप्रसङ्गे तत्तद्व्यक्तिविषयक-
त्वस्य स्मृतिजनकतायां न निवेश इति वाच्यं । वह्निव्याप्यधू-
मत्वादिप्रकारकविषयतात्वेन विषयतायाः कार्यकारणसम्बन्ध-
त्वोपगमे कारणतावच्छेदकगर्मे व्याप्यादिविषयतानिवेशे प्रयो-
जनविरहेण तद्रूपावच्छिन्नजनकताघटितोक्तलक्षणस्यातिव्याप्यन-
वकाशात् । उक्तविषयतायाः सम्बन्धत्वे ऽप्यभावत्वादिनाभावा-
न्तरस्य व्याप्तिशरीरे च न भानं तत्रापराभावादिविषयकस्मरणाप-
त्तिर्दुर्वारैवेति तत्तद्व्यक्तिविषयतात्वेनैवाभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताः
स्मृतिजनकतायां निवेशनीयाः न त्वनुमितिजनकतायामित्यतिव्या-
प्तिरसङ्गतैवेति चेन्नायत्साध्यव्याप्ययद्देतुविशिष्टयन्मिषयकं सर्व-

मेवे ज्ञानं तत्तद्धर्मप्रकारेण तद्धर्माभ्याशेषव्यक्तिविषयकं तत्साध्य-
 व्याप्यतद्देतुविशिष्टतद्धर्मिज्ञानस्य तादृशस्मृतिहेतुतायां तत्तद्धर्मि-
 विषयकत्वस्याव्यावर्तकत्वेनानिवेशात्तादृशपरामर्शहेतुतायादितलक्ष-
 णामिमापेक्षैवैतद्वतिव्याप्यमिधानात् । आतिघटितलक्षणस्ये-
 दानीमकरणात् । न च तादृशस्थलेऽपि नानासाधनादि-
 प्रकारेण मानाधिकरणाद्यवगाहिज्ञानस्य यद्व्यवधिकरणादेयं स-
 त्साधनादिप्रकारेण तद्विषयता तत्तत्साधनादिव्यक्तिभिन्नतत्त-
 द्विषयसाधनादिप्रकारेण तद्विषयाधिकरणादिव्यक्त्यन्तरविषय-
 कस्मरणापसिद्ध्योरैवेति तत्तद्व्यक्तिप्रकारतानिरूपिततत्तद्व्यक्तिविशे-
 ष्यतानां विशिष्य कार्यकारणभावे निवेशनमावश्यकमिति शाब्द-
 यम् । तत्स्थलीयपरामर्शस्य तत्स्मरणनिष्ठकार्यतायच्छेदकानि
 तत्तत्साधनादिव्यक्तिप्रकारतानिरूपिततत्तत्साधनाधिकरणव्यक्तिवि-
 पयतानां विशिष्टनिवेशादेव स्मृतौ वैपरित्येन भानधारणात्
 कारणतायच्छेदककोटी तत्तद्व्यक्तिविषयतात्वेन विषयतानिवेशे
 प्रयोजनविरहात् सायतैव च शङ्कितातिव्याप्तिसङ्गतेः । परे तु
 यद्युपमिति विशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय कारणतायच्छेदकत्वपर्याप्तिः
 परामर्शत्वादे निवेशनमावश्यकमिति मन्यते तदापि परामर्शत्व-
 क्षतीरे वा या विषयताः प्रविष्टास्तदन्यविषयत्वानवच्छिन्नत्वकूपं प-
 रामर्शत्वपर्याप्तायच्छेदकताकथमेव लक्षणप्रविष्टकारणतायां नि-
 वेष्ट्वं लाघवाच्च तु परामर्शत्वभटका यावन्तः पदार्थास्तदन्व-
 पदार्थानवच्छिन्नत्वम् अधिकमेदनिवेशे गौरवात् पक्षोपमिति-
 विशेषे हेतुतायच्छेदकेऽधिकविषयतानिवेशादेव नातिव्याप्यव-
 काशः स्मृतिकारणतायच्छेदके च तत्तद्विषयानामधिकानां निवे-
 शेऽप्यधिकविषयतानामनिवेशात्तत्तातिव्याप्तिशङ्कासङ्गतिः । अ-
 तिरिक्तविषयनानवच्छिन्नत्ववत् उपेक्षान्यत्वानवच्छिन्नत्वमपि
 निवेद्यमित्याशयमूलायाः शङ्काया न चेत्यादिना निरास-
 इत्याहुः । अथ तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्का-
 रत्वेन हेतुतयैव स्मृतोर्विषयनियमे ज्ञानत्वेनैव स्मृतिस्वावच्छिन्नं
 प्रति हेतुता न तु तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकनिश्चयत्वेनेति
 कथमसिद्ध्यातिः । न चैवं तत्संशयात्तत्स्मरणधारणाय तत्र
 स्मृती तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति शाब्दम् । सं-

स्कारस्य तद्धर्मिकतद्धर्मप्रकारकस्मरणे तद्धर्मिकतदभावप्रकारकान्यतद्धर्मिकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन हेतुतयैव तद्गोचरसंशयात्तस्मरणापत्त्ययोगात्संशयजन्यसंस्कारस्य विरोधिप्रकारकत्वेनियमादिति चेन्न । संस्कारस्य संस्कारत्वेनैव हेतुता ज्ञानस्य तु तद्गोचरस्मृतौ तत्तन्निश्चयत्वेनेत्यस्यापि सम्भवेन विनिगमकामावात् ज्ञानहेतुतायामपि विषयादिनिवेशस्याप्रत्याख्येयत्वात् । न च तद्गोचरज्ञानजन्यस्य संस्कारस्य कालादिना नाशे अन्यगोचरसंस्कारात्तद्गोचरस्मरणधारणाय संस्कारहेतुतायां विषयनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । संस्कारहेतुतायां विषयानिवेशोऽप्युक्तस्थले तन्निश्चयरूपकारणव्यापाराविरहेण तस्मरणापत्त्यसम्भवात् । वस्तुतो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्गोचरस्मृतौ तद्गोचरनिश्चयत्वेन हेतुत्वसिद्धौ तन्निर्वाहकतया व्यापारिभूतसंस्कारकल्पना संस्कारे प्रमाणान्तराभावादिति कथं संस्कारेण तद्गोचरनिश्चयत्वावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धिर्यस्तद्व्याप्यच्छिन्नमहेतुः स्यात् । न हि यदुपजीव्य यत्सिध्यति तत्तद्व्याघातकम् । एतेन संस्कारहेतुतायां विषयानिवेशे तद्वंशे उपेक्षात्मकज्ञानजन्यादन्यगोचरसंस्कारात् तत्स्मरणापत्तिधारणाय तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्कारत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति ज्ञानहेतुतायां विषयनिवेशो व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम् । फलव्यापारौ प्रति करणस्यैकेनैव रूपेण हेतुतेति प्राचीनसम्मतनियमानुरोधेन ज्ञानस्य स्मृतिजनकतायां विषयनिवेशनमावश्यकमित्यपि यदस्ति । यत्तु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्मृतिहेतुता तद्विषयकस्मृताद्युद्बोधकविशेषाणां हेतुताया आवश्यकत्वात्तत एव विषयनियमोपपत्तेः उद्बोधकानां फलबलकल्प्यत्वात् । न च सम्यग्निधपदज्ञानादीनामनुगतरूपेणैव तत्तद्गोचरस्मृतिहेतुतया तद्गोचरज्ञानं विनापि तत्स्मरणापत्तिरिति वाच्यम् । तत्सम्यग्निधत्वेन गृहीतं यत्तज्ज्ञानस्यैव तद्विषयस्मारकतया तादृशोद्बोधकसमवधानस्थले तद्ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वादिति । तदसत् । तथा सति ज्ञानत्वमात्रेणापि ज्ञानस्य स्मृतिहेतुताया अप्रामाणिकत्वापत्तेः । उद्बोधकेन ज्ञानविशेषान्यथासिद्धौ कालान्तरे यज्ज्ञानस्योपयोगिता तज्ज्ञानार्थ विशेषदर्शनां शास्त्राज्जगद्भावावप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । व-

स्तुत स्मृतौ सम्बन्धिज्ञानस्य सम्बन्धावगाहित्वेन न हेतुता यत्र
 सम्बन्धो येन रूपेण गृहीत सम्बन्धाविषयकादपि तत्प्रकारकशरणा
 तसम्बन्धन्तरस्मरणात् । नापि सम्बन्धग्रहविषयतायच्छेदकावच्छिद्य
 प्राविषयकारत्वेन सम्बन्धग्रहस्योपलक्षणतया भाविसम्बन्धग्रहविष
 यकज्ञानस्याप्युद्बोधकतापत्ते सम्बन्धग्रहे सामान्यतः पूर्वतम
 व्यावर्तकं तज्ज्ञानपूर्वत्वं चाननुगतम् । सम्बन्धानुद्बोधे च पूर्वस
 म्बन्धग्रहोऽप्यस्मारक सम्बन्धोद्बोधका मप्यननुगता एव च स्मृत्यु
 पधायकसम्बन्धिज्ञानानां तत्तद्व्यवित्तेनैव हेतुता वाक्या तथा च
 घादज्ञासम्बन्धिज्ञानसत्त्वे यस्य पुंसो नियमतोऽनुभूतम्य यद्विष
 यस्य स्मृतिस्तद्वस्तुज्ञानस्य तत्तद्व्यवित्तेन नानाहेतुत्वकल्पनाम
 पेस्य तत्पुरुषीयतद्विषयस्मृतौ तद्वस्तुज्ञानत्वेनानुगतरूपणीकहेतुतैव
 कल्प्यते यत्पूर्वं च तद्विषयस्य भानुभवस्तरकालीनतद्वस्तुज्ञानात्त
 स्य तद्विषयस्मृतिधारणाय च तद्गोचरस्मृतौ तद्विषयकनिश्चयै
 रयेनापि हेतुत्वमावश्यकमिति दिक् । उपेक्षाज्ञानात्स्मरणानुत्प
 त्या तद्व्यवित्तेनप्यधिकस्य स्मृतिकारणतावच्छेदके निवेद्यतया
 नोपदर्शितनिश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताऋकरणताकत्वं स्मृतायिति
 नातिव्याप्तिरिति शङ्का निरस्यति न चेति । उपेक्षान्यत्वं उपे
 क्षात्वावच्छिन्नभेदः तस्य तदा स्मृतिकारणतावच्छेदकघटकता
 श्यात् यद्युपेक्षात्वं स्मृतिजनकधीव्यावृत्तो जातिविशेषः स्यात्
 स्मृत्यजनकज्ञानत्वरूपस्यापेक्षाव्यवहारविषयस्योपाधे स्मृतिज
 नकताया प्रवेशासम्भवात् स्मृत्यजनकान्यत्वस्य स्मृतिजनकत्वरूप
 त्वात् । स्वस्य च स्यान्वच्छेदकत्वात् न हि तादृशजातिः श-
 क्यकल्पना जातिसङ्ख्यादिदोषप्रासादित्याह उपेक्षात्य हीति ।
 यत्र च जानित्वाभावानुमाने उपेक्षावस्थ भ्रूतिजनकतावच्छेद
 कभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन पक्षता । अथेत्यादिशङ्कितुर्मते
 ऽपि स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तद्व्यव
 र्त्ते तद्व्यवृत्तिविरोधिप्रकारकत्वं चाप्रसिद्धत्वात् । तत्र जातित्वा
 भावस्योभयमतसिद्धत्वेऽप्युक्तपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्य
 सिद्धेरुद्देश्यत्वाप्राप्तं सिद्धसाधनं दोषः । अथोपेक्षापदप्रवृत्ति
 निमित्तत्वेन पक्षता उपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य प्रसिद्धत्वऽपि या
 दिनस्तस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपतया तद्व्यवच्छिन्नान्यत्वस्य स्मृति

जनकतावच्छेदकत्वासम्भवेन स्मृतेरनुमितिजनकतावच्छेदक-
 पयांसजनकतावच्छेदकताकत्वाक्षतेः । अत्राप्यवच्छेदकावच्छेदेन
 साध्यासिद्धेरुद्देश्यत्वाश्लोकोप इत्यपि केचित् । तच्चिन्त्यम् ।
 उपेक्षात्वस्य जातित्ववादिना तस्योपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वानभ्युप-
 गमेऽपि क्षतिविरहात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यासिद्धेरुद्देश्यत्वेऽपि
 तत्र जातित्वाभावासिद्धेः तादृशादापि स्मृत्युत्पादाच्चत्यग्रिम-
 ग्रन्थासङ्गतेश्च । तद्रूपवतः स्मृत्युत्पादकत्वे तद्रूपनिष्ठस्मृतिजनकता-
 वच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकताया एव विरोधित्वान्न उपेक्षा-
 पदप्रवृत्तिनिमित्तताया इति । यत्तु स्मृतिजनकावृत्तिज्ञानधर्मत्वेन
 पक्षता तादृशधर्मत्वं च तत्तज्ज्ञानान्यतरत्वाद्वा प्रसिद्धमिति
 तदसत् । एकांशे उपेक्षात्मकज्ञानस्यापि अन्यस्मृतिजनकतयोपेक्षा-
 त्वस्य स्मृतिजनकावृत्तित्वाप्रसिद्धेः अन्यथांशिकत्वोपगमाच्चेति धा-
 धकासङ्गतेः । स्वीययाधाद्विषयविषयकस्मृतिजनकावृत्तिज्ञानधर्मत्वेन
 तु पक्षत्वं सम्भवति । चाश्रुपत्वादिनेति । आदिना ज्ञानत्वव्याप्य-
 निश्चिलजातिपरिग्रहः तत्तज्जातिनिरूपितसङ्करस्य च पृथगेव हेतुता
 बोध्या न तु मिलितस्य धैर्य्यात् । तज्जात्यव्यापकत्वे सति
 तज्जातिव्यभिचारित्वे सति तज्जातिसामानाधिकरण्यं स-
 ङ्करः व्यापकत्वं तत्समानाधिकरणप्रतियोग्यसमानाधिकरणा-
 भावप्रतियोगित्वं तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 वा । तज्जातिव्यभिचारित्वं च तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकतदभावसामानाधिकरण्यम् । यद्यपि व्याप्यजातिमत्यनित्ये-
 ऽपि कालिकादिसम्बन्धेन व्यापकजात्यवच्छिन्नस्य भेदो वर्तते
 व्याप्यजातेरपि व्यापकजातिशून्ये कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तेर्बिह-
 रज्जातेरपि कालिकादिसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यमस्ति सम-
 वायेन चावच्छेदकत्वं वृत्तिश्च पक्षस्योपेक्षात्वस्य नोभयमते उ-
 पेक्षात्वस्योपाधित्वमते विशेषणताविशेषणैव वृत्तेरिति स्वरूपा-
 सिद्धाप्रतिः । यस्तुतस्तु गुणगुणतज्जातिसङ्करस्य यत्र हेतुता
 तत्र साधनाप्रसिद्धिरेव गुणे जातिभिन्नस्यासमवायात् । समवा-
 यघटितचाश्रुपत्वसङ्करस्य भवचिदपि प्रसिद्धिविरहात् । तथापि
 समवायदैशिकविशेषणतान्यतरसम्बन्धेन तथात्वं बोध्यम् । अ-
 यथा समवायेनावच्छेदकत्वस्थाने समवायावच्छिन्नावच्छेदकता-

ज्ञानं यत्समवेतं तदन्वयत्वं समवायेन तदभावादिमति समवा-
येन वृत्तिस्थाने समवायेन तदवृत्तिरत्वे सति यत्सम-
वेतं तदन्वयत्वं तज्जातिसमानाधिकरणत्वस्थाने तज्जातिम-
दसमवेतत्वे सति यत्समवेत तदन्वयत्वं च निवेशनीयमिति
नासिद्धिः । विशिष्टभेदस्य पक्षस्य समवेतत्वे ऽसमवे-
तत्वे चाक्षानत्वात् । यदि चैतन्निरूपकजातिभेदेन मि-
थमेव तत्तज्जातीनां विशिष्योपादानादिति चाक्षुपत्वादिसङ्करस्य
यत्र हेतुना तत्र व्याप्यजातौ व्यभिचारधारकं व्यभिचारित्वविशे-
षणं व्यर्थं चाक्षुपत्वादेर्व्याप्यजात्यप्रसिद्धेः तत्परिमाणे च
ज्ञानत्वाद्यव्यापकतत्समानाधिकरणचाक्षुपत्वादेरिव चाक्षुपत्वा-
द्यव्यापकतत्समानाधिकरणस्योपेक्षात्वस्यापि जातित्वं स्यादित्यप्र-
योजकत्वशङ्काप्राप्त इत्युच्यते तदा यज्जात्यव्यापकत्वे सति
यज्जातिव्यभिचारि यत्तत्र तज्जातिसमानाधिकरणजातिरिति सा-
मान्यतो व्याप्या उपेक्षात्वे चाक्षुपत्वादिसमानाधिकरणजाति-
त्वाभावात् साध्यः चाक्षुपत्वादिव्यापकज्ञानत्वाद्वा ज्ञान-
त्वादिव्याप्यचाक्षुपत्वाद्वा च व्यभिचारधारणाय वल्लभ-
यम् । यस्तुनस्तु स्वाव्यापकस्वव्यभिचारिजातित्वव्यापकवि-
रोधप्रतियोगि यद्यत्तद्भेदकूटं हेतुहृत्योपेक्षात्वाद्वा जातिस-
ङ्कीर्णधर्मे जातिरत्वाभावात् साधनीयः उपेक्षात्वाद्यव्यापकतद्व्यभि-
चारिचाक्षुपत्वादिजातौ तद्विरोधासत्त्वेनोपेक्षात्वाद्वा नैतत्तत्स्थान-
न्तर्माणात् । तादृशभेदकूटस्योभयमतसिद्धत्वात् । न च स-
त्ताव्यभिचारिजातेरप्रसिद्ध्या न तादृशं स्वं सत्तेति तत्र व्य-
भिचार इति वाच्यम् । अपरजातित्वाभावस्यैव साध्यव्योप-
गमास्तत्र साध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् । यत्र
थ तुल्ययुक्ता व्यापादितजात्यन्तरेण सङ्करस्य जा-
तित्वबाधकता यथा प्राचा मृतत्वमूर्तत्वयोः परस्परं स-
ङ्करेण जातित्वलण्डनं तत्र जातिसङ्करहेतोरसिद्धत्वेऽपि
व्याप्यव्यापकमादानापक्षसमानाधिकरणद्वयवृत्तित्वेन स्वाधर्मेकध-
र्मव्यापकापवृत्तिर्यत्तदन्वयत्वे सति स्वाधर्मेकधर्मवदवृत्तिर्यत्तद-
न्वयत्वे च सति अनेकवृत्तित्वेन वा तदुभयत्वे जातित्वाभावा-
समानाधिकरण्यं साधनीयम् । विनिगमनापिरहेणोभयत्र जा-

तित्वाभावपर्यवसानमिति कृतमतिविस्तरेण । ननु चाधुपत्वा-
द्विव्याप्यमुपेक्षात्वं नानैव स्मृतिजनकतावच्छेदकमेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकमुपगन्तव्यं भेदकूटस्य कारणतावच्छेदकत्वे बाधकामायात्
तथा च न जातिसङ्कर-इत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह आंशि-
कत्वेति । यत्र समूहालम्बनज्ञानस्यैकविषयस्मारकत्वमपरावि-
षयास्मारकत्वञ्च तत्रोपेक्षात्वात्त्वजात्यनभ्युपगमे सकलविष-
यस्मारकत्वं तदभ्युपगमे च सकलविषयास्मारकत्वं स्यादिति
यस्य तद्विषयास्मारकत्वं तस्य तद्विषयावच्छेदेनोपेक्षात्वं स्वी-
करणीयम् अन्यविषयांशे च तदभाष इति तद्विषयकस्मृतौ
च तद्विषयावच्छिन्नमुपेक्षान्यत्वं प्रयोजकं वाच्यमिति अव्या-
प्यवृत्तिवाधुपेक्षात्वं न जातिरित्यर्थः । न चांशिकोपेक्षायामपि
न विषयान्तरावच्छेदेनोपेक्षात्वाभावः स्वीक्रियते किं तु तद्विष-
यकत्वस्योपेक्षात्वाभाववच्छेदकत्वमात्रं प्रतियोग्यनवच्छेदकस्या-
भावावच्छेदकत्वानियमात् । तथानियमे दण्डादेर्द्रव्यत्वादिना
घटादिजनकत्वाभावप्रसङ्गादिति नोपेक्षात्वस्याव्याप्यवृत्तित्वं स्वा-
भावासामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् । जातावभावसामानाधि-
करण्यवत् किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिकताया अपि सिद्धान्तविद्वद्वत्त्वा-
त् । यद्यपि उपेक्षान्यत्वस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपोपाधित्वमसौ न
स्वाभावसामानाधिकरण्यमवच्छिन्नवृत्तिकत्वं वेति नायमुभयसिद्धौ
हेतुस्तथापि तन्मतसिद्धहेतुनैव तं प्रति जातित्वाभावः सा-
ध्यते अत एवोपगमादित्युक्तम् । यस्तुतस्तु प्रमेयत्वादिनांशिक-
त्वजातित्वोभयाभावः साधनीयः । उपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुतावा-
दिना च तस्यांशिकत्वोपगमाज्जातित्वाभावमाशय पर्यवसान-
मित्यांशिकत्वोपगमाच्चेत्यनेन दर्शितम् ॥

ननु माभूदुपेक्षात्वं जातिस्तद्वाच्यप्रयत्नाजनकत्वरूपोपाधिरेव
तद्विषयकस्मृतिप्रयोजकं वाच्यम् । अत एवैकज्ञानस्य किञ्चिद्वि-
षयास्मारकत्वं किञ्चिद्विषयस्मारकत्वं चोपपद्यते निरुक्तोपेक्षात्व-
स्य विषयभेदनियन्त्रितत्वात् । अथवा स्वसमानाधिकरणतद्विषय-
कजिह्वासानुत्तरत्वं तदित्याशङ्कां निराकरोति नापीति ॥

(दी०) नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमजिज्ञासिताविषयत्वं

वा तादृशादपि स्मृत्युत्पादात् । नापि संस्काराजनकत्वं तज्जन-
नकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।
संस्कारानुत्पत्त्येवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनकतायां तदप्रवेशाच्च ।
नाप्यनुभवत्वेन तथात्व संस्कारस्य फलनाशयतया सकृदनु-
भूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् समानाकारस्यैव फलस्य
नाशकत्वात् । समूहालम्बनादितां नैकैरङ्गोचरप्रमिरुस्मरणानु-
पपत्तिः जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कारः ॥

प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमिति । स्मृतिप्रयोजकभेदप्रतियोगिता
वच्छेदकमुपेक्षाप्रमित्यनुवक्ष्यते । तादृशादर्पति । तथा चोक्त-
रूपयोः स्मृतिप्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वे तादृशयोः
स्मृत्युत्पादकता न स्यादिति माय । ननुपेक्षामानासंस्कारानु-
त्पादेन तद्विषयकसंस्काराजनकवरूपोपेक्षात्वावच्छिन्नमेवस्तत्स-
ंस्कारजनकत्वपर्यवसितस्तत्स्मृतिजनकतावच्छेदको वाच्य इ-
त्यादाह निरस्यति नापीति । तज्जनकतावच्छेदकेति ।
संस्कार प्रत्युपेक्षासाधारणरूपेण निश्चयत्वमात्रेण हेतुत्वे उपे-
क्षायाः संस्काराजनकत्वं दुर्घटमिति संस्काराजनकत्वस्य तदै-
योपेक्षारूपता सम्भवति यद्युपेक्षायाः वृत्तरूपेण संस्कारजनक-
ता स्यात्तादृश च रूपमुपेक्षान्यनिश्चयत्वादन्यदुर्ध्वचमत सं-
स्कार प्रत्युपेक्षान्यत्वेन हेतुता वाच्या ईदृशोपेक्षात्रस्य सं-
स्काराजनकत्वरूपत्वे आत्माश्रय स्मृत्यजनकत्वरूपत्वे च संस्कार
प्रति स्मृतिजनकत्वेन स्मृतिं प्रति च संस्कारजनकत्वेन हेतुत्वे-
त्यन्योन्याश्रय इति नैतदुक्तमित्यर्थः । ननु संस्कारजनकताव-
च्छेदकस्यापेक्षासाधारण्येऽपि उपेक्षान्यर्त्ताना तत्तद्व्यक्तित्वेन सं-
स्कारप्रतिबन्धकत्वापगमात्तासा संस्कारानुपधापकत्वनिर्वाहः ।
आशिकोपेक्षान्यर्त्ताना तत्तद्विषयकसंस्कारत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छे-
दकमिति तासामन्यविषयकसंस्कारोपधायकतया अन्यविषयस्मा-
रकनोपपत्तिरित्यत आह संस्कारेति । यन् ननु तत्तद्व्यक्तित्वेनै-
योपेक्षान्यर्त्ताना भेदा संस्कारजनकतावच्छेदकाः । न चैव मे-
दसदृशस्य विदोष्यविदोषणमात्रे विनिगमनाविरह एकैकभेद

पृथक्पृथक्निवैश्वैकैककारणताभ्युपगमात् । एकोपेक्षाज्ञानव्यक्ति-
दशायामन्योपेक्षाव्यक्तिभिन्नज्ञानसत्त्वेऽपि तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नज्ञानरू-
पकारणविरहेणैव संस्कारानुत्पादसम्भवात् । न चोपेक्षाद्वयसत्त्वे
सकलकारणसत्त्वात्संस्कारापत्तिस्तद्वारणाय तादृशव्यक्तिभेदद्वय-
स्यैकत्र निवेद्यत्वात् तयोर्भेदयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगम-
नाविरहात्कारणताद्वयमिष्टमेव । उपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन
प्रतियन्धकतामतेऽपि तत्कालीनसंयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनावि-
रहेण प्रतिबन्धकतया गौरवात् । एवं च संस्कारानुपधायकत्वरूपो-
पेक्षात्वावाच्छिन्नभेदस्य स्मृतिजनकतावच्छेदकत्वेऽपि नान्योन्याश्र-
यः इत्यतः संस्कारेतीत्यवतारणं तदसत् । तत्तदुपेक्षाव्यक्तीनां तत्-
कालीनसंयोगादिव्यक्तेर्वा तत्प्रतियन्धकता कल्प्यते इत्यनुयोगस्या-
शक्यसमाधानत्वात् । संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यस्योपेक्षाज्ञानादित्यादिः ।
संस्काराजनकत्वस्य तदैवोपेक्षात्वरूपतासम्भवो यद्युपेक्षाधीः सं-
स्कारं जनयेत् तथा सति संस्काररूपव्यापारविरहेणैवोपेक्षाया
अस्मारकत्वसम्भवे उपेक्षात्वस्य संस्काराजनकत्वरूपस्य सुनिर्ध-
चत्वेऽपि तदवच्छिन्नान्यत्वस्य निष्प्रयोजनकतया स्मृतिजनकताव-
च्छेदकगर्भेऽनिवेशादित्यर्थः । तथा च विशिष्टस्मरणातिव्याप्ति-
र्दुर्वारैवेति भावः । न च तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकसंस्काररूपव्या-
पारेण यथा तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य नान्यथासिद्धिस्तथो-
पेक्षान्यत्वसहिततद्रूपावच्छिन्नस्यापीति तेन रूपेण हेतुता दुर्वा-
रैवेति वाच्यम् । संस्कारासिद्धौ संस्काराजनकत्वरूपोपेक्षा-
त्वावच्छिन्नभेदघटितधर्मपुरस्कारेण कारणताकल्पनासम्भवात् ।
तादृशधर्मावच्छिन्नकारणतायाः संस्काररूपव्यापारसिद्धावनुपजी-
व्यतया तेन तद्रूपावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धावनुपजीव्यविरोधरूप-
बाधकानवकाशात् । यत्तु ननूपेक्षात्वस्यानुगतस्य निर्वचना-
सम्भवेऽप्युपेक्षाज्ञानात्स्मरणानुत्पत्त्या तत्तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नत्वेनैवा-
गत्या स्मृतिहेतुत्वमुपेयं तथापि न विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिरि-
त्यत आह संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यवतार्य उपेक्षाज्ञानात्संस्कारो नोप-
गम्यते गौरवात् । तन्निर्वाहाय च संस्कारजनकतायामुपेक्षा-
भेदनिवेशस्यावश्यकत्वे स्मृतिजनकतायां न तन्निवेशः संस्का-
राभावेनैवोपेक्षितास्मरणोपपत्तेः । न चैवं फलव्यापारौ प्रति कर-

णस्यैकरूपेणाहेतुतेति नियमपरित्यागे निश्चयधर्मपि संस्कारजनकतायामेव निवेद्यतां तथा च कथमतिव्याप्तिरित्या-
 व्यम् । संस्कारजनकतायां निश्चयत्वनिवेशो उपेक्षान्यत्वेन
 सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाधिरहात्स्मृतिकारणतायामे-
 व निश्चयत्वनिवेशोचित्यात् । संशयाद्धर्मिगोचरसंस्कारस्यापद-
 कतया निश्चयत्वेन विशिष्टसंस्कारहेतुत्वे संशयजन्यसंस्कारे
 विशिष्टविषयकत्वमात्रकल्पनमुपेक्षान्यत्वेन तदहेतुत्वे च उपेक्षा-
 ज्ञानात् विशिष्टविषयकसंस्कारकल्पधर्मिकल्पनमिति न विनिगम-
 नाधिरहेण वैपरीत्यप्रसक्तिः । वस्तुन उपेक्षाज्ञानानां संस्कारप्र-
 तियन्धकत्वमेवोपेयते तथा च फलव्यापारौ प्रति करणस्यैकरूपेण
 हेतुत्वनियमादुभयत्रैव निश्चयत्वप्रवेशः । एतेनांशिकोपेक्षाज्ञा-
 नानादन्यविषयकसंस्कारस्य प्रामाणिकतया तद्भेदः स्मृतिजन-
 कतायामेव निवेद्यन्ते न तु संस्कारजनकतायां तथा सति सर्वशो
 उपेक्षाभेदः सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाधिरहेण कारण-
 ताभाहुल्यप्रसङ्गात् इति निश्चयार्थं संस्कारजनकतायामेव निवेद्यं
 स्मृतिजनकतायां तन्निवेशोऽप्यांशिकोपेक्षाभेदः सह विशेष्यविशेष-
 णभावे विनिगमनाधिरहतादवस्थादित्यपास्तम् । तथा च वि-
 शिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः सुदृढेयेति व्याख्यानम् । तदसत् व्यापा-
 रासिद्धिदशायां कल्पनीयस्य तत्तदुपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुत्व-
 स्यैवत्कारककल्पव्यापारविरहेण कार्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवेऽपि
 तत्तदुपेक्षान्यत्वेन कारणतामतेऽपि तेन रूपेण ज्ञानस्य संस्कारहेतुता
 निराकरणासम्भवादुक्तशङ्का संस्कारानुत्पत्त्येवेत्यादिफक्त्रिकाचतार-
 णासङ्गतेः । ननु तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकज्ञानत्वेन न हेतुता
 ऽपि तु तत्तद्विषयकानुभवत्वेनैव । अनुभवत्वस्यापि जातित्वेन
 ज्ञानत्वापेक्षया गौरवाभावात् । स्मृत्युत्तरमपि पूर्वानुभवादेव स्म-
 रणोपपत्तेः स्मृतेः स्मृतिहेतुताया अप्रामाणिकत्वान् । तथा च न ज्ञा-
 नत्वघटितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणस्य विशिष्ट-
 स्मृतावतिव्याप्तिः । न चानुभवत्वापेक्षया ऽगुरुणा ज्ञानत्वेनापि
 स्मृतिहेतुताया विनिगमनाधिरहेण दुर्वारतया तादृशकारणतामा-
 दायातिव्याप्तिर्दुर्वारयेति वाच्यम् । अगुरुव्याप्यधर्मपुरस्कारेण करण-
 त्वसम्भवे व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धिनिरूपकत्वादित्याशङ्कं नि-

रस्यति नाप्यनुभवत्वेनेति । संस्कारस्य फलनाशयतया स्व-
जन्यस्मृतिनाशयतया प्रथमस्मरणेनैव पूर्वानुभवजन्यसंस्कारनाशे
सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमननुभूतस्य विषयस्यानुभवरूपकरणव्या-
पारासत्त्वेनास्मरणप्रसङ्गात् स्मरणान्तरानुपपत्तेरित्यर्थः । स्वज-
न्यस्मरणस्य संस्कारनाशकत्वे स्मृतिसाधारणेन ज्ञानत्वेन स्मृति-
हेतुत्वेऽपि घटपटादिरूपनानाविषयाद्यगाहिनानुभवेन जनितस्य ता-
द्यद्विषयकसंस्कारस्य घटाद्येकैकगोचरस्मरणेनापि विनाशात्तदु-
त्तरं पटादिस्मरणानुपपत्तिः तद्विषयकसंस्काराभावात्स्मृति-
जन्यघटादिगोचरसंस्कारस्य च भिन्नविषयकतया पटादिस्मार-
कव्यायोगादित्याशङ्कां निरस्यति समानेति । समानाकारस्य
अन्यूनाकारस्य अतः प्रत्येकगोचरनानासंस्कारजनितसमूहाल-
म्बनस्मरणे स्वजनकसकलसंस्कारनाशहेतुतानिर्वाहः । अथात्र ना-
शकता यदि स्वजन्यस्वान्यूनविषयकस्मृतित्वेन तदा स्वपदस्य
तत्तत्संस्कारव्यक्तिपरताया आवश्यकत्वात्तत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणता-
द्याहुल्यं तदुपगमे तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाशकताया युक्तत्वात् ।
यदि च प्रतियोगितासम्बन्धेन संस्कारनाशं प्रति जनकत्वानति-
रिक्तविषयकत्वोभयसम्बन्धेन स्मृतित्वेन हेतुता जनकत्वानिवेशात्
स्वजन्यसंस्कारस्य स्मृत्या न विनाशः जनकत्वस्थाने तद्वद्वर्कं
पूर्ववर्तित्वमेव वा निवेश्यं नियमानन्यथासिद्धत्वप्रवेशवैफल्यात् ।
न च व्यधिकरणस्मृतेरपि नाशकतापत्तिः । व्यधिकरण-
स्मृतिं प्रत्यपि संस्कारस्य स्वरूपयोग्यतया सामानाधिकरण्य-
निवेशस्योभयमते आवश्यकत्वात् यस्तुतः सामानाधिकरण्यसहि-
तमनतिरिक्तविषयकत्वमेव सम्बन्धः न तु जनकत्वस्य
पूर्वकालीनत्वस्य वा निवेशः ज्ञानादीनां क्षणिकतावार-
णाय प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति पूर्वत्वसम्बन्धे-
न नाशस्य सामान्यकारणताया आवश्यकत्वात् अत एव
स्वजनकस्मरणेन संस्कारस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणे नाशाप-
त्यनवकाशात् । तदानीं च स्मृतेर्विनाशेन ततस्तदुत्तरक्षणेऽपि
तन्नाशापत्यसम्भवात् । अनतिरिक्तविषयकत्वं च स्वावृत्तिवि-
षयिताशून्यत्वं न तु स्वाविषयाविषयकत्वं प्रमेयत्वादिना सकलप्र-
मेयविषयकस्मरणस्याविषयाप्रसिद्धेः संस्कारनाशकतानुपपत्तेः ।

घटपटादिविशेष्यकसंस्कारस्य तेन रूपेण घटमात्रविशेष्यकस्मृति-
तो विनाशधारणाय तत्तद्विशेष्यकान्यसंस्कारनाशे तत्तद्विशेष्य-
कसंस्कारभेदस्य हेतुत्वमापि वाच्यम् । एवं समानप्रकारकस-
मानविशेष्यकनानासंसर्गवगाहिसंस्कारस्यैकमात्रसंसर्गकस्मृतितो
विनाशधारणाय तत्तदसंसर्गकसंस्कारनाशे तत्तदसंसर्गकसंस्कार-
भेदस्यापि हेतुता बोध्या । चस्तुतस्तादृशधर्मिविशेष्यतानिरूपित-
तत्संसर्गाधिष्ठितादृशधर्मप्रकारताकान्यसंस्कारनाशे तथावि-
धतादृशधर्मप्रकारताकसंस्कारभेदो हेतुरित्येवोपगन्तव्यम् अन्यथा
द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयरूपेण घटं पटं चावगाहमानस्य संस्कारस्य द्र-
व्यत्वमात्रेण च घटं पृथिवीत्वमात्रेण च पटमवगाहमानात्
स्मरणाद्विनाशपत्तेः तत्र द्रव्यत्वमात्रेण घटं पृथिवीत्वमात्रेण पट-
मवगाहमानस्य संस्कारस्य यादृशसामग्रीतो नाशस्तादृशसा-
मग्रयास्तप्राक्षतत्वात् तादृशसंस्कारस्यापि द्रव्यत्वपृथिवीत्वो-
भयप्रकारकतया घटपटोभयविशेष्यकतया च तन्नाशकसाम-
ग्रया तत्तत्प्रकारकभेदतत्तद्विशेष्यकसंस्कारभेदाप्रवेशात् तन्ना-
शकसामग्रीघटकद्रव्यत्वपृथिवीत्वेतरधर्मप्रकारकसंस्कारभेदघटप-
टाभिन्नविशेष्यकभेदानां चोक्तसमूहालम्बनसंस्कारेऽपि सत्त्वात् ।
संस्कारनाशं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन संस्कारत्वेनाप्ये-
कहेतुता कल्पनीया भतः संस्कारनाशप्रयोजकसामग्रया ना-
दृष्टादिसाधारण्यम् । केचित्तु समूहालम्बनजन्यघटपटादि-
संस्काराभिन्नभिन्ना एव संस्कारयौगपद्ये क्षतिविरहात् तथा च
स्यवृत्तिविषयतावत्त्वस्यापि स्मृतिनिष्ठनाशकतावच्छेदकप्रत्या-
सत्तिघटकत्वोपगमात् घटादिस्मृत्या पटादिसंस्कारस्य न वि-
नाशने तस्य तत्स्मृतिवृत्तिघटादिविषयतावत्त्वाभावादित्युत्तर-
फालं पटादिस्मरणनिर्वाहः । एवं घटकद्रुभूतलमित्यादिविशि-
ष्टानाद् घट इत्यादिस्मृतिनिष्ठप्रत्येकपदार्थविषयताशून्या एव
विशिष्टगोचरसंस्कारा उपगम्यन्ते ते च न तादृशस्मृतितो वि-
नाश्यन्ति तत्र तादृशस्मृतिनिष्ठविषयतावत्त्वविरहादत उत्तर-
फालं विशिष्टस्मृतिनिर्वाहः । घट इत्यादिस्मृतेरपि घटा-
दिविषयकसंस्कारत्वावच्छिन्नविशिष्टसंस्कारफलतया तद्व्यावर्त-
नाय फलस्य समानाकारकताकथनसङ्गतिरित्याहुः । स्मृ-

तिवृत्तित्वाभावविशिष्टविषयताविरहः संस्कारप्रत्यामग्नस्तप्राशकः
 एकैकगोचरस्मृतिदशायां संस्कारनिष्ठविषयान्तरविषयतायां स्मृ-
 तिवृत्तित्वाभावसत्त्वेन तथा प्रतियन्धाग्र समूहालम्बनसंस्का-
 रनाश इत्यपरे । नन्वनुगतरूपेण स्मृतेर्नाशस्य निर्युक्तिकं
 भवतां चरमस्मृतिजन्यस्यैव ममाप्यनुभवजन्यसंस्कारनाशस्याप्यन-
 नुगतेनापि कालादिना नाशसम्भवात् । न च यत्र विषये
 चरमस्मृतिव्यक्तय उपेक्षारूपाः तत्रानुभवजन्यसंस्कारस्यानुगता-
 त्स्मरणरूपनाशकाग्राशोपगम एव युक्तः तत्र चरमस्मृतिजन्य-
 संस्कारस्याप्रसिद्धाननुगतकालादेर्नाशकताया अनावश्यकत्वा-
 दिति वाच्यम् । ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुनामते चर-
 मस्मृतीवेशाणां संस्कारजनकत्वनिर्वाहाय तत्तद्व्यक्तित्वेन
 तासां संस्कारप्रतियन्धकतायाः कल्पनीयतयानुभवत्वेन स्मृ-
 तिसंस्कारहेतुत्वमादिन उक्तस्थले अनुभवजन्यसंस्कारना-
 शेऽननुगतानां हेतुत्वोपगमेऽपि गौरवानवकाशाच्चरमस्मृति-
 व्यक्तानामपि तत्तद्व्यक्तित्वेन संस्कारनाशकतासम्भवात्संस्का-
 रस्य फलनाशयताप्रवादसङ्गतिरित्यनुभवत्वेन स्मृतिसंस्कारहे-
 तुतायां नोक्त्याधराधकाश इत्यत आह जायते, चेति । अ-
 नुभवजन्यसंस्कारापेक्षया स्मरणात् दृढस्तदुत्तरस्मरणवित्तश्च द-
 दतरदृढतमा संस्कारा जायन्त इत्यवश्यमेव स्वीकार्यं दा-
 द्य चोत्कर्षरूपो जातिभेदो भवति स्मृत्युत्पादप्रयोजकः न
 च दैव्यशक्त्यग्न्यदित्युद्बोधकसमयधानादेव भवति स्मृ-
 तिनियमोपपत्तौ न तत्प्रयोजकतया संस्कारगतो जातिविशेषः
 सिध्यतीति वाच्यं यादृशसम्बन्धविशेषज्ञानसत्त्वे पुन पुन स्मर-
 णोत्तर नियमत स्मृतिर्न त्वनुभवमात्रोत्तर तादृशोद्बोधकघटि-
 तसामान्यनुगमाय संस्कारगतजातिविशेषस्यावश्यकत्वात् भ-
 वति स्मृतेर्दैवाधिनत्वमुपगम्य संस्कारप्रतिशयखण्डने शास्त्रा-
 दावभ्यासोऽपि नोपयुज्येतेति नानुभवत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुता-
 सम्भव इत्याशयः । इदं तु बोध्यं दृढदृढतरादिमंस्कार प्रति समान-
 विषयस्मृतित्वतादृशस्मरणोत्तरस्मरणत्वादिना न हेतुता पुन-
 पुनानुभवादपि संस्कारदाढ्यदर्शनात् नापि समानविषयकज्ञा-
 नोत्तरत्वात्वादिना उपेक्षोत्तरोत्पन्नोपेक्षातो दृढतरसंस्कारानुदयात्

रोगादिना भ्रातार्थगोचरसंस्कारनाशोत्तरजातज्ञानात्तदनुदयाच्च किं तु समानविषयकसंस्कारत्वेन दृढसंस्कारं प्रति दृढदृढतरादिसंस्कारत्वेन च दृढतरदृढतमसंस्कारं प्रति जनकता अत एव भावनायाः पटुतरभावनाजनकत्वप्रवादः भावनया भावनान्तरजनने चोत्तरोत्तरज्ञानं सहकारि तस्य संस्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव स्मृतिसाधारणज्ञानत्वघटितधर्मपुरस्कारेण हेतुत्वात् न चैवं स्वजन्यज्ञानसहकारेणैव स्वजनकज्ञानसहकारेणापि संस्कारः पटुपटुतरसंस्कार जनयत्विति वाच्यं स्वजन्यसंस्कारानुपहितज्ञानत्वेनैव संस्कारहेतुत्वोपगमात् । अन्यथा सर्वत्र विनश्यदवस्थज्ञानात् पटुतरसंस्कारान्तरस्य दुर्वारत्वादनन्ताप्रामाणिकसंस्कारकल्पनागौरेवेण इष्टापत्तेरयोगादिति ॥

ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुत्वे युक्त्यन्तरमप्याह परित्यज्य चेति ॥

(दी०) परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चान्यत्र सामान्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् । अभिहितं च तात्पर्यटीकायां प्रथमसूत्रे स्वयवविवेचनमस्तावे मिश्रैः । स्मृतीनां स्वकार्यसंस्कारविरोधिनीनामसदभावादिति चेन्न । चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात्साक्षाच्चजन्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित् । किं च व्याप्यविशेष्यकात् पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शादनुमितिदर्शनाच्च तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं लक्षणघटकमपि तदेव ॥

(गा०) निश्चितः कार्यतावच्छेदकावच्छेदेनाव्यभिचारो यद्रूपावच्छिन्नस्य तन्निश्चिताव्यभिचारकं गृह्यमाणः कार्ये संशयसाधारणज्ञानविषयीभूतो यद्रूपावच्छिन्नस्य व्यभिचारः तद्रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकं तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य स्मृतिसंस्कारयोर्न व्यभिचारशङ्कापि स्मृतेः संस्कारादिजनकत्वस्य सन्दिग्धत्वादनुभवत्वावीच्छन्नस्य तत्र व्यभिचारः सन्दिग्ध इति न तेन रूपेण कारणताग्रहः सम्भवतीति भावः । यद्यपि

ध्यमिचारसशयस्य ग्राह्यसशयतया कल्पनात्मककारणताग्रहे
 त विरोधित्वसम्भव ग्राह्यसशयस्य परोक्षज्ञानाविरोधिताया
 सर्वसम्मतत्वात् । तथापि कारणतायां सामान्यविशेषरूपावच्छि
 न्नत्वयोः सशये सामान्यरूपस्य नियतपूर्ववर्तित्वावच्छेदकत्वं कल्प
 विशेषरूपस्य तथात्वमसिद्धतया कल्पमिति तस्य कारणतावच्छि
 दकत्वे कल्पनागौरवमिति गौरवप्रतिसन्धानेन प्रतिबन्धाद्विशेषरूपे
 ऽवच्छेदकत्वग्रहो न भवतीति बोध्यम् । इदमेव निश्चितान्यामि-
 चारकत्वमेव अन्यत्र प्रवृत्त्यादिकार्ये सामान्यस्य इष्टाव-
 च्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकनिश्चयत्वाद्यपेक्षया ऽधिकस-
 ग्राहकस्य तदुभयैषिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वादेः । संस्कारस्य
 स्मृतिजन्यत्वं नापसिद्धान्त इत्यादिष्कर्तुं तत्र टीकाकारसंग-
 ग्राह्यमिहितं चेति । प्रथमसूत्रे प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे भव्ययवि-
 वेचनप्रस्ताव इति तत्र पूर्वपूर्वगर्णस्मृतिसहित उत्तरवर्णानुभव एव
 पदप्रत्यक्षहेतुरस्तु इत्याक्षेपसमाधानं स्वकार्यति । स्व स्मृति तत्का-
 र्यो य संस्कार स एव स्वानन्तरोत्पन्नाविशेषगुणविधया विरोधी
 नाशको यासा तासामित्यर्थः । एतच्च तृतीयक्षणानवस्थाननिर्वाहक
 त्रिवचनुरादिव्यतीनामैकक्षणानवस्थानरूपासहभावप्रयोजकतया अ-
 मिहितम् । चरमज्ञानपदस्येति । अनुभवपरत्वाद् अनुभवत्वावच्छि-
 न्नरूपविशेषार्थकत्वात् तथा च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नज-
 न्यानुभवत्व लक्षणं तस्य चानुभवत्वशून्याया स्मृतातिव्या-
 सिर्न शङ्कास्पदमपीति भावः । अन्यस्य समाधानान्तरमुपन्य-
 स्यति साक्षादिति । साक्षात्तजन्यत्व तजन्याजन्यत्वे स
 ति तज्जन्यतावच्छेदकावच्छिन्माजन्यत्वे सति या तज्ज-
 न्यत्व परामर्शजन्यतावच्छेदकविशिष्टगोचरसंस्कारत्वावच्छिन्नज-
 न्यायां स्मृतौ नास्तीति भावः । अत्र गौरवमस्वरसवीजं वि-
 शिष्टैर्विशिष्टयवोघहेतुताया ज्ञानत्वनिवेशनव्यवस्थापनाया श-
 क्यत्वेन तत्राति-यातिर्यथा धारणीया विशिष्टस्मरणेऽपि तेनैव
 प्रकारेण तद्वारणं सम्भवतीति चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्व-
 नायलभ्यनीयमित्याशयवानाह व्याप्येति । व्याप्यविशेष्यत्वात् आ-
 धेयतात्सम्बन्धेन व्याप्यरूपविशेष्य पक्षप्रकारकात्पर्यंत वाङ्मिया
 य इत्याकारकात् पक्षविशेष्यकात् अधिकरणतासम्बन्धेन

पक्षरूपविशेष्ये व्याप्यप्रकारकात् बहिर्व्याप्यवान् पर्वत इत्याकारकात्परामर्शात् अनुमितिदर्शनात् अविलक्षणायाः पर्वतो बहिर्मानित्यनुमितेरनुभवात् तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन उभयानुगमकेन व्याप्यपक्षोभयनिरूपितवैशिष्ट्यविषयताशालिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वम् अनुमितिं प्रति कारणत्वं न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविशिष्टस्मरणजनकतावच्छेदकेन व्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वादिना अन्यतरसंग्रहादित्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यमत्र व्याप्यताघटकसम्बन्धरूपं विवक्षणीयम् । अन्यथातिप्रसङ्गात् एवं च संयोगावच्छिन्नाधारत्वादिकमेव धूमादेर्व्याप्यताघटकं न त्वाधेयत्वं तत्कृत उक्तरूपेण पक्षप्रकारकस्य पर्वते धूम इत्यादिज्ञानस्य संग्रहः तत्र संयोगावच्छिन्नाधेयत्वस्यैव संसर्गत्वात् न च पर्वते धूम इत्यादावपि व्याप्यताघटकः संयोगादिरेव संसर्गः न त्वाधाराधेयभाव इति वाच्यं पर्वतादिप्रतियोगिकसंयोगादेर्धूमादिरूपविशेष्यानुयोगिकत्वविरहेण तादृशप्रत्ययस्य भ्रमत्वापातात् आधाराधेयभावानवगाहने सप्तम्युल्लेखानुपपत्तेश्च न च संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमेव च तत्र सम्बन्धः तत्संसर्गकत्वेऽपि तदन्तर्गतसंयोगादिसंसर्गकत्वमक्षतमिति वाच्यं विशिष्टसंसर्गकत्वेऽपि विशेषणीभूतसंयोगादेः संसर्गतावच्छेदकतया तद्विषयतायाः प्रकारविशेष्योभयनिरूपितत्वाभावात् अन्यथा संयोगावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्याप्यप्रकारकात् व्याप्ये पर्वतः इत्यादिज्ञानात् संयोगावच्छिन्नाधारतासम्बन्धेन पक्षप्रकारकात् पर्वतवान् धूम इत्यादिज्ञानाच्चानुमितिप्रसङ्गात् एतेनाधाराधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यतया संयोगावच्छिन्नाधारत्वावगाहित्वेन तादृशाधेयत्वावगाहित्वेन वा व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोरनुगम इति निरस्तं व्याप्ये पर्वत इत्यादिधियो दुर्धारत्वात् व्याप्यनिरूपिताधारत्वावगाहित्वेन पक्षनिरूपिताधेयत्वावगाहित्वेन वाऽनुगमस्यान्यनिरूपिताधारत्वसम्बन्धाद्यवगाहिभ्रमासंग्रहेनासम्भवात् । अथ पर्वते धूम इत्यादिसप्तम्युल्लेखिप्रतीतौ संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमेव पर्वतस्य संसर्गतया भासतां सा च पर्वतधूमयोः संयोगानवगाहितयानुमितावहेतुरेवोक्तरूपेणानुगमस्तु संयोगसम्बन्धेनैव व्याप्यांशे यः पक्षप्रकारकः यश्च

पक्षांशे तत्सम्बन्धेनैव व्याप्यप्रकारकः तयोरेव परामर्शयोः स्वी-
 करणीयः प्रथमज्ञानस्योक्तयुक्त्वा भ्रमत्वेऽपि तस्यानुमितिहेतुताया-
 स्तेनाप्रत्याख्येयत्वात् इति चेन्न । व्याप्यतावच्छेदकसंयोगेन व्या-
 प्यस्य पक्षवृत्तायाः तत्र साध्यासत्त्वेऽप्युपपद्यमानतया व्याप्या-
 श्चे तेन सम्बन्धेन तद्वृत्ताज्ञानस्य तत्र पक्षे साध्यानुमितिहेतुताया अ-
 नुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथा समवायादिना द्रव्यत्वादिव्याप्ये
 गुणादौ तेन सम्बन्धेन सत्यादिप्रकारकप्रमात्यकज्ञानात्सत्त्वादौ
 साध्यामयत्तारक्षायां द्रव्यत्वादिसिद्धिप्रसङ्गः । अत्राहुः साध्याधेयत्व-
 योस्तुल्यवित्तिवेद्यतामते पर्यन्ते धूम इत्यन्नाधारतानिरूपिताधे-
 यता धूमवान् पर्यन्त इत्यत्र साधेयतानिरूपिताधारता सम्बन्धः
 न तु तुल्यधूमयोः संसर्गतया भावं प्रत्येकधूमयोदमयप्रकारता-
 पक्षेः एवं बोधयत्रैवाधारत्वविषयता पर्यन्तविषयतया साधेयत्ववि-
 षयता च धूमविषयतया निरूपिता तथा च पक्षविषयतानिरूपि-
 ताया आधारताविशेषविषयता तन्निरूपितनिरूपितत्वविषयता-
 निरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपितव्याप्यविषयताशालित्वेन द्वयोर-
 नुगमः व्याप्ये पर्यन्तः पर्यन्तवान् धूम इत्यत्र च पक्षविषयतानिरूपि-
 ताधेयत्वविषयता व्याप्यविषयता साधारणत्वविषयतानिरूपितेति वि-
 परीत्याश्रोक्तानुगमकरूपस्यैतत्साधारण्यमिति नातिप्रसङ्गः न चा-
 धारतावगाहिस्थस्य कारणतावच्छेदकत्वे तद्वनवगाहिनो व्याप्य-
 तावच्छेदकशुद्धसंयोगादिना पक्षे हेतुमत्ताज्ञानादनुमित्यनुदयप्रस-
 ङ्ग इति वाच्यं प्राचां मते साध्याधेयभावगर्भस्य हेतुसामा-
 नाधिकरण्यस्य व्याप्तिघटकतया हेतुनिरूपिताधारत्वावगाहिधिय-
 स्यानुमितिजनकत्वात् यदि च संयोगादिरेव संसर्गतया व्याप्ति-
 प्रविष्टहेतुसामानाधिकरण्यघटको नाधारत्वं तदा संयोगादेर्यत्र हे-
 तुतावच्छेदकसम्बन्धता तत्र तेन सम्बन्धेन व्याप्यप्रकारक पक्ष-
 विशेष्यकज्ञानमेवानुमितिजनकं न तु संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयतास-
 म्बन्धेन पक्षप्रकारकं व्याप्यविशेष्यकज्ञानं हेतुपक्षयोः सम्बन्धविध-
 या व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धनवगाहनात् तस्याधिकविषयत्वेन
 गौरवस्य पक्षविशेष्यकपरामर्शहेतुतायां विनिगदत्वाच्च एवं न गम्य-
 तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुता तत्रैव
 व्यपक्षोभयविषयनानिरूपिततादान्ध्यसंसर्गताकङ्क्षा

न कश्चिदतिप्रसङ्गः निष्कृष्टजातिघटितानुमितिलक्षणस्या-
वश्यकत्वेन तादृशकारणताघटितलक्षणस्यैव सर्वसाधारण्यस-
म्भवात् । न च १जातिघटितलक्षणे जातावनुभवत्वव्याप्यत्वस्या-
वश्यं निवेशनीयतया स्मृतौ समानाकारत्वेन कार्यकारणभावा-
व्यवस्थापनमग्रे विफलं तावतैव स्मृतावतिप्रसङ्गकारणसम्भवादिति
वाच्यम् । कार्यतासमानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिघटितलक्षणा-
पेक्षया लाघवेन कार्यतावच्छेदकजातिघटितलक्षणस्यादरणीय-
तया स्मृतौ व्याप्यपक्षोभयविशेष्यकपरामर्शद्वयसाधारणरूपेण
कारणत्वे तादृशकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकस्मृतिघटि-
तिमादाय स्मरणातिव्याप्तेः प्रसक्त्या तादृशलक्षणाभिप्रायेणानुभव-
त्वव्याप्यजातिघटितलक्षणेऽपि स्मृतावनुगतरूपेणाहेतुत्वेऽनु-
भवात्प्राप्त्यानुभवान्यासमवेतत्वरूपानुभवत्वव्याप्यत्वमुपेक्ष्य लघोरनु-
भयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपस्य निवेशनं सम्भवती-
त्यभिप्रायेण वा स्मृतौ विशेषरूपेण हेतुत्वव्यवस्थापनस-
ङ्गतेः लक्षणेऽपि तादृश्येव कारणता विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादा-
वतिव्याप्तिवारणाय निवेद्येत्यवधेयम् । लक्षणघटकम-
पि तदेवेति । तदेव उभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वरूपानुगत-
धर्मावच्छिन्नकारणत्वमेव प्रकृतलक्षणघटकमुपेयमित्यर्थः अन्य-
रूपावच्छिन्नहेतुताघटितस्य लक्षणस्यालक्ष्य एव सत्त्वादिति भावः ॥
विशिष्टस्मृतिकारणता नोक्तानुगतरूपावच्छिन्ना अपि तु वि-
शेषरूपावच्छिन्नेति न तत्रातिव्याप्तिरित्याह एकतरेत्यादिना तत्र
विशिष्ट्यैव कार्यकारणभाव इत्यन्तेन ॥

(दी०) एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभा-
वात् । अन्यथा नियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात् समा-
नप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्च तत्र विशि-
ष्ट्यैव कार्यकारणभावः । न तूक्तरूपेण गौरवात् मानाभावाच्च
इत्यपि केचित् । एवं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ कापि नातिप्रस-
ङ्गशङ्कापि । बह्व्याद्यनुमितौ बह्व्यादिव्यभिचारधीविराधिधीवि-
पयधर्मप्रकारकप्रसङ्गताज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितरां तथैव

लक्षणे निवेशात् । अत एव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्यविषयकत्वेन वा जन्यज्ञान विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्त्वादिज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम् ॥

(गा०) तत्र स्मृतिस्थले विशिष्टैश्च व्याप्यप्रकारकपक्षधिशेष्यकस्मृतित्यत्रादृशनिश्चयत्वादिरुपविशेषधर्ममुपादायैव कार्यकारणमात्रं कल्प्यत इति शेषः । अत्र हेतुमाह समाप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणमावाद्येति । तृतीयायां वैशिष्ट्यार्थकत्वात् । समानप्रकारकत्वेनेत्यसमानप्रकारकयोरित्यर्थः । तथा चासमानप्रकारकज्ञानस्य स्मरणाहेतुत्वादित्ययधारणार्थः । एतापदानुगतरूपस्य कारणतातिरिक्तवृत्तित्वत्वात् असमानप्रकारकज्ञानस्य स्मृत्यकारणत्वे तस्य फलानुत्पादकत्वं हेतुमाह एकतरेति । व्याप्यादिमात्रविशेष्यकस्मरणानुत्पत्तेरित्यर्थः । एतदेव दृढयति अन्यथेति । एकतरयिशेष्यकज्ञानादपि अन्यविशेष्यकस्मृतीनां पक्षादिविशेष्यकत्वनियमावच्छेदित्यर्थः । केचित्तु नियमेनेत्यत्र अकारप्रक्षेपः । तथा चानियमेन नियामकमाद्येन स्मृते स्मृतिमात्रस्योभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गादिति ध्यायक्षते विशिष्टविशेषणतान्छेदकप्रकारकविशेषणविशेष्यकनिश्चयत्वाद्यच्छिन्नजन्यव्याप्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यबोधादावित्यर्थः । आदिना विशिष्टस्मृतिपरिग्रहः । व्यतिरेकिणि व्यतिरेकयोस्तेरव गमकता पक्षे धन्यव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारनयोर्यमिचारधीप्रतिबन्धकतायच्छेदकत्वनानुगमव्य कारणतायच्छेदकत्वमते तादृशकारणताया एव लक्षणे निवेशादेकविधव्याप्यवत्तादिज्ञानादन्यविधव्याप्तिविषयकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधाद्यनुदयात् तज्जनकतायच्छेदकगर्भं विशिष्टैश्च तद्व्याप्तिविषयतानिबन्धन एकरूपेणानुमिति-

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादिहेतुताविरहात् तत्र च नातिव्याप्तिप्र-
सक्तिरित्याह बह्व्याचनुमितावित्यादिना । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकानिश्चयहेतुतानभ्युपगन्तुमिधमते व्या-
प्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षसामान्येऽतिव्याप्तिविरहेऽप्यभा-
वबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिविशेष्यकानिश्चय-
त्वेन हेतुता मिथेणावश्यं स्वीकरणीयेति बह्वि-
व्याप्यवान्पक्षो नास्तीत्याद्यभावग्रहे तन्मतेऽप्यतिव्याप्तिरस्ती-
ति दर्शितरीत्यैव धारणीयेत्याह । अत एवेति । अत
एव वक्ररूपावच्छिन्नकारणताया लक्षणे प्रवेशादेव
व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रतीति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेषणतया व्याप्तिविशिष्टावच्छिन्ना या प्रतियोगिता
तन्निरूपितानुयोगिताप्रकारकाभावलौकिकं प्रतीत्यर्थः । व्या-
प्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन व्याप्तिविशिष्टप्रकारकपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यकानिश्चयत्वेनेत्यर्थः । दण्डो रक्तो नास्तीत्याद्य-
भावग्रहस्य दण्डो रक्तो न येति संशयावनुत्पत्तेरानुभावि-
कतया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीहेतु-
तायादिनां तद्विशेषहेतुतायामिव मिधमतेऽपि सधर्मितावच्छे-
दकप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां निश्चयत्वनिवेश-
स्यावश्यकत्वादिति भावः । न क्षतिः नातिव्याप्तिः व्याप्यपक्षविशेष्य-
कयोरन्वयव्याप्तिरेकव्याप्तिप्रकारकयोश्च परामर्शयोरनुगमकरूपस्या-
भावप्रत्यक्षजनकतानवच्छेदकत्वादिति भावः । यदि चानुमिति-
परामर्शयोः समानविशेष्यकत्वानुभयानुरोधात् विनिगमकान्तराद्वा
पक्षविशेष्यक एव परामर्शोऽनुमितिहेतुरूपेयते व्यतिरेकिणि च
व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति मतं व्यतिरेक-
व्याप्तिरेकानुमितिप्रयोजकत्वेऽपि भाषेन्नन्नादिन्यायेन विरोधिताया
अप्रामाणिकतयानुगमासम्भवेन पृथक् पृथगेव व्याप्तिज्ञानयोर-
नुमितिहेतुता व्यतिरेकिकरूपे दर्शनीत्यस्त्यक्तं च व्यतिरेक-
स्वारणं तदा नोक्तरीतिद्वयेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादायति-
व्याप्तिवारणमम्भवः । न चापूर्वोक्तरीत्यानुद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधवारणाय तद्धेतुतायां ज्ञानत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वादि-
स्थालोच्य तदतिव्याप्तिवारणाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति

लक्षणे निवेशात् । अत एव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न सतिः । व्याप्यविषयकत्वेन वा जन्यज्ञानं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्त्वादिज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम् ॥

(गा०) तत्र स्मृतिर्यत्ने विशिष्टैव व्याप्यप्रकारकपक्षयि शेष्यकस्मृतित्वतादृशानिश्चयत्वादिरुपाविशेषधर्ममुपाश्रयैव कार्यकारणभावं कल्पयत इति शेषः । यत्र हेतुमाह समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्चेति । तृतीयाया वैशिष्ट्यार्थकत्वात् । समानप्रकारकत्वेनेत्यसमानप्रकारकयोरित्यर्थः । तथा चासमानप्रकारकज्ञानस्य स्मरणाहेतुत्वावित्यनुधारणार्थः । एतावतानुगतरूपस्य कारणतातिरिक्तवृत्तित्वलाम् असमानप्रकारकज्ञानस्य स्मृत्यकारणत्वे तस्य फलानुत्पादकत्वं हेतुमाह एकतरेति । व्याप्यादिमात्रविशेष्यकस्मरणानुत्पत्तेरित्यर्थः । एतदेव इदमिति अन्यथेति । एकतरपिशेष्यकज्ञानादपि अन्यविशेष्यकस्मृतीनां पक्षाद्विशेष्यकत्वनियमापत्तेरित्यर्थः । केचित्तु नियमेनेत्यत्र भकारप्रदलेपः । तथा चानियमेन नियामकभावेन स्मृते स्मृतिमात्रस्योभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गादिति व्याचक्षते विशिष्टविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणविशेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यव्याप्यविशिष्टपक्षविशिष्ट्यबोधादावित्यर्थः । आदिना विशिष्टस्मृतिपरिग्रहः । व्यतिरेकिण व्यतिरेकव्याप्तेरेव गमकतपक्ष अन्यव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारतयाव्यभिचार्यप्रतिपन्धकतावच्छेदकत्वनानुगम्य कारणतावच्छेदकत्वमते तादृशकारताया एव लक्षणे निवेशादेकविधव्याप्यवगादिज्ञानादन्यध्याप्तिविषयकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधाद्यनुदयात् तज्जनकतावच्छेदकगमं विशिष्टैव तद्व्याप्तिविषयतानिवेशेन एकरूपेणानुष्ठितिः ।

कारणता तदीयव्यापारमात्रसत्त्वं कार्योत्पत्तावपेक्षितं तथा
 च संस्कारादप्यनुभवसामग्रीसहकृताविशिष्टैविशिष्ट्यबोधापत्तिः
 यदि च ज्ञानस्य स्वतः पूर्ववर्तिताया अपि कारणताघट-
 कत्वात्तत्सत्त्वमपेक्षितं तदा स्मरणेनापि तदपेक्षताम् अतो
 व्यापारघटितमेकं कारणन्वमन्यञ्च तदघटितं वाच्यं तथा
 च दर्शितव्यभिचारो दुर्वार एवेत्याशयेन कल्पान्तरमाह
 निर्विकल्पात्मकस्य वा स्मरणस्येति । विशिष्टस्मृतिपूर्व-
 मित्यादिः कल्पनादित्यनेनाश्रयः । केचित्तु विशेषणधिय इत्य-
 मिमस्य विशेषणतावच्छेदकधिय इत्यर्थकतया विशेषणता-
 वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव ज्ञानत्वेन हेतुताव्यवस्थापकोऽयं ग्रन्थः
 एवं च विशेषणविषयकादित्यादिपूर्वग्रन्थांऽपि विशेषण-
 विषयकपदस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारार्थकतया विशिष्टस्मर-
 णपदस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायामिदं व्यभि-
 चारप्रदर्शनपर इति न संदर्भविरोधः न चैवं यद्यपि नि-
 र्विकल्पकस्मरणकल्पनया विशिष्टैविशिष्ट्यावगाहिस्मरणोप-
 पत्तिः निर्विकल्पकस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वापरिहात्
 किं तु विशिष्टैविशिष्ट्यस्मरणपूर्वं विशिष्टविशेषणकस्मरण-
 कल्पनैवेयं तदुपपत्तिः निर्विकल्पकात्मकस्य वा इत्यमि-
 मग्रन्थविरोधः । विशेषणतावच्छेदकस्मरणोपपादकतया
 तद्गोचरनिर्विकल्पकस्मरणोपगमेन सङ्गतायपि अन्तरा विशि-
 ष्टविशेषणगोचरस्मरणकल्पनीयत्वाकथनेन न्यूनतापत्तिश्चेति वाच्यं
 यतः स्मृतेः निर्विकल्पकतायाः सविवादतया तादृशी स्मृतिर्न संभ-
 वर्तीति विशिष्टैविशिष्ट्यस्मरणपूर्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनं न सम्भवती-
 ति विशिष्टैविशिष्ट्यार्थाहेतुतायामिदं विशिष्टार्थासामान्यहेतुतायामपि
 ज्ञानत्वनिर्देशो युक्तेस्तुन्यत्वादित्युभयैव न ज्ञानत्वप्रवेश इत्यभिप्रा-
 येणैव पूर्वमतिन्यातिसमाधानम् । एवं चेदानीं निर्विकल्पकस्मरणो-
 पगमेनैव प्रत्यक्षस्थल इष निर्विकल्पकविशिष्टज्ञानविशिष्टैविशि-
 ष्ट्यज्ञानानि स्मृतिस्थले प्रमशो भवन्तीति विशिष्टैविशिष्ट्य-
 बोधं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे बाधकाभाव इत्यर्थतो लामा-
 दन्तराविशिष्टस्मृतिकल्पनाकथनेऽपि न न्यूनतेति ध्येय-
 म् । भयातिप्रसङ्गधारणाय समानप्रकारकत्वेनैव स्मृतिं

व्याप्यविषयकत्वेनेति । लिङ्गोपघातस्य मणिवृत्तानभ्युपगमात्
तन्मतेऽसम्भवेऽपि न क्षति उक्तविशिष्टवैशिष्ट्ययो
घविशिष्टस्मरणादेर्यासि विषयकत्वनियमाभातिव्याप्तिरिति भावः ।
नन्यनद्वन्द्वसस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्याधगाहिप्रत्यक्षादिवारणायादयो
धकाभायविशिष्टसस्कारान्यत्वमेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
हेतुताया निवेश्य न तु ज्ञानत्वं पूर्वोपदर्शितव्यभि-
धारस्य दुर्धारत्वात् अनन्यगतिमनया जनकतावच्छेदकगौरव-
स्यादोषत्वात् भेदस्याध्याप्यवृत्तिताया उपगन्तव्यतया उ-
द्वन्द्वसस्कार उद्वोधकाभायविशिष्टतद्भेदसत्त्वान् तादृशात्
सस्काराद्विशिष्टविशिष्टस्मरणनिर्वाहः । सस्कारनिष्ठत्वविशे-
षितस्याद्वोधकाभाववैशिष्ट्यस्यात्यन्ताभाय एव या निवेश्य
स च उद्वोधकासमवहितज्ञानादिसाधारणोऽपि तथा च
ज्ञानत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीजनकतायामनिवेशादेव तथा
ति-यासिधारणसम्भवे किं व्याप्यविषयकत्वनियशनेन वि-
शिष्टस्मरणातिव्याप्तेरनुभवस्य निवेशनापि धारणसम्भवा-
दित्याशङ्क्य ज्ञानत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुताया इव
मिचारमुद्धरन् व्याप्यविषयकत्वनियेशस्य तदति-यामिधा-
रणप्रयोजनकत्वं दर्शयति एनेनेत्यादिना । प्रथमतो विशेषण-
ज्ञानस्य हेतुताया ज्ञानत्वेन व्यवस्थितौ विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकधियाऽपि हेतुत्वे तत्प्रवेशसम्भवे इत्याशयेन विशिष्ट-
दुर्धरा विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं पूर्वपूर्वोपदर्शिताविशिष्टवैशि-
ष्ट्यस्मरण व्यभिचारमुद्धरति स्मृतिं प्रतीत्यादिना कल्पप्र-
येण । सस्कारद्वारेति विशेषणधियो हेतुत्वस्य कल्पनादित्य-
नेनान्वयः । तथा च न स्मृतौ ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य व्यभि-
चार विशेषणज्ञानजन्यसस्कारोत्पत्तिक्षण एव विशिष्टा-
नुभवस्योत्पत्त्या तत्र सस्कारद्वारा हेतुत्वासम्भवेऽपि न क्षति साक्षा-
देव तत्र तथात्वादित्याह अनुभव प्रति चति । न च
साक्षाद्हेतुत्वे स्मृतौ परम्परया हेतुत्वे चानुगमे व्यभिचारान् कथ-
मय कल्प समवदुक्तिक इति वाच्य स्वस्वत्यापारान्यतरत्वा-
वच्छेदेन नियतपूर्ववर्तितताया एव कारणताघटकत्वात् प्र-
त्यय व्यभिचारस्याभिहितकृत्यात् । ननु व्यापारयदिता तस्य

कारणता तदीयव्यापारमात्रसत्त्वं कार्योत्पत्तावपेक्षितं तथा
 च संस्कारादप्यनुभवसामग्रीसहकृताविशिष्टैश्वर्यबोधापत्तिः
 यदि च ज्ञानस्य स्वतः पूर्ववर्तिताया अपि कारणताघट-
 कत्वात्तत्सत्त्वमपेक्षितं तदा स्मरणेनापि तदपेक्षताम् अतो
 व्यापारघटितमेकं कारणन्वमन्यञ्च तदघटितं वाच्यं तथा
 च दर्शितव्यभिचारो दुर्यार एवत्याशयेन कल्पान्तरमाह
 निर्विकल्पात्मकस्य वा स्मरणस्येति । विशिष्टस्मृतिपूर्व-
 मित्यादिः कल्पनादित्यनेनाग्नयः । केचित्तु विशेषणधिय इत्य-
 ग्रिमस्य विशेषणतायच्छेदकधिय इत्यर्थकतया विशेषणता-
 यच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव ज्ञानत्वेन हेतुताव्यवस्थापकोऽयं ग्रन्थः
 एवं च विशेषणधियपयकादित्यादिपूर्वग्रन्थाऽपि विशेषण-
 धियपयकपदस्य विशेषणतायच्छेदकप्रकारार्थकतया विशिष्टस्मर-
 णपदस्य विशेषणतायच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायामिय व्यभि-
 चारप्रदर्शनपर इति न संदर्भविरोधः न धैवं यद्यपि नि-
 र्विकल्पकस्मरणकल्पनया विशिष्टैश्वर्यबोधावगाहिस्मरणोपप-
 त्तिः निर्विकल्पकस्य विशेषणतायच्छेदकप्रकारकतयाधिरहात्
 किं तु विशिष्टैश्वर्यस्मरणपूर्वं विशिष्टविशेषणकस्मरण-
 कल्पनैव तदुपपत्तिः निर्विकल्पात्मकस्य वा इत्यग्रि-
 मग्रन्थविरोधः । विशेषणतायच्छेदकस्मरणोपपादकतया
 तद्गोचरनिर्विकल्पकस्मरणोपगमेन सङ्गतायपि भन्तरा विशि-
 ष्टविशेषणगोचरस्मरणकल्पनीयत्वाकथनेन न्यूनतापत्तिश्चेति वाच्यं
 यतः स्मृतेः निर्विकल्पकतायाः सविधादतया सादृशी स्मृतिर्न संभ-
 वर्ताति विशिष्टैश्वर्यस्मरणपूर्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनं न सम्भवती-
 ति विशिष्टैश्वर्यार्थाहेतुतायामिय विशिष्टैश्वर्यसामान्यहेतुतायामपि
 ज्ञानत्यनियंशे युद्धेऽनुत्पत्त्यादित्युभयैव न ज्ञानत्वप्रवेश इत्यभिप्रा-
 येणैव पूर्वमातिश्यानिस्समाधानम् । एवं चेदानीं निर्विकल्पकस्मरणो-
 पगमेनैव प्रत्यक्षस्थल इष निर्विकल्पकविशिष्टज्ञानविशिष्टैश्वर्य-
 बोधं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे बाधकाभाव इत्यर्थतो तामा-
 दन्तराविशिष्टस्मृतिकल्पनाकथनेऽपि न न्यूनतेति ध्येय-
 म् । अथातिप्रसङ्गपारणाय समानप्रकारकत्वेनैव स्मृतिं

प्रति सस्कारज्ञानयोर्हेतुत्वान्न निर्विकल्पकस्मरणसमव घट-
 त्वादिविशिष्टतद्व्यवहारादिगोचरसस्कारादिजन्यतायां निर्विकल्प-
 कसाधारणस्य घटत्वादिभिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्न-
 तद्व्यवहारादिविषयताशालिघटत्वादिगोचरस्मृतिवस्थावच्छेदकत्वे न
 यत्र द्रव्यत्वेन तद्व्यवहारादिगोचरत्वेन घटत्वेन चैतद्व्यवहारावगा-
 हिनः सस्काराद्व्यवहारादिविषयक निर्विकल्पक तत्र घ-
 टत्वादिशिशिष्टतद्व्यवहारादिविषयकसस्कारादेर्व्यभिचारः एव निर्विकल्पक-
 स्मरणोपगमे प्रमेयत्वादिनामान्यलक्षणाजन्यज्ञानाधीनविशेष्यविषय-
 कनिर्विकल्पकस्मरणेन स्वरूपतो निश्चितजातिप्रकारकज्ञान स्यात्
 न च तादृश ज्ञान अखण्डस्यानुभवसिद्ध न च
 स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकसस्कारादेर्हे-
 तुतया तादृशधारणाभावात् सकलजातिनिर्विकल्पकस्मरण-
 ऽपि न स्वरूपतः सकलजातिप्रकारकस्मरणसमव तादृश-
 प्रायश्चांदरपि युगपरसकलजातिसन्निकर्षविरक्षण नापत्तिरभव-
 इति वाच्य ज्ञानरूपसन्निकर्षसत्त्वेन तादृशमानसस्य दुर्बलत्वात्
 तत्कथमिदानीमपि निर्विकल्पक स्मरणमस्तीत्यतमिति चेन्न
 अनुवृत्तसस्कारान्यत्वापेक्षया लघुता ज्ञानरूपेण विशिष्टधीदेतु-
 तासिद्धौ तन्निर्वाहकतया निर्विकल्पकस्मरणस्यावश्यकत्वे त-
 त्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसस्कारत्वादिना सामान्यतो हेतुत्वा-
 न्तरस्य कल्पनीयतया विशिष्टसस्कारादितो विशिष्टस्मरणस्येव
 तत्पूर्वं निर्विकल्पकस्यापि स्मरणस्य सम्भव न चोक्तक्रमेण
 सार्थशयापत्ति स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीतमाने स्वरूपतस्तत्प्रकार-
 कज्ञानस्य हेतुत्वोपगमात् । उद्बोधकाकल्पनेन वा प्रमेयत्वादि-
 सामान्यलक्षणाप्रयोज्ययावत्प्रमेयगोचरसस्काराद्यावज्जातिनिर्विकल्प-
 कस्यापि धारणसमयात् तदनन्त्युपगमऽपि स्वरूपतो
 मानयाग्यप्रमात्वघटकपदार्थनिर्विकल्पकमूलकप्रमेयत्वादिविषयक
 स्मरणजन्यतत्प्रकारकाविशेष्यविशेष्यकस्मरणादेव फालादी प्रमेय-
 त्वादिना सकलप्रमेयप्रकारकस्मरणोपपत्तिरित्याशयेन दर्शनी निर्विक-
 ल्पकस्मरणोपगमात् । ननु विशिष्टज्ञानतय परित्यज्य चिदाष्टानुभव
 त्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैव विशिष्टस्मृतौ व्यवभिचार
 धारणे किं निर्विकल्पकस्मरणादिकल्पनया न च विशिष्ट-

विषयकानुभवत्वापेक्षया . लघु विशिष्टविषयकत्वमेव स्मृति-
साधारणं विशेषणधीजन्यतायच्छेदकं तथा च निर्विकल्पकस्म-
रणमाद्यदयकमेवेति बोध्यं धर्माविनाशेऽपि तद्व्यापारभूतया इष्ट-
या विशिष्टविषयककृतिजननात्तत्र व्यभिचारेण विशिष्टविषय-
कत्वमात्रस्य विशेषणधीजन्यतायच्छेदकत्वासंभवात् न बोधादान-
प्रत्यक्षस्य साक्षान् कृतिहेतुतया कृतौ न ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य व्य-
भिचार इति घाच्यं उपादानप्रत्यक्षस्य फलसमान-
विषयकत्वानियमेन सुप्रत्यादिविशिष्टफलाविषयककृतौ सु-
प्रत्यादिधियो व्यभिचारस्य दुर्घातत्वात् एवं निर्विकल्पक-
स्मरणोपगमेऽपि कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विशिष्टस्मृतिकल्पमया न त-
दुपपत्तेः कृतिद्वितीयक्षणेत्पन्ननिर्विकल्पकस्मरणेन विशिष्ट-
विषयकस्मृतिजननकाले कृतिनाशेन विशिष्टविषयोपधानेन कृ-
तिसाक्षात्कारासंभवादित्यालोच्य विशिष्टानुभवत्वस्यैव वि-
शेषणधीजन्यतायच्छेदकत्वमाहानुभवमिति । तस्याः विशेषण-
धियः अनुभवत्वजात्यनर्हाकारे विशिष्टप्रत्यक्षत्वस्यैव तथा-
त्वं स्वीकरणीयमिति ध्येयम् । इच्छाद्वेषसाक्षात्कारे व्यभिचा-
रस्य कथितरीत्यानवकाशात् कृतिसाक्षात्कारे व्यभिचारमुद्धरति
नियमत इति । यत्र यत्र कृतिसाक्षात्कारस्तत्र कृतिद्वितीय
क्षणे विशिष्टविषयस्मृतिं कल्पयित्वा तदनन्तरक्षण एव कृति-
प्रत्यक्षोपगमादित्यर्थः न ख कृतित्वनिर्विकल्पकविषयस्मरण-
योर्गुणपदुत्पादासम्भवात् क्रमेण तदुभयोत्पत्तौ कृतौर्विनाशा-
द्विषयविरहेण कृतित्वविशिष्टकृतिप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति घाच्यं
कृतित्वविशिष्टबुद्धौ तदज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमेन तन्निर्विक-
ल्पकस्यानभ्युपगमात् तत्र विशेषणधियो हेतुत्वेऽपि विषयस्म-
रणस्यैव कृतित्वविषयकत्वोपगमेनोपपत्तौ तन्निर्विकल्पक-
स्यानावश्यकत्वात् अनादौ संसारे सर्वदैव कृतित्वविषयकसं-
स्कारसंभवेन कृतिसाक्षात्कारजनकविषयस्मृतौ तदज्ञाने याध-
कामायात् । न चैवमन्यत्रापि निर्विकल्पकोच्छेदः अपूर्वचैत्रत्यादेः
प्राथमिकविशिष्टबुद्धिपूर्वं तत्स्मरणासम्भवेन तन्निर्विकल्पकस्याव-
श्यकत्वात् यत्र विशिष्टान्तरचाक्षुषादिसामग्रीकाले घटादीन्द्रियसं-
योगोत्पत्तिस्तत्र च द्वितीयक्षणे विशिष्टान्तरचाक्षुषाद्युत्पत्त्या तदुत्तरं

घटन्यादिविशिष्टधीनिर्वाहाय घटत्वादिनिर्विकल्पकस्यापेक्ष्यकत्वाच्च ।

अन्यज्ञाने व्याप्यविषयकत्वनिवेशे यत्र व्याप्तिविशिष्टधूमादेः पक्षतावच्छेदकघटकता तत्रत्यानुमितौ बहिर्नद्याप्यधूमादिविषय-
कसमूहालम्बनानुमितौ चाव्याप्ति साध्याद्यननुगमनैवन्धनव्या-
प्यननुगमप्रयुक्ताऽव्याप्तिशरणानुरोधेनावश्यविवक्षणीयवद्विव्याप्ति-
विशिष्टपर्यतवृत्तितान्नान्यव्याप्यविषयकज्ञानजातीयत्वस्य ल-
क्षणतया निराकर्तुमाह साध्यादेरिति ।

(दी०) साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्यानुमितौ
दैवाव्याप्तिविषयिण्यां च तस्यामव्याप्तिः परमवक्षिष्यते । सा-
पि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमस्वविवक्षया निरसनी-
या । एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् । एवं चान्वय-
व्यतिरेकव्याप्तयोः पृथक् प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः । पर्व-
तवद्विव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगि-
ककार्यताया बहिर्व्याप्यवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारण-
ताप्रतियोगिकव्याप्त्यविषयकवृत्तिकार्यताया वा अवच्छेदिका
ज्ञानवृत्तिः सामानाधिकरण्येन वावच्छेदिका या जातिस्तद्व-
त्वं वा बोध्यम् ।

(गा०) आदिना सम्बन्धविशेषादिपरिग्रहः एकोपादाने ए-
कसाध्यादिघटितव्याप्यादिविषयकपरामर्शजन्यताघटितलक्षणे अ-
न्यानुमितौ अन्यसाध्यकाद्यनुमितौ दैवात् दैवधरा-
संपन्नसामग्रीविशेषात् तस्याम् अनुमितौ परमित्यनेना-
तिव्याप्तेरसंभवस्य च व्यवच्छेदः । तादृशज्ञानवृत्तीति पर्य-
तवद्विव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्ये व्याप्यविषयके
पद्विव्याप्यधूमविशिष्टपर्यतव्याप्यच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्न-
जन्ये या ज्ञाने सम्बन्धेत्यर्थः । तद्वृत्तिर्ध्वं तत्सम-
येतत्पम् अतो न सम्बन्धान्तरेण तद्वृत्तिप्रत्यक्षत्वादिकमा-
दाय ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तिः सत्तागुणत्वज्ञानत्यानुभवत्वजातिमा-
दायातिव्याप्तिशरणाया अनुभवत्वव्याप्येति । व्याप्यत्यदिह मेद-

गर्भम् अनुभवत्वान्यत्वे सति अनुभवान्यासमवेतत्वरूपं वि-
 वक्षितं तेनानुभवत्वानिरासः । यद्यपि अनुभवनिष्ठभेदप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वरूपं यत्किञ्चिदनुभवासमवेतत्वरूपं वा त-
 दव्यापकत्वं निवेश्यापि अनुभवत्वान्तजातीनां वारणं संभ-
 वति तथापि ईदृशव्यापकजातिवारकप्रकाराणां जातिघटितान्य-
 लक्षणे बहुशो ग्रन्थान्तरे च दर्शितत्वात् दिक्प्रदर्शनायैव ए-
 कप्रकारोऽत्र दर्शितः व्याप्यपदमेव उक्तभेदगर्भव्याप्यपे-
 क्षया लघुशरोर्दर्शिताव्यापकत्वार्थकमिति तु न युक्तं यां
 कां चिदित्यादौ दर्शितभेदगर्भव्याप्यपेक्षयाप्यपदार्थस्य स्फुटतयोपा-
 दानेन विरोधादिति । जातिपदं समवायेन तद्वत्त्व-
 लाभाय जातिभिन्नज्ञानसमवेतधर्माप्रसिद्ध्या जातित्वनिवेशधै-
 यर्थात् यद्यपि तादृशधर्मोऽनुमितित्वं तदेव च लक्ष्य-
 तावच्छेदकं तथापि स्वरूपतत्त्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकता
 दर्शितरूपेण च लक्षणत्वमित्याविरोधः । ननु व्याप्यविषय-
 कत्वस्य जन्यज्ञानविशेषणत्वे सस्कारवारणायोपात्तं ज्ञानपदम-
 नर्थकं व्याप्यवृत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यसंस्कारस्य व्याप्तिवि-
 पयकत्वनियमादित्याशङ्क्य तत्पदमुक्तार्थलाभसंपादकतया सा-
 र्थक्यमिति एतल्लभामयैव चेति । जन्यपदस्य लक्षणया अनु-
 भवत्वव्याप्यजातिपुरस्कारेण जन्यजातीयत्वार्थं तात्पर्यग्रहायैवेत्य-
 र्थः । अनुभवत्वोपस्थापकज्ञानपदसमभिव्याहारादनुभवत्वघटि-
 तोक्तार्थं हृदिति तात्पर्यस्य ग्रहात् पदो घटजातीयं द्रव्य-
 मिति वज्रलं घटजातीयं द्रव्यमित्यादिवाक्यस्य स्यरसतो
 ऽप्रयोगात्तत्तज्जातीयार्थकपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्मव्या-
 प्यजात्या साजात्यपरताया औत्सर्गिकत्वादिति भावः । जा-
 तिघटनायाश्च प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति एवं चेति । पृथक्
 प्रयोजकत्वेऽपि अनुमितिनिरूपितविभिन्नकारणतावच्छेदकशरीरे
 विशेषरूपेण प्रवेशोऽपि न शक्तिः न एकतरघटितलक्षणक-
 रणे अपरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिः एकतरव्याप्तिज्ञानज-
 न्यजातीयत्वस्यापरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावव्यक्तत्वादिति भावः ।
 कार्यतासामानाधिकरण्यस्थाने कार्यतावच्छेदकत्वनिवेशने जा-
 तावनुभवत्वव्याप्यत्वविशेषणं विनैव सत्त्वादिवारणं संभ-

वति तादृशजातीनां परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यनिविष्टत्वात्
 अनुमितिरस्यैव च तथात्वादित्याशयेनाह पर्वतेति ।
 व्याप्यपक्षविशेष्यपरामर्शयोरनुगतरूपेण हेतुतामते तद्रूपाय
 च्छिन्नजन्यतयैव ज्ञानान्तरातिव्याप्यनवकाशात्तादृशकारणता
 घटितप्रथमकल्पे व्याप्यविषयकत्वानिर्देश अवच्छेदकत्वस्य
 पर्यायनिवेशाद्विषयविशेष्यकत्वस्याधिकस्य परामर्शजन्यता
 तावच्छेदकत्वेऽपि नासम्य समुदायस्य एकदेशानतिरिक्त
 तथा समुदायस्यावच्छेदकत्वे तदेकदेशस्यापि तथात्वस्यायाह-
 तस्यात् अत एवावच्छेदककोटिप्रविष्टवह्नित्वादिजातेमादाय व
 ह्निपादिरूपाविषयेऽतिन्यासिधारणाय ज्ञानवृत्तिरिति ज्ञानसमयेते
 त्यर्थः । अथ बह्निगादिकमवच्छेदकविशेषणतया अवच्छेद
 कतायामेवावच्छेदकं न तु कार्यताया तथा च कथं त
 ज्ञातिमादायातिप्रसक्तिं न च स्वावच्छिन्नविधेयताकृतस
 म्यग्भेदं कार्यविशेषणतया वह्नित्वमपि कार्यतावच्छेदकमिति
 वाच्यं तादृशपरंपराया सम्यन्धत्वं मानामात्राद् विप
 रितासम्यग्भेदेन च बह्विवस्यातिप्रसक्ततया अवच्छेदकत्वायोगा
 दिति चेन्न अवच्छेदाश्रये साक्षात्परंपराया या यावन्ति
 विशेषणानि तावत्स्वेककार्यतावच्छेदकत्वोपगमे बाधकाभावात्
 कार्यतावच्छेदकादिविशेषणस्य कार्यतादौ तदवच्छेदकत्वे वा अय-
 च्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमकामात्रेऽपि न ज्ञानवृत्तीत्यादिष्वेवमर्थम् ।
 न च व्यधिकरणस्यानवच्छेदकत्वानेयमाद्विषयवृत्तर्त्तं कार्यनावच्छेद
 कृतसमय इति वाच्यं साम्रादयच्छेदाश्रयविशेषणतया विलक्ष
 णायच्छेदकतायामेव सामानाधिकरण्यापेक्षणात् अवच्छेदकध
 र्कानां भेदेऽपि अवच्छेद्यज्ञाननिरूपिताया अवच्छेदकत्वप
 र्याप्त्यधिकरणं यादृश तादृशप्रकारावच्छेदाश्रयविषयताया अ
 भेदादवच्छेद्यकार्यत्वादेरभेद इति बाह्विधेयज्ञानुमिति पराम
 र्शजन्या इत्याकारके कार्यकारणभावग्रहे अनुमितिविषयता
 या ऐक्यात् कार्यकारणमात्रैक्यम् अनुमितित्वयह्निगादीनां
 अवच्छेदकताविलक्षण्येन तावत्समुदायं यद्यपि नैकमवच्छेदकत्व
 तथापि तत्कार्यतानिरूपितावच्छेदकतात्वेन तदवच्छेदकताना
 व्यासज्यवृत्तिन्वे बाधकाभावः । तादृशानुगतरूपायच्छिन्नाय

च्छेदकत्वाधारतायाः समुदायवृत्तिधर्मेनैवावच्छेदादित्यलं पल्लवेन ।
 तादृशजातिमज्ज्ञानत्वस्य लक्षणत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धे-
 न तादृशजातिवैशिष्ट्यस्य ज्ञानत्व इव विषयवृत्तिधर्मेऽपि स-
 त्वेन तद्यायर्तनाय ज्ञानत्वत्वरूपेण ज्ञानत्वस्याप्यवश्यं निवेश-
 नीयतया गौरवमिति तदुपेक्षितं ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यका-
 दिपरामर्शजन्यताघटितज्ञानवृत्तिजातिमादाय लक्षणं दुष्करं
 तत्र विषयवृत्तिज्ञानत्वादिजातिमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति
 तादृशपरामर्शजन्यताघटितमपि लक्षणं संभवतीति सू-
 चयितुं ज्ञानवृत्तित्वविशेषणं परित्यज्य कल्पान्तरमाह सा-
 मानाधिकरण्येन चेति । कार्यविशेषणतया विलक्षणमवच्छे-
 दकत्वमिह सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वम् । अतो ज्ञानत्वादेः
 कार्यतासमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । यत्तु भालोकादिलिङ्गका-
 नुमितौ धूमादिलिङ्गकपरामर्शस्य व्यभिचारवारणाय स्वसमाना-
 धिकरणतत्तल्लिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्तरपर्यन्तानुद्देश्यकवह्वादिबि-
 धेयकानुमितित्वमेव तल्लिङ्गकपरामर्शजन्यतावच्छेदकं वाच्यं त-
 था च परामर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य परामर्शजन्यताव-
 च्छेदकत्वात्तदादाय प्रत्यक्षादावतिप्रसक्तियारणाय सामानाधि-
 करण्येनेति कल्पानुसरणमिति । तत्र सार्धीयः । अव्यवहितोत्त-
 रत्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वं ऽनुमितित्वनिर्देशस्य निष्प्रयोजनकतया
 ऽसंभवप्रसङ्गात् न एवमव्यवहितोत्तरत्वनिवेशो ह्यपि व्यभिचारः
 प्रसज्येत येन तद्वारकतया अनुमितित्वनिवेशनं सार्धकं भवेत् ।
 अधानुमितित्वाप्रवेशे धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरोत्पन्नतत्समाना-
 धिकरणात्मघटसंयोगद्वित्वाद्यधिकरणे घटादौ परामर्शाभावेन
 व्यभिचार इत्यनुमितित्वनिवेशसार्धक्यम् । न च विषयविशेषावगा-
 दित्वनिर्देशाद्विषयसंयोगादिव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । अव्यवहितो-
 त्तरत्वनिर्देशे विषयविशेषावगाहितायाः प्रयोजनान्तरमाधेनानि-
 र्येतात् । न च कार्यनिरूपितं वैशिकव्यापकत्वं न कारण-
 ताघटकम् । अपि तु कार्यतावच्छेदकव्यापकसामानाधिकरण्य-
 प्रतियोगित्वम् । अत एव क्रियानधिकरणोत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्यापि
 तस्यास्तरकारणत्वमिति वाच्यम् । प्रकृते कार्यनिरूपितवै-
 शिकव्यापकतायाः कारणत्वाघटकत्वे कार्यधिकरणदेशत्यस्य

कारणाधिकरणदेशत्वानियतत्वनिर्वाहात् । क्रियाधिकरणे उ-
 त्पद्यमानः संयोगो यथा तदनधिकरणोत्तरदेशो जायते तथा प-
 रामर्शाधिकरणे इयं तदनधिकरणेऽपि सिद्धभावादियदितानु-
 मित्युत्पादस्य दुर्वारत्वादिति चेत् । सत्यम् । अनुमितित्वमनिवेश्य
 स्वसमानाधिकरणपरामर्शव्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदक-
 त्वे संयोगादिविशेषे व्यभिचारो ऽस्त्येव तद्वारणाय स्याद्व्यव-
 हितपूर्ववर्तिपरामर्शसामानाधिकरण्यमेव विशेषणतया जन्यता-
 वच्छेदकमुपेयतां तथा च तद्विशिष्टाधिकरणं परामर्शाधिकरणमे-
 वेति तदुपलक्षितस्य संयोगादेः परामर्शव्यभिचारेऽपि त-
 द्विशिष्टाधिकरणताघटितव्यापकतागर्भकारणत्वमक्षतमित्यनुमिति-
 त्वनिवेशनमफलम् । न च स्वत्वानुगमेन नोलभ्यमानस्य
 कायतावच्छेदकत्वमपि न अन्यवहितोत्तरत्वसामानाधिकरण्यो-
 भयसम्बन्धेन परामर्शविशेष एव तज्जन्यतावच्छेदकः तस्य
 चानुमितिरूपकार्यं विशेषणतया न कारणताघटकत्वसंभवः ।
 परामर्शासमानकालोन्निविद्यदयस्यपरामर्शजन्यानुमित्यधिकरण-
 तायाः परामर्शविशिष्टानिरूपितत्वेन कारणत्वाघटकतया प-
 रामर्शस्य तादृशानुमित्यकारणत्वप्रसङ्गात् । न हि वि-
 शेष्यानेकपिनाधिकरणतावच्छेदककालावच्छेदेन विशेष्ये अस-
 म्यङ्गे व्यावर्तके अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वरूपमाधि-
 करणतानिरूपकविशेषणत्वमुपेयते किं रूपलक्षणत्वमेव भू-
 तलाद्यधिकरणे पुरुषादेः सत्त्वज्ञायां पुरुषाद्यसम्बन्धेन त-
 द्वावर्तकेनापि दण्डादिना विशिष्टस्य पुरुषादेराधिकरणत्वस्य
 भूतलादायमायात् । परामर्शोपलक्षितस्य संयोगादेर्घटादौ
 व्यभिचार एवेत्यनुमितित्वनिवेशनमावश्यकमिति प्राच्यम् ।
 तदधिकरणतावच्छेदककालावच्छेदेनावृत्तेरप्येककालावच्छिन्नत्वा-
 विशेषितस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदधिकरणतानिरूप-
 कतावच्छेदकत्वोपगमात् । अत एव सिद्धिसिद्धाद्यविशेष-
 यकाले कालान्तरावच्छिन्नतदधिकरणात्मवृत्तिसिद्धाद्यविशेष-
 दविशिष्टसिद्धिनिरूपिताधिकरणतासत्त्वेन विशिष्टसिद्धयमात्र-
 रूपपक्षताया अविर्बाह इत्यालोच्य वीधितिकृतां पक्षनाग्रये
 एकक्षणावच्छिन्नत्वविशेषितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिद्धौ

सिपाध्रयिपाविरहवैशिष्ट्यमित्यभिधानं संगच्छते अत एव
पक्षताया विशिष्टाभावरूपाया अतीन्द्रियक्षणघटितत्वेनातीन्द्रि-
यतया प्रत्यक्षासंभवाभिप्रायेण विशेष्याद्यभावरूपाया इत्य-
नुपदं तदभिधानस्यापि संगतिः । एवं चानुमितित्वस्य
परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यप्रवेशेऽपि नोक्तव्यभिचारप्रसङ्गः ।
घटादौ परामर्शाधिकरणतानियतायाः तदुपलक्षिताधिकरण-
ताविलक्षणायाः सामानाधिकरण्यघटितसम्बन्धेन परामर्श-
विशिष्टाधिकरणताया असत्त्वात् । नापि विनश्यदवस्थपरामर्श-
जन्यानुमित्यधिकरणतायाः कारणताघटकव्यापकतायामनिवेशे
तस्याः परामर्शरूपकारणनियम्यता न स्यादिति दूषणस्या-
प्यवकाशः तदधिकरणताया अपि विशिष्टाधिकरणतात्वेन तादृश-
व्यापकतायां प्रवेशात् अस्तु वा स्ववृत्तित्वस्ववृत्तिधूमादिपराम-
र्शाव्यवहितोत्तरत्योभयसम्बन्धेनात्मविशिष्टत्वमेव धूमादिपरामर्श-
जन्यतावच्छेदकं तावताप्यन्यलिङ्गकानुमितौ तस्य व्यभिचार-
धारणात् । आत्मवृत्तित्वविशिष्टस्यैवाधेयतयात्मविशिष्टस्याप्य-
नात्मन्यवृत्तेरिति ज्ञानत्वादिकं निवेद्यापि संयोगादौ व्य-
भिचारधारणसंभवात् । विनिगमनाविरहेण तस्यापि कार्य-
तावच्छेदकताया दुर्वारत्वादतिप्रसङ्गाच्च । न चाव्यवहितमाक्-
क्षणावच्छिन्नतद्विङ्गकपरामर्शाधिकरणताविशिष्टसधायस्तल्लिङ्ग-
कपरामर्शजन्यतावच्छेदकसम्बन्धः एवं च शुद्धमनुमितित्वमेव
तज्जन्यतावच्छेदकं शुद्धज्ञानत्वादिकं च नित्यसाधारणमिति न
तथात्वसंभय इति वाच्यं तथा सति ज्ञानत्वस्य का-
र्यतावच्छेदककोट्यप्रवेशेन तद्वारकविशेषणोपादानानुपपत्तेः ।
तस्मात् यत्साध्यपक्षकानुमितिरेकलिङ्गकपरामर्शजन्यैव प्रसिद्धा
तत्पक्षकतत्साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यताघटितमेव लक्षणमभि-
प्रेतं पर्वतादिपदमपि तत्पक्षादिपरमेव तत्र च न परा-
मर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रस-
क्तिरिति । तथा च ज्ञानत्वघटितयादृशसाध्यकानुमितिरेकलिङ्ग-
कपरामर्शादेव तदनुमितिकारणताघटितमपि लक्षणं ज्ञानवृत्तिव्यवि-
शेषणमुपेक्ष्य सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वं निवेद्य कर्तुं शक्यते
इत्याशयेन सामानाधिकरण्येन चेत्यभिहितमिति तत्त्वम् ॥

ननु विशिष्टमैशेष्ययोच्चातिव्याप्तिवारणाय नानापदार्थघटित-
गुरुतरव्याप्त्यविषयकत्वनिवेशनमयुक्तं अभावत्वादियत्किंचिद्व्याप्ति-
घटकपदार्थाविषयकत्वं निषेधयापि तद्वारणसम्भवात् जातिघटनया
अमन्त्राद्यनुमितेरपि सप्रहादित्याशयेनाह व्याप्तिमान इति ।

(दी०) व्याप्तिमाने ऽवश्यं यासमानो यस्तादृशानुमि-
त्यविषयस्तद्विषयत्वमानं वा ग्राह्य या कां चिदनुमितिव्य-
क्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्म-
समवायित्वमिति वा वक्तव्यम् । अनुभवत्वजात्यनङ्गी-
कारं तु तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वं वक्त-
व्यम् । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य-
तावच्छेदनावच्छिन्ना या विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारण-
ताप्रतियोगिककार्यता तत्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वं तच्चमित्यपि पश्चित् ।

(गा०) व्याप्तिज्ञानविषयनदघटकपदार्थागतराविषयकत्वनिरे-
क्षोऽतिव्याप्त्येदं शङ्क्यात् अवश्यमिति । अनुमिती नियतमास-
मानव्याप्तिघटकसाध्याद्यविषयकत्वनिवेशस्यासम्भवसंपादकत्वादस-
म्भवं इत्यतस्तादृशानुमित्यविषय इति प्रकृतसाध्यकयत्कि-
ंचिदनुमित्यविषय इत्यर्थः । यत्किञ्चिदनुमिति विषयतायां प्र-
कृतसाध्यादिसाधारणत्वान् सामान्यनोऽनुमिति विषयतायां
प्रकृतसाध्यकयापरमेयविशेष्यकसमूहालम्बनानुमिति विषयतायां
ह्य केवलान्वयित्वात् । प्रकृतसाध्यकेति यत्किञ्चिदिति वा
तिव्याप्त्यसम्भवाद्योर्गारकतामाविष्कृतुमेवोक्तमङ्ग्याभिधानं निवेश-
स्तु तादृशपदार्थस्य वस्य चिदेकस्य विशिष्टैवेत्यप्यधेयम् ।
अनुमन्तव्याप्यजातिघटितलक्षणे परामर्शत्वावच्छिन्नकारणता
प्रतियोगिकव्याप्त्यविषयकवृत्तिकार्यताशालिन्नेन वनिषयानुमि-
तीना निवेशनमयुक्तं तदर्थानाम् एकानुमितिप्राप्तिमुपादाया
नुभवत्वव्याप्यजात्या तद्व्यक्तिजातीयत्वस्यापि लघोलक्षणत्व-
समवादिन्याशयेन तादृशजातिघटितलक्षणं तथैव निष्क-

र्षयति यां कां चिदिति । अनुभवत्वस्य तच्चक्षकित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक एव भेदो निविष्टः न त्वनुभवत्वत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकः अनुभवत्वत्वशरीरे सकलानुभवसमवेत-
त्वस्य निविष्टत्वात् तदवच्छिन्नभेदनिवेशनेनैवानुभवत्वज्ञानत्वा-
दिसकलव्यापकजातिवारणसंभवे भेदप्रतियोगितावच्छेदकशरीरे
अनुभवेतरासमवेतत्वनिवेशनेनान्यत्वान्तस्य ज्ञानत्वादिसाधारण्यं
संपाद्य तद्वारणायानुयोगिन्यनुभवान्यासमवेतत्वरूपाविशेषणान्तप्र-
वेशस्य प्रक्षालनाश्रित्याविन्यायविषयत्वात् तद्यक्तिसमवेतप्रत्य-
क्षासमवेतधर्मसमवायित्वस्य लक्षणत्वसंभवेऽपि न क्षतिः अ-
नुभवत्वव्याप्यताघटितपूर्वलक्षणस्यैवेदानीं निष्कर्षणात् तद्यक्ति-
पदेन प्रत्यक्षादिव्यक्तिमुपादाय उक्तशब्देन प्रत्यक्षादिलक्षण-
मपि संभवतीत्याशयेन प्रत्यक्षाद्यसमवेतत्वं नोपात्तमिति कं-
चित् । तन्न तद्यक्तिसमवेतयत्किंचिदनुभवासमवेतधर्मसमवायि-
त्वमित्येकशब्देन प्रमाचतुष्टयलक्षणसंभवात्तथानभिधानवीजानु-
योगस्य तावताप्यपरीहारात् । धर्मसमवायित्वमिति । समवा-
येन तद्वत्त्वमित्यर्थः यथाश्रुते कालिकादिसम्बन्धेन तादृशानु-
मितित्वसमवायस्यातिव्याप्ततया सम्बन्धविशेषेण समवायव-
त्तानिवेशस्यावश्यकत्वे समवायस्यैव सम्बन्धताया उचितत्वात् ।
नन्वनुभवचतुष्टयसाधारणी जातिरप्रामाणिकी प्रत्यक्षत्वस्यैव
विशेषणधोजन्यतावच्छेदकत्वसंभवादिति स्मृत्यन्यज्ञानत्वमेवानुभ-
वत्वं तथा चानुभवत्वान्यत्वविशेषणमयुक्तं स्मृत्यन्यत्वादिशिष्ट-
स्यापि ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वानतिरिक्ततया विशेषणान्तरेण धारि-
तत्वात् । एवमनुभवान्यासमवेतेति स्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतेत्य-
र्थकं तत्र । स्मरणभिन्नज्ञानत्वनिवेशनमनतिप्रयोजनकं ज्ञानान्य-
समवेतेच्छात्वादस्तद्यक्तिसमवेतत्वविशेषणेनैव धारणात् स्मर-
णान्यान्यत्वेन स्मृत्युपादानमपि न हि घट इत्यादिवक्तव्येऽनघट
इति कश्चिद्वदतीति न्यायेनायुक्तमित्यत आहानुभवत्वेति । अनु-
भवत्वजात्यङ्गोक्तमते अनुभवत्वान्यत्वविशेषणस्यानुभवत्वव्याप-
नायावश्यकतया तदनङ्गीकारे त्वित्युक्तम् । मूलोक्तलक्षणे च-
क्रवर्तिव्याख्यानमुपन्यस्यति व्याप्तीति । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेति
भूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नेत्य-

र्थः । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नेति बहिःशाय्यप्रकारतानिरूपितपरं
 तन्वायच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयवापच्छिन्नेत्यर्थः धूमो बहिःशाय्य
 इत्याकारकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयस्य करणविधया हेतुत्व
 तज्जन्यतायच्छेदक धूमलिङ्गकगृह्यविधेयकानुमितिव बहिःशाय्य
 धूमवान् पर्यंत इत्यादिपरामर्शस्य च तद्व्यापारविधया तत्र त
 ज्जन्यतायच्छेदक च पर्यंतत्वावच्छिन्नपक्षकगृह्यवापच्छिन्नविध
 यताकधूमलिङ्गकानुमितित्वम् अथ च धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यक
 व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतायच्छेद
 कीभूतोपदर्शितधर्मावाच्छिन्नवाप्यप्रकारतानिरूपितपर्यंतत्वावच्छि
 न्नविशेष्यताकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिका च या पर्य
 तो बहिःमानिर्गतादृशानुमितिनिष्ठा कायना तादृशकार्य
 तासमानाधिकरणानुमत्तस्याप्यजानिधानुमितित्वजातिरेव ता
 मादाय सकलानुमिती लक्षणसमन्वय बहिःशाय्यधूमरूप
 पर्यंतवानित्यादिनिर्दिष्टादृशोपध्वृत्ततयाविधनिश्चयवापच्छिन्न
 विशेषणतायच्छेदकप्रकारकज्ञानोपकारणताप्रतियोगिककार्यतामादा
 यातिप्रसङ्गवारणायावच्छिन्नान्त तथा च बहिःशाय्यविशि
 ष्टावच्छिन्नपर्यंतप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नतादृशकार्यताया धूम
 रथावच्छिन्नविशेष्यकबहिःशाय्यप्रकारकनिश्चयत्वावाच्छिन्नकारणता
 निरूपितकार्यतायच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् तामादायातिप्रसङ्ग ब
 हिःशाय्यधूमवान् पर्यंत इयेतादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताया
 अपि धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकबहिःशाय्यप्रकारकतादृशनिश्चयवृत्ति
 रवात्तादृशकारणतानिरूपितकार्यतायच्छेदकावच्छिन्नतादृशकार्यता
 मादायातिप्रसङ्ग इत्यतस्तादृशनिश्चयवृत्तिर्यमपहृत्य तादृश
 निश्चयत्वावच्छिन्नवनिर्देशन तादृशनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वं तदं
 र्थं अन्यथा बहिःशाय्यधूमवान्पर्यंत इत्यादिविशेषणतायच्छेद
 कप्रकारकनिश्चयस्य बहिःशाय्यप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न
 प्रकारतानिरूपितपर्यंतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयध्वं पर्यंत
 त्वावच्छिन्नविशेष्यतायच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्ति
 प्रकारताशालिनिश्चयत्वन च विनिगमनाविरहेण हेतुवाद्
 धिक त्वित्यादिन्यायेन तादृशनिश्चयहेतुताया अपि तथापि
 धनिर्धयत्वावच्छिन्नतया तादृशरूपितकार्यतामादायातिप्रसङ्गवार

णासंभवात् तादृशनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वनिवेशे च वह्निय्याप्य-
धूमवान् पर्वत इत्येतादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकानिश्चयहे-
तुताया वह्निय्याप्यो धूम इत्येतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन तादृ-
शनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वेन न दोषः । वह्निय्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देश
इत्येतादृशविशिष्टधूमविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यताया अपि धूम-
त्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकानिश्चयत्वावच्छिन्ना या विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकानिश्चयविधया कारणता तत्प्रतियोगिक-
व्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहियोधनिष्ठकार्यतासमानाधिकरणत्वा
त् उक्तातिप्रसङ्गधारणासंभवेन तादृशकार्यतासमानाधिकर-
णमपहाय तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनम् । एवं च तादृश-
व्याप्तिप्रकारकानिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेद-
कीभूतवह्निय्याप्यवच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वेन वह्निय्याप्य-
त्वाविशिष्टधूमावच्छिन्नपर्वताविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नायाः का-
र्यतायाः अनवच्छिन्नत्वाभातिप्रसङ्गः । अथैवमपि वह्नि-
व्याप्यत्वावच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदक-
घटकीभूतेन बुद्धित्वेन वह्निय्याप्यत्वविशिष्टधूमावच्छि-
न्नपर्वताविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यताया अवच्छिन्नत्वा-
भातिप्रसङ्गधारणसंभवः न च तदवच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र
तदवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरत्वात् नाय-
च्छेदकैकदेशानन्त्यावच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्ग इति याच्यं
समुदायस्य एकदेशानतिरिक्तत्वात् समुदायस्य तथात्वे एकदे-
शस्यातथात्मित्यस्य शब्दमात्रत्वात् इति चेन्न तदवच्छेदका-
वच्छिन्नेत्यत्र तदवच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
पर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं विवक्षितं न्यूनाधिकपदार्था-
वच्छिन्नोक्तजन्यतयोरवच्छेदकत्वे च नैकधर्मावच्छिन्नपर्याप्ति-
के न्यूनाधिकवृत्तिभ्यां तावत्पदार्थसमुदायत्वाभ्यामेव तत्प-
र्याप्त्यवच्छेदादिति नातिप्रसङ्गः प्रकृते च व्याप्तिनिश्चयव्याप्यव-
शानिश्चयनिरूपितजन्यतावच्छेदककुक्षिनिविष्टपदार्थानां न्यूना-
धिकमावविरहेण एकैव समुदायत्वेन तदुभयावच्छेदकता-
पर्याप्तिरप्यदिष्टपते अतो नासंभवः । अथ धूमो वह्निय्याप्य
इत्येतादृशव्याप्तिनिश्चयस्य धूमलिङ्गकवह्निविधेयकानुमितित्वमेव

जन्यतावच्छेदकमुपेयते न तु तत्र पक्षविषयत्वान्तर्भावः तथा
 सत्यनन्तपक्षमेवेन तत्कारणताबाहुल्यप्रसगात् बहिःशेषधूमवान्
 पर्वत इतिपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ च परंतविषयत्वा
 न्तर्भावः आवश्यक अन्यपक्षकानुमितौ तदहेतुत्वान् कथ
 तादृशजन्यतावच्छेदकत्वयोरेकपदार्थावच्छिन्नपर्याप्तिरित्येव न च
 तदवच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्र तदवच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमेव
 निवेशनीयं न त्वेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतायच्छेदकता
 कत्व धूमो बहिःशेष इतिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनि
 श्चयजन्यतावच्छेदककोटौ धूमनिष्ठविशेषणताया निवेशात् । बहि
 शेषधूमवान् पर्वत इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्य
 तावच्छेदककोटौ च तन्निष्ठविशेषणतावच्छेदकताया एव नि
 वेशात् नैतादृशजन्यतावास्तादृशजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्था
 वच्छिन्नत्वमिति नातिप्रसङ्गः प्ररते च परामर्शजन्यतावच्छेद
 ककोटौ पक्षविषयत्वस्याधिकस्य निवेशोऽपि तज्जन्यताया व्या
 प्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमव्याहतमवेति ना
 सभय इति शास्त्र्य धूमो बहिःशेष इत्येतादृश्यासि
 निश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ परंतविशेष्यतया अनिरूपित
 महानसादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितबह्विधिविधेयताया अपि च
 ह्निविधेयतात्वेन निवेशात् बहिःशेषधूमवान् पर्वत इत्येतादृश
 परामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ च परंतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितबह्वि
 धिविधेयताया एव निवेशात् परामर्शजन्यताया व्याप्तिनिश्चय
 जन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमिहाह । एव व्याप्ति
 निश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ । तद्व्यतिहितोत्तरत्वमन्यलिङ्गकानु
 मितौ व्यभिचारवारणाय निवेशनीयं न तु व्याप्यव
 च्छानान्यव्यतिहितोत्तरत्र गौरवान् व्याप्यवचनानिश्चयजन्यता
 वच्छेदककोटौ न तन्निवेशः तन्निवेशोऽपि धूमो बहिःशेष इत्ये
 तादृशज्ञानकारीनान्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारात् अपि न
 व्याप्यवचनानिश्चयव्यतिहितोत्तरत्वमेव तथा च परामर्श
 जन्यताया न व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्व
 मिति चेन्न । कारणव्यापारनिरूपितफलनिष्ठजन्यतयो प्रार्चानमते
 एकधर्मावच्छिन्नवनियमादगत्या परंपक्षकधूमलिङ्गबह्विधे

यकानुमितित्वमेव व्याप्तिज्ञानपरामर्शयोर्जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च तादृशजन्यतयोरेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताकत्वमक्षतमेवेति नानुपपत्तिः एतादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् अयमेवास्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिप्रकारकज्ञानात्यकारणताया अपि बहिर्व्याप्यधुमवान् पर्वत इत्येतादृशानिश्चयवृत्तित्वात् तत्प्रतियोगिककार्यतायास्तादृशव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टपरामर्शवृत्तित्वमपहाय तदवच्छिन्नत्वनिवेदः पदान्तरव्यावृत्तिस्तु पूर्वबह्वोभ्या । अत्र व्याप्यविषयकवृत्तित्वस्य निवेशेनैव विशिष्टवशिष्ट्यबोधादिवृत्तिकार्यतामादायानिप्रसङ्गवारणं संभवति गुह्यतरव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य निवेशादौरव्याप्त्यप्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

मिश्रव्याप्यानमुपन्यस्यति परे त्रिति ॥

(दी०) परे तु पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणं तथा च पक्षतासद्वृत्ततादृशपरामर्शजन्यत्वमर्थः यथोक्ताया विशेष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्षवारणाय परामर्शस्योपादानं तच्चेन जनकत्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वं च विवक्षितं तेन बाधादिकालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेन परामर्शेन जन्ये पक्षतायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः । तद्वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) यथाश्रुतव्याख्येयलक्षणे पक्षताजन्यत्वनिवेशान्मूलोक्तशब्दाच्छङ्कायाह पक्षधर्मतेत्यत्रेति । प्रतिपाद्यकोटिनिविष्टत्वं सप्तम्यर्थः तत्र पक्षतेत्यत्रान्वेति तथा च पक्षधर्मतेत्यत्र तत्पदप्रतिपाद्यकोटिनिविष्ट पक्षतेत्यर्थः तथा च पक्षपदं न धर्मिमात्रपरमपि तु पक्षताविशिष्टधर्मिपरमेवेति भावः । विशेषणमिति ज्ञानपदार्थ इत्यादिः । धर्मव्यपदिपदिदेशदणधेन

विषयतया ज्ञानान्वयिनि धर्मिरूपविशेष्याशे न तस्य विशेष-
णान्वयमय परामर्शाविषयस्य तस्य तद्विषयविशेषणत्वा
समवात् दण्डाद्यविषयकस्य पुरुषादिज्ञानस्य पुरुषादेर्दण्डादि-
मत्त्वेऽपि दण्डादिविशिष्टपुरुषाद्यविषयकत्वात् दण्डपुरुषावि-
त्पादिज्ञानस्य दण्डादिविषयकत्वेऽपि न तद्विशिष्टविषयकत्व
विषयताच्छेदकस्यैव विषयविशेषणत्वात् न पक्षतोपलभितध
र्मिविषयकमेव ज्ञानमिह विश्रित तथा सत्यपि पक्षता
जन्यत्वसहित परामर्शजन्यत्वं जन्यान्नात् सम्यक्ते विशेष्यभूत
तदन्वयिना तदन्वयिनो विशेषणत्वात् ज्ञानविशेषणपक्षता
या ज्ञानान्वितमन्वयपदार्थजन्यतायामन्वयादित्याशयेन त
थैव लक्षणार्थमाह तथा चेति । अथारुण्या गरा
सोम क्रीणार्तात्यादौ गरादागारुण्यादे साक्षात् प्रकार
तथा तत्र तस्य विशेषणान्वयमवेन गरादिसाध्यनया
प्रतीयमाने सोमत्रयादौ आरुण्यादिसाध्यताप्रतीति सम-
तीति प्रवृत्तस्थले तु पक्षताया ज्ञानाशे साक्षादप्रकारगज्ज्ञा
नान्वयिना जन्यत्वेन कथमन्वय । न आरुण्येत्यत्रापि आरुण्य
गवि न साक्षात्प्रकार । अमेदसम्यन्धेनारुण्यविशिष्टाया एव
तत्र साक्षात् प्रकारत्वात् तथा च परपरया गवि प्रकारस्यापि
आरुण्यस्य यथा गवान्वयिना तृतीयार्थसाध्यत्वेनान्यपक्षता
प्रवृत्तेऽपि ज्ञानविशेषणधर्मताया प्रकारभूतधर्मिणे प्रकारभिव
न्या पक्षताया ज्ञानान्वयिताच्छेदकावच्छिन्नमन्वयत्वे ऽन्य-
त्समप्रतीति वाच्यम् । विशेषणविमर्शमेदार्थकतया अरुणाभेद
स्यारुण्यपर्यवसितस्य साक्षाद्गोविशेषणत्वसमवात् । मैव लो
हितोष्णीया अतिव प्रचरन्तीत्यादौ यथा लोहितस्य अतिव
कृप्रचरणाशे परपरया विशेषणस्यापि तदन्वयिना इष्टसाध्यनत्वेना
म्वयस्तथा प्रवृत्तेऽपि परपरया ज्ञानविशेषणभूतपक्षताया अपि
जन्यतान्वये बाधकामावात् । एव विशेषणविमर्शे सार्थकता
मते अरुण्येत्यादावारुण्य गवि परपरयैव प्रकार इति साक्षात्
तरप्रकारस्यैव तदन्वयिना अन्वय इति नियमामावात् । अथ
अथ तु परपरया म्वविशेष्येऽन्वयिनापि स्वान्वय तथापि जन्य
ताया ज्ञानान्वये उपलक्षणतया मासमानविषयाशे प्रकारिभू

तायाः पक्षताया जन्यतान्ययो न संभवतीति उपलक्षणपु-
च्छलग्नस्य विशेषणत्वायोगात् लोहितोष्णीषा इत्यादौ लौहि-
त्यविशेष्यीभूतोष्णीषादावपि ह्यसाधनतान्वयोपगमेन लौहि-
त्यस्यारुणयेत्यादावारुण्यविशेष्यतद्धर्मिणोऽपि कयसाधनत्वान्व-
योपगमेनारुण्यस्योपलक्षणपुच्छलग्नत्वाभावेन सामञ्जस्यात् प्रकृ-
ते च परामर्शाविषयेऽनुमितिजनकत्ववाद्येन तदन्वयायोगात् ।
उपलक्षणताया एव वाच्यत्वादिति चेन्न । प्रकृतेऽपि जन्यपद-
स्य प्रयोज्यपरतया कारणतावच्छेदकप्रविष्टविषयाणामपि अनुमि-
तिप्रयोजकतया तेषामपि जन्यपदार्थान्वयः संभवत्येवेति सा-
मञ्जस्यात् परामर्शादिप्रयोज्यताया लक्षणघटकत्वेऽपि परामर्शा-
द्यन्वादिप्रयोज्यताशरीरे जनकजनकत्वादिना या अन्यथासि-
दिस्तद्वनिरूपकत्वस्य निवेशेनानुमितिजन्यप्रत्यक्षादौ अतिव्या-
तिवारणसंभवात् विषयप्रयोजकतायाश्च लक्षणघटकत्वे-
न न विवक्षा अतो न लक्षणे ध्यर्थविशेषणता । वस्तुतो ज्ञानां-
शे पक्षनाश्रयधर्मिभूतिताविषयकत्वस्य साक्षात् प्रकारतया
भावे पक्षताया अपि धर्मिषारतन्त्र्येण स्वाश्रयधर्मिभूतिवधि-
पयकत्वसम्यन्धेन तदंशेऽन्वयः स्वीक्रियते तथा च ज्ञानांशे परं-
परासम्यन्धेन साक्षात् प्रकाराभयन्त्याः पक्षताया जन्यत्वान्व-
यो निरायाच एव दण्डिनं पुरुषमानयेत्यादौ अन्तरा मास-
माने मत्वर्थसम्यन्धे आनयनकर्मत्ववाधेऽपि दण्डादायानय-
नकर्मत्वान्वयो दण्डादेरपि स्वसम्यन्धभेदसम्यन्धेन पारतन्त्र्ये-
ण पुरपादौ साक्षात्प्रकारत्वोपगमेनोपपादनीयः । यत्तु प-
क्षतायाः सहकृतत्वसम्यन्धेन ज्ञानविशेषणत्वात् पक्षताजन्य-
त्वलाम इति तदसत् । परंपरया विशेषणस्य परंपराघटकत-
त्त्वपदार्थघटितपरंपरासम्यन्धातिरिक्तसम्यन्धेनान्वये आकाङ्क्षा-
विरहात् अन्यथा दण्डी पुरुष इत्यादौ एककालीनत्वादिस-
म्यन्धेनापि पुरपादौ पारतन्त्र्येण दण्डदण्डत्वाद्यन्वयापत्तेः । भे-
रणयेत्यादावारुण्यरूपधर्म एवारुणपदार्थः तत्पदोत्तरवृत्तीयैषा-
रुण्यस्य कयसाधनत्वं बोध्यते न तु विशिष्टान्वयपलापलाम
इति मीमांसासिद्धान्तः । तदुक्तं वृत्तीयया गुणस्थैष साधनत्वं
श्रुतं प्रति विम्पष्टं गम्यते न तु द्रव्यप्रारैष सिध्यति इति । आ-

विषयतया ज्ञानान्वयिनि धर्मिरूपविशेष्यांशे न तस्य विशेष-
 पणत्वसमवाय परामर्शाविषयस्य तस्य तद्विषयविशेषणत्वा-
 संभवात् दण्डाद्यविषयकस्य पुरुषादिज्ञानस्य पुरुषादेर्दण्डादि-
 मत्त्वेऽपि दण्डादिविशिष्टपुरुषाद्यविषयकत्वात् दण्डपुरुषावि-
 त्यादिज्ञानस्य दण्डादिविषयकत्वेऽपि न तद्विशिष्टविषयकत्वं
 विषयताग्रच्छेदकस्यैव विषयविशेषणत्वादनः पक्षतोपलक्षितध-
 र्मिविषयकमेव ज्ञानमिह विप्रक्षितं तथा सत्यपि पक्षता-
 जन्यत्वसाहित परामर्शजन्यत्वं जन्यान्तात् लभ्यते विशेष्यभूत-
 तदन्वयिना तदन्वयिनो विशेषणत्वात् ज्ञानविशेषणपक्षता-
 या ज्ञानान्वितजन्यपदार्थजन्यतायामन्वयादित्याशयेन त-
 दैव लक्षणार्थमाह तथा चेति । अयारुणया गवा
 सोमं क्रीणातीत्यादौ गवादाचारुण्यादेः साक्षात् प्रकार-
 तथा तत्र तस्य विशेषणत्वसमवेन गवादिसाध्यतया
 प्रतीयमाने सोमकयादौ आरुण्यादिसाध्यताप्रतीतिः संभ-
 वतीति प्रकृतस्थले तु पक्षताया ज्ञानांशे साक्षादप्रकारत्वाज्ज्ञा-
 नान्वयिना जन्यत्वेन कथमन्वयः । न आरुणयेत्यत्रापि आरुण्य-
 गवि न साक्षात्प्रकारः । अमेदसम्यग्धेनारुण्यविशिष्टाया एव
 तत्र साक्षात् प्रकारत्वात् तथा च परपरया गवि प्रकारस्यापि
 आरुण्यस्य यथा गवान्वयिना तृतीयार्थसाध्यत्वेनान्वयस्तथा
 प्रकृतेऽपि ज्ञानविशेषणधर्मतायां प्रकारीभूतधर्मिणि प्रकारमिव
 न्या पक्षताया ज्ञानान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वे ऽन्वय-
 संभवतीति वाच्यम् । विशेषणविमर्करभेदार्थकतया अरुणाभेद-
 स्यारुण्यपर्यवसितस्य साक्षाद्गोविशेषणत्वसमवात् । यैवं लो-
 हितोष्णीया आत्विजं प्रचरन्तीत्यादौ यथा लौहित्यस्य ऋत्वि-
 कप्रचरणं परपरया विशेषणस्यापि तदन्वयिना दृष्टसाधनत्वेना-
 न्वयस्तथा प्रकृतेऽपि परपरया ज्ञानविशेषणीभूतपक्षताया अपि
 जन्यतान्वये बाधकामावात् । एव विशेषणविमर्के सार्थकता-
 मते अरुणयेत्यादाचारुण्य गवि परंपर्येय प्रकार इति साक्षात्
 तत्प्रकारस्यैव तदन्वयिना अन्वय इति नियमाभारात् । अथ
 मधतु परपरया म्विशेष्येऽन्वाविनापि स्वान्वय तथापि जन्य-
 ताया ज्ञानान्वये उपलक्षणतया भासमानविषयांशे प्रकारीभू-

ज्ञातुमशक्यतया न तल्लोकिकप्रत्यक्षसंभवः सिपाधयिपायोग्य-
 ताया उच्चेजकत्वमते सुतरां तथा योग्यतायास्तत्तत्क्षणात्म-
 कतया अयोग्यत्वादित्यत आह विशेष्याद्यभावरूपाया वेति ।
 सिपाधयिपाभावाविशेषितासिद्धभावरूपाया इत्यर्थः । आदिना सि-
 पाधयिपाभावरूपविशेषणाभावरूपपरिग्रहः यत्र विषयविशेषे सिपा-
 धयिपावशात् कदापि नानुमितिस्तत्र सिद्धभावमात्रं पक्षता यत्र
 च सिपाधयिपां चिना कदापि नानुमितिस्तत्र सैव पक्षतेति तयोः
 प्रत्यक्षस्य न दुरपवादत्वमिति भावः । न च परामर्शानुपादानेऽपि
 स्थलविशेषीयविशिष्टाभावरूपपक्षताजन्यत्वघटितलक्षणं संभवती-
 ति परामर्शोपादानमनर्थकमिति वाच्यं मूलोपात्तपरामर्शजन्यत्वांश-
 सार्थक्याय प्रत्यक्षविषयपक्षताया निवेशयितुं युक्तत्वात् परामर्श-
 जन्यत्वं परामर्शनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वं तत्र परामर्शनिष्ठ-
 त्वस्थाने परामर्शत्वावच्छिन्नत्वं तदुभयजन्यतयोरेकाघच्छेदकाव-
 च्छिन्नत्वं च निवेशयति तत्त्वेनेत्यादिना । तत्त्वेन परामर्शत्वेन
 पक्षताजन्यताघटकजनकतायां च न पक्षतात्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं
 प्रयोजनविरहात् तदुभयजन्यत्वं पक्षतापरामर्शोभयजन्यत्वं
 तथा च पक्षताजन्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या परामर्शत्वावच्छिन्न-
 जनकतानिरूपितजन्यता तद्वत्त्वं पर्यवसितम् । परामर्शत्वेन ज-
 नकताविषयाः प्रयोजनमाह तेनेत्यादिना । अथ परामर्शसत्त्वे
 ऽनुमितिरेव भविष्यति न तत्प्रत्यक्षम् अनुमितिसामग्र्या मि-
 श्रविषये बलवत्त्वास्तथा च कथमतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहारा-
 याह धाधादिकालीनेनेति । आदिपदात् साध्याभाष्यव्याप्यधत्ताहान-
 प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूपानुमितिप्रतियन्धकान्तरपरिग्रहः
 तथा च तत्रानुमितिसामग्र्येव नास्तीति भावः । पक्षताप्र-
 त्यक्षे परामर्शजन्यतासम्पादकं विशेषणमाह दैवात् प्रति-
 योगिविषयकेणेति । दैवात् कदाचित् स्वसामग्रीवशात् प्रतियोगि-
 विषयकेण केवलसिद्धिविषयकेण तथा च बहिर्व्याप्यधूमवान् प-
 र्यंतः पर्यंतविशेष्यकबहिर्निश्चयध्वेतिसमूहालम्बनस्मरणोत्तरकाली-
 नैतादृशनिर्णयाभाववानहमित्यादिप्रत्यक्षे पक्षताजन्यतावच्छेदकी-
 भूततादृशसिद्धभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नायाः परामर्शनिष्ठसिद्धिज्ञान-
 त्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाश्च सत्त्वात्प्रसक्तोऽतिप्रसंग

रूप्यस्य क्रयसाधनत्वं साधननावच्छेदकतया प्रयोजकत्वमेव
धूमाह्निमानित्यत्र धूमपदस्य मुख्यार्थपरत्वेति मते यथा हेतु-
पञ्चम्या धूमस्य कारणतायां विषयतया अवच्छेदकत्वरूपं घट्टि-
ज्ञानप्रयोजकत्वमेव प्रतिपाद्यते तथात्रापि हेतुनृतीयया साध-
नतावच्छेदकत्वप्रत्यायनसमवात् । आरूप्यस्य साधनताव-
च्छेदकत्वं साधयनामन्वयेन । तच्च तच्च द्रव्यद्वारेणावच्छेदक-
त्वं लाघवं सिध्यति उपपद्यते इति तदर्थः । एवं च गो क्र-
यसाधनतायां धृतिसिद्धायामारूप्यस्य तदवच्छेदकत्वे लाघवं
तदाग्रपट्टव्यान्तरनिष्ठकारणतामन्तरावच्छेदकत्वे गौरयमिति प्रति-
सन्धानेन गौनिष्ठकारणतायामारूप्यस्यावच्छेदकत्वनिश्चये आ-
रूप्यप्रतिष्ठितौ क्रयसाधनत्वमर्थात् प्रतीयते तादृशयोधे अ-
रुणयेतिपदस्य तात्पर्याद्गुणिपरतया अरुणपदस्य गुणिपरगो-
पदसमानलिङ्गतेति कारिकाभिप्रायः । तथा चेति ।
पक्षताया उपदर्शितविशेषणत्वे चेत्पर्यः । पक्षतासदृष्टतेति । प-
क्षताजन्यत्वे सति परामर्शजन्यत्वमर्थः परामर्शजन्यसाध्य-
व्याप्यहेतुप्रतिष्ठितपक्षप्रतिष्ठितयाग्राह्योपनादशपक्षाभावप्रत्यक्षादाव-
नित्यातिशयणाय पक्षनाजन्यत्वोपादानं । परामर्शजन्योपादा-
नस्य प्रयोजनमाह यथोक्ताया इति । यथोक्ताया सिषाधयिषा-
विरहप्रतिष्ठितसिद्धमात्ररूपाया । ननु तादृशभावस्य लौकिक-
प्रत्यक्षमेव न समञ्जसि एकशृणोश्चिच्छिन्नकामवृत्तिरूपातीन्द्रिय-
भणयदित्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताजन्यात् । यदि चैकात्मवृत्ति-
त्वमेव वैशिष्ट्यं सिषाधयिषाकालान्तरमिदौ कालान्तरावच्छेदेन
स्यसमानाधिकरणमिषाधयिषामावयनिरूपिततादृशवैशिष्ट्यमस्तेऽपि
तदानीं सिषाधयिषाविरहात्मकप्रतिष्ठेयतामात्रार्थिना निजिष्टा-
भायोऽन्नत एवान्यथा एकशृणोश्चिच्छिन्नप्रतियोगेऽपि तादृश-
मिद्वेर्द्धितीयशेषे मिषाधयिषाया उत्पत्तिस्तन्नाशो वा तत्र सिषा-
धयिषामावयनिरूपितवैशिष्ट्यमस्तेऽपि तस्या उत्पत्तिद्वितीयशेषे
तन्मते वा विदिष्टमावाप्त्यप्रमगादिति सिद्धेः सिषाधयि-
षाविरहेण वैशिष्ट्यं एकशृणोश्चिच्छिन्नकामवृत्तिरूपमिति यदि म-
न्यते तथाप्यनुगताननुगतमिषाधयिषामावयनसदृशस्य तादृश-
विदिष्टमात्रप्रतियोगिनायच्छेदकपदजन्येन तस्य युगसदृशेणापि

ज्ञातुमशक्यतया न तल्लौकिकप्रत्यक्षसंभवः सिपाधयिपायोग्य-
ताया उच्येतकत्वमते सुतरां तथा योग्यतायास्तत्तत्क्षणात्म-
कतया अयोग्यत्वादित्यत आह विशेष्याद्यभावरूपाया वेति ।
सिपाधयिपाभावाविशेषितासिद्धभावरूपाया इत्यर्थः । आदिना सि-
पाधयिपाभावरूपविशेषणाभावरूपिप्रहः यत्र विषयविशेषे सिपा-
धयिपावशात् कदापि नानुमितिस्तत्र सिद्धभावमात्रं पक्षता यत्र
च सिपाधयिपां विना कदापि नानुमितिस्तत्र सैव पक्षतेति तयोः
प्रत्यक्षस्य न दुरपवादत्वामेति भावः । न च परामर्शानुपादानेऽपि
स्थलविशेषोपविशिष्टभावरूपपक्षताजन्यत्वघटितलक्षणं संभवती-
ति परामर्शानुपादानमनर्थकमिति वाच्यं मूलोपात्तपरामर्शजन्यत्वांश-
सार्थस्याय प्रत्यक्षविषयपक्षताया निवेशयितुं युक्तत्वात् परामर्श-
जन्यत्वं परामर्शनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वं तत्र परामर्शनिष्ठ-
त्वस्याने परामर्शत्वावच्छिन्नत्वं तदुभयजन्यतयोरेकावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वं च निवेशयति तस्येनेत्यादिना । तस्येन परामर्शत्वेन
पक्षताजन्यताघटकजनकतया च न पक्षतात्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं
प्रयोजनविरहात् तदुभयजन्यत्वं पक्षतापरामर्शोभयजन्यत्वं
तथा च पक्षताजन्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या परामर्शत्वावच्छिन्न-
जनकतानिरूपितजन्यता तद्वत्त्वं पर्यवसितम् । परामर्शत्वेन ज-
नकताविषयतायाः प्रयोजनमाह तेनेत्यादिना । अथ परामर्शसत्त्वे
ऽनुमितिरेव भविष्यति न तत्प्रत्यक्षम् अनुमितिसामग्र्या मि-
श्रविषये बलवत्त्वात्तथा च कथमतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहारा-
याह धायादिकालीनेनेति । आदिपदात् सात्त्याभावव्याप्यपक्षताज्ञान-
प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूपानुमितिप्रतिबन्धकान्तरपरिप्रहः
तथा च तत्रानुमितिसामग्र्येय नास्तीति भावः । पक्षताप्र-
त्यक्षे परामर्शजन्यतासम्पादकं विशेषणमाह दैवात् प्रति-
योगिविषयकेनेति । दैवात् कदाचित् स्वसामग्रीवशात् प्रतियोगि-
विषयकेण केवलसिद्धिविषयकेण तथा च वह्निव्याप्यधूमवान् प-
र्वतः पर्वतविशेष्यकवह्निनिश्चयश्चेतिसमूहालम्बनस्मरणोत्तरकाली-
नैतादृशनिर्णयभाववानहमित्यादिप्रत्यक्षे पक्षताजन्यतावच्छेदका-
भूततादृशसिद्धभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नायाः परामर्शनिष्ठसिद्धिज्ञान-
त्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाश्च सत्त्वात्प्रसक्तोऽतिप्रसंग

उक्तसिद्धिज्ञानत्वायच्छिन्नजनकताया परामर्शत्वायच्छिन्नत्वविर-
हात् भवतीति समुदायार्थः । एकावच्छिन्नत्वविवक्षायां फलमाह
तदुभयसमूहालम्बनेति । पक्षतापरामर्शोभयसमूहालम्बनप्रत्यक्षे चे-
त्यर्थः तादृशप्रत्यक्षे विषयविधया तादृशपक्षतापरामर्शयो का-
रणत्वेऽपि पक्षताप्रत्यक्षत्वपरामर्शप्रत्यक्षत्वरूपमिधर्मयोरेव तदु-
भयजन्यतावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरिति भावः । अथ परा-
मर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन न विषयस्य हेतुता अपि तु सा-
मान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेनैवेति प्रागेवोक्त एव च एका-
वच्छिन्नत्वनिवेशनमफलं न च परामर्शप्रत्यक्षस्य यद्वि-
व्याप्यधूमयत्पक्षं जानामांत्याकारकस्य विशिष्टवेशिष्टयथोक्त-
या विशेषणतावच्छेदकीभूतयद्विव्याप्यधूमप्रकारकपक्षनिश्चयत्वरूप-
परामर्शत्वेन तत्र हेतुत्वमक्षतमेति वाच्यं मिथैर्विशिष्टै-
र्विशिष्टबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वान-
भ्युपगमात् । यत्तु ज्ञानव्याप्यसुखवदात्ममिधर्मिदं सिद्धमात्रमा-
त्राहमित्येतादृशलोकिमानसेतिव्याप्तिवारणाय तदाद्यक्षकं तत्र
साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षनिश्चयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकार-
कनिश्चयत्वात्मकतया मिधर्मते तथाविधमेदप्रत्यक्षजनकताव-
च्छेदकत्वादिति । तत्र लौकिकमानसायोग्यबहुधादिव्याप्यवत्प-
क्षविषयकनिश्चयत्वरूपपरामर्शत्वायच्छिन्नप्रकारणताया एव ल-
क्षणे निवेदनीयतया ज्ञानव्याप्यसुखवदात्मरूपप्रतियोगिज्ञानमा-
दायातिव्याप्यनवकाशात् तद्वृत्त्यनुभवत्वाप्यजातिमत्त्वस्या-
नुपदमेव विवक्षणीयतया ऽव्याप्यनवकाशाच्चेति । मैव पराम-
र्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुताया इत्येव दूषितत्वेऽपि मिथान्युप-
गततया तन्मते तामादाय इत्यमते च उक्तविशेषणतावच्छेद-
कप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतामादायातिप्रसङ्गवारणाय उभयज-
न्यतायोमकधर्मावच्छिन्नयनिवेशस्यावश्यकत्वात् । अथैकधर्मा-
वच्छिन्नत्व यद्यवच्छेदककोटिप्रविष्टैकधर्मकत्वं तदा उक्तस्यले-
पक्षतापरामर्शजन्यत्वयो प्रत्यक्षत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वात् तदोप-
तादवस्थं यदि च एकधर्मपर्यतावच्छेदकताकत्वं तदा
ऽसंभवः यदि तद्विरूपपरामर्शान्यनाहितोत्तरोपमानुमितित्वस्य प-
रामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात् पक्षताजन्यतावच्छेदककोटी च उत्प-

प्रत्वान्तानिवेशात् पक्षताजन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणघटितधर्मावच्छिन्नपरामर्शजन्यत्वनिवेशेऽपि न निस्तारः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिकालेऽपि नीलपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमित्युत्पत्त्या पर्वतत्वाद्यंशे उद्देश्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तेः परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाया अभिकायाः पक्षताजन्यतावच्छेदके निवेशादिति चेन्न । पक्षताजन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणघटितधर्मावच्छिन्नपरामर्शजन्यतैव निवेशनीया व्यभिचारविरहेऽपि पक्षतापरामर्शयोः सामान्यसामग्रीत्वविशेषसामग्रीत्वनिर्याहाय पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ पर्वतत्वादाबुद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्तेरवश्यं निवेद्यतया उक्तदोषासम्भवात् अन्यथा पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवाग्नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिसमूहालम्बनजन्यायाः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिकालीनाया नीलपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिभाषजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तायास्तथाविधपरामर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अन्यलिङ्गक्रान्दपर्वतत्वावच्छिन्नविशेषकबहुधनुमिनेस्तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तायास्तथाविधसिद्धिभाषजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्कार्यतावच्छेदकव्याप्यव्यापकभाषविरहेण सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः अन्यथा परामर्शजन्यतावच्छेदके विषयनिवेशस्यापि निष्प्रयोजनकत्वापातात् यदि चान्यलिङ्गकेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमितियारणाय सिद्ध्यनुत्तरत्वं तज्जन्यतावच्छेदककोटौ निवेद्यते तदा परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावपि तादृशसिद्ध्यनुत्तरत्वं निवेशनीयम् अन्यथा सामान्यविशेषभावानुपपत्त्या परस्परसहकारित्वासम्भवादिति नानुपपत्तिरिति संक्षेपः । पक्षतात्वपरामर्शत्वयोरनलुगतसाध्यादिघटिततया एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्क्याह तद्वृत्तीति । तादृशजन्यतावच्छेदकाश्रयवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षयेत्यर्थः । नाव्याप्तिः न एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिः । चिन्त्यमिति जन्यताया अभावाविषयकवृत्तित्वनिवेशेनैव सकलातिव्याप्तिवारणे गुरुतरपक्षताजन्यत्वनिवेशे गौरवमेव चिन्तावीजं बोध्यम् ॥

(दी०) तत्करणमिति । न च व्याप्त्यादिज्ञानकरणत्वे-

नेतरमेदसाग्ने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञान-
मेव बागमकं व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य बागासिद्धिवारणभा-
षमयोननकृत्वादिति वार्यं फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्ति-
ज्ञानत्वादेरतिशक्तत्वात् । करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशव्याप्तिज्ञा-
नत्वत्वाद्यनवच्छेद्यत्वाद्यतिरेकव्याप्तेर्ममकृतया वैयर्थ्यं
ज्ञानवकाशाच्चेति ॥

(गा०) तत्करणमितीति । तत्करणमनुमानमित्यत्र तत्पदेन परं
विशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारक यज्ज्ञानं तं
जन्यज्ञानं परामृश्यते तेन तादृशज्ञानकरणत्वस्यानुमानलक्षण-
स्य लभ्यते तच्च न घटते इतरमेदानुमापकस्यैव लक्षणत्वात् ।
तादृशलक्षणेन इतरमेदानुमाने तद्वटकस्य हेतुविषयकत्वावच्छेदेन
व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यैवानुमापकतासम्भवेन इतराशस्य वैयर्थ्यं
तस्यानुमानेतरमेदानुमापकत्वासम्भवात् । यदि च प्रकृतहेतुताव-
च्छेदकघटकधर्मस्यानुमापकत्वावच्छेदकत्वसम्भवे एव इतराशस्य
वैयर्थ्यम् प्रकृते च व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमापकत्वे व्याप्तिप्रकार-
कत्वदेशिष्ट्यावच्छिन्नज्ञानत्वमेवानुमापकतावच्छेदकं तच्च
प्रकृतहेतुतावच्छेदकीभूततादृशज्ञानकरणात्तावत्स्य ॥ घटक-
तत्त्वशरीरे स्वरूपनो ज्ञानत्वस्य निवेशात् सामानाधिकर-
ण्यरूपस्य व्याप्तिप्रकारकत्वदेशिष्ट्यस्य चानिवेशादिति अन्य-
ते तदापि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धे-
नानुमापकत्वसम्भवात् वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव न च
व्याप्तिज्ञानस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्याप्तिप्रका-
रकत्वावच्छिन्नज्ञानत्वं तच्च नोक्तलक्षणघटकं त-
च्छरीरे ज्ञानत्वावच्छिन्न एव व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विशेषणत्वात्
इति कथं व्ययंति वाच्यम् उक्तलक्षणघटकयोरैकत्र द्वय-
मितिपुत्या ज्ञानविशेषणतापन्नव्याप्तिप्रकारकत्वज्ञानत्वयोरैव
व्याप्त्यवच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन वैयर्थ्यानुद्धारात् न
च साध्यादिभेदेन विभिन्नानां व्याप्तेर्नामनुगतत्वेन निवेशास-
म्भवात् विशिष्टातिप्रकारकज्ञानत्वमेव हेतुः कार्यः । तथा चानु-

मानमात्रस्य पक्षीकृतत्वाद्भागासिद्धिरिति व्याप्तिज्ञानत्वादेर्नानु-
 मापकत्वसम्भवः किञ्चिद्व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञा-
 नवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यज्ञातिमत्करणत्वं, तु निखिलानुमानसाधार-
 णमिति वाच्यम् । भागासिद्धिमात्रवारकविशेषणस्यापि व्यभिचारा-
 धारकतया तदन्तर्भावेन व्याप्त्यवच्छेदकत्वविरहाद्यर्थताया अनुद्धा-
 रादित्याशङ्कते न चेत्यादिना वाच्यमित्यन्तेन । इतरभेदसाधने अ-
 नुमानरूपपक्षे तदितरभेदानुमाने । गमकम् अनुमापकं । तथा
 चेतरांशस्य वैयर्थ्यमिति भावः । अधिकस्य व्याप्तिज्ञानभिन्नांश-
 स्य । धारणमात्रेति मात्रपदेन व्यभिचारवारणप्रयोजनकत्वव्यव-
 छेदः फलोपहितकरणस्य अनुमित्युपहितकरणस्य लक्ष्यतया इ-
 तरभेदसाधने पक्षतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरित्यादिना तादात्म्यस-
 म्वन्धेन व्याप्तिज्ञानपरिग्रहः । अतिप्रसक्तत्वात् पक्षातिरिक्ते
 अनुमित्यनुपहितव्याप्तिज्ञानेऽपि वृत्तेः तथा च व्याप्तिज्ञानत्वा-
 देरनुमितिफलोपहितकरणरूपपक्षेतरभेदात्मकसाध्यव्यभिचारवारक-
 त्वेनेतरांशस्य सार्थक्यमिति भावः । स्वरूपयोग्यकरणमा-
 त्रस्य लक्ष्यतामभ्युपेत्य समाधत्ते करणत्वनिष्ठव्याप्तेरिति । ता-
 दृशव्याप्तिज्ञानत्वत्वाधनवाच्छिन्नत्वादिति व्यधिकरणत्वेनेत्यादिः
 तथा च तन्निष्ठतत्साध्यनिरूपितव्याप्तौ लघोरच्छेदकस्य सम्भवे त-
 द्घटितगुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वं गौरवज्ञानस्यावच्छेदकताग्रहवि-
 रोधित्वादन्यथोपपत्त्या तस्यावच्छेदकत्वे मानाभावाच्चेत्येव व्यर्थ-
 विशेषणताया दूषकतावीजं यथा वह्निमाग्नीलधूमादित्यादौ
 प्रकृते च करणत्वनिष्ठेतरभेदव्याप्तौ व्याप्तिज्ञानत्वत्वस्य व्यधि-
 करणतया अवच्छेदकत्वासम्भवेन व्याप्तेश्चावच्छिन्नत्वनियमेनान्य-
 थानुपपत्त्या गुरोरपि तादृशज्ञानकरणत्वस्यावच्छेदकत्वं वाच्यमि-
 ति न व्यर्थविशेषणता दोषः उक्तं च यन्निष्ठा यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन
 विशेषणेन विना ग्रहीतुं न शक्यते तत्तस्य सार्थकमिति । अत एव
 वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादौ धर्मभेदाच्च वैयर्थ्यमित्यभिप्रायः । न
 च व्याप्तिज्ञाननिष्ठकरणत्वं न व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितिनि-
 यतपूर्ववर्तित्वं फलानुपधायकव्याप्तिज्ञानासंग्रहात् अपि तु त-
 न्नियतपूर्ववर्तित्वावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव तादृशधर्मश्च व्याप्तिज्ञानत्व-
 मेवेति तन्निष्ठव्याप्तेः कथं व्याप्तिज्ञानत्वत्वावच्छेदकत्वासम्भव इति

नेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञान-
मेव वागमकं व्याप्तेरनुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धिवारणमा-
धप्रयोजनकत्वादिति वाच्यं फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्ति-
ज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् । करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशव्याप्तिज्ञा-
नत्वत्वाद्यनवच्छेद्यत्वाद्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया वैयर्थ्यश-
ङ्कानवकाशाच्चेति ॥

(गा०) तत्करणमिति । तत्करणमनुमानमित्यत्र तत्पदेन पर-
विशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकं यज्ज्ञानं त-
ज्ज्ञानज्ञानं परामृश्यते तेन तादृशज्ञानकरणत्वस्यानुमानलक्षण-
त्वं लभ्यते तच्च न घटने इतरभेदानुमापकस्यैव लक्षणत्वात् ।
तादृशलक्षणेन इतरभेदानुमाने तद्वदकस्य हेतुविषयकत्वावच्छेदेन
व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यैवानुमापकतासम्भवेन इतरांशस्य वैयर्थ्येन
तस्यानुमानेतरभेदानुमापकत्वासम्भवात् । यदि च प्रकृतहेतुताव-
च्छेदकघटकधर्मस्यानुमापकत्वावच्छेदकत्वसम्भव एव इतरांशस्य
वैयर्थ्यम् प्रकृते च व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमापकत्वे व्याप्तिप्रकार-
कत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नज्ञानत्वमेवानुमापकतावच्छेदकं तच्च
प्रकृतहेतुतावच्छेदकीभूततादृशज्ञानकरणात्तात्वस्थ न घटकं
तत्तद्वारे स्वरूपतो ज्ञानत्वस्य निवेशात् सामानाधिकर-
ण्यरूपस्य व्याप्तिप्रकारकत्ववैशिष्ट्यस्य चानिवेशादिति मन्य-
ते तदापि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धे-
नानुमापकत्वसम्भवात् वैयर्थ्यं दृष्टरिहरमेव न च
व्याप्तिज्ञानत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्याप्तिप्रका-
रकत्वावच्छिन्नज्ञानत्वं तच्च नोक्तलक्षणघटकं त-
च्छरीरे ज्ञानत्वावच्छिन्न एव व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विशेषणत्वाद्
इति कथं व्यथतेति याच्यम् उक्तलक्षणघटकादिकेन द्वय-
मितिपूत्या ज्ञानविशेषणतापन्नव्याप्तिप्रकारकत्वज्ञानत्वयोरेव
व्यासज्जवृत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन वैयर्थ्यानुद्धारात् न
च व्याप्यादिभेदेन विभिन्नानां व्याप्तेरनुगतत्वेन निवेशास-
म्भवात् किञ्चिव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वमेव हेतुः कार्यः । तथा चानु-

करणकज्ञानत्वेनेति । तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वे-
नेत्यर्थः यथाश्रुते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकरणकाविशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधादावव्याप्तेः तस्यैव प्रत्यक्षलक्षणत्वादिति भावः । प्रत्य-
क्षमितेमध्यनिघेदो प्रत्यक्षविशेषात्मकत्वे तत्करणस्य अनुमि-
तिकरणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति प्रमितिवैलक्षण्य-
स्यैव स्वतन्त्रप्रमाणत्वनियामकत्वादितिभावः । तत् अनुमितेर्ज्ञा-
नाकरणकज्ञानत्वम् अप्र चानुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेऽपि न प्रत्यक्ष-
प्रमित्यन्तर्भावः अनुमिनोमि न साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायव-
लाद् अनुमितौ प्रत्यक्षस्यविरुद्धानुमितित्वसिद्धेः उक्तलक्षणे च
चाक्षुषवृत्तित्यादिकं जातिविशेषणमुपगम्यानुमितेर्व्यावर्तनसम्भवा-
दित्यस्मरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

(दी०) अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापय-
ति अथेति ।

(चि०) अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधि-
नां योग्यानुपलब्ध्याभावानिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया
व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरिनयोरपि व्य-
भिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानन्तरं बहुधा-
दिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च प्रा-
माण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति । न ।
अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्यस्यानु-
मानत्वात् । एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं
प्रत्यर्थवत्त्वात् । तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात् अ-
नुमानमप्रमाणमितिवाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्या-
घाताच्च ।

(दी०) अनुमानम् अनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानम्
असत्ख्यात्युपनीतयनुमानमेव वा संवादेन संवादाभिमानेन

धातुयं । स्वरूपसम्यग्ध एव करणत्वमित्यभिप्रायेणैव तद्विद्यतात् ।
 यस्तुतो व्याप्तिज्ञानत्व न निखिलव्याप्तिज्ञानवृत्तिकरणतानिष्ठव्याप्य-
 वच्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्वरूपावच्छेदकघटक्रस्य ज्ञानविशेषणतापन्न
 व्याप्तिप्रकारकत्वस्यापि करणतात्मकत्वात् व्याप्तिज्ञानत्वत्वस्य
 तद्वृत्तित्वाज्ञानत्वे सति व्याप्तिप्रकारकत्वत्वस्य तादृशज्ञानत्वात्म-
 ककरणव्यावृत्तित्वात् नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वरूपकरणतात्वस्य
 चोभयसाधारण्येन चोभयनिष्ठव्याप्यवच्छेदकत्वं निश्चित्यहमेव
 व्याप्तेः साध्यादिभेदेनाननुगततयापि व्याप्तिप्रकारकत्वत्वस्य न
 निखिलव्याप्तिप्रकारकत्वसाधारण्य तादृशज्ञानजन्यज्ञानवृत्त्यनु-
 मयत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वं तु सर्वसाधारण्यमेवेति नानुपप-
 त्तिलेशोपि । धर्मिभेदेऽपि वैयर्थ्यमभ्युपेत्य समाधत्ते व्यति-
 रेकव्याप्तेरिति । लक्षणस्य केवलव्यतिरेकिहेतुतया व्यतिरेकव्या-
 प्तिरेव ग्रहणे गमकतौपायिकी तथा च साध्याभावात्तावच्छेदेन
 हेत्वसाध्याभिप्रायतया हेतुतावच्छेदकस्य साध्यव्याप्यतानवच्छे-
 दकत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

(दी०) लिङ्स्य नित्यत्वेऽपि अनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह तच्चेति । अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षमिति मध्यनिवेशे तत्करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तन्निरस्यति तथेतीत्यपि केचिन् ।

(गा०) अथ प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति यदुक्तं तन्न घटले क्षापमानधूमोदेरनुमितिकरणतया तस्य प्रत्यक्षानुपजीवकत्वान् धूमोदेरदृष्टद्वारा प्रवृत्तिजनकभूतोपादानप्रत्यक्षोपजीवकत्वेऽपि नित्यहेतोरेतथात्वेनानुमानत्वावच्छेदेन तथात्रानुपपत्तेः अनुमानसामान्यस्यैव निरूपणायतया अनुमानत्वावच्छेदेनोपजीवकत्वसंज्ञतायेव तदुपग्रन्थतात्पर्यादित्याशङ्कोद्धारपरतया तच्चेत्यादिमूलमवतारयति लिङ्गस्येत्यादिना । स्वरूपतः अनुमितिकरणत्वावच्छेदेन । अन्ये तु अनुमानस्य प्रत्यक्षान्तर्भावदाहपरिहारकतया तादृशग्रन्थमवतारयन्ति तन्मतमाह अनुमितेरिति । घटता-

करणकज्ञानत्वेनेति । तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वे-
नेत्यर्थः यथाश्रुते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकरणकविशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधादावव्याप्तेः तस्यैव प्रत्यक्षलक्षणत्वादिति भावः । प्रत्य-
क्षमितिमध्यनिवेशे प्रत्यक्षविशेषात्मकत्वे तत्करणस्य अनुमि-
तिकरणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति प्रमितिवैलक्षण्य-
स्यैव स्वतन्त्रप्रमाणनियामकत्वादितिभावः । तत् अनुमितेश्चा-
नाकरणकज्ञानत्वम् अथ चानुमितेश्चानाकरणकज्ञानत्वेऽपि न प्रत्यक्ष-
प्रमित्यन्तर्भावः अनुमिनोमि न साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायव-
त्तात् अनुमितौ प्रत्यक्षत्वविच्छेदानुमितित्वसिद्धेः उक्तलक्षणे च
चाक्षुषवृत्तिःत्यादिकं जातिविशेषणमुपगम्यानुमितेर्व्यावर्तनसम्भवा-
दित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

(दी०) अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापय-
ति अथेति ।

(चि०) अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधी-
नां योग्यानुपलब्ध्याभाषनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्क्या
व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्य-
भिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानन्तरं बहुधा-
दिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च प्रा-
माण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति । न ।
अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्यस्यानु-
मानत्वात् । एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं
प्रत्यर्थवत्त्वात् । तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात् अ-
नुमानमप्रमाणमितिवाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्या-
घाताच्च ।

(दी०) अनुमानम् अनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानम्
असत्तत्त्वात्पुनर्नीतमनुमानमेव वा संवादेन संवादाभिमानेन

सम्भावितस्यासतो ऽनुगताकारस्य परमार्थसत्स्वलक्षणमात्रसा-
क्षिणाध्यक्षेणानुष्ठेखात् अध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा
संवादः अनुमानाप्रामाण्ये च तन्मूलकसमयनिर्णयाद्यधीन-
प्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः सुतरामप्रामाण्यान्नाप्रत्यक्षं प्रमा-
णमित्याह इतीत्यादि । अप्रमाणसाधर्म्येण प्रमाणताप्रयोजक-
रूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य साधर्म्यदर्शनस्य वा । नन्वभि-
हितमेव साधर्म्यदर्शनं सम्भावना भावयति संभावनैव च व-
हुशो व्यवहारहेतुरित्यत आह अनुमानमिति ।

(गा०) परीक्षितु परमत निरावृत्त्य व्यवस्थापयितुम् अनुमित्या
त्मकप्रमितेभ्यार्थाकेनानभ्युपमात् तत्करणत्वकूपानुमानत्वावच्छि-
न्ने तेषामप्रामाण्यसाधनं न सम्भवति असतो ऽनुमानपदमभ्य-
धा व्याचष्टे अनुमानमिति । अभिमतमित्यस्य परैरित्यादि-
धूमादिज्ञान धूमादिज्ञानत्वावच्छिन्नम् अनुमानम् अनुमानपदार्थ-
इत्यर्थं तथा च धूमादिज्ञानत्वेनैव पक्षतेति नानुपपत्तिरिति
भावः । अनुमानपदाद्धूमादिज्ञानत्वादिना बोधो लक्षणवैवेक्यमि-
त्रेभ्य मुख्यार्थपरतामपि सङ्गमयति असदिति । रयाति ज्ञानम् उप-
नीत विपरीकृतम् अनुमानमेव वा अनुमितिकरणत्वावच्छिन्नमेव
धा अनुमानपदार्थं इत्यनुपपद्यते तन्मते अलोक एव, पदानां
शक्तिर्न तु पारमार्थिके सदसत्सम्बन्धाभावेन तत्र पदप्रवृ-
त्तिनिमित्तीभूतानुगताकारासम्बन्धात् अनुगताकारस्य गोत्वादेर
तद्यावृत्त्यात्मकत्वेनाभावरूपतया श्लोकत्वात् असतोऽप्यनुमिति
करणत्वावच्छिन्नस्य तन्मते अनुमानपदार्थतेति बोध्यम् । एव च
धार्मािकैरनुमिन्धनभ्युपगमेऽपि असत्ख्यातिस्वीकर्तृणां तेषां मते
अनुमितिकरणत्वावच्छिन्ने अप्रामाण्यसाधने नाश्रयाज्ञानरूपदो-
ष इति भावः । ननु लिङ्गज्ञानस्य पर्यतो घट्तिमानित्याद्यनुमि-
त्यजनशत्वे लिङ्गपरामर्शानन्तरं बहुपर्येण पर्यतगमनप्रवृत्त्य-
नुपपत्तिं पर्यतादौ घट्तिमादिनिश्चयं विना तद्गमने घट्तिमाप्ति-
साधनतावच्छिन्नबहिर्भेदागमनत्वनिश्चयायोगादित्याशङ्कं परि-

हरति मूले लोफ इति सम्भावनामात्रादिति । यद्यपि लि-
ङ्गदर्शनेन स्मारितसाध्यस्य मानसनिश्चयोपगमेनाप्यनुमान-
स्याप्रामाण्यमायाति तथापि सर्वत्र व्यभिचारसंशयसम्भवेन
प्राप्तिनिश्चयस्तावन्न सम्भवतीत्याशयेन सम्भावनादरः । न च
यत्र संशये कोटिद्वयोदो तुल्यता विपरितकोट्यंशे एवौत्क-
ट्यं ततः प्रवृत्त्यादिवारणाय तदभावाप्रकारकत्वस्य तत्प्रकार-
कज्ञानकरणतायामवश्यं निवेशनीयतया कथं सम्भावनातः प्रवृत्त्या-
दिकार्यनिर्वाहः । तत्कोट्यंशे औत्कट्यरहिततदभावाप्रकारकान्यत्वस्य
तत्कोटिकसम्भावनासाधारणस्य कारणतावच्छेदकत्वे च गौरव-
मिति वाच्यम् । अगत्या गौरवस्यादोषत्वात् । वस्तुतस्तु तन्मतेऽनुग-
तधर्मस्यालीकतया सर्वप्राप्त्यवहितपूर्वापरीभावापन्नतत्तद्यत्तोरिव
हेतुहेतुमदभावासम्भयः तत्र च तदभावाप्रकारकत्वस्य निवेशो ना-
स्त्येवेति तत्त्वम् । ननु सम्भावनायाः प्रमाणान्तरगृहीतप्राहित्वरूप-
सम्यादेन प्रमितित्वसिद्ध्या तत्करणस्य धूमादिज्ञानस्य प्रमाणत्वं से-
त्स्यतीत्यत आह मूले सम्यादेन चेति । ध्वन्यमाणयुक्त्या प्रमाणान्तर-
गृहीतप्राहित्वरूपसम्यादस्य तन्मते सम्भावनायामसत्त्वेन संवादेन
प्रामाण्याभिमानादित्यसङ्गतमतो व्याचष्टे संवादेनेति । यथाश्रुत-
त्यागे बीजमाह सम्भावितस्येति । सम्भावितस्य सम्भावनाविष-
यस्यानुगताकारस्य बहुरूप्यक्षेण प्रत्यक्षप्रमित्या अनुल्लेखात्
अविषयीकरणादित्यर्थः । अनुगताकारस्य प्रमित्यविषयतासम्पाद-
कं विशेषणमाह असत इति । बह्वित्यादेरतद्यावृत्तिरूपतया अली-
कत्वं बोध्यम् । अध्यक्षस्यालीकाविषयत्वसम्पादकं विशेषणमाह
परमार्थसत्स्वलक्षणसाक्षिणेति । परमार्थसद् परमार्थिको
लक्षणः स्वतो व्यावृत्तो बह्व्यादिस्तन्मात्रविषयकेनेत्यर्थः । ब-
ह्वित्यादेरनुगताकारस्य परमार्थिके बह्व्यादावसत्त्वेन तस्य क-
थमितरव्यावृत्तिः व्यावर्तकधर्मादर्शनादित्याशङ्कापरोहाराय स्व-
लक्षणेत्पुक्तं तथा च न सम्भावनायाः प्रमित्यन्तरविषयकत्व-
रूपसम्याद् इति भावः । न चाध्यक्षस्य सम्भावनाविषयानुग-
ताकारविषयत्वेऽपि अध्यक्षविषयबह्व्यादिविषयकत्वेन सम्भा-
वनायाः सम्यादित्वमक्षतमिति वाच्यं सदसतोरेकशानाविषय-
तया अनुगताकारविषयिण्या विदिष्टबुद्धेः परमार्थिकबह्व्यादि-

विषयकत्वासम्भवात् अनुगताकारवीहित्वादिसम्बन्धलीकव-
 ह्यादेरेव विशिष्टधीविषयत्वात् भ्रमस्यासम्भात्रविषयकत्वेन स-
 द्धितस्य प्रमित्यन्तरविषयकत्वरूपसम्वादस्याभिमानो न भव-
 सीत्यत आह्राध्यक्षमूलकेति । सम्भावितस्येत्थनुपज्यने विकल्पो-
 लिखितत्वात् तद्विषयकत्वात् । अनादिवासनामूलकशशयिषाणा-
 दिविकल्पव्यावर्त्तनायाध्यक्षमूलकेति । सम्वादः सम्भावनाया इति
 शेषः तथा चाध्यक्षमूलकविकल्पोलिखितविषयत्वमेव सम्भावनानि-
 पुसंवादः स एव प्रामाण्याभिमानप्रयोजकतया मूलकृतोक्त
 इति भावः । योग्योपाधीनामित्यादिग्रन्थेनानुमानाप्रामाण्य एव हेतु-
 कथनादिति नाप्रत्यक्षव प्रमाणमित्यनुमानोपमानशब्दानां त्रयाणा-
 मप्रामाण्योपसंहारो न घटते इत्याशङ्कां परिजिहीर्षु-
 रनुमानाप्रामाण्यसाधकहेतोरेवोपमानशब्दयोरप्रामाण्यसम्पादकहे-
 तुपरतां दर्शयति तन्मूलकसमयनिर्णयाधीनप्रवृत्तिकयो-
 रिति । तन्मूलोऽनुमाननिर्णयाधीनो यः समयनिर्ण-
 यादिः शक्तिनिर्णयादिः तदधीनप्रवृत्तिकयोः तादृशसहका-
 रिसमयधामाधीनप्रमारूपफलोपधानकयोरित्यर्थः । आदि-
 पदात्तात्पर्यनिर्णयार्दिपरिग्रहः समयादिसम्भावनात एव शा-
 ब्दादिप्रमा भविष्यतीत्यादिशङ्कापारेक्षाय निश्चयेत्युक्तं
 न चैवमनुमानं न प्रमाणमित्यनेनानुमानाप्रामाण्यमात्रस्य
 प्रकान्ततया त्रयाणामप्रामाण्योपसंहारविरोध इति वाच्यम्
 अनुमानमप्रमाणमितिवाक्यस्य त्रितयाप्रामाण्य एव ता-
 दपर्यात् अप्रामाण्यसाधने ऽप्रमाणसाधर्म्यस्य यथाश्रुतस्य हेतु-
 ता न घटते प्रमाणेऽपि यत्किञ्चिद्रूपेणाप्रमाणघटादेसाधर्म्य-
 सत्त्वादित्याशङ्कोक्षाय प्रमाणनावच्छेदकरूपशून्यत्वधर्मेण साधर्म्यं
 विवक्षितं तथा च प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वमेव पर्यवसितो
 हेतुरित्यभिसन्धायाह अप्रमाणेति । अयं च प्रसाध्याङ्गको हेतुः नै-
 यायिकमते व्याप्तिनिश्चयत्वरूपप्रमाणताप्रयोजकरूपस्यानुमाने स-
 त्त्वादिति अत एव पूर्वं मणिकृतोक्तस्यैव तद्धेतोः सिद्ध्यर्थं
 योग्योपाधीनामित्यादिग्रन्थेन सर्वत्र व्यभिचारसंशयसामग्रीस-
 त्रमभिधाय व्याप्तिनिश्चयस्यैव दुर्घटत्वेन व्यभिचाराप्रकारकत्वे
 शति व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपस्य व्याप्तिनिश्चयत्वस्याप्र-

विद्धिः सूचिता । एवं चानुमानमप्रमाणं प्रमितिकरणतावच्छेदक-
रूपशून्यत्वादिति प्रथमतश्चाद्योक्तैः प्रयुज्यते तत्र च व्याप्ति-
निश्चयत्वात्मकतादृशरूपस्यानुमाने सत्त्वाच्चेतुरयमस्माकमसिद्ध-
इति नैयायिकैरासेद्वाचुर्ज्ञावितायां व्याप्तिज्ञानत्वं व्यभिचारा-
प्रकारकत्वासमानाधिकरणं स्वावच्छिन्नोत्पत्त्यव्यवहितमाकृष्टं-
स्वव्यापकव्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्र्योक्तज्ञानमाधर्म्यादादिति तै-
द्व्यावनीयं तावता च निरुक्तनिश्चयत्वप्रवृत्तेर्व्याप्तादृशानि-
व्यप्यस्य प्रमाकरणावच्छेदकत्वसन्देहाद्यानासिद्धिसन्देहमि-
ष्टुतिरिति ध्येयम् । दृष्टेत्यत्रातोतत्त्वमविवक्षितं तथा च ज्ञा-
प्रमानेति धर्मः एतच्च ज्ञायमानलिङ्गकरणतामत एवोपपद्यते
भूतः स्वमतामिप्रायेण पूरयति साधर्म्यदर्शनस्य चेति । अ-
भिहितमित्यत्र हेतुरित्यनन्तरोक्तोत्पत्तौपस्थाप्यप्रकृतवाक्यार्थः
कर्मणेनाप्येति संभावनेव परकीयसंशयादिविषयकसंभावनेव
व्यवहारहेतुः अनुमानं न प्रमाणमिति शब्दप्रयोगप्रयोजक इत्य-
र्थः तथा च परकीयसन्देहविषयवृत्तानस्य तान्निष्टुत्तिसाधन-
तारूपेष्टसाधनताज्ञानसम्पादकतया तादृशशब्दप्रयोगप्रयोजकत्वो-
पपादनाय नानुमानप्रामाण्यमिति भावः । इदमुपलक्षणं जल्यस्य-
ले ऽप्यवप्रयोगेन मध्यस्थस्य परिगृहीतकोटिविषयकसंभाव-
नासम्पादकतयैव चादिजय इति धोष्यं तेन हेतुज्ञानान्मध्यस्था-
नुमितेरवस्थाभ्युपेयतया अनुमानप्रामाण्यं निर्वहतीति प्रागु-
क्तदूरणमप्युद्धृतं भवतीति ध्येयम् ॥

अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्याप्रामाण्योपपत्तेः प्रामाण्यस्य भ्र-
मजनकत्वकृततया ऽनुमातस्य प्रामाण्यापातात् अप्रामाण्याभा-
वयति अप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपस्य तज्जन्यज्ञानप्रभावस्य विशेष-
भांशे प्रामाण्यवत्यनिर्वाहत्वात् इति मूलोक्तव्याघातमुद्धरति
नान्यन्यादिना ॥

(दी०) अनु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रा-
माण्यं निरूपयापो येन भ्रमस्य विषयवाधाधीनतया प्रामाण्यं
संभाव्यतेतापि परं तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति ।

(चि०) अपि चानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणतापत्तेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः । व्याप्तिग्रहोपायश्च चक्षते ।

(दी०) स्वत इति । न चानुगताकारासंस्पर्शानि परमार्थसत्स्वलक्षणसाक्षिणि स्वसंवेदनसंविदितप्रामाण्ये निर्विकल्पकरूपानेनाप्रामाण्यं संदिह्यते परं तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालीकानुगताकारे सविकल्पक एवेति वाच्यं निर्विकल्परूपस्य सन्मात्रावलम्बनस्य स्वविषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वानामनुमानाधीनसिद्धिरुत्वात् । सर्वमिदं सति व्याप्तिनिश्चये स्यात् स एव तु न संभवत्युपायमात्रात् इत्यत आह व्याप्तीति ।

आपातत इति यावदसद्विषयस्त्वस्य भ्रमत्वरूपस्य न व्यवस्थापितं तादित्यर्थः । तस्य भ्रमत्वरूपत्वे तस्य प्रामाण्यवद्विशेष्यकत्वं विनाप्युपपत्तेरनुमानप्रामाण्यानापादकरतादिति भावः । निरूपयाम अभ्युपगच्छाम विषयग्राह्यधीनतया विशेष्यतासम्बन्धेन विषयग्राह्यत्वाप्यनया समान्येत आपाद्येत प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमिति निरूपयाम इत्यनुपपद्यते । तथा च प्रमाकरणत्वमदभावयोरेव कृतावपक्षा न संभवतीति अन्यतराभ्युपगम आवश्यकः । न तु प्रमाकरणत्वसमकरणत्वयोरेपीति । तदुभयमेव नाभ्युपेयने शब्दस्य विशिष्टज्ञानाजनस्त्वेष्वपि पदार्थोपस्थितिद्वारा मानसागिशिष्टज्ञानप्रयोजकत्वात् । परमातपत्यर्थं शब्दप्रयोग उपपद्यते मानस च ज्ञान निश्चय समागता घेत्यन्वेतदिति भावः । स्वन प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तिरूपमूलोक्त्यायकमुद्धरति न चेत्यादिना । अप्रामाण्यतत्त्वप्रामाण्यसहचरित्वसम्बन्धे निर्विकल्पकविशेषणमाहा नुगताकारतादिना । अनुगताकारासंस्पर्शानि चक्षित्वाद्यत्राप्यप्यनेन निर्विकल्पकं प्रामाण्यमशयसम्पादकानुगताकारविषयकस्वरूपाप्रामाण्यसहचरित्वमात्रं सूचितं । परमार्थसत्त्वस्य

लक्षणसाक्षिणि सन्मात्रविषयके एतेन संशयविरोधिसन्मात्रवि-
षयकत्वरूपाप्रामाण्यव्यावर्तकदर्शनं सूचितम् । स्वसंवेदनेति
स्वात्मकं यत्संवेदनं ज्ञानं तेन संवेदितं प्रामाण्यं यत्र त-
त्रेत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य स्वांशे प्रामाण्यावगाहिनायाः
स्वतः प्रामाण्येत्यादिपङ्क्त्यवतारार्थं प्रागेवाशङ्कितत्वेऽपि पुनर-
भिधानं निर्विकल्पकस्यैव तथात्वं न तु सविकल्पक-
स्येति सविकल्पके प्रामाण्यसंशयसम्पादकतत्सिद्धान्तसम्पा-
दनाय । नन्वेवं प्रत्यक्षप्रमायाः प्रामाण्यं सन्दिह्यते इत्य-
नुभयः कथमुपपद्यतामित्यत आह तदुत्तरभाविनीति । नि-
र्विकल्पकाव्यवहितोत्तरभाविनीत्यर्थः । तथा च निर्विकल्प-
कस्य सविकल्पकादिसांशेऽप्यात्मकदोषात् प्रमात्मकस्तादृशा-
नुभय इति भावः । एवं चाप्यक्षस्य स्वतः प्रामाण्यग्रहेऽपि न
प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः प्रामाण्यग्रहस्य भिन्नधर्मिकतया ऽवि-
रोधित्वादिति नानुमानप्रामाण्यसिद्धिरिति न घट्यमिति समुदित-
तात्पर्यार्थः । निर्विकल्पकस्येति अनुमानाधोनसिद्धिकत्वात् त-
न्मात्राधीनव्यवस्थितिकत्वादित्यर्थः । तन्मते निर्विकल्पकस्य
स्वप्रकाशतया अनुव्यवसायाभावेन स्वस्य स्वनिष्ठस्वविषय-
कत्याद्यवगाहित्योपगमे विषयानवस्थाप्रसङ्गेन संभाषनायाश्चा-
प्रमात्वेन तदव्यवस्थापकप्रमाणमावादितिभावः । सर्वमिदं
अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकयुक्तिप्रदर्शनं व्याप्तिनिश्चये सती-
त्यन्वयः । स एव व्याप्तिनिश्चय एव न संभवति नोत्प-
त्तुमर्हति उपायाभावात् निश्चायकाभावात् ॥

इति महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्यविरचिता

अनुमितिविवृतिः सः

अनुमानगादाधर्याम्

व्याप्तिपञ्चकप्रकरणम् ।

(दी०) समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ।

(चि०) नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवाङ्मिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वापिभ्यभावात् ॥

(गा०) अनुमानप्रामाण्योपपादकतया व्याप्तिप्रहोपायस्यैवेनामीमभिधातुमुचितत्वात् घस्यते इत्यनेन तत्प्रतीक्षां विधाय व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्कां परिजिहीषुस्तत्प्राप्तये तस्य व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वरूपबीजं दर्शयन् नन्वित्यादिप्रन्धमयतारयति समारब्धेति । व्याप्तिप्रहोपायाकथनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनस्यानिष्पन्नत्वात् समारब्धेति परीक्षाविशेषणम् । परीक्षा परमतनिराकरणपूर्वकस्यमतव्यवस्थापनं कारणीभूतेति प्रतिपादनविशेषणम् । यद्यपि व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वकथनं न तस्यावश्यकत्वप्रदर्शनाय व्याप्तिप्रहोपायस्य घस्यते इत्येतदुपन्यायतारणात् व्याप्तिप्रहोपायस्यानुमानप्रामाण्योपपादकतालाभेनैव तद्विज्ञात् तद्यापि प्रामाण्यव्यवस्थापननिर्वाहकतया भवन्तु व्याप्तिप्रहोपायस्येदानीमाकाङ्क्षितत्वम् । एवमपि तत्र व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना

अनुमानगादाधर्याम्

व्याप्तिपञ्चकप्रकरणम् ।

(दी०) समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादननिष्ठानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ।

(चि०) नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवाङ्मिषसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यवदव्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यभावात् ॥

(गा०) अनुमानप्रामाण्योपपादकतया व्याप्तिप्रहोपायस्यैवैशानीमाभिधातुमुचितत्वात् धस्यत इत्यनेन सारप्रतीक्षां विधाय व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्कं परिजिहीर्षुस्तत्प्राथम्ये तस्य व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वरूपबीजं दर्शयन् नन्वित्यादिप्रग्न्यमवतारयति समारब्धेति । व्याप्तिप्रहोपायाकथनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनस्यानिष्पन्नत्वात् समारब्धेति परीक्षाविशेषणम् । परीक्षा परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनं कारणीभूतेति प्रतिपादनविशेषणम् । यद्यपि व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वकथनं न तस्यावश्यकत्वप्रदर्शनाय व्याप्तिप्रहोपायस्य व्यवस्यते इत्येतदुग्रन्यायतारणात् व्याप्तिप्रहोपायस्यानुमानप्रामाण्योपपादकतालाभेनैव तज्ज्ञाभात् तथापि प्रामाण्यव्यवस्थापननिर्वाहकतया भवतु व्याप्तिप्रहोपायस्यैशानीमाकाङ्क्षितत्वम् । यद्यपि तन्न व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना

समवतीति प्रथमत एव तदेवोचितमित्येतत्सूचनायैतदभिहि-
तम् । निदानमिति । व्याप्तिघटकीभूताव्यभिचारांशमाने वा
धामानमुद्रया व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुः । साध्यसमानाधि-
करणवृत्तिहेतुनावच्छेदकाराग्रहः च विशेषणज्ञानमुद्रया सहचार-
ग्रहो हेतुरितिनमेण व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूप-
मप्रतिपाद्याशस्यत्वादितिमात्रः । प्रथमतः पूर्वपक्षस्यैवामि-
धानम् निरूपयतीत्यसङ्कनश्रुत आरम्भ इत्युक्तं निरूपणस्य
परमतनिराकरणपूर्वकस्यासिद्धान्तस्थनरूपतया पूर्वपक्षामिधान-
स्तत्त्वण्डनयोरपि तदारम्भतेतिध्येयम् । मूले न तावदव्याप्त-
यत्तित्यमिति । व्याप्तिरिति प्रश्नस्थमनुपपद्यते । तथा चाप्य-
भिचारपदार्थो नानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः । अनुमि-
तिजनकत्वं न अव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयताघटितध-
र्मावच्छिन्नमिति नु पर्यवसितम् । अत्र हेतुमाह तद्धि न सा-
ध्याभाववदवृत्तिवमित्यादि । यतः साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूप-
तदव्यभिचारितत्वं न व्याप्तिरित्यनुपपन्नेनावयः । तथा च सा-
ध्याभाववदवृत्तित्वादेरूपा ये ये अव्यभिचारपदार्थास्तत्तदव-
च्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नमात्रकूटपररादिति निर-
क्तपर्यवसितसामान्याभावसाधकः फलितः हतुः । न चात्र
योजकः विशपाभावकूटस्य सामान्याभावव्याप्यतायायि-
यादान् । अत्र साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा ये, पञ्चाव्य-
भिचारपदार्थास्तदवच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नमात्रकूटस्य
प्रत्येकसाधकः हेतुः व्यस्यति केवलान्यायिम्यमारादिति । सा-
ध्ये अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वान्योन्याभावप्रतियोगितान्तरच्छेदक-
त्वरूपकेवलान्वयित्वग्रहदशायामत्यन्तान्योन्याभावया साध्यत-
दवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमानासम्भवेन प्रतियोगितया साध्यत-
दाध्रयविशेषितात्यन्तान्योन्याभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नविषयताया-
स्तादृशदशाविशेषीयानुमितिजनकज्ञाने अभावादित्यर्थः । एव-
म्य तादृशविषयताशून्यवृत्तिवमव अनुमितिजनकतायां दर्शि-
तसाध्यसाधको हेतुरभिमत इति नासिद्ध्यादि । ईदृशदि-
शा अप्रिमाप्रिमहेतवोऽपि परिष्करणायाः । दीधितां अन्या-
प्येति । कपित्थयोगी एतत्तदादित्यादावित्यर्थः । अव्याप्तिरिति

तत्र हेत्वाधिकरणे तदवृक्षादायप्यन्यदेशकालावच्छेदेन कपि-
 मयोगाद्यभावसत्त्वादिति भावः । साध्यवदभिप्रायः यः साध्याभा-
 ववान् इति कर्मधारये अमेदसम्यग्धेन साध्यवदभिप्रायं य-
 स्साध्याभावाधिकरणं तदवृत्तित्वमित्यर्थः स्यात्तथा सति तद्व्यव-
 र्त्ताभूतस्य अमेदसम्यग्धेन साध्यवदभिप्रायं यत्तदवृत्तित्वस्यैव लक्ष-
 णत्वसंभवात् साध्याभाववत्त्वांशस्य वैयर्थ्यमतः सप्तमीतत्पुरुषं व्याच-
 छेत् साध्यवदभिप्राय इति । तथा च साध्यवदभिप्रायवृत्तियः साध्याभाव-
 स्तद्वदवृत्तित्वमर्थः तत्र पूर्ववदभेदेन साध्यवद्विभ्रपदार्थविशेषि-
 तधर्मवृत्तित्वादेन घटकता तादृशपदार्थस्य धर्मिण्यविशेषण-
 त्वात् घृत्यादिविशेषणतयैव साध्यवद्विभ्रस्य निवेशादिति न
 साध्याभावांशवैयर्थ्यमिति भावः । अभावे साध्यत्वानिवेशे
 हृदादिवृत्तिगमनाद्यभाषयति पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तेरसंभव इति त-
 द्धारणाय साध्यपदसार्थक्यं न चाधिकरणभेदेनाभावभेदमत-
 एवैतद्विभ्रणकरणात्पर्वतादेन हृदादिवृत्त्यभाववत्यमिति वाच्यम् अ-
 व्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वादि-
 रूपधिरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य लक्षणकर्तृसंभवात् आकाशाभावा-
 वेमदकाभावन तस्यैक्यात् अत एवोक्तधर्माणां भेदकत्वमेतानि
 च न भेदकानीत्यनेन कीदृशिरुक्तिरुक्तकरिष्यति । अथ या
 साध्याभावपदम् अनुयोगिताविशेषसम्यग्धेन साध्यत्वपरम् अभा-
 यीयविलक्षणानुयोगितालामायैवाभावपदं न त्वभावत्वमपि नि-
 वेद्यते प्रयोजनाभावात् इत्थं च साध्यवद्विभ्रवृत्तिर्वस्तादृशवि-
 लक्षणसम्यग्धेन साध्यत्वस्तद्वदवृत्तित्वमर्थः तत्र च साध्यस्य
 यत्पदार्थविशेषणत्वे हृदादिवृत्तिप्रमेयत्वादिति हेतोर्वृत्तेरसंभवः
 स्यादिति तन्निवेशः । अत्र च साध्याभावः साध्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ
 हृदादिनिष्ठमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक्यहृदाद्यभाव
 स्य धूमयति सत्त्वेन पृथिवीत्वाभावद्रव्यत्वाभावान्पतरवान्
 जलत्वादित्यादौ साध्यवद्विभ्रपृथिव्यादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वाद्यात्म-
 कसाध्यप्रतियोगिकाभावस्य जलादौ सत्त्वेनाव्याप्यापत्तेः । सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणी-
 या अन्यथा हृदादिवृत्तिसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-

समवर्तीति प्रथमत एव तदेवोचितमित्येतत्सूचनायैतदभिहितम् । निदानमिति । व्याप्तिघटकीभूता यमिचाराशभावे वा धामानमुद्रया व्यामिचारज्ञानाभावे हेतुः । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुनावच्छेदकाशग्रह च विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारग्रहो हेतुरितिक्रमेण व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूपमप्रतिपाद्याशङ्क्यत्वादिति भावः । प्रथमतः पूर्वपक्षस्यैवामिधानत निरूपयतीत्यसङ्गतं यारमत इत्युक्त निरूपणस्य परमतनिराकरणपूर्वकस्वसिद्धान्तकथनरूपतया पूर्वपक्षामिधानतत्त्वण्डनयोरपि तदारम्भमतिध्येयम् । मूले न तादृशव्यामिचरितत्वमिति । व्याप्तिरिति प्रहनस्थमनुपपन्नते । तथा चायमिचारपदार्थो नानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः । अनुमितिजनकत्वं न अयमिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयसाधदित्यर्थावच्छिन्नमिति तु पर्यवसितम् । अत्र हेतुमाह तद्धि न साध्याभाववदवृत्तिमिन्यादि । यत्र साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपतदव्यामिचरितं न व्याप्तिरित्यनुपपन्नान्नयः । तथा च साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा ये ये अयमिचारपदार्थास्तत्तदवच्छिन्नहेतुविषयसाधदित्यर्थावच्छिन्नज्ञानावच्छेदकत्वादिति निरूपयसितमामान्यामात्रसाधकं फलितो हेतुः । न चाप्रयोजकत्वं विशेषाभावकूटस्य सामान्यामाद्यव्याप्यतायाविधादात् । अत्र साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा ये पञ्चाव्यमिचारपदार्थास्तदवच्छिन्नविषयसाधदित्यर्थावच्छिन्नज्ञानावच्छेदकस्य प्रयकसाधक हेतु वक्ष्यति केयलान्वायिन्यमात्रादिति । साध्यं व्यत्यस्तामावाप्यनित्यापि नान्योन्याभावप्रतियोगितान्त्रकडेदकत्वरूपकेवलान्वयिन्वग्रहदशायामत्यन्तान्योन्याभावयोः । साध्यतदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमानासम्भवेन प्रतियोगितया साध्यतदाश्रयविशेषितात्यन्तान्योन्याभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नविषयताया स्तादृशदशाविशरीयानुमितिजनकत्वात् अभावादित्यर्थः । एव च तादृशविषयताशून्यवृत्तिवमव अनुमितिजनकतायां दर्शितमाध्यमाद्यो हेतुनिमित्त इति नासिद्ध्यादि । ईदृशादिना भविमामिमहेतवोऽपि परिष्कर्षाया । दधिर्ता अत्राप्येति । कपिसयोगी पनत्तादित्यादावित्यर्थः । अस्याप्तिरिति

तत्र हेत्याधिकरणे तद्वृत्तादायप्यन्यदेशकालावच्छेदेन अपि-
संयोगाभावात्सत्त्वादिति भाषः । साध्यवदभिप्रायः यः साध्याभा-
ववान् इति कर्मधारये अभेदसम्बन्धेन साध्यवदभिप्रायं य-
त्साध्याभावाधिकरणं तदवृत्तित्वमित्यर्थः स्यःस्तथा सति तद्वद-
कौतूहलस्य अभेदसम्बन्धेन साध्यवदभिप्रायं यत्तदवृत्तित्वस्यैव लक्ष-
णत्वसंभवात् साध्याभाववत्त्वादास्य वैयर्थ्यमतः सत्तर्मातनुत्वं व्याच-
ष्टे साध्यवदभिप्राय इति । तथा च साध्यवदभिप्रायवृत्तिर्यः साध्याभाव-
स्तद्वृत्तित्वमर्थः तत्र पूर्ववदभेदेन साध्यवदभिप्रायवृत्तिर्यः विशेषो-
त्तममवृत्तित्वादेन घटकना तादृशपदार्थस्य धर्मिण्यविशेषण-
त्वात् युरपादिविशेषणतयैव साध्यवदभिप्रायस्य निवेशादिति न
साध्याभावादावैयर्थ्यमिति भाषः । अभावे साध्यापत्त्यानिवेशे
इदादिवृत्तिगमनाद्यभाषयति पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तेरसंभव इति त-
द्भाषणाय साध्यपदसार्धक्यं न आधिकरणमेदेनाभावभेदमत-
येनलुभनकरणात्पर्वतादेन इदादिवृत्त्यभाववत्त्वमिति वाच्यम् अ-
प्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकामाषस्य अप्याप्यवृत्तित्वाप्याप्यवृत्तित्वादि-
रूपविरुद्धधर्माप्याप्तेन भेदस्य लक्षणकर्तृसंभवात् आकाशमाधा-
देर्मदकामाषन तस्यैक्यात् अत एवोक्तधर्माणाम् भेदकधर्मतानि
च न भेदकानीत्यनेन दीधितिहभिराकरिष्यति । अथ या
साध्याभावपदम् अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यापपरम् अभा-
धीयविरुद्धगानुयोगितालामाध्याभावपदं न त्वभाषत्यमपि नि-
वेद्यते प्रयोजनाभावात् इयं च साध्यवदभिप्रायवृत्तिर्यस्तादृशवि-
लक्षणसम्बन्धेन साध्याप्यस्तद्वृत्तित्वमर्थः तत्र च साध्यस्य
पदार्थाविशेषणत्वे इदादिवृत्तिप्रमेयत्वादिति हेतोर्वृत्तेरसंभवः
स्यादिति तन्निवेशः । अत्र च साध्याभावः साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः, अन्यथा वहिमान् धूमादित्वादौ
इदादिनिष्ठमहान्सापवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नाद्यभाष-
स्य धूमवति सत्त्वेन पृथिवीत्वाभावद्रव्यत्वाभावान्यतरयान्
जलत्वादित्वादौ साध्यवदभिप्रायवृत्तिर्यः निष्ठस्य द्रव्यत्वादात्म-
कसाध्यप्रतियोगिकामाषस्य जलादौ सत्त्वेनाप्याप्यापत्तेः । सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणो-
या अन्यथा इदादिवृत्तिसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-

पञ्चपाद्यमावस्य घृमादिमत्यपि वृत्तेरसम्भयस्य कालिकस-
 म्बन्धेन द्रव्यत्वाभावादौ साध्ये कालस्यादिहेतौ साध्यवद्भिन्न-
 परमाणुगतादिवृत्तिर्द्वैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता
 कसाध्यामायात्मरुद्रव्यत्वादेर्द्वैत्यधिकरणवृत्तित्वेनाध्यातेर्वा प्रसङ्गः ।
 अथ साध्याभावउत्थाया सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे वहि-
 मान् घृमादित्यादौ इदादिवृत्तिवह्मणमावस्य कालिकादस-
 म्बन्धेन पर्वणादौ वृत्तेरव्याप्तिर्द्वैशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्न-
 त्वनिवृत्तकालिरसम्भ-गवच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशमाध्यामाभादौ
 द्वैशिकविशेषणतया साध्ये आत्मत्वादिहेतौ साध्यवद्भिन्नकाला-
 दिवृत्तेरानाशाभावात्मरुद्रसाध्यामाधस्यात्मादिषु वृत्तेर्घट्टत्वाभावा-
 दिसाध्यरूपस्य सन्देहौ साध्यामावस्य घट्टत्वादेर्द्वैशिकविशे-
 षणतासम्बन्धेन वृत्त-मानामावेन व्याप्तिरिति मतं सा-
 ध्यतासन्देहसम्बन्धेन साध्यउत्थाज्ञानं प्रति यादृशसम्बन्धेन
 स्वप्रकाररूपनिग्रहः प्रतियोग्यकल्पन सम्बन्धेनाभाववत्त्व निरेद-
 सपागनं घट्टादौ साध्ये तादृशसम्बन्धो द्वैशिकविशेषणता ।
 कालिकविशेषणतासम्बन्धेनाकाशमाध्यामाभाव द्वैशिकविशेषणतया
 साध्ये कालिरसम्बन्ध एव तथा समजायादिना घट्टत्वादे-
 रमावे द्वैशिकविशेषणतया साध्य समजायद्विरूपेति न दोष-
 न चेष्ट वृत्तिनिष्ठा वा कपिसयोगामावीषमूलानच्छिन्नविशेषण-
 ता तादृशसम्बन्धेन घट्टादौ तादृशमाध्यामाभावात्तादृशेऽपि कापसयो-
 गउत्थाज्ञानोत्पत्तेस्तादृशसम्बन्धो न लक्षणघटक इति साध्य-
 वच्छिन्नवृत्तित्वविशेषण व्यर्थमिति वाच्यम् सयोगतदभावादे-
 विरुद्धत्वज्ञानाभावदशाया वृत्तिर कपिसयोगामावधानिति शा-
 नस्यापि वृत्ते कपिसयोगउत्थाज्ञानावरोधितया वृत्तिनिष्ठतदभा-
 वीयविशेषणतया अपि साध्यउत्थाज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कीभूतसंसर्गताप्रयत्वात् । केचित्तु साध्यामकस्याभावनिरूपित-
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्व विवक्षितं स-
 च सम्बन्धा यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताव-रूपाभावा सा-
 ध्यमिति नाकानुपपत्तिः । अथ समजायन प्रमदत्वावच्छिन्न-
 साध्यवद्द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाणप्रयत्वादिहेतुसंस्थल कालिरसम्ब-
 न्धम्यानि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिनाकघट्टाभावरूपप्रमेयविरु-

पितप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तेन साध्याभाववति काले हेतो-
वृत्तेरव्याप्तिः न च साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धनिवेशान्नायं दोषः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावादि-
रूपप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः घटादावेव
सत्त्वात् कालिकसम्बन्धस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावा-
त्मकस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहादिति वाच्यं ता
दृशप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभा-
वस्तस्यापि प्रमेयत्वेन साध्यतया तन्निरूपिततादृशप्रमेयाभावनिष्ठ-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य कालिकसम्बन्धेऽप्यक्षततयाऽव्याप्तेर्दुर्वा-
रत्वात् न च यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिता निवेशनीया तथा
चोपदर्शिताभावात्मकयत्किञ्चित्प्रमेयनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगिताव-
च्छेदककालिकसम्बन्धमादाय न दोष इति वाच्यम् असमवेतप्रमे-
यस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावो ऽत्र नास्तीतिप्रत्यया-
विषयतया तादृशप्रमेयाभावाभावत्वे मानाभावात् । तादृशप्र-
मेयाभावनिष्ठयावत्प्रमेयनिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्धोक्तस्थलेऽव्या-
प्तितादवस्थात् न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिम-
द्यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिताया निवेशनीयतया लोकाप्रसि-
द्धिरिति वाच्यं सर्वत्र समवायिन्येकया सत्तयैव तादृशप्र-
मेयाभावाभाववृत्तानिर्वाहे सर्वसमवाय्यसंग्राहकगुणादीनां तादृ-
शप्रमेयाभावाभावत्वे मानाभावेन दर्शिताप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति
चेन्न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्यात्किञ्चित्साध्यनिरूपि-
तस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तेः कालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दर्शितसाध्याभावाभावस्य सा-
ध्यत्वेऽपि तस्य साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनावृत्तित्वात् ।
न चैवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यककालत्वादिहेतावव्या-
प्तिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य यः कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावस्तस्य स्वाभावात्मकस्य प्रमेयत्वेन साध्यस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमे-
याभावाधिकरणे हेतोर्वृत्तेरिति वाच्यं तादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
यत्सम्बन्धेन साध्यवाङ्मिन्नवृत्तित्वमभावस्य तत्सम्बन्धेन तद्वद्वृत्ति-
त्वस्य विवक्षणीयत्वादुक्तस्थले च साध्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन

साध्यवद्भिन्नेऽवृत्ते । अथैव तादृशप्रतियोगितायां स्वनिष्ठत्वनिवेशो
 विकलः तदनिवेशे घटमिश्रं घटत्वाभावादित्यादौ घटभेदात्म-
 कसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन घटत्वात्म-
 कसाध्याभावमिति घटत्वे हेतोर्वृत्तेः प्रसक्त्या । अव्याप्तेरीदृश-
 त्रिवक्ष्यैव धारणसम्भवात् घटत्वरूपसाध्याभावस्य साध्य-
 निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने
 घटेऽवृत्ते न चैवं तादृशसाध्यस्य तादृशसम्बन्धेन सा-
 ध्यवद्भिन्नवृत्तिरभाव एवाप्रसिद्ध इति कथमव्याप्तिपरिहारः । इति
 धाव्य घटभेदस्य घटत्वाभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया घ-
 टत्वेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नायास्तादृशप्रतियोगितायां स-
 र्वत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन साध्यवद्भिन्नघटवृ-
 त्तिघटव्यरूपसाध्याभापस्य प्रसिद्धिसम्भवात् । तादृशाभाप-
 योर्भेदे स्वनिष्ठत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेऽपि घटत्वरूपसा-
 ध्याभापनिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तद्दोषतादयस्स्यात्
 संयोगिभेदस्य ध्याप्यवृत्तिन्याप्यवृत्तित्वरूपबैधर्म्येण संयोगाभा-
 यामेदात्मन्येऽपि संयोगपरत्वरकारकप्रमाविषयत्वाभावाभेदे धाव्य-
 कामायात्स्वरूपसम्बन्धस्यापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तेः तादृशप्रमा-
 विषयत्वरूपसाध्याभापस्य प्रसिद्ध्या संयोगिभिन्नं गुण-
 म्वादिभ्यादावप्यन्तरनवकाशादिति चेन्न प्रतियोगितायां स्वनि-
 ष्टत्वानिवेशे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशाभा-
 याभावादौ साध्ये भावमादावप्यन्तर्दुर्वास्त्यात् । तादृशसाध्यस्य
 याः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावः दैशिकविशेषणतासम्ब-
 न्धावच्छिन्नतदभावाभ्य तादृशसाध्यस्वरूपतया दैशिकविशेषण-
 तासम्बन्धस्य साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात्तत्र
 सम्बन्धेनाकाशाभावरूपमाध्यामाभ्य साध्यवद्भिन्ने काले हे-
 तुमति च वृत्ते प्रतियोगितायां स्वनिष्ठत्वानिवेशे दैशिकविशे-
 षणताया आकाशाभापनिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धत्वविगृह्णान्यातरनवकाशान् न च साध्यनिरूपितस्य-
 निष्ठप्रतियोगितानिवेशे साध्याभापदोषादानैयर्थ्यम् अभावा-
 त्तादनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यनिरूपितव्यतिरेकस्य तदभावाच्च-

रिति वाच्यम् । स्वपदार्थस्य द्विधा निवेशेन साध्याभावनि-
 ष्टसाध्यायप्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धेन, साध्याभाववत्त्वनिवेश-
 धोव्येण तत्पदवैयर्थ्यानवकाशात् । तादृशसम्यन्धेन साध्यवद्भिन्न-
 वृत्तिरसद्वत्त्वमात्रनिवेशे साध्यवद्भिन्नवृत्त्यभावान्तरवति हेतोर्वृत्त्या-
 नुपपत्तेरित्याहुः । अत्रेदं बोध्यं साध्यवत्त्वग्रहविरोधिग्रह-
 विषयसम्यन्धेन साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धेन
 वा नानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरेऽभावसम्यन्धानिवेशसम्भवः सा-
 ध्यभेदेन व्याप्तेर्भेदाह्लाषघेन तत्तत्साध्यकस्थले तत्तत्साध्या-
 भाववति दैक्षिककालिकाविशेषणतासमवायादिसंसर्गाणामेव वि-
 शिष्याभावसम्यन्धतया निवेशोचित्यात् । उक्तगुरुरूपेण विशेषण-
 ताविशेषादीनां सम्यन्धतया अत्यन्ताप्रामाणिकृतया तद्वपा-
 चडिउन्नस्य सम्यन्धाविधया व्याप्तिघटकत्वायोगाच्च परं तु
 यादृशसाध्यकस्थले यादृशसम्यन्धोऽभावसम्यन्धतया व्या-
 प्तिघटकः तत्परिचयायैव दर्शितोक्तयः तथा च यादृशसम्य-
 न्धेन प्रकृतसाध्यवति तद्विन्नवृत्तिसाध्याभावो न वर्तते तादृशस-
 म्यन्धेन तद्वत्त्वं निवेद्यामित्युक्तैव तत्परिचयसम्भवादित्यलं वा-
 ज्ञालेन । तत्र च साध्याभाववत्पदेन साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणं
 विचक्षणीयं तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाषवान् गुणत्वादित्यादौ
 विशिष्टस्यानतिरिक्ततया सत्तारूपसाध्याभावस्य गुणादौ सत्त्वेऽपि
 न क्षतिः गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्तीत्यप्रत्ययात्
 तत्र तादृशाभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वानभ्युपगमात् । अथैतल्लक्षणे
 घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभाववानाकाशत्वादित्यादावव्याप्तिः ।
 घटत्वस्य व्याप्यवृत्तितया तद्घटितान्यतराभाववद्भिन्ने घटे व-
 र्तमानस्य घटाकाशसंयोगात्मकसाध्याभावस्य हेत्वधिकरणं ग-
 गनेऽपि घृतेः निरवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वनिवेशे च साध्यवद्भि-
 न्नवृत्तित्वांशवैयर्थ्यादिति चेन्न । एतल्लक्षणकर्मने स्वप्रतियोगिसा-
 मानाधिकरण्यस्यप्रतियोगिवैयर्थ्यरूपविरुद्धधर्माध्यासोऽभा-
 घन्य भेदक इत्येतादृशयुक्त्या द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावगुणवृत्तिसं-
 योगाभावयोर्भेदसिद्धिरित्यनुष्ठत्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः
 समाधीयते तथा च घटाकाशसंयोगस्योक्तान्यतराभावप्रति-
 योगित्वेऽपि न तदभावरूपता तथा च सति तादृशविरुद्धध-

मयोः समावेदापत्तेस्तयोर्विरोधामावे संयोगाभावस्याप्यधिकर-
णमेदेन मेदासिद्धेरव्याप्यवृत्तिसाध्यके सर्वत्रैवाभ्यासः तदभि-
प्रायेण लक्षणान्तरस्यावतारणीयत्वादिति गगने प्रतिरिक्त एव
तदभावः स्वीकरणीयः स च न साध्यवद्भिन्नवृत्तिरिति न
दोषः । साध्यवद्भिन्ने घटते इत्यनेनानवच्छिन्नाया एव वृत्तेर्वि-
धनात् घटाकाशसंयोगात्मकामात्रमादाय दोष इति तु न
धर्मेयं तथा सति सुषुप्त्यादिकालावच्छेदेनास्मदाद्यात्मवृत्ती स्वा-
ध्यायधत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानत्वाद्यभावे साध्यं सु-
खादावप्याप्तिस्तत्र साध्यवद्भिन्ने ईद्वरे तादृशसम्बन्धेन नित्य-
च्छिन्नवृत्तिकस्य ज्ञानत्वरूपामावम्य तेन सम्बन्धेन सुखाद्य-
धिकरणं ऽस्मदाद्यात्मन्यपि वृत्ते उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटादि-
वृत्तितादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावादिसाध्यकघट-
त्वादिहेतावप्याप्तिश्च ॥

संयोगाभावनिष्ठयोर्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वयोः प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यप्रतियोगिवैयधिकरण्ययोर्वक्ष्यमाणरीत्या न
विरोध इत्यभिप्रायेणाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यलेऽव्याप्या लक्षणा-
न्तरमवतारयति कर्मादाविति ॥

(द्वी०) कर्मादां संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह
साध्यवदिति । हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह
सकलेति । नाकल्पं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यं साध्या-
भावां वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राहस्तेन
विपक्षकदेशेनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः
न वा नानाव्यक्तिमाध्यकसद्देताव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसा-
ध्यकव्याप्यवृत्तिमद्देताव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्ताव-
तिव्याप्तेरारणाय अभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यम् ।
हेत्वभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधि-
करणः तन्मप्रतियोगित्वं च हेतुनावच्छेदकरूपेण बोध्यम् तेन
द्रव्यगर्भा साध्ये विशिष्टमत्तादां नाव्याप्तिः न वा विशिष्टमत्ता-

त्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसङ्गः ॥

(गा०) इदं त्वचधेयम् । द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावो न गुणादौ
 स्योक्रियते अपि तु फलमतद्वृत्तिसंयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषय-
 त्वाद्यभावे एव संयोगाभावत्वं कल्प्यते अनन्तगुणाद्य-
 धिकरणे संयोगाभावकल्पनामपेक्ष्य तथाविधैकाभावे संयो-
 गाद्यभावत्वकल्पने लाघवात् । न च संयोगवत्त्वप्रकार-
 कप्रमाविषयत्वाद्यभावे द्रव्यत्वाभावे द्रव्यभेदे संयोगिभेदादौ
 वा संयोगाभावत्वं कल्प्यत इत्यत्र विनिगमकाभावं इति ध्याच्यम् ।
 तादृशाभाधानां समानेयततयाऽभेदात् । एवं च द्रव्यवृत्तिसंयोगा-
 भावगुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदः सप्रमाण एव । अथैवं द्रव्यत्वाभावा-
 दीनामप्यानन्त्यापत्तिः । कर्मादौ गुणवृत्तिद्रव्यत्वाभावो न कल्प्यते
 अपि तु फलमतद्वृत्तिद्रव्यगुणान्यतरत्वाभावे एव तदभावत्वमि-
 त्यादितर्कगवेषणया कर्मादिवृत्तिद्रव्यत्वाद्यभावस्य गुणादिवृत्तितद-
 भावतो भेदसिद्धिरिति चेत् । इष्टमैवैतदधिकरणभेदेनाभावभे-
 दवादिनां न चैवं संयोगाद्यभावत्वकल्पनायां धर्मिणामप्यानन्त्या-
 दुक्तविनिगमकाभावसम्भव इति ध्याच्यम् । विनिगमनाविर-
 हेणापि द्रव्यत्वाभावादौ संयोगाद्यभावत्वकल्पनाया निष्प्रत्यूहत्या-
 दिति । हेतोरिति । नानाधिकरणकस्येत्यादिः । अव्याप्तेरिति एतदुप-
 यानेन तद्रसादित्यादायेतद्रूपाधिकरणस्य द्वित्वादिना भेदसत्त्वेऽपि
 ध्यासज्यवृत्तिधर्मानवाच्छिन्नत्वेन साध्यवन्निष्ठप्रतियोगितायाः प्र-
 तियोग्यवृत्तित्वेन वा भेदस्य विशेषितत्वेन लक्षणगमनसम्भवाच्चास-
 म्भवो दर्शितः । साकल्यमिति । योष्यामित्यस्य विशेषणमित्यादिः ।
 अत्र साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्वं एव साध्ये तद्विशेषण-
 व्यावृत्तिः सङ्गच्छते अन्यथा साध्याभाववत्तायाः हेतुमत्साधारण्येऽपि
 साध्याभाववद्यत्किञ्चिद्रव्यकिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमादाय नानाव्य-
 क्तिसाध्यकसद्देतो लक्षणसमन्वयसम्भवादतः साध्ये तदभाववति
 चेत्पनुपत्त्वा साध्याभाववति साकल्यविशेषणं प्रथमतो दर्शितम् । न
 च साध्याभाववति साकल्यविशेषणासत्त्वेऽपि बहिमान् पर्वतान्य-
 त्यादित्यादावतिव्याप्तिवार्णमेव साध्ये साकल्यविशेषणप्रयोजनम-
 स्ति उभयत्र साकल्यविशेषणादाने यत्किञ्चित्साध्याभाववति प-

र्धते हेत्वभायसत्त्वेनातिव्याप्तिः साध्ये साकल्यविशेषणस-
 त्वे तु इदादेरेव सकलसाध्याभाववत्तया तत्र हेतुसत्त्वेना-
 तिव्याप्युद्धारान्नोक्तोभप्रायवर्णनं सम्यगिति चाच्यं साध्या-
 भाववति साकल्यविशेषणासत्त्वे साध्ये साकल्यविशेषण-
 स्योक्तातिव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वसम्भवेऽपि साकल्यविशेषणस्य
 धर्यमाणप्रयोजनस्यैव चास्तवन्तया तस्य साध्याभाववति सा-
 कल्यविशेषणसत्त्व एव सङ्गतेरादौ तत्प्रदर्शनस्योचितत्वात् । य-
 स्तुतस्तु साध्ये साकल्यविशेषणं परित्यज्य साध्याभावे सा-
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशरूपकल्पाभ्यन्तरस्यावल-
 म्बनीयतया चरममेव तत्प्रदर्शनमुचितं साध्ये तदभावय-
 ति च बोध्यमित्युक्त्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 फो वाऽभाषो ग्राह्य इत्युक्ते साध्याभाववति च साकल्यं नि-
 वेद्यने साध्याभावो वा एतादृशो निवेद्यते इत्येतादृशमि-
 क्ष्यः प्रतीयते स चाविषयित इति सारम् । अव्याप्तिवारणा-
 य साध्याभावे साकल्यविशेषणे धूमवान् यद्देहियादौ साध्य-
 तावच्छेदकीभूतसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसकलसा-
 ध्याभाषाधिकरणं गुणादिरेव स्यादयोगोलकादेर्द्वांसंयुक्त-
 यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभाषानधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिः य-
 द्द्विमतत्त्वप्रकारकप्रमाविषयो धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकी-
 भूतस्यरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छि-
 न्नाभायस्य तत्तद्विपक्षमावृत्तितया सकलसाध्याभाषाधिक-
 रणाप्रसिद्धाव्याप्तिश्चेति तदुपेक्ष्य साध्ये साकल्यविशेष-
 णं निवेशिनम् । ननु साध्ये साकल्यविशेषणदानेऽपि पर्व-
 तीयवद्देहित्वादिनाऽभावेऽसत्त्वेन सकलसाध्याभावसत्त्वात् व्या-
 सज्यवृत्तिधर्मस्तदनवच्छिन्नत्वेनाभावविशेषणे च बहिर्धूमोभय-
 यान् यद्देहियादावतिव्याप्तिः बहिमतस्नयाविधिसकलसा-
 ध्याभावानधिकरणत्वात् साध्यतावच्छेदकातिरिक्तो यो व्या-
 सज्यवृत्तिधर्मस्तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशने च ला-
 घ्यात्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवाभावे विशे-
 षणमुचितं किं साध्ये साकल्यविशेषणेनेत्यभिप्रेत्य तर्धवाहं
 साध्यतावच्छेदकोक्तिः । साध्याभाववति साकल्यविशेषण-

प्रयोजनमाह विपक्षेति । वैकल्पिकयोः साध्यतदभावयोः सा-
 कल्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंविशेषणयोर्व्यावृ-
 त्तिमाह न वेति । एकव्यक्तिके एतद्रूपवानेतद्रमादित्यादी हेत्व-
 धिकरणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावो न प्रतियोगितावच्छे-
 दकावच्छिन्नप्रतियोगिव्याधिकरणः पूर्वक्षणादिवृत्तिव्यविशिष्टतद्रूपा-
 देरेतद्रसाधिकरणे वृत्तेरेतद्रूपतद्रूपोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि न त-
 था प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रीसद्धेरिति तत्र लक्ष-
 णसङ्गतिरित्यतो नानाव्यक्तिक इत्युक्तम् । अत एवाव्याप्तिरेवो-
 क्ता नासम्भवः । अत्र च नानाव्यक्तिसाध्यकत्वं व्यधिकरणव्यवृ-
 त्तिसाध्यतावच्छेदककत्वम् । अत एव एतद्व्यक्तिकवृत्तियावद्धर्मवा-
 नेतत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यके ऽव्याप्तिरिहेऽपि न क्षतिः ।
 अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोग्येतद्रूपक्षत्वादित्यादावित्यर्थः अ-
 व्याप्तेर्वारणायेत्यन्यथः । व्यभिचारिणि चेति । पृथिवी कपिसंयो-
 गादित्यादौ चेत्यर्थः । अभावद्वये साध्याभावे हेत्वभावे च
 तथा चाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तिवारणाय सा-
 ध्याभावे व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तायतिव्याप्तेर्वारणाय हे-
 त्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्यर्थः । यद्यपि हेत्वभावे
 प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया कपिसंयोगी कपि-
 विभागादित्यादौ चाव्याप्यवृत्तिहेतुके ऽव्याप्तिवारणप्रयो-
 जनकत्वं साध्याभावे तद्विशेषणस्य सम्भवतीति व्याप्यवृत्ती-
 किञ्चित्करं तथापि हेत्वभावे तद्विशेषणप्रतिसन्धानं विनै-
 थव्याप्यवृत्तिहेतुकस्थले व्याप्तिनिर्णयो भवतीत्येतदभिसन्धायैव
 तदुक्तं प्रतियोगिवैयधिकरण्यं च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वम् ।
 अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तथाविधहेतुके च तादृशसाध्याभावहेत्व-
 भावाप्रसिद्धा ऽव्याप्तेः अपि तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं त-
 था च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणे-
 पु यावत्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टः सन् यतते योऽभा-
 वस्तत्प्रतियोगित्वमर्थः तेन कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादौ क-
 पिसंयोगाद्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वोपलक्षितकपिसंयोगाद्यभावस्य
 हेत्वधिकरणे सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः न चा एतद्रूपक्षत्वा-
 न् कपिसंयोगादित्यादौ तथाविधकपिसंयोगाभावस्य सक-

लसाध्यामायाधिकरणेः सत्त्वेऽप्यतिव्याप्तिः । प्रतियोग्यनधिक-
रणीभूतसाध्यामायाधिकरणयावन्निष्ठस्वप्रतियोग्यनधिकरणताका-
भाधप्रतियोगित्वमिति । फलितोऽर्थः । प्रथमे साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धेन चरमे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यन-
धिकरणत्वं घोष्यं तेनायमात्मा आत्ममहाकालान्यतरत्वादि-
त्यादौ स्मृतिचारनिरूपकाधिकरणस्य कालस्य कालिकस-
म्बन्धेनात्मत्वाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः न वा बाहिमान्
धूमादित्यादौ साध्यामायाधिकरणयावदन्तर्गतकालज्ञानादिषु
कालिकविषयित्वादिस्मृतिवन्धेन हेत्वभावप्रतियोग्याधिकरणतास-
त्त्वेऽपि असम्भवोऽप्याप्तिर्वा इत्थं च प्रतियोगित्वे सम्ब-
न्धविशेषाद्यच्छिन्नत्वेन न निवेशनीये सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रति-
योगिताकयोः साध्याभावहेत्वभावयोरुक्तसम्बन्धेन प्रतियोगिस-
मानाधिकरणतयाऽसम्भवातिव्याप्योत्पन्नवकाशात् हेत्वभा-
वोऽपीति अपिशब्देन साध्याभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नधर्मधिकरण्य निवेशनीयमिति सूच्यते तेन विशिष्टसत्ता-
यान् जातेरित्यादौ हेत्वाधिकरणादिषु साध्याभावप्रतियो-
गिसत्त्वादेः सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र साध्याभावोऽपीत्युक्तौ अ-
श्रिततत्पदेन हेत्वभावपरामर्शसम्भवः तत्र हेत्वभावपक्षोपादाने
श्रुताधिक्यमिति तत्रोक्तं तत्प्रतियोगित्वं साध्याभाववन्निष्ठा-
भावप्रतियोगित्वं हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्नामित्यर्थः । हेत्वभावनिरूपप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे स्वप्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्ननिवेशस्य प्रयोजनमाह द्रव्यत्वादायिति ।
विशिष्टेति गुणकर्मन्यत्रविशिष्टेत्यर्थः । प्रतियोगितायां हेत्वभाव-
प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशस्य प्रयोजन-
माह न चेति । अत्रापि द्रव्यत्वादी साध्य इत्यनुपपद्यते । विशि-
ष्टसत्तात्वादिना गुणकर्मन्यत्रविशिष्टसत्तात्वादिना तृतीयार्थ-
आत्रायच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तस्याभावेऽन्वयः प्रतियोगि-
पदार्थकदेशप्रतियोगित्वान्वितमवच्छिन्नत्व वा तदर्थः । सादृशा-
भावेति । सकलसाध्याभाववन्निष्ठमावेत्यर्थः । न च हेत्वभावे प्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्नधर्मधिकरण्यस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
धर्मधिकरण्यमेव निवेद्यतां ततोऽपि तत्प्रयोजननिर्वाहोत् त-

था च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणादिनिष्ठाविशिष्टसत्ताभाव-
स्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतयैवातिव्याप्तिवारण-
सम्भवात्प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनिवेशन-
मफलमिति चाच्यं हेत्वभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
धिकरण्यनिवेशे सकलसाध्याभाववन्निष्ठा या हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नानाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणता तन्निरूप-
काभावंप्रतियोगित्वमयः स्यात्तदपेक्षया सकलसाध्याभा-
ववन्निष्ठा या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपादशप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नानाधिकरणता तद्वत्स्वरूपास्मदीयफलितार्थस्यागुरुत्या-
त् न च ममापि सकलसाध्याभाववन्निष्ठं यद्वर्माव-
च्छिन्नानाधिकरणत्वं तद्वर्मवत्त्वमित्येवार्थः स चातिलङ्घुरेवे-
ति वाच्यम् । एतादृशार्थकरणे मूलोक्त प्रतियोगिताया व्याप्ति-
त्वं व्याहन्येतेति मूळानुसारेण दीधितिकृता गुर्वर्थानुसरणा-
त् उक्तविशेष्यविशेषणभावेनानिवेशे व्यर्थविशेषणतानवका-
शात् । केचित्तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशे सक-
लसाध्याभाववन्निष्ठाविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियो-
गित्वरूपव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य गुणेऽपि सत्त्वात् वा-
धानवतारदशायां तत्र द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः अस्मन्मते तु
तत्प्रतियोगित्वं चेत्यतो लब्धस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकहेतु-
तावच्छेदकस्य व्याप्तिरित्या तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यवगाहिज्ञानस्य गु-
णेऽपि भ्रमत्वादित्याहुः ॥

एतल्लक्षणं दूषयित्वात्तरलक्षणमवतारयति यत्रैकव्यक्तिकमिति ॥

(दी०) यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धुम-
त्वादिव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये निर्वहित्वादाौ चाव्याप्तिः तत्र हे-
त्वभावस्य बह्वादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत आह सा-
ध्यवदन्येति । अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यं न हि भवति नीलो यदो
यटादन्य इति ॥

(गा०) यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं तत्राव्याप्तिरित्यन्वयः । एतद्रू-

पयानेतद्रसादित्यादावनेकाशेषत्वरूपसाकल्यस्य साध्ये ऽसत्त्वा-
दिति भावः । साध्ये साकल्यविशेषणं परित्यज्य कल्पान्तरानु-
समरणाय तत्रैतद्दोषावकाश इत्यत आह विपक्षो वेति ।
अथपक्षः साध्याभाववान् अत्रापि एकव्यक्तिक इत्यस्य विपरिण-
तस्यानुपपन्नः तथा चैतद्वदभिन्नं पदत्वादित्यादौ साध्याभाव-
वस्येतद्वषटादौ साकल्याग्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरित्यर्थः । सकलप-
दस्याशेषमात्रपरत्वे दोषान्तरमाह निर्धूमत्वादिव्याप्य इति । तस्येन
निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन तथा च धूमत्वावच्छिन्नाभावव्याप्यवान् व-
ह्नित्यावच्छिन्नाभावादित्यादावित्यर्थः । धूमत्वावच्छिन्नाभावे
साध्ये एकव्यक्तिकतया पूर्वदोषाक्रान्तत्वेन तद्व्याप्यसाध्यकानु-
सरणं निर्धूमत्वव्याप्यजलत्वादेस्ताद्रूप्येण साध्यतायां सद्देतु-
त्वा अनुपपत्तिरतस्तत्त्वेनेत्युक्तम् । हेत्वभावस्येति । अथ बहुधात्मकहे-
त्वभावस्य प्रत्येकं सकलसाध्याभावव्यभिचरत्वासम्भवेऽपि सक-
लतन्निष्ठबहुपमायादिभेदप्रतियोगितामादायैव लक्षणं सङ्गमनीयं
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशादेव व्य-
भिचारिणि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावमादा-
यातिप्रसङ्गानयकाशेन हेत्वभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वा निवेशात् । यत्तु बहिमद्देहेतुताभिप्रायको
ऽयं ग्रन्थः तत्र हेतुभेदमादायाणि लक्षणगमनासम्भवात् भे-
दभेदस्यानवस्थामयेनाधिकरणस्वरूपस्य स्वीकरणीयतया तस्य
च प्रत्येकविश्रान्ततया यावद्विपक्षवृत्तित्वासम्भवादिति तन्न ।
आकाशाभावाद्यधिकरणकभेदभेदस्याकाशाभावाद्यधिकरणस्वरूप-
तया तस्य च यावद्विपक्षवृत्तित्वेन तमादायैव लक्षणगमनसम्भ-
वात् । न चैतादृशरीत्याकाशाभावमादाय भेदहेतुकव्यभिचारि-
ण्यतिप्रसङ्ग्या हेत्वभावत्वेन सकलसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वं
विप्रक्षणीयं तथा सत्यधिकरणस्वरूपामावस्य स्वस्मिन्नेव त-
दभावत्वेन वृत्तिरिति नातिव्याप्यवकाशः । एवं चाकाशाभा-
वमादाय नोक्ताव्याप्तिपरिहारसम्भव इति वाच्यम् । उक्तस्थले
आकाशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यधिरहादेवातिव्याप्तिधारणसम्भवेन तादृशविवक्षाया निष्प्रयो-
जनकत्वात् बहिमद्देहेतुकस्थल च साध्याभावाधिकरणस्य

हेतुरूपप्रतियोग्यनाधिकरणत्वेनाकाशाभावरूपहेतुभेदस्य प्रतियो-
गिव्यधिकरणत्वेनाव्याप्तिवारणसम्भवादिति । अत्र केचित् । यत्र
बहुधर्माधान्यत्वविशिष्टनिर्धूमत्वव्याप्यं साध्यं बहुधर्माधान्यत्व-
विशिष्टबहुधर्मावो हेतुस्तत्र बहुधर्मावस्यापि सकलसाध्या-
भाववदन्तर्गतया तत्र बहुधर्मावभेदासत्त्वेन तमादाय लक्ष-
णगमनासम्भवात् । न च तादृशविशिष्टहेतुकस्थले हेतुभे-
दस्य सकलसाध्याभाववद्विपत्त्यासम्भवेऽपि अखण्डविशिष्टात्य-
न्ताभावस्य तथात्वमादायैव लक्षणं संकल्पनीयमिति वाच्यं
प्राचीनमते विशेषणाभावविशेष्याभावाम्यामनातिरिक्ततया तादृ-
शविशिष्टाभावस्य बहुधर्मावत्वबहुधुमयरूपत्वेन सकलसाध्या-
भाववद्विपत्त्यासम्भवात् । अथैवमपि विषयितादिसम्यन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकस्य बहुधर्मावत्यन्ताभावस्याखण्डतया सकल-
धूमवद्विपत्तया तमादायैव लक्षणं संकल्पनीयमिति चेन्न धू-
त्यनियामकतया विषयितादिसम्यन्धानामत्यन्ताभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वात् । संयोगादिरूपव्यधिकरणसम्यन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकबहुधर्मावत्यन्ताभावस्याखण्डस्य सकलधूमवद्विप-
त्त्येऽपि तदभावप्रतियोगिता न हेतुतावच्छेदकीभूतबहुधर्माव-
स्यावच्छिन्ना तत्र लाघवेनाभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति न
तमादायापि लक्षणसङ्गतिः । न च शुरुधर्मावच्छिन्नहेतुकस्थले
लक्षणसङ्गमनाय पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदकं
निषेद्यं तथा च बहुधर्मावत्वादेरपि तादृशवच्छेदकत्वमक्षतमे-
वेति वाच्यम् । एतद्वृत्तस्य परित्याज्यतया निमित्तदोषोद्धार-
नापश्यकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वं न निषिष्टमित्यभिप्रायेण
तदोपदानादिति यदन्ति । तदसत् तथा सत्यपि सकलसा-
ध्याभाववद्विपत्तकालिकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुधर्माव-
भावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् । न च अन्यमात्रस्य
कालांपाधितानये साध्याभावयति पर्वतादौ कालिकसम्यन्धेन
बहुधर्मावदिसत्त्वात्तत्र तत्सम्यन्धेन तस्याभावो न धर्तत एवेति
वाच्यं कालिकसम्यन्धेन तत्र बहुधर्मावसत्त्येऽपि प्रतियोग्यनाधिकर-
णभूतयद्विषयवावच्छेदेन तत्र तत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकतदभावस्यापि सत्त्वात् । एवं विशिष्टाभावस्य विशेष्याभाव-

विशेषणाभावाभ्यामनतिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादायेवा-
 व्याप्तिसम्भव तदुपेक्ष्यमात्रसाध्यकामावहेतुकस्थलानुध्यायने बीजा-
 भावात् । तस्मात् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्य निविष्टं प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाय-
 च्छिन्नैव निविष्टेन्याशयेनैव तदोपदानम् । हेतुतावच्छेदकस-
 म्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यदाने तु यन्निमलक्षणापेक्ष-
 या गौरवमेव तदुक्त्यावतारे बीजं बोध्यम् । एतेन स-
 फलशब्दस्य व्यापकसार्थकतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्र-
 तियोगित्वमेव निष्कृष्टेतदुक्त्यार्थः धूमवान् बहोरित्यादौ प्रमेय-
 त्वादिना वक्तव्यमावस्य साध्याभावव्यापकत्वंऽपि न क्षतिः
 यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं
 तद्रूपवत्त्वस्यैव लक्षणत्वात् ययं च हेतुभावे प्रतियोगिवैयधि-
 करण्यं न निवेद्यते व्यापकतालक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवे-
 दनादप्यप्यवृत्तिहेतुकव्यभिचारिणि हेतुभावावस्य साध्याभावव-
 श्चिष्टहेतुरूपाभावप्रतियोगितया व्यापकत्वासम्भवेनातिप्रसङ्गावर-
 हात् । व्यापकताशरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभा-
 वव्यभिष्टव्यमेव निवेद्यते तेन वक्तव्यभाववति कालिकादिस-
 म्बन्धेन धूमादिरूपाभावस्य वृत्तावपि धूमाभावादेर्न साध्या-
 भावव्यापकताक्षतिः सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभाववति
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा ऽव्याप्तिश्च लक्षणपञ्चक-
 एव दोषः अस्तु या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्ताज्ञानं
 प्रति यादृशसम्बन्धेन हेतुभाववत्ताग्रहः प्रतिबन्धकस्तादृशसम्ब-
 न्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणभिन्नसाध्याभावाधिकरणकं यद्यस्त्वं
 तद्विप्रत्यमेव साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वम् इत्यथ सत्ता-
 वान् जातेरित्यादौ एतादृशं स्वं जातित्वाभाववत्तादिकमेव
 तद्विप्रत्यं च जात्यभाववत्तादिकमिति लक्षणसमन्वयः इत्थं च ए-
 तद्वृत्तेश्चोक्तं कपिसंयोगादित्यादौ कपिसंयोगाभावत्वावच्छि-
 न्नानधिकरणत्वाप्रसिद्धा कपिसंयोगाभावत्वस्य साध्याभावव्या-
 पकतावच्छेदकतावच्छिन्नव्याप्तिशरणाय हेतुभावे प्रतियोगिवैयधि-
 करण्यविशेषणं देयमेव न देयम् या अधिकरणत्वाभावस्यै-
 वाधिकरणभिन्नस्य स्थाने निवेदनायत्तात् कपिसंयोगाभावादेरि-

य तदधिकरणताया अप्यव्याप्यवृत्तितया, तदभावस्य सा-
ध्याभाववति सत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् । अधिकरणत्वाभावश्च
भावप्रतियोगिकतया अनिरिक्त एवेति विशेषणताविशेषेणैव त-
द्वत्तं साध्याभाववति विशेषणीयमिति । एवं च निर्धूमत्वव्याप्य-
मान् निर्वाहत्वादित्यादौ हेत्वभावस्य बहुधादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षा-
वृत्तित्येऽपि हेत्वभावत्वेन तेषां साध्याभावव्यापकत्वाभावातिरिक्ति
पूर्वपक्षो ऽप्यकिञ्चित्करः यत्र यावतां साध्याभाववतां सम्भव-
स्तत्र प्रातिस्विकरूपेण तत्तदधिकरणवृत्तित्वमेव हेत्वभावायशो-
षणतया लक्षणघटकं न तु साध्याभावव्यापकत्वमित्याभिप्रायेणैव
तद्विपक्षानां प्रकारान्तरालुसारेण परिष्कारे सकललक्षणानामेव
परिष्कारसम्भवादिति कृतं पञ्जावितेन । परे तु निर्धूमत्वव्याप्ये
तत्त्वेन साध्ये इत्यस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकधूमाभावव्याप्ये साध्ये तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पह्वयभावादावव्याप्तिरित्यर्थः । तत्र च हेतोरेपि सकलसाध्या-
भावघटस्तर्गततया तत्र हेतुभेदासत्त्वेन न वह्वयभावाभेदमादाय
लक्षणसङ्गतिरित्यव्याप्तिर्दुर्गारैव तथाहि सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन पर्यन्तादौ घटमानस्य घटेस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावस्य पर्यन्तादौ सत्त्वेन तत्र सामानाधिकरण्यस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावसत्त्वात् साध्याभावाधिकर-
णत्वमविशदभेदेतिष्येयमित्याहुः । साध्यव्यक्तिविशेषभेदमादाया-
व्याप्तिं परिहरति अत्रेति । साध्यव्यक्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्यक्त्वर्यासप्रतियोगितावच्छेदकताक-
त्वमित्यर्थः । तेन घटिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्विमत्त्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकभेदमादाय न दोषः तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
तायास्तत्ताविशिष्टवह्विमत्त्व पक्ष पर्याप्तत्वात् । व्युत्पत्तिफललभ्यम्
अन्यादिपदसमभिव्याहारलभ्यं नन्नादिपदसमभिव्याहारज्ञानस्येय
तादृशपदसमभिव्याहारज्ञानस्याप्यन्ययितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावात्तद्व्यावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वादिति भावः ।
व्युत्पत्तिफललभ्यमित्यनेन यथाश्रुतलक्षणवाक्यार्थं पद्यामिति सू-
चितं तादृशसमभिव्याहारस्थले तत्प्रतियोगिताकाभावापमापयोधे
ऽतिप्रसङ्गं सूचयति न हि भवतीति । प्रामाणिकत्वपदहार इति

शेषः । तथा चान्वयिप्रतियोगिकामावमात्रबोधे नीलघटेऽपि पी-
 तघटादिभेदमन्वेन तादृशव्यवहारोऽपि स्यादिति भावः । द्रव्यं
 न घट इत्याद्यप्रयोगादनुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनैवान्योन्यामा-
 दादिरन्यादिपदेन प्रत्याख्यते अनुयोगितावच्छेदकश्च प्रतियो-
 ग्यवृत्तिरेव धर्म इति प्रकाशकृदङ्गीकृतव्युत्पत्त्यन्तरीयरोधात् घटो
 घटादन्य इति प्रयोगवारणसम्भवाग्रील इति । घटादन्य इत्यादौ
 प्राचीनमते पञ्चम्याः प्रतियोगित्वमर्थः । तत्र च प्रकृत्यर्थस्य
 घटत्वादिविशिष्टस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धे-
 नान्वयः । अथ वा केवलाधेयत्वमेव घटस्य सम्बन्धः ध-
 र्मिपारतन्त्र्येण घटत्वादेरपि अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तत्रान्वयोप-
 गमात् एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्याप्यन्यत्र पारतन्त्र्येणान्वयस्य
 व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोगित्वस्य व्युत्पत्तिवैविध्येण अन्य-
 पदार्थैकदेशे भेदे निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः घटादन्य इत्यादौ
 च निरूपकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टो ल-
 क्षणया घटादिपदार्थः तत्पुरुषस्थले पूर्वपदस्य तत्तद्विमर्शयन्ता-
 र्थविशिष्टे लाक्षणिकत्वात्तादृशघटादिपदार्थस्य चामेदसम्बन्धेन
 भेदे ऽन्वयः । नवीनमते घटादन्य इत्यादावनुयोगित्वं पञ्च-
 म्यर्थेनत्र च प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य स्ववृत्तिघ-
 टत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । अनुयोगि-
 तायाश्चाध्वयतासम्बन्धेन भेदेऽन्वयः समासस्थले च घटत्वाव-
 च्छिन्ननिरूपितानुयोगिताविशिष्टे पूर्वपदस्य लक्षणा तस्य चा-
 भेदसम्बन्धेन भेदे ऽन्वयः । अथैव साध्यवद्व्यावृत्तिव्याप्तये-
 तादृशलक्षणाभ्याम्यादभेदसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताविशिष्टविशे-
 पितस्तादृशानुयोगिताविशिष्टविशेषितो वा यो भेदस्तद्वद्वृत्तित्वमेव
 प्रतीयते । तथा चानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वरूपजिज्ञासायां ता-
 दृशलक्षणाभिधाने ऽर्थान्तरप्रसङ्गस्तादृशप्रतियोगितासम्बन्धे-
 न तादृशानुयोगितासम्बन्धेन वा साध्यवद्विशेषितभेदवद्वृ-
 त्तिज्ञानस्यैव लाभयेनानुमितिहेतुत्वात् । इति चेन्न । तादृशव्या-
 प्तिज्ञानप्रनुमितिहेतुत्वस्यामेवास्य तात्पर्यात् । शब्दबोधविषयत्वे-
 ऽपि तन्मूलकोदीच्यव्याप्तिविषयः इमानसोपनीतमानस्यैव तादृशता-
 त्वनिर्वाहत्वात् । तादृशशब्दबोधस्यापि कथं चिदुपपादयितुं

शक्यत्वाच्च नीलो घटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्याप्र-
माणत्वात् पटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्य प्रमाण-
त्वात् । अन्ययितावच्छेदकनिरूपितपारिभाषिकमवच्छिन्नत्वं प्र-
तियोगितायां भासत इत्युपेयम् अतः साध्यवदन्य इत्यादौ मनु-
ष्यन्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकस्य साध्यसम्बन्धस्य साध्यापेक्षयाः
शुद्धतयानवच्छेदकत्वेऽपि नोक्तलक्षणयान्तर्याप्रसिद्धेः पारिभाषिकं
तदवच्छिन्नत्वं च तद्विशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावीया या या प्रति-
योगिता तत्तदवच्छेदकत्वाभावकूटवदवच्छिन्नत्वं एतादृशा-
वच्छिन्नत्वस्य च सम्यन्धतया प्रातिस्विकरूपेण तत्तदप्र-
तियोगिताव्यक्तीनां बुद्ध्यतेऽपि न क्षतिः सम्यन्धज्ञा-
नस्य विशिष्टबुद्धावनपेक्षितत्वात् अनुमितिं प्रति च
साध्यावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहिज्ञानमेव कारणं लाघवान् न
तु साध्यसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहिज्ञानमित्यनुमित्यौपयि-
कव्याप्तिशरीरे तादृश्येव प्रतियोगिता निवेद्यते कम्बुग्रीवादिमत्त्वा-
न् घटादित्यादौ विशेषदर्शनामनुमितेः प्रामाणिकत्वे निरुक्तपा-
रिभाषिकावच्छिन्नत्वमेयानुमित्यौपयिकव्याप्तिघटकं तादृशगुरुध-
र्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकसमर्थालतावादि-
नस्तु स्वरूपसम्यन्धरूपमेवावच्छिन्नत्वं व्याप्तिशरीरे निवेशयन्तीति
समाप्तः मूले केवलान्वयिन्यभावादित्यादौ एतादृशलक्षणप-
ञ्चकस्य केवलान्वयिनि अप्रसिद्धेरित्यर्थः । न च हेतुतावच्छेदक-
सम्यन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया सत्ता-
यान् द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिरस्तीति केवलान्वयिसाध्यकमात्रे
अव्याप्तिरूपनमसङ्गतमिति वाच्यम् । केवलान्वयिपदेन हेतुताव-
च्छेदकसम्यन्धेन यत्किञ्चिदधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपके-
वलान्वयित्वाधयसाध्यकमात्रस्योक्तत्वात् । अथवा हेतुतावच्छेदक-
सम्यन्धेन वृत्तित्वमनिवेद्य हेतुतावच्छेदकसम्यन्धातिरिक्तो यो
हेतुप्रतियोगिकः सम्यन्धः तदन्यसम्यन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमेव नि-
वेद्यं बाहिमान् धूमादित्यादौ कालिकसम्यन्धेन धूमादेः साध्याभा-
वद्वृत्तित्वेऽपि तत्सम्यन्धस्य हेतुतावच्छेदकसम्यन्धातिरिक्तत्वात्
हेतुप्रतियोगिकत्वाच्च लक्षणाघटकतया तदन्यसम्यन्धेन तद्वृत्ति-
त्वाभावः अस्येवेति भावः । एवं च सत्तायान् द्रव्यत्वादित्यादौ

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्गृहितत्वाप्रसिद्धावपि हे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्ते हेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यविशेषणता-
विशेषादिना गृहितत्वप्रसिद्धा नाध्यातिरिति ध्येयम् ॥

इति श्रीगदाधरमहाचार्यविरचिता शिरोमणिकृतन्या-
सिपञ्चकव्याख्याया विवृतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

सिंहव्याघ्रप्रकरणम् ।

(चि०) नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वम् । साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा तदुभयमपि साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वं तच्च तत्र यात्किञ्चित्साध्यानाधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धम् ॥

(दी०) नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदाधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वं साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम् । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् । तदनधिकरणत्वमित्यर्थः साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षः तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ॥

(गा०) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमित्येतद्वक्षणे यदि तदधिकरणावृत्तिविरूपमसामानाधिकरण्यं निवेदयने तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्तायाः द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तिनया तादृशासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वात् तदनधिकरणवृत्तित्वस्यासामानाधिकरण्यपदार्थत्वेऽनन्तरवश्यमाणलक्षणाभेद इत्यतो घ्याचट्टे साध्येति । असमानाधिकरणं यस्येत्यत्रासमानाधिकरणपदस्य स्वाधिकरणाधिकरणार्थकत्वे द्रव्यं हत्वादित्यादावेवातिव्याप्तिः द्रव्यत्वादेः सत्ताघनधिकरणाधिकरणत्वविरहेण यत्पदेन सत्त्वादित्यादानासम्भवात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च सत्तावेद्रव्याघनधिकरणाधिकरणत्वादतस्तदधिकरणानधिकरणकत्व-

परतया तत्पद व्याचष्टे यदाधिकरणेति । यदाधिकरणानधि-
करणक साध्य तत्त्वानधिकरणत्वस्य व्याप्तित्वे व्याप्तेर्वि-
शिष्टकार्थरूपतानुपपत्त्या विशेषप्रसामर्शस्थानुमितिहेतुत्वानिवाह-
यत्तत्त्वाननुगमन तत्त्वाधिकरणत्वाभावकूटस्य निवशनीय-
तया गौरव चेत्याशयेन यत्तत्त्वाघटित साध्यासा-
मानाधिकरण्यपदार्थमाह साध्यनिष्ठति । साध्यनिष्ठ य-
दसामानाधिकरण्य स्वाधिकरणीभूतयत्तेः श्रद्धा निवृत्तित्वाभा-
व तत्प्रतियोगित्व तत्प्रानयागिकाट्टप्रविष्टाधिकरणकत्व सा-
ध्यनिष्ठाभावाप्याधेयत्वनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपितत्वसम्बन्धेन
पदवच्छेदक तद्वृत्तित्वमिनियात् । बहिमान् धूमादित्या-
दौ साध्यनिष्ठाभायो हृदाधेयत्वाभावास्तर्दयप्रतियोगितायामुक्त-
सम्बन्धेनावच्छेदो हृदादिस्नद्वृत्तित्वानधिकरणत्व धूमादा-
धिति लक्षणसमन्वय । अत्र साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्व
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न ग्राह्यम् । अन्यथा ब-
हिमान् धूमादित्यादौ पर्यन्तसमयनत्वाद्यभवात्तदपानु-
पपत्ते तथा च सत्तावान् समवायित्वादित्यादौ सा-
ध्यनिष्ठाभावायसम्बन्धतत्त्वनिष्ठप्रानयागितावच्छेदकाधिकरणाप्रसिद्ध-
रव्याप्ति बहिमान् धूमादित्यादावपि धूमादरयोगाल्कीपथ-
हृदादिनिष्ठपर्यन्तादिवृत्तित्वाभावाप्रतियोगितावच्छेदकपर्यन्तादिवृत्ति-
त्याद्व्याप्तिश्च साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावनियश च गौ-
रवमित्याशयेन फलितार्थमाह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति । अनिरूपक-
त्वमिह साध्यनिष्ठाधेयतात्वावच्छेदेन ग्राह्य तत्र बहिमान् धूमा-
दित्यादौ महानसाद् पर्यन्तायबहिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वमपि
नाव्याप्ति एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनाधयता नि-
वेदनीया तेनायमात्मा आत्ममहाकालावरत्वादित्यादौ फलस्य
कालिकसम्बन्धवच्छिन्नामवादिनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वेऽपि ना-
तिर्याति तादृशाधयत्वानिरूपकत्वसाधिकरणत्वमप्रिवक्षित त-
दनिरूपकत्वमात्र निश्चितम् । प्रथमतो द्रव्य सत्त्वादित्यादावति-
व्याप्तताद्विज्ञेयता अभिप्रायसामान्य एवातिर्यातिमुद्धर-
ति साध्यवद्भिन्नस्येति । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्य चे-
त्यर्थ । अत्राधिकरणवृत्तित्व हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अ-

म्यथा बह्मिमान् धूमादित्यादौ बह्मिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकस्वावय-
वादौ धूमादेः समवायेन वृत्तेरव्याप्यापत्तेः इत्थं च सत्ता-
वान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणे सामान्यादां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धात्मकसमवायादि-
सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः एवं द्रव्यं विशिष्टसत्तादित्यादा-
पि विशिष्टसत्तादेः सत्ताजनतिरिक्ततया साध्यनिष्ठाधेयत्वा-
निरूपकाधिकरणगुणादिवृत्तित्वानधिकरणत्वासम्भवाद्द्वयाप्तिरित्य-
तो निष्कृष्टार्थमाह साध्यनिष्ठोक्तिः । अत्रापि पूर्वदोषधारणाय सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धापच्छिन्नत्वेनाधेयत्वं निवेशनीयम् । एवम-
धिकरणत्वमप्यविवादितं तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतैवाभा-
वे निवेशनीया तादृशाधेयत्वानिरूपकवृत्तित्वमात्रनिवेशे धूम-
वान् बह्मेरित्यादौ बह्वधिकरणत्वसामान्याभाषस्य साध्यनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकतादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकतानिवेशः
व्यापकत्वं च तद्विशिष्टा येन्याभाषप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न
तु तद्विशिष्टात्यन्ताभाषप्रतियोगित्वं सर्वस्यैव तथाविधद्वित्या-
पच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तदप्रसिद्धेः न वा तद्विशिष्टभा-
षप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवरं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकी-
भूताभाषत्वादिकमादाय बह्वधिकरणत्वसामान्याभाषस्यापि
धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतया धूमवान् बह्मेरित्यादावति-
व्याप्यापत्तेः अनवच्छेदकत्वं चावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकर-
णत्वम् । अतो नोभयवृद्धेदमादाय दोषः । अथवा यदधिकरणता-
सामान्याभाषत्वं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्त्यत्यन्ताभाषप्रतियो-
गितानवच्छेदक तत्त्वमेव समुदायार्थः । अतो ऽभाषत्वादिना
व्यापकतामादाय न दोषः । अधिकरणता च हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धापच्छिन्ना प्राप्ता तेन बह्मिमान् धूमादित्यादौ बह्व-
नधिकरणधूमावयवादौ धूमाधिकरणत्वसामान्याभाषासत्तेऽपि न
क्षतिः धूमवान् बह्मेरित्यादौ यत्किञ्चिद्बह्वधिकरणत्वमाभाषस्य
धूमनधिकरणत्वव्यापकतया ऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदं
तथा च तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकताभाषप्रतियोगितानवच्छे-
दक यद्वापच्छिन्नाधिकरणतात्वं यद्वापच्छिन्नाधिकरणतात्वा-
पच्छिन्नाभावत्वं वा तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतावच्छेदकं

तद्व्यपत्त्यं व्याप्तिरिति फलितार्थः। तेन धूमानधिकरणत्वव्याप-
कीभूतवह्नीयधिकरणत्वधूमाधिकरणत्वोभयसामान्याभावप्रतियोगि-
तायाः वह्नीयधिकरणत्वसामान्यनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः यदाधे-
करणतामात्रनिवेशे द्रव्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादाव-
व्याप्तिः द्रव्यत्वानधिकरणगुणादौ हेत्वाधिकरणतात्रावाच्छिन्नाभा-
दासत्त्वादतो यद्रूपावच्छिन्नमिति । हेत्वभावस्य व्यापकतानिवेशे
व्यापकताक्षरीरे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धायच्छिन्नं तद्व्यभिष्टव्यं नि-
षेधम् अन्यथा घट्टिमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वात्तरूप-
काधिकरणे इहादौ धूमात्मकाभावस्य कालिकसम्बन्धेन घृ-
त्सेरव्याप्यव्यापत्तेः तथा च सति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादा-
वव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन घृत्सेरप्रसिद्धेरतो हेत्वधिकरणत्वाभावस्य व्यापकताव-
दितमेव तल्लक्षणं कृतं तथा चाधिकरणताया विशेषणताविशे-
षेण घृत्तिमत्तया तेन सम्बन्धेन तद्व्यभिष्टव्यं निषेधमतो न
दोषः । पूर्वकल्पपरित्यागे धाजमाह तनेति । न दोष इति
सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन घृत्सेरप्रसिद्धावपि तत्सम्ब-
न्धायच्छिन्नाया द्रव्यत्वाधिकरणताया द्रव्ये प्रसिद्धाया भभा-
वस्य साध्यातधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भावः ॥

साध्यधैयधिकरण्यस्य निरुक्तार्थकस्य पुनः योनिरुक्त्यमतस्त-
द्व्याचष्टे साध्यवैयधिकरण्यमिति ॥

(दी०) साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्विश्राधिकरणत्वं
चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेको-
क्त्या अनूद्य दूषयति तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः साध्यं यद-
धिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृ-
त्तित्वाभावश्चार्थः । तत्र केवलान्तरविनि साध्यनिष्ठाधेयत्वा-
निरूपणाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्ये-
त्यव्याप्तिः कश्चिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गश्चाये द्वितीये च साध्य-

वैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो वि-
वक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि च यत्किञ्चित्साध्यवद्भक्ति-
भेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः ॥

(गा०) ननु मूले तदुभयमपि साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वमि-
करणतात्रयघटितत्वाद्नुवादे चाधिकरणनाह्वयमात्रस्य निवे-
ष्टादित्यनस्तादृशमूलं सक्रमयति चरमाधिकरणत्वांशस्येति ।
अनातिप्रयोजनकतयेति । अनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वाभा-
वरूपतया तद्व्यवकाधिकरणत्वांशं पारित्यज्य साध्या-
सामानाधिकरण्याभावमाध्यवैयधिकरण्याभावनिवेशनैवोपपत्तेरिति
भाषः । असामानाधिकरण्याद्यधिकरणत्वमावस्यापण्डस्यासामाना-
धिकरण्याद्यभावाघटिततया न वैयर्थ्यमित्यनतिप्रयोजनक-
तयेत्युक्तं तदपहाय चरमाधिकरणत्वांशं पारित्यज्य ह्यं
साध्यासामानाधिकरण्याभावसाध्यवैयधिकरण्याभावरूपनिष्कृष्टल-
क्षणार्थह्वयं साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमित्यनेन सत्तायान्
द्रव्यत्वादित्यादायव्याप्तिवारणाय विवक्षितस्य प्रथमलक्षणनि-
ष्कृष्टार्थस्य कथञ्चिदपि प्रतिपादनासम्भवात्तदनुवादकतानुपपत्ति-
रिति यथाश्रुतार्थानुवादपरतया सक्रमयितुम् अनुवादनीयलक्षण-
ह्वयार्थमाह साध्यत्वादेरिति । लक्षणद्वयस्य क्रमेणोक्तशेषः । त-
स्याभावे इत्यन्तेन प्रथमलक्षणार्थरुचनम् एवं च साध्यानधिकरणा-
नधिकरणशब्देन साध्यं यदाधिकरणानधिकरणकं तद्व्योपपत्ते
तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं साध्यपदोत्तरसन्निरूपणमात्रं तद-
भावेः प्रत्याप्यत इति प्रथमलक्षणार्थबोधकत्वं साध्या-
नधिकरणानधिकरणत्वमित्यस्य । न च साध्याधिकरणान-
धिकरणत्वपदेन नञ्प्रदममासे सत्येव तदर्थमावो नञ्मा
प्रयापयेतुं शक्यते तथा च साध्यपदोत्तरनञ्निपातो
ऽसम्भयो समस्यमानपदपूर्वनिपातितस्यैव नञः साधुत्वात् अ-
न्यथा अविभक्त्युत्पत्त्यादौ चिन्नादिपदोत्तरमपि नञ्निपा-
तापत्तेरिति साध्यं समस्यन्धिकार्थबोधकोत्तरपदघटितस-
मुदायेन समं नञो मध्यनिवेशस्यापि साधुतासम्भादकत्वात्
अन्यथा घटानाधिकरणत्वं साध्याभावपदश्रुतित्वमित्यादौ च

घटाधिकरणत्वाभावतदवृत्तित्वाभावप्रत्ययानुपपत्ते म हि
 तत्रानधिकरणत्वादिपदाना घटादिपदै समाप्ते तादृशा
 शार्धप्रतीतिरुपपद्यते अनधिकरणत्वादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यीभू
 ताभावेन सममेव घटादिससर्गमानात् समस्यमानपदप्रतिपा
 दताच्छेदककोटिनिविष्टनापरपदार्थान्वये राजपुरुषादन्य इत्यर्थे
 राजा पुरुष इत्यादिसमासापत्त । एव नञाऽन्वयितावच्छेदका-
 धच्छिन्नभावावस्थेष बोधनात् अधिकरणसामान्यभद्वान्नानाधि
 करणपदार्थ स्यात् तस्य चाप्रसिद्धा नञ्पदाधिकरणपदयो
 प्राथमिकसमासासम्भवाद्येति साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
 द्वात्तत्वाभावरूपप्रथमलक्षणस्य निष्कृष्टयथाश्रुतार्थोपि साध्यान्
 धिकरणानधिकरणत्वमिति शब्देन प्रतिपाद्यते तथाहि आ
 धेयत्वानिरूपकार्थरुचरमाधिकरणपदघटितेनाधिकरणानधिकरणप
 देन अधिकरणमनाधिकरण आधेयत्वानिरूपक यस्येति व्युत्प
 र्याऽधिकरणनिष्ठभद्वप्रतियागितावच्छेदकीभूतनिरूपकताकाधेयता-
 धत्वेनान्यपदार्थो बोध्यते यद्गुमीहौ विग्रह्याख्याद्यादृशविशेष
 णविशेष्यमाधापन्नस्य बोध ताद्वपरीतविशेषणविशेष्यभावापन्नस्य
 श्रययाश्चिन्ना गौरवस्येति विग्रहवाक्यात् यत्पदार्थसम्याप्तिर्यत्र
 चिन्नगाश्चिन्नगुरित्यताश्चन्नगोनिष्ठसम्यन्धप्रतियोगित्वेन यत्पदार्थस्य
 बोधनात् प्रवृत्तस्थले च विग्रह्याख्यादन्यपदार्थनिष्ठाधेयत्वानिरूप
 कत्वाधच्छिन्नमेदवशेनाधिकरणप्रतीते एव च साध्य यद्
 धिकरणानधिकरण यदधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूत
 निरूपकताकाधेयतावदिति व्युत्पत्त्या साध्यानिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वा
 धच्छिन्नमेदवदधिकरणवृत्तित्व साध्यानाधिकरणानधिकरणशब्देन
 प्रत्याप्यते तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं तदभावश्च साध्यपदोत्तरमि
 विष्टनप्रपदघटितवाक्येनेति । द्वितीयलक्षणार्थमाह साध्यस्येति ।
 तथा च साध्यानाधिकरणमाधिकरणम् आधेयत्वानिरूपक यस्येति
 व्युत्पत्त्या साध्यानाधिकरणाधिकरणत्वशब्देन साध्यानाधिकरण-
 वृत्तित्व प्रत्याप्यते तदभावश्च द्वितीयनप्रति उक्तशब्दस्यैतदर्थो
 नुवादकतेति भाव । पूरणसवलित तत्रेतिग्रन्थ व्याचष्टे त-
 त्रेत्यादिना । मूल केवलावयिनि बहिर्माद् धूमादित्यादौ चा
 स्यात्तर्ह्येक्यनाप्रथमलक्षणे केवलान्वयिन्यव्याप्तिहेतु पूरयति सा

ध्येत्यादिना अप्रसिद्धेन्यन्तेन । साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदनिवेशाभिप्रायेणैयमप्रासिद्धिरभिहिता यत्किञ्चिन्निरूपकभेदनिवेशे च तादृशभेदवदधिकरणे हेतोर्हेतुत्वव्याप्तिर्गोच्या वक्ष्यमाणक्रमेण नानाव्यक्तिसाध्यकहेत्वन्तरे ऽप्यन्यासितत्वात् धूममात्रे तत्कथनं मूलरुतो न्यूनतासम्पादक्रमतो धूम इत्यस्योपलक्षणत्वमभिप्रायेण पाठमधृत्वव व्याचष्टे नानान्यक्तिसाध्यकैति । अत्र च यथासम्भवमव्याप्तिर्गोच्या तेनैतद्वृत्तियावद्वर्मानेतस्यादित्यादौ वक्ष्यमाणरोत्याऽन्यासिधिरहेऽपि न क्षतिः । अत एवात्र नानाधिकरणके सर्वश्रेति वक्ष्यति । अथवा नानाव्यक्तिसाध्यक इत्यस्य मिथो व्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतायच्छेदक इत्यर्थः अप्राप्त्याहेतु पुरयति एकसाध्यत्वादिना इतोत्यन्तेन । अनया रीत्या ऽन्यासिद्धि यत्किञ्चित्साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वायच्छेदभेदनिवेशाभिप्रायेण साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदनिवेशे च केवलान्तरयिन्यव्याप्तिरेव दोष इति ध्येयम् । अथिदिति पृथिव्यस्य त्रयविशिष्टद्रव्यत्ववत् इत्यत्रादित्यादौ । अतिव्याप्तिरिति विशिष्टद्रव्यत्वस्य शुद्धद्रव्यत्वानतिरेकितया पृथिव्यादेः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वसाम्यमादितिमाध । आधेयतायां साध्यतायच्छेदकवच्छिन्नप्रतिनियेदे च नैव दोष अधिकरणनानैरूपकतायच्छेदकस्यैवाधेयतायच्छेदकतया पृथिवीनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानयच्छेदकपृथिव्यस्य त्रयविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः पृथिवीनिरूपिताधेयतानयच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । द्वितीयलक्षणे साध्यवत्तायच्छिन्नप्रतिनियोगिताक्रमनिवेशे च धूमादौ नाध्यासितस्तत्करो केवलान्तरयिसाध्यकाध्याप्तिरेव यत्किञ्चित्साध्यवत्ताविभेदनिवेशे चोभयस्थल एवाध्यासितेति मूलाभिप्रायः स्फुटयति द्वितीये वेत्यादिना । साध्यवत्तायच्छिन्नप्रतिनियोगिताको भेदः साध्यैवधिकरण्ये विषयितः साध्यैवधिकरण्यघटकतया विषयित इत्यर्थः । केवलान्तरयिनि केवलान्तरयिन्येव । नानाधिकरणकैति । एकान्तरयिमाध्यकैऽपि मत्तावान् इत्यत्रादित्यादायेकस्य साध्यवत्तो भेदस्यान्यस्मिन् साध्यवति सत्तादृश्यातेर्नानाव्यक्तिसाध्यकैति मोक्त तथा च द्वितीयलक्षणाभिप्रायेण धूम

इति मूल नानाधिकरणसाध्यकसामान्योपलक्षणमिति भावः ॥

साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमित्यत्र साध्यासामानाधिकरण्यपदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावविरक्षणोऽपि द्रव्य सत्त्वादित्यादावति-यासिर्न सम्भवति सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया सत्तायामपि गुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् किन्तु यहिमान् धूमादित्यादावव्याप्ति स्वावयवाद्यवच्छेदेन धूमादौ यह्यादिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् सापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्वतुमत्तदवच्छिन्नत्येनाभाव विशेष्यधारयितु शक्यते इत्यभिप्रायेण तत्पद् तादृशाभावपरतया वर्ययत साध्यमौमस्य मतमुपन्यस्यति वेचित्त्विति ॥

(दी०) केचित्तु साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थस्तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वह्निमिति च समवायेनावृत्तापि न क्षतिः । तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभाववत्त्वं सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात् । न चैवं गुणरुमान्यत्वविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् । अनतिरिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात् केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधान द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परम्परासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा अभाव गुणेऽवगाहते न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादितर्जनसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात् बाधकाभावाच्च संयोगतद्भावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र

प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः । अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये
व्यभिचारिण्यातिप्रसङ्गाच्च । तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्य-
क्षत्वासम्भवेनासिद्धेः न च तदभाववद्बृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं
तद्बृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात् । किञ्चेदामिदानीमितिप्रतीतिनि-
यामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः तेन सम्ब-
न्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्बृत्तित्वस्य विरहि-
णोऽप्रसिद्धेः ॥

(गा०) हेत्वाधिकरण इति सप्तम्यर्थो भाषान्वितमवच्छिन्नत्वं
तेनैव सम्बन्धेनेति तृतीयार्थोऽपि 'वृत्त्यन्यतमवच्छिन्नत्वं वृत्तिप-
दस्य सम्बन्धार्थकत्वे तु अभेद एव तदर्थः अनधिकरणत्वपदस्या-
धिकरणत्वाभावो ऽभाषमात्रं वा यद्यर्थः स्यात्तदा अव्याप्यवृ-
त्त्याधिकरणताया अपि अव्याप्यवृत्तितया सत्त्वादौ व्याप्यच्छे-
देन साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणत्वाभावस्य सामानाधि-
करण्यरूपतदभावाभावस्य चाक्षतत्वादिदिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यनाधि-
करणपदमधिकरणभेदवदर्थकतया व्याकरोति नदधिकरणेति ।
यद्यप्यधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात्संयोगादिना धूमाधिकरणपर्वता-
द्यच्छिन्नो यः सम्बन्धान्तरेण तद्वास्तरूपादिनिष्ठगह्वरादिमत्संयुक्त-
त्वाभावस्तस्यैव स्थावयवावच्छेदेन धूमादौ वर्तमानतया धूमा-
देस्तादृशाभाषानधिकरणत्वं दुर्घटं तथापि तादृशहेत्वधिकरणाव-
च्छिन्नत्वविशिष्टाभावानधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया न दोषः ।
रूपे पर्वते न वह्निमत्संयुक्तत्वमितिबद्धूमे पर्वते न वह्निमत्संयु-
क्तत्वमिति प्रतीत्यनुदयात् पर्वतावाच्छिन्नत्वविशिष्टनिरूपिताया व-
ह्निमत्संयुक्तत्वाभावीयविलक्षणाधिकरणताया रूपादावेवोपगमात्
अभावाधिकरणतायामेव चाधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वं निवेशनीयं
तावतापि धूमरूपयोरभिन्नस्याप्यभावस्य परस्परानवच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणताभेदेन कथितदोषनिराकरणसम्भवात् । उभयत्र हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनं क्रमेण दर्शयति तेनेति । स्था-
ययवे संयोगनावृत्तावपीत्यन्वयः । तथा च स्थावयवावच्छेदेन
वाप्यवत्संयुक्तत्वास्त्येन तदभावस्याक्षततया प्रथमतो हेतुता-

घच्छेदसम्यग्धानिवेशे स्वावयवरूपस्याधिकरणावच्छिन्नसाध्य
 वत्सयुक्तत्वाभावात्तदधिकरणत्वविरहेण सयोगेन धूमहेतौ क
 स्यापि साध्यस्य व्याप्तिर्न स्यादिति भावः । यद्यपि तादृशस
 म्यग्धानिवेशेऽपि बहिस्तस्युक्तत्वादे कालिकाव्याप्यवृत्तितया धू
 मादायुत्पत्तिरालावच्छेदेन बहिस्तस्युक्तत्वाभाववृत्ते पर्वता
 वैरपि कालोपाधितया तादृशमावायच्छेदकत्वादव्याप्तिता
 द्यस्तथापि इदानीमिति प्रतीतिनियामककालस्याव
 च्छेदकत्वादिहेति प्रतीतिनियामकदेशानिष्ठावच्छेदकताया वैलक्ष
 ण्यं दुरपह्वयं यदभावात्पर्वते धूमे न बहिस्तस्युक्तत्वं
 मिति प्रत्ययाभावे हेतुमात्रिष्ठातादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रमेयमात्रे
 निवेद्यमतो न दोषः । न च कालोपाधेरवच्छेदकताया
 मवच्छेदाधिकरणेनावच्छेदकस्य कालिकसम्यग्धो नियामक
 इत्येव तादृशसम्यग्धानवच्छिन्नत्वमेव देशस्यावच्छेदकता
 या वैलक्षण्यम् । अन्यस्य दुर्बलत्वात् तथा च व्य
 मिचारिणि कालिकसम्यग्धेन हेतौ वर्तमानसाध्यसामानाधि
 करणभावे व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिरूपावच्छेदकताया का
 लिकसम्यग्धावच्छिन्नत्वविरहादतिन्यासिरिति शङ्क्यम् । का
 लिकवाप्यवृत्तापि कालिकसम्यग्धवद्विज्ञातवाकाशत्वाद्युप
 यसामानाधिकरण्ये देशिकसम्यग्धनात्मत्वाद्यनधिकरणकालस्य दे
 शविधयैरावच्छेदकत्वात् कालविधया तस्यावच्छेदकत्वे तादृश
 सामानाधिकरण्यस्य कालिकाव्याप्यवृत्तिरप्यत्र कालिक
 सम्यग्धानवच्छिन्नत्वादव्यस्यैव वैलक्षण्यस्य देशविधया
 वच्छेदकताया स्वीकरणीयत्वात् । हेत्वधिकरण इत्यत्र हेतुपदम् अ
 धिरूपाभिन्नानुयागितत्तदनुपरम् । अतो धूमाद्यन्तरसमुक्त
 स्यात्परावच्छेदकत्वेन धूमादस्तादृशमावयत्वमपि न क्षतिः । एव च
 व्याप्ते प्रतिधूमादभिन्नमपि कनापि रूपेणानुगतानां तासां धूमत्वा
 दिकमेवानवच्छेदकम् । यन्तु हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन स्वानुयागिनो
 यदधिकरणं तदनवच्छिन्नायाधिकरणता तदन्यत्वेन सा
 ध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया विशेषणीयव्याप्तिरपि दो
 षः न वा अननुगम एव च कालोपाधिविधया हत्वधिकरणवे
 शस्यावच्छेदकत्वेनावच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्न

भावच्छेदकत्वनिवेशेनापि वारणसम्भवः पर्वतरूपादौ हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यसामाना-
धिकरण्याभावाध्वत्वाप्रसिद्धावपि रूपादिनिष्ठसाध्यसामानाधि-
करण्याभावाधिकरणतायां धूमादिप्रसिद्धनिरुक्ताधिकरणतानां
भेदस्याक्षततया तदन्यत्वेन धूमादौ लक्षणसमन्वयादिति ।
तत्र साधु । तथा सति किञ्चेत्यग्रिमदोषासङ्गतेः गगननिष्ठसा-
ध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया एवोक्ताधिकरणताभि-
न्नायाः प्रसिद्धेः । बाह्यमति चेति । तथा च तेनैव सम्बन्धेनेत्यनुकूपा-
यत्किञ्चित्सम्बन्धेनेत्युक्तौ पर्वतावच्छिन्नबहुमत्संयुक्तत्ववत्त्यपि
तदवच्छिन्नबहुमत्समवेतत्वाभावसत्त्वात् धूमस्य बहुव्याप्यत्व नोप-
पद्यत इति भावः । साध्यवत्सम्बद्धत्वसामान्याभावनिवेशे बहु-
मत्समवेतत्वसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि हेत्वधिकर-
णविशेषावच्छिन्नसाध्यवत्सम्बद्धत्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धा ऽस-
म्भवो बोध्यः साध्यवत्सम्बद्धस्य गगनादेः हेतुमति सम्बन्धास-
म्बन्धावच्छेद्याधिकरणसम्बन्धेन एवावच्छेदकतया तन्नि-
ष्ठाभाव हेतुमतोऽनवच्छेदकत्वात् । न क्षतिरिति नाव्याप्तिः ना-
सम्भवश्चेत्यर्थः । साध्यवत्त्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् ।
तेन समवायेन बहौ साध्ये संयोगेन धूमे पर्वतावच्छिन्नब-
हुमद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः न वा
सद्वेतावपि यत्किञ्चित्सम्बन्धेन यः साध्यवान् तद्वृत्तित्वसा-
मान्याभावस्यासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्य चोपलक्षणविधया
ऽभायप्रतियोगितावच्छेदककोटौ निवेशनीयं न ॥ विशेषणविध-
या तेनोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौ गन्धाद्यसत्त्वात्तादृशघटाद्य-
वच्छेदेन पृथिवीत्यादौ गन्धादिविशिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि ग-
न्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ मूलावच्छिन्नवृक्षादौ कपिसंयोगा-
द्यभायसत्त्वात्तादृशवृक्षाद्यवच्छेदेनैतद्वृत्तित्वादौ कपिसंयोगादिवि-
शिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि कपिसंयोगि एतद्वृत्तित्वादित्यादौ ना-
प्याप्तिः तत्तत्कालदेशावच्छिन्नतत्तदधिकरणावच्छेदेनापि तत्र
हेतौ तादृशसाध्योपलक्षितधर्मिवृत्तित्वसत्त्वात् न चैवम-
पि धूमादौ पर्वतादिवृत्तेरनवच्छेदको यो देशः कालो वा
तदवच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन बह्व्यादिमद्वृत्तित्वाभावस्य धूमा-

दो सत्यादव्याप्तिदुर्वारेतिवाच्य तत्तद्देशकालावच्छिन्नपर्यन्तादे
 धूमाद्यसम्बन्धितया धूमादावभाववृत्तावपि तादृशस्यानवच्छेद
 कत्वात् न चैवमुत्पत्तिक्षणादिविशिष्टपर्यन्ते धूमस्य न वह्निम
 त्सयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यनुपपत्ति द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवी
 त्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतिशुद्धप्रतीते सामानाधि
 करण्यवच्छेदकत्वाभावावलम्बनता न सम्भवति विशेषे
 ष्यस्यावच्छेदकत्वे विशिष्टस्यानवच्छेदकत्वासम्भवादिति वा
 च्य तादृशप्रतीतीनां सामानाधिकरण्य विशिष्टपर्यन्ताद्यवच्छे
 दत्वाभावात्तद्वाहितयेवोपपत्ते उत्पत्तिक्षणे पर्यन्ते धूमस्य न व
 ह्निमत्सयुक्तत्वमित्यादौ पर्यन्तावच्छिन्न यवधूमस्य वह्निमत्सयुक्तत्व
 तस्योत्पत्तिक्षणा नावच्छेदक इत्यादिरप्यर्थ सम्भवति धूमनि
 ष्टवह्निमत्सयुक्तत्वाभावे उत्पत्तिक्षणेपर्यन्तोभयावच्छिन्नत्व तु ना
 य पर्यन्तस्य प्रतियोग्यवच्छेदकतया तदन्तर्भावेन द्वयोर्भावावच्छे
 दकत्वस्यासम्भवात् घटपटाभयार्थदत्वाभावाधिकरणतायत् । एते
 भावोभयावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावाद्यवच्छेदनाय हे
 त्यधिकरणमात्रावच्छिन्नत्वप्रवेक्षन केवाश्विननुपादेयमथ तथा
 सति बहुधादिनिष्ठधूमसामानाधिकरण्याभावाप्ययोगोक्तत्वा
 यत्राभयावच्छिन्नतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमग्ना
 यावच्छेदतयाऽतिशयान्तिप्रसङ्गात् । केचित्तु विशिष्टपर्यन्तादेरव
 च्छेदकतामाशयाभ्यातिचारणायावच्छेदकान्तरानवच्छिन्नहेतुवधि
 रणावच्छिन्नत्वमभावे निवेदनीयम् । अथ च पर्यन्तादे कालविष
 या धूमनिष्ठवह्निमत्सयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वापि व्यावृत्ति
 पर्यन्तादे स्थूलकालतया वह्निमत्सयुक्तरथादिरूपप्रतियोगिनोप्यव
 च्छेदकत्वान् तद्विष्टाभावावच्छेदकताया अविरोधायापान्त
 रकालावच्छिन्नयोग्यमादित्याहुः । हेतुमदसम्बन्धे साध्य
 सामानाधिकरण्यमायस्यानयुक्त्या हेतुवधिरजावच्छिन्नप्रार्थ
 पिरहासतुनानवच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमात्रसम्बन्धे हेतुमदवच्छि
 न्नादनामायशमिद्धमाह तादृशति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
 साध्यवृत्तावच्छेदकत्वेन सम्बन्धेन हेतुवधिरजावच्छिन्नप्रार्थ
 म्भ्यर्थे तत्रैव तादृशहेतुमद्वेव । न च तथापिधरूपार्थो य
 ह्निमत्सयुक्तत्वाभावा व्याप्यवृत्तावच्छेदकत्वात् तत्राधिकरणाविशेष

स्यावच्छेदकत्वं नियुक्तिकं प्रतियोगिमत्यभाववृत्तावेव विरो-
धमज्ञानार्थमवच्छेदकभेदापेक्षणात् धूमवत्कपालादिसमवेतव-
हिमन्महानसादिसंयुक्तघटादौ महानसाद्यवच्छेदेन वहिम-
त्संयुक्तत्ववति हेतुमत्कपालाद्यवच्छेदेन वहिमत्संयुक्तत्वा-
भावसौलभ्येऽपि एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादवेतद्रूपवत्समवेतत्व-
वति हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववृत्त्य-
सम्भवात् एतद्रूपादिमति सम्बन्धान्तरेण वर्तमाने साध्य-
वत्समवेतत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया हेत्वधिकरणानवच्छि-
न्नत्वात् निरुक्ताभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यं पर्यन्ते रू-
पे न वहिमत्संयुक्तत्वमितिप्रतीतित्वेन व्याप्यवृत्तेरपि सामा-
नाधिकरण्याभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोपगमात् । यस्तु
व्याप्यवृत्तेरभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वानुपगमे हेतुताय-
च्छेदकसम्यग्भावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावाधिकरणतासामान्ये हे-
त्यनुयोगिकत्वे हेत्वधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोभयाभावां विव-
क्षणीयः तथा च धूमादिनिष्ठस्वावयवाद्यवच्छिन्नतदधिकर-
णतायां हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन हेतुमदवच्छिन्नत्वस्य
रूपादिनिष्ठवहिमत्संयुक्तत्वाद्यभावाधिकरणतायां घटादिनिष्ठधूमव-
त्कपालाद्यवच्छिन्नतदधिकरणतायां च हेत्वनुयोगिकत्वस्या-
भावेनोभयाभाषसत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति । तन्न । व्याप्यवृत्तेर
वच्छेदकत्वानुपगमे पृथिवी रूपादित्यादावतिव्याप्तिः पृथिवी-
त्वादिव्य भिचारिजलायिरूपादिनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावस्य
व्याप्यवृत्तितया तदधिकरणतासामान्ये निरुक्तोभयाभाव-
स्या क्षतत्वात् । अथ हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्थाने
ऽवच्छिन्नत्वहेत्वधिकरणानवच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव नि-
वेशनीयत्वाप्रायं दोषः जलरूपादिनिष्ठपृथिवीसमवेतत्वाभावा-
धिकरणतायामवच्छिन्नत्वविरहेणोभयामवसत्त्वात्तावतैव दर्शि-
ताप्रसिद्धेरपि निवारितत्वात्तादृशोभयाभाववदधिकरणतावदन्यत्व-
मेव निवेशनीयं न तूक्ताधिकरणतासामान्ये हेत्वनुयोगिकत्वतादृ-
शोभयाभाववत्त्वोभयाभावः प्रयोजनाधिरहादितिचेत् । एवमपि व-
क्ष्यमाणायाः कालिकसम्यग्धेन हेतावव्याप्तेरसङ्गतिर्दुर्वारैव । तत्र
कालिकसम्यग्धेनावृत्तौ गगनादेव दर्शितोभयाभावयत्साध्यसा-

मानाधिरुण्याभावाधिरुणताया प्रसिद्धे अवृत्तावेव सर्वत्र
तादृशाभाववत्प्रसिद्धा सम्बन्धान्तरेण वर्तमानपर्यन्तानुधावतवि
रोधश्च । तस्माद्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वमेव ग्रन्थकारानुमतमित्य
धर्धेयम् । द्रव्यसत्त्वादित्यादावाशङ्कितानिव्याप्तिमुद्धरति व्यभिचारि
णश्चेति । तादृशेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः ।
अवच्छेदकत्व सत्तम्यर्थः । तादृशाभाववत्त्व हेतुतावच्छेदकसम्ब
न्धेन साध्यवृत्तित्याभाववत्त्वम् । यत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह
सत्तायामिति । तादृशप्रतीत्या द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवत्यामपि
सत्ताया तदनवच्छेदकगुणाद्यवच्छेदेन तदभाववत्त्वापगाहनादि
त भावः । एव सत्ताया द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावोपगमे
विशिष्टसत्त्वे गुणाद्यव्यत्यविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्ने अव्याप्तिरिति
गुणाद्यवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभावरयत्या केनापि क
पेण तदनधिकरणत्वासम्भवादितीभावः । विशिष्टस्येति । तथा च
विशिष्टसत्त्वं द्रव्यमात्रवृत्ति तदधिकरणस्थ न गुणादेरिति न
हेत्यधिकरणावच्छेदन हेतो साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्व
मिति नाप्याप्तिरितिभावः । यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वाधि
करणावच्छिन्नत्वं निवदयापीयमव्याप्तिर्न शक्यते वारायण
तथापि प्रकारान्तरेणाव्याप्तिवारणसम्भवे लक्षणे ऽधिकनिवेश
नमनुधितमित्यभिप्रेत्य विशिष्टस्यातिरिक्तरूपश्च आधितः । न च
हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणतानिबन्धनमावश्यकम् । मन्यथा एव
रूपदावत् भूतवमूर्तयोभयस्मादित्यादी भूतत्वे मूर्तत्वे च
हेतो र्वाधिरुण गगने मनसि च साध्यसामानाधिकरण्य
विरहेणाव्याप्तिप्रसङ्गादितिवाच्यम् । उभयत्वस्थेशविशिष्टापरत्वरूप
तामनमवलम्ब्य विशिष्टस्यातिरिक्तन्यत्र तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपि
ताधिकरण्यरूपपरस्परान्वयसम्बन्धनामवयवस्यैव हेतुत्वमिति
स्वीर्येयं वा तत्राप्याम समाधानसम्भवात् । ननु
द्रव्य गुणाद्यव्यत्ये सति सत्त्वादित्यादी विशिष्ट
स्यातिरिक्ततापक्षमद्रव्याव्याप्यमरण न विचारमह त
थाहि गुणादिवृत्तिसत्त्वादिता गुणाद्यव्यत्यविशिष्टसत्तादेरिति
रिक्तव ऽनुगतधर्ममात्राच्छेदः एव यनिवृत्तित्वविशिष्टस्या
परस्परविपरीतन्यत्वात् न च तच्चयविपरीतविशिष्टसत्ता

दीनां मिथो भेदेऽपि शुद्धसत्तादिकमनुगतं निराशयमेवेति
याच्यं शुद्धसत्तादौ तत्तद्व्यक्तवृत्तित्वव्यतिरेकविशिष्टाभ्युपगमे भवतां
तदेकत्वासम्भवात् तदनभ्युपगमे तस्यावृत्तित्वप्रसङ्गात् एवं
सर्वेषामेव यस्तूनां तत्तत्क्षणवृत्तित्वरूपविशेषणभेदाद्भेदप्र-
सत्त्वा क्षणभङ्गापत्तिपर्यवसानं दुर्वारमेव । यथ प्रत्यभिज्ञाननुरो-
धेन एकस्मिन्नादेशकालवृत्तित्वव्यतिरेकविशिष्टं स्वीक्रियत एव । परे
तु गुणे द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ता नास्तीदानीं पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टघट्यं नास्तीतिप्रतीत्यनुरोधेन मिथो भिन्ना अपि तत्तद्वि-
शेषणविशिष्टसत्त्वघट्यादयः स्वीक्रियन्ते तदवलम्बनेनैव तादृ-
शप्रतीत्युपपत्तिः द्रव्यवृत्तित्वादिव्यतिरेकविशिष्टपुरस्कारेण चानुगत-
सत्तादेन द्रव्यत्वानुमापकता स्वीक्रियत अपि तु तदन्वया-
द्विशेषणविशिष्टगुणाद्यवृत्तित्वस्तुन एवेति तत्र द्रव्यत्वादि-
स्यामिषिरहेऽपि न क्षतिरिति चेत् । तादृशयस्तूनां केन रूपेण
व्याप्यता न द्रव्यवृत्तित्वादिव्यतिरेकविशिष्टत्वेन तादृशरूपस्याव्याप्या-
नुगतधर्मसाधारण्यात् नापि तादृशविशेषणविशिष्टतत्तद्व्यक्तित्वा-
दिना तादृशविशेषणव्यतिरेकविशिष्टांशस्य व्यर्थत्वात् तद्व्यक्तित्वानुप-
स्थितायनुमानानिर्यादाय । एवं विशिष्टसत्ता नास्तीत्यत्र वि-
शिष्टसत्तात्वाच्छिन्नाभावस्य न विधेयतासम्भयः तद्रूपायली-
ङ्गानुगतसत्तायति तद्रूपायच्छिन्नाभावाम्भयान् । नापि तत्तद्व्य-
क्तित्वायच्छिन्नाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वस्य प्रतियोगिकोदायमुत्ते-
गात् विशेषणायच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धो विलक्षणः स च
नानुगतसत्तायाः सम्बन्धोऽपि तु अनिरिक्तविशिष्टसत्ताया ए-
वेति प्रतियोगितायच्छेदकधर्मस्य गुणादिवृत्तिसत्तासाधारण्येऽपि
तत्र विशिष्टाभायोऽभूत एव प्रतियोगितायच्छेदकायच्छिन्न-
प्रतियोगितासम्बन्धन्यत्वमात्रस्य विशिष्टाभावसत्त्वेऽपेक्षि-
तत्वादिति चेत् । तर्हि गुणादिमाधारणसत्ताया एव तादृ-
शातिरिक्तः सम्बन्धः स्वीक्रियतां हि सम्बन्धान्तरकल्पनेनेत्यभि-
प्रेत्याह भनतिरिक्तत्वे न्यति । विज्ञानविज्ञेयसम्बन्धस्यैवेति
सप्तगुणाद्यन्यत्वव्यतिरेकपर्यवेत्यर्थः । परस्परया परस्परसम्बन्धेन
व्याप्यच्छिन्नप्रतिरूपितमन्वायादिसम्बन्धेवेति यावत् । व्याप्यत्वादिति
गुणाद्यन्यत्वव्यतिरेकविशिष्टाधिकारणताया गुणादायसत्ताया

शम्भन्धेन तद्वैशिष्ट्यस्य इत्यमात्रवृत्तित्वादिनिभावः । परका-
 रेण सत्ताया व्याप्यत्वव्यवच्छेदः । यत्र विशेषणवैशिष्ट्यावच्छिन्नस-
 ताहेतुकइत्यन्वाद्यनुमितिरभिमतता तत्र तद्वैशिष्ट्यानुमितिरवोपेयते
 वैशिष्ट्यं परम्पराम्बन्धेन व्याप्तिर्थाविरहे चानुमितिरसिद्धे-
 वेतिमात्र । यद्यपि विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विलक्षणत्वे
 तादृशसम्बन्धेन सत्ताया अपि व्याप्यत्व निरहति तथापि
 विशरणानाच्छिन्ननिरूपितसमवायत्वादिना न सत्तादिसम्बन्धता
 किं तु विशिष्टमत्तावानिति प्रत्ययं वैशिष्ट्यस्यैव सत्ताविशि-
 ष्टयत्वापन्नस्योक्तपरम्पराम्बन्धेन धर्मिणि विशेषणत्वोपगमात्ता-
 त्तिप्रमत्तशङ्केत्याशयेनेदमभिहितम् । नन्वेवं रीत्या प्रथमलक्षणपरि-
 स्कारे पर्यमाणकेवलान्वयिसाध्यकाव्याप्त्यसङ्कतिः तत्रापि सम्ब-
 न्धान्तरेण हेतुमद्भूतौ हेन्वाधिकरणावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्या-
 मायप्रसिद्धा लक्षणगमनसम्भवादन आह केवलान्वयिनीति । द्विती-
 यलक्षणेन । न च तद्येत्यनेनोभयस्यावच्छिन्नस्यैव परामर्शात्प्रथमल-
 क्षणे इत्याप्त्यमात्रे ऽमङ्गतिदुर्वारेवेति वाच्यम् । केवलान्वयिसाध्य-
 के धूमे व्याप्तिप्रदर्शनादुभयन्वेनोपस्थितेऽपि लक्षणद्वये यथायोगं
 सत्तन्स्यने इत्याप्त्यन्वये तात्पर्यात् । यद्यपि घृमादावपि साध्य-
 सामानाधिकरण्यासामान्यामायघटिनस्य प्रथमलक्षणार्थस्य ना-
 व्याप्त्यपकाशाः तथापि यत्किञ्चित्साध्यव्याप्तिभेदनिर्देशमिमा-
 येन द्वितीयलक्षणस्यैव यत्किञ्चित्साध्यसामानाधिकरण्यामात्र-
 निवेदामिमायेनैव प्रथमलक्षणस्यापि ज्ञानाध्यक्षिमाध्यके ऽप्या-
 निप्रदर्शनमायिगृह्यम् । मूले च यत्किञ्चित्साध्यानाधिकरणाधिकरण-
 इत्युपलक्षणं यत्किञ्चित्साध्याधिकरणाध्यानाधिकरणापि बोध्यं तेन प्र-
 थमलक्षणाध्यामिसम्यादकदेव्यकथनान्वयुत्तरस्य नायकात् इति
 व्येपम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितायो प्रमाणसिद्धि-
 यामेव दर्शितातिथ्यामिषांरयिनु शक्यते तत्रैव न प्रमाण-
 भुक्तप्रतीतिरप्यविवक्ष्यादिभ्याह सत्तायामिति । प्रतीतिर्हीति । प्र-
 भापं शुभेऽवगाहन इत्यनेनान्वयः । अथच्छेदकस्यैवेति निरूपक-
 र्वयर्थः तेन सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितामने तदव-
 च्छेदकस्यमात्रमात्राधिकरण्येऽपि न शक्ति उक्तत्वात्प्रतीतिः । म-
 यच्छेदकवानुत्तेनाम् अथच्छेदकस्यामायायगादिना न सम्भवती-

त्याशब्दाह परम्परेति । ननु उक्तपरम्परासम्बन्धो न वृत्तिनि-
यामकः आकाशं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवदित्यप्रत्ययादित्युक्तस-
म्बन्धावच्छिन्नाभाव एवाप्रामाणिक इति तादृशभावावलम्बन-
तापि नोक्तप्रतीतेः सम्भवति इत्याशब्दोद्धारायानुरूपं दृष्टान्त-
माह द्रव्यत्व इति । गुणस्यावच्छेदकतानियामकद्रव्यत्वस-
म्बन्धशून्यतया द्रव्यत्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्यगत्या
गुणनिष्ठो द्रव्यत्ववृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति-
परम्परासम्बन्धेन तादृशसामानाधिकरण्यस्य बाधाय एव
तादृशप्रतीतिविषय इत्यवश्यमुपेयं तद्वदत्रापीत्यर्थः । स्थिरसतो
यादृशशब्दायादृशोऽर्थः प्रतीयते तादृशशब्दोद्दिष्टितप्रत्यये ता-
दृशार्थविषयकत्वमेवासति बाधके युज्यते इत्याशयेन दर्शि-
तप्रतीतेः सत्तायां गुणावच्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वाभावावगाहितायां
बाधकप्रतीतिमाह सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभावावतीति ।
न घ द्रव्यवृत्तित्वाभावाभावाभावस्य द्रव्यवृत्तित्वरूपस्य स-
त्तायामस्मन्मतेऽपि सत्ताघ्नतस्याः प्रतीतेः बाधकत्वं
सम्भवति विरोध्यविषयकत्वादिति वाच्यं तादृशशब्देन द्रव्यवृ-
त्तित्वाभावावच्छेदस्य प्रत्यायनात्तदाकारप्रतीतेरपि नद्वेदावगा-
हितया बाधकत्वात् भेदस्याव्यावृत्तित्वाविरहेण सामानाधिकर-
ण्याभावावच्छेदस्य तदभावविरोधित्वात् यदि च भेदस्याव्याप्य-
वृत्तित्वमतमवलम्ब्य तादृशप्रतीत्योर्विरोध्यविषयकत्वमुपपाद्यते
तदा सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावेऽपि तदधिकरण-
भिन्नस्याक्षततया ऽतिव्याप्तिवारणमशक्यमिति भावः । अद्या-
प्यवृत्तित्वसाधकदर्शितप्रतीतेरभावरूपावेशेऽप्ये सत्तावृत्तित्वाव-
गाहिताया उपगमात्तत्राभावाविरोध्यकसत्तावृत्तित्वविरोधविषय-
कप्रत्ययं बाधकतयोपन्यस्यति द्रव्यवृत्तित्वाभावे इति । यद्यपि
द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्तावृत्तित्वं सत्तात्वसामानाधिकरण्यरूपं
सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमते ऽव्याप्यवृत्तीति तदनव-
च्छेदकगुणत्वाद्यवच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावे तदभावः सम्भ-
वत्येवेति न विरोधः तथाप्युक्तयुक्त्या दर्शितप्रतीतेः सत्ता-
वृत्तिभेदावगाहितया बाधकत्वं दुर्वारमेव । यत्तु सत्तावृत्ताव-
भावे ऽवच्छेदकभेदेन सत्तावृत्तित्वाभावसम्भवेऽपि अवच्छेदका-

प्रतीतिदशायां जायमानतत्प्रत्ययस्य सत्त्वावृत्तित्वप्रहृष्टि-
 बन्धकतया तदुत्तरं जायमानायाः सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वासा-
 मानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावे सत्तावृत्तिर-
 षणादित्वासम्भवेन गुणानिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावाव-
 गाहित्ये सर्वत्रैव तदवगाहित्वकल्पनमुचितमिति भाव-
 षणं न तदसत् । एवं सति अवच्छेदकविषयिण्याः द्रव्यत्वासा-
 मानाधिकरण्यत्वेन सत्तायां तत्सामानाधिकरण्यविषयकप्रतीते-
 रपि बाधकता सम्भवेन सत्ता न द्रव्यवृत्तिरत्वाभाववतीत्यादिप्रतीति-
 पर्यस्तानुधावनस्य निर्गोत्रतापातात् । नन्वेव सयोगादिमति सयो-
 गोदरूप्यभावो भा सैत्सीत् मूले न कपिसयोग इत्यादिप्रतीतेरपि
 भूलनिष्ठकपिसयोगावच्छेदकत्वाभावाफलम्वनतयोपपत्तिरित्यत भाव-
 बाधकाभावादिति । तत्र कपिसयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्यादि
 प्रत्ययस्याननुभवादिति भावः । सयोगाभावे वृक्षावृत्तिरप्रत्यय-
 इव द्रव्यवृत्तिरत्वाभावे सत्ताऽवृत्तिरप्रत्ययेऽपि विद्यादसम्भवा-
 ध्न सामानाधिकरण्याभावस्य न प्रत्यक्षसम्भवस्तत्र तत्सत्त्वे
 मानाभावेन तदनधिकरणत्व निष्प्रत्यूहमिति अतिव्याप्तिरि-
 त्याह अतीन्द्रियसाध्यकोति । इदं गुरु द्रव्यत्वात् पृथिवी
 आकाशाभावादित्यादावित्यर्थः । अथवा स्तम्भादौ पिशाचत्वा-
 भावस्येव स्तम्भत्वादौ पिशाचत्वसामानाधिकरण्याभाव-
 स्य महति बाध्यादौ रूपाभास्येव महावायुत्वादौ रूपसामा-
 नाधिकरण्याभावस्यापि प्रत्यक्षत्वादुभयवार्तान्द्रियव्योपादानम् ।
 तत्रेति । गुरुत्वादिसाध्यकस्थले साध्यसामानाधिकरण्याभा-
 वस्यातीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेनातीन्द्रियतया ऽतीन्द्रियेहेतुत्वस्थले
 च धर्मिण एव तथात्वेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाव-
 स्य प्रत्यक्षासम्भवेन तत्र तदसिद्धेरित्यर्थः । तदभावरहितत्वेन
 गुरुत्वाभावरहितत्वेन तत्र द्रव्यत्वादौ तत्र गुरुत्वादिमहात्ति-
 त्वाभावरत्नम् । अनुमेयमिति तद्विरुद्धदृष्टान्तेनेत्यादि । तद्वदिति
 गुरुत्वादिमदित्यर्थः । उपाधित्वादिति तद्विरुद्धदृष्टान्ते तद्व-
 द्दृष्टिभिन्नत्वस्य साध्यव्यापकताया पक्षीमूत्र प्रकृतहेतौ च भे-
 दस्य व्याप्यवृत्तिरेन साधनायापकतायाः शुभ्रत्वात् पक्षे
 साध्यसन्देहेन पक्षावृत्तिरादृशोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चयासम्भ-

घेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् अनुकूलतर्कविरहे
 सन्दिग्धोपाधेरपि दूषकत्वादिति भावः । नन्वेवमतीन्द्रियसंयो-
 गादरपि अव्याप्यवृत्तित्वं न स्यात् तद्वति तदभावस्य प्रत्य-
 क्षासम्भवेनासिद्धेः अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् । एवं सामाना-
 धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामाधित्य मणिकृतैव सिद्धान्तलक्षणे
 हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्य
 विशेषणताकल्पे कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण इति ग्रन्थेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्या-
 त्तिरुद्धता तथा च तन्मते युक्तिर्भवतु मा वा उभयधा-
 पि तदाधित्य पूर्वपक्षलक्षणं व्याचक्षाणो नापराध्यतीत्याश-
 ह्य दूषणान्तरमाह इदमिदानीमिति । कालिकविशेषणतात्मक-
 विलक्षणसम्बन्धेनेत्यर्थः । अभावादेरिहेति प्रत्ययनियामको यो
 वैशिकविशेषणताविशेषस्तत्र तादृशसम्बन्धवैलक्षण्यस्य प्रा-
 माणिकतालाभाय विलक्षणप्रतीतिनियामकत्वाभिधानं न खे-
 दानीमितिप्रतीतौ सम्बन्धवैलक्षण्याभावेऽपि कालत्वेनाधिकरणा-
 वगाहनादिहेतिप्रत्ययात्तस्य वैलक्षण्यमुपपद्यते इति किं सम्बन्धवै-
 लक्षण्येनेति वाच्यं सम्बन्धविदोऽनुयोगित्वादन्यस्य काल-
 त्वस्य दुर्वचत्वात् इदानीं कालत्वाभाव इत्यादिप्रतीत्या काले
 कालत्वाभाववृत्तेः प्रामाणिकत्वेऽपि काले कालत्वं नास्तीतिप्रती-
 त्यनुद्याज्ञास्तीत्याकारकप्रतीतौ कालिकसम्बन्धव्याप्यसंकरूपाध-
 च्छिन्नाया एव विशेषणताया निशामकत्वस्यावश्यकत्वात् वै-
 शिककालिकसम्बन्धसाधारणसम्बन्धतावच्छेदकस्याप्रामाणिकतया
 कालिकसम्बन्धतावच्छेदकीभूतस्य वैलक्षण्यस्य सिद्धेर्निष्पत्त्यु-
 ह्त्वाच्च । सद्देताविति कालत्वादिसाध्यकघटादिहेतावित्य-
 र्थः । काल इति कालावच्छेदेनेत्यर्थः । अशसिद्धेरिति वृत्ति-
 मतः कालावच्छेदेन कालत्वादिसामानाधिकरण्यवत्त्वादवृत्तिनिष्ठत-
 दभावस्य च कालानवच्छिन्नत्वादवच्छेद्याधिकरणासम्बन्धिनोऽनव-
 च्छेदकत्वात् । अथ हेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन महाकाल एव
 कालवृत्तित्वाभावः प्रसिध्यति महाकालस्य गगनादिवदवृत्तितया तत्र
 कालवृत्तित्वासत्त्वात् स्वस्य तादात्म्यसम्बन्धेन स्वसम्बन्धितया
 स्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वसम्भवात् । न च तादात्म्यसम्बन्धो नावच्छे-

दकतानियामरूपे पर्वने न बद्धिमस्युक्तत्वमिति प्रतीतिवत् स
 स्मिन् रूपे न बद्धिमत्स्युक्तत्वमित्यादिप्रतीति सविवादत्वादिति
 याच्य तथा मति नादात्म्यसम्बन्धन व्याभिचारिणि तदातीतकसम्ब
 न्धेन स्वासम्बन्धे हतौ तेन सम्बन्धेन हेतुमत्स्वावच्छेदन साध्यासा
 मानाधिकरणवत्प्रविश्यादिति व्याप्ते स्फुटतया तदापापक्षाया शनु
 चितथापानात् । अत्र केचित् कालिकसम्बन्धन गगनादरापि वृत्तिम
 स्वमताभिप्रायकोऽय ग्रन्थ तथा च कालावच्छेदेन महाकालऽपि का
 लिकसम्बन्धेन साध्यपदवृत्तित्वमत्रास्तद्विराहणाऽप्रसिद्धिर्न विरूपत
 इति वदन्ति । धन्तुनस्तु स्वास्मन्सामानाधिकरण्यतदभावाद्युक्तत्वा
 वच्छेदरूपे स्वाधिकरणत्वमेव नियामरूपं न तु सम्बन्धितामात्र
 स्वाधिकरणावच्छेदनैव स्वस्मिन् तत्प्रतीतिरनुभवासिद्धत्वात् अत एव
 सम्बन्धान्तरेण सम्बद्ध इत्युपपद्य सम्बन्धान्तरेण वर्तमान इत्यभि
 हिन न च तदादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धन व्याभिचारिण्य
 तिभ्यामप्यकथनाभ्युपगमात् दुर्वारवति वाच्य तादृशसम्बन्धेन सा
 ध्यवहासे ग्रन्थ इत्यत्रिकरणस्य चाप्रसिद्ध्यातिथ्याप्यसंभवात् न
 च तत्र सम्बन्धन सङ्केतो लक्षणसगमनाय वृत्तरधिकरणतायाश्च
 स्थान प्रतियोगिगानुयागेऽवधार्य निशेधनाय वादतिथ्याप्यसं
 घट्यकनेति याच्य प्राच्या तेन सम्बन्धन याप्यनभ्युपगमसम्भवन
 दृष्ट्यादरापि निवृत्तसम्भव इत्यभिप्रायनैवातिपाप्यनुद्वापनात् ।
 एतत्तद्देशत्रिकरणपदकालावच्छेदन कालिकसम्बन्धन तदवृत्ती
 तद्विषयकज्ञान एव साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धि सम्बन्ध
 ति न धैवमपि कालत्वान् मयस्यादित्यादौ खण्डकालस्य
 हेतुप्रतिधिकरणत्वा इत्यधिकरणावच्छिन्नसाध्यासामानाधिकरण्य
 प्रसिद्धिर्दुर्वारवति वाच्य हेतुनावच्छेदनावच्छिन्नहेतुधिकरणतापि
 यन्तानिर्देशेन वैशिष्ट्ययासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य यत्र हेतुत्वम
 निहितं तत्र तादृशधर्मस्यैव तन्मतस्यावच्छेदनिरूपतापि
 कारणवत्प्रवरम्भरासम्बन्धन हेतुत्वभ्यानुमततया उक्तस्थल स
 धैवस्य तादृशसम्बन्धन हेतुतया तादृशसम्बन्धनावृत्ती का
 लिकसम्बन्धेन कालवृत्त्या गगनत्वादावत्र तादृशसम्बन्धन साध्य
 पदवृत्तिरामात्रस्य हेतुवधिकरणकालावच्छेदन प्रसिद्धेरिति निर
 क्त तादृशकाले उक्तज्ञानस्य विषयनासम्बन्धसत्त्वेऽपि तादृश

सम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वान्मुपपत्तेरनेन तज्ज्ञानस्य तत्कालीनता-
विरहेण च तज्ज्ञानानधिकरणत्वात्तज्ज्ञाने ऽभाववृत्तौ तत्कालस्या-
नवच्छेदकत्वात् महाकालानुयोगिकविशेषणताविशेषेण घटा-
दिहेतुरुत्थलाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः तादृशसम्बन्धेन हेतुमत्तायाः
रूपवृत्तौ ऽभावाद्योक्तदिशा प्रसिद्धिरित्यपि केचित् । अत्र स्वनिष्ठहे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तिव्याप्याभाववच्छेदकतादृश-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रत्याधिकरणतायन्मामान्यकृत्यं विवक्षणीयमिति
नेतादयाप्यवकाशः स्याद्यपरमाण्ववच्छेदेन घटादीं धर्तमाने
कालत्वादिनामानाधिकरण्याभावे तदधिकरणकालसामान्यस्या-
नवच्छेदकतया तत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात् केवलान्ययिसा-
ध्यके मेयत्पादौ सध्याधिकरणायच्छेदेनैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वसत्त्वात् स्वनिष्ठतदभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति-
र्न क्षतिमापदति मूलवृत्तयः तन्मात्रातेर्वक्ष्यमाणत्वात् । यदि चैय-
मात्मभिन्नं प्रानवद्वयत्वादित्यादीं हेतोरान्वयसकलवस्त्यव-
च्छेदेनैव देशिकविशेषणतया साध्यवृत्तित्वसत्त्वात् । आत्मनश्च
केनापि सम्बन्धेन हेतुमत्ताभावात् तदवच्छेदेन हेतौ साध्यमात्रा-
नाधिकरण्याभावरूपसम्भवात् हेतुनिष्ठतादृशाभावाप्रसिद्ध्या-
व्याप्तिरिति विमाध्यते तदा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्साधि-
करणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन् धर्तते योऽभावाप्रतिप्रतियोगितानवच्छे-
दकतादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वसत्त्वात् व्याप्तिरित्येष विवक्ष-
णीयं कालत्वादिना घटादित्यादीं कालसमेधतत्वाद्यभावात् यत् प्रसिद्ध-
स्तरप्रतियोगितानवच्छेदकं च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकालवृत्तित्व-
त्वादिकमिति लक्षणममन्वयः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्व-
त्तिमत्तन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वसाध्याभाववच्छेदकतरस-
म्बन्धावच्छिन्नतद्वन्मुपपत्तहेतुमत्ताधिकरणतायन्मामान्यकृत्यं या-
यनायन् भावमभिन्नं प्रानवद्वयत्वादित्यादीनामाद्यवच्छेदेन घट-
रामायादिनिष्ठस्यान्मान्यवृत्तिरभावाप्रत्यानवच्छेदकं घटन्यामा-
यप्रानवद्वयत्वोभयाधिकरणमामान्यमिति लक्षणसमन्वयः उ-
भयाधिकरणत्वानिषेधाद्विमान् धूमादित्यादीं धूमादिमयोगि-
नः कालादेर्घटादिनिष्ठवद्विमान् संयुतत्वाभावावच्छेदकत्वेऽपि न
क्षतिः कालादेः संयोगेन घटानधिकरणतयोक्तोभयाधिक-

रणतावत्सामान्यानन्तर्गतत्वात् अथवा हेतुतावच्छेदकसम्यग्धे-
न यत्स्वाधिरूपं तद्वच्छिन्नस्ववृत्तिकान्यहेतुतावच्छेदकसम्य-
न्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वामावकत्वविवक्षणात् कश्चिदोपः स-
र्थः सद्धेतावन्ततोऽवृत्तौ प्रसिद्धे साध्यसामानाधिकरण्या-
भावे एव तादृशस्ववृत्तिकान्यत्वसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात्
बहुधादिनिष्ठधूमादिसामानाधिकरण्याभावे ऽयोगोलकादिरिव तद्वृ-
त्तित्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् स्यानिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्यग्धावच्छि-
न्नवृत्त्यनवच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्या-
भावकत्वं वा विवक्षणीयमित्यादयः परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्याः ॥

इति महामहोपाध्यायगदाधरमट्टाचार्यश्रवणवर्तिधिरचिता
सिद्ध्यामलक्षणविवृतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम् ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् ।

(धि०) अपेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायि-
तया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्धः व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात्
न चैवं घट एव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्भूतित्वं हि व्यभिचा-
रः न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो घटे इति चेत्तर्हि
तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावो व्याप्ति-
स्तथा चाप्रसिद्धिः प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियो-
गितावच्छेदकस्तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् ॥

(दी०) समवायितयेति । वाच्यत्वं यथा न समवायि
तयाग्रे वक्ष्यते । घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः । प्रमेय-
साध्यके च भावत्वेनाभावानामभावत्वेन भावानां वहित्वेन
निर्वहो अवृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपदत्वाभ्यां च
सर्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः ॥

(गा०) अथ समवायितयेतिमूलं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावाम्युपगमे एव सङ्गच्छते तादृशाभावाम्युपगमे सर्वत्र
तदभावयति हेतोर्वृत्तेरसम्भवः साध्याभाववद्भूतित्वस्य ता-
दृशाभावमादाय लक्षणसङ्गमने सर्वत्र व्यभिचारिण्यातिव्याप्तिरिति
लक्षणपरिष्कारासम्भवेन सौन्दर्यमतमवलम्ब्य लक्षणकर्तुरो-
दशाशङ्का न सङ्गच्छत इति चेत् । अत्रोपाध्यायानुयायिनः
केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धिनिवन्धनस्य दोषस्योद्गावि-

तत्त्वासाध्यामावस्य कथञ्चित्प्रसिद्धायेव लक्षणस्य निर्दोष
 तेत्यभिमानेनेयमाशङ्का तादृशाभिमानमेव निराकरिष्यत्ये
 र्हीतिग्रन्थेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमावोपगमे यथा व्य
 भिचारलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावा निवेद्यत
 तथा व्याप्तिलक्षणेऽपि तादृशासाध्याभाव एव निरुप
 ऽन्यथासम्भवस्यानिव्याप्तेर्मा प्रसक्तव्याप्तिरयमभिचाररूपतानुप
 पत्तेश्चेति पुनरप्रसिद्धिनिवन्धनायाति केवलान्वयिस्थल ए
 धेति तदर्थ । न धैवमपि तत्तद्विज्ञानावच्छिन्नमावस्या
 धर्तृकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकरूपेण साध्याभा
 वस्य निवेदनीयतया धाव्यत्वान्नावच्छिन्नसाध्यकस्थले स
 मवायेऽनावच्छिन्नतदभावास्यातादृशत्वासादृशाभावप्रसिद्धिरुप
 योगिर्निति कथामयमाशङ्का साध्यप्रतियोगिकाभावाभावेनेशाभि
 मानस्याशङ्कागोचर केवलान्वयिमाध्यकस्थल व्यासज्यवृत्ति
 रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विशिष्टाभावरूपस्य च तार-
 शाभावस्य प्रसिद्धिसम्भवेन सौन्दर्यमतावलम्बनस्य निर्गोच
 र्नापातादिति धाव्य महानसीयवाहिजावच्छिन्नमावधार
 णाय साध्यतावच्छेदकापर्याप्तिसमानाधिकरणधर्मानेष्टावच्छेद
 कताकप्रतियोगिताभन्नप्रतियोगिताकाभाव एव निवेद्य इ
 र्याभिमानेनाशङ्कासङ्गत प्रमयत्वादिना प्रमयमान यत्र सा
 ध्यतावच्छेदक तत्र प्रमयत्वादिविशिष्टप्रमयापर्याप्त तद्विशिष्टे
 पितयत्वादिनिष्ठमेनावच्छेदकत्वं प्रसिद्ध इत्यसमानधिकरण
 वृत्तिनादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताभिन्न च व्यधिक
 रणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामात्रमत्र यत्र यादृश साध्यता
 वच्छेदक विशिष्टमविशिष्ट वा तत्र तदनवच्छिन्नत्वसमाना
 धिकरणधर्मावच्छिन्नत्वामयाभावात्प्रतियोगितानिवशाभिप्रायकाऽय
 मन्त्य इत्यप्याहुः । न चैव प्रमयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलपि
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमावमात्रस्यैव लक्षणघटकतासम्भवा
 द्वाधिनिकृता तत्र गगनत्ववद्वत्पन्त्वोमयाद्यवच्छिन्नप्रमया
 भावपर्यन्तानुसरणप्रवासो व्यर्थ इति धाव्य महानसी
 यवद्विध्यावच्छिन्नमावधारणाय साध्यतावच्छेदकसमनियतप्र
 तियोगिताक साध्यतावच्छेदकापर्याप्तसाध्यनिष्ठधर्मवृत्त्यत्र

च्छेदकताकान्यप्रतियोगिताको वा ऽभावो निवेद्यस्तदभिप्रायेणैव
तैस्तथाविधाभावानुसरणात् न च घटत्वपटत्वोभयावच्छि-
न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठैव घटत्वपट-
त्वयोः प्रत्येकं साध्यनिष्ठत्वादिति कथमसौ लक्षणघटक
इति वाच्यं साध्यवृत्तिधर्मानिष्ठेत्यनेन यद्धर्माविशिष्टा-
धिकरणं साध्यवस्तत्वस्य विवक्षिततया घटत्वपट-
त्वोभयपर्यासावच्छेदकताया अन्यत्वप्रतियोगिकोटावनग्तर्भा-
वात् । वस्तुतो वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्नः साध्यतावच्छेदकसम-
नियतप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वमेव सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यस्यार्थ इत्यभिप्रायकतयाथेत्यादिप्र-
त्ययः सार्थभौमैव्याख्यातः दीधितिकृतामपि तादृशप्रत्ययस्य
तदभिप्रायकत्वमेवानुमतं कूटघटितलक्षणस्य स्वयमग्रे वृष-
णीयत्वेऽप्यापाततः सम्भवदुक्तिकतयैव तस्याशङ्कितुरभिप्रायविप-
र्ययवौचित्यात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिमते निर्दो-
षस्यापि लक्षणस्य सम्भवेन तदुपेक्ष्य सर्वोपं कूटघटितल-
क्षणमवलम्ब्य प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्याद्यवतारणमनुवितमित्यभिप्रे-
त्यैव चाग्रे तल्लक्षणमाक्षेप्यमिति न सम्दर्भविरोधः ।
यत्समानाधिकरणा इत्यादिलक्षणाभिप्रायकता चात्र न युज्यते
तादृशव्याप्तेः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपत्वाप्रसक्तैर्मूलोक्तलक्षणप-
रिष्कारासम्भवात् । व्यभिचारशरीरे च साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशावश्यकतां प्रदर्श्य केवलान्यपि-
साध्यरूपाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेरव्यभिचाररूपता
न सम्भवतीत्याभिधानेनाव्यभिचारपदार्थरूपसाध्याभाववद्वृत्ति-
त्वाभावस्य व्याप्तिरित्ये निराकृते च साध्याभाववद्वृत्तित्वपदार्थ-
स्य व्याप्तिरित्यनभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्याशयेन यत्समा-
नाधिकरणा इत्यादिनिर्दोषलक्षणमवलम्ब्यैव प्रतियोग्यवृत्तीत्या-
देः स्वयमवतारणीयत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकसमनियत-
प्रतियोगिताकाभावकूटवद्वृत्तित्वस्यापि व्यभिचारपदार्थत्वसम्भवा-
दुक्तव्याप्तेरव्यभिचाररूपत्वमक्षतमेवेति वाच्यं तस्य व्यभिचा-
रपदार्थत्वे न चैव घट एवेत्यादिदर्शिताया श्रेयत्वादिहेतौ
वाच्यत्वव्यभिचारितापत्तेर्दुर्वात्त्वाद्वाच्यत्वादेः समानाधिकरणध-

मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकूटवति
 च हेतोर्वृत्तेरिति सर्वमनाकुलम् । एव च कूटघटितलक्षणाभि
 प्रायेणैव प्रमेयसाध्यकस्थले उक्ताभावानुधावन ग्रन्थकर्ता स
 फल घटत्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धि
 यतप्रतियोगिताकत्वविरहादितिष्येयम् । ननु वाच्यत्वं पदश
 किं सा च तत्तत्पदबोद्धव्यत्वप्रकारिका भगवदिच्छैव न तु
 पदार्थान्तरमपसिद्धान्तरत्वात् । तथा च समवायित्वं स
 मवायप्रतियोगित्वरूपं तदनुयोगित्वरूपं चा भगवत् उभययैव
 वाच्यत्ववृत्तीति तेन रूपेण तदभावस्य कथं व्यधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न च भगवदिच्छाया वा-
 च्यत्वपदार्थत्वे घटादेर्घटादिपदावाच्यतानुपपत्तिं घटादाविव
 पटादावपि घटादिपदबोद्धव्यत्वप्रकारिकाया भगवदिच्छाया
 विषयतासम्बन्धेन सत्त्वात्तदिच्छाया एकत्वादिति वाच्य
 यद्बन्धो यस्य प्रकारता तस्यैव धर्मिणो विशेष्यता
 सम्बन्धेन तद्धर्मप्रकारकत्वविशिष्टत्वोपगमात् घटादेर्घटादि
 पदवाच्यत्वतया भगवदिच्छयानुगाहनात्तत्र विशेष्यतासम्ब-
 न्धेन तद्वोद्धव्यत्वप्रकारकत्वविशिष्टभगवदिच्छाविरहणं तद-
 वाच्यत्वोपपत्ते न चैव विशिष्टेच्छाया वाच्यत्वरूपत्वे वि-
 शेषणाशे समवायित्वाभावात्तेन रूपेण विशिष्टाभावस्य व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमव्याहृतमेवेति वाच्यम् यतो
 विशिष्टाभावप्रतियोगिता न विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता अपि तु
 विशेष्याशमात्रे अवच्छिद्यते पुनरिव विशेषणेनेति प्रतियो-
 गिताया अव्याससम्बन्धित्वात् । तथा च विशेष्यवृत्ते
 समवायित्वस्य कथं प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वमिति न च
 प्रतियोगिताया व्याससम्बन्धित्वानुपगमं सर्वत्र घटत्वेन
 घटपटामयं नास्तीतिप्रतीतिं कथमुपपद्यता घटादिमति प्र-
 तियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वेन तद्विषयभावासम्भ-
 वादिति अभावविशेषीयप्रतियोगित्वमवश्यमेव व्याससम्बन्धित्यु-
 पेयं तथा सति च तत्र प्रतियोगितापर्यायव्यधिकरणस्या
 भवत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टावास-
 सम्बाधद्वर्मावच्छिन्ने प्रतियोगिताया पर्याप्तिं प्रतियोगिता

वच्छेदकविशिष्टतदवच्छिन्नस्यैव चामावविरोधितया तादृशा-
 भावस्य सार्वत्रिकत्वादिति चाच्यं प्रतियोगिताया अव्या-
 सज्यवृत्तित्वेऽपि तत्रैकधर्मावच्छिन्नापर्याप्तिरूपविरोधशालिनोर्ध-
 टत्वघटपटोभयत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृ-
 त्तिव्योपगमात्तादृशाभावस्य विरुद्धघटत्वपटत्वाद्युभयावच्छिन्ना-
 भावयत्केयलान्वयित्वोपपत्तेः यद्यपि घटपटो न स्त इत्या-
 दिप्रतीतिविषयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वमपि घटत्वाद्यन्तर्भावेण पर्याप्त तथापि तत्र द्वित्य-
 धर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव घटत्वादेरवच्छेदकता प्रतीयते
 अत्र च स्वातन्त्र्येणापीनि भेदः आस्तां बोभयाभावप्र-
 तियोगिताया मत्यन्तराभावाद्यासज्यवृत्तित्वं तथापि विशि-
 ष्टाभावप्रतियोगितायास्तथात्वमप्रामाणिकमेव दण्डिपुरुषादिम-
 ति पुरुषत्वेन दण्डविशिष्टो नास्तीत्यादिप्रतीतेरसिद्धेरित्यत
 आह दीधितौ चाच्यत्वं यथेति । तथा वक्ष्यत इति ।
 अयमाशयः । चाच्यत्वं शक्तिविषयत्वं न तु शक्तिव्याप्तुनेव
 शक्तिप्रतिपादनात् । प्रत्ययस्य निरर्थकतापत्तेः विषयत्वं
 च पदार्थान्तरमिति नैयायिकैकदेशिसिद्धान्तः तस्य च स-
 मवायो न सम्बन्धः अपि तु स्वरूपमेवेति समवायित-
 या वाच्यत्वपदार्थाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवेति
 एकदेशिमतानुयायितया मणिकारलिङ्गनसङ्गतिरिति । घटादि-
 समवायितयेति । तथा च वाच्यत्वपदस्य भगवादिच्छापर-
 त्वेऽपि नासङ्गतिरिति भावः । यथाश्रुतपरतयैवोपपत्तेः
 समवायिपदस्य विशेषपरतया व्याख्यानमनुचितमित्याहुरित्य-
 नेनास्वरसः सूचितः । ननु वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले सम-
 वायित्वरूपव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धेः सम्भवेऽपि
 प्रमेयत्वादिना प्रमेयसाध्यकस्थले साध्याभावाप्रसिद्धिदुर्वारैव
 प्रमेयसामान्यावृत्तिधर्मेस्याप्रसिद्धा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यापि
 तस्यासम्भवादित्यत आह प्रमेयसाध्यके चेति । भावाभा-
 पयोरभार्थौ समनियततयाऽभिप्रायिते तत्प्रतियोगितात्वेन
 प्रमेयत्वादिममनैयत्यमित्येतादृशाभावोऽपि कूटघटनया परि-
 ष्कारणीयसाध्याभावपदवृत्तित्वरूपप्रथमलक्षणघटको भविष्यती-

त्यमिप्रायः । न च यदभावीयप्रतियोगितात्वेन साध्यताव-
 च्छेदकसमनैयत्यमिति विवक्षणे वाच्यत्वादिमाध्यके य-
 ह्यादिसाध्यके वा तादृशाभावाप्रसिद्धिः निखिलव्यधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नाभावानां समनियतत्वेनाभिन्नतया घटादेरपि
 तथाविधवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वात् किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावा-
 देरपि बहुशयमात्रप्रतियोगित्वादिति तत्तत्प्रतियोगितात्वेन स-
 मनैयत्वं विवक्षणीयमिति कथमुक्ताभावस्य लक्षणघटनस्य
 मिति वाच्य समनैयत्वंशरीरे व्यापकतायास्तदभावप्रतिपो-
 गितात्वावच्छिन्नाया व्याप्यतायाश्च विशेषरूपावच्छिन्नाया
 निवेशनेनानुपपत्त्यभावात् । ननु साध्यनिष्ठान्योन्याभावप्रति-
 योगितान्नच्छेदकत्वरूपा व्यापकता चेत्समनैयत्वंशरीरे निवेद्यने
 तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नयोर्भावाभाववृत्तिप्रतियोगित्वयोर्द्व-
 योरेव प्रत्येकप्रमेयनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया नो-
 क्ताभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वमित्यन्ता-
 ऽभावान्तरमाह घट्निष्ठेनेति । प्रमेयमात्रस्याभावा इत्यग्रे
 सनेनान्वयः घट्निष्ठेन प्रमेय नास्तीतिप्रतीत्या प्रमेयसा-
 मान्य एव घट्निष्ठावच्छिन्नप्रतियोगित्वाद्यभावात्प्रमेयत्वान्या-
 पिकैव तादृशाभावायऽह्निष्ठावच्छिन्नप्रतियोगितेति भावः ।
 यदि च तत्र यद्विनास्तीतिप्रतीतिसिद्धबहिर्मात्रनिष्ठप्रतियोगितैव
 प्रमेयसामानाधिकरण्येन भासत इत्युपेयते प्रमेयसामान्यस्यैव
 तत्प्रतियोगितया भानोपगमस्तु घट्निर्वास्तीत्यादावपि तादृशप्रती-
 तिसिद्धनिखिलप्रमेयनिष्ठप्रतियोगिताया घट्निष्ठादिविशेषितप्रतियो-
 गितृत्तित्वेन भानोपगमसम्भवात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नमाह-
 त्यादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या घट्निष्ठमित्यादिना व-
 द्याद्यभावायऽह्निमात्रवृत्तिप्रतियोगितामादाय घट्निमान् प्रमेय-
 त्यादित्यादावनिव्याप्यापत्तैरित्युच्यते तदा तादृशाभावस्य
 नोनरूपेत्याशङ्क्याभावान्तरमनुसरति अवृत्तिमाप्रति । गगनं
 नास्तीत्यत्र गगनत्वसामानाधिकरण्येन वा गगनत्वावच्छि-
 न्नप्रतियोगिता प्रतीयते सैव गगनत्वेन गगनमिदं नास्तीत्यादौ
 गगनमिदं वादिसामानाधिकरण्येन प्रतीयते अथच्छेदकस्येऽमति-
 याधने प्रतियोगिताया व्यर्थक्यत्वावारात् गगनमिदंनिष्ठप्रतियो-

निनाया गगनादिप्रवृत्तिर्व्यतिरेकगगनव्यवस्थानियोगितायच्छेदक-
विशिष्टप्रतिपोगिनोऽवच्छिन्नत्वेन गगनस्या गगनभिन्नाभावस्य वेग-
स्यावच्छिन्नत्वेनः सतिगगनव्यवस्थितप्रवृत्तिर्निगुप्तप्रतिपोगितायाश्च
प्रतिपोगिताश्चान्वयिष्यन्तिगगनाभेदे बहुधादिमति घट्टिपादिना
घट्टादनायस्यानुपपत्त्या उक्तत्वात् तत्र एकप्रतिपोगिता-
व्यवस्थामयः । एवं च गगनवायच्छिन्नप्रमेयत्वमम-
नियतप्रतिपोगिता प्रमित्यनीति भावः । उक्तप्रतिप-
ोगितायैवावृत्तिमात्रवृत्तिरुक्तत्वेनम् । मन्वेद्यमपि यत्र विव-
दितामन्वेद्येन प्रमेयमामान्यं भाव्यम् ईदृशप्रमाणवादिनां हे-
तुमन्त्रवृत्त्यापान् जागोस्त्वादां ग्राह्याभावात्कृत्यनि हेतुतायच्छेदक-
मन्वेद्येन धृत्यमानिगगनाद्व्याप्यतायांस्वाधनमामानाधि-
कार्यविशेषणाक्रान्तमाप्यतायच्छेदकमनियतमाप्यतायच्छेदक-
मन्वेद्यवायच्छिन्नप्रतिपोगिताकामायाप्रतिपोगिता गगनादेरापि वि-
विदितामन्वेद्येन ईदृशप्रमाणवादिनामन्वेद्येन गगनवा-
दिना प्रमेयमामान्याभावायस्य स्वाधनमामानाधिकार्यस्यैवमाप्यतायच्छेदक-
माप्यतायच्छेदकमन्वेद्येन विवदितायच्छेदकमन्वेद्येन गगनवा-
योपिरेणधमतामन्वेद्यवायच्छिन्नतदुभयनिगुप्तप्रतिपोगितायच्छेदकता-
कप्रमेयमामान्याभावाय इत्यर्थः । प्रतिपोगितायच्छेदकताय-
च्छेदकमन्वेद्यविशिष्टवृत्त्यवस्थान्यायच्छिन्नप्रतिपोगिनोऽप्रति-
पोगिता विरेणधमतामन्वेद्यवेपलान्यवितेव्यधेयम् । ईद-
मुक्तत्वेनम् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यादिनां प्रतिपोगिता-
यच्छेदकतायच्छेदकमन्वेद्येन तादृशमन्वेद्येनाप्यवच्छेदकस्य वृ-
त्तिमत्ताया अयच्छेदकतायामनन्तरवात्समवायादिसमन्वेद्येन
गगनायच्छिन्नप्रमेयमामान्याभावायस्यैव सौलभ्यं पोष्यम् ।
अत्यन्ताभावाभ्यामन्यामावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-
तिपोगिताकमन्वेद्यमन्वेद्यमामान्यस्य यत्र तादृशत्वेन सा-
ध्यता तत्र घट्टव्यवस्थान्यायां समवायेन गगनादिना वा
प्रमेयमामान्यमन्वेद्यो लक्षणवृत्तः प्रतिपोगितायच्छेदकवृत्ति-
मन्वेद्यविशेषावच्छिन्नप्रमेयत्वादिना प्रमेयमामान्यमन्वेद्यो वा
तथेव्यधेयम् ॥

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमाप्यतायच्छिन्नापि व्य-

त्याभिप्राय । न च यदमावीयप्रतियोगितात्वेन साध्यताव
 च्छेदकसमर्पयत्यमिति प्रिवक्ष्येण वाच्यत्वादिसाध्यके व
 ह्यादिसाध्यके वा तादृशमाद्यप्रतिद्धि निषिद्धव्यधिकर
 णधर्माच्छिन्नाभावानां समनियतत्वेनाभिन्नतया घटादपि
 तथाविधवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वात् किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावा
 देरपि बहुमाद्यमात्रप्रतियोगिनादिति तत्तत्प्रतियोगितात्वेन स
 मर्पयत्य विवक्षणीयमिति कथमुक्ताभावस्य लक्षणघट्टक
 मिति वाच्य समर्पययदरीरे व्यापकतायास्तदभावप्रतिया
 गितात्माच्छिन्नाया व्याप्यतायाश्च विशेषरूपाच्छिन्नाया
 निवेशनेनानुपपत्त्यभावात् । ननु साध्यनिष्ठाभ्यामाद्यप्रति
 योगितानुच्छेदकत्वरूपा व्यापकता वेत्तमर्पयत्यदरीरे निवेदयत
 तदा व्यापकरणधर्माच्छिन्नधर्मोभावाभाववृत्तिप्रतियोगित्वयोर्द्वि
 योरेव प्रत्येकप्रमेयनिष्ठाभ्याम्यामाद्यप्रतियोगितानुच्छेदकतया नो
 क्ताभावस्य साध्यतानुच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकथमित्यता
 ऽमात्रान्तरमाह बहिर्जेनेति । प्रमेयमात्रस्याभावे इत्यप्र
 मेयेनामय बहिर्जन प्रमेय नास्तीतिप्रताप्ता प्रमेयसा
 मान्य एव बहिर्बाधच्छिन्नप्रतियोगित्वात्तादृशतात्प्रमेयत्वया
 पिकं च तादृशमात्रोयबहिर्माच्छिन्नप्रतियोगिनेति भाव ।
 यदि च तत्र बाह्यनास्तीत्यातर्पणीतिसिद्धबहिर्मात्रनिष्ठप्रतियोगितैर
 प्रमेयसामानाधिकरण्येन मासत इत्युपेयने प्रमेयसामान्यस्यैव
 तत्प्रतियागितया भानोपगम तु बहिर्नास्तीत्यादावपि तादृशप्रती
 तिसिद्धनिष्ठिप्रमेयनिष्ठप्रतिदागताया बहिर्मादिविशेषितप्रतियो
 गितृत्तिनेन भानोपगमसम्भवात् समानाधिकरणधर्माच्छिन्नबहि
 र्मादिसमनियतप्रतियोगिनाप्रमिद्धा बहिर्भिन्नत्वादिना व
 ह्याद्यमायावबहिर्मात्रवृत्तिप्रतियोगितामादाय बहिर्मान् प्रमेय
 त्वादित्यादावनिष्ठाप्यापत्तरि युच्यते तदा तादृशमात्रस्य
 मोक्षरूपेतत्याशङ्क्यमावान्तरमनुसरति यवृत्तिमात्रनि । गगन
 नास्तीत्यत्र गगनत्वसामानाधिकरण्येन या गगनत्वाच्छि
 न्नप्रतियागिता प्रतीयते सैव गगनं च गगनमिन्न नास्तीत्यादौ
 गगनभिन्नत्वादिसामानाधिकरण्येन प्रतापत अत्रच्छेदकैक्ये ऽमनि
 बाधकप्रतियोगिताया थैक्यस्याकारान् गगनाभिन्ननिष्ठप्रतियो

भिचारामावरूपव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य
लक्षणघटकतया प्रसिद्धिनिग्रन्थनाव्याप्तेर्दुर्वारतयैव वादिनो
निवृत्ते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नामात्रखण्डनपरप्रन्धानुत्थितारि-
त्यतस्तादृशप्रन्थमवतारयति नन्वित्यादिना ॥

(दी०) ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचारितत्वं तथाहि य-
त्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दरूपप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिक-
रणास्तत्त्वम् । सर्वत्र वाध्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद् यावच्चो-
पादानम् ॥

(गा०) पारिभाषिकमिति तान्त्रिकसङ्केतरूपपरिभाषया व्याप्तिप्र-
तिपादक न तु योगेनत्यर्थः । अयमभिचारितत्वं अव्यभि-
चारितत्वपदम् । अथवा पारिभाषिकमव्यभिचारितत्वं परिभाषया
ऽव्यभिचारितत्वपदप्रतिपाद्य व्याप्यत्वमिति शेषः न तु या-
गेन तत्पदलभ्यमित्यर्थः । तथा च व्यभिचारघटकस्य
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वविरहेऽपि
न क्षतिरिति भावः । यदिति । यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपर-
धमे तत्पदं तद्धर्मावच्छिन्नपरः स च धर्मो हेतुताव-
च्छेदकीभूतधूमत्वादिः सखंतुस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस-
मानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रत्यादिपिदेशणान्तां व्य-
धिकरणधर्मावाच्छिन्नप्रतियोगिताका घट-आदिना बहुधा-
यमायादिरिव तस्य च प्रतियोगिसमानाधिकरण्य-
मात्रद्वयकामिनि लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारिणि व्यभिचा-
रनिरूपकाधिकरणाभूते हेत्वधिकरणे साध्यतावच्छेदकेत्या-
दिपिदेशणान्तः साध्यतावच्छेदकावाच्छिन्नप्रतियोगिताकसा-
ध्याभावादिरपि तस्य च प्रतियोगिसमानाधिकरण्यमा-
यात् तादृशभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे कालिकसम्बन्धेन
वृत्तायापि विषयगोचरविशिष्टयावच्छेत्तधिकरणान्तर्भावेण प्र-
तियोगिसमानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः । अयमात्मा ज्ञानादि-
त्यादौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावा-

दिकमादायाव्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकर-
ण्यमभावविशेषणम् अभाववृत्तौ सम्बन्धमेदानिवेशेन व-
हिमान् धूमादित्यादौ बह्विधादिना बहुवचनस्य प्रति-
योगिमति पर्वतादौ कालिकसम्बन्धेन वृत्तेर्लक्षणसम्भ-
वात् तत्राव्याप्तिधारणं तत्फलमिति ध्येयम् । अयमात्मा
पृथिव्याद्यन्यत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वसमाना-
धिकरणात्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नात्मत्वाद्यभावानां प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरतो हेतुसामानाधिकरण्यघटकहेतौ
हेतुतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशः । यद्यप्ययमात्मा ज्ञानादित्या-
दौ 'समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरभावे सा-
ध्यतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्यविशेषणेनापि धार-
यितुं शक्यते धूमवान् बहोरित्यादौ धूमादिसमाना-
धिकरणस्य तादृशाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावश्य-
कत्वेऽपि स्वविशिष्टावहेत्याधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यस्यैव विवक्षणीयतया ऽयोगोलकान्तर्भावेन
तादृशाभावात्तथात्वात्प्रातिन्यातिः स्वविशिष्टहेत्याधिकरणंत्य-
त्र यत्पदेनैव हेतोरुपादेयतया तस्यमित्यत्र तत्पदेन
तस्यैव परामर्शादव्याप्तेर्हेतुनिष्ठव्योपपत्तिरिति । तथापि कपि-
संयोगाभाववान् जातित्यादित्यादौ साध्यसमानाधिकरणस्य
कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य स्वविशिष्टहेत्याधिकरणाप्रसिद्ध्या
सत्ताद्यानात्मत्वादित्यादौ सत्ताधिकरणकाले कालिकसम्बन्धेन
विद्यमानस्य सत्ताभावस्य तदप्रसिद्धाऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति हे-
तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यमेवोपाश्रितं यत्तु अय-
मात्मा ज्ञानादित्यादौ आत्मत्वत्वादिना आत्मत्वादेरभावस्य
लक्षणघटकत्वेऽपि नाव्याप्तिः तस्य प्रतियोग्याधिकरणीभूता-
त्मादावेकज्ञानविषयत्वस्वाश्रयाश्रयत्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन वा
यतमानतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति सामानाधिक-
रण्यान्तविशेषणमनर्थकमिति । तत्र । एकज्ञानविषयत्वादिना
विशिष्टवृत्तौ प्रमाणाभावेन तेषां संसर्गात्वाभावात् न
चैवं यदभावो व्यभिचारविरोधीत्युपाधिलक्षणे, इहो-
पाधिर्नहोपाधिरितिप्रतीतिव्यवहारानुरोधेनाव्याप्यत्वस्य सम्य-

(दी०) अत एव भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादे-
त्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि
भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिपसङ्गः । साधनसमा-
नाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य चात-
थात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि ॥

(गा०) रणे मूर्तत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तथा च
यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकतादृशो-
भयाभावस्यैव प्रतियोगिसामानाधिकरणतयातिव्याप्तिः स्यादि-
ति भावः । यावत्पदसत्त्वे यादृशाभावमादायातिव्याप्तेर्वारणं
तादृशाभावं दर्शयति भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्येति । भूतत्वा-
भावस्य मनोऽन्यत्वाभावस्य वेत्यर्थः अतथात्वात् प्रतियोग्य-
सामानाधिकरणत्वात् यावत्पदे दत्ते साध्यतावच्छेदकव्याप्य-
प्रतियोगिताकत्वनिर्देशने वहिमान् धूमादित्यादौ तादृशयावद-
न्तर्गतमहानसीयबहुपाद्यभावमादायैवाव्याप्तिः स्यादिति यथोक्त-
विशेषणस्यैवोपादेयतया तादृशाभावयोरपि लक्षणघटकत्वा-
दिति भावः । भूतत्वस्य वहिर्गिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणात्मकतया
प्रतियोगिस्वरूपाणां तन्निष्ठप्रतियोगितानां चालनीन्यायेनोऽत्य-
सिकालावच्छेदेन वा साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कतया भूतत्वाभावस्य न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमित्याशयेन खण्डव्याप्यवृत्तिमनोऽन्य-
त्वाभावानुधावनम् । उक्तीत्या अत एवेत्यादिप्रन्थावतारात्प्रथम-
तो वाच्यत्वाभावमादाय सर्वत्रैव व्यभिचारिण्यातिव्याप्तेर्दर्श-
ितत्वात्साध्याभावमादाय व्यभिचारिविशेषे ऽतिव्याप्तिप्रदर्शनं
सन्दर्भविरुद्धमित्याशङ्कानवकाशः । केचित्तु यावत्पदानुपादाने वा-
च्यत्वादेरुदासीनपदार्थस्याभावमादाय व्यभिचारिसामान्ये-
ऽतिव्याप्तिर्विभ्राम्यतु साध्याभावमादायापि क्वचिदतिव्याप्तिः
स्यात् सा च यावत्पदोपादानाच्च भवतीत्यभिप्रायकतया न स-
न्दर्भविरोध इत्याहुः । परे तु ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकीभू-
तप्रतियोगिताकयावद्भावनिवेशेनैवोपपत्तेः साध्यतावच्छेदका-

यच्छिद्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावद्भावनिवेशनमफल
 तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणव्यावर्तनीयस्य तत्तद्गृहपाद्यभावे
 स्य यद्वित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावेनाक्तविशेषणनापि व्या
 वर्तनसम्भवात् अत आह अत एवेति । यत एव
 साध्यतावच्छेदकावच्छिद्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावे या
 वत्त्वमुपास्य न तु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताका
 भावे अत एवेत्यर्थः । भूतत्वमिति । साध्यतावच्छेदक
 व्यापकप्रतियोगिताकाभावनियेदेशं भूतत्वमूर्तत्वाभयदान् मूर्तत्वा
 दित्यादौ भूतत्वाभावनोऽन्यत्वाभावप्रतियोगितयो उभयस्याव्या
 पकत्वेनोभयस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादेरेव लक्षणघटकतया
 इति याति स्यात् यथोक्तविशेषणान्नाभावनियेदेशे च भूतत्वमनौऽ
 न्यत्वाभावात्तामपि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिरिति भावः । न च सा
 ध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनियेदेशेऽपि हेतुसमानाधि
 करणस्य मनोभिन्नमेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि
 सामानाधिकरण्यविरहाज्जातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिद्यव्या
 पकताया लक्षण इति निवेशे तादृशव्यापकताग्रन्थसम्बन्धेन प्रतियोगि
 सामानाधिकरण्यनिवशात्सम्भवात्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव
 तत्सामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयत्वादिति याच्ये प्रतियोगिताव
 च्छेदकसम्बन्धेन तत्सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि यद्वित्वान् धृमा
 दित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य यद्वित्वव्यापकप्रतियोगिता
 कस्य पर्वतभिन्नेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति
 योगिसामानाधिकरण्यं पर्वताग्रन्थवशात् नास्त्यव्याप्यापस्या तेन
 सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य निवेशात्सम्भवात् सा
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमनायाया
 च्य तथा च मनोभिन्नमेदस्य तेन सम्बन्धेन मूर्त
 रारादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमक्षतमेव यति याते सा
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे य
 द्यमाणव्यग्रान्तोऽप्यतिव्याप्तिः स्यादिति तु नाम्नाक दोष
 इत्याभिप्राय इति व्याचष्टुः । तन्नु समीचीनतया न
 प्रतिभाति साध्यतावच्छेदकत्वादिविशेषणव्यावृत्ते प
 द्याद्वर्यमाणतया तदुत्तरमप्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं

त्यादिविशेषणस्थले साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वं विशेषणं किं नोपात्तमित्याकाङ्क्षोदयादादावेव तादृशविशेषणपरित्यागबीजकथनस्यासङ्गतत्वादिति । गोत्वाद्यभावस्येति । प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थकेनातथात्वादित्यनेनान्वयः । तथा च साध्यतावच्छेदकेत्याद्यनुपादाने ऽसम्भव इति भावः । यद्यपि गोत्वाभावादेरपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तथापि व्यापकताया लक्षणाघटकत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं धूमवान् बहेरित्यादौ धूमाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तेर्यारणायावश्यं विवक्षणीयं तथा घायमसम्भव इति भावः । साध्यप्रतियोगिकाभावनिवेशोऽपि गोत्वाद्यभावमादायासम्भवस्य धारणसम्भवादाह तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्येति अस्य च नानाव्यक्तिसाध्यक इत्यादिः । तथा च साध्याभावनियेशोऽपि बाह्यमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यादिति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदिकाया अपि द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगिताया न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सत्तावति गुणादौ तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वादतो विशिष्टसत्ताद्यभाव एव लक्षणघटकः तस्य च गुणादौ सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानं तथा च सति द्रव्यत्वाभावप्रतियोगिताया अपि विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशभावानां च गुणादावतथात्वादातिव्याप्तिः यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नसाध्यवन्निवेष्टे च सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाद्यभावादिकमादायाव्याप्तिर्विघ्ना साध्यवत्त्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् । अन्यथा धूमवान् बहेरित्यादौ धूमाभावायोगोलकान्यत्वाभावादप्रतियोगितायाः कालिकविशेषणताविपर्ययतादिसम्बन्धेन धूमादिमति काले घा-

नात्रै च सयोगादिसम्बन्धेन स्वायच्छिद्वाभावमत्वात् के-
 नापि सम्बन्धेन न व्यापकताच्छेदकत्वमिति केवला-
 न्वविवाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिनैव स्वरूपादिसम्बन्धघटितया
 पक्षतावच्छेदिका स्थादित्यतिव्याप्तिः । न च सम्बन्ध-
 मानान्येन धूनादिमाध्या योऽभावस्त्वन्नीयप्रियतासम्बन्धा-
 धनिष्ठप्रतियोगितान्च्छेदिका या प्रमानिष्ठप्रतियोगिता त-
 क्षिरूपकप्रमाणास्य न न प्रितर्क्यमाध्यताच्छेदक-
 सम्बन्धेन साध्यनिष्ठयाप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिस्वच्छिन्न-
 व्यापकताप्रदस्यायन्मन्ध्वेन स्वयच्छिद्यत्वावच्छेदकत्वेन प्रति-
 योगिसामानाधिकरण्य साध्यतावच्छेदकसयोगादिसम्बन्धा-
 निष्ठप्रमाध्यानिष्ठयाप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठयापकतायां स-
 योगादिसम्बन्धाशब्देऽप्रधूमादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्ध-
 स्वापि प्रकृतया तेन सम्बन्धेनायोगोल्लादी प्र-
 तियोगिनोऽस्त्वदिति वाच्य यतो विषयताया विषयतायेन
 सम्बन्धता प्रामाणिकी न तु तयाविशेष्यतायेनेति
 परन्वेतादृशदिना समवायेन धानादिमाध्यकत्वादिहेता-
 येनातिव्याप्तिवारण सम्बन्धति तत्र धानाभास्य सम्बन्ध-
 मानान्येन साध्यनिष्ठयाप्यतानिरूपितविषयतासम्बन्धघटित-
 व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
 साध्यनिष्ठयाप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठयापरतावच्छेदकवायन्त-
 सम्बन्धान्तर्गतसमवायेन यदादा प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 द्विहादिति न च सम्बन्धसामान्येन धूमादिमाध्या यो-
 ऽभावस्त्वन्दीयसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमाप-
 मर्थाश्रमसम्बन्धसामान्याशब्देऽप्रप्रतियोगि सम्बन्धवच्छेदक स-
 योगाशब्दवच्छिन्नमयागादिसम्बन्धेन धूमादिमन्ध्वमात्रमत्वे-
 सम्बन्ध स्वरूपावच्छेदकप्रमाणादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकतदभासमत्वात् तथा च धूमाप्रम-धस्यापि लभ्य-
 यद्वतया नभ्य च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नमा-
 ध्यानिष्ठयाप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगि वायच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
 याग्यावच्छिन्नप्रयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधि-
 करणवच्छिन्नाप्रतिव्याप्तिरिति वाच्य सम्बन्धेन सम्ब-

न्यानामभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे मानाभावात्तेन रूपेण सम्बन्धानां व्यापकताघटकत्वासम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे व्यापकतायाः स्वातन्त्र्येण निवेदयस्य प्रतिक्षेप्यत्वाज्ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्याधेति ध्येयम् । वस्तुतस्तु संयोगसमवायादिसाधारणानुगतसम्बन्धत्वस्य कथञ्चित्सुवचत्वेऽपि तेन रूपेण संयोगादीनां सम्बन्धतया भानस्य निर्युक्तिकतया व्यापकताशरीरे लाघवातुरोधात्साध्यप्रकारेणाधिकरणस्य भाने साध्यसम्बन्धोऽपि विशिष्य संसर्गनया निवेदयः तथा च विशिष्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेदनमावश्यकं यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवत्ताया व्यापकताघटकत्वे तु यद्विमान् धूमादित्यादौ विपयितासम्बन्धेन साध्य प्रतिशुणत्वाद्यभावप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकतया तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वेन तस्य च पर्वतादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवो बोध्यः । साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वनिवेशे सर्वस्यैव साध्यवन्निष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तादृशाभावाप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिरित्यतोऽवच्छेदकगर्भता । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं च तादृशप्रतियोगितायां सामानाधिकरणं सद्यद्यवच्छेदकं तत्तदन्यत्वम् अन्यथा व्यतिरेकिप्रतियोगितामात्रस्यैव व्यधिकरणतया साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया विरुद्धघटत्वपटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वेन व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । यत्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकत्वनिवेशेनैव सर्वसामञ्जस्ये निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिवेदानमफलं यद्विमान् धूमादित्यादौ घटत्वादिना बह्व्याद्यभावप्रतियोगिनां बह्व्यादीनां चालनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदाभावमादायैवातिव्याप्तिवारण-

सम्प्रसाद्य । न च साध्यगन्निष्ठाभावप्रतियोगितानुच्छेद-
 कप्रतियोगिताभ्यापेक्षया तादृशविशेषणस्य न लघुशरीरेते-
 ति वाच्यं व्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकमानुप्रतियोगितावच्छेदक-
 तायां स्वरूपसम्बन्धानुच्छिन्नत्वम्याधिकस्य प्रतियोगि-
 तायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य च निवेदनीयतया
 एतन्मते तदनिवेशेन लाघवात् तन्मते तदनिवेशे सर्वासांमेव
 प्रतियोगितानां साध्यगन्निष्ठो यो विषयितासम्बन्धेन साध्य-
 च्छिन्नस्याभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया व्यापकतावच्छेद-
 कप्रतियोगिताया एवाप्रसिद्धापत्तेर्भेदप्रतियोगितावच्छेदकता-
 या व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धानुच्छिन्नत्वस्यैतन्मते निवेशवत् मन्मते
 ऽप्येवमप्रतियोगिताया तन्निवेशस्यावश्यकतया तद्वदे साम्या-
 दिदि । तदसत् । यतोऽनवच्छेदकप्रतियोगिकत्वमनवच्छेदकनिष्ठप्र-
 तियोगितानिरूपकत्वं प्रतियोगिताया तन्निष्ठत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन
 साध्यमम्यथा बहिमान् धूमादित्यादावपि विषयितासम्बन्धेन साध्य-
 व्यापके प्रमेयमित्याकारकविशेषविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धे
 न जलतराद्यमाशेयप्रतियोगिताया वृत्तेस्तादृशभावस्य लक्षणघट-
 कतापातात् विषयिताया धूस्यनिवामकतया एतद्विधानवका-
 शोऽपि एतद्विधाने तद्धूमादेतद्रूपमाने तद्रसादित्यादौ जलत्वाद्य-
 भावप्रतियोगिताया कालिकसम्बन्धेन साध्यव्यापकसाध्यतत्त्वं
 मानाधिकरणकर्मादी धर्तमानतया लक्षणघटकत्वापातात् तथा
 च व्यापकनिरूपितवृत्तौ स्वरूपसम्बन्धानुच्छिन्नत्वनिवेशस्यैत-
 न्मते ऽप्यावश्यकतया न लाघवात्काशा विपरितमेव गौरवना-
 धेयताशानिषेधाधिक्येनेति । न च व्यापकनिष्ठप्रतियोगिताक-
 र्त्वेताभासो न निवेदनीयो येनोक्तगौरव स्यादपि तु अनुपौ-
 गितासम्बन्धेन व्यापकविशेषित एव तत्र च व्यापकतावच्छे-
 दकप्रतियोगिताक-रेनाभासनिषेधापेक्षया लाघवमसम्भवति
 वाच्यं प्रतियोगिककार्यमून्यमावच्छिन्ननिरूपितत्वावच्छिन्ना-
 नुपौगिताया अभासां प्रतियोगिसम्बन्धतया माने घटादिमति-
 घटत्वादच्छिन्नाभासविषयिण्या द्रव्य नास्तीत्याकारकप्रतीतेर-
 पत्त तदवच्छिन्ननिरूपितानुपौगिताया एव ससंगतया मानो-
 पगमात् व्यापकतावच्छिन्नविशेषिताभावस्य लक्षणे निवेदो

व्यापकत्वावच्छिन्नानिरूपितानुयोगितायाः सम्यन्धतया निवेश-
नीयतया सदेतौ हेतुसमानाधिकरणसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्न-
साध्यव्यापकाभावस्य सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्य कथञ्चित्प्रसिद्धा लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि व्यभिचारि-
ण्यतिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणेऽपि कस्यचित्साध्यव्या-
पकस्य वृत्ते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वा-
नुपपत्तेश्चेति एवमनवच्छेदकपदेनावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकर-
णत्वमवश्यं वाच्यम् अन्यथा द्रव्यत्वाभावादेरपि बहिमन्निष्ठपूर्व-
क्षणवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वघट्टेदप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वप्रतियो-
गिकत्वाल्लक्षणाघटकत्वापत्तेः तथा च घट्टत्वावच्छिन्नघटाभावादे-
रपि लक्षणघटकत्वापत्तेः बहिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः
घट्टत्वविशिष्टपर्याप्ततया शुद्धघट्टस्य तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वात् ।
अथ निरुक्तव्यापकतावच्छेदकताया निवेशे कपिसंयोगाभावादि-
साध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावानां लक्षणघटकत्वा-
नुपपत्तिः कपिसंयोगाभावादिनिष्ठतत्प्रतियोगितानां साध्यवन्निष्ठ-
कपिसंयोगाद्यात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यप्रिमप्रत्यधि-
रोधः न च व्यापकताघट्टकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस-
त्वात्साध्यवन्निष्ठकपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य न व्यापकताल्लक्ष-
णघट्टकतेति वाच्यं प्रकृतव्यापकतायां तादृशविशेषणप्रवेशस्य
निष्प्रयोजनकत्वात् । अत्र केचित् व्यापकताघट्टकाभावे प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा अभावे सम्बन्धसा-
मान्येन साध्यवन्निष्ठत्वनिवेशे कालपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्या-
दौ व्यतिरेकितावच्छेदकप्रतियोगितामात्रस्यैव कालिकसम्बन्धे-
न साध्यवद्वाच्यः स्यावच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकतया वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यापकता-
वच्छेदकतयातिव्याप्त्यापत्तेः वैशिकविशेषणतासम्बन्धेन त-
न्निष्ठत्वनिवेशे भावस्य तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रामा-
णिकतया बहिमान् धूमादित्यादौ पर्वतत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगि-
ताया अपि व्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या पर्वतत्वाद्यात्मकाभाव-
स्यापि लक्षणघटकत्वापातात् हेतुसमानाधिकरण्यघट्टकाभावीय-
धृत्तायपि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे नानास्थाने तादृश-

सम्बन्धनिर्देशेन प्रतियोगितान्च्छेदकत्वमिदं च व्यधिक-
रणधर्माच्छेदप्रामाण्यप्रतियोगितान्च्छेदकतासारणाय सामा-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यच्छेदप्रत्ययस्य निर्देशेन च गौरवात् ।
मात्रे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिर्देशनमेवाचितं व्यधिकरणधर्मा-
च्छेदप्रामाण्यस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतयैव तमादाय दोषा
सम्भवाद्दत्तमनऽवच्छेदकताया सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यच्छेद-
प्रत्ययनिर्देशात् अभावापवृत्तौ सम्बन्धमेवानिर्देशाच्च हावय-
प्रतियोगिवैयधिकरण्यं च न प्रतियोगिसमानाधिकरणमिदं च
तया सति तद्वह्निमयागाधमात्रस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं
या अभावात्तस्मादाय तद्वह्निमयोगादिनिष्ठप्रातयोगिताया अ-
पि ध्वनिमात्राच्छेदनस्यापक्वताच्छेदकत्वापत्त्या तदभावादा-
यायाप्यपत्तं किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तत्वं तथा च प्रति-
याग्यनधिकरणीमूनसाध्यप्रतिष्ठापना इत्यमात्रान्तार्थनिष्कर्षः ।
अत्र च व्यापकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धस्तेन सम्ब-
न्धेन प्रतियोग्यधिकरणं चाप्य तेन कारणरिमाणादिसाध्य-
कस्थले सम्बन्धसामान्यतः प्रतियोग्यनधिकरणसाध्याधि-
रणाप्रसिद्धावपि न ह्यति कालः सर्वज्ञान् कारणरिमाणादि-
त्यादी साध्यताच्छेदककालिकसम्बन्धतः प्रतियोग्यनधिकरण-
साध्याधिकरणप्रसिद्धा तादृशसम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वा-
सम्भवेऽपि न ह्यति तत्र समवायादिमन्वन्धवद्विन्त्यापक्वताच्छेद-
कप्रतियोगिताक घटत्वादिना अन्यत्राद्यभावादायैव लक्षणसम-
प्रयमम्भवात् । अथैव दैशिकविशेषणतासम्बन्धस्य हापि व्या-
पकताघटकत्वं न स्यात् सर्वमर्थज्ञानास्य पूर्वेक्षणवृत्तिविवि-
दिप्रत्ययमात्राभकप्रतियोगिनस्त्वन सम्बन्धतः साध्यप्रति वृत्तस्त-
न सम्बन्धतः प्रतियोग्यनधिकरणीमूनसाध्यप्रतिष्ठापनाप्रति-
ष्ठ न च तादृशमन्वन्धस्य व्यापकत्वाच्छेदकत्वापि ह्यतिवि-
ह सामान्यादिमात्रज्ञानमाध्यकस्थले विषयतासम्बन्धवद्वि-
व्यापकताच्छेदकप्रतियोगिताक साध्यवत्प्रकारकप्रामाण्यमाश्रये-
योपपत्तिसम्भवादिति वाच्यं तादृशसम्बन्धस्यानप्याये तेन स-
म्बन्धेन कपिमयागामायादिसाध्यकमयनादिहेतुकस्थले त-
द्वह्निमयोगाधमात्राया प्रतियोगिताया व्यापकताच्छेदक-

त्वानुपपत्त्या अग्रिमग्रन्थासङ्गतितादवस्थ्यादिति चेन्न लाघवानु-
रोधेन येन सम्वन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधि-
करणं साध्यवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव तादृशसम्वन्धध-
दितव्यापकतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं इत्यञ्च कपिसंयोगाभावादि-
साध्यकस्थले तन्निष्ठप्रतियोगिता नोक्ततादृशपदेनोपादानुं शक्य-
ते तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वस्य साध्यवत्य-
सम्भवात् किन्तु घटत्वाद्यभावादिनिष्ठप्रतियोगितैव दैशिकविशेष-
णतया तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य साध्यवति घटादौ
सत्त्वात् तदनवच्छेदकत्वं च कपिसंयोगाभावादिनिष्ठप्रतियो-
गिताया इति कपिसंयोगादेः दैशिकविशेषणताघटितव्यापकता-
वच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिर्वाहः समनियताभावैक्यमते घटा-
द्यभावानामपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावामिन्नतया प्र-
मेयमात्रप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यघतोऽप्र-
सिद्धिरतः प्रतियोगिताघटनधिकरणत्वं विहाय प्रतियोगिता-
वच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेदाः । न च घटाद्यभावानां
प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वेऽपि तदीयघटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताव-
दनधिकरणत्वमादाय व्यापकतालक्षणसामञ्जस्यमिति घाच्यं
तादृशभावानामभेदे घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिनामपि घट-
त्वादिविशेषितघटादिवृत्तित्वेन यावत्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगितावगा-
हित्यसम्भवात् घटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताया अप्रामाणिक-
त्वात् समनियताभावानामभेदानभ्युपगन्तृनयेऽपि साध्याभावा-
दिप्रतियोगितया साध्यवद्वृत्तिपदार्थाभावस्य प्रतियोगितामा-
दाय तादृशप्रतियोगितानां व्यापकतानवच्छेदकत्वापत्तिवारणाय
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशनमाद्यदयम् । अथ
द्रव्यत्वाद्यभावाद्यद्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानामपि संयोगादि-
व्यधिकरणसम्वन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः संयोगादिना
तादृशप्रतियोगितात्मकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसि-
द्ध्या यादृशप्रतियोगितेत्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छिन्नायाः प्रतियो-
गिताया उपादानुमशक्यत्वात्प्रतियोगितान्तरमुपादाय तत्रा-
नवच्छेदकन्यन्तसत्त्वात् तथा च यावद्व्यापकताघटकसम्व-
न्धान्तर्गतसंयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधि-

करण्यसम्भवात्सम्भवः न च संयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभा-
 वस्य स्वसमनियतघटत्वाच्चिह्नप्रतियोगिताकवहवाद्यभावाभि-
 प्रतया संयोगादिना धह्यादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 सत्त्वात्सम्भव इति याच्यम् ॥ एवमपि सत्तावान् जाते-
 र्तिपादौ हेत्वाधिकरणावच्छेदेन तादृशाभावानां संयोगेन प्र-
 तियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । मैवं व्या-
 पकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्यग्धस्तेन सम्यग्धेन वृत्ति-
 माधिष्ठत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात् द्रव्यत्वादेः सं-
 योगादिना वृत्तितया उक्तदोषानवकाश इत्याहुः । यस्तु तस्य
 लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे घटाद्यभावीयप्रतियो-
 गिताया अपि घह्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः तादृशप्र-
 तियोगिताविशिष्टघटाद्यभावप्रतियोगितायां स्थाप्येन घटत्वादे-
 रेवावच्छेदकतया घटाद्यभावप्रतियोगितानां तदनवच्छेदकत्वात्
 न च प्रतियोगितायाः तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वेनावच्छे-
 दकतायां गौरवेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वेऽविशेषः प्रति-
 योगितायाः स्वरूपतो मानामात्रेण तेन रूपेणावच्छेदकताया
 । अथ स्वसम्भवादिति पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं व्यापकताशरी-
 रे निवेदनीयं तथा च साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदको
 यो धर्मस्तद्वच्छिन्नाभाववदसम्यग्धस्वविशिष्टसामान्यकं क-
 रतः साध्यवच्छिन्नविशेषसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकं यद्य-
 त्स्य तदन्यत्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वं तथा च कपि-
 संयोगाद्यात्मकामावस्यापि साध्यतावच्छेदकायाश्चिह्नप्रत्यापकता-
 । अवच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमभावासेनैव निर्वहति यतः कपि-
 संयोगाद्यभावानिष्ठप्रतियोगिताविशिष्टस्य सर्वत्रैव साध्यवति
 घृत्तेस्तस्याद्य स्यपदेनोपादानुमशक्यत्वात् तादृशं स्वं धर्मा-
 न्तत्वेव तदन्यत्वं च तादृशप्रतियोगितायामक्षतमेवेति । अ-
 सम्यग्धत्वशरीरे च व्यापकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्यग्धः
 स एव निवेदनीयः द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वं च संयोगा-
 दिसम्यग्धेन साध्यवदसम्यग्धस्वविशिष्टसामान्यकमेवातो न
 संयोगादिघटितव्यापकतावच्छेदकत्वं तस्येति नोक्तदोषानवकाश
 इति रिक् ॥

(दी०) येन सम्बन्धेन हेतुस्तेनैव तदधिकरणं बोध्यं ते-
नात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाधिकरणे घटा-
दौ वर्तमानस्य साध्याभावस्यातयात्वे ऽपि न क्षतिः ॥

(गा०) येन सम्बन्धेन हेतुरिति व्याप्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतौ
यः सम्बन्ध इत्यर्थः । बोध्यमित्यस्य हेतुसामानाधिकर-
ण्यघटकमित्यादिः । तेन तादृशसम्बन्धविशेषणेन आत्म-
त्वे साध्य इति भयमात्मा ज्ञानादित्यादावित्यर्थः ॥ सा-
ध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य अतयात्वे-
ऽपि स्वविशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणस्या-
प्रसिद्ध्या विवक्षणीयस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः नाभ्यासेः । बाहुमान्
धूमादित्यादौ धूमावयवादिबृत्तेर्वहित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य स्व-
विशिष्टं यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तदवच्छे-
देन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं सम्भवत्येवा तथाविधहेत्व-
धिकरणपर्वतादेः जन्यमात्रस्य कालोपाधितया कालिकस-
म्बन्धेन तादृशभावादिविशिष्टत्वात् तदन्तर्भावेन तेन स-
म्बन्धेन तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वाच्च अ-
भाववैशिष्ट्यादौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यभिप्रायेण नित्यमा-
त्रवृत्तिहेतुकस्थलानुधावनम् । अथ बाहुम्यापकस्य चरमक्रियाभा-
वस्य योऽभावश्चरमक्रियात्मकस्तस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्व-
धिकरणे महाकाले वर्तमानस्य न विवक्षणीयप्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यसम्भवस्ताद्विशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसंयोगेन धू-
माधिकरणस्याप्रसिद्धेः धूमाधिकरणपर्वतादेस्तदसमानकालीन-
तया तत्र कालिकसम्बन्धेनापि तद्वैशिष्ट्यासम्भवादिति आ-
त्मत्वसाध्यकर्प्यन्तानुधावनमफलं न च वृत्त्यनियामकसंयोगेन
धूमसम्बन्धिनि परमाणावेव चरमक्रियावैशिष्ट्यस्य प्रसिद्ध्या
तत्र चरमक्रियाभावरूपप्रतियोगिनोऽपि सत्त्वात्सम्भवत्येव वि-
वक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नहे-
तुताकस्थलानुरोधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेतुसम्बन्धित्वमा-
त्रस्यैव विवक्षितत्वादिति धाव्यं यादृशपरमाणौ क-

दापि धूमसंयोगो नास्ति तदीयचरमक्रियात्मकामात्रै-
 शिष्टस्य हेतुसम्बन्धिन्यसत्त्वेन तमादायैवाभ्यातिसम्भवा-
 दिति चेन्न महाकालस्यैव वृत्त्यनियामकसंयोगसम्बन्धेन हेतुसम्ब-
 न्धितया तत्र कालिकसम्बन्धेन चरमक्रियात्मकामात्रैदेशिष्टस्य
 देशिकविशेषणतया तदभावास्यापि सत्त्वेन विवक्षणीयप्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यसम्भवात् वृत्त्यनियामकसंयोगस्यापि संयोगत्वेन
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धतयात् । न च तथापि वृत्तिनि-
 यामकसंयोगेन धूमहेतुरुत्थलेऽभ्यातिरस्येवेति वाच्यं तेन
 रूपेण सम्बन्धतायां भावाभावात् कालस्यावृत्तितया काले धूमसं-
 योगस्य कालनिष्ठधूमाद्येत्यानियामकत्वेऽपि धूमस्य तेन सम्बन्धेन
 कालवृत्तित्वमस्येवेत्यभ्यापि सुयचत्वात् यद्विमान् धूमादित्यादौ सा-
 म्याभावाभावाय नाभ्यातिसम्भवः किन्तु चरमक्रियात्मकामात्रमा-
 दायैवेति अभ्यासेः स्फुटतरप्रतिपत्त्यर्थमात्मत्वादिसाध्यकस्थला-
 नुधावनस्य सायंकत्वोच्चेति ॥

ननु ज्ञानवान् आत्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ हेतुमा-
 नाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकारच्छिन्नन्यापकतावच्छेदकप्र-
 तियोगिताकयावद्भावानामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाकाले
 कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यभ्यातिः
 न च तादात्म्येन ज्ञानन्यापकस्यात्मनोऽभावात् एव
 काले न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यः आत्मनोऽवृत्तितया का-
 ले कालिकसम्बन्धेनावृत्तेरिति वाच्यम् । आत्मनः काला-
 वृत्तिष्वे कालवृत्तित्ववदितकारणत्वाद्यनुपपत्त्या तदुपगमस्यावश्यं
 कत्वात् निगद्यव्याप्तां कालावृत्तिष्वेऽपि महाकालमिश्रो द्रव्यत्वात्
 ईश्वरज्ञानमिश्रं गुणत्वादित्यादावनिव्याप्तिः वृत्तिमतामेव महा-
 कालमेवेदं द्रव्यज्ञानमेद्व्यापकतया तदभावानां यावतामेव महाका-
 ले ईश्वरज्ञानादौ च कालिकविशेषणताविषयितासम्बन्धघटि-
 तप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यत आह एवं दलान्तरेऽपीति ॥

(टी०) एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिवन्धनो दोषः
 सम्बन्धैवयविवक्षया निरसनीयः ॥

(गा०) दलान्तरे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यवदकप्र-

तियोगिमत्तादृले सम्यन्धमेदनिबन्धनो दोषः कालिकादि-
सम्यन्धमादायातिव्याप्तिरूपः सम्यन्धैक्यविवक्षया व्यापक-
ताघटकसम्यन्धप्रतियोगिमत्ताघटकसम्यन्धयोरैक्यविवक्षया तथा
च ज्ञानवान् आत्ममहाकालान्यतरत्वात् महाकालभिन्नो
द्रव्यत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठ-
व्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकसमवायदैशिकविशेषणतादिसम्य-
न्धेन ज्ञानाभावमहाकालभेदाभावादिप्रतियोगिनां कालादाववृत्ते-
र्नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च येन येन सम्यन्धेन
स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
तेन तेन सम्यन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमभावस्य विवक्ष-
णीयम् अन्यथा इदं नित्यज्ञानं नित्यत्वे सति सविषयकत्वादित्या-
दौ हेतुसमानाधिकरणनित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिनः साध्यं
प्रति विषयितासम्यन्धेनापि व्यापकतया तेन सम्यन्धेन हे-
त्यधिकरणेद्वरेच्छाकृत्योः प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिः
येन येनेत्युक्तौ च तथाविधसमवायादिसम्यन्धेनातथात्वाभाति-
व्याप्तिः । अत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतानिरू-
पितस्वप्रतियोगिः सावच्छिन्नव्यापकताघटकयावत्सम्यन्धत्वेन ता-
दृशसम्यन्धस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे न स्वात-
न्त्र्येण निवेशस्तथा सति अभावे साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वविशेषणयैवध्यापातात् न हि
तादृशविशेषणानुपादाने गोत्वाद्यभावमादायासम्भवः सम्भवति
गोत्वाद्यभावानामपि हेत्यधिकरणे पूर्वक्षणवृत्तित्थविशिष्टस्वा-
भावरूपप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकदैशिकविशेषणतासम्यन्धेन प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् धूमवान् बहुरित्यादौ धू-
माद्यभायस्यायोगोलके पूर्वक्षणादिवृत्तित्वाविशिष्टस्वाभावरूप-
प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि यावद्व्यापकताघटकसम्यन्धान्तर्ग-
तसंयोगादिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् घटत्वाद्यभा-
यवान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वाद्यात्मकामावस्य च तादृशप्रतियो-
गिसामानाधिकरण्येऽपि विशेष्यतासम्यन्धघटितसाध्यव्यापकता-
वच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटावृत्तिघटत्वाभावादिप्रकारकप्रमाया
अभावस्य तादृशसम्यन्धेन घटं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद-

तिव्याप्यनवकाशात् अपि तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यता-
 निरूपितपद्यत्सम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका ये
 येऽभावास्तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्या इत्येवं क्रमेणै-
 व निवेशाध्यापकताया एकमेव लक्षणे निवेश इति । यत्तु साध्य-
 तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशात् ज्ञान-
 यानात्ममहाकालान्यतरस्यादेत्यादावतिव्याप्तिः इत्थं च ध्यापक-
 तासाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता प्राह्या मत एव यद्विमान्,
 धूमादित्यादौ घटत्यादिना घटवृत्तिरविशिष्टद्रव्यस्वत्वादिना वा
 द्रव्यत्वादेरभावस्य समवायादिसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकताव-
 च्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति तत्र ।
 तथा सति कालिकविशेषणतया महाकालान्यत्वाविशिष्टघटादौ
 साध्ये कालत्वादिहेतावतिव्याप्यतापत्तेः तत्र महाकालान्यत्ववि-
 शिष्टघटाभावमहाकालान्यत्वाभावार्थानां कालिकसम्बन्धेन महा-
 काले घटादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् यदि च म-
 हाकालान्यत्वविशिष्टोऽपि घटो महाकाले वर्तते अन्यथा सि-
 द्धान्तलक्षणे महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ महा-
 कालान्यत्वविशिष्टघटाभावात्स्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणस्य सुलभ-
 तया उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवृत्तनायासस्य नि-
 श्चयजनकत्वापत्तेरिति दर्शितविशिष्टसाध्यकस्थले कालत्वादि-
 सन्देहुरेवंति मन्यते तदापि घटत्वाभावात् प्रमेयत्वादित्यादौ
 घटत्यात्मकाभावस्य साध्यतावच्छेदकदेशिकविशेषणतासम्बन्धेन
 किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादति-
 व्याप्तिस्मन्मते दुर्वारैव न च तेन सम्बन्धेन भावरूपप्रति-
 योगिसामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयतया नायं दोष इति
 याच्यं तथा सत्यभावसाध्यकसन्देहो निरुक्तवाचदभावात्तर्गत-
 भावरूपसाध्याभावस्य भावरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धा भावरूपप्र-
 तियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवादव्याप्तेः एवं साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन व्यापकत्वादिनिवेशे सर्वत्रेत्यादिना धूमवान्, वृद्धि-
 रित्यादौ वाच्यत्वान्नभावादायातिव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्यापत्तेर्यो-
 ति । यत्तु देशिकविशेषणताविशेषेण ध्यापकता तेनैव सम्बन्धे-

न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं सर्वत्र साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषय-
 त्वाद्यभावमादायैव, लक्षणसङ्गमनमतिव्याप्तिवारणं चेति तदपि
 उक्तातिव्याप्तेरात्मत्वादिसाध्यकस्थले साध्याभावमादाय हेतुताव-
 दच्छेदकसम्बन्धव्याप्तिप्रदर्शनविरोधाच्चानुपादेयमेव । केचित्तु
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेश्यान्
 प्रागुक्तातिव्याप्तिः इत्थं न व्यापकतापि तेन सम्बन्धेन बोध्या
 अतो बहिमान्धूमादित्यादौ संप्रोगादिघटितसाध्यव्यापकतावच्छेद-
 कप्रतियोगिताकस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्र-
 ह्लाद्यभासस्य द्वेत्वाधिकरणे समवायादिना प्रतियोगिसामानाधिकर-
 ण्याविरहेऽपि न क्षतिः तादृशाभावानां साध्यप्रज्ञावच्छेदकसम्बन्ध-
 दितसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-
 दितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन निरुक्त्यावदभावा-
 नन्तः पातिश्चादिति नैवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य स-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावेन तादृशाभावस्य ल-
 क्षणघटकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं संयोगेन घटत्वेन पटो नास्ती-
 त्यनुभवबलाच्चादृशाभावप्रतियोगितायामपि सम्बन्धस्यावच्छे-
 दकत्वात् अनुभवानादरे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति-
 योगितायामपि सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वासिद्धेः । अथ बाधबुद्धिप्र-
 तिवन्धकतायाः सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेन समानाधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकत्वमावश्यकम् अन्यथा एकैकविधघटाद्यभावज्ञानस्य सं-
 योगसमवायादिरूपनिश्चितसंसर्गावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात्
 न च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटादिप्रकारकबुद्धिं प्रति पस्तुग-
 त्वा संयोगादिसम्बन्धेन घटादिमत्ताविरोधी योऽभाषस्त-
 ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वाशोकातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् वा-
 स्तवतादृशाभावत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे घटाभावत्वेन पदार्था-
 न्तरावगाहिज्ञानस्य घटादिमत्ताज्ञानाविरोधित्वप्रसङ्गात् तस्मा-
 त्संसर्गावगाहिबुद्धौ तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
 धत्वावगाहिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतायाः अवयवतया समानाधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां सम्बन्धस्यावच्छेदकतासिद्धिरिति
 चेत्तर्हि अद्वयविशिष्टपदार्थावगाहिप्रमयद्वयान्वितप्रतियोगिता-

कपटाद्यभावज्ञानयोरपि प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावसत्त्वात् तद-
राप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधे
न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धा-
पच्छिन्नत्वापेक्षकत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञानस्याप्र-
तिबन्धकत्वे बाधग्रन्थे लाघवोपनीतकाञ्चनमयत्वादिना बहुधा
पानुमितिविरोधितया काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक-
ट्टपाद्यभावस्य हेत्वाभासतोचेरसङ्कृत्यापत्तोरित्यलमप्रवृत्तविचार-
णेति वदन्ति । तदपि न साधीय निखिलाभावस्य किञ्चिद्विशिष्ट-
स्याभासनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवैशिकविशेषणतासम्बन्धेन
तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेन ध्वमिचारिण्यतिव्याप्ते ।
यावत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन कचिदपि हेत्वधिकरणे सयोग-
विषयतादिरूपसकलसम्बन्धेन प्रतियोगिनो ऽनुत्तरेरसम्भवापत्ते-
प्रकारान्तपानुसरणे च गौरवात् ॥

अथ यावत्प्रमनुपादाय साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगि-
ताकस्य तदुपादाय साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकस्य
याऽभासस्य निवेशो उभयस्यावच्छिन्नसाध्यक ध्वमिचा-
रिण्यतिव्याप्तिरुक्ता न तु रूपसामान्याभाससाध्यके प्राची-
नते विरुद्ध पृथिवीत्यादिहेतावित्यत्र किं बीजं तथा ॥
ति तत्रापि रूपसामान्याभासाभासस्य रूपस्य स्वद्रुसप्रागभा-
सादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिव्याप्तिसम्भवादित्या-
शङ्कापरिहाराय तस्य ह्यमते लक्ष्यत्वमवोपपादयति रूपादीति ॥
(दी०) रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्यादिकं स
देतुरेव प्रलये परमाणुत्पत्तिराले चावयविनि तत्सत्त्वात् ॥

(गा०) यद्येते लक्षणे प्रतिव्याप्तिशङ्कया ॥ नैतद्व्यग्रन्थावतारं तत्र
पृथिव्यन्यत्वाद्यभावस्यापि यावदन्तर्गततया तस्य पृथिवीमद्वरूप-
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवेनातिव्याप्तेरनवकारात् । यस्तु उ-
त्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभासस्य पृथिव्यामपि सत्त्वेन
पृथिव्यन्यत्वाभावस्य न रूपसामान्याभावयापकतावच्छेदकप्र-
तियोगिताकत्वमित्यभिसन्धिपूर्विका प्राचीनप्रवादमात्रेणासदेतुत्वा-
भिमानिना यथोक्तलक्षणे ऽतिव्याप्तिरङ्गा निराकरोति रूपादीति ।

सद्धेतुरेवेति यादृशरीत्या पृथिव्यन्यत्वाभावस्य लक्षणाघटक-
त्वापपत्तिः तादृशरीत्या साध्यवति हेतुमत्ताया अप्यावश्यकत-
या सद्धेतुरेवेत्यर्थ इति व्याख्यानं तदनुपादेयमेव तादृशाश-
ङ्कितुः पृथिव्यां रूपसामान्याभावसत्त्वेऽविप्रतिपत्तौ वेदातिव्याप्ति-
शङ्कासम्भवेनाग्रे पृथिव्यां रूपसामान्याभावव्यवस्थापनौपयि-
काकाङ्क्षानुत्पत्त्या तदसङ्गत्यापत्तेः । प्रलये महाप्रलये परमाणू-
नां नित्यतया तत्रोत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावासम्भ-
व इति भावः । यद्यपि पाकाद्रूपनाशोत्पत्तिकाले पूर्वरूपात्मकप्र-
तियन्धकसत्त्वेन रूपान्तरानुत्पादेन तदानीमपि परमाणौ रूपसा-
मान्याभावसम्भवः तथाप्ययिनदयदवस्थरूपस्य प्रतिबन्धकत्वे पूर्वं-
रूपनाशोत्पत्तिक्षणे भव पाकजरूपोत्पत्तिसम्भव इत्यभिप्रायेण
प्रलयपर्यन्तानुधावनम् । उत्पत्तिकाल इति अवयविद्रव्यस्य जन्य-
तया प्रलयेऽसत्त्वात्तदवच्छेदेन तत्राभावासम्भव इति भावः
तत्सत्त्वात् रूपादिसामान्याभावसत्त्वात् ॥

ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यात्यन्ताभावा-
त्मकतया रूपप्रागभाववत्युत्पत्तिकालीनावयविनि रूपध्वंसयति प्र-
लयावच्छिन्नपरमाणौ कथं रूपसामान्याभावसम्भवः ध्वंसप्रागभा-
वयोरत्यन्ताभावविरोधित्वादित्याशङ्कां विरस्यति न च प्रतियो-
गिवदिति ॥

(दी०) न च प्रतियोगिवत्तद्ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभाव-
विरोधित्वं मानाभावात् । अत एवान्तराश्यामे रक्तं रूपं ना-
स्तीतिप्रत्ययः । न चैष रक्तिमध्वंसाद्यवगाही पूर्वापररक्तिम-
ध्वंसप्रागभाववतीदानीं रक्तंऽपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गात् ॥

(गा०) यथा प्रतियोगिन एककालावच्छिन्नैकदेशावृत्तित्वरूपस्यात्य-
न्ताभावविरोधिता तथा स्यध्वंसप्रागभावयोरप्यत्यन्ताभावविरोधि-
तेति नेत्यर्थः । मानामावादिति । ननु रूपध्वंसप्रागभावावच्छिन्नाधि-
करणे तदत्यन्ताभावस्य वृत्तौ प्रमाणाभावः घटायुत्पत्तिक्षणे तद्वि-
द्वितीयक्षणे च तत्प्रत्यक्षासम्भवेन तद्वृत्तित्वेन रूपात्यन्ताभावप्र-
त्यक्षस्य सुनरामसम्भवात् द्वितीयादिक्षणावच्छेदेन रूपस्यैव त-

श्रोपत्या तदमावीयविशेषणताया असत्त्वेन तृतीयक्षणादायपि
 तादृशप्रत्यक्षामम्मवात् अनुमये विप्रतिपन्नस्य प्रत्यक्षप्रमाण
 बुद्धान्य निरसितुमशक्यत्वाच्च अनुमानं चाप्रयोजनमिति ध्वंस-
 प्रागमाययोरत्यन्ताभावविरोधित्वमर्थायातमित्यत आह अत एवे-
 ति । ध्वंसप्रागमाययोः अत्यन्ताभावाविरोधित्वादेव अन्तरादयमे-
 पूर्वापरदशायां रक्ते मध्यदशायां इयाम इत्यर्थः । रक्त रूपं ना-
 स्तीति प्रत्यय इति ध्वंसप्रागमाययोरत्यन्ताभावविरोधित्वे तत्र
 पूर्वैरक्तध्वंसमाधिरक्तप्रागमाययोः सत्त्वेनात्यन्ताभावायगाहिन्या
 प्रमातृमकतादृशप्रतीतेरनुपपत्तिरिति भावः । यप रक्त रूपं नास्तीति-
 प्रत्ययः ध्वंसादीत्यादिना प्रागमायपरिग्रहः । पूर्वापरेति । यत्र घटा-
 दौ पाकादेकरक्तनाशानन्तरं रूपान्तरमुत्पन्नं तत्राशानन्तरञ्च रक्ता-
 न्तरं तत्राशानन्तरोत्पन्नरूपान्तरनाशानन्तर इत्यन्तरमुत्पद्यते तत्र
 मध्यरक्तदशायां रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः तत्रापि
 ध्वंसरूपप्रागमाययोः सत्त्वादिति भावः । एतेन भयम्भने रक्तत्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावाज्जादृशध्वंसप्रागमायौ तादृशप्र-
 तीतिविषयौ अन्तररक्तसमानकालौ पूर्वापररक्तध्वंसप्रागमा-
 यौ च न तथाविधौ भवति प्रसङ्ग इति निरस्तं तादृ-
 शध्वंसप्रागमाययोरस्य रूपान्तरदशायां तादृशप्रतीतिनियम-
 कतया तयोरपि तथात्वम्बीकारस्याप्यद्वयत्वात् तत्र म-
 ध्यरक्तध्वंसप्रागमाययोरतथात्ववद्बीकारे न पूर्वापररक्ततादृशायां
 तादृशप्रत्ययापत्तेः । ननु रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाध्यसप्राग-
 मायावेव तादृशप्रतीतिविषयी इत्य च रक्तरूपतादृशायां सौ-
 विक्रमप्रत्यक्षारमकतादृशप्रत्यय भाष्यते अनुमियात्मको वा भाष्य-
 रक्तरूपलौकिकप्रत्यक्षमामग्न्या रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्येन
 तदमायप्रत्यक्षमनि प्रतिबन्धकरवाभाषति अन्यथा भयम्भनेऽपि र-
 पाग्नरकालापच्छेदेन तद्वृत्तेरनन्यावाच्छिन्नप्राग्यन्तामायस्यैव तदानीं
 घट्यन्तरघटिनमभिवर्णान्दृष्टुमिति प्रत्यक्षपत्तेः विशेष्यघटितम-
 भिवर्णयेन सप्रिवर्णस्याहेतुव्याम् रक्तरूपप्रदप्रतिबन्धकदोषादि-
 शरीरे न तादृशप्रत्ययस्येष्टव्याम् । नाम्न्य तदुपायच्छिन्नप्राग्यव्यवस्था-
 भानादिमस्ये भानुमानिजनयाधिपप्रत्ययस्येष्टव्याम् न च तादृश-
 प्रत्ययस्य प्रमायापत्तिः भयम्भनेऽपि तथाविधायन्तामायस्य तत्र

सत्त्वात्तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वेन इष्टापत्तेः यदा च तत्र रक्तं रूपं तत्कालावगाहिन इदानीमत्र रक्तं रूपं नास्तीतिप्रत्ययस्य प्रमा-
त्वं पुनरशक्यापादनं तादृशप्रत्ययेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वे तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहनात् यदा च न तत्र रक्तं रूपं तत्का-
लावच्छेदेनैव ध्वंसप्रागभावायो रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वी-
कारेण तादृशविषयवाधात् तद्धर्मोपलक्षिताभावांशे तत्कालाव-
च्छिन्नत्वावगाहिप्रत्ययस्य प्रमात्वं पुनरिष्टमेव न च तद्धर्मिनिष्ठ-
ध्वंसादौ तत्कालावच्छेदेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं क-
ल्पते किं वा / तत्कालावच्छेदेन तद्धर्मिण्येव रक्तत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्ताभावः कल्प्यत इत्यत्र विनिगमनावि-
रहात् ध्वंसाधिकरणेऽत्यन्ताभावसिद्धिर्निष्पत्युद्दिष्टेति वाच्यं ध्वं-
सप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावकल्पने ध्वंसादेरतिरिक्तात्यन्ताभा-
वाकल्पनेन लाघवात् रक्तरूपात्यन्ताभावस्यैव तन्मते रक्तरूपध्वं-
सात्यन्ताभावसमनियततया तस्यैव ध्वंसात्यन्ताभावत्वात् । मैवं त-
द्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वोपगमे विशेषाभावा-
नामेषाधिकरणविशेषावच्छेदेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वसम्भवादतिरिक्तसामान्याभावासिद्धिप्रसङ्गः एवमेकस्यैवाभाव-
स्याधिकरणविशेषकालविशेषवृत्तित्वावच्छेदेन घटत्वपदत्वादिरूपना-
नाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवेनाभावभेदाविलोपप्रसङ्गः एवं
रक्तानधिकरणकालावच्छेदेन रक्तध्वंसादेरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वोपगमे तत्समानाधिकरणतदसमनियतध्वंसाद्यन्तरस्य तत्स-
मानाधिकरणैकत्वादेरेव वा तादृशकालावच्छेदेन तत्कल्पनमादाय
विनिगमनाविरहप्रसङ्गश्चेति ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभाव-
कल्पनमेव न्याय्यम् । अथैतादृशयुक्त्या रक्तध्वंसादिमति तद-
त्यन्ताभावसिद्धावपि रूपध्वंसादिमत्यां पृथिव्यां रूपत्वावच्छि-
न्नाभावो निर्युक्तिक एवेति चेन्न रूपोत्पत्तिद्वितीयक्षणे पुनस्तद-
धिकरणे सामान्यसामग्रीबलात् रूपान्तरावृत्तिवारणाय रूपं प्रति
रूपत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वं कल्पनीयम् । एवं चोत्पत्तिकाले पा-
फाद्रूपनाशोत्पत्तिक्षणे च रूपत्वावच्छिन्नाभावस्वीकारे तदनन्तरं
रूपानुत्पादप्रसङ्गः रूपोत्पादानन्तरं रूपसामान्यस्य पुनरुत्पादश्च
प्रागभावहेतुतया दुर्वारः रूपवत्पि पाकजमाविरूपप्रागभावस-

त्मान् न चैवमपि पृथिव्यां रूपात्यन्ताभावो नियुक्तिश्च यत्काला
वच्छेदेन तत्र रूपात्यन्ताभावो भवता स्वीक्रियते तत्कालावच्छेदेन
रूपप्रागभावं रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेणैवोपपत्तेरिति
वाच्यं दत्तोक्तत्वात् । इदं त्वयधेयम् उक्तयुक्ता उत्पत्तिकालावच्छेदे
न यदादौ रूपप्रावच्छिन्नाभावसिद्धावपि प्रलयकालावच्छेदेन पर
माणौ तत्सत्त्वे मानाभावः । एव रूप प्रति रूपत्वावच्छिन्नप्रागभावे
तुल्यमपि न कल्प्यते स्पर्शात्पत्त्यनुरोधेनाद्यकल्पनीयस्पर्शसामा
न्याभावेत्यस्य तद्धेतुतयैव रूपधर्मे रूपान्तरावच्छेदं शक्यवारणत्वान्
धातौ स्पर्शात्पत्त्यनन्तरं स्पर्शात्पत्तिवारणाय स्पर्शं प्रति रूपमात्रं
हेतुनाया धत्तुमशक्यत्वात् तत्र स्पर्शाभावहेतुनाया धावदय
कत्वात् न च रूप प्रति स्पर्शाभावहेतुत्वे यत्र पाकाद्व्यसत्त्वे स्पर्श
नाशस्तत्र स्पर्शान्तरोत्पात्तिकाले रूपान्तरोत्पादप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
एकजातीयसंयोगाग्निसंयोगस्य रूपरसगन्धस्पर्शनाशकतया स्पर्श
नाशकाल रूपनाशस्याप्यावदयकत्वात् एव ध्वसप्रागभावाधिकरणे
सामयिकत्यन्ताभावाभ्युपगन्तुमते तादृशात्यन्ताभावो न तदन
धिकरणेषु कल्प्यते भ्रमन्ताधिकरणेषु तादृशाभावकल्पनामोक्ष
लाघवादेकैकेषु तत्तद्वर्मावच्छिन्नतद्भेदेषु तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वकल्पनेनैवोपपत्तेरिति ॥

(धी०) तत्सामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणा
वच्छेदेन धोव्यं तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वादिना ग
वादेरभावस्य गवायनधिकरणधर्मावच्छेदेन तद्वति काले मशका-
ले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौर्यत्र कालत्रयं तत्र जन्यद्रव्यं
प्रलयावृत्तिर्वेत्यादौ नातिप्रसङ्गः । स्वविशिष्टेतिविशेषणात् कपि
संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगात्मात्मकस्य साध्या-
भावस्य समलहेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः ॥

(गा०) तत्सामानाधिकरण्यं प्रतिधागिसामानाधिकरण्यं स्व-
विशिष्टेति । मय यत्राभाव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यं स
एव द्रव्यधिकरणावच्छेदनति हेतुनावच्छेदकसम्यग्धेन हेतुनाय
वच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं यत्तत्सामान्यान्तर्माद्यनेत्यर्थः । तेन

धूमव्यवहारवच्छेदेन द्रव्यं विशिष्टत्वादित्यादौ
 द्रव्यत्वाद्यभावस्य कचिदपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्योपपाद-
 यितुमशक्यतया धूमवान् बहोरेत्यादौ अतिव्याप्त्यप्रसक्तेर्द-
 शितविवक्षायाः स्थलान्तरे प्रयोजनमाह तेन गोत्वेति । तद्वति गवा-
 दिमति कालिकसम्बन्धेन गोत्वादिना गवादीं साध्ये प्रलया-
 न्तर्भावेन व्याभिचारिणि गोत्वादिहेतौ लक्षणघटकानां गोत्वाद्यव-
 छिन्नभाषानां गवादिमति एतत्काले गवाद्यनधिकरणदेशावच्छे-
 देन महाकाले च प्रलयावच्छेदेन वर्तमानतया प्रतियोगिसामानाधि-
 करण्यमक्षतमेव । एवं दैशिकविशेषणताविशेषेण गवादिव्यापकप्रल-
 यान्यत्वादेरभावोऽपि तेन सम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादिमति महाकाले
 वर्तमानतया प्रतियोगिसामानाधिकरण एव प्रतियोगिसामानाधि-
 करण्यघटकीभूताभाववृत्तौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यतिव्याप्तिः
 स्यात् । निवृत्तविशेषणे च स्थविशिष्ट्यावद्वेत्वधिकरणान्तर्गतप्रल-
 यान्तर्भावेन तादृशाभाषानां न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं प्रलये
 तत्प्रतियोगिनोऽवृत्तेरेति समुदायार्थः । गवादिव्यापकस्य च-
 रमध्वंसादेरभावस्य योऽभाषध्वरमध्वंसादिस्तस्य गवादिमति
 खण्डकाले न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तत्र तस्यावृत्तेरतां
 महाकाले वेत्युक्तं महाकाले च कालिकसम्बन्धेन वृत्तेस्त-
 थात्वमक्षतमेव गोसाध्यकस्थले व्यापकतावच्छेदकजन्यद्रव्यत्व-
 प्रलयावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावमावायातिव्याप्तिवारणं न सम्भव-
 तीति स्फुटीकरणाय तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽप्यतिव्याप्तिमाह
 यत्र कालत्वमित्यादिना । अथैतादृशविशेषापेक्षया लाघवात्प्रतियो-
 गिसामानाधिकरण्यघटकाभावीयवृत्तौ दैशिकविशेषणताविशेषा-
 वच्छिन्नप्रत्यमेव निवेद्यतां तथा सति दैशिकविशेषणताविशेष-
 सम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादेरभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 विरहेणातिव्याप्त्युद्धारस्य शक्यत्वात् । न चैवं बहिमान् धूमा-
 दित्यादौ कालिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्ते-
 रद्रव्यत्वत्वादिना द्रव्यत्वादेरभावस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यवृ-
 त्तिव्यापकत्वादिना द्रव्यत्वमिति वाच्यं हेतुसामानाधिकरण्यश-
 रीरेऽपि अभावीयवृत्तौ दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रत्य-
 स्य निवेदनीयत्वात् । तावतापि लाघवानपायात् न

च दैशिकविशेषणताविशेषेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनि-
 र्देशऽपि उक्तस्थले प्रतियागिस्तद्वत्स्यैव प्रलयान्यत्राभावस्य
 प्रलयमात्रवृत्तरभावमात्राधिकरणकतया प्रलयात्मकाधिकरणस्वरू-
 पत्वात्तस्य च प्रलयान्यत्वरूपप्रतियोग्यधिकरणे परमाण्वादौ
 दैशिकविशेषणतया वृत्तरितिवाच्यम् । एवमपि प्रलयान्यकालवा-
 दरमात्रस्य प्रलयात्तरित्वा गगनादावपि वर्तमानस्य प्रलयाना-
 त्मकतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य दुरवपादतयातिव्याप्य-
 नवकाशात् । मैथ दैशिकविशेषणतया प्रतियागिसामानाधिकरण्य-
 प्रवेशऽपि दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्रलयावृत्तिसाध्यके काल-
 त्यादिहेतावति-यासिर्दुष्टारैश्च तत्र प्रलयमात्रस्य व्यभिचारनिरू-
 पकाधिकरणतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्य प्रति व्याप-
 कतावच्छादिका यदभावप्रतियागिता व्यापकताघटकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियागिताकस्य तस्य प्रलयमात्रवृत्तितया प्रलयात्मक-
 त्याभिस्तत्तरीत्यैश्च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् इतरसम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावस्य प्रलयानात्मकत्वऽपि प्रलयान्यवृत्तितया सुतत्तमे ॥
 तियागिसामानाधिकरणत्वादिति निरुक्तविषयज्ञमात्रद्वयम् । एतद-
 मिदमेव प्रलयावृत्तिसाध्यकानुसरण ग्रन्थरुत इति । यस्तुतस्तु प्र-
 लयादिमात्रवृत्तरभावस्य प्रलयाद्यनात्मकत्वऽपि दक्षितस्थलेषु उ-
 क्तविषयान्तरैणातिव्याप्तिवारणमशक्यं प्रलयान्यत्वादेरभाव-
 स्यापि स्वप्रतियागिनिष्ठ-व्यापकताघटकस्वरूपसम्बन्धेन प्रलया-
 त्मकतामात्रसामान्यतयात्किञ्चिद्वृत्तित्वविशिष्टस्याभाव्यरूपप्रति-
 यागिना हेत्वधिकरण एवसान्तरं स्वस्य समानाधिकरणत्वात् य-
 त्किञ्चिद्वृत्तिसामान्यतयाभावस्य तद्वृत्तिसमात्रवृत्तस्तद्वृत्तिसमात्रवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्वाभावाधिकरणे एवसान्तरे सत्त्वेऽपि कालिकस-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्य स्वानधिकरणत्वसा-
 यच्छेदेन स्वाधिकरणेऽपि सत्त्वन तत्रैव प्रतियागिसामाना-
 धिकरणत्वात् प्रलयान्यत्वविषयकत्वापेक्षितप्रमाया विष-
 यनासम्बन्धन केवलान्वयितया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृश-
 प्रमाभावाप्रसिद्धं प्रलयान्यत्वविषयकविशिष्टप्रमाभावस्य प्र-
 लये प्रसिद्धावपि प्रलये तदन्यविषयकनित्यप्रमारूपप्रतियोगिस-
 मानाधिकरणत्वात् प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य च जन्यप्रमाभा-

प्रप्रतियोगिकतया कालिकाव्याप्यवृत्तितया प्रतियोगिमत्यपि
तच्छून्यकालावच्छेदेन वृत्तेस्तादृशाभावमादायातिव्याप्तिवारणास-
म्भवात् उक्तविधक्षणे तु प्रलये प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य विषयतया
प्रतियोगिसामानाधिकरण्याविरहादतिव्याप्तिवारणसम्भवः एवमु-
क्तरीत्या घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादौ व्यावृत्तिर्वोच्या । हेतुमति
प्रलय इति हेतुमत्सामान्यान्तर्गतप्रलयान्तर्भावेनेत्यर्थः । तत्सामा-
नाधिकरण्याभावात् गवादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्
अत्र गवादेरभावस्येत्यनुपपज्यते । हेतुमति स्ववैशिष्ट्यनिवेशफलमाह
स्वविशिष्टेति । साम्प्रदायिकैर्द्रव्ये संयोगसामान्याभावात्तद्व्युप-
गमात्सद्वेतुत्वार्थं कपिसंयोगाभावपर्यन्तानुधावनं सकलहेत्व-
धिकरणावृत्तित्वेऽपीति नित्यगुणादौ केनापि सम्यग्भेदेन कपि-
संयोगासत्त्वादिति भावः । एतेन हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचितं नाव्याप्तिरिति नि-
त्यगुणादेः स्वविशिष्टत्वाभावात्तदन्तर्भावेनातथात्वेऽपि स्वविशिष्ट-
हेत्वधिकरणान्तर्भावेन तथात्वस्याक्षतत्वात् । अत्र व्यापकताघट-
काभावे उक्तयुक्त्या प्रतियोगिवैयधिकरणस्य प्रवेशनीयतया
साध्यधर्माद्विच्छिन्नसम्यग्द्रव्यविशिष्टसामान्यकभिन्नधरूपव्याप-
कतावच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतया वा कपिसंयोगाभावा-
द्विनिष्ठप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाह इत्य-
भिप्रेत्य कपिसंयोगाघातकभाषमादायाव्याप्तिरशङ्किता अन्य-
था पुनः सत्तावान्, जातेरित्यादौ काले कालिकसम्य-
ग्भेदेन हेतुसमानाधिकरणात् सत्तावाच्यच्छिन्नसत्ताधर्माभावात्
हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्गतगगनाद्यन्तर्भावेन प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यविरहात्प्रसक्ताव्याप्तिवारणाय स्वविशिष्टेति विशेषणमा-
धदयकमिति । आदिपदग्राह्यमपि तादृशस्थलमेवेत्यपि बोध्यम् । अत्र
च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका-
याचन्तो ऽभावाः प्रत्येकं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणसामान्या-
न्तर्भावेन तत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तादृशं याचन्तो ऽभावाः
यद्रूपविशिष्टाधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाः तद्रू-
पवच्यमित्यादिकं तादृशभावे हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणाघटितं
हेत्वधिकरणे स्वविशिष्टत्वविशेषणाघटितञ्च व्यधिकरणध-

मात्रच्छिन्नाभावघटितं लघुलक्षणं सम्भवतीति बोध्यम् ॥

ननु धूमावाद् बहोरित्यादावतिव्याप्तिः धूमाभावादेरपि व्योमो-
लकादौ गोत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् गोत्वाद्य-
भावस्य तत्प्रतियोगित्वं च धूमाभावे जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वा-
भावो नास्तीतिप्रतीतिनियामकभावस्याभावाधिकरणकभावप्रति-
योगिकभावतया ऽधिकरणीभूतधूमाभावस्वरूपत्वात् जलवृत्ति-
त्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्य शुद्धविशेष्यानतिरेकत्वादित्याशङ्क्य
जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावातिरेककल्लाना-
वस्वरूपतां प्रदर्शयन् तत्स्वरूपतां प्रतिक्षिपति जलेत्यादिना ।

(दी०) जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु ज-
लत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभावो जलादावपि तदभावमत्यग-
मसद्भावं ॥

(गा०) न च धूमाभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठन्यापकताय-
कत्वावत्सम्बन्धान्तर्गतसयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
विरहात्कथमतिन्यासिदाहेति वाच्यं जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्य
म्याग्यतराभावस्यान्युक्तयुक्त्या धूमाभावरूपतासम्भवाद् स-
योगसम्बन्धेन द्रव्यात्मकप्रतियोगिनैः समानाधिकरणत्वात् न
चैव जलवृत्तिद्रव्यमत्र तत्प्रतियोगि तस्यैव प्रतियोगितावच्छेद-
कजलवृत्तित्वविशिष्टावच्छेदकत्वात् तस्य च धूमाभावविशिष्टसक-
लरहिमनि वृत्तौ मानामात्राभ्यातिव्याप्तिः प्रसज्यते यदि च
जलवृत्तित्वविशिष्टम् अन्यतरत्त्वघटकीभूतमेदप्रतियोगिनि गोत्वा-
भावस्याच्छिन्न एव विशेषणं न त्वन्यतरत्वाच्छिन्ने विशेष-
णतया प्रतियोगितावच्छेदकमिति जलवृत्तिद्रव्यस्यापि तत्प्र-
तियोगित्वमित्युच्यते तदा तादृशाभावस्य विशिष्टमात्रानात्मकतया
अन्यतरत्वरूपप्रतियोगिनावच्छेदकविशिष्टगोत्वाभावाधिकरणधूमा-
भावाधिकरणकस्यानुपपत्तिरिति वाच्यं जलवृत्तिद्रव्य धूमाभावविशि-
ष्टादृशहेत्वधिकरणे नियमतो वर्तते तादृशव्यभिचारिहेतुकस्थल-
एव धूमाभावात्मन निरुक्ताविशिष्टाभावाप्रतियोगिद्रव्यसामानाधिक-
रण्यमादायातिव्याप्तिमाशङ्क्य जलवृत्तित्वादिव्रन्धस्यानुत्तारणीयत्वा-
त् । न चैव तादृशान्यतराभावरस्यैव धूमाभावस्वरूपताप्र-

तिक्षेप उचित इति विशिष्टगोत्वाभावस्याभाव इति प्र-
न्यासकृतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । एतादृशप्रत्यक्षस्यापि गोत्वाभा-
यप्रतियोगिकाभावत्वेन रूपेण जलवृत्तित्वविशिष्टतादृशान्यत-
रत्वावच्छिन्नाभावपरत्वात् न चैवमपि अयोगोलकभेदाद्यभावस्या-
योगोलकत्वादिरूपभावात्मकस्य स्वनिष्ठजलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वा-
भावाभावस्वरूपताविरहात्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न घटत
इत्यतिव्याप्त्यप्रसक्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकतायाः ल-
क्षणाघटकत्वं प्रागेव दूषितम् अतो नायोगोलकान्यत्वाद्यभावस्य
लक्षणाघटकत्वसम्भय इति वाच्यम् । अयोगोलकभेदाभावादेरपि पू-
र्यक्षणावृत्तित्वविशिष्टस्वाभाव्यरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात्
न चैवं धूमाभावस्य गोत्वाभावाद्यप्रतियोगिकत्वेऽपि पूर्वक्षणावृत्तित्व-
विशिष्टस्वाभाव्यरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादितिव्याप्तिताद-
यस्यमिति वाच्यम् तादृशप्रतियोगिना स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकता-
घटकयावत्सम्बन्धान्तर्गतसंयोगादिना सामानाधिकरण्यविरहात्
घटत्वाभावाच्चान् मेयत्वादित्यादावपि घटत्वाभावादिप्रकारकजन्यप्र-
माभावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्यतासम्बन्धेन प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकाशात् । न चैवं ज-
लवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्रव्यान्यतराभावस्य धूमाद्यभावस्व-
रूपतया संयोगेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि धूमवत्त्वा-
दिप्रकारकप्रमाभावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्य-
तासम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात् धूमवान् चह्ने-
रित्यादावतिव्याप्त्यसम्भवात्तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपताप्रति-
क्षेपो न युक्त इति वाच्यं तादृशाभावस्य तत्स्वरूपत्वे तुल्ययुक्त्या
धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाभावनिष्ठस्य जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्र-
व्यत्वप्रकारकप्रमान्यतराभावस्य तत्स्वरूपतया द्रव्यत्वप्रकारकप्र-
माया अपि तत्प्रतियोगित्वेन तथैव समं विशेष्यतासम्बन्धेन ता-
दृशाभावस्य सामानाधिकरण्यसत्त्वादितिव्याप्तिप्रसक्तिरिति । अन्य-
थमपि धूमवान् चह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारा उक्ताभावस्य जलत्वा-
द्यभावस्वरूपत्वे तुल्ययुक्त्या धूमवत्त्वविशिष्टतादृशाभावस्य
धूमाभावस्वरूपत्वेन द्रव्यसामान्यस्य तत्प्रतियोगित्वानपायात् एवं
धूमाद्यभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावसमनियतत्वेन त-

दमिश्रत्वोपगमात् प्रमेयमात्रस्यैव तत्प्रतियोगित्वात् यदि च धूम-
 स्याद्विना प्रमेयं नास्तीति प्रतीतौ धूममात्रस्यैव प्रतियोगित्वप्रहः न
 तु प्रमेयान्तरस्य अथवा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यदर्शने नू-
 नवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता निवेशनीया एव
 य तादृशप्रतियोगितास्तौ हेतुसमानाधिकरणभावो प्राशः याव-
 त्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगिता च तथाविधधूमत्वावच्छिन्नैव तादृश-
 मानवच्छिन्ना च धूमादिमात्रवृत्तिप्रतियोगितैव तदाश्रयसामानाधि-
 करण्य च नायोगालङ्घ्यन्तर्मात्रेणेति मन्यते तथापि धूमाभावस्य
 यद्विधूमोमयमात्रसमनियततया तदभिप्रायेण ग्रहणं तदभावा-
 तियोगितया अयोगालङ्घन्यत्वात्मात्रस्यायोगालङ्घन्यवृत्तिव्यविशि-
 ष्टाकाशमात्रमात्रसमनियततया तदभिप्रायेणाकाशमात्रस्यापि त-
 त्प्रतियोगितया धूमवत्त्वादिप्रकारकप्रमाभावस्य धूमवद्विशेष्यक-
 त्रिशिष्टव्यव्यादिप्रकारकप्रमात्रसमनियततया द्रव्यत्वप्रकारक-
 प्रमाया अपि तत्प्रतियोगित्वेन धूममेवस्य धूमत्वसदुभयत्वा-
 च्छिन्नाभावसमनियततया तदभिप्रायेण सन्मात्रस्यैव तत्प्रतियो-
 गितया हेतुसमानाधिकरणतादृशमात्रानां स्वविशिष्टयावद-
 अधिकरणान्तर्मात्रेण दर्शितप्रतियोगिभिः सामानाधिकरण्यमस-
 तमेवं यतिन्यासि । अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
 दिता या या प्रतियोगिता तद्विरूपकामावानां स्वविशिष्टयाव-
 द्देवधिकरणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं वि-
 धर्मापमिति नातिन्यासिरिति चेत्तर्हि तादृशी या या प्रतियो-
 गिता तदाश्रयसामानाधिकरण्यं यत्र कश्चिदावधिकरणान्त-
 र्मात्रेण तत्प्रमेयमेवावधेयं सामञ्जस्ये ऽभावे यावत्तस्य तत्प्रतियो-
 गितानिरूपकत्वस्य हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणस्य हेत्वधिकर-
 णे य स्वविशिष्टविविशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः एव सर्वत्र हेतुस-
 मानाधिकरणमुपयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक साध्याश्रयमात्रमादाय
 लक्षणममन्वयमभ्यव्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नामात्रस्याप्रामाणिकत्वं
 ऽपि द्योतिविरहेण एतादृशान्यमितलक्षणादायां प्रतियोग्यवृत्तिर्ग-
 त्यनेन तादृशमात्रलक्षणस्यासद्रूपतापात्तिरित्यतो लक्षणान्तरमाह
 यत्समानाधिकरणानामिति ॥

(दी०) यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छि-

अव्यापकनावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तत्त्वं वा तत् । ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः सुलभ एव शेषं दर्शितादिशावसेयमत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ॥

(गा०) अत्रापि यत्तत्पदयोः पूर्ववद्यत्तद्धर्मावच्छिन्नपरता बोध्या वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा वह्नित्वेन घटाद्यभावा एव तेषां च स्वविशिष्टावच्छेदधर्माधिकरणान्तर्भावेण वह्नित्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणतया लक्षणसमन्वयः अत्रापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशो उक्तक्रमेण धूमवान् वह्निरित्यादावतिष्ठ्यासिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशः तथा च धूमाद्यभावानां वह्निधूमोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयघट्टादिना सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमावाप्नातिष्ठ्यासिः द्रव्यत्वेन धूमो नास्तीतिप्रतीत्या च द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न भासते अपि तु धूमत्वादेरेव द्रव्यत्वावेस्तु तृतीयोल्लिखितवैशिष्ट्यमात्रं धूमादौ भासत इत्युपेयते अतस्तादृशप्रतीतिविषयाभावस्य धूमाभावादिसमनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमपि धूमाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविवक्षणेऽप्यतित्यासंर्तुर्पारतेत्याशङ्काया नावकाशः । एतेन धूमकालावाच्छिन्नधूमवद्बृहत्तत्त्वविशिष्टस्य वह्नित्वरूपेण योऽभावस्तस्य धूमाभावसमनियततया वह्नित्वमपि धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यपास्तं वह्नित्वेन तादृशधूमवद्बृहत्तत्त्वविशिष्टं नास्तीतिप्रतीतिं तादृशधूमवद्बृहत्तत्त्वविशिष्टस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वोपगमात् अन्यथा धूमवद्बृहत्तत्त्वविशिष्टवह्निरिति धूमशून्ये वह्नित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिसत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् अस्तु वा तादृशवैशिष्ट्यसहितस्य वह्नित्वस्य तथात्वं तावतापि न क्षतिः प्रतियोगितावच्छेदकपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरत्वात् । अथैवमपि घटमिदमेव धूमघटान्यतरघास्तीत्यत्र घटधमान्य-

योगितायाः स्वन्यूनवृत्तिमित्रं यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यं वा विवक्षितं न्यूनवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यघटि-
तमिति व्यधिकरणधर्मसंग्रहः तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणं
सद्यस्तत्प्रतियोगितानिरूपकाभाववद्वृत्तितावच्छेदकं तदन्यतत्प्रति-
योगितावच्छेदकं वा निवेद्यम् एतल्लक्षणे साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे बहिमान् धूमा-
दित्यादौ घटित्वादिना घटाद्यभावसमनियतत्वेन घटत्वादिना
बह्वपाद्यभावस्य हेतुव्यधिकरणावच्छेदेन बह्वित्वावच्छिन्नरूपप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि बह्विघटोभ-
यत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तथाविधतया तस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यभावेनासम्भव इत्यतो व्याप-
कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यमुक्तम् अत एव व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमे हेतुसमानाधिकरणस्य सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्याप्र-
सिद्ध्याऽसम्भवः अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ केवलान्वयिसाध्यके
चाव्याप्तिर्वा भवतीत्यभिप्रायकतया प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थ-
सङ्गतिः न चायमात्मा ज्ञानादित्यादौ पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशि-
ष्टात्मत्वत्वादेरात्मत्वादिर्व्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभाव-
स्योत्तरक्षणावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणतया इदं वाच्यं ज्ञे-
यत्वात् गुणत्वादित्यादावपि एतत्क्षणान्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टवा-
च्यत्वात्वादेर्विषयतासम्बन्धेन जन्यज्ञानत्वविषयविषयकजन्यज्ञाननि-
वृत्तत्वात्कित्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावस्य
चेतत्क्षणावच्छेदेन प्रलयान्तर्भावेन च हेतुसमानाधिकरणतया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि न तादृशाभावाप्रति-
क्षिरिति वाच्यं प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकताया एव
निवेशनीयतया निवृत्तधर्मावच्छिन्नाभावानामपि साध्यघति स-
त्त्वेन तादृशधर्माणां व्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवात् न च सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव किं न निवे-
द्यते प्रमेयसाध्यकस्थले संयोगसमवायादिरूपव्यधिकरणस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावादाय
लक्षणसमन्वयादिति वाच्यं तथा सति लघुरूपसमनियतगुरु-

धर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्रूपायच्छिन्नसाध्यके त-
थाविधाभावाप्रसिद्धा प्रत्याप्यापत्ते । अत्र च ज्ञानवानात्ममहाका-
लान्यतरत्वादित्यादायतिव्याप्तिवारणाय साध्यनावच्छेदकसम्-
न्धेन व्यापकत्व तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य
निवर्तनीय महाकालान्यत्वाविशिष्टघटादिसाध्यकस्यलं कात्वा
दैर्घ्यमिचारित्येऽपि तत्र हेतुसामानाधिकरणस्य महाकालान्य
त्वाविशिष्टघटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसामानाधि-
करण्यभावेनातिव्याप्यभावात् तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसा-
ध्यके तादृशसम्बन्धेन साध्य प्रति तादृशसम्बन्धेन व्यापक-
तायामवच्छेदकीभूतो यः प्रमेयतादिरूपकेवलान्वाविधर्मस्तद्व-
च्छिन्नस्य सयागसमवायविधायितादिसम्बन्धाच्छिन्नाभावमादा-
यैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् अभावप्रतियोगितायां साध्यता
वच्छेदकसम्बन्धाच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनविरहेणामिश्रेणात् तपि
धेदेऽपि व्यधिकरणसमवायेत्यावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता
प्रमेयतादिमज्जेदमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् समवायितया वा
व्यत्यवहेदोऽपि द्रष्टव्य इति मिश्रान्तेस्तदृशभेदस्यापि सो-
न्दडमन्मततादितिकेचित् तदसत् घटत्याभावयान् प्रमेयतादि-
त्यादौ पूर्वोक्तदिशाऽतिव्याप्ते स्वप्रातयोगितावच्छेदकायच्छि-
न्नाप्यपकतायच्छेदकायसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकायच्छि-
न्नासामानाधिकरण्यनिवेदनमपि न भवत् तथा सति इदं बाध्य
मेयतादित्यादां विषयतासयोगादिसम्बन्धाच्छिन्नप्रतियोगिता
वामावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमावानव्युपगमेऽपि लक्षण-
सामग्र्यात्प्रतियोग्यवृत्तिद्योतिग्रन्थावतारासङ्गत एतेन विषय
तामसम्बन्धेन व्यापकता तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छे-
दकायच्छिन्नसामानाधिकरण्य निवर्तनीय साध्यवत्प्रकारकप्रमा-
त्यायच्छिन्नाभावमादाय सर्वत्र लक्षणसङ्गतेनमतिव्याप्तिवार-
णेति निरस्त व्यत्यत्यादिना पाच्यत्यादीनाममाय इत्येताद-
द्याग्रन्थाम्भतेद्य मेयत्वस्य ज्ञानविषयतात्मकस्य विषयतासम्ब-
न्धेनाव्यापकत्वात् किन्तु इदप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्या-
पकत्व तेनैव प्रतियोगितावच्छेदकायच्छिन्नमायसामानाधिकरण्य
विपरत्ताय व्यमिचारित्ये साध्याद्यभावस्य किञ्चिद्विशिष्टस्याभाव-

निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणताविशेषेण तादृशाभावत्वरूपप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्येऽपि तदवच्छिन्नभाव-
सामानाधिकरण्यासम्भवात्प्रतियोगिताविशेषणताः किञ्चिद्विशिष्टस्य स्वस्य
योऽभावः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टस्याभावश्च स्वस-
मनियतोऽपि स्वस्मादतिरिक्त एव अभावमात्रप्रतियोगिकाभावस्येव
तदभावप्रतियोगिरूपतायाः सिद्धत्वात् अतो धूमाद्यभावस्य सा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन हृदादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाद्यभावाभाववि-
शिष्टत्वावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः । यावदभा-
धानामित्यत्राभावपदं भावभिन्नपरम् अतः कालिकादिसम्बन्धेन
हेतुसमानाधिकरणस्य बहुधादिव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नहृद-
त्वाद्यभावाभावस्य हृदत्वादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि न क्षतिः न च हृदत्वाभावाभा-
वस्य हृदत्वाभावप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावसमनियततया स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकतादृशप्रमाविषयत्वत्वावच्छिन्नभावसामानाधि-
करण्यमस्त्येवेति वाच्यं तस्य भावतया भिन्नत्वात् एवं सति क-
पिसंयोगामाद्यधान् भेदत्वादित्यादौ कपिसंयोगात्मकाभावस्य ल-
क्षणाघटकत्वेऽपि विवक्षणीयस्वविशिष्टेत्यस्य सार्धकता पूर्वदि-
ष्टावसेया ॥ च भावभिन्नाभ्याविवक्षणेऽपि अयमात्माज्ञानादित्यादौ
द्वैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काकाशाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशाभावादेः स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यसम्भवाद्वा ल-
क्षणसमन्वयासम्भव इति वाच्यम् आकाशाभावाव्यक्तादृशाभावत्वस्य
द्वैशिकविशेषणतया साध्यवद्भूतेराकाशाभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकतया साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात्
अस्तु वा व्यापकतावच्छेदकरूप एव भाववृत्तित्वविशेषणम् इदं वाच्यं
क्षेयत्वादित्यादौ च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवा-
च्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकमतस्तादृशाभावस्य न लक्षणाघट-
कतेति नोक्तप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरिति न च प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकताविवक्षणेऽपि इदं वाच्यं क्षेयत्वा-

दित्यादौ विषयितासम्बन्धेन वाच्यत्वत्वादिमतो ज्ञानादेयं ॥
 रूपसम्बन्धनाभावस्तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपस
 म्बन्धघटितवाच्यत्वनिष्ठव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्र
 तियोगिताकतया हेतुसमानाधिकरणतया स्वरूपसम्बन्धेन प्र
 तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवाच्यत्वादिसमानाधिकरणतया व
 त्तर व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्राभावात्प्रयुपगमेऽपि तमादायेन लक्षण
 सामञ्जस्यमिति नादशग्रन्थासङ्गानेतादवस्थामिति वाच्य धूमवाद
 यहेतियादौ तयोक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्यभावस्य
 कालिकसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टगृह्यादिना सम संप्रयोगेन सम
 वायाविसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यायोगोलकावृत्तिजातिवा
 द्यवच्छिन्नभावस्य कालिकसम्बन्धेन तादृशजातित्वादिधिशिष्टाया
 गोलकीयरूपादिना सम समवायेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिपा
 गिताकस्य धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य कालिकसम्ब
 न्धेन तादृशविषयत्वत्वादिधिशिष्टसंयोगाविच्छिन्नेन अनुपायिनास
 म्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिधिशिष्टतादृशविषयत्वत्वाद्यभावेन व
 सम स्वरूपसम्बन्धेन विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधू
 मस्वरूपप्रकारकप्रमाद्यभावस्य विषयितासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन
 वा तादृशप्रमात्वादिविशिष्ट यदयोगोलकादिविषयक ज्ञान तेन
 सम विषयतासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यसत्त्वाद्विज्यासेवार्णाव
 प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव प्रतियोगितावच्छेदकयै
 शिष्टयस्य विषयर्णायतया धातुमान् धूमादित्यादौ विषयिता
 सम्बन्धेन द्रव्यत्वत्वादिमत समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्राभावस्य
 स्वप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिघटितद्रव्यत्वादिनिष्ठव्यापकता
 या स्वरूपसम्बन्धेनावच्छेदकीभूतो यो द्रव्यत्वत्वादिस्त्वदवच्छि
 तप्रतियोगिताकस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकविषयितास
 म्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकधिशिष्टज्ञानादिना सम हत्वधिकरण
 प्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिना सामानाधिकरण्येन सम्भवेती
 ति व्यापकतावच्छेदकनायामपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघट
 कसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्यक्षस्थानस्य निवेशनात्वेन इदं वाच्य क्षेत्रा-
 दित्यादौ दर्शितामावाना लक्षणाघटकत्वादिति दिव । न चा-
 न लक्षण समवायित्वादिना वाच्यत्वाद्यभावोयसमवायित्वादिरूप

प्रतियोगितावच्छेदकस्य वाच्यत्वादिव्यापकतानवच्छेदकत्वाद्वा-
च्यत्वादिसाध्यकस्थले न तादृशाभावानां लक्षणाघटकता तथा च
तादृशाभाव एव दुर्लभ इत्यत आह श्रेयत्वत्वादिनेति । वाच्यत्वादी-
नामित्यादिपदाद् घटादेरपि परिग्रहः । शेषमिति स्वविशिष्टयावत्ते-
त्यधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकर-
ण्यविनिवेशनं हेतुसामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशनं
तत्प्रयोजनं वेत्यर्थः । अत्र च निरुक्ताभावेषु स्वविशिष्टहेत्वधिक-
रणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोगिवृत्तित्वमेव निवेशयितुमुचितं स-
ञ्ज्ञेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तादृशाभावानां
केवलान्वयितया प्रतियोगिन्यपि वृत्तेर्लक्षणसमन्वयसम्भवाद्ब-
हिमान् धूमादित्यादौ कालिकादेसम्बन्धेन हेतुसामानाधिकर-
णरूपान्यत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य वैशिकविशेषणतया
हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशनेन बहुधादिभेदस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकतादात्म्यसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वविरहेण लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि न क्ष-
तिः । कपिसंयोगाभाववान् मेघत्वादित्यादौ कपिसंयोगादेरुत्पत्त्या
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण वैशिक-
विशेषणतया हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण भावमिश्रत्यविरहेण
च लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । धूमवान् ध्वे-
रित्यादौ धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वेऽपि अयोगोलकान्यत्वा-
दिप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्य भावप्रतियोगिकतया अयोगोलक-
त्वाद्यतिरिक्तस्य प्रतियोगिन्यवृत्तित्वाच्चातिव्याप्तिरित्यवधेयम् (१) ॥

(१) अन्वयोगोलकान्यत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावात्साध्ययोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावसम-
मिततया तदभिपत्त्येन तादृशाभावप्रतियोग्ययोगोलकावृत्तौ अयोगोलके अयोगोलकान्य-
त्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावात्तत्त्वप्रतिष्ठापितेति चेन्न । हेतुसामानाधिकरण्यसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकायोगोलकत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावात्तत्त्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यायोगोलक-
त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्वरूपाभावस्याभावमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वेन स्वसमाविपतादपि भाववृ-
त्तिप्रतियोगिताकत्वेनातिरिक्तयोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नाभाववृत्तिरिक्तस्य यावदन्तर्गतस्य प्रति-
योगिवृत्तिविरहेणातिव्याप्तिरित्याह । हेत्वधिकरणवृत्तित्वं प्रतियोगिवृत्तित्वं च तादृशाभाववृत्त-
येन बोध्यं तेनाधिकरणस्वरूपाभावमात्रस्य कुशाग्रव्यवस्थेति-यन्त्यपीतिवाच्यः । एवमयोगोलकमे-

चक्रवर्तिलक्षणमाह केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्याधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्याभिचारिसम्बन्धरूपतापि सद्गच्छते । हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्येव साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात् ॥

(शा०) व्याप्यवृत्तेरिति सन्देहौ साध्यावृत्तिघटत्वादिना साध्याभाव एव लक्षणघटकः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्ताल्लक्षणसमन्वयः व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्यापि लक्षणघटकत्वात्प्रातिव्याप्तिः कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादौ अव्याप्तेर्गणाय व्याप्यवृत्तेरिति । व्याप्यवृत्तिश्च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्व न तु अवच्छिन्नवृत्तिकत्वत्वं कपिसंयोगी सत्तादित्यादौ कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाभावादेर्द्रव्ये ऽवच्छिन्नवृत्तिकतया तदव्यवस्थामायात् घटत्वादिना साध्याभावस्यैव लक्षणघटकतयातिव्याप्यापत्तेः निवृत्त्याप्यवृत्तित्यभिहितस्य हेत्वधिकरणवृत्तिर्यं बोध्यम् । अन्यथा कपिसंयोगी एतत्तादित्यादौ कपिसंयोगसामान्याभावस्य द्रव्ये हेतुसमानाधिकरणतया गुणादौ च निरवच्छिन्नवृत्तिकतया तत्तादाव्याप्तिगणायसम्भवात् हेत्वधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नापेयतावत्त्वं हेत्वधिकरणनिष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणतावत्त्वं वा दलद्वयपर्यवसितार्थः । केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्येति समुदायस्य हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तिर्यः साध्याभावस्तस्येत्यर्थः हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तिश्च हेत्वधिकरणीमूतयत्विद्विद्यकिंनष्टाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानव-

एतेन प्रदेयमव्यवस्थितवृत्तिरिति चेन्न यदि साध्यवृत्तिर्हेतुवत् विचरन्ति तदा प्रतियोगितावच्छेदकमवच्छेदकमवच्छेदकं सिद्धयतीत्यन्यत्रेण इति १ पुनरुक्तं भाष्ये । पाठ ।

च्छेदकं यदभावनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं तत्त्वं न च विशिष्टसत्तावान् जा-
तेरित्यादौ गुणादिनिष्ठसत्तादिरूपामाधप्रतियोगिताया विशिष्टस-
त्ताद्यभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यावच्छेदकत्वात् विशिष्टसत्ताद्यभाव-
स्य व्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तिः यदमावाभावत्वावच्छिन्नानाधि-
करणत्वं हेतुमतस्तत्त्वमिति विवक्षणे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भायासद्ब्रह्मप्रसङ्गस्तदमावाप्रसिद्धेरिति वाच्यं यत्किञ्चिद्वैत्व-
धिकरणवृत्तित्वावच्छेदकानुयोगितानिरूपकतानवच्छेदकं यदमा-
धत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वात् गुणे गुणान्यत्वाविशिष्टसत्ताभावो
नास्तीत्यप्रत्ययेन विशिष्टसत्ताभावत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगि-
ताविशिष्टायाः सत्ताया गुणादिवृत्तितानभ्युपगमेन विशिष्टस-
त्ताद्यभावस्य व्याप्यवृत्तितानिर्वाहादित्याहुः । ननु संयोगिभिर्भ-
्रमेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः संयोगिभेदाभावस्य तद्भेदप्रतियोगिता-
धच्छेदकीभूतसंयोगात्मकस्याप्याप्यवृत्तित्वेन लक्षणघटकत्वाभावा-
द्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसङ्क्रमनादिति चेन्न स-
योगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वे तस्य द्रव्यत्वसंयोगप्रकारकप्रमा-
विशेष्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदसमनियततया तदभिन्नत्वेन तद्भेदप्रतियो-
गितावच्छेदकद्रव्यत्वादिकमपि संयोगिभेदाभायः तस्य हेत्यधिक-
रणे व्याप्यवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च साध्यताय-
च्छेदके सत्येनातिव्याप्यनवकाशात् एवं द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभावधान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्याप्यवृत्तेः सत्तारूपाभावस्य प्र-
तियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्तिरित्यपि नाशङ्क-
नीयं सत्तादिसत्येऽपि द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्ती-
त्यादिप्रत्ययानुदयात् विशिष्टनिरूपिताधिकरणताविशेषस्यैव वि-
विशिष्टाभावाभावत्वोपगमात् तावत्तापि नाभावामावस्य प्रतियो-
गिरूपताक्षतिः विशिष्टाभावस्य विशिष्टाधिकरणत्वाभायसमनि-
यतत्वेन तदभिन्नतया विशिष्टसत्ताधिकरणताया अपि विशिष्टाभा-
वप्रतियोगित्वात् । परे नु संयोगत्वेन संयोगनिरूपिताधिकरणतायाः
किञ्चिदवच्छिन्नत्वेऽपि संयोगिभेदाभावत्वेन तद्विरूपिताधिकरणता
निरवच्छिन्नैव द्रव्ये संयोगिभेदस्याप्रत्ययात् अथच्छेदकमनन्त-
र्भाव्य तदभावत्वाद्यवच्छिन्नवृत्ताप्रतीतेः एवं द्रव्यादौ सत्तात्वा-
वच्छिन्नसत्तायधिकरणतासत्येऽपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ता-

त्वादिनेय तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्वेनापि न
 वृत्तिः तत्र विशिष्टभावो नास्तीत्यप्रत्ययात्तथा च साध्य-
 निष्ठयादशप्रतियोगिताकामावत्वावच्छिन्ननिरूपितानवच्छेदकत्वमेव
 रणता हेत्वाधिकरणवृत्तिस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव
 साध्यतावच्छेदके निवेद्यमिति न कश्चिदोप इत्याहुः । अथात्र
 हेत्वाधिकरणवृत्तित्वं यदि येन केनचित्सम्यग्धेन तदा कालि-
 कसम्यग्धेन धूमाधिकरणवृत्तिवद्विषयावच्छिन्नबहुपभावादिक-
 मादायादधासिः यदि च कालिकसम्यग्धेन काले बहुपभावा-
 देवृत्तिर्बहुपनधिकरणदेशावच्छिन्नैवेति नासी हेत्वधिकरणे ति-
 रवच्छिन्नवृत्तिक इति मन्यते तदापि सत्तायान् जातेरित्यादौ विपयि-
 तासम्यग्धेन हेतुमति ज्ञानादौ वर्तमानसाध्याभाषमादायादधासि-
 र्दुर्गारैव दैशिकविशेषणतासम्यग्धेन हेत्वाधिकरणवृत्तित्वनिर्देशे
 च घटदशाभावसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तत्र समानाधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भावरूपसाध्याभावस्य संन स-
 म्यग्धेनावृत्तेर्न्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणश्रुतत्वात् एवं
 कालिकसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशाभावाभावे साध्ये
 आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरण-
 स्याकाशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदके
 सत्त्वात् कालिकसम्यग्धेनाकाशाभावरूपप्रतियोगिमत्ताया एव
 कालिकसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावा नास्तीति-
 प्रत्ययनियामकत्वादाकाशाभावस्यैव तादृशसाध्याभावरूपत्वे बा-
 धकविरुद्धादिति चेन्न स्वीयतादृशप्रतियोगिताधयवत्ताज्ञानं प्रति
 यादृशसम्यग्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधि तादृशसम्यग्धेन हेत्व-
 धिकरणवृत्तियोंऽभावस्तदीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव नि-
 र्देशनीयत्वात् आकाशाभावस्य दैशिकविशेषणतासम्यग्धो न
 दर्शिताकाशाभावाभाववत्ताज्ञानविरोधिज्ञानविषयः अपि तु
 कालिकसम्यग्ध एव न च तेन सम्यग्धेन स आत्मनि
 वर्तते अत आकाशाभावायसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताया न यादृश-
 प्रतियोगितेयनेनोपादानसम्भवः अपि तु व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नसाध्याभावायप्रतियोगिताया एव तादृशाभावज्ञानस्य दैशि-
 कविशेषणतासंसर्गकस्य व्यधिकरणधर्मप्रकारेण साध्यवत्त्वाप्या-

हिंनं भ्रमं प्रति विरोधित्वात् सामान्यतः प्रतियोगिप्रकारक-
 ज्ञाननिवेशे आकाशप्रकारकज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतासम्ब-
 न्धेन आकाशाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतयोकदोषतादव-
 स्थ्यमिति यादृशप्रतियोगिताश्रयेत्युक्तं प्रतियोगिताश्रयवत्ताज्ञानं
 च तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारकं ग्राह्यं तेनाकाशत्वेन
 तादृशसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतयाकाशाभावप्रकार-
 कज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि न क्षतिः एवं च प्रतियोगिताश्रया-
 घणाहित्वनिवेशे प्रयोजनाभावात् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
 च्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं प्रतिबन्धकमित्येव घकथं साध्यव-
 त्ताज्ञानविरोधित्वं वा एतद्वक्षणे निवेद्यं न चाकाशत्वादिना
 साध्यवत्ताज्ञानविरोधितामादाय दर्शितदोषतादवस्थ्यं साध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधित्वपर्यन्तनिवेशे व्याधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य व्याधिकर-
 णधर्मादिप्रकारकसाध्यवत्ताज्ञानं प्रत्येय विरोधित्वेन सा-
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानाविरोधितया तादृशसा-
 ध्यामायाप्रसिद्धेरिति वाच्यं घटस्यविशिष्टवह्निमदित्यादिज्ञा-
 नस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वस्याधिकं त्वित्या-
 दिन्यायेनाक्षतत्वात् न च तन्मात्रावच्छिन्नप्रकारताकत्वमध्ययं निवे-
 द्यमन्यथा आकाशत्वनिरुक्तसाध्यतावच्छेदकोभयरूपेण साध्य-
 वत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतया आकाशाभाववत्ताज्ञानस्य
 विरोधितया तदोपतादवस्थमिति कथं व्याधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावसङ्गह इति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकमात्रावच्छि-
 न्नप्रकारतानिवेशेऽपि व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासङ्गहात्तदवच्छि-
 न्नप्रकारतामात्रनिवेशे उक्तस्थले आकाशाभावीयदैशिकविशेषणता-
 या पारणासम्भवात् द्वितीयलक्षणे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकयादृ-
 शप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्न-
 प्रकारताशालिज्ञानं प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकं ज्ञानं विरोधीति
 विषयक्षणवदेतल्लक्षणेऽपि साध्यतावच्छेदकप्रकृतप्रतियोगितावच्छेद-
 कातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधितानिवेशेन प्रतीकारस-
 म्भवात् आकाशत्वादेस्तादृशकाशाभावाभावादिप्रकारसाध्यता-
 वच्छेदकातिरिक्ततया तदवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधितामादाय

तियोगिना सामानाधिकरण्यमावश्यकमेव एकव्यक्तिवृत्तिसाध्यके
अतस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धा श्रूयसिरिति त-
न्नोक्तं प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं सं-
योगि सत्त्वादित्यादौ संयोगाद्यभावस्यातथात्वादभावान्तरमादाया-
दित्याप्तेः किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् । एवं च प्र-
तियोग्यनधिकरणीभूतहेत्व्यधिकरणवृत्तेरितिद्वयपर्यवसितार्थः प्र-
तियोग्यनधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्यग्धेन प्रति-
योग्यधिकरणमिष्टत्वमनः समवायेन ज्ञानादिसाध्यकद्रव्यत्वा-
दिहेतौ नातिव्याप्तिः इत्थं च प्रतियोगिता न सम्यग्धधि-
क्षोपावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया विशेषणताविशेषेणाभावसाध्य-
के सर्वस्यैवाभावस्य तेन सम्यग्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्याभावरूपप्रति-
योगिसमानाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरतो या-
दृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितायाः सा-
मानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यमिति सिद्धान्तलक्षणे यक्ष्यमाणरीत्या निष्कर्षणीयम् । अथ
विशिष्टसत्तावान् आतेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय यादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यस्यैव धाच्यतया घ-
ट्तिमान् धूमादित्यादौ घटित्यादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया
लक्षणघटकत्वासम्भवावच्छेदकघटित्यावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हे-
तुमत्तसत्त्वात् तथा च सामानाधिकरण्येनेत्यनर्थकम् । अथ केचित्
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयादृशप्रतियोगिताश्रयोभयानधिक-
रणत्वं हेतुमत इत्येव तत्सार्थक्याय विवक्षणीयं दर्शिताभावीयप्रति-
योगितावच्छेदकघटित्यादिविशिष्टस्य हेतुमति सत्त्वेऽपि तादृशप्र-
तियोगिताश्रयघटादेरसत्त्वादुभयानधिकरणत्वं हेतुमतोऽक्षतमेवेति
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादाय दोषवारणाय सामानाधि-
करण्येनेत्यस्य सार्थकता न च घटित्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियो-
गिता घटिभिन्नयावृत्तिरेकैव स्वीक्रियते न तु घटादिरूपप्रतियोगि-
भेदेन भिन्ना अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य चिक्यात् तथा
च घटादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसाधनादेरेव साधनयति सत्त्वात्
तादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं न तथेति न सामानाधिक-
रण्येनेत्यस्य सार्थकतासम्भवः प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदे तु म-

हानसौयवहृषादिनिष्ठायां बहुधादिसामान्यामार्थाप्रतियोगिताया
 पर्यन्तायवहृषाद्यवृत्तितया तादृशप्रतियोगिताश्रयानाधिकरणत्वस्य हे
 तुमति पर्यन्तादौ सत्त्वात् बहिन्वादेस्तद्वच्छेदकत्वमादायाभ्यातिरे
 ति वाच्यं यत् प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताया न भेदः अपि त्व
 छेदकभेदेनैव एवमपि बहिभिन्नवान् घटादित्यादौ बहिभिन्नत्व
 बहुपमार्थाप्रतियोगिताया बहिभिन्ने ऽसम्भाविततया तदाश्रयान
 धिकरणत्वस्य बहिर्गन्धे हतुमत्यक्षततया तादृशप्रतियोगि
 तावच्छेदकत्वमादायाभ्यातिरेकतया सामानाधिकरण्येनेत्यस्य
 सार्थकता महावालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तु महा
 कालान्यत्वविशिष्टघटत्वाद्यच्छिन्नाधिकरणताशून्यत्वात् अ
 यथा ब्रह्ममाणरीत्या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तादृश
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वयादृशप्रतियोगिताश्रयप्र
 तियोगिकत्वहेतुवाधेकरणीभूतयत्किञ्चिन्नपुनोपयोगिकत्वेतन्निर्वाच
 च्छिन्नाभाजस्तदनवच्छेदकमेव धार्यम् । एव च तत्रावृत्तिगन्
 धमात्रप्रतियोगितैव तादृशी एव च बहिर्वादिना अत्राद्यमात्र
 प्रतियोगितावच्छेदकबहिर्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदाश्रयबहिभि
 न्नप्रतियोगिकत्वादेरेकस्मिन् सम्बन्धे असत्त्वेन तादृशप्रतियोगिताया
 अपि तथात्याज्यत्वरक्तयापि सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सफलत्व
 मयधेयमित्याहुः । परं तु अत्यन्ताभाषस्येवान्योन्याभाषस्यापि प्रति
 योग्यवृत्तिचर्माद्यच्छिन्नप्रतियोगिताकर्त्तृपगमात् पर्यन्तादौ बहि
 त्वविशिष्टाद्यच्छिन्नप्रजलादिमद्भेदोऽपि प्रामाणिक एवञ्च स्वा
 दच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नस्वाश्रयवधिप्रतियोगिताकर्मदवदेत्वधिकर
 णकं यत् प्रतियोगित्वं तदनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकत्वं
 निरेवर्नायम् । एवञ्च बहिर्वादिना अत्राद्यमार्थाप्रति
 योगिताया तादृश स्व कथितभेदस्य तद्वच्छेदकबहिर्वादि
 विशिष्टावच्छिन्नप्रजलादिमन्निष्ठप्रतियोगिताकर्त्तृत्वमस्तद्व
 छेदकत्वमादाय दोषवारणाय सामानाधिकरण्येनेति । सयो
 गी द्रव्यत्वात् बहिर्मान् धूमादित्यादौ सयागव्यवहित्वाद्य
 च्छिन्नप्रतियोग्यवहृषाद्यमात्रप्रतियोगिताया गुणवहृदत्वाद्यच्छिन्न
 सयागिपवत्तमेद सयोग्यवहृषाद्यच्छिन्नगुणवहृदत्वादिभेद आदाय त

आद्यवारणायावच्छिन्नान्तनिष्ठान्तयोऽपादानम् । अथवा तादृशप्रति-
 योगितायच्छेदकावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताध्वन्युत्तिप्रतियोगिताय-
 च्छेदकताकमेदपरत्वं हेतुमतस्तद्वगवच्छेदकत्वं विषयार्णव-
 बाहिरवादिना घटाद्यभाषप्रतियोगिताप्येतादृशी तादृशप्रतियो-
 गितावच्छेदकवहिरवाद्यवच्छिन्नतादृशप्रतियोगितासमानाधिकरण-
 रतियोगितायच्छेदकताकस्य बहिष्येन घटवायेति प्रती-
 तिविषयमेदस्य हेतुमते सत्त्वात् व्यधिकरणधर्मस्यापन्ता-
 मायप्रतियोगितायच्छेदकत्ववदन्योन्याभाषप्रतियोगितायामप्यवच्छे-
 दकत्वात् मत एव समवायितया चाप्यत्ययद्वेदोऽपि द्रष्टव्य इति
 मिथरमिहितम् इत्यं च तादृशप्रतियोगिताधारणाय सामानाधि-
 करण्येनेति । हेतुमतो बहिष्येन घटवद्वेदवत्त्वं घटव्येन बहिमद्वेद-
 वत्त्वं यादाय बहिनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशत्वधारणाय प्रवृत्त-
 प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वतश्चच्छेदकावच्छिन्नत्वयोर्भेदप्रतियो-
 गितायच्छेदकतायां निवेदनं । महाकालो घटवान् कालपरिम-
 नादिरयादी महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभाषाप्रतियोगितामा-
 दयैव लक्षणसमन्वयः न तु गगनत्वपटत्वादिना घटाद्यभाषाप्र-
 तियोगितां तस्याः गगनाद्यवच्छिन्नघटाद्यवच्छिन्नकालमेदं गग-
 नत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यवच्छिन्नमेदं यादाय पूर्वप्रतीकाल्लाम-
 सम्भवेऽपि सामानाधिकरण्येन तदवच्छेदकस्याप्रसिद्धेः । अथवा
 तादृशप्रतियोगितासामान्ये धर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टधर्मा-
 वच्छेदत्वाभाषस्तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्येव वि-
 वक्षणीयम् । एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामादायापि
 लक्षणसमन्वयस्तत्र सम्भवतीत्यवश्यम् । बहिष्येन बहिधूमोभयं
 नास्तीत्येतादृशप्रतीतिविषयामाधस्य बहिमान् बहिष्येन बहिधूमो-
 भयवाभेतिप्रतीतिसिद्धमेदमादाय प्रतियोगित्यधिकरणत्वेऽपि न-
 स्य प्रतियोगितायच्छेदकत्वं न बहिष्यमात्रे पर्याप्तं तथा सति
 बहिष्यरूपप्रतियोगितायच्छेदकविशिष्टबहिरूपप्रतियोगितासति ता-
 दृशभाषप्रत्ययप्रसङ्गात् किन्तु बहिष्यतदुभयत्वबोरेव तत्पर्या-
 तित्वेस्तादृशप्रतियोगितायां सामानाधिकरणतयावच्छेदकत्वेऽपि ब-
 हिष्यस्य न क्षतिः । यदि च तादृशभाषप्रतियोगितावच्छेदकं
 बहिष्यत्वादिकमेव न तु प्रतियोगिविशेषणतापन्नमुभयत्वं प्रतियो-

गिविशेषणतानापक्षे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिप्रतीत्या तद्वि-
 शेषणतापक्षे तदनवगाहनात् अन्यथा घटित्वेन घटो नास्तीत्यादावपि
 घटित्वघटत्वाद्युभयस्मिन्नायच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहनौचित्यात्सामा-
 नाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः घटित्वेनोभयभावाप्रतियोगिता
 द्यासज्यधृत्तिरतो न तादृशभावावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिरि-
 ति मन्यते तदा सामानाधिकरण्यानेत्यस्य प्रतियोगितापर्याप्त्य-
 धिकरणवृत्तित्वेनेत्यर्थ इत्याहुः । तदुभयमपि न युक्तम् एव सति
 घटत्वादिना साध्याभावप्रतियोगिताया अपि निदक्तप्रतियोगिवै-
 यधिकरण्यनिरूपकत्वसम्भवेन प्रथमलक्षणे प्रतियोगिवैयधि-
 करण्यमभिधानस्य निर्वोजतया सन्दर्भविशेषापत्तेः । वस्तु-
 तो यादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकपक्षिद्वि-
 भावच्छिन्नानधिकरणस्य हेतुमतस्तदनवच्छेदकत्व साध्यताव-
 च्छेदकस्य वियक्षणीय कपिसयोगत्वाद्यवच्छिन्नकपिसयोगादि-
 निष्ठप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदक कपिसयोगा-
 दिकमेव तदवच्छिन्नानधिकरणस्य च न हेतुमत इति न कपिस-
 योगी एवदृष्टत्वादित्यादावध्यासि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 त्वसम्बन्धेन च प्रमेयत्वादिना प्रतियोगिनो घटत्वेन प्रमेय ना-
 स्तीत्यादिज्ञाने भ्रान्तात्प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमत्त्व-
 सम्भवात् घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया यादृशप्रतियोगितै-
 त्यनेनापादानासम्भवात्तथाविधप्रतियोगिताया अभसिद्धिरतो-
 यत्किञ्चिदियुक्तं दण्डिमान् दण्डिसयोगादित्यादौ तद्दण्डाव-
 च्छिन्नानधिकरणत्वमादाय दण्डिसामान्याभावस्य प्रतियोगिवै-
 धिकरण्येऽपि न क्षतिः तत्तद्दण्डावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वमादाय शेषवारणाय तत्र परम्पर्यासम्बन्धेन दण्ड-
 त्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तत्सयोगत्वं
 तद्वद्विभागविशिष्टप्रतियोगिविषयकमात्रमाने सयोगत्ववद्वि-
 दिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ससर्गतया भाने माता-
 भावात्तत्सयोगत्वतद्वद्विभागवच्छिन्नानधिकरणत्वेऽपि हेतुमतो न
 क्षतिः सयोगत्ववद्विभागवच्छिन्नप्रतियोगिताया घटत्वाद्यवच्छिन्नव-
 न घटो नास्तीत्याभावपुद्गी ससर्गतया भानोपगमे भ्रमातिरूपितत्वेन
 प्रकाश्या विशेषणीया विशिष्टसत्तावान् जातरित्यादी विशिष्टसत्ता

त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकविशि-
ष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमति सत्त्वाभातिव्याप्तिः य-
द्वित्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावायप्रतियोगि-
तासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकैघटत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्व-
स्य हेतुमति सत्त्वात्सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थकता एक-
मात्रवृत्तिसाध्यकस्थले साध्यनिष्ठप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्र-
कारतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं न हेतुमत इति साध्यवृत्ति-
तथाधिपप्रतियोगिताया अप्रसिद्धा न पूर्वोक्तलक्षणे प्रतियोगिव्य-
धिकरणत्वं निवेशितम् यद्वित्वादिना उभयाभायमादाय दोषस्तु पू-
र्णवदेव धारणीय इति । परंतु यदि घटत्वेन यद्विनास्ति यद्वित्वेन घटो
नास्तीत्यादौ यद्वित्वघटत्वादिरूपसमानाधिकरणधर्मस्यापि प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं भासते अन्यथा तादृशप्रतीतौ प्रतियोगिनि तत्त-
द्धर्माणामुपलक्षणतया भावेन तादृशिष्टैवशिष्टानवगाहितया तन्नि-
र्विकल्पकानन्तरमप्युत्पत्त्यापत्तेः न च यद्वित्वघटत्वादेः प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वावगाहने तन्निर्विकल्पकानन्तरं तादृशाभावबुद्धिरित्यैव
प्रतियोगितावच्छेदकतया यदवभासते तन्निर्विकल्पकानन्तरमेवामा-
यप्रत्ययानुपगमादिति वाच्यं यद्वित्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं तथाधि-
धप्रत्ययोपगमे विशेषाभावेन तदुत्तरं यद्वित्वाद्यंशे प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वावगाहियद्विनास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावप्रत्ययस्यापि स्वीकारापत्तेः एवं स्वातन्त्र्येण प्रतियोगि-
तावच्छेदकताधिपयकामावबुद्धौ प्रतियोगिनि प्रकारस्यापलक्ष-
णतया भानोपगमे यद्विमाति यद्वित्वेन द्रव्यं नास्तीति प्रतीत्याप-
त्तिः । यस्तु प्रतियोगिप्रकारविरुद्धधर्म एव स्वातन्त्र्येण प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वं भासते इति नियमात्र तदापत्तिरिति । तत्र तथा-
सति इदादौ यद्वित्वेन किमपि द्रव्यं नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः ।
न च प्रतियोगित्वे प्रतीतिप्रकारीभूतधर्मान्यूनवृत्तित्वभाननियमात्
पर्वतादिबृत्तिवद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया द्रव्यत्वान्यूनवृ-
त्तित्वाभोक्तापत्तिरिति वाच्यं यद्वित्वेन द्रव्यं नास्तीति शब्दज्ञ-
योधे प्रतियोगिताया द्रव्यत्वान्यूनवृत्तित्वभासकामावात् । न च
संसर्गतया भासमाने यद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वे द्रव्यत्वान्यून-
वृत्तित्वस्य संसर्गतावच्छेदकतया भानमाकाङ्क्षाबलादेव सम्भव-

तीति वाच्यम् अन्यूनवृत्तिवस्य नानापदार्थघटितस्य संसर्गघटन-
या माने मानान्तरविरोधेण स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वमानोपगमस्य-
योचितत्वात् इत्युच्यते तदा व्याप्यवृत्तितानिवेशपक्षे वा-
त्थादेव्याप्यवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नवह्व्याचभावप्रतियोगितावच्छेद-
तामादायासम्भवप्रसक्तिरित्यालोच्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनि-
वेशनमनुमत्तार । तदर्थश्च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाधिकर-
णवृत्तित्वमेष तथा सत्यपि हेतुमतो घटत्वादिविशिष्टान-
धिकरणतया वह्नित्वादिना घटाद्यभावमादाय दोषप्रसक्त्या सामा-
नाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यसम्भवात् न च प्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगितावच्छेदकताकमेवत्वं तथा च संयोगत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटा-
दिमज्जेदमादाय संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यार्थस्य
भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां प्रकृतप्रतियोगितासामानाधिकरण्य-
निवेशनेन सामञ्जस्यात् । न च (१) परे स्वित्यादिनाभिहितवैयधि-
क्य एव पर्ययसानमिति घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्यापि
प्रतियोगिवैयधिकरण्यपस्या वह्नित्वादेस्तप्रतियोगितायां सामाना-
धिकरण्येतावच्छेदकताव्याप्तिरिति वाच्यं व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकमेवान्मुपगमेनैवांकापरसम्भवाद्
घटत्वेन पटत्वात्तेत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटात्यन्ताभावस्यैव वि-
षयतापगमात् प्रतियोगितावच्छेदकं सामानाधिकरण्येन
पत्रावच्छेदकं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताक एव न
भेदो निषेधः (२) । अथैवमपि घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्व्याचभावस्य
घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटादिमज्जेदमादाय घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटादि-
व्यधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिर्दुर्धरेवेति

(१) न च घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्यापि घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटादिमज्जेदमादाय प्रतियोगि-
यधिकरण्ये दुर्धरे तादृशनिषेधवत्त्वादिनेति प्रतियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटादि-
वह्नित्वादिनेति प्रतियोगिताव्यधिकरण्यघटत्वादेरेव तत्त्वतावधिकरण्यव्याप्तिरित्येदं प्रति-
रन्तेनावच्छेदकतायास्तद्व्याप्यतायां प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नप्रघटाद्यवच्छिन्नप्रघटा-
तामगमनादेरवच्छिन्नप्रघटाद्यवच्छिन्नप्रघटाद्यवच्छिन्नप्रघटाद्यवच्छिन्नप्रघटाद्यवच्छिन्नप्रघटा-
नधिकरण्येन वच्छेदकतया प्रमादित्येति वाच्यम् । इति १ पुस्तके पाठान्तरम् ।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकतायाधिकरण्येन वाच्येदकता तादृशवच्छेदकताकमेवेति-
रन्तेनावच्छेदकता निषेध इति १ पुस्तके पाठान्तरम् ।

चेन्न सामानाधिकरण्येन प्रतियोगितायामवच्छेदकं यद्य-
 त्तदवच्छिन्नतत्समानाधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदस्यैव नि-
 घेशनीयत्वात् । अथ घटित्वादिना घटाभावस्य यदि घटत्वा-
 दिकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदा घटादिमति तादृशाभावासत्त्व-
 प्रसङ्ग इति बहिर्व्यवहृत्वाद्योरेवावच्छेदकतापर्याप्तिरुपगन्तव्या
 तथा सानवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणपरतया
 व्याख्ययैव तादृशाभावप्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेः सा-
 मानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमशक्यवारणमेवेति चेन्न प्रति-
 योगिविशेषणतापन्नतदनापन्नयोरवच्छेदकतावैलक्षण्येन प्रत्ये-
 कमेवावच्छेदकतापर्याप्तेः पर्याप्तिविषयमात्रेण प्रतीकारास-
 म्भवात् सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यं तदपि प्र-
 तियोगिविशेषणतापन्नस्य यादृशं विलक्षणमवच्छेदकत्वं तत्प-
 र्याप्त्यनधिकरणत्वलाभायैव यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकाभावस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टविरोधित्वोपगमे-
 तोक्ताभावस्य घटादिमति वृत्तौ बाधकाभावात् । अस्तु वा विलक्ष-
 नावच्छेदकतात्वेन प्रत्येकं पर्याप्तयोरप्यवच्छेदकतयोस्तत्तत्प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वत्वेनानुगतयोः समानाधिकरणव्यधिकरणधर्म-
 द्वये पर्याप्त्यन्तरं तादृशानुगतरूपायच्छिन्नपर्याप्त्यधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नस्यैव वाभावविरोधितेति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य
 प्रतियोगिमति सत्त्वोपपत्तिः । एवं च इदमेवबहिर्व्यवहृत्वाद्यो-
 रवच्छेदकतामादाय पर्याप्तिनिवेशव्यावृत्तिप्रदर्शनं समानाधिकर-
 णधर्मस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित-
 नवच्छेदकत्वपक्षीयव्यावृत्तित्ववदितलक्षणाभिप्रायेणेति घटन्ति ।
 अव्यभिचारिसम्बन्धरूपता अवयवशक्त्या अव्यभिचारिसम्ब-
 धपदप्रतिपाद्यता तथा च पूर्ववच्च तत्पदस्य पारिभाषिक-
 तेतिभावः । ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्ति-
 त्वरूपस्य व्यभिचारपदार्थस्य तच्छरीरे ऽनिवेशात्कथमेवमि-
 त्यत आह हेताविति । यथा हेत्वन्वयिसाध्यतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारः तथा साध्यतावच्छेद-
 कान्वयिनो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः सामानाधि-
 करण्येनावच्छेदकत्वस्यापि तथात्वादित्यर्थः । बहिर्धूमस्य व्य

मित्रारीत्यशमावयद्वृत्तित्वं व्यभिचारपदार्थः । तदेकदेशे चा-
 भावे पक्ष्यर्थप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः प्रति-
 योगितायां चाधेयतासम्बन्धेन धूमस्यावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन धू-
 मविशेषणतापन्नधूमत्वस्यान्वय इति धूमत्वावच्छिन्नधूमाभाव-
 द्वाचित्वस्यामः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्तर्भावेन, न
 व्यभिचारपदार्थता शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् । साध्यवाचकपक्षैव-
 र्थापाताच्च । एवं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सामाना-
 धिकरण्येनावच्छेदकत्वं व्यभिचारपदार्थः । सामानाधिकरण्ये च
 व्युत्पत्तिवैशिष्ट्यात्प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यापि वह्नैर्निरूपकत्वसम्ब-
 धेनान्वयः बहुधाद्यन्तर्भावेनैव वा शक्तिः धूमपदं लक्षणया
 धूमत्वपरम् । आधेयत्वं पक्ष्यर्थः अन्यथैवावच्छेदकत्वे निरूपक-
 त्वमिन् प्रत्ययार्थः । तथा च धूमत्वनिष्ठत्वसमानाधिकरणाभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकतानिरूपको वह्निरित्यन्वयवोधः । यद्यपि
 लाघवरूपपिनिगमकसत्यादभावयद्वृत्तित्व एव व्यभिचारपदार्थ-
 त्विकल्पनमुचितं तथापि ज्ञेयत्वं वाच्यत्वस्याव्यभिचारित्वा-
 मागिकन्यपह्नासानुरोधादुपदर्शितगुरुत्वस्यापि व्यभिचारपदार्थ-
 र्थत्वमाद्यप्येकं तत्र वाच्यत्वाभावाप्रसिद्ध्या तदभावयद्वृत्तित्वा-
 भावयोधासम्भयान् उक्तरूपस्य व्यभिचारपदार्थत्वे व्यभिचार-
 स्वाभाव्यो दृश्यव्यभिचारमित्यव्ययीभावाधयणात् । ज्ञेयत्वसमानाधि-
 करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमस्यव्यभिचारपदार्थः । इन् प्रत्य-
 यार्थो निरूपकत्वं वाच्यत्वपरं वाच्यत्वत्वपरं पक्ष्यर्थेवाधेयत्वं
 तथा च वाच्यत्वनिष्ठत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानव-
 च्छेदकतानिरूपकं ज्ञेयत्वमित्यन्वयवोधः । अर्धयमव्यव्यभिचारि-
 त्वम्यन्वपदेनोक्तव्याप्तेः कथं आहः न चाव्यभिचारित्वं तादृ-
 शाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्यवपरं सम्बन्धश्च तदाध्रयमा-
 मानाधिकरण्यमिति तल्लभ इति वाच्यं वह्नित्वं धूमाव्यभि-
 चारित्वप्रयोगमात्रान् उक्तधर्मोपपत्त्याव्यभिचारपदसमर्पितत्वाद्दे-
 शप्रत्ययस्याध्रयवावोपपत्त्यान् अव्यभिचारपदार्थान्वयितावच्छे-
 दकं यद्वृत्तं तदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे-
 दकत्ववोपपत्त्याया व्युत्पत्तिमिद्वयान् साध्यतावच्छेदकत्वाव्य-
 भिचारित्वार्थे हेतुगमानाधिकरण्येयादृश्यामधीधेयाशक्यता-

हेति चेन्न अव्यभिचारिसम्बन्ध इत्यस्य अव्यभिचारिहेतुनिष्ठं सा-
ध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एवं च साध्यतावच्छेदकानिष्ठस्वसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतानिरूपकहेतुनिष्ठसाध्यसामा-
नाधिकरण्यमिति पर्यवसितम् उक्तलक्षणस्याप्यत्रैवार्थं तात्पर्यं न
तु यथाश्रुतविशेषणविशेष्यभावे तदापन्नस्याव्यभिचारिसम्बन्ध-
पदेन बोधयितुमशक्यतया पारिभाषिकताया दुर्वारत्वात् । न च
यदुपावच्छिन्नस्य यस्य व्याप्तित्वं तदन्यरूपेण तस्याव्यभिचा-
रिसम्बन्धपदार्थत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् एवं सति साध्या-
भाववद्वाचित्यमात्रस्य व्यभिचारपदार्थत्वेऽपि व्यतिरेकिसाध्यको-
क्त्यासंख्यमित्यव्यभिचारिसम्बन्धरूपतोपपत्तेरुक्तधर्मस्य व्यभिचारपदार्थ-
त्वव्यवस्थापनानुपयुक्तत्वात् । उक्तलक्षणेऽपि साध्यसामानाधिकर-
ण्यमन्तर्भाष्याव्यभिचारिसम्बन्धरूपताया व्यवस्थापयितुं शक्य-
त्वात् । साध्यसामानाधिकरण्यानन्तर्भावेऽपि प्रतियोगिसमानाधि-
करणस्वसमानाधिकरणनिरुक्तपादभावकत्वरूपपर्यवसितपूर्वलक्ष-
णार्थस्याव्यभिचारिसम्बन्धरूपतासम्भवात् ॥

(दी०) अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्याप्तधिकरणत्वं तेन वि-
शिष्टवद्भवभावस्य हृदत्ववद्विज्ञोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वेऽपि बह्वित्वस्य न क्षतिः सत्त्ववति गुणादौ सं-
योगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छे-
दकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यं भवति
च गुणवद्गुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव
संपोषत्वमित्याहुः ॥

(शा०) अवच्छेदकत्वमिति अनवच्छेदकमित्यत्र यदवच्छेदक-
पदं तत्तात्पर्यविपर्यावच्छेदकत्वमित्यर्थः । तत्पर्याप्तधिकरणत्वं
पर्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकतावत्त्वं तथा च पर्याप्तिसम्बन्धेनाव-
च्छेदकत्वावच्छिन्नस्य मेदोऽनवच्छेदकपदेन विवक्षित इति
भावः । विशिष्टवद्भवभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि बह्वि-
त्वस्तेत्यन्यः । महानसीयत्वादिविशिष्टवद्भवभावस्य प्रतियो-

गिनायां महानसीयस्त्रसहितवह्निम्यस्यावच्छेदकत्वेऽपि प्राप्-
 यतासम्यग्धेनावच्छेदकनावदन्यत्वस्य षड्विधे दुर्लभत्वादि-
 ति भावः । प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्मान्तरसहितवह्निम्यावच्छिन्न-
 भावमादाय दोषं प्रदर्श्य प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्मस्यैव प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वं प्रतीयत इति नियमान्म्युपगन्तुर्व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नभावादिनाः प्रतियोग्यवृत्तिधर्मसहितप्रतियोगिवृत्तिधर्म-
 पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकां उभाधो ऽस्तीति व्युत्पादनाय
 तादृशाभावमादायापि दूषणं दर्शयति हृदयेतिताउभयावच्छिन्नभावा-
 प्रतियोगिनावच्छेदकोभयघटकप्रत्येकस्यावच्छेदकताया अभ्याहत-
 स्वादिनिमात्रः । न हनिरिति अवच्छेद्याध्यायिशेषणमायापन्नेषु तद-
 भापन्नेषु पर्याप्तं यदवच्छेदकत्वं पर्याप्तिसम्यग्धेन तदवच्छिन्नमेदस्य
 सत्पर्याप्त्यनवच्छेदकप्रत्येकभाववृत्तिधर्मावच्छेदेन सत्प्राद्वह्निम्यादे-
 स्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य घटत्वाद्यवच्छिन्ने घटपदोभ-
 यत्वाद्यवच्छिन्नमेदयन्निष्प्रमूहत्वादितिमात्रः । न च षड्विनिष्ठद्वन्द्व-
 यद्विन्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येन यदवच्छेद-
 कत्वं तद्वह्नि उभाधो पर्याप्तं हृदयस्य व्यधिकरणतयावच्छेदकत्वा-
 दिति कथं षड्विधस्य तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नान्यन्यनिर्वाह-
 इति याच्यं यतः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकमित्यस्य उत्तर-
 तियोगितानमानाधिकरणवृत्तिरुत्तरप्रतियोगितावच्छेदकत्वं त-
 दवच्छिन्नमेदद्वयान्वयः इत्थं च हृदयवह्निषोभयावच्छिन्नप्रति-
 योगितायाः सामानाधिकरण्यस्यैकमेवावच्छेदकत्वम् उभयपर्याप्तं
 तदवच्छिन्नमेदो षड्विधे ऽप्याहत पथेति । ननु संयोगादिसाम्यकस-
 र्वेतायप्यातिशारणाय तदभावाभ्यावर्तकप्राप्यवृत्तिग्यादिनिर्गो-
 प्योपादाने तासांम्यकसत्त्वादिरूपमिचारिहेतायतिव्याप्तिप्रसङ्गः
 समाधानरस्येयं लक्षणघटकत्वादित्याहूय म्यमिचारिहेतुकत्व-
 छे संयोगाद्यभावस्य कस्तनघटकत्वमदर्शनेन परिहरति सत्त्वयती-
 ति । अप्याप्यवृत्तिरित्युपलक्षणं प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेत्यपि बोध्यम् ।
 अयं भावः । अप्याप्यवृत्तिरमत्र नावच्छिन्नवृत्तिराम्यत्वं न ता-
 दममानाधिकरणाभावाप्रतियोगिभ्यसामान्यामात्रा प्रतियोगि-
 व्यधिकरणत्वं च न प्रतियोग्याधिकरणावृत्तिर्यं किं त्वनवच्छिन्ना-
 विद्यत्वं स्वाधिकरणमिदं विद्विष्यतिविद्याभावाप्रतियोगित्वं वा

व्याप्यवृत्तित्वं प्रतियोग्यभावधिकरणवृत्तित्वं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यं संयोगाद्यभावसाधारणं हेत्वधिकरणे तथात्वस्य विवक्षितत्वात्सदेतुसंयले न तादशामावस्य लक्षणघटकता तत्र गुणादेहेत्वनधिकरणत्वात् सत्त्वादेहेतुकसंयले तस्य हेत्वधिकरणतया तत्र व्याप्यवृत्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणश्च साध्याभावो लक्षणघटक एवेति वक्ष्यमाणमेति सिद्धान्तलक्षण इत्यादिः । तद्वच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् इहापि परलक्षणेऽपि योध्यं विवक्षणीयम् । धर्म्या लघुरूपसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरिति भावः तथा च संयोगादिरूपसाध्याभावस्य व्याप्यवृत्तिर्यादिरूपविशेषणेन व्यावर्तनेऽपि न क्षतिः व्याप्यवृत्तभावात्तरप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वाद्वा सत्त्वेन तद्वच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्यप्रसङ्गेरिति यथाश्रुताशयोऽयमस्म्यते स च न सङ्गच्छते सत्तावान् आतेरित्यादौ सत्तात्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाप्यनतिरिक्तवृत्तितायाः सत्त्वात्तत्साधारणतयाव्याप्तेर्वाटनाय स्पष्टिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वरूपसदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैव विवक्षणीयतया तद्वटकाभावे व्याप्यवृत्तिवनिवेशे प्रयोजनविरहेण संयोगादिसाध्यकसङ्गैतौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगत्वादेर्निष्कानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादिसाधारण्यविरहेणव्याप्यनवकाशेन हेतुसमानाधिकरणाभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशनवैयर्थ्यात् ॥ च स्पष्टिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणादाने संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावापिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं तादृशधर्माप्रसिद्धिः तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसकलधर्मावच्छिन्नाभावमेव संयोगेनाभाधानां केवलान्ययित्वादिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वावधारणस्यावश्यकतेति वाच्यं संयोगाद्यभावव्यावर्तकस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यतरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य निवेशने संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो

गुणादीनामेष व्याप्यवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति तादृशमात्र
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विदिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशमात्रप्रतिषे
धित्वानवच्छेदकं तादृशधर्माप्रसिद्धिवादवस्थ्यात् प्रतियोगितयो
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं परित्यज्य एकसम्बन्धाव
च्छिन्नस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नस्य वा विशेषणत्वप
क्षस्येतादृशमवर्तयतया व्याप्यवृत्तिरविशेषणरूपेणैव द्रव्य
रत्नात् तन्मादृश्यमाणं चेति अन्यस्याभावे व्याप्यवृत्तिर्यादिवि
शेषणं न देयमेव तद्वदनेऽपि सयोगतादृशै द्रव्यवसमानाधिक
करणाभावाप्रतियोगिनीयशक्तिमात्रावच्छेदकविच्छेदनाप्यप्र
सक्तोऽप्याशयः । ननु पारिभाषिकावच्छेदकस्य शरीरानिदिष्टस्य
विदिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशं व्याप्यवृत्तिरविशेषणमात्रद्वयम् अ
न्यथा तुल्ययुक्ता मत्तादिहेतुकेऽपि कपिसयोगतादृशं पारिभाषि
कावच्छेदकत्वानिर्वाहादिति हेतुमन्निष्ठतादृशेऽपि तद्विशेषणमात्र
द्वयम् अन्यथा ज्ञानमेवित्याशङ्का मत्तादिहेतुकस्थले गुणत्वाद्यव
च्छिन्नमात्रप्रतियोगिताया पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सयोगता
दृशं प्रदर्शयं पारयति भवति चेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नमात्राणां
व्याप्यवृत्तित्वामधानं च सयोगप्रतिषिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशं
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वसूचनाय जन्यद्रव्येष्टुपात्तिफलावच्छे
देन गुणत्वाद्यवच्छिन्नमात्रावस्थं नवीनेरभ्युपगमात्तन्मते गुणत्व
स्य सयोगप्रतिषिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वं न सम्भवतीति गुणावृत्तित्वानुष्ठानं सयोगी गुणत्वस्यैव
ति मत्तादिर्यादौ गुणावृत्तित्वं न विदिष्टहेतुममनाधिकरणा
भावाप्रतियोगितावच्छेदकमन्ता सयोगादिसाध्यकप्यनिवारिमात्रे
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमुपाश्रयं सयोगप्रत्ययं पारिभाषिका
वच्छेदकत्वं सम्भवति तादृशधर्ममाह द्रव्यमात्रसमवेदन्येति ॥

प्रगल्भस्य लक्षणद्वयमेकदाप्येव दूषयितुमुपन्यस्यति साध्यताव
च्छेदकविदिष्टयादि ॥

(श्रीः) माध्यनावच्छेदकविदिष्टमाध्यमायानाधिरर
णावच्छेदकसमानाधिकरणमाध्यामारचनम् । यत्समा
नाधिकरणमाध्यामारचनपाया माध्यवत्ताद्वाननतिवन्तत्वं ना

स्ति तच्चैवाव्याप्तिरिति तु न युक्तं सर्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात् ।

(भा०) विशिष्टाभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावरूपः उभयाभावस्तु परस्परसम्बन्धेन द्वित्वमाव इति मतेनेदं लक्षणम् अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि तादृशाभावमादाय लक्षणसम्बन्धसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिरितिग्रन्थानुत्थितेति बोध्यं साध्याभाषो वा पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या साध्यव्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारुण्यं ग्राह्यम् । अवच्छेदकत्वमिहानतिरिक्तवृत्तित्वं न तु स्वरूपसम्बन्धाविशेषः यथोक्तधर्मयोस्तादृशावच्छेदावच्छेदकभावे मानाभावात् स्वपदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुपरं तथा च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तिर्यद्वर्गविशिष्टसमानाधिकरणसाध्याभावत्वं तद्वर्गवत्त्वं व्याप्तिरिति तत्समुद्देशार्थः । सङ्केतौ साध्यासमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य हेत्वसमानाधिकरणत्वनियमात्तादृशासाध्याभावत्वं साध्यसमानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तीति लक्षणसमन्वयः व्यभिचारिणि तादृशसाध्याभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणतया तदतिरिक्तवृत्तयेव तदिति न लक्षणसमन्वयः । गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति । साध्याधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन योर्ध्वं तेन संयोगादिना धूमादेरभावस्य धूमादिमति स्थाययवे वृत्तापि नातिव्याप्तिः द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वोपादानं तद्विशिष्टाधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन योर्ध्वं तेन धूमादिसमवायिनिष्ठबहुत्वाद्यवच्छिन्नप्रवृत्त्याभावस्य वृद्धादिसामानाधिकरण्यधिरहेऽपि न क्षतिः साध्यहेतुसामानाधिकरण्यवटकवृत्तित्वद्वयं देशिकविशेषणतासम्बन्धेन योर्ध्वं तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ देशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वस्यावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन साध्यत्वमहाकालादिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावावटकमभावत्वरूपं विशेष्यं व्यतिरेकिसाध्यके साध्यासमानाधिकरणाभावसाधारणमिति विशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यस्यावृत्तित्वरूपं तदनतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटं तथापि यावन्तः स्यसमानाधिकरणसाध्याभावाः विशिष्टसाध्यसमानाधिकरणा इत्य-

यस्य विरक्षणोपपन्नो दोषः । अत्राप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यपि
 व्याप्तिः साध्यामात्रस्य साध्यवत्त्वपि वृत्तेरिति तु नाशङ्कनीयः । अ-
 मिचारनिरूपकधिकरणं यत्तदवृत्तिरावच्छिन्नाभावस्यापि साध्या-
 भावनया तस्य च साध्यग्रन्थवृत्तेः । यत्समानाधिकरणेति यदुप-
 शिष्टममानाधिकरणवत्त्वम् । तत्र तस्य गुणकर्मवत्त्वे सति सत्त्वा-
 न्यायोः सत्ताममानाधिकरणवत्त्ववत्त्वावच्छिन्नवत्त्ववत्त्वमावयनमात्र-
 साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः यद्धर्मावच्छिन्नज्ञान-
 नाधिकरण्यशतरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्ना-
 धिकरणं निरुक्तं तत्र योजनं च स्फुटमेव अधिकरणवृत्ति-
 त्वं च निरुच्छिन्नं ग्राह्यं नेन कपिसयोगी एतद्वृत्तादित्यादौ हे-
 तुसमानाधिकरणकपिसयोग्यावच्छिन्नकपिसयोग्यामात्रादिविषय-
 प्रमायाः अत्राप्यवृत्तिसम्बन्धान्निरुक्तकालानायाः साध्यवत्ताज्ञान-
 त्वबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः । प्रमायाः प्रमासामान्ये तेन व्यभिचारि-
 णि नातिव्याप्तिः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावव्यनः व्यभिच-
 रणधर्मावच्छिन्नसाध्यामात्रवत्ताज्ञानस्यापि विरंचित्यासङ्गेनापि
 लक्षणगमनासम्बन्धित्याः ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमासामान्य-
 निरुक्तं प्रमापदं च यादृक्प्रममिदमपरमत्वं उक्तप्रमात्मकज्ञानस्या-
 भावनादौ प्रमात्रेऽपि न क्षतिः साध्यवत्ताज्ञानपदं तत्सामान्य-
 रम्भं ज्ञानो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यामात्रवत्ताज्ञानस्य तद्वर्त-
 म्बन साध्यवत्ताज्ञानविराधित्वेऽपि न क्षतिः एव च साध्यपद-
 साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं ज्ञानं च स्वसमानधर्मितावच्छेदक-
 त्वेन स्वविशेषाभूतामात्रमात्रयोगितावच्छेदकसमर्पकत्वेन च वि-
 शेषातिथिः तत्र धूमराद्यवच्छिन्नसयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकभूमाद्यभाववत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानसामान्यान्तर्ग-
 तद्रूपवादिना धूमादिप्रकारक मिश्रधर्मावच्छिन्नावच्छिन्नधूम-
 त्यावच्छिन्नप्रकारक समवायादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकार-
 कं ज्ञानं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वात् कामिनीविहासादरेऽपि च ताद-
 र्यान्तमामान्याविरोधिनादित्यातर्नाशकाः । साध्यामात्रपदव्य-
 ष्यादिति । अत्र च साध्यतावच्छेदकविशिष्टमात्राधिकरण्या-
 वच्छेदकत्वमव्यापकनाशकसामानाधिकरण्यकत्वं तथा च साध्यता-
 वच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्यकत्वं यत्समानाधिकरणसाध्यामात्र-

व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं व्याप्तिरित्येतादृशार्थकत्वे प्रथमलक्षणे न सा-
ध्याभावपदवेवर्थं यत्समानाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वाभावरूपयत्समानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वात् यत्समाना-
धिकरणसाध्याभावनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपस्य य-
त्समानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्यातिरिक्ततया
तदुद्यत्तिलक्षणे यत्समानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्यानिवे-
शात्तदुद्यत्तिलक्षणसम्भवेऽपि प्रकृतलक्षणे वैयर्थ्यानवकाशात् एवं
यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमात्वव्यापकः साध्यवसाहानप्रतिय-
न्धकत्वाभावस्तत्त्वमित्येतादृशार्थकत्वे द्वितीयलक्षणेऽपि न तद्वैयर्थ्यं
यत्समानाधिकरणप्रमात्वव्यापकताघटकाभावाद्यत्समानाधिकरणसा-
ध्याभावप्रमात्वव्यापकतायामभावाच्चतस्यैव निवेशादित्यन्धधेयम् ।

(६१०) यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरो-
धित्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति । तच्च अनुमित्यविरोधित्वज्ञा-
नस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यवि-
रोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ॥

(१००) साध्याभाववतीति । यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपि-
तविषयितासामान्ये प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकताभावस्त-
त्त्वमित्यर्थः बहिमान् धूमादिन्यादौ हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्ववि-
शिष्टनिरूपितविषयिता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्ववि-
शिष्टविषयितैव सा च न बहुधनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तच्छा-
ल्लिहानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितापि तादृशी तद्वसाहानस्य च
व्यभिचारज्ञानविधया अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तादृशविषयिताया
धनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तिः यन्निष्ठत्वानुपादाने
धूमाद्यंशे बहिर्वायच्छिन्नबहुपभाववद्वृत्तित्वाद्यगाहिघ्नमनिष्ठबहुप-
भाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकत्वाद्वहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपादानं तथा
च भ्रमविषयचङ्कित्वेन बहुपभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुनिष्ठत्वाभा-
वाच्च दोषः यन्निष्ठप्रदार्थनिरूपितविषयितासामान्ये यन्नि-
ष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्य इति या यदुच्यते

तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूतित्वमेव यत्र
 समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूतित्वत्वेन भातं ता
 दृशज्ञानायहेतुनिष्ठतयाविधिसाध्याभाववद्भूतित्वविषयिताया अप्य
 नुमितिप्रतिपन्धकतावच्छेदकत्वादसम्भवोऽप्यातिर्येति साध्याभा
 ववद्भूतित्वव्यविशिष्टनिरूपितत्वं विषयिताविशेषणं तादृशमवि
 यिता च न साध्याभाववद्भूतित्वव्यविशिष्टनिरूपिता तादृशविषयि
 तानिरूपकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूतित्वस्य वि
 शेषणीभूतं यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूतित्वत्वं
 तद्विशिष्टत्वाभावात् न च तद्विशिष्टनिरूपितत्वं यदि तदवच्छिन्ननि
 रूपकताकृतं तदा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्
 भूतित्वस्य तद्विषयवृत्तावसत्त्वेऽपि तन्निष्ठाविषयितानिरूपकत्वे
 व्यधिकरणीभूतावच्छेदकत्वात् मविषयितायास्ताद्विशिष्टनिरूपि
 तत्वमक्षतमेव यदि च वस्तुपर्यायं यत्र तद्विशिष्टं तन्निरूपितत्वमेव
 तद्विशिष्टनिरूपितत्वं तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्भू
 तित्वव्यविशिष्टनिरूपितत्वमेवोक्तमविषयिताया अक्षतमिति कथं
 तद्यावृत्तिरिति याच्यं तदवच्छिन्नतदाश्रयनिष्ठनिरूपकताविषय
 ताया एव तथात्वात् तथाहि विशेषणीभूतधर्मान्तरविशिष्टेन व्या
 घर्त्यमानस्य विशेष्यस्य भावे विशेषणांशे प्रकारीभवन्त्यां व्यक्ती
 विशेष्यसम्बन्धितावच्छेदकताया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भावात् सा
 ध्याभाववद्भूतित्वरूपोविशेषणविशिष्टविशेषण निरूपकीभूय विषयि
 ताव्यावर्तने व्यावर्तकविषयस्याश्रयतया व्यावर्तकं परसाध्याभाव
 वद्भूतितात्वं नस्यापि निरूपकतावच्छेदकीभूय विषयिताव्यावर्तक
 त्वादुक्तमविषयितान्यावृत्तिः तद्यावर्तकविषयव्यावर्तकस्य तन्निष्ठ
 साध्याभाववद्भूतितात्त्वस्य तादृशविषयितानिरूपकतानवच्छेदकत्वात्
 तादृशविषयिताया लक्षणाघटकत्वात् एव चमविषयिताव्यावर्तक
 तयेव साध्याभाववत्तदसार्थकं तादृशविषयिताया उक्तक्रमेण हेतु
 निष्ठसाध्याभाववद्भूतित्वव्यविशिष्टनिरूपितत्वेऽपि हेतुनिष्ठाधेय
 ताव्यविशिष्टनिरूपितत्वानपायात् साध्याभाववदमनुपादायाधिक
 रणवृत्तितात्व्यविशिष्टनिरूपितविषयितानिवेदे वृत्ता समानाधिकर
 णधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववदधिकरणीयत्वमविषयितापारणेऽपि वृत्तिवि
 शेषणे तन्निष्ठरहेऽधिकरणे यत्र समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूतित्वमेव

मस्माद्विषयतादारणासम्भवात्साध्याभावांशलिपेशस्यापि सार्धक्यात् ।
 च तावत्पर्यन्तनिवेशेऽपि यद्विवावाच्छिन्नवद्बुधभावत्वेन व्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववद्बुधभावप्रवृत्त्या तादृशाभाववद्बु-
 नित्वावगाहि यज्ज्ञानं तदीयतादृशसाध्याभाववद्बुद्धित्वाविषयितापि
 साध्याभाववद्बुद्धित्वविशिष्टनिरूपितैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताको यः साध्याभावस्तद्वद्बुद्धित्वस्यैव तत्र विशेष-
 णतया भानासद्विशिष्टत्वस्य च तादृशज्ञाननिष्ठविषयितानिरूप-
 कसाध्याभाववद्बुद्धित्वे सत्त्वादिति तदोपतादयस्यमिति
 वाच्यम् । अभाषांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-
 म्यन्धेन साध्यप्रकारकस्यमिचारज्ञानमेवानुमितिविरोधि यत्र
 च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावे साध्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्यन्धेन साध्य प्रकारस्तादृशज्ञानविषय-
 घटकस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्यन्धेन सा-
 ध्यविशिष्टस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्राप्तिश्चा तादृशज्ञान-
 विषयिताया विशिष्टनिरूपितत्वासम्भवात् न चैवमपि समाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-
 द्यविशेषिताधिकरणवृत्तित्वावगाहिनः समानाधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावांशे भूमरूपज्ञानस्य विषयिताया व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभाववद्बुद्धित्वाविशिष्टनिरूपितत्वात् समानाधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिताधिकरणावेवविषयितानिरूपिताधे-
 यत्वविषयतात्वेन च प्रतियन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति
 वाच्यम् । हेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावत्वविशिष्टविष-
 यितायां प्रतियन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्, उक्त-
 श्रमे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयितायास्तादृशवि-
 शिष्टनिरूपितत्वाभावेन तस्या एव च प्रतियन्धकतावच्छेदकत्वा-
 नाव्याप्यनयकाशात् । अथ यत्र ज्ञाने हेतुसामानाधिकरणतया
 भासमाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसाध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसम्यन्धेन साध्यस्यैका प्रकारता
 तादृशज्ञानीव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयितायां साध्यताव-
 च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्यन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिर-
 रूपितत्वस्य विषयीभयदभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकत्यासम्भवेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-
म्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धविषयितानिरूपकविषयितात्वेनानुमि-
तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चाक्षतत्वादव्याप्तिर्दुर्वारयेति चेत्,
तादृशसमस्याग्रामाणिकत्वात् ग्रामाणिकत्वे च संसर्गविषयि-
ताद्वयानिरूपकत्वेनाभावविषयिताया विशेषणीयतया सामञ्जस्या-
त् । अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य विषयितानिरूपकतया
लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्धस्य सम्बन्धविधया लक्षण-
घटकत्वमापश्यकं, स च सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वरूपः, व्यधिकरणघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरू-
पश्चाननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केवलान्वयिनि साध्यविशेषि-
ताभायस्यैवाप्रसिद्धिः, व्यतिरेकिसाध्यकसङ्केतो च तादृशदेतुस-
मानाधिरूपाभावाप्रसिद्धिरित्यसम्भवध्वरमस्य निवेशे च सर्वत्र
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकधर्माणां चोपलक्षणी-
भूतेन केन चिद्रूपेणानुगमस्य तेन रूपेण तेषां निवेशो न सम्भ-
वति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धघटकतया भाना-
सम्भवात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताया
एव सम्बन्धतया निवेशापाननुगमनिबन्धनोक्तदोष इति वाच्य-
म् । अवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताविषयकाभायज्ञान-
स्य प्रतियोगिमत्त्वज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञानाविरोधिनः प्रतियो-
गिविशेषिताभायज्ञानस्य चानुभवविरुद्धतयावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वाविशेषितप्रतियोगिताया संसर्गतयाभावात् । न च स्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवा-
भावो निवेद्यः, ॥ साध्यविशेषितः, यद्वित्यादेना घटाद्यभाव-
एव घट्टादिसाध्यकधूमादिदेतुकरूपले लक्षणघटक इति वा-
च्यम् । प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यके तादृशाभावाप्रसिद्धेः एवं
स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन यद्वित्यादिविशेषितं यद्वि-
त्यादिना घटादेरभावे भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगिताया
षाधितवहपादिनिष्ठत्वस्य भानं तादृशज्ञानीयामावविषयिताया
उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावानिरूपिततयानुमि-
तिविरोधितया चानुरूपसेर्दुर्वारत्वात् स्वावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्व

विशिष्टप्रतियोगितानिवेशे च सर्वत्र सद्देहावप्रसिद्धेः, एवं प्रति-
योगिविशेष्यतापन्न एवामावे प्रतियोगिपारतन्त्र्येण समानाधि-
करणधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वं
प्रामाणिकं न तु प्रतियोगिविशेष्यतानापन्ने वह्निर्नास्ति वह्नि-
त्वेन घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः, न तु वह्नित्वेन नास्तीति तथा-
च विशिष्य प्रतियोग्याविशेषितस्वोकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदक-
विशेषितस्याभावस्य विपरित्यक्तरूपकतया निवेशो न सम्भ-
वत्येवेति । मैवं प्रतियोग्यादिविशेषिताभावीयत्वेन विशिष्टनि-
रूपिताविपरिता लक्षणे न निवेश्यते, अपि तु स्वनिरूपकहेतुसमाना-
धिकरणाभावाभिप्राये यः सम्बन्धस्तत्प्रतियोगिसाध्यनिष्ठतरसम्बन्धा-
वच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकतावच्छेदकतात्वेन, यत्र हेतुसमानाधिक-
रणप्रत्ययवच्छिन्नबहुपभावे वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्ब-
न्धेन बहुधादेः साध्यस्य प्रकारता तादृशज्ञानविपरित्यागनिरूपकभावा-
भिप्राये न निरूपकनिरूपकतावच्छेदकसम्बन्ध इति ताद्विपरित्या-
ग्युदासः यत्र वह्नित्वावच्छिन्नघटाभावे तन्निष्ठवह्नित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वमेव धत्तेः सम्बन्धतया भासते तत्र तत्सम्बन्ध-
भातेयोगो न वह्निरपि तु घट एवेति साध्ये चास्त्यतस्तत्सम्ब-
न्धप्रतियोगित्वनिवेशात्तादृशप्रानीयाभावाविपरित्याग्युदासः साध्य-
निवेशाद्यत्र वह्नित्वेन घट एव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धानुयोगिनि वह्नित्वावच्छिन्नघटा-
भावे प्रकारस्तादृशप्रानीयाभावाविपरित्यागस्तत्सम्बन्धप्रतियोग्य-
वच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽप्यनुमितिर्विरोधित्वेऽपि च न दोषः,
यत्र घटत्वावच्छिन्नबहुपभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमे-
व वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन धत्तेः संसर्गतया भा-
सते तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमाना-
धिकरणाभावाद्युयोगिको यद्दर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्ट-
सम्बन्धस्तद्दर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्बन्धावच्छि-
न्नसाध्यनिष्ठनिरूपकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमिति साध्याभावाद्-
वृत्तिरूपविपरित्यक्त्यस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रवेशादतिरिच्यति-
रतो विपरित्याग्यन्तनिवेशनं हेतुनिष्ठसाध्याभावाद्दृष्टित्वात्विशिष्ट-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकविपरित्याग्यभावाविपरित्यागे साध्यप्र-

तियोगिकाभावमात्रनिवेशे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगिता-
यां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहिना एव ज्ञानस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकतया तदघटिताविषये प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता-
या अपर्यातेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशश्च न
सम्भवतीति तदुपेक्षितं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बु-
ध्त्वविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावादतिव्याप्तिस्त-
सामान्य इत्युक्तम् । प्रकृतानुमितिपदं प्रकृतानुमितिसामान्यत्वा-
न्मन्वया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बुध्त्वविषयिता-
भावविषयकसमूहात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्यस्य हेतुनिष्ठतादृशसाध्याभाववद्बुध्त्वविषयितायामपि स-
त्यारसहेतावपि लक्षणगमनासम्भवात् । एवं प्रकृतैत्यनुपादाने
कामिनीजिज्ञासादौ प्रसिद्धा धानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकता तद-
वच्छेदकत्वाभावां धूमाभाववद्बुध्त्वविषयितायामक्षत एव तद्वि-
षयकज्ञानस्यापि अग्राह्यकान्यसाध्यकान्यसंसर्गकानुमित्यप्रति-
बन्धकत्वात्ततः प्रकृतैति तत्साध्यकतद्देनुकतरसंसर्गरूपम् । तदे-
तुनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बुध्त्वविषयितायां
अनुमितिप्रतिबन्धकस्वरूपासिद्धादिज्ञानबुध्त्वविषयितादसम्भ-
वतो यदिष्टसाध्याभाववद्बुध्त्वविषयितासामान्यस्यानुमितिप्रति-
बन्धकबुध्त्वविषयिताभावमुपेक्ष्य निरुक्तविषयितासामान्ये अनुमितिप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावरूपान्तानुधावनम् अवच्छेदकत्वं च ह्य-
रूपमन्वयविशेषः न च धूमाभाववद्बुध्त्वविषयित्वेन घटादिविष-
यकज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतया धूमाभाववद्बुध्त्वविषयि-
तादिविषयिताशास्त्रिज्ञानन्येन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यासम्भवात्ता-
दृशविषयितायां प्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकन्यासत्वेनानिप्यामिरिति धार्यं धूमाभाववद्बुध्त्वविषयित्वप्र-
कारितानिरूपितविषयिताशास्त्रिज्ञानन्येन समसाधारणप्रतिबन्ध-
कताकल्पनसम्भवान् तदृशविषयितात्वेन धार्यधूमाभाववद्बुध्त्व-
विषयितादिविषयितायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्या-
क्षतन्यान् न धर्मं समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बु-
ध्त्वविषयितायां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बुध्त्वविषयितायां व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बुध्त्वविषयितायां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बुध्त्वविषयितायां व्य-

पयितायाः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपितत्वात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविपयितानिरूपिताधिकरणविपयितानिरूपिताधेयत्वविपयितात्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति वाच्यं हेतुसमानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावत्वाविशिष्टनिरूपितविपयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षणीयत्वात् उक्तस्य च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविपयितायास्तादृशविशिष्टनिरूपितत्वाभावेन तस्या एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनाव्याप्यनवकाशात् न चैवं हेतुसमानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव यत्र हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावत्वाभ्यां भानं तादृशमविपयिताया हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितत्वात् । समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावच्छिन्नविपयितात्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकताव्याप्तिरिति वाच्यम् । अनुयोगिताद्वयावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तादृशविपयिताया निवेदनीयत्वात् । अथ यत्र ज्ञाने हेतुसमानाधिकरणतया भासमाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्योपसम्बन्धेन साध्यस्य एका प्रकारता तादृशज्ञानीयव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाविपयितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य विपरीतपदभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वास्त्येनासम्भवेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यसम्बन्धविपयितानिरूपितविपयितात्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चासत्त्वात् अन्यासिद्धिर्वावेति चेत् तादृशमस्याग्रामाणिकत्वात् ग्रामाणिकत्वे च संसर्गविपयिताद्वयानिरूपकत्वेन लक्षणघटकाभावाविपयिताया विशेषणीयतया सामञ्जस्यात् । अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य विपयितानिरूपकतया लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्धस्यापि सम्बन्धविधया लक्षणघटकत्वमावश्यकं स च सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकृत्वरूपो व्यधिकरणधर्मा-

घञ्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपस्यानुगत इति प्रथमस्य निवेशे केद
 लान्वायेति साध्यविशेषिताभावाप्रसिद्धिं व्यतिरेकसाध्यकसत्वेतौ
 घ तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्यसम्भव चरम
 स्य निवेशे च सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिं प्रतियोगिताव-
 च्छेदकधर्माणां चोपलक्षणीमूतेन केनचिदूपेणानुगमस्य निवेशो
 न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धविधयाऽभा-
 नात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताया एव स-
 म्यन्धतया निवेशात्मानुगमनिबन्धनो दोष इति वाच्यम् अव-
 च्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगित्वविषयकाभापज्ञानस्य प्र-
 तियोगिमत्ताज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञानाविरोधिनः प्रतियोगिधि-
 शेषिताभावज्ञानस्य चानुभवविरुद्धतया ऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वा-
 विशेषितप्रतियोगिताया सम्यक्तया ऽमानात् न च स्याच्चिन्न-
 प्रतियोगिताकत्वसम्यन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवाभावो
 निवेद्य न ॥ साध्यविशेषितः बहिःत्वादिना घटाद्यभाव एव
 बहुधादिसाध्यकस्थले लक्षणघटक इति वाच्यम् । प्रमेयत्वावच्छि-
 न्नसाध्यकस्थले तादृशाभावाप्रसिद्धि एव स्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकत्वसम्यन्धेन बहिःत्वादिविशेषिते बहिःत्वादिना घटादेरभावे
 भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगिताया धाधितस्य बहुधादि-
 निवृत्त्यस्य भान तादृशहानीयमावविषयिताया उक्तसम्यन्धेन
 साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावनिरूपिततया अनुमितिनिषिद्धितया
 चानुपपत्तेर्दुर्बारत्वात् स्वावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगि-
 तानिवेशे च सर्वत्र सद्गतावप्रसिद्धिः एव प्रतियोगिविशेष्यता
 तापन्न एवाभावे प्रतियोगिपरतन्त्र्येण समानाधिकरणधर्मस्य
 स्वातन्त्र्येण व्यधिकरणधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्य-
 न्धन प्रकारत्वं प्रामाणिकं न तु प्रतियोगिविशेष्यतानापन्ने बहि-
 नांस्ति यद्विद्येन घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः न तु बहिःत्वेन ना-
 स्तीति तथा च विदिष्य प्रतियोग्यविशेषितस्य उक्तसम्यन्धेन
 साध्यतावच्छेदकविशेषितस्याभापस्य विषयित्वनिरूपकतया नि-
 वेदो न सम्भवत्येवेति चेन्मैवम् प्रतियोग्यादिविशेषिताभावीयत्वेन
 विशिष्टनिरूपितविषयिता न लक्षणे निवेद्यते अपि तु स्वनि-
 रूपकहेतुसमानाधिकरणाभावनिष्ठो य सम्बन्ध इत्यप्रतियोगिसा-

प्यनिष्टतत्सम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकताकत्वेन यत्र हेतु-
समानाधिकरणघटत्वावच्छिन्नवहुयभावे वहित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेन बह्व्यादेः साध्यस्य प्रकारता तादृशज्ञान-
विषयितानिरूपकामावनिष्टो न निरुक्ततद्विरूपकतावच्छेदकस-
म्बन्ध इति तद्विषयिताव्युदासः यत्र वहित्वावच्छिन्नघटाद्यभावे त-
द्विष्टवहित्वावच्छिन्नप्रतियोगिनाकत्वमेव बह्वेः सम्बन्धतया भासते
तत्र तत्सम्बन्धप्रतियोगी न वहिः अपि तु घट एवेति साध्ये
धास्तवतत्सम्बन्धप्रतियोगित्वानिवेशात्तादृशज्ञानीयाभावविषयिताव्यु-
दासः साध्यनियेशाद्यत्र वहित्वेन घट एव वहित्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धानुयोगिनि वहित्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकघटाभावे प्रकारस्तादृशज्ञानीयाभावविषयितायास्तत्सम्ब-
न्धप्रतियोग्यवच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽप्यनुमितिविरोधित्वेऽपि च न
क्षतिः । यत्र घटत्वावच्छिन्नवहुयभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वमेव वहित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन बह्वेः संसर्गतया
भासते तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमा-
नाधिकरणाभावानुयोगिको यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्ववि-
शिष्टः सम्बन्धः तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्ब-
न्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमिति दिक् । न च
व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिकारणव्याप्तिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्व-
मिति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं तज्जनकज्ञानप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वात् । अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्य
अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यैव । अनुमिति
हेतुत्व इति पतन्मते निरुक्तविषयितानिष्टतादृशावच्छेदकत्वाभा-
वस्यैवानुमितिकारणीभूतज्ञानविषयत्वादिति भावः । अनुमि-
त्यविरोधितया अनुमितिजनकज्ञानाप्रतिबन्धकतया साध्याभाव-
वद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वाभावादिति भावः । अतिप्रसङ्गा-
दिति हेतुनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभाववद्वृ-
त्तित्वविषयितासामान्येऽनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वाभावस्याक्षतत्वादिति भावः । न च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृ-
त्तित्वविषयिताऽनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका इत्येता-
दृशज्ञानीयहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिताया अपि तादृश-

त्वस्य तथाविधतद्वद्वृत्तित्वाभावे सत्त्वात् । एतेन समनियताभावा-
नामैक्यमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य समवायादिसम्यन्धा-
वच्छिन्नगगनत्वावच्छिन्नगगनाद्यभावामिन्नया तस्य समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नगगनादिनेष्टप्रतियोगितानिरूपकतया व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अ-
निरूपकत्वपर्यन्तनिवृत्तानुपपत्त्यो नोपादेयः समनियताभावैक्यमते
गगनाभाववत्त्वगगनाभावमिन्नत्वाम्यतररूपेणापि साक्षात्प्रविशक्षणे
सम्भवतीति ध्येयम् । ननु यावत्साध्याभावान्तर्गतानां तत्तत्साध्य-
व्यक्त्यभावादीनामधिकरणे हेतोर्युक्त्या बहिमान् धूमादित्यादाव-
व्याप्तिरत आह साध्याभावश्चेति । द्वितीयरीत्येति यत्समानाधिक-
रणानामित्यादिद्वितीयलक्षणरीत्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकामाव ध्वं साध्या-
मात्रपदेन विवक्षित इति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकामावविशक्षणे तथाविधबहिष्प्रदोमया-
मात्रमादाय दोषतादवस्थ्यमतः प्रथमरीत्येति नोक्तं साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावविशक्षणे वाच्यत्वादिसाध्य-
कस्थले लक्षणसमन्वयवसम्भवेऽपि स्वरूपसम्यन्धेन तादात्म्य-
सम्वन्धेन वा प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले तथाविधभावाप्रसिद्धा ऽध्या-
प्तिरतो व्यापकतावच्छेदकपर्यन्तानुपायनं तथा च ध्येयत्वप्रा-
प्तिना वाच्यत्वामाव ध्वं तथेति न दोषः साध्यतावच्छेदक-
समनियतप्रतियोगिताकामावनिवेशे च बह्व्यादिसाध्यके ताणो-
ताणोमपामावाद्रिकमादाय दोषस्य व्यासम्यवृत्तिधर्मावच्छि-
न्नत्वं प्रतियोगितायां निवेद्य वारणेऽपि सत्तादिसाध्यकस्थले
विशिष्टसत्ताभावमादाय दोष इति तारुश्याभावो न निवेशितः
व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता च न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना
मतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्ना वा या या प्रतियोगिता तदन्यत्वेन
विशेषणीया तेन बह्व्यादिसाध्यकस्थले बहिष्वादिना महानसी-
यबहिष्प्रदान्यतरमावमादाय न दोषः न्यूनवृत्तित्वमतिरिक्तवृ-
त्तित्वं च विरुद्धव्यावृत्त वाच्य ताता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
वात्संग्रहः व्यापकता च साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्ना प्राप्ता

तेन संयोगादिना वह्न्यादिसाध्यके समवायादिना वह्न्याद्यभावमादा-
यासम्भववारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रति-
योगिताया विशेषणीयतया समवायादिना द्रव्यत्वादिसाध्यके वि-
पयतादिसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः समवायादिना ऽभा-
वमादाय दोषस्य नावकाशः तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यक-
स्थले समवायित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे-
दकताकमेद् एव लक्षणघटकः समनियताभावैक्यमते तादृशमे-
दस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावामिष्यतया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तत्साजात्यस्य प्रसिद्धि-
सम्भवात् । यत्तु संयोगेन प्रमेयत्ववाप्नोति प्रतीतिसाक्षिकः सं-
योगावच्छिन्नप्रमेयत्वानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताक एव भेदो ल-
क्षणघटकः अत्यन्ताभावस्येव तेन सम्बन्धेन तदवृत्तियौ धर्मः
तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदस्यापि उ-
क्तयुक्तिबलारिसिद्धिरिति तत्र धृष्टिमान् धूमात् गुणवान् द्रव्य-
त्वादित्यादौ विपयितादिसम्बन्धेन वह्नित्वगुणत्वादिमतः साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वारणाय व्यापकताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकताया
अवश्यं निवेशनीयतया तादृशाभावस्य प्रामाणिकत्वेऽपि लक्षण-
घटकावासम्भवात् । ननु कपिसंयोगी एतद्भूतत्वादित्यादौ कपि-
संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्यापि लक्षणघटकतया तदधिकरणे हे-
तोर्वृत्तेरव्याप्तिः न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताशरी-
रे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्य निष्फलतया कपिसंयोगत्वा-
देः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेन तादृशाभाधानां न लक्षण-
घटकतेति घाच्यं संयोगेन वह्न्यादिसाध्यकस्थले वह्नित्वादीनां
संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वसम्प-
त्तये व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनस्यावश्य-
कत्वात् अन्यथा साध्यवत्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वह्नित्वद्रव्यत्वा-
द्यवच्छिन्नस्य संयोगसम्बन्धेनाभावसत्त्वात् साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् तथा
च तत्तदधिकरणपदेन तत्तदभावाव्यव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधि-
करणमेव विवक्षणीयं व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वं च निरवच्छिन्ना-

धेयतानिरूपकत्वम् एव च सयोगाद्यभावस्य तथाविधाधिकरण
 गुणादिरेवेति न दोषः । इत्य च कपिसयोगामावयान् कपिसयोगा
 धिक्करणत्वाभावयान् वा मेयत्वादित्यादौ कपिसयोगतदधिकरण
 र्वादिरूपाणां यावत्साध्याभावान्तर्पातिनामभावानां तथाधि
 धाधिकरणाप्रसिद्ध्या ऽध्याप्तिरत साध्याभाव व्याप्यवृत्तित्वेन
 विक्षिप्तपि व्याप्यवृत्तिश्चेति । तथा च तादृशभावस्य तथाधिघ
 यावदन्तर्गततया तथाविधाधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः ऽपि
 व्याप्यवृत्तिश्च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्व न त्ववच्छिन्नवृत्तिकत्वम्
 तथा सति सयोगेन धूमसाध्यकव्याभिधारिणि सयोगेन धूमत्वा
 द्यवच्छिन्नधूममाद्यभावस्य महानसादायवच्छिन्नवृत्तिकतया ऽयो
 गोत्पत्तिरन्यथाभावो साध्यतायच्छेदकसम्यग्धटितयापक्ताव
 च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण व्यधिकरणधर्माव
 च्छिन्नप्रतियोगिताकभावस्यैव लक्षणघटकतया ऽतन्याति एव
 च बहुधमावसयोगाद्यभावस्यापि क्वचिन्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वेन
 लक्षणघटकतया तदीयव्याप्यवृत्तिनानिरूपकाधिकरणवृत्तिस्वाभा
 यमादाय दाप्यारणायाधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधि
 करणपरत्वमात्रद्वयमित्ययधेयम् । कालिकसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियो
 गिताकाकाशाभावभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावप्याति व्या
 प्यवृत्ते साध्यमायस्याकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपका
 धिकरणे आमादी हेतोर्युत्तरेतन्तदमावीयप्रतियोगितायच्छेद
 धावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणमेव तत्तदधिकरणपद
 न निरक्षयः प्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्ननिवेशाम् ए
 तद्रूपान्यत्रावच्छिन्नगुणत्ववान् गुणवादिन्यादौ समवायक
 पसाध्यतायच्छेदकसम्यग्धटितविशिष्टसाध्यव्यापकतायच्छेदक
 विशिष्टगुणत्वयाद्यवच्छिन्नमात्रस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनि
 रूपकताया हेतुमत्यसत्त्वऽपि नातिव्याप्तः तथा च का
 लिकसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावभावादिमाध्य
 कात्मत्वादायत्याति तत्र व्याप्यवृत्तयावत्साध्याभावान्तर्पाति
 न आकाशाभावभावे प्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नवैयधिक
 रण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धे कालस्याकाशावच्छेदन तादृश
 साध्यकतदमावीयप्रतियोगिमत्वात् सर्वत्रैव तादृशभावस्य प्र

तियोगिसमानाधिकरणत्वात् अतो व्याप्यवृत्तिव्यमुपेक्ष्य तादृशा-
भावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव निवेशयति
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति । अत्र च समनिताभावैक्यमते
सर्वेषामेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तत्प्रतियो-
ग्यनधिकरणाप्रसिद्ध्या तदसंग्रहः विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नयात्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयवैयधिकरण्यनिवेशे च घा-
त्यत्वस्यादिना घटाद्यभावस्य घटादिव्याधिकरणत्वेन लक्षण-
घटकतानिर्वाहेऽपि प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदमते जन्य-
ज्ञानविषयत्वादिसाध्यकस्थले यत्किञ्चित्कालावच्छेदेन परमाण्वा-
दौ प्रसिद्धस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य यत्किञ्चित्प्र-
तियोग्यनधिकरणवृत्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकर-
णाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिः तत्रापि यत्किञ्चित्प्रतियोगितान्तर्भावेन
तादृशाधिकरणत्वप्रसिद्धिसम्पादने यत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयप्र-
तियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणे सत्र हेतुर्वृत्त्याव्याप्तितादव-
स्थान एव घटिमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्याद्यवच्छिन्नस्य सं-
योगेन योऽभावस्तस्य द्रव्येऽप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमा-
नस्य गुणादौ प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
निरूपकाधिकरणे गुणादौ हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृ-
त्तैरप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन क-
स्यचिदधिकरणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे विशेषणं दे-
यम् एवं चैतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सम-
वायघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकाविशिष्टसत्तावायवच्छिन्नाभाव-
स्य हेत्याधिकरणे सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकतया ऽतिव्या-
प्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रोपादानम् । अथ केवला-
न्ययिसाध्यकस्थले लक्षणघटकानां वाच्यत्वत्याद्यवच्छिन्नघटा-
द्यभावानां सर्वेषामेव प्रतियोगितावच्छेदकाव्यवत्तत्वावच्छिन्ना-
नधिकरणाप्रसिद्धिः न च यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वमेव निवेदनीयं तथा च समनियताभावा-
नाभिभ्योपगमेन व्यतिरेकितावच्छेदकधर्मस्यापि उक्ताभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य प्रसिद्ध्या तेषां

लक्षणघटकतेति वाच्यं तथा सति संयोगमावसाध्यकस्थले
 संयोगात्मकाभावस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकसमवेतसा-
 मान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वात् तद्व्यावर्तनासम्भवा-
 त् विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकवि-
 शेषणे उक्तस्थले तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकर-
 णाप्रसिद्धेर्दुर्घातरत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यन-
 धिकरणवृत्तित्वनिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 काभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या ता-
 दृशप्रतियोगित्वेयधिकरण्यं दुर्घटमिति । अत्र केचित् स्वप्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणा ये ये त-
 दन्यत्वं व्यधिकरणान्तायं न तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य वि-
 शिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या असंप्रहात् न चैव धूमधान् घटं
 रित्यादी साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धघटिनव्यापकता-
 वच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां धू-
 माधमाधानाम् उत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमादिमति वृत्तैर्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 प्रतियोगित्वधिकरणतयातिव्याप्तिरिति वाच्यं साध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धेन व्यापकतामनिवेश्य येन ससम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धा-
 वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव निवेश्य विषयतासम्बन्धेन
 भाष्यव्यापकस्य ज्ञानस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायो-
 त्तदोपस्य धारणीयतया अयोगोत्कभेदादेरभावमादायैवातिव्याप्ति-
 धारणसम्भवात् तादृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्माद्विशि-
 एतादृशप्रतियोगिताग्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं तेन सम-
 नियताभावेक्यमने वाच्यत्वादिना घटाद्यभावाद्यापि घटत्रादिना
 वाच्यत्वाभावाभिन्नतया वाच्यत्वादिप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगिता-
 वच्छेदकवाच्यत्वव्यतिरेकवाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरण-
 त्वेऽपि न क्षतिः न चैवमपि वाच्यत्वादिभाष्यके सर्वेषामेवाभा-
 वानां पूर्वक्षणादिवृत्तित्वाविशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगिता समानाधि-
 करणतया प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावाप्रतिद्विरिति वाच्यं
 न्यावच्छेदकविशिष्टस्याध्याधिकरणवृत्त्यभावापप्रतियोगिताभिन्नत्वे-

मेव तदर्थं न च व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नमावस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धे केवलान्वयिसाध्यके प्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्याधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरव्याप्ति-
रिति याच्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिरूप-
वृत्तित्वं हि स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोगिवृत्तिप्र-
तियोगितावच्छेदकताकमेदववृत्तित्वं ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वा-
द्यभावात् तद्वशभेदसमानाधिकरणतया प्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं सुघटमेव व्याधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नस्वप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकज्ञेयत्वत्वादिना वाच्य-
त्ववशेदस्यैव तथास्यात् कपिसयोगाभावात्तन्मेवत्वादित्यादौ क-
पिसयोगादिरूपसाध्याभावस्यापि ज्ञेयत्वत्वादिना कपिसयोगा-
भावादिमन्नेदसमानाधिकरण्यसत्त्वात् । तस्य च स्वप्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धरत प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां विशेष-
णम् । तत्रैव कपिसयोगारम्भकभावीयप्रतियोगितावच्छेदकी-
भूतसमवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नसमवेतसामान्याभाववशेदस्या-
पि निवृत्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वात् तत्सामानाधिकरण्य-
मादाय कपिसयोगाद्यात्मकाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यधारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदक विशेषणीय स-
मवेतसामान्याभावत्वादेः कपिसयोगाभावादिव्यापकतानवच्छे-
दकतया न दोषः । चात्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदके विशेषिते तत्तत्साध्यव्यक्त्यभा-
वादीनामिदं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं
न घटते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूत-
स्वप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धेः तथा च साध्याभावश्चेत्यादिना
साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकामाविवक्षणासङ्गतिरिति याच्य सा-
ध्याभावश्चेत्यादिग्रन्थस्य व्याप्यवृत्तितानिवेशकत्वेऽभावे सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणपरत्वात् द्वितीयब्रह्मे च
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्य-

तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वेन विशेषणात्तादृशरूपावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक एवाभावो ऽत्र लक्षणघटक इत्यर्थकत्वात् ए-
तत्कल्पे चाभावांशे तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणाविरहेऽपि क्ष-
तिधिरहात् तत्रैव कपिसंयोगाभावत्वादिना घटादिमद्भेदसामा-
नाधिकरण्यमादाय तद्दोषवारणाय स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं भेदप्रति-
योगितावच्छेदकतायां विशेषणं संयोगसामान्याभावादेरपि सं-
योगाद्यात्मकाभावप्रतियोगितया कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य प्र-
तियोगितावच्छेदककपिसंयोगाभावत्वादिना संयोगसामान्याभाव-
धद्भेदसामानाधिकरण्यमादाय तद्दोषतादवस्थवारणाय या-
दृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नतादृशप्रतियोगि-
ताश्रयवृत्तित्वमेव भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां निवेशनीयं
कपिसंयोगाभावत्वम् च कपिसंयोगाभावादिप्रतियोगितायामेवाव-
च्छेदकं संयोगसामान्याभावश्च न तादृशप्रतियोगिताश्रय इति
न तादृशभेदमादाय दोषः भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वप्र-
तियोगितावच्छेदकसम्बन्धायच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयं तेन कपि-
संयोगाद्यात्मकाभावस्य कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाभा-
वादिनिष्ठविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदसा-
मानाधिकरण्येऽपि न तद्दोषतादावस्थ एव प्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वे स्वनिष्ठं यत् स्वप्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेद-
मानाधिकरण्यं तन्निरूपकत्वम् अतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि न ता-
दृशाधिकरणाप्रसिद्धिः कपिसंयोगे एतत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकर-
णेऽपि द्रव्यत्वादिना कपिसंयोगादिमतः कपिसंयोगाद्यादिना च
द्रव्यत्वादिमतो भेदसत्त्वात् तस्यापि तादृशाधिकरणत्वाप-
त्तिरतो ऽवच्छिन्नान्तनिष्ठान्तयोरूपादानम् पूर्वक्षणादिवृत्तित्ववि-
शिष्टस्याभावत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण कपिसंयोगादि-
मद्भेदमादाय तद्दोषतादवस्थमतः तन्प्रतियोगिताश्रयनिष्ठप्रतियो-
गितावच्छेदकतायां तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षणीयम् एवं वि-
शिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वनापि प्रतियोगितावच्छेदकं विशे-
षणीयं तेन संयोगो द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगाभावस्य द्रव्यवृत्ति-

रवृत्तेरव्याप्यनवकाशात् कपिसंयोगाभावादेर्गुणादौ निरवच्छि-
न्नवृत्तिकत्वादिरूपव्याप्यवृत्तित्वादिसत्त्वेन तादृशविशेषणेन व्या-
वर्तनासम्भवाच्च तथा च कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले क-
पिसंयोगाद्यात्मकाभायस्य लक्षणघटकत्वेऽपि तदीयव्याप्यवृत्ति-
तानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिरेवाव्याप्तिप्रयोजिका न तु तादृ-
शाभावीयाव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे हेतोर्वृत्तिरिति वृत्ता-
पि हेतोरिति न सहसृजते तथाप्यभावे व्याप्यवृत्तित्वादिविशेष-
णानुपादाने यावदन्तर्गतकपिसंयोगादीनां व्याप्यवृत्तितानिरूपका-
धिकरणाप्रसिद्धिः स्यादिति तादृशाधिकरणपर्यन्तं न विवक्षणीयं
तथा सति अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले हेतोः साध्याभावप्रवृत्तित्व-
नियन्धनान्यासिः सा च व्याप्यवृत्तिताद्युपादानात् सम्भवतीत्य-
भिप्रायः । अथवा कपिसंयोगादिसाध्यकस्थले हेतोः साध्याभावीया-
व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वं तत्स्थलीयाव्याप्तिवारकव्या-
प्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वनिवेशौगयिकमतस्तदर्धानां या
कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावीयता-
दृशाधिकरणाप्रसिद्धिनियन्धनान्यासित्वात्सम्पादकमपीति न ता-
दृशप्रम्यासङ्गतिः । एतेन व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणानिवेशो-
व्याप्यवृत्तिमाध्यकस्थले क्षणविशेषवृत्तित्वाविशिष्टसाध्याभावस्य
प्रतियोगिधैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिताकस्याव्याप्यवृत्तेरधिकरणे हेतोर्वृत्त्या लक्षणगमनासम्भवा-
दसम्भवं परं सम्भवतीत्यन्यासिरिति लिखनं न युज्यत इत्यपि
निरस्तम् ॥

तत्तत्साध्याभायप्रवृत्तिरस्य हेतुवृत्तिनानवच्छेदकाविशेष-
मंगलानव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभायमादाय व्यभिचारिण्यनिव्याप्ति-
रुक्तसाध्याभायप्रवृत्तिव्यवृत्तिव्याप्यवच्छिन्नाभावं निवेश्य चेद्वार्यते तदा
व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसत्ताव्यस्य तादृशस्य तद्वृ-
त्तित्वयेन घटाद्यभायस्य प्रसिद्धिः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेद-
कव्याप्तीकारण्य सम्भवति अग्न्या तादृशाभायप्रवृत्तिव्यवृत्त्यस्य वृ-
त्तिव्यवृत्त्यवच्छिन्नधर्ममनियन्तया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्व-
च्छिन्नाभावाप्रसिद्धिः अन्यूनाननितित्ववृत्तिव्यवृत्त्यावच्छिन्नव्यतिरेके-
रदृशित्यादाव्यनिर्गुमहत्तित्वोभयाभावादेर्निर्गुमहत्तित्वव्यादिनम-

नियतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति धूमादिसाध्यकयहशदि-
हेतावतिव्याप्तेस्तत्तत्साध्याभाववद्बृत्तित्वविशिष्टव्यापकतावच्छेद-
करूपावच्छिन्नाभावादिनिवेशे च निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना हृद-
वृत्तित्वघटान्यतराभावमादाय तदोपतादधस्थामेत्यन्यादृशाभावं
तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावपदेन विवक्षति तच्चदिति ।

(दी०) तत्तदाधिकरणवृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाव-
वद्बृत्तित्वाव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकः
तत्तत्साध्याभाववद्बृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्यस्तेन साध्याभाववद्बृत्तित्वविशेष-
वृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा
साध्याभाववद्बृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) व्यापकान्तमनवच्छिन्नान्तं च प्रतियोगिताविशेषणं प्रथम-
विशेषणप्रयोजनमाह तत्तत्साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषोति । यद्यर्का हे-
तुरपि न वर्तते तादृशहृदादिरूपव्यक्तीत्यर्थः । व्यभिचारनि-
रूपकहेतुप्रधिकरणमात्रवृत्तियोंऽयोगोलकादिव्यक्तिविशेषावृत्तित्वा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभा-
ववृत्तित्वविशेषवृत्तित्वाभावस्य हेतावसम्भवात् किञ्चिद्विशिष्टस्य
तादृशाभाववद्बृत्तित्वस्याभावमादायातिप्रसङ्गं दर्शयति पार्थि-
यत्वादिविशेषितस्येति भागिमेण साध्याभाववद्बृत्तित्वस्येत्यने-
नान्वितम् । यह्यादी पार्थिवत्वादिविशेषणाभावात्तद्विशिष्टनिर्धूमवृ-
त्तित्वाभावाप्यापि तत्र सत्त्वात्तमादायेत्यर्थः । द्वितीयवि-
शेषणप्रयोजनं दर्शयति द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्येति । घटनिर्धूमवृत्ति-
त्योभयत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः । नातिप्रसङ्ग इति । हृदादिवृत्ति-
त्यत्वपार्थिवत्वादिविशिष्टनिर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावाप्रतियोगि-
ताया घटपादेष्टानिर्धूमवृत्तित्वाद्यवृत्तितया तत्तत्साध्याभाववद्-
बृत्तित्वव्यापकत्वात् द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः द्वि-
त्यादिवद्व्यासज्यवृत्तित्वाविरहेण निर्धूमवृत्तित्वविनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वरूपानिर्धूमवृत्तित्वत्वादिव्यापकत्वसत्त्वेऽपि व्यासज्य-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वात्तादृशाभावाणां लक्षणाधटकत्वादिति भावः ।

व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वविरहात् तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-
व्यापकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशे द्वित्वावच्छिन्नाभावमादायातिप्रस-
ङ्गस्य वारणसम्भवेऽपि प्रतियोगितायां व्यापकत्वविशेषणाप्रवेशे
निर्धूमवृत्तित्वत्यादिना इदादेवृत्तिव्यवटान्यतराभायमादायातिप्र-
सङ्गो न शन्यते घाययितुमिति तत्र तद्विशेषणप्रवेशस्यावश्यक-
त्वे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाववारणाय तादृशधर्मानयाच्छि-
न्नत्वमेव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वापेक्षया
लाघवाभिधेशयितुमुचितमिति तदेव निवेशितं व्यासज्यवृत्तिध-
मं स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ॥

(दी०) अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावव-
द्वृत्तित्वं बोध्यं तेन बह्व्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि
न दोषः । इत्थं च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
कस्य चिदधिकरणे वर्तमानो ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादि-
त्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्राप्ति-
द्धावपि न सतिरिति ।

(गा०) साध्याभायवद्वृत्तित्वमिति । साध्याभायवत्सम्यक्-
त्वमित्यर्थः । तेन तादात्म्यसम्बन्धेन वृत्तेरप्राप्तिद्धावपि न तत्स-
म्यन्धायच्छिन्नहेतुकस्यलेऽव्याप्तिः सम्यन्धप्रतियोगित्वरूपसम्यक्-
त्वैकदेशे सम्यन्धे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति वृत्तीयायांभेदा-
न्ययः । वृत्तायपीति सम्यक्त्वत्वेऽपीत्यर्थः । न दोष इति । हेतुतावच्छे-
दकसम्यन्धानिवेशे पट्टिमान् धूमादित्यत्र बह्व्यभाववत्समवेतत्वाद्यवृत्तितया
सामान्यतो बह्व्यभाववद्वृत्तित्वत्वं प्रत्यव्यापकत्वेन तादृशाभाय-
स्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तेर्बह्व्यभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगि-
ताकस्य तद्वद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य बह्व्यभाववत्समवेतत्वयाति
धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिः प्रसज्यते हेतुतावच्छेदकसम्यन्धानिवेशे च निर्ध-
ृष्टसंयुक्तत्वत्वावच्छिन्नाभावास्यापि तादृशसम्यन्धावच्छिन्नसाध्या-
भायवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया त-

मादाय लक्षणसम्बन्ध इति भावः । इत्थं च हेतुतावच्छेदक-
 सम्बन्धेन साध्याभाववद्बृत्तित्वाविवक्षणे च सतीति शेषः । तद-
 विवक्षणे च वक्ष्यमाणाप्रसिद्धिविरहादुपपत्त्यासङ्कतिः । हेतुतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमान इति । अनुयोगितासम्बन्धेन
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धवद्बृत्तित्वित्यर्थः । अथवा हेतुतावच्छेदक-
 सम्बन्धेन धर्मवद्बृत्तित्वित्यर्थः । विशिष्य हेतुतावच्छेदकपुरस्का-
 रेण हेतुमत्प्रतिपक्षनसम्भवेऽपि यदुपदार्थघटितहेतुतावच्छेदकस्यले-
 धर्मत्वेन निरुपेक्षापेक्षया तेन रूपेण निरुपेक्षा गौरवमिति सामान्यतो-
 निवेशालामात्र कस्यचिदित्यामिहितम् । अथ ब्रूय गुणकर्मान्यत्वे सति
 सत्त्वादित्यादौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यापि
 साध्याभावस्य सत्तादिरूपहेतुसमानाधिकरण्यसम्भवेऽपि हेतुनाय-
 च्छेदकप्रतिपक्षहेतुसमानाधिकरणनिरुक्तसाध्याभावानां व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनियमात्तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वे-
 नामात्रविशेषणे केवलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरू-
 पण्यं साक्षात्प्रविवक्षणे सम्भवतीति सन्निवेशनमेवोच्यते इति
 चेन्ना तथा सति तादृशयावत्साध्याभावसजातीयवत्प्रत्येक लक्षणत्र-
 सम्भवतीति व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि
 विशिष्टहेतुसमानाधिकरणत्वेन लक्षणघटकतया तदुपदार्थक्यावद-
 भावसजातीयाप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिविरहात् सदेतौ तादृशयावत्
 भावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक्यात्किञ्चिदभाव-
 मादर्थ्यं लक्षणसम्बन्धसम्भवादिति साध्याभाववद्बृत्तित्वाभाव-
 घटप्रविशेषणैवार्थ्यापत्तः । हेतुनायच्छेदकसम्बन्धेनेति समवाया-
 दिसम्बन्धेनेत्यर्थः । साध्याभाववद्बृत्तित्वस्य स्वसमानाधिकरणध-
 र्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वस्य । न क्षतिरिति । तादृशसाध्या-
 भावस्य समवायसम्बन्धानुयोग्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावस्य लक्षणघटकरत्वात्तद्वति च तादृशसम्बन्धेनापि वृत्ते-
 प्रसिद्धेति भावः । अथ च ब्रूय गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादाय-
 व्याप्तिविशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य परम्परया हेतुधर्मभूतेयं चारणी-
 यत्वमिदं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणवृत्तिधर्ममात्रे-
 विवक्षितं यदि य सत्तादेरेव विशिष्टसत्तात्वादिना व्याप्यत्व-
 हेतुतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधि-

करणतासामान्ये तत्तत्साध्याभावसजातीयतत्तदधिकरणानुयोगिक-
त्वाभावं तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितासामान्ये तत्तत्साध्याभावस-
जातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाविशिष्टहेतुतावच्छेदकाव-
च्छेद्यत्वाभाव चा निवेद्य निवार्यते तदा जातिमान् सत्त्वादित्या-
दाशुपदर्शिताप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेरुक्ताविवक्षामन्तरेणैव निवारणं
सम्भवतीत्यवधेयम् ।

मिथास्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावरूपव्याप्तेर्जातिमान् स-
त्त्वाद्द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिमालोच्य सकलसाध्या-
भावावशिष्टाभावाप्रतियोगित्वरूपां व्याप्तिं साजात्यादिघटनया परि-
कृतयन्तस्तत्परिरुक्ते च यथाश्रुते वक्ष्यमाणदोषमुद्धर्तुमभावाप्र-
तियोगित्वस्थले स्वाध्यावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतत्प्रतियोगिताव-
च्छेदककस्यरूपपरिमापकतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाध्यहेतुताव-
च्छेदकस्यैवं निवेशयन् तादृशलक्षणमाह यद्वेति ।

(दी०) यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं
तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छि-
द्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम् ।

(गा०) तादृशा व्याप्यवृत्तयः साध्याभावाः साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावाः प्र-
त्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य
प्रत्येकं तत्तदभावसजातीयस्य तत्तदभावव्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्ते-
रभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापक-
त्वमवच्छिद्यते तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्ननिरूपितव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वं तत्त्वं तेन रूपेण व्याप्य-
त्वं वहिमान् धूमादित्यादां वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावसजाती-
यस्तद्व्यापकीभूतो धूमत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावः वह्नित्वावच्छिन्नघ-
टाभावसजातीयस्तद्व्यापकीभूतो धूमत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावस्त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकमिति ल-
क्षणसमन्वयः । व्यभिचारिणि धूमत्वावच्छिन्नवह्न्य-

भावसजातीयतत्तदभावव्यापकवह्नित्वावच्छिन्नधत्तभावतादृशव
ह्नित्वावच्छिन्नवह्नयभावसजातीयतत्तदभावव्यापकवह्नित्वावच्छिन्नधत्ता
धभाववह्नित्वावच्छिन्नवह्नयभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वादे वह्नि
त्वाधवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि तादृशयावत्साध्याभाधान्तर्ग
तधूमत्वावच्छिन्नधूमाभावसजातीयतद्व्यापकभावप्रतियोगितावच्छे
दकस्य कस्यापि वह्नित्वाधवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वाभा
धान्नातिव्याप्तिः । प्रथमाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणात्कपिसयोगी
एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसयोगत्वाधवच्छिन्नप्रकपिसयोगाधभावस्य
केवलान्वयिम् सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्त्यभावस्याप्र-
सिद्धावपि न क्षतिः व्याप्यवृत्तिष्विधिशिष्टतदभाव प्रति एतद्वृक्ष
त्वाधभावस्य व्यापकत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सा
ध्यव्यापकताया विषयक्षणीयतया सयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामते
सयोगेन तत्साध्यके तादृशसम्बन्धेन व्यापकताप्रसिद्धयै व्याप-
कताधत्तत्वाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्य निवेशनीयतया
साध्यवधिप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्या
पि कपिसयोगत्वादे साध्यव्यापकतावच्छेदकस्यमक्षतमिति
ध्येयम् । नानाव्यक्तिसाध्यके तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य नानाधिकरण
वैकल्यविसाध्यके यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिस्थविशिशिष्टसाध्याभा
वस्य व्यापकीभूताभावो न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति तादृशसाध्याभावव्या
वर्तनाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशन व्यापकता च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धघटिता ग्राह्या तेन समवायेन द्रव्यत्वादिसाध्यकगुणादिहेतौ
पिपपतया साध्यव्यापकज्ञानादे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव
च्छिन्नाभाव प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्यभावस्या
व्यापकत्वेऽपि न क्षतिः साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्य तेन सयोगादिना बहुधाविसाध्य
कधूमादिहेतौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नगृह्यभाव प्रति सयोगा
दिना धूमादेरभावस्याव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः । व्यभिचारिणि स
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावव्यापकव्यधिकरणहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभावमादायातिप्रसङ्गवारणाय सजातीयत्वो

पादानं व्यतिरेकिसाध्यकस्थले यावत्साध्याभावसजातीयाप्रसिद्ध्या
एकैकतत्सजातीयत्वनिवेशनं साजात्यघटकसमानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकमनुगतं निरुक्तमेदकूटरूपमेव ग्राह्यम् ।
अन्यथा यत्र भिन्नभिन्नसम्बन्धेन साध्यहेतुभावस्तत्र साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगि-
तानिरूपकत्वं तस्यैव तद्वत्तया सजातीयत्वेन तत्सजातीयाभाव-
निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः स-
जातीयस्यापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य निवे-
शे हेतुव्यापकताया अपि तत्सम्बन्धघटिताया विवक्षणे उक्ता-
प्रसिद्धिनिबन्धनदोषासम्भवेऽपि व्यापकीभूतस्येत्यादेर्द्वैयर्थ्यस्य
दुर्घारत्वात् तत्परित्यागे च चरमलक्षण एव पर्यवसानात् । अथ
सजातीयाभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
स्यानिवेशेऽपि स्वमात्रनिष्ठयथाश्रुतसाजात्यनिवेशपक्षे नातिप्रस-
ङ्गः । आत्मत्यादिसाध्यके विषयतादिसम्बन्धेन हेतौ ज्ञानादौ
समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्य साध्याभावव्यापकत्वे-
ऽपि यथाश्रुतसाजात्याभावेनातिव्याप्यप्रसङ्गः संयोगादिना बहुषादौ
साध्ये समवायादिना हेतुं रूपविशेषं प्रति हेतुतावच्छेदकसमवायेन
बहुषाद्यभावप्रतियोगिनोऽव्यापकत्वेऽपि च न दोषः । साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेनैव हेतुव्यापकताया विवक्षणीयत्वादिति चेत्तर्हि
सजातीयाभावे साध्याभावव्यापकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमापद्येत ।
स्वाव्यापकाभावस्य स्वसाजात्यविरहेणैव व्यावर्तनात् व्यभिचारिणि
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नहेत्याद्यभावमादायातिप्रसङ्गवारणाय व्यापकीभूतस्येति व्यभि-
चारिणोऽभावस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणसाधारणसाध्याभावा-
व्यापकत्वान्न दोषः व्यापकत्वं च न तत्समानाधिकरणाभावाप्रति-
योगित्वं सर्वस्यैव द्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितयाऽसंभवात् न च
तदधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावश्यं वाच्यं तथा च
बहुषाद्यभावयानि धूमाद्यभावस्य धूमाद्यनात्मकाद्वित्वाद्यवच्छिन्ना-
भावस्य संयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्त्या न तमादाय
दोषावसर इति वाच्यम् एवमपि यत्र स्वरूपसम्बन्धेन हेतुता
तत्र तादृशाभावप्रतियोगितया हेत्वभावस्य व्यापकत्वानुपपत्तेर्दु-

र्वात्त्वात् नापि तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्तम् अभा-
 वत्वाद्यात्मिकतादृशरूपमादायाभावमाश्रित्यैव व्यापकतया व्यापक-
 त्वस्याव्यावर्तकतापत्ते एव बहुधाद्यभावावति धूमावयवादी स-
 मवायादिना वर्तमानं धूमादिरूपमभावमादाय तदभावव्यापकता-
 भङ्गमिषा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यास्य निवे-
 शनीयतया सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्त्वाद्यभावप्रति सामान्या-
 दौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन घृत्तेरप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिश्चेति तत्र
 त्रिष्टान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्याभावव्या-
 पकत्व निर्धूमो घट्टिशान्तरादित्यादौ हेत्वभावस्य बहुधादे प्र-
 त्येक धूमादिमन्निष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि अपण्डस्य नि-
 र्घट्टिचप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य तादृशव्यापकतासम्भवात्
 सत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुतापकतयैव लक्षणसम-
 न्वयः तद्वन्निष्ठत्व दैशिकविशेषणतया प्राप्तम् अतो बहुधाद्यभावा-
 यति धूमाद्यभाववज्ज्ञेदस्य कालिकसम्बन्धेन घृत्तावपि न क्षतिः
 अभावाभावास्य प्रतियोगिरूपवेऽप्यभाववज्ज्ञेदो ऽतिरिक्त एव अतो
 धूमाद्यभावावति अयोगोलकादौ दैशिकविशेषणतया बहुधाद्यभा-
 ववज्ज्ञेदस्य घृत्तिरव्याहतेवेति न बहुधाद्यभावस्य धूमाद्यभावव्या-
 पकतापत्तिः । अथवा यदीयदैशिकविशेषणतासम्बन्धसामान्ये तत्त-
 त्साध्याभाववधत्किञ्चिच्चनुयोगिरित्याभावास्तदन्यत्यमेव तद-
 भावाव्यापकत्वम् अभावस्वेति भावमिन्नस्येत्यर्थकं तेन धूमवान् ज-
 लत्वामादादित्यादौ जलत्वादिनिरूपितदैशिकविशेषणताया भग-
 सिद्ध्या तत्र निरुक्तमेदकूटात्मन्यव्यापकतासत्त्वेऽपि नातिव्याप्ति-
 अभावरूपसद्वेतो हेतुमस्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतामादायैव लक्षणसमन्वयः धूमवान्
 यहेरित्यादाययोगोलकादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानस्य बहुधाद्य-
 भावस्य निरव्यापकतासत्त्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिरिति। यद्यपि
 तादृशाभावा अपि इदादौ व्याप्यवृत्तयस्तथापि व्याप्यवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्य व्यापकस्य विधेयत्वमिति अनवच्छिन्नाविशेषणतासम्बन्धेन
 व्यापकतानिवेशलामाधेयं वा तदुक्तम् अत्रच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूप-
 व्याप्यवृत्तिः न न शक्यते निवेशयितुं सयोगेन
 सन्नो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वभावस्यातथात्वात् ।

प्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्र प्रतियोगिता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या अन्यथा व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकस्य समनियताभावैक्यमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावरूपतया समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावासञ्जातीयत्वेन तमादायातिव्याप्तिः विरहेऽपि आत्मत्वादिसाध्यके विषयतया हेतौ ज्ञानादौ साध्याभावव्यापकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावमादायातिव्याप्तिः । अभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणं प्रवेक्ष्य नानातिप्रसङ्गवारणसम्भवः समनियताभावैक्यमते समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्यापि स्वसमवायिविषयकत्वसम्बन्धेन ज्ञानादिविशिष्टज्ञानादेर्विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् धूमाभावव्यापकमहान्सायकहृद्यभायप्रतियोगिनो बृहत्त्वादिना ब्रह्मत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकस्यादतिप्रसङ्ग इति प्रतियोगिनो व्यापकतामुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य तदवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्मादौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्त्वात्वादेर्हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुव्यापकत्वासम्बन्धाद्यं प्रतीत्यनुक्त्या प्रेद्रूपावच्छिन्नं प्रतीत्युक्तं व्यापकता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या अतो महाकालमिश्रं कालत्वादित्यादौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकादेः कालिकादिः सम्बन्धेन हेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः व्यापकतावच्छेदकताघटकसम्बन्धमेव निश्चेदनादिकं स्वयम्भूतं न च धूमयान् बहिमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः धूमाद्यभावव्यापकस्य धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकजलादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाभावाभावत्वादेर्हेतुतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धघटितहेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यं भाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकतावच्छेदकताया विवक्षणीयत्वात् ।

गम्यश्रुतमिष्टप्रमाणं नृपयति, स्यान्नस्येति ।

(दी०) साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न वाच्यम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ

सत्त्वादेस्तादृशाभावव्यापकगुणकर्मान्यत्वाविशिष्टसत्त्वात्वाद्यवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तेः । हेयं प्रमे-
यादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्या-
प्तेश्च प्रमेयत्वव्याधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः ।

(गा०) तादृशेति ये ये साध्याभावा प्रसिद्धाः तत्तत्सजातीय
तत्तद्व्यापकेत्यर्थः । तद्वच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ।
साधे द्रव्यं सत्त्वादित्यादाविति द्वितीये श्रेय प्रमेयादित्यादाविति ।
अनु प्रमेयत्वादेः केवलान्वयित्वावच्छेदकस्येऽपि वाच्यत्वत्वादेरिव
साध्याभावव्यापकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमक्षतमेवेत्याशङ्का निरस्यति प्रमेयत्वव्यधिकरणेति । प्रमेय-
त्वस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । धूमाद्यभाव प्रति विपयितास-
म्बन्धेन घटित्वाद्यवच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादाय
समवायेनात्मत्वे साधे समवायेन द्रव्यत्वे हेतौ आत्मत्वाभाव
प्रति विपयितासम्बन्धेन द्रव्यत्ववज्ज्ञानस्य य समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादायातिप्रसङ्गवार-
णाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकताघटकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वस्यावश्य निवेशनीयतया व्यधिकरणसमवायादि-
सम्बन्धेन प्रमेयत्वस्याभावप्रतियोगितायाप्रसमानाधिकरणतया
ऽवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न निस्तार इत्युधेयम् । अन्योन्या-
भाव एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावच्छेदकताको न त्यत्यन्ता-
भाव इत्याशयेनैव अन्यथा घटत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकारयन्ताभावमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । एतदुपलक्षण
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कन्तुग्राधादिमत्वाद्यवच्छि-
न्नहेतुकाव्यातिरपि द्रष्टव्या । एतेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगितायां
हेतुतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वोभयाभाववि-
षक्षणे प्रमेयहेतुकस्थले वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगितायां
तादृशोभयाभावसत्त्वेन लक्षणसम्बन्धेऽपि न निस्तारः उक्तस्थले
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या प्रतीकारात् ।

वक्तृलक्षणे सजातीयादिपरित्यागेन लघुलक्षणमाह यथेति ।

(दी०) यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्र-
तियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमव-
च्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः ।

(शा०) व्याभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावादिकमादायाति-
व्याप्तेर्वारणाय यावन्त इति। बहिमान् धूमादित्यादौ महानसौयवहित्वा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमत्यावच्छिन्नव्यापकतानव-
च्छेदकतयाऽव्याप्तिरिति तादृशा इति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका इत्यर्थः । अत्र व्याप्य-
वृत्तिविविशेषणं प्रयोजनाभावादनुपादेयं साध्याभावसजातीयत्वादि-
विशेषणावच्छिन्नस्याभावान्तरस्य प्रकान्तत्वाच्चादृशपदे तत्परत्वम-
स्य झटिति निरासायाभावा इत्येतन्मात्रमनभिधाय साध्याभावा
इत्युक्तं यावत्साध्याभावानिरूपिता न काचिदपि प्रतियोगितेति प्रत्ये-
कपदम् । अत्र च व्यभिचारिणं प्रत्यपि काचित्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतया ऽतिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव व्यापकता निवेशनीया इत्थं च
समवायसम्बन्धावच्छिन्नबहुधभावप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादि-
सम्बन्धेन बहिर्त्वावच्छिन्नस्य धूमाद्यव्यापकत्वादसम्भव इति
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकता विवक्षणीया तथा
च केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-
भावमादाय निर्वाहो न भवतीति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
स्योपयोगिता बोध्या । धूमवान् बहेरित्यादौ धूमाद्यभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकजलादिवृत्तिविविशिष्टधूमाभावाभावत्वेन बहुधादिव्यापक-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितस्यावच्छेद-
कसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना यावत्स्यः प्रतियोगिताः
प्रत्येकं तदवच्छेदकरूपेण तदवच्छेदकसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति
व्यापकत्वमित्येतादृशार्थस्यैव विवक्षणीयत्वात् साध्यव्यापकता-
वच्छेदकं यद्यद्रूपं तेन व्यापकत्वविवक्षणे व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावोपयोगिता न घटते इति साध्यव्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्यापकतावच्छेदकनिवेशः

यथासाधिवशे न धैर्यं प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपे
 धैर्यावच्छिन्नप्रतियोगितायाः यावत्साध्यव्यक्तिभेदेन
 भिन्नायाः धूमत्यावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्व न सम्भवती
 ति व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायां व्यापकतावच्छेद-
 कत्वे न नियेक्षितम् ।

कूटघटितलक्षणे ध्वनिवारिणि साध्याभावबहुचित्वाव्याप-
 कप्रतियोगिताको न निर्धूमवृत्तित्वव्याप्यवच्छिन्नाभावः अपि तु
 जगद्बहुचित्त्यसामान्याभाव एव स एव व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताक एवे वृत्तिमद्बहुचित्वाव्याप्यवच्छिन्नाभावः कूटप-
 दमुपात्ते सादृशातिव्याप्तिः समानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नभावावसाधारणरूपेण साध्याभावस्य व्याप्यतावच्छेदककोटी प्र-
 दशने एव प्रसज्यते न तु विशिष्टसाध्याभावनिर्देशे तथा सति
 निर्धूमवृत्तित्वव्याप्यवच्छिन्नभावावस्यापि लक्षणवच्छेदकता निर्वाहादिति
 कूटपदमनुपादायं विशिष्य साध्याभावं निवेद्यैव लक्षणमुचितं
 सङ्गुपादनि वैहनां दोषाणां वक्ष्यमाणत्वादिति कूटघटितलक्षण
 बोधिनमाक्षेप्तु कूटाघटित लक्षण दशयति परे त्वित्यादिना ।

(दी०) परे तु वृत्तिमद्बहुतयो यावन्तः साध्याभावबहुचित्वा-
 भावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्व-
 मपि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवद्बहुधभाववति संयोगेन
 या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि
 न सतिः । साध्याभावश्च पूर्ववद्बोध्यः, तद्वृत्तित्वाभावो-
 ऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभावबहुचित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकः
 तेतत्साध्याभावबहुचित्वत्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन सा-
 ध्याभावबहुचित्ववृत्तिना वा यथेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताको
 बोध्यः तेनालौकिकवृत्तित्वेन रूपेण यो बहिसामान्याभावब-
 हुचित्वस्य यथेन्यनत्वावच्छिन्नवद्बहुधभावाधिकरणीभूतमहान-
 सत्त्वित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभावबहुचित्व-

विरेहस्य च हेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्यहुः ॥

(गा०) साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
मादाय व्यभिचारिमात्रे ऽतिव्याप्तिरतो यावन्त इति । तथा च समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्य यावत्तादृशाभावान्तर्गतस्य
व्यभिचारिण्यसत्त्वान्नातिव्याप्तिः । वृत्तिमद्वृत्तित्वानुपादाने समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
साध्याभाववत्संयुक्तत्वाद्यभावस्यासंयुक्तादौ प्रसिद्धस्य हेतावस-
त्वात् संयोगादिसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिः न त्वसम्भवः तादृशसम्ब-
न्धप्रतियोगित्वं वस्तुमात्रं यद्य तादात्म्यविषयतादिरूपतादृशस-
म्बन्धेन हेतावेव पर लक्षणसमन्वयो भवति तादृशसम्बन्धेन
जगत्सम्बन्धत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति
तदुपादानम् । ननु वृत्तिमद्वृत्तित्वोपादानेऽपि जगत्संयुक्तत्वाव-
च्छिन्नाभावस्य जात्यादिरूपवृत्तिमति धर्तमानस्य वारणासम्भ-
वात् बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्धारैव निर्धूमसंयुक्तत्वाद्यभा-
वस्य निर्धूमवृत्तित्वत्वाव्यापकप्रतियोगिताकतया वृत्तिमन्मात्रस्यैव
कालादिनिर्धूमवृत्तित्वेन च निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेन धू-
मवान् ध्वजेरित्यादावतिव्याप्तेर्यारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य निवेशनीयतया यत्र संयोगादिना हेतुत्वं
तत्र जगत्संयुक्तत्वावच्छिन्नाभावस्यापि हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन ल-
क्षणार्थकत्वात् वृत्तिमत्पदस्य यथाधुतार्थकत्वे कालिकसम्ब-
न्धेन गगनादेरवृत्तित्वमते तेन सम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्रैव
परमव्याप्तिप्रारकता तेन सम्बन्धेन जगद्वृत्तित्वाभावस्यावृत्ति-
मात्रे प्रसिद्धत्वादित्यत आह येन सम्बन्धेनेति । न क्षतिरिति
नाव्याप्तिरित्यर्थः । न तु नासम्भवः तादात्म्यकालिकादिसम्बन्धेन
हेतौ लक्षणसमन्वयसम्भवादिति । ननु नानाव्यक्तिसाध्यके तत्त-
त्साध्यव्यक्त्यभाववद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिः कूटघा-
टितलक्षण इव साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकामावनि-

एत्वाभावादिस्तद्वृत्तित्वनिष्ठतादृशसाध्याभाववत्त्वरूपतथाविधध-
र्मावच्छिन्नाभावस्य घटादिमात्रवृत्तेर्हेतावसत्त्वादव्याप्तेर्दुर्वारैव सा-
ध्याभावादिव्यावृत्तघटकतानिवेशे च प्रयासगौरवमिति त-
त्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावं विवक्ष-
ति तद्वदिति । एवं प्रतियोगिता । अत्र साध्याभावस्य साध्या-
भावत्वेन सामान्यतो निवेशे व्यभिचारिणि निर्धूमवृत्तित्वत्वा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
ववत्साध्याधिकरणवृत्तित्वसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्याप-
कात्वेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकतया वृत्तित्वसामान्याभावस्य
तथाविधप्रतियोगिताकस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितया प्रतिव्याप्तेरिति तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावस्य
व्याप्यतावच्छेदककोटिनिवेशलाभाय तत्तदिति । यद्यपि यत्कि-
ञ्चित्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकवृत्तिमद्वृत्तिया-
वदभाववत्त्वं व्यभिचारिसाधारणं यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं
तत्तदधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतैकप्रतियोगितायाः नानाविपक्ष-
साधके ऽप्रसिद्धेः तत्तद्विपक्षावृत्तित्यावच्छिन्नाभाववत्तत्त-
द्विपक्षवृत्तित्वव्याप्यप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः तथापि यावता-
मभावानां प्रत्येकाधिकरणवृत्तित्वत्वसामनैयत्यस्य प्रत्येकप्र-
तियोगितान्वयेन एतदभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगि-
ताको यो यो ऽभावस्तदभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियत-
प्रतियोगिताकश्च यो योऽभावस्तद्वत्त्वमित्येवं रीत्या निवेशा-
द्यानुपपत्तिः एतद्वलक्षणे साध्याभावसमुदायो न समुदाय-
त्वेन प्रविष्टः अपि तु प्रातिस्विकरूपेणेति कूटघटिताद्विशेषः ।
अथात्र स्वपदं न तत्तदभावीयप्रतियोगितात्यरूपेण प्रतियोगि-
तापरं साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेऽपि तदभावीयप्रतियोगि-
तान्तरसत्त्वादिति तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तिपरं तद्व्याच्यं तथा च य-
त्किञ्चित्प्रतियोगितानिरूपकाशेषाभावस्यातिव्यापकतया यावत्य-
स्तादृशप्रतिषेधितः प्रत्येकं तन्निरूपकाभाववत्त्वं निषेधनीयं
तथा च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगद्वृत्तित्वसामान्याभावप्र-
तियोगितानिरूपकवृत्तिमद्वृत्त्यभावप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तेरिति वृत्तिम-
द्वृत्त्यभावीयत्वेन यावत्प्रतियोगिता निवेशनीया तथा च तन्नि-

रूपकाभावे घृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणं इत्यर्थे यावत्त्ववि-
 शेषणमपि तथेति चेत् नोपादीयत एव तत्र तद्विशेषणं
 घृत्तिमद्वृत्त्यभावावयावत्प्रतियोगिताविशेष्यभूताभावे घृत्तिम-
 द्वृत्तित्वयावत्त्वाभिधानात् । अत्र च गुरुधर्मस्याभावात्प्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्वे स्वव्यापकतदभाववद्वृत्तित्वव्याप्तिभेद-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यान्यावर्तकव्यापकतत्त्वविशेषणघटितत्वे-
 चाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नान्याभ्यामावक-
 पव्यापकत्वपुरस्कारेण न प्रतियोगितानिवेशः सम्भवतीति
 तादृशावच्छेदकभेदकूटात्मकव्यापकत्वपुरस्कारेणैव तन्निवेशः न च
 स्वव्यापकतत्त्वभाववद्वृत्तित्वत्वकृत्यतत्तदभाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्यो-
 स्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नैकभेदोभयरूपेण प्रतियो-
 गितानिवेशसम्भवाद्द्वच्छेदकभेदकूटनियेशनमफलमिति चाख्यं
 यदभेदादिसाध्यकस्थले तदभावन्यक्तित्वेन यदत्यद्विधादितस्य
 तदभाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्वरू-
 पतो घटस्थादिघातेतद्वृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वमपेक्ष्य गुरुशरीरतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छि-
 न्नैकभेदनिवेशासम्भवात् । अत्र कल्पे व्यधिकरणधर्मावच्छिद्य-
 साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य पर्यंतवृत्तित्वप-
 र्यंतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य पर्यंतवृत्तिवृत्तिमद्वृत्तेर्भूमा-
 दावभावात् एकमात्रवृत्तिरेतावपि तादृशप्रतियोगिताकस्य पर्यंत-
 क्षणायच्छिन्नवृत्तित्वैतदन्यक्षणावच्छिन्नवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभा-
 वम्येतत्क्षणावच्छिन्नावृत्तौ वृत्तिमति वर्तमानस्याभावादसम्भ-
 वाः । तादृशाभावाव्यावर्तनाय व्यासव्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति-
 योगिताकत्वनिवेशे गौरवं पर्यंतवृत्तित्वस्यामान्याभावस्य इयावृ-
 त्यसम्भवश्चेत्यतः कल्पान्तरमनुसरति तत्तत्साध्याभावेति ।
 अतिप्रिक्तान्तानिवेशे व्यधिकरणधर्मावच्छिद्यभावमात्रस्य संश-
 दाद्यभिचारिमात्रे इतिव्याप्तिरिति तन्निवेशस्तं यद्यपि यथाशु-
 तेनातेन महानसृत्तित्वत्वादिना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
 यद्वृत्तित्वभावगारणं न सम्भवति महानसादिनिरूपितत्वविशिष्ट-
 वृत्तित्वत्वम्य साध्याभावव्यतिरूपितत्वविशिष्टवृत्तित्वत्वकसा-
 ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्यावर्तनात् तथापि साध्याभाववद्वृत्ति-

चित्त्वन्तानिरूपितसमानाधिकरणधर्मनिरूपितावच्छेद्यत्वशून्यत्वस्या-
नवच्छिन्नान्तेन विवक्षणाच्च दोषः महानसृष्टित्वत्वादिनिरूपि-
तावच्छेद्यत्वस्य साध्याभाववद्बृष्टित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानिरूपि-
तत्वात् न चैवमपि साध्याभाववन्महानसृष्टित्वत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववारणमशक्यं तादृशधर्मनिरूपितावच्छेद्यतायां तद्व्यष्टक-
साध्याभाववद्बृष्टित्वत्वनिरूपितत्वस्याधिकं त्वित्यादिन्यायेनाव्या-
हृतत्वादिति वाच्यं गुरुधर्मस्याभावाप्रतियोगितानवच्छेदकतया
महानसादृष्टित्वत्वसमनियतोपदर्शितगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वात् । अथ गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
साध्याभावपदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नाभावपरतया धूमवान् यद्वैरेत्यादावतिव्याप्तिः धूमत्या-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्बृष्टित्वत्वस्य स्वसम-
नियतधूमत्यावच्छिन्नाभाववद्बृष्टित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वविरहेण तद्व्यच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः धूमत्याव-
च्छिन्नाभाववद्बृष्टित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च धूमत्यावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्बृष्टित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थान-
वच्छिन्नतया तन्निरूपकाभावस्य निरुक्ताभावापेक्षेयणानाक्रान्त-
त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्बृष्टित्वा-
भावस्यैव लक्षणघटकत्वात् । यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तेन रूपेण
न निवेशः अपि तु तदभावत्वेनैव एतदेव सूचयितुं तत्तत्पदमुपात्तम्
एवं च तत्तद्व्यक्तित्वेन धूमाभावघटिततदभाववद्बृष्टित्वत्वावच्छि-
न्नाभावस्य लक्षणघटकतया न धूमादिसाध्यकेऽनित्यत्वातिरिक्त्युच्यते
तथापि एतद्व्यक्तिभिन्नं घटभिन्नं वा मेयन्वादित्यादावतिव्याप्तिः तत्र
तद्व्यक्तित्वेन रूपेण घटमेदमावघटिततद्व्यक्तिमद्बृष्टित्वत्वापेक्षया ल-
घ्यास्तत्समनियतस्य किञ्चिद्विशेषणानवच्छिन्नघटत्वघटितस्य घ-
टवृष्टित्वत्वस्यैवाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तिमद्बृष्टि-
त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः घटवृष्टित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च
साध्याभाववद्बृष्टित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्नतया तन्निरूपका-
भावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भाववद्बृष्टित्वत्वाभावापेक्षेय तयात्यात् यदि चाभावधर्मा विदोषणविध-

या न निवेद्यते श्रुति तु अभावप्रभृतिरेव अभावे तु साध्यतावच्छेद-
 कावच्छिन्नप्रत्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुपलक्ष-
 णतया निवेद्यते यत्तुल्यमायैव तत्तत्पदोपादानमपि न तु तत्तद्व्यक्ति-
 त्वेनाभावनिवेशलामार्थम् उपलक्षणीभूतप्रतियोगिताविशेषणैवामा-
 शान्तरव्यावृत्तिसम्भवे तत्तद्व्यक्तित्वस्योपलक्षणतया निवेशे प्रयोजन-
 विरहात् एवं च घटवृत्तित्वत्यावच्छिन्नव्याभावोपि उक्तस्थले लक्षणघ-
 टकः घटमेवाभावस्य घटत्वस्य सप्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वात्
 प्रतियोगिताविशेषोपलक्षितव्याभाववृत्तित्वपर्याप्तनिरूपकताकाम्यत्व-
 पर्यन्तानिवेशात् धूमादिसाध्यकस्थले निर्धूमवृत्तिव्यावच्छिन्ना-
 भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकशरीरे ऽभावविशेषणस्याधिकस्य
 निवेशोऽपि न क्षतिः न चाभावप्रतियोगिकोटी उपलक्षणतया
 मानस्यानुमयाधिक्यत्वात् विशिष्टनिरूपितत्वाभावस्य निरूपि-
 तत्वसम्प्रन्ध्यावच्छिन्नविशिष्टाभावरूपस्य वा विशिष्टानिरूपितत्वस्य
 प्रतियोगिकोटी प्रतियोगिताविशेषस्य कथमुपलक्षणाविधया नि-
 वेद्येति चेत्तच्च अभावप्रतियोगिकारणतरे प्रतियोगितावच्छे-
 दककोट्यशेषस्य न मानमित्यस्यार्थः । प्रकृते निरूपकप्रतियो-
 गिताकत्वस्य निरूप्यत्वप्रतियोगिविशिष्टावच्छेदकत्वादेव निरूप्य-
 त्वप्रतियोगिन्युपलक्षणत्वं न तु निरूप्यत्वाभावप्रतियोगिताव-
 च्छेदकघटकतया अप्रवेशात् । तदभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रति-
 ष्ठाभावस्याभावान्तरव्यावृत्तये तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य प्रति-
 ष्ठाप्रतियोगितावच्छेदकघटकतयैव निवेशात् यथा द्रव्यत्वस्य द्रव्य-
 त्वोपलक्षितनिरूपितविषयित्वाभावप्रतियोगिनि नोपलक्षणत्वं किन्तु
 विषयित्वानिरूपकांश एवेति । निर्धूमवृत्तित्वस्य धूमव्यापक-
 तावच्छेदकरूपावच्छिन्नव्याभाववृत्तित्वात्त्वसमनियतत्वे ऽपि व्या-
 पकतावच्छेदकधर्मांतरावच्छिन्नाभावघटितविशिष्टनिरूप्यत्वे धू-
 मव्यावच्छिन्नधूमभावघटितविशिष्टनिरूपितत्वरूपताविरहात् तत्त-
 द्द्विशिष्टनिरूपितत्वयोर्न समनैयत्यम् इति न व्यापकतावच्छेदकरू-
 पावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिरूप्य-
 त्वाभावाप्रसिद्धिः । अनियोगितासंसर्गकज्ञान एव तादृशमान-
 स्य तदात्मात् जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्याकारक-
 स्य स्वरूपतो घटव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावमानस्य सर्वस-

स्मृतत्वात् प्रकृते च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तद्वृत्तित्वत्वनिरूपितत्वप्रति-
योगिकाभाववतः समानाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वस्य योऽभावस्तद्वृ-
त्तियोगिताका यावन्तोऽभावास्तद्वान् हेतुरित्याकारकव्या-
प्तिप्रहे प्रतियोगिताया विशेषणत्वेनानुपपत्त्यभावात् अत एव व्या-
पकतावच्छेदकत्वादेः उपलक्षणविधया भानोपपत्तिः न च तादृशं
निरूपितत्वप्रतियोगिकस्य तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य चाऽभाव-
स्य निवेशे निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानिष्ठावच्छे-
द्यतायामपि किञ्चिद्विशिष्टतादृशनिरूपितत्वत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्
तादृशाभावासंग्रह इति वाच्यं तत्तदभावयवृत्तित्वत्वनिरूपितत्व-
पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्यैव निवेशनीयम्यात् इत्युच्यते
तदापि घटत्वमेदादिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणमशक्यं
निर्विशेषणकघटत्वादिबृत्तित्वत्वस्यैव तत्र घटत्वादिबृत्तित्वाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकतया घटत्वत्वादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकशरीरे ऽनिवेशेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव
लक्षणघटकरत्वात् न च जातेः समवायेनैव स्वरूपतोऽवच्छेदक-
त्वं न तु सम्यन्धान्तरेण अत एव गोत्वादिजातिनिष्ठव्याप्तौ पदविशे-
षप्रवृत्तिनिमित्तत्वगवेतरासमवेतत्वादेरवच्छेदकत्वं स्वीकुर्यन्ति न
तु तादात्म्यसम्यन्धेन लघोरपि गोत्वादिजातेरिति निर्विशेषणकघट-
त्वादिघटिततद्वृत्तित्वत्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्म-
यतीति वाच्यं तादृशनियमे मानाभावात् यदि चाभावांशस्योप-
लक्षणत्वं स्वीक्रियते तदा महानसृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववारणम-
शक्यमेव यदि च साध्याभावातिरिक्तविशेषणाविशेषिताधिकरणवृ-
त्तित्वत्वावच्छेद्यताभिन्नसमानाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वाभावं निवे-
द्याविशेषितघटत्वादिबृत्तित्वाभावः संगृह्यते तदा तादृशाभावमा-
दाय जातिसाधारणसद्देताव्याप्तिर्वज्रलेपायते । एवं साध्याभावव-
ृत्तित्वत्वशरीरेऽभावादेर्विशेषणतया प्रवेशे वृत्तिमहाधिपदमनर्थक-
मायद्यंत व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वत्वस्य यः समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः तत्प्रतियोगिताया लाघवेन वृत्तित्वत्वे-
नावच्छिन्नतया तदवच्छेद्यताया अभावाघटितविशिष्टपदार्थानिरूपि-
तत्वात् । अत्र घटन्ति । गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेने-

दमभिहितं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्महानसृष्टित्वत्वा-
 यच्छिन्नाभावावधारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वत्पर्यायावच्छेदकता-
 मिधसमानाधिकरणधर्मानिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमेव प्रतियोगि-
 ताया विशेषणं देयं न चैव घटत्वादिना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाव-
 सद्ब्रह्मलक्ष समानाधिकरणपदोपादानं निषेधरूपनिवृत्तौ च वि-
 फलं तादृशभावस्यासद्ब्रह्मपि केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावव-
 द्वृत्तित्वत्वेन घटाभावाभावाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यं
 विरोधितादिसम्बन्धेन यत्र हेतुना तत्र हेतुतावच्छेदकस-
 म्बन्धेन साध्याभाववति वृत्ते साध्याभाववद्विषयतारूपाया
 विषयादिरूपत्वेन साध्याभावावच्छिन्नविषयतात्वादिरूपसाध्याभाववद्वृत्ति-
 त्वत्त्वस्य केवलान्वयितया तद्वच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे तादृशभाव-
 घटितलक्षणानुपपत्ते न च साध्याभाववद्विषयतात्वादिकं येन
 सम्बन्धेनावृत्तिरिति तेन सम्बन्धेन तद्वच्छिन्नाभावमावाय लक्षणस-
 मन्वय सम्भवतीति प्राच्य कालिकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृ-
 त्तित्वत्वावच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य परसाध्यधिकरण-
 हेत्वव्यापकतया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता-
 काभावावस्थावदय निवेशनीयतया व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न-
 प्रतियोगितावच्छेदकताकाभावावस्थावदय लक्षणघटकत्वासम्भवात् वि-
 षयताया जात्यादिरूपव्यतिरिक्तं विषयतात्वाविशिष्टस्य न समया-
 यादिना वृत्ति तादृशस्य स्वस्मिन्नत्र वृत्ते जात्यादौ च सम-
 यायाभावात् किं तु स्वरूपसम्बन्धेनैव एव च समयायादिस-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक पर विषयतात्वावच्छिन्नसाध्या-
 लक्षणघटको मविष्यतात्वापि न कालज्ञानादिरूपहेतौ कालिकवि-
 षयतादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव-
 च्छिन्नाभावस्यासत्त्वं स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
 वस्यैव विवक्षणीयत्वात् । न च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि-
 न्नसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नाभावस्यापि तथाप्रसिद्धिं घट-
 त्वादे साध्याभाववद्विषयतानिष्ठप्रतियोगितावैयर्थ्याधिकरण्यासम्भ-
 वादिति वाच्यं घटत्वादिना पटाद्यभावात् तदात्वात् । न
 धैर्यमपि सामानाधिकरण्यमुपेत्य साध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठत्वेन
 धर्मविरोधताकस्य घटत्वादे घटादिस्वरूपसाध्याभाववद्विष-

यतानिष्टत्वेन गगनादेरापि स्वनिष्ठविषयतात्मकत्वेन साध्या-
भाववद्विषयतानिष्ठतया साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्व-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या उक्तस्थले ऽव्याप्तिर्देवैरेव येन
रूपेण यत्साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्ति तद्रूपविशिष्टतदनवच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावविवक्षणे गगनाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकता-
निर्वाहेऽपि हेतुनिष्ठव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्व-
व्यक्तेः किञ्चिद्विशेषिततत्त्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
तथाविधस्य हेतावसत्त्वादसम्भवं इति चेन्न । येन सम्यग्धेन
यद्वर्तते तेन सम्यग्धेन तन्निष्ठावच्छेदकताकान्यत्वस्य विव-
क्षणीयतया संयोगादसम्यग्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावमादायैवेकस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवात् उक्तार्थलाभायैव
च साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिवृत्तयोपादानं न तु तदपि लक्षण-
घटकं प्रयोजनाभावात् सर्वत्र दर्शिताभावमादाय लक्षणसमन्व-
यसम्भवेन समवायादिसम्यग्धेन घटत्वावच्छिन्नसाध्याभाववत्सं-
युक्तत्वाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि क्षतिर्विरहात् एतेन धूम-
त्वत्याद्यवच्छिन्नधूमत्याद्यभावस्य धूमत्वप्रकारकप्रमाधिषयत्वाद्य-
भावस्य च साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियो-
गिताकस्य धारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वाविशे-
षणमप्यनादेयम् अत एव स्वसमानाधिकरणत्वस्य स्वप्रतियोगिता-
वच्छेदकविशेषणत्वकल्पापेक्षया लाघवमेव एतत्कल्पानुसरणधीज-
भूतं निष्प्रत्यूहमिति । यदि च गुरुधर्मो नाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
स्तदा महानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावधारणाय साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वत्वातिरिक्तत्वेनेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वमेव विव-
क्षणीयं तदर्थश्च स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्व-
रूपविशिष्टनिरूपितविषयिताकत्वम् एवं च शुद्धवृत्तित्वत्वावच्छि-
न्नवृत्तेरभावोपि लक्षणघटक इति वृत्तिमद्वृत्तिपदसायंक्यम् ।
स्वाविषयकत्वं च इतरविशेषणतानापन्नस्वाविषयिताशून्यत्वमतो
विशेषणाविधया साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकसाध्याभावत्वादेस्त-
दघटकत्वनिर्वाह इति पूर्वोक्तदोषानवकाशः । अत्रापि विषयिता
इतरविशेषणतानापन्ननिरूपितैव ग्राह्या तेन वृत्तित्वत्वादिविशे-
षणकक्षाने साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वादोर्विशेषणतया विषयत्वे

ऽपि दृष्टित्वत्वादेन साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वाघटकत्वं न च
साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वघटकधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताको-
ऽभावो निवेश्यतां घटकाभ्यर्थश्च स्वाविषयकप्रतीत्यदृष्टिसा-
ध्याभाववद्दृष्टित्वत्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयिताकत्वं तेन सा-
ध्याभाववद्दृष्टितात्वकेवलदृष्टितात्वयोरैव घटकतानिर्वाहः न तु
स्वाविषयकप्रतीत्यविषयतादृशविशिष्टकत्वं तच्चदभाववद्दृष्टित्व-
त्वाघटकप्रतीतिं केवलाधेयतात्वस्य विषयतया तदभाववद्भिरु-
पितत्वविशिष्टाधेयतात्वे तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वस्य दुर्ग्रहण-
या तदभाववद्दृष्टित्वत्वादेस्तद्वदघटकत्वानिर्वाहात् केवलाधेय-
तात्वस्यैव तद्वदघटकतया दृष्टिमद्वृत्तिं तेन रूपेण घटा-
द्यभाष्यमाद्यातिष्याप्यापत्तेरिति वाच्यं तथा सति उक्त-
रीत्या विषयितासम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र तादृशाभावाप्र-
सिद्धेः घटत्वमिदं मेयत्वादित्यादौ निर्विशेषणकघटत्वाद्विद्वृत्ति-
तात्वस्य यथा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्राभाष्यवद्दृष्टितात्वघट-
कत्वं तथा वाच्यं ज्ञेयस्यादित्यादावपि तादृशस्य स्वा-
विषयकप्रतीत्यविषयताधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविशेषितय-
दित्यादिघटिनस्तदभाववद्दृष्टित्वत्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयताकत-
या तदभाववद्दृष्टित्वत्वघटकतया दृष्टिमद्वृत्तितदवच्छि-
न्नाभावस्य हेतावसत्त्वेनाभ्यासेः तदभाववद्दृष्टित्वत्वाघट-
कधर्मावच्छिन्नप्राभावनिवेशेनैव धारणसम्भवाच्च । तादृशधर्म-
निरुक्तसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्वघटकत्वसत्त्वेऽपि स्वाविषयकप्रती-
तिदृष्टिसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्वघटित्वविषयिताकत्वेन साध्याभा-
ववद्दृष्टित्वत्वाघटकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवच्छिन्नप्राभाष्यस्यापि
यथानिरुक्ताभावात्मकत्वात् न च स्वाविषयकप्रतीत्यदृ-
ष्टितदभाववद्दृष्टित्वत्वनिरूपितविषयितासामान्यकत्वरूपतस्तदभा-
ववद्दृष्टित्वत्वघटकतानिवेशे निर्विशेषणकघटत्वाद्विद्वृत्तित्व-
स्य साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वघटकत्वाप्रसक्त्या तद्वदघटकधर्माव-
च्छिन्नप्राभावनिवेशोऽपि सम्भवतीति वाच्यं तथा सति ह्या-
पकतायदितसामान्यपदार्थनिवेशने तद्वदघटकधर्मानवच्छिन्नप्राभाव-
निवेशापेक्षयाऽतिगौरवात् समानाधिकरणपदसार्थक्यं नु उक्ती-
र्येति ध्येयम् । किंचित् व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव-

दृष्टित्वत्वेन पर्वतवृत्तिव्यवधान्यतराभावधारणाय एतन्मतेऽपि
 स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं प्रतियोगिताविशेष-
 णमापद्यकं तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाभायस्य
 लक्षणघटकता न सम्भवतीति निषेधद्वयनिवेशनसामानाधिक-
 रण्यपदोपादानयोः सार्थकतेत्याहुः । प्रतियोगितायां साध्याभाव-
 वद्वृत्तित्वव्याप्यत्वनिवेशनप्रयोजनमाह आलोकाद्यवृत्तिवत्त्वेनेति ।
 घट्टिनामाभ्याभाववद्वृत्तित्वस्य योऽभावस्तस्य धूमादावसत्त्वे-
 पीत्यन्यथः घट्टिसामान्याभावः घट्टित्वावच्छिन्नवहुपभावः ।
 साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकतानिवेशनप्रयोजनमाह यद्येति ।
 इन्धनत्वाद्यवच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद-
 करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया घटाभा-
 योपेक्षणं महानसवृत्तित्वादेरभाव इत्यत्र महानसवृत्तित्वत्या-
 दिनैवेति बोध्यं तादृशाभावाधिकरणमहानसवृत्तित्वत्याद्यवच्छि-
 न्नातादृशवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वं पृच्छन्तार्थ इति तु न सत्
 शुद्धधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशाभावाविशेषितम-
 हानसवृत्तित्वत्याद्यवच्छिन्नाभावपर्यन्तानुसरणे सन्दर्भयिरोच्चात्
 अधिकरणत्वान्तस्योपलक्षणतया दोषांशस्य विशेषणतया मान-
 स्य व्युत्पत्तिरित्युक्ततया तथाविवक्षितुमशक्यत्वात् । अधिकरण-
 विशेषानुपरक्तपृच्छेत्भावमादायापि दोषं दर्शयति स्वनिष्ठेति ।
 धूमादिनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यवधानेस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्यै-
 र्थ्यः । हेत्यन्तरपृच्छेः आलोकादिवृत्तेः । एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वम-
 स्तीति सूचितम् । स्वस्मिन् धूमादौ । अत्र च लक्षणे सत्ताभायवान्
 द्रव्यत्वादित्यादौ सत्तायासमंवेतत्याभावस्य व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेव समंवेतवृत्तिन्येऽपि द्रव्यावृत्तित्वावच्छि-
 न्नाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
 रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकस्यापि तद्वत्समंवेतत्याभावस्य समंवेतगुणत्वादित्यु-
 क्ततया द्रव्यत्वादेस्तद्वत्तामाणाप्रानिष्पत्तिः । ययमवृत्तिराप्यकम्प-
 लेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताप्रतिष्ठा नातिप्याप्तिः
 कृतपटितलक्षणे च तत्र तत्रातिप्याप्तिधारणाय साध्यसमाना-
 धिकरण्ये सतीति विशेषणं देयम् । यन्तदलक्षणे चावृत्तिहेतुके-

ऽनित्यासिधारणाय वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयं कूटघटितलक्षणर-
प्रापि महाकालान्यो घटादित्यादावतित्यासिर्दृष्टव्या किं तु त-
दन्यदोपाणामेवाननवकाश इत्यत्रधेयम् ॥

(दौ०) अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभा-
वसमुदायाधिकरणवृत्तिन्वाभावास्तद्वत्त्वं तादृशवृत्तित्वाभावश्च
स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयो-
जनं चोक्तमायम् । साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रति-
योगिताकस्य व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृ-
त्तित्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति । साध्याभाव-
श्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन बहो-
साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे बह्वयवयवत्वे पर्वतव-
ह्वयवयवसंयोगे च पर्वतस्य बह्वयवयवस्य च सम्बन्धद्वयाव-
च्छिन्नबह्वयभावद्वयानाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ।

(गा०) अन्ये चिति । घटत्वादिना निर्धूमवृत्तित्वाद्यभावादाय
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिधारणाय यावत्तत्त्वोपादानम् एव च केवला-
न्वायिन साध्यस्य व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभा-
वस्य प्रसिद्धा तत्समुदायाधिकरणजगद्वृत्तित्वस्यावृत्तौ प्रसिद्ध-
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नभावोऽपि यावदन्तर्गत इति तद्व-
त्त्वविरहात्तादृशसाध्यके विषयिताद्यतिरिक्तसम्बन्धेन हेतावत्या-
प्ति साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावाविशेषणपक्षे च
व्यतिरेकिसाध्यस्य व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवा-
भावस्य सद्धेतो लक्षणघटकतया जगत एव तत्कूटाधिकरण-
तया व्यतिरेकिसाध्यकेऽपि विषयिताद्यतिरिक्तसम्बन्धेन हेतावत्या-
प्तिरिति वृत्तिमद्वृत्तिप्रममावविशेषण तादृशवृत्तित्वेति सा-
ध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वेत्यर्थः । प्रयोजनं चेति पूर्व-
द्व्ययोजनम् आलोकयन्वृत्तित्वेन रूपेण निर्दिष्टवृत्तित्वाभावादाय
बहिमान् धूमादित्यत्राध्यामेयारण्यं पूर्वलक्षणात्तमेव घटमस्य
प्रयोजनं तु साधनसमानाधिकरणस्य साध्याभावाविशेष

गत्वे केवलान्वयिसाध्यके ज्ञेयत्वादिहेतौ घटादिवृत्तित्वाभाव-
मादायाव्याप्तिवारणमेव न तु बहिमान् धूमादित्यादौ महान-
सृत्तित्वाभावव्यावर्तनं तत्र महानसादेर्वह्नित्वावच्छिन्नबहुव-
भावात् अधिकरणत्वेन साध्याभावकूटानधिकरणत्वात् एतस्य च
प्रागनुक्तयादुक्तप्रायमिति । समुदायपदप्रयोजनमाह साध्या-
भावाधिकरणेति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवेति । नि-
र्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ननिर्धूमवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिता-
या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणमहानसादिवृ-
त्तित्वाद्युत्तितया साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वाव्यापकत-
या जगद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यैव तद्व्यापकप्रतियोगिताक-
तया तस्य च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्यावृत्तायेव प्रसिद्धत्वादिति भावः । व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्तिरिति । तादृशस्य जगद्वृत्तित्वाभावस्य सर्वत्रैव सत्त्वा-
दिति भावः । अत्र च स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृ-
त्तित्वत्वकत्वे सति साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वव्या-
पकत्वं प्रतियोगिताविशेषण तत्र च शेषदले समुदायानिवेशे-
पि निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि नाति-
व्याप्तिः सम्भवति व्यतिरेकिसाध्यके तादृशप्रतियोगिताया
अप्रसिद्धेः जगद्वृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायाः साध्याभा-
वाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वेऽपि स्वव्यापकसाध्याभावसमुदाया-
धिकरणवृत्तित्वत्वकत्वरूपपूर्वदलाविरहात् धूमाद्यभावसमुदाया-
धिकरणवृत्तित्वत्वशून्ये महानसादिवृत्तित्वे तादृशप्रतियोगितास-
त्त्वादिति पूर्वपक्षयित्वा शेषदले समुदायपक्षप्रवेशे पूर्वदलमेव
मोपादेयं तदनुपादानेऽपि बहिमान् धूमादित्यादौ आलोकाद्यवृत्ति-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वस्य आलोकादिनिष्ठपक्षतादिवृत्ति-
त्वसाधारणसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वाव्यापकतया तादृशा-
भावमादाय दोषाप्रसक्तेः तदुपादाने व्यतिरेकिसाध्यकमात्र
एवोक्तरीत्या तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च तथा
च धूमवान् पङ्केरित्यादौ घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावमादायाति-
व्याप्तिरित्याशयेन दीधेतिवृत्तेदमभिहितम् । अतिव्याप्तिवारणाय
शेषदले समुदायप्रवेशेन च निर्वाहवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताक-

स्यालोकावृत्तिश्चावच्छिन्नाभावस्य यद्विमान् धूमादित्यत्र शेष-
 लोक्रान्ततया पूर्वदलोपादानमावश्यकं तत्र समुदायाप्रवेशे व्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वव्याप्यप्रतियोगि-
 ताकस्यालोकावृत्तिवृत्त्यभावस्य धूमे ऽसत्त्वादव्याप्तिरिति तत्रापि
 तत्प्रवेशनमिति केचित्समादधति । परं तु प्रतियोगित्वव्यापकता-
 विशेष्यतापक्षमेव साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वं व्याप-
 कत्वविशेषणविधया निवेद्यते न तु तद्वलस्योक्तरीत्या द्विधा
 निवेशः एषं च पूर्वपक्ष एवायं नायतरति न च गुरुधर्मस्या-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते प्रतियोगित्वव्यापकत्वविशेषि-
 तसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधिकरणनिष्ठाभ्योन्याभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं नाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति
 प्रतियोगित्वे तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावरूपव्यापकता-
 निवेशसम्भवात्तद्वलस्य द्विधादिनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यं
 व्यापकत्वांशस्योपलक्षणतया साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्ति-
 त्वत्वरूपव्याप्यांशे निवेशसम्भवात् व्यापकतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नाभावधानित्यादिज्ञाने व्यापकतावच्छेदकत्वान्तर्द्वेषोक्ता-
 वच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ व्यापकताया उ-
 पलक्षणतया भाने ऽविरोधात् । वस्तुतस्तु गुरुधर्मस्याभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वे साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधि-
 करणनिष्ठाभ्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वमपि नाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकं यद्विध्यावच्छिन्नवद्गुणभाववद्गुत्तित्वत्वाधिकर-
 णनिष्ठाभ्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्यादिरूपसमनिवतधर्मा-
 पेक्षया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेनाधिकेन घटितस्य
 गुरुत्वादिति तादृशधर्मावच्छिन्नाभावो निवेशयितुमशक्यः किं
 तु तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तत्तद्देदकूटय-
 स्यमेव निवेशनीयम् एषं च प्रतियोगिताव्यापकत्वघटितोक्तधर्म-
 स्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमप्यकिञ्चित्करमेवेत्याहुः । तेनेति
 समयापेन बद्धः साध्यत्वे पर्यंतस्य सम्यग्धर्मावच्छिन्नवद्गुणभा-
 वद्वयानधिकरणत्वेऽपि धूमे नातिव्याप्तिः संयोगेन बद्धेस्तथा-
 स्ते यद्गुणयवस्य तादृशाभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि यद्गुणयव-
 स्ते नातिव्याप्तिः समयापेन बद्धः साध्यत्वे संयोगेन तस्य त-

थात्वे च पर्वतस्य बहुवयवस्य च तादृशाभावद्वयानधिकरण-
त्वेऽपि पर्वतबहुवयवसंयोगे नातिव्याप्तिरिति योजना सम्यन्ध-
द्वयावच्छिन्नबहुपभावद्वयं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नबहुपभावसम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नबहुपभावद्वयं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशने तादृशाभावद्वयानधिकरणस्य पर्व-
तादेः साध्याभावकूटानधिकरणतया तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा-
त्थाद्यन्तस्तद्वत्त्वं धूमादावग्याहृतमेवेत्यतिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । न
च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशेऽपि समवायेन बह्वी-
साध्ये संयोगेन हेतौ धूमे नातिव्याप्तिर्धारयितुं शक्यते समवायस-
म्बन्धावच्छिन्नबहुपभावकूटाधिकरणसंयुक्तत्वस्य व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्यैव संयुक्तवृत्तित्वात् बहुवयवयमात्रसंयुक्ताप्रसि-
द्धेः संयुक्तमात्रस्यैव तादृशाभावकूटाधिकरणगगनसंयुक्तत्वादि-
ति कथमत्र व्यावृत्तिप्रदर्शनं समवायेन धूमहेतुकस्थलपरता तु
न युज्यते समवायेन धूमवतः साध्याभावकूटवत्त्वानिर्वाकरणा-
दिति याव्यं संयुक्तमात्रस्यैव गगनादिसंयुक्तत्वेऽपि तादृश-
संयोगस्य वृत्त्यनियामकतया तथा यस्य द्रव्यस्य बहुव-
यव एवाधिकरणत्वप्रत्ययः प्रामाणिकः न त्वन्यत्र तत्र संयो-
गेन गगनादिवृत्तिस्थाप्रसिद्ध्या संयोगेन बहुवयवयवान्यवृत्तिधा-
भावस्यैव संयोगेन वृत्तिमहत्तेः सुलभतया वृत्तिपदस्य यथा-
श्रुतपरतामते तादृशव्यावृत्तिदानसङ्गतेः वृत्त्यनियामकतादात्म्य-
सम्यन्धेन व्याप्तिस्वीकारे वृत्तिपदस्य सम्यन्धर्थकत्वमावश्यक-
मित्यभिप्रायेण एतदुपेक्ष्य द्वितीयस्थलानुसरणं साधनसामानाधि-
करणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे समवायादिसम्बन्धावच्छि-
न्नबहुपभावस्य बहुवयवयवत्वरूपसाधनसामानाधिकरण्याभावेन न त-
न्नातिव्याप्तिसंभवः एवं सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्या-
प्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्ये सतीति विशेषणप्रवेशस्याव-
श्यकतया संयोगादिना बहिर्मित्यवर्तमानबहुवयवयवत्वादौ तेना-
प्यतिव्याप्तिर्धारयितुं शक्यत इत्यतः पर्वतबहुवयवसंयोगहेतुका-
नुसरणं संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामते पर्वतस्य सम्यन्ध-
द्वयावच्छिन्नबहुपभावद्वयाधिकरणत्वेऽपि न तस्य व्याप्यवृत्तिवि-
शिष्टसाध्याभावकूटवत्त्वम् अन्यथा अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके

ध्यमिचारिणे जगत् एव साध्याभावकूटाधिकरणत्वेनातिन्यासि-
रिति दर्शितहेतोः पर्वतवृत्तिव्येऽपि तादृशमावकूटाधिकरणवृत्ति-
त्वाभावो ऽक्षत एवेत्यतिन्यासिप्रसङ्गः ।

पूर्वपक्षे साध्याभावापदेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापक-
तावच्छेदकावच्छिन्नाभावविवक्षणे नानाविपक्षके तथाविधतत्त-
द्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या ऽध्यासि. सा-
ध्यतावच्छेदकविशिष्टसमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशने
च गौरवमिति साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकामात्र एव
विशेषितमुचितं. ताणां तार्णदहनवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया-
नां तथाविधसाध्याभावात्तामाधिकरणे धूमादेर्वृत्तावपि बह्वित्वाद्यव-
च्छिन्नप्रवृत्तमात्रघटिततादृशमावकूटव्यवृत्तेरव्याप्यनयकाशादि-
त्याशयेन तथाविधमेवामात्रं निरुपशयति तथेति ।

(द्वी०) तथा स्वव्यापसीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापक-
प्रतियोगिताकोऽपि बोध्यस्तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये
तत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणमप्रसिद्धं तत्र स-
द्देतोः पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वावच्छिन्नाभाववति सा-
मान्यादाववर्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाव्या-
प्तिरतिव्याप्तिर्वा नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्त-
त्साध्याभावकूटाधिकरणप्रसिद्ध्या अध्याप्तिरित्याहुः ॥

(गा०) एवं प्रतियोगिता समनियताभावैक्यमते साध्याभावप्रतियो-
गितायाः साध्याभावसमनियतामात्रप्रतियोगिपदार्थान्तरवृत्तिव्येऽपि
साध्यतावच्छेदकेन व्यधिकरणेन वा धर्मेणावच्छिन्नाया साध्य-
मात्रवृत्तिप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनयत्यन्तरमेव ।
अथ यदव्यावच्छिन्नव्यवृत्तिप्रतिपत्तिप्रतियोगिता यदन्त्रावच्छिन्न-
वृत्तादिवृत्तियोगित्वात् मिथ्यते किं तु यदादिनिप्रयायद्वस्तु-
तिरेकं च स्वीक्रियते न तु याच्यतादिमात्रवृत्तिस्त्वया स-
ति यद्व्येन प्रमयत्यं नास्तीतिप्रतीतिप्रियप्रतियोगितान्तरक-
. व्यने गौरवादिता तादृशप्रतियोगिताया न याच्यत्वत्वादिरूप

साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमिति चेत् का क्षति वाच्यत्वाभिन्न
त्वेन वाच्यत्व नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयमभावमादायैव तत्र ल
क्षणसमन्वयसम्भवात् स्वयधिकरणवाच्यत्वभिन्नत्वावच्छिन्नाया
प्रतियोगिताया वाच्यत्वभिन्नवृत्तित्वस्यासम्भावितत्वात् । घटस्तुतस्तु
घटस्यावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगिताया व्यधिकरणघटत्वा
देरिव समानाधिकरणवाच्यत्वत्वादेरपि अथच्छेदकत्वमावश्यक
घटत्वेन वाच्यत्व नास्तीत्यादिप्रतीत्या वाच्यत्वत्वादे प्रतियोगिता
यच्छेदकत्वानवगाहने तादृशप्रतीतेषाच्यत्वत्वविशिष्टवाशिष्ट्यान-
घगाहित्वेन तत्र वाच्यत्वादिप्रकारकज्ञानानपक्षापत्त एव च घट
त्वेन प्रमेयत्व नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगिताया अतिरि-
क्तत्वमावश्यकमथच्छेदकभेदादिति घटत्वेन वाच्यत्व नास्तीतिप्र
तियोगिता वाच्यत्वादावेव वर्तते न त्वन्यथापि मानाभावादिति
घटत्वादिना वाच्यत्वाभावोऽपि लक्षणघटक । अथैव साध्यताव
च्छेदकरूपायाच्छिन्नाभावघटितलक्षणे वृत्तित्वावच्छिन्नसाध्यक
स्थल वृत्तित्वादिना घटाद्यभावो लक्षणघटको न स्यात् व्यापकताय
च्छेदकवृत्तित्वादिपर्याप्तप्रतियोगितायच्छेदकताकत्वधिरहात् महान-
र्सायवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणायावच्छेदकतापर्याप्तिविवक्षणस्या
यश्यकत्वादिति चेन्न व्यापकतायच्छेदकपर्याप्तत्वं हि व्यापकतानव
च्छेदकापर्याप्तत्वं व्यापकतानवच्छेदकावृत्तित्वं तच्चन्धनत्वाद्यवच्छि
न्नवृद्धभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामिदमिति तादृशमावमादा
यैव लक्षणसमन्वयसम्भव इति अत एव यश्चेन्धनत्वाव
च्छिन्नवृद्धभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभाव इति दीधि
तिग्रन्थ सङ्गच्छते अन्यथा इन्धनत्वादिना घटाद्यभावोपेक्षाया
निर्याजत्वमापद्येत एव च सार्वभौमाणामेतदलक्षणाभिप्रायकतया
समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्ध इति मूलप्र
न्योपवर्णनमपि सङ्गच्छते । अथ पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वादिक
यत्र साध्यतावच्छेदक तत्र प्रतियोगिताया अव्यासजन्यवृत्तित्वेन
तत्पर्याप्त्याधिकरणप्रत्येकयक्तौ पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वादेरत्यन्ता
भावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य च सत्तात्तस्य प्रतियोगिताव्याप
कत्वं न सम्भवति । चाव्याप्यवृत्तिसयोमादेयत्र साध्यता
यच्छेदकता तत्र प्रतियोगिताव्यापकत्वनिर्वाहाय प्रतियोग्यसा

मानाधिकरण्य व्यापकत्वाद्यदकामावे निवेदनीय तावता उभय
 त्वस्यापि व्यापकत्वं निर्वहति पर्याप्तिसम्बन्धनोभयत्वपर्याप्त्य
 धिक्करणस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकवृत्तेरुभयत्वामावस्यापि
 प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् इति थाच्य पृथिवीत्वघटत्वोभय
 त्वादेना यत्र साध्यता तत्र जातिस्त्वाद्यवच्छिन्नभावाद्यप्रतियोगि
 तासमानाधिकरणस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकामावस्य प्रतियो
 ग्याधिकरणावृत्तित्वविरहेण तादृशप्रतियोगिताव्यापकतापत्त्या
 तादृशभावमादाय तदवच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषय
 त्वादिहेतावतिव्याप्यापत्तं प्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वस्यैवामावे
 निवेदनीयतया उभयत्वामावप्यावर्तनासम्भवात् तदभाववत्
 प्रत्येक तदनाधिकरणत्वात् तस्यैव तदधिकरणताया अपि व्या
 सज्यवृत्तित्वादिति चेन्न सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे
 प्रतियोगिसमानाधिकरण्याभावविशिष्टाभाववत्ताघटतद्व्यापकताया
 एव निवेदनासम्भवात् पृथिवीत्वादावुभयत्ववनि पृथिवीत्वा
 यच्छेदेन तदभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वऽपि जलत्वाद्
 स्तत्सामानाधिकरण्याभावविशिष्टतदभाववत्तेनातिप्रसङ्गामावात्
 उभयत्वाद्यभावस्य तदभाववत्येकैकस्मिन्नपि तत्सामानाधिकर
 ण्याभावाभ्युपगमात् तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य प्रत्ये
 कानतिरिक्तत्वात् । अथवा यद्विरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटक
 सम्बन्धसामान्ये प्रतियोग्याधिकरण्यत्विश्लिष्टसत्तनुयोगिकत्वामा
 वस्तदव्यत्यये प्रतियोगिताव्यापकत्वम् उभयतरनिर्दिष्टपर्याप्ती
 तु न प्रत्येकानुयोगिकत्वामाव तदनुयोगिन प्रत्येकानतिरिक्त
 त्वादिति । यत्तु मार्चानमते रूपादिसामान्याभावस्य रूपतर्क
 सत्तत्प्रागभावैतद्विषयप्रतियोगिकतया रूपस्यसादिसाध्यकरूपा
 दिहेतावतिन्यासि रूपादिसामान्याभावीयरूपध्वसत्तावच्छिन्नप्र
 तियोगिताया साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वेन तद्वद्विदामा
 यकूटाधिकरणे रूपादरवृत्तं न च रूपस्यापि रूपस्य
 सामाव्यरूपतया तद्वद्वदितस्य रूपसामान्याभावाद्यद्विदकूटस्यापि
 यावतामीकाधिकरण्यमिति विग्रहश्च लक्षणघटकत्वादिति तत्र
 अरपरमाण्वादी रूपस्यसत्तावच्छिन्नभावावबुद्धिनिर्वाहाय अन्य
 त्वाद्यवच्छिन्नभावाये रूपस्यसत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्यद-

कतया तत एव रूपादिसामान्याभाववत्त्यपि तत्प्रतीतिनिर्वाहात्
रूपादिसामान्याभावस्य रूपध्वंसादिप्रतियोगिकत्वानभ्युपगमात्
साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापक्षे तेनाप्युक्त-
स्थले रूपादिसामान्याभावव्यावर्तनात् स्वनिरूपकाभाववत्त्वसम्ब-
न्धेन साध्यतायच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकूटाधिकरणत्वमेव
निवेश्य लक्षणस्य परिष्करणायतया रूपादिसामान्याभावानधिक-
रणस्यापि जलपरमाण्वादेरुक्तस्थले तत्कूटाधिकरणत्वेनाति-
व्याप्तेरनवकाशाच्च प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वमते ना-
नाध्यक्तिसाध्यकस्थले साध्यतायच्छेदकसमनैयत्यस्य प्रत्ये-
कप्रतियोगितायामसत्त्वेऽपि स्याद्यच्छेदकाद्यच्छिन्नतदभावीयप्र-
तियोगितात्वेन समनैयत्यस्य विचक्षणाच्च दोषः तत्तद्व-
हिततद्ब्रूमादिस्वरूपप्रतियोगितानामपि स्याद्यच्छेदकबहिर्व्यधू-
मत्याद्यच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन बहिर्व्यधूमत्यादिसमनैय-
त्यात् बहिर्व्याद्यद्यच्छिन्नब्रूमादिस्वरूपप्रतियोगितानां द्रव्यत्वाद्य-
द्यच्छिन्नाभावीयब्रूमादिस्वरूपप्रतियोगितात्मकतया तद्यच्छेदक-
द्रव्यत्वाद्यद्यच्छिन्नप्रतियोगितात्मकतया घटादावपि सत्त्वात् न तत्प्र-
तियोगिताद्यच्छेदकाद्यच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन बहिर्व्यादिसमनैय-
त्यमिति तदभावीयत्वं विशेषणं तथा सति बहिर्व्याद्यद्यच्छिन्ना-
भावीयप्रतियोगितायाः घटादावसत्त्वाभानुपपत्तिः । यद्यप्येवमपि
वाच्यत्वत्यादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव व्यधिकरण-
धर्माद्यच्छिन्नाभावानामभिन्नतया वाच्यत्वादिस्वरूपवाच्यत्वभिन्न-
त्याद्यच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिताद्यच्छेदकघटत्याद्यद्यच्छिन्नप्रतियो-
गितानां घटादावपि सत्त्वात् यत्किञ्चिदेकधर्माद्यच्छिन्नतदभावी-
यप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यघटकव्याप्यत्वविचक्षणे च पृथिवी-
त्याद्यभावादिसाध्यकस्थले घटावृत्तित्याद्यच्छिन्नाभावाधारणमश-
क्यं तदभावीयपृथिवीत्याभावादिप्रतियोगितानां पृथिवीत्यामा-
यत्वाद्यद्यच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितात्मकतया पृथिवीत्यामायत्वा-
दिरूपतद्यच्छेदकाद्यच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन पृथिवीत्यामायत्वा-
दिसमनैयत्यात् । तथापि यद्धर्माद्यच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन य-
दमायनिरूपितत्वं तादृशधर्माद्यच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन
व्याप्यत्वनिवेशाच्च दोषः पृथिवीत्यामायत्वाद्यच्छिन्नप्रतियोगिता-

त्वेन पृथिवीत्यादिरूपाभावमात्रनिरूपितत्वं न तु घटावृत्तिव्या-
 यच्छिन्नाभावानिरूपितत्वमिति । यद्यपि पूर्वदृष्टाप्रवेशे घट्यादि-
 साध्यके धूमादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्नसाध्यता
 वच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकतत्तद्भेदावृत्तितावच्छिन्नाभावकूटा-
 धिकरणत्वस्य गुणादौ प्रसिद्धत्वेऽपि तत्र हेतुतावच्छेदकस-
 म्यग्धेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽव्याप्तिरसम्भव नचापि साध्याभावकूट-
 यति तादृशवृत्तेरप्रसिद्धाऽव्याप्तिस्तदनिवेशेऽपि सत्तावान् जा-
 तेरित्यादौ व्यस्यन इति स्थलान्तरे कूटाधिकरणाप्रसिद्धाऽव्या-
 प्तिवारणरूप तत्प्रयोजनमाह यत्र पृथिव्याभावादाविति । तत्तद्वि-
 पक्षेति । घटपटादिरूपेत्यर्थः । तत्र सञ्ज्ञेताविति तत्र साध्ये य-
 सञ्ज्ञेतुर्नलत्वादिस्तत्रेत्यर्थः । भाव्याप्तिरित्यनेनाभ्यस्य यावतामै-
 काधिकरण्य सम्भवति तावदभावसमुदायाधिकरणाविवक्षाया
 तद्दोषासम्भवेन स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह पृथिवीत्यादाविति ।
 द्रव्यत्वाद् समवायेन हेतुत्वे जातिव्यापकवच्छिन्नाभावघटितकू-
 टाधिकरण समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धा इतिव्याप्तरनयकाशात् स्व-
 रूपसम्यग्धेन हेतुत्वानुसरण साधनसमानाधिकरणत्वस्य सा-
 ध्याभावाविशेषणतापक्षे जातिव्यापकवच्छिन्नाभावस्य साधनास-
 मानाधिकरणतया वारणसम्भवऽपि प्रत्येक साधनसमानाधिकर-
 णजलावृत्तित्वेनैवोवृत्तिव्यापकवच्छिन्नसमवायसम्यग्धावच्छिन्नाभा-
 वकूटाधिकरणताया सामान्यादायव सत्त्वादतिव्याप्तिर्व्युत्पद्येति
 ध्येयम् । छिन्नायद्वलप्रयोजनमाह नापाति । घटत्वादिना साध्य-
 ताया घटादायव साध्याभावकूटाधिकरणत्वप्रसिद्धिरत उत्तम-
 भावत्वादिनेति । आदिपदात्रमेयत्वरपरिग्रहः तत्तत्साध्येति घट-
 त्वामात्रादिरूपसाध्यस्य य साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताको
 घटत्वपटत्वादिरूपाऽभावस्तत्समुदायाधिकरणाप्रसिद्धेरित्यर्थः या-
 यतामैकाधिकरण्य सम्भवतीति विवक्षायापि तादृशभावसमुदा-
 ययति घटादौ हेतुवृत्तेरव्याप्तिरेव न च यावतामभावातामै-
 काधिकरण्यसम्भवात्तादृशभावकूटाधिकरण यद्यत्तावदन्यतमवृ-
 त्तिव्यवस्थामनियतप्रतियोगिताकोऽभावा विवक्षणीय घटवृत्तित्व-
 त्वाद्यवच्छिन्नाभावश्चापदर्शितस्थले न तथा अगत एव तावद-
 न्यतमान्तर्गतत्वात् अपि तु घटत्वादिना जगद्वृत्तित्वसामान्या

भाव एव वृत्तिमद्वृत्तिस्तयाविधाभावः तावदधिकरणान्यतमत्वं
 च तत्तदधिकरणावृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदधिकरणान्यान्यत्वमतो
 नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् एवमपि जातिप्रतियोगिकाभाववान् मेय-
 त्वादित्यादौ जातिमतामेव प्रत्येकघटत्वपटत्वघटिततादृशतादृ-
 शकूटाधिकरणतया जातिमद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि ता-
 दृशतया ऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । अत्र साध्याभाववत्तायां स-
 म्यन्धविशेषानिवेशे कालपरिमाणवान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः
 कालस्यापि कालिकसम्यन्धेन कालपरिमाणाभावाधिकरणतया
 जगत एव साध्याभावकूटवत्त्वात् दैशिकविशेषणतासम्यन्धनिवेशे
 च घटत्वाभावधान् पटत्वादित्यादावतिव्याप्तिः घटत्वादेहेन स-
 म्यन्धेनावृत्तेः तेन सम्यन्धेन तद्व्यघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः तेन
 सम्यन्धेन वृत्तिमत्त्वस्याभावविशेषणत्वे च घटत्वाभावसाध्यके
 व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः का-
 लिकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाभावाभावे साध्ये
 आत्मत्यादिहेतावतिव्याप्तिश्च घटातिरिक्तवस्तुमात्रस्यैव दैशिकविशे-
 षणतया साध्याभावकूटवत्त्वात् साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
 कसम्यन्धनिवेशेऽध्ययमेव दोषः किञ्चिद्विशिष्टतादृशसाध्यस्य
 योऽभावस्तस्य दैशिकविशेषणतासम्यन्धावच्छिन्नाभावस्तद्व्यति
 दैशिकविशेषणताया अपि निरुक्तसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
 कसम्यन्धत्वात् स्यनिष्ठतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धेन स्वा-
 धिकरणत्यनिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य साध्याप्रति-
 योगिकतया तदसंग्रहप्रसङ्ग इति साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन प्रतियो-
 गितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति यत्सम्यन्धावगाहियव्मा-
 षयत्ताज्ञानं प्रतियन्धकं तेन सम्यन्धेन तदभावाधिकरणत्वं विव-
 क्षणीयं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्ताशुद्धिरपि व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिप्रकारकयुद्धिं प्रतिवध्नातीति तादृशभाव-
 स्य लक्षणघटकत्यनिर्वाहः यदि चाभाववत्ताज्ञानं प्रति दैशिकवि-
 शेषणतासंसर्गकमपि तदभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारकं ज्ञानं प्रति-
 यन्धकम् । अभावाभावस्यातिरिक्ततामते तादृशज्ञानप्रतियन्धकताया
 आवश्यकत्वात् तस्य प्रतियोगिस्वरूपतामतेऽपि फलसाम्यानुरो-
 धेन तदावश्यकत्वात् अभावाभावस्यातिरिक्तताप्रदृशयां तदप्र-

तियन्भकताया दुरपहृयत्वाच्च एव च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाभावजातित्वादेरभावे साध्ये आत्मत्वजातित्वादावव्यतिर्दुर्बोरैव दैशिकविशेषणतासम्बन्धस्यापि ति यत्करुणाक्रान्तत्वात् न चैव तादृशसाध्यवत्यपि पक्षे तादृशसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकाररूपमात्रप्रतिबन्धकज्ञानसम्भवात् तद्विषयस्य हेत्याभासतापत्तिरिति वाच्य तत्र पक्षे साध्य नास्तीतिहासस्य भ्रमस्य निर्विवादमिति तदुपपादनाय तादृशसाध्यप्रतियोगिनस्तादृशसाध्याभावत्वेन दैशिकविशेषणतया धृत्यनभ्युपगमादित्युच्यते तदा निवृत्तसम्बन्धन साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणताकृदयत्त्रमेव विवक्षणीय हेतुमति तादृशाधिकरणताधिरहाश्रोताव्याप्ति । परे तु घटत्वादेरपि दैशिकविशेषणतास्वाकारभावद्वयक अन्यथा घटे न घटत्वाभाव इत्यादेन ध्रुवद्वयप्रतीतिरध्यवहार्यैरनुपपत्ति काले न द्रव्यत्वमित्यादिप्रयोगाभावाद्वैशिकविशेषणताससर्गावच्छिन्नाधेयतान्वितस्यार्थावयवाद्द्विधो धजनकत्वस्यैव नम्रपदे व्युत्पन्नात्वात् न च भावरूपप्रतियोगिवाचकपदसमभिप्रायतनमा दैशिकविशेषणता अभावरूपप्रतियोगिवाचकपदसमभिप्रायतनमा च प्रतियोगिभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध प्रत्याख्यत इति व्युत्पत्तिरिति वाच्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन सम्बन्धबोधोपगमे सर्वेषामेवामाधाना दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक किञ्चिद्विशिष्टत्वाभासस्य योऽभावस्तद्रूपतया तादृशसम्बन्धश्च प्रतियोगितावच्छेदक इत्यतिप्रसङ्गात् । विशिष्य समवायकालिकसम्बन्धमानस्यैवोपगन्तव्यतया प्रतियोगिन्यभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरोधकाद्यमभावो नास्तीत्यादित्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतीती नियामकाभावात् सममिव्याहारविशेषनिरपेक्षस्य तात्पर्यस्य नियामकत्व कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वाभासस्यात्मत्वरूपो योऽभावस्तस्य समवायादिससर्गनात्पयणात्मनि अयमभावो नास्तीति प्रत्ययप्रसङ्गात् । वास्तवतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपप्रतियोगिवाचकपदसमभिप्रायकारस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतामाननिशामकत्वे वस्तुन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके ऽस्मि

प्रभावे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंशयदशायाम् अ-
प्रायमभावो नास्तीत्यादिवाक्यादधिकरणे एतदभावाभावप्रती-
तावपि अधिकरणे कालिकसम्बन्धेनाभाववत्त्वादिसंशयस्य
सर्वानुभवसिद्धस्योच्छेदापत्तेः । अथैवं कालादावपि कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नघटत्वाभावो नास्तीतिप्रतीत्यनुरोधेन घटत्वादेर्देशि-
कविशेषणतास्वीकारस्यावश्यरुतया तत्र समवायावच्छिन्नघट-
त्वाभावो नास्तीतिव्यवहारापत्तिरिति चेन्न प्रतियोगिमति तद्-
भावत्वेन घटत्वेनभ्युपगमात् इत्थं च दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन सा-
ध्याभावत्वावच्छिन्नत्वत्वं लक्षणे निवेशनीयं कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभायधानात्मत्वादित्यादौ घटत्वाभा-
वस्य तादृशसाध्याभावत्वेनात्मन्यवृत्तेर्नाभ्यासिः । एतेन यादृश-
साध्यरुतस्थले साध्याधिकरणे साध्याभावस्य तदधिकरणे च सा-
ध्यस्य न भ्रमः प्रसिद्धस्तत्र प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभायकल्पना-
या असम्भवेन प्रतिबन्धकताघटितलक्षणस्याभ्यासिरिति निरस्त-
मिति यदग्नित् ।

(दी०) तत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ
तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादिरवृत्तेरतिव्याप्तेः ।
अपि चेदं पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ द्र-
व्यत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे स-
त्त्वादतिव्याप्तेः । द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्य-
न्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वात् । किञ्च रूपाभावसाध्यक-
सिद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूपव्यक्त्याधिकरणम-
सिद्धेः । यावतामभावानामैकाधिकरण्यं तावतां समुदाये वि-
वक्षितेऽपीदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं
वा वायुत्वादूपवदन्यत्वाद्देत्यादावतिव्याप्तिः तत्र तादृशसाध्या-
भावस्तोमस्य नियमतो रूपादिवदितत्वेन तद्वति तद्धेतोरवृत्तेः ।
यस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभावसदृशसमानाधिकर-
णत्वात् समानाधिकरणयावदभावाधिकरणामसिद्धिर्दुर्वारैव ।

(गा०) तदुभयेति द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताया अपि तदुभयत्वसमानियततथा सादृशाभाववतो गुणा-
 देरेष निरुक्तसाध्याभावकूटाधिकरणत्वादिति भावः । प्रतियोगि-
 धैयधिकरण्याघटितसमव्यापकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषण-
 स्तमुपगम्य तदुभयत्ववति प्रत्येकमुभयत्वामावसत्वेन तस्य प्रति-
 योगिताव्यापकत्वधारणे तु तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकसद्देताव्याप्तिर्द्र-
 व्या व्यासज्यवृत्तित्वाव्यासज्यवृत्तित्वान्यतररूपेण साध्यतावच्छे-
 दकसजातीयो यो धर्मस्तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वो-
 पगमे नैतादृशातिव्याप्यवकाश इत्यतः स्थलान्तरे ऽतिव्याप्तिमाह
 अपि चेति । द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नेति शुद्धद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः
 पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वादिति किञ्चिद्विशेषणा-
 वच्छिन्नस्य शुद्धविशेष्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । विशिष्टस्या-
 तिरिक्तत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वस्याने-
 प्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशेन वा विशि-
 ष्टद्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले शुद्धद्रव्यत्वाद्यभावस्य धारणस-
 मवावदूषणान्तरमाह किञ्चेति । रूपाभावेति रूप-
 त्वावच्छिन्नाभावैत्यर्थः । सद्देताविरत्यव्याप्तिसूचनाय । सकलरूप-
 व्यस्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति तथा च तद्व्यतिरिक्तसाध्याभावकूटा-
 धिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः । शायतामिति तथा च
 प्रकृते सकलरूपव्यतिरिक्तसमुदायस्य न लक्षणघटकता सकलरूपा-
 णामैकाधिकरण्यविरहात् । किं तु एकैकरूपव्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावव्यतिरिक्तकूटानामेव प्रत्येकं तदधिकरणता च रूपव-
 त्त्वेन प्रसिद्धेति नाव्याप्यवकाश इति भावः । इदमिति धायौ
 पृथिवीवृत्तिद्वित्वसंयोगादिसत्त्वाद्वायुत्वादेरुक्तसाध्यव्यभिचारिता शु-
 र्णसामान्याभावस्य साध्यत्वे वायवीयस्पर्शादिरपि साध्याभा-
 वः तद्व्यतिरिक्तनिरुक्ताभावकूटवृत्तित्वाभावस्य यावदन्तर्गतस्य
 वायुत्वादायभावाप्राप्तिव्याप्तिसम्भव इति पृथिवीवृत्तिं घटतद्वायु-
 द्वित्वपटतद्वायुद्वित्वादिरूपपृथिवीवृत्तिगुणामाध्यामावानां यावतामै-
 काधिकरण्यसम्भवेन तद्व्यतिरिक्तकूटस्यापि लक्षणघटकतया त-
 दिति धायौ हेनोर्नृत्त्या नास्तिव्याप्तिसम्भवः । न च द्वित्वादिरु-
 पसाध्याभावस्य उत्पत्तिशाले ऽसत्त्वेन कालिकाव्याप्यवृत्तितया

व्याप्यवृत्तित्वविशेषणेन तद्व्यावृत्तिः पार्थिवपरमाण्वेकत्वादिरेव
लक्षणघटक इत्यतिव्याप्तिर्दुर्चरैवेति वाच्यं प्राचीनमते द्वि-
त्वादिमति तत्प्रागभावादिकालावच्छेदेन तदत्यन्ताभावासत्त्वात्
द्वित्वादेरपि व्याप्यवृत्तित्वादिति । पृथिवीपदमेतत्पृथिवीपरम्
इदंपदपृथिवीपदयोः कर्मधारयो वामिश्रेतः न च स्वस-
मानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमनवाच्छिन्नवृत्तिकत्वं वा व्या-
प्यवृत्तित्वं न तु स्वसमानाधिकरणान्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं
तच्च न द्वित्वादिसाधारणमिति पृथिवीपदस्य पृथिवीसामा-
न्यपरत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एतदतिव्याप्तिधारणानुरोधे-
नात्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेशयितुमुचितत्वात् ए-
तद्रूपात्यन्ताभाववान् भेदत्वादित्यादायेतद्रूपात्मकाभावस्य लक्षणा-
घटकत्वेनातिव्याप्यापत्तेः प्राचीनमते ऽत्यन्ताभावघटितव्याप्य-
वृत्तित्वनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च । अत एवाग्नेतरूपादिघटितत्वेने-
त्यपि साधु सङ्गच्छते । पार्थिवरूपमात्रस्यैवानित्यतया ऽत्यन्ता-
भावघटितव्याप्यवृत्तित्वानिवेशे तस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावेन तद्-
सङ्गत्यापत्तेः पृथिवीवृत्तित्वप्रवृत्तिः समवायेन बोध्या तेन धाय-
वीयस्पर्शादेः कालिकसम्बन्धेन पृथिवीवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः पृ-
थिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वे ऽप्रसिद्धः पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नत्वेनाभिमतार्था प्र-
तियोगितायां केवलसमवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेन पृथिवी-
समवेतत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् न च पृथिवीस-
मवेतत्वावच्छिन्नाया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगितायाः अतिप्रस-
क्ते समवेतत्वे नावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यं समवेतत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगितातो ऽतिरिक्तायाः जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगि-
ताया अप्रसिद्धेः गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि पृ-
थिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकं नातिव्याप्तिसम्भवः तादृ-
शाभावस्य समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्न-
त्वेन समवेतमात्रस्यैव तदभावतया धायुत्वादेरपि तथात्वा-
त् न च पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभाववति जलादौ समवेत-
त्वावच्छिन्नाभावविरहात् तयोः समनैयत्यम् एवं च गुरुधर्मस्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि पृथिवीसमवेतत्वस्य तादृशदि-

शिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यक समवेतत्वप्रतिपत्तिरिति
 जलादौ तत्सत्त्वेन तन्मात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवा
 दिति वाच्यं विशिष्टाभावस्य साध्यत्वे तस्य वायुसाधारणतया
 सदेतुत्वप्रसङ्गेन पृथिवीसमवेतत्वापलक्षिताभावस्यैव साध्यताया
 उपगन्तव्यत्वादिति गुणपदोपादानं पृथिवीसमवेतगुणत्वाच्च
 चिच्छिन्नाभासो गुणादिसाधारणत्वाच्च समवेतत्वाच्चिच्छिन्नाभासस्य
 निवृत्तिरिति नोक्तदोषावसरं त्वसप्रागभावाच्चिच्छिन्ने सामान्या
 भावमुपगच्छता वाग्वादेरप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन पृथिवीवृत्ति
 गुणसामान्याभाववत्त्वात् उत्तसाध्यता वायुत्वादि सदेतुरथेत्यतो
 नातिव्याप्तिसम्भवं इत्यतः साध्यमात्रमाह सत्ता-यति । सत्तान्यस्य
 निवेशप्रयोजनं पूर्ववत् वायुग्यादेरपि सत्तान्यसमवेतताभावाभा
 वत्वात् पृथिवीति । अथ पृथिवीपदं पृथिवीसामान्यपरमेव घटत्वा
 युद्धित्वादेः स्वसमानाधिकरणसत्ताभासप्रतियोगि-रन व्याप्यदृ
 त्तिरविशेषणव्यावृत्तात्वात् रूपादिवदित्येवेत्यत्र रूप
 दोषादानं प्राचीनमतानिप्रायेणोपन्यस्तम् । पूर्वसाध्यमभिप्रेय हे
 तौ साध्यसमानाधिकरण्यविशेषणेन वायुस्य नातिव्याप्तिरतो
 द्वितीयहेत्वनुसरणम् । ननु समनियताभावक्यसत्ते सत्तान्यपृथि
 वीसमवेतत्वाच्चिच्छिन्नाभावस्य सत्तान्यद्रव्यसमवेतत्वाच्चिच्छिन्नाभा
 वाभिन्नतया विभ्वसमवेतपृथिवीसमवेतत्वाच्चिच्छिन्नाभासस्य वि
 भ्वसमवेतस्पर्शवत्समवेतत्वाच्चिच्छिन्नाभावाभिन्नतया वायुत्वादिर-
 पि तदभास इति न तादृशाभावसाध्यक इतिव्याप्तिरिति सम्भवं
 तीति पुरातनरूपाभावाच्च वायुत्वावित्यत्रा-यमेतदौचित्यविषयार्थं
 नुर्यातरतामाह वस्तुत इति । अत्रायमाशयः । वायुतामैकाधिकरण्य
 तावत्समुदायाधिकरणत्वमित्यस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिसकलसा
 ध्यामावाधिकरणत्व यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिसाध्यामाव यस्यापका-
 धेयताकतत्पर्यगसितमर्थं साध्यामावाधिकरणाधिकरणकसकल-
 साध्यामावाधिकरणस्य साध्याभाससमानाधिकरणसाध्यामाव-
 रणव्यापकाधेयताकतत्पर्यगसितं वा भावे व्यवहारिमात्रे इति-
 व्याप्तिरिति जयन् एव साध्यवदाकेन्द्रिकरणवृत्तिसकलसा-
 ध्यामावत्यदिति समुदायोपादानस्याकिञ्चित्करतया तद्विश-
 वासम्भवं द्वितीये च साध्याभावसमानाधिकरणसाध्यामावत्य

मुक्तस्थले निखिलरूपाणामेवाश्रयमिति तादृशसाध्याभावत्वव्यापिका न केनाप्यधिकरणेन निरूपिताधेयतेति तादृशाधिकरणाप्रसिद्धिस्तद्व्यस्यैवेति । ननु स्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकस्ववृत्तित्वाकाधिकरणमेवाधिकरणान्तराः धूमवान् बह्वेरित्यादौ महानसादिकं न तथा अयोगोलकवृत्तितायास्तद्वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वात् अयोगोलकादिवृत्तिसाध्याभावत्वस्य च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसाधारणतया तद्वृत्तित्वाव्याप्यत्वादि-
 त्वायोगोलकाधेय तादृशं स्वमिति नातिव्याप्तिः तादृशयत्किञ्चिदधिकरणहृदादिवृत्तित्वाभावस्य बह्वशादी सत्येऽपि न क्षतिः तादृशं यद्यस्त्वं तावदन्यतमवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावस्य निवेशात् अन्यतमत्वं च तत्तद्वृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदन्यान्यतमम् अतो न केवलान्वयिसाध्यके अप्रसिद्धिरिति तादृशं स्वं यद्यत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावकूटव्यवस्थानिवेशेऽपि केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तिः हेतुमतोपि तथात्यादिति तदुपेक्षितं रूपसामान्याभावधान् वायुत्वादित्यादौ च सकलरूपवतामेव तथात्वं स्ववृत्तितायाः तत्तद्वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वात् ततो नाव्याप्तिः । अथवा स्ववृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावस्यावच्छेदेन यदधिकरणवृत्तित्वं तादृशाधिकरणवृत्तिसकलसाध्याभाववत्त्वमेव यावतामित्यादेरर्थः धूमवान् बह्वेरित्यादौ च यत्किञ्चिदधिकरणं न साध्यवत् तद्वृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य तद्वृत्तित्वात् । किन्तु अयोगोलकाधेयेति जगतोऽ तथात्याग्रातिव्याप्तिः रूपाभावधान् वायुत्वादित्यादौ च तादृशाधिकरणं तद्वृत्तादिरेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तद्वृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणत्वात्तस्य च तद्वृत्तित्वनियमाग्राव्याप्यवसरः शेषं पूर्वं पत् । अथवा व्यासज्यवृत्तिसाध्याभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वं जगते एव साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतया व्यभिचारिण्यनिव्यामिवारणाप्यासज्यवृत्तित्वं धर्मविशेषणं तथा सत्यपि जगते एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तितथाविधधर्मावच्छिन्नाधिक-

रणत्वात् स एव दोष इति आधेयतावच्छेदकतादृशधर्मन्यूनवृत्ति
सद्याप्य यद्यसदन्यत्वेन धर्मो निशपणीय न्यूनवृत्तिरञ्च
स्वसमानाधिकरणमात्रप्रतियोगित्वमात्रम् उत्तस्थले तद्रूपस्य
धिकरणधर्मोऽच्छिन्नसाध्यामात्रोभयत्यादिरेव तादृशो धर्मस्त-
स्य रूपान्तरसाधारणमित्यादिन्यूनवृत्तिरपि तादृशमित्याय-
च्छिन्नस्य क्वचिदप्यवृत्ते । तस्याधेयतानवच्छेदकतया आधेय-
तावच्छेदकीभूततादृशधर्मन्यूनवृत्तिना निरहात् न च समनियनामा-
धेयस्य ध्याधिकरणधर्मोऽच्छिन्नसाध्यामात्रमात्रवृत्तिन्यासज्यवृत्ति
धर्मोऽप्रासिद्ध्या केवलान्वयिसाध्यनेऽध्याप्तिरिति धार्य तथा
सति ध्यासज्यवृत्तित्वस्थले ऽध्यासज्यवृत्त्यनेकवृत्तिधर्मभिन्न-
स्य निवेशनोपत्त्यात् केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावत्वस्यैव
तथात्वादित्यतो दोषान्तरदानाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध निश-
पति विश्वेति ।

(दी०) किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभा-
ववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः अन्यथा धूमादावव्याप्तिः सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादां वृत्तिमन्मा-
त्रस्यैव वृत्तेर्ब्यभिचारिण्यतिपसङ्गो वा तथा च सत्तादिसाध्यके
संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः सा याभाववति तेन स-
म्बन्धेन वृत्तेरप्रासिद्धः साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा-
विशेषणीया इति चेद्विशेष्यता तथापि भूतत्वमूर्तत्वाद्योरन्यतर-
त्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभाव-
समुदायवति वृत्तिव्यादां तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकालान्यत्वादि-
साध्यके व्यभिचारिणि कालिन्विशेषणनाविशेषेण हेतावति
व्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति महामाले तेन सम्बन्धेन
वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ।

(गा०) धूमादावव्याप्तिरिति यद्विमन्मात्रसमवेतघटा-
दौ वर्तमानस्य निवर्हिममवतत्वामात्रस्य नशासत्तादिति भावः ॥

एतच्च यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वत्वसमनियतप्रति-
योगिताकाभावनिवेशाभिप्रायेण अन्यथा निर्बहिसंयुक्तत्वा-
दिसाधारणतादृशवृत्तित्वत्वं प्रति तथाविधाभावप्रति-
योगिताया व्यापकत्वात् तस्य लक्षणाघटकतया
वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्याभावोधिकरणकालादौ वृत्ते-
निर्वाहिवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्यैव वृत्तिमहृत्तित्वाद्याप्यसङ्गतेः अत एव सम्बन्धमनिवे-
द्य तादृशाधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवे-
शापक्षे दूषणान्तरमाह साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । एतच्च का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य कालादावस-
त्वेऽपितस्य यथाविधक्षितसाध्याभावसमुदायवत्वमक्षतमेवेति सूच-
नाय । कालादायित्यादिपदाद्विपयितादिसम्बन्धेन वस्तुमात्रसम्ब-
न्धेन ईदृशरक्षानादेः परिग्रहः । व्यभिचारिणीति यत्साध्यके वृत्ति-
मन्मात्राधिकरणस्य कालादौ विवक्षितसाध्याभावकूटवत्त्वं ता-
दृशव्यभिचारिहेतावित्यर्थः द्रव्यत्वसाधनके द्रव्यत्वपृथिवीत्या-
न्यतराभावशुद्धद्रव्यत्वाभावयोषायादिहेतुके रूपाघातमकसा-
ध्याभावस्य सत्त्वादिसाध्यके संयोगेन नमवायेन वा यत्र हेतुता तत्र
सत्तात्प्रायच्छिन्नाभावस्य च साधनवदवृत्तिर्यात् साधनसमानाधि-
करणत्वेन साध्याभावे विशेषिते न तादृशाभावानादायोकस्थलेष्व-
व्याप्यतिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते साधनेति । सर्वेऽपि व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभाधानामेव साधनसमानाधिकरणतया तादृशाभाव-
कूटाधिकरणं जगदेव व्यभिचारिणि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
साध्याभावस्यापि तथात्वात्तादृशाभावकूटाधिकरणं निःसाध्यमेव
साधनसमानाधिकरण्योपलक्षितामायाधिकरणत्वमेव निवेद्यं न तु
तद्विशिष्टाधिकरणत्वं तेन व्यतिरेकिणि हेतौ तद्विशिष्टाधिकरणवृ-
त्तित्वाद्यावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमदवृत्तित्वसम्भवेऽपि नान्यासिः
साधनसमानाधिकरणत्वं साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन साधन-
तावच्छेदकाविशिष्टवदवृत्तित्वं तेन द्रव्यत्वादेः कालिकसम्बन्धे-
नाधिकरणस्पन्दादौ सत्ताधिकरणे गुणादौ च द्रव्यत्वपृथिवी-
त्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य सर्वेऽपि द्रव्यत्वपृथिवीत्योभयादि-
साध्यके द्रव्यवृत्तित्वाविशिष्टसत्त्वादी नातिव्याप्तिः न च

सत्ताया साध्याभावकूटवद्वृत्तिवृत्तित्वसत्त्वात् विशिष्टसत्त्वे तद-
 भावस्य दुर्लभतया नापदर्शितसाध्यके विशिष्टसत्त्वे इतिव्याप्ति-
 प्रसक्तिरिति वाच्य साधनतावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वानिवेशे द्र-
 व्यत्वादिसाध्यके विशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिवारणाय साधनतावच्छेदक-
 साध्याभावकूटवद्वृत्तितावच्छेदकत्वामवपर्यन्तनिवेशस्यावश्यकत-
 या उक्तस्थले इतिव्याप्तिप्रसक्ते सयोगे साध्ये सयोगेन घटादिहेतौ
 सयोगत्वावच्छिन्नसयोगामावस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेन साधनवति
 वृत्तेऽप्यन्यवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणे गुणादौ सयोगेन वृत्तेऽप्राप्ति-
 र्माऽव्याप्ति सयोगि सत्त्वादित्यादौ जगत् एव सयोगामाव-
 धत्वेनातिव्याप्तेर्गारणाय व्याप्यवृत्तित्वाविशिष्टाभावप्रतानिवेशन-
 स्यावश्यकत्वादित्यतोऽनवच्छिन्नं वृत्तिरत्र प्रयेदया । अथ सा-
 धनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषितेऽपि सत्तायाः
 जातेरित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव प्रत्येक साधनसमानाधि-
 रणस्यैव द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभ्या-
 घटिताभावसमुदायस्य सामान्यादावेव सत्त्वात्तत्र च हेतुताव-
 यच्छेदकसम्यग्धेन वृत्तेरप्रसिद्धे । यत्तु द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्तामा-
 घप्रतियोगितावच्छेदकजोदौ सत्तात्व न निवेद्यते द्रव्यत्वादि-
 वैशिष्ट्यमात्रस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवादिति द्र-
 व्यत्वादिसाधारणद्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यावच्छिन्नतत्प्रतियोगितायाः स-
 त्तात्वसमनैयत्वविरहात् तादृशभावस्य लक्षणघटकतेति स-
 माधानं तद्वति तुच्छ द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्तायाः जातेरित्यादावपि
 ईदृशयुक्ता साध्यतावच्छेदकतादृशविशिष्टसत्तात्वस्याभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वात् द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यावच्छिन्नभावस्य
 साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावात् व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नभावमादायातिव्याप्तेर्गारतया एतद्व्यवहारादि-
 ना गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतस्यावच्छिन्ननीयत्वात्
 द्रव्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि समवेत-
 यान् जातेरित्यादौ समवायेनैतद्रूपान्यत्वविशिष्टाभावतद्रूपान्यत्व-
 विशिष्टाभावादांता समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकृतया प्रत्येक-
 साधनसमानाधिकरणतया च तद्व्यतिरिक्तवृत्ताधिकरणं सामा-
 न्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृत्तेरप्रसिद्धाव्याप्तियारणात्

म्भवात् । एवं विशिष्टस्यातिरिक्ततामतावलम्बने दर्शिताविशिष्टाभावानां साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वविरहोपपादनेन समाधानमात्रे हेयम् उक्तस्थल एव द्रव्यत्वतदन्यसमवेतोभयगुणत्वतदन्यसमवेतोभयकर्मत्वतदन्यसमवेतोभयमाभावानां साध्यतावच्छेदकसमवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकानां प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणानां समुदायवति सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽव्याप्तेस्तावतापि धारणासम्भवात् न च यादृशाभायसमुदायाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृशसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभायस्य विवक्षितत्वात् उक्ताभायसमुदायाधिकरणतायाः साधनवत्यसम्भवात् न तत्समुदायस्य लक्षणाघटकतेति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् एवं सत्यपि तादृशविशिष्टाभावाद्येकतरघटितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्तोमस्य तादृशस्याधिकरणे केषाञ्चिद्वृत्तिसमतामवृत्तेः साधनस्य च वृत्तेरव्याप्तितादयस्य्यात् एतादृशविषयानुसरणे भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभायघान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यत्र भूतत्वमूर्तत्वोभयघटितसाध्याभायकूटयति हेतोरवृत्तितया वक्ष्यमाणातिव्याप्तेरसम्भवप्रसङ्गाच्च साधनयतो निःस्पर्शस्य कस्य चिदपि तादृशोभयघटितस्तोमाधिकरणत्वविरहेण तादृशस्तोमस्य लक्षणाघटकत्वात् प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणवैधर्ष्यापत्तेश्च पृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमायिपयत्वादित्यादौ जलावृत्तिवृत्तेर्जोऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभायघटितकूटस्य क्वचिदपि साधनवत्यसत्त्वेन तादृशकूटस्य लक्षणाघटकत्वात् यादृशकूटवत्त्वं साधनवतः तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य साधने ऽसम्भावितत्वादित्यातिव्याप्यनवकाशादिति चेत् । अत्राहुः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वेन साध्याभावाविशेषणादुपदर्शितविशिष्टाभावनिरासः गुणकर्मान्यत्वाविशिष्टसत्तायान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य संग्रहायावच्छिन्नान्तं वृत्तिनिर्वाच्यच्छिन्ना प्राज्ञा मन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाद्यभावस्य साध्यवद्वृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणाघटकतया ऽतिव्याप्यापत्तेः सदेतौ साधनसमानाधिकरणस्य साध्यवद्वृत्त्यन्यस्याप्रसिद्धेः समाना-

धिकरणधर्मावच्छिद्येति । तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसा-
ध्यमाव एव विशिष्टमेदप्रसिद्धिः न चैवं साध्यतावच्छेदकव्या-
पकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं व्यर्थम् अभाववान् मेयत्वादित्यादौ
घटत्वादिरूपाभावस्य उक्तविशेषणेनैव धारणादिति वाच्यं प्रमे-
यसाध्यकस्थले घटत्वपटत्वोभयावाच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्य
गगनत्वाद्यवच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्नस्य संप्रहाय साध्यतावच्छे-
दकव्यापकत्वेन समानाधिकरणधर्मस्याप्यद्वयं निवेदनीयतया
घटत्वपटत्वादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वामावत्त्वादेव्या-
भावत्वाव्यापकत्वेन घटत्वादौ विशिष्टमेदस्याहनग्यात् एतद्वि-
शेषणेन तद्व्यापृतेः । न च वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले घटत्वा-
वच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्य संयोगादिरूपव्याधिकरणसम्बन्धावच्छि-
न्नवाच्यत्वामावाभिन्नतया साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमक्षतमिति तत्संप्रहाय समाना-
धिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नमा-
वप्रतियोगित्वविशेषणतया आधेयकत्वात् प्रमेयसाध्यकस्थ-
लीयोक्तानावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्न-
त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्व-
विशेषणमन्तरेणैव विशिष्टभिन्नत्वमस्याहतमिति वाच्यम् एवमपि
गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य समानाधिकरणतादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोक्तानावस्य तदभिन्नत्वेन तत्र वि-
शिष्टमेदनिर्वाहाय तादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात् समानाधिकरण-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेदय तत्कार्यस्य साध्यतावच्छेद-
कव्यापकत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणसार्थकत्वस्य बोधपाद-
नसम्भवाच्च साध्यवद्वृत्तितादृशाभावधोमपत्वादिना साध्या-
भाव एव प्रसिद्ध इति न काप्यनुपपत्तिः । एनेन नीलरूपघट-
त्वोभयामावधान् नीलघटान्यत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणं
पटीयं नीलरूपं न घटे इति तादृशनीलरूपघटत्वात्मकसाध्या-
भावफूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या ऽप्यातिरिक्त्यपि निरस्तं तादृश-
भावे उक्तमेदासत्त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमावस्यैव लक्ष-
णघटकत्वात् । एवं घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभावे साध्ये

मेयत्वादिहेतौ साध्याभावस्य विशिष्टाकाशाभावादेराकाशाभावान-
तिरिक्ततया जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणतापत्त्या ऽतिव्याप्ति-
रिति साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वमेव विवक्षणीयं तथा च पटे
घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभावो नास्तीतिप्रत्ययाभावात् पटा-
देर्न तादृशविशिष्टाभावाधिकरणत्वमिति न दोषः। एवं च साधना-
धिकरणेऽपि साध्याभावत्वेन वृत्तिर्विवक्षणीया अन्यथा जातिमदन्य-
त्वविशिष्टाकाशाभावस्याभावे साध्ये समवायेन हेतौ साधनस-
मानाधिकरणाकाशाभावस्य साध्याभावत्वविशिष्टस्याधिकरणे
सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्यपत्तेस्तादृशविवक्ष-
यापि डेकाभयामावसाध्यकस्थले ऽव्याप्तिवारणं सम्भवति प्रत्येका-
धिकरणे उभयामावाभावत्वेनावृत्तेः। यस्तुतो घटवृत्तित्वविशिष्टा-
काशाभावाभावो घटत्वाद्यभावसमनियततया तदभिन्न इति
यद्वत्त्वादिरपि तदभावस्तद्वदितकूटाधिकरणता च न जगत इति
दर्शितातिव्याप्यनवकाशात् साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्ववि-
वक्षणमफलं साध्याभावत्वेन साधनवहृत्तित्वं तु साध्याभावत्वाविशि-
ष्टाधिकरणत्वाविवक्षणेऽपि घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावाच्चान्
घटत्वादित्यत्र साध्याभावस्य द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वत्वादेना साधन-
समानाधिकरणतया द्रव्यस्यैव तद्वदितकूटाधिकरणत्वेनाव्याप्तेर्वा-
रणाय निषेध्यमेव न चेन्नमपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ
साध्यतायच्छेदकविशिष्टषट्पृष्ठयोः प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणयोः
घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघटेतरपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव-
योरधिकरणं गुणाद्येत्यतिव्याप्तिदुर्धार्येति वाच्यं विशिष्टस्यातिरि-
क्ततामवलम्ब्यैव तादृशातिप्रसङ्गस्य समाधातुं शक्यत्वादिति। भू-
तत्वमूर्तत्वाद्योपि उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे हेतोर्व्यभि-
चारित्वामायादन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वानुसरणं पृथि-
व्यादाविति आकाशे भूतत्वस्य मनसि च मूर्तत्वस्य साधनसमा-
नाधिकरणतया आकाशस्य मनसस्तत्प्रत्येकं तदुभयानधिकरण-
त्वेन साध्याभावसमुदायानधिकरणत्वादिति भावः। आदिशब्दात्
भूतमेदमूर्तमेदान्यतरामावधान् भूतमूर्तान्यतरत्वादित्यादौ भूतमे-
दमूर्तमेदात्मकसाध्याभावघटितसमुदाययति कालदिगादौ हेतो-
रवृत्त्याऽतिव्याप्तेः परिग्रहः। ननु साधनाधिकरणे येषां परस्परमै-

काधिकरणस्य तत्समुदायस्य विवक्षितत्वाभावे दोष भूतत्वमूर्त
 त्वाद्योः प्रत्येक साधनसमानाधिकरणत्वेऽपि साधनवति परस्पर
 मैकाधिकरण्यमावेन तदुभयघटितकूटस्य लक्षणाघटवत्त्वात्तदे
 कतरघटितकूटस्यैव तथात्वात् तद्वति च हेतोरुत्ते प्रतियो
 गिताया साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषण त्याज्यमेव एव च
 विदिष्टव्यानतिरिक्तत्वेऽपि पृथिव्यन्वद्रव्यत्ववद्द्रव्यत्वादित्यादौ
 भोक्तृत्वाऽतिव्याप्ति सम्भवति उक्तविशिष्टाभावानां साधनव
 ति द्रव्यादावैकाधिकरण्यमावात् एव तादृशकूटाधिकरणपृथि-या
 दिवृत्तित्वस्य द्रव्यवृत्तित्वत्वादिना योऽभावास्तस्यापि ता
 दृशवृत्तित्वस्याप्यप्यप्रतियोगिताकयावदभावान्तर्गततया तद्वत्प्रवि
 रद्वादप्युक्तहेतौ नातिव्याप्तिस्सम्भव न च द्रव्यवृत्तित्वत्वावच्छि
 द्धामावप्रतियोगिताया आकाशादिवृत्तिवसाधारणतया तादृश
 वृत्तित्वस्याप्यप्यस्यात्र तादृशमावा लक्षणाघटक इति शक्य
 साधनसमानाधिकरणस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे प्रतियोगिता
 या तादृशवृत्तित्वव्याप्यत्वविशेषणव्याप्यत्वाभावेन तादृशविशेषण
 स्य परित्याज्यत्वात् घट्टेमान् धूमादित्यशालोकाद्यवृत्तित्वेन
 रूपेण निवृद्धिवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगिताया आलोकादिनिष्ठपरं
 तादिवृत्तित्वसाधारणसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकर
 णवृत्तित्वव प्रत्यव्यापकत्वैव तादृशमावयावततात् व्यासज्यवृ
 त्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणात्पर्वतसमुत्तत्त्वपर्वतान्य
 समुत्तत्त्वोभयत्रायवच्छिन्नाभावस्य पर्वतान्युत्तघटादी धर्तमानस्य
 धूमादाप्रसरेऽपि न क्षति प्रतियोगिताया तादृशवृत्तित्वव्याप्य-
 त्वविशेषणेऽपि तादृशमावमादाया यातेराप्यन्यतया एतस्य विदो
 षस्य तद्विशेषणसत्त्वेऽप्यावश्यकत्वात् चरममावप्रतियोगितायां
 तादृशवृत्तित्वव्याप्यत्वविशेषणपरित्यागे यत्किञ्चित्साधनाधि
 करणवृत्तिसाध्याभावसमुदायस्या विवक्षणेऽपि प्रथमाभावप्रतियो-
 गिताया साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषण परित्याज्यमेव पृथिवी
 द्रव्यवत्प्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ अलसमवेतत्वाद्यव
 च्छिन्नाभावकूटवत्त्वम्य साधनवत्यसत्त्वेऽपि तादृशमावकूटवत्सा
 मान्यादिवृत्तित्वव्याप्यप्रतियोगिताकयावदभावान्तर्गतानां ५

धिव्यन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावानामेव वृत्तिमहत्तीनां हेतावस-
त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् एवं सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्ट-
सत्तात्वावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणसमवेतत्वाप्रसिद्धिनिबन्ध-
नाव्याप्तिवारणापोषात्तसाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावमिश्रत्वरूपसाध्याभावविशेषणस्थाने साध्याभा-
वप्रतियोगितायां साध्यवहृत्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगितामिश्रत्वं निवेद्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावी-
यगगनादिकिञ्चिद्विशिष्टतदभवनिष्ठप्रतियोगितामिश्रव्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगितामादायैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसङ्गहे
समानाधिकरणधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यानिवेशनीयतया
ऽभावसाध्यकस्थल सध्यतावच्छेदकन्यूनवृत्तिघटत्वाद्यभावात्त्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगितासु साध्यवृत्त्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगितामिश्रत्वाभावेन घटत्वाद्यात्मकाभावव्यावर्तनात् सा-
ध्याभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमपि परि-
त्यजनीयम् उक्तरीत्यापि पृथिव्यन्यद्रव्यत्वाद्यभावस्य हेतुमत्यसत्त्वे
ऽपि घटान्यवृत्तित्वत्वादिना गुणादिवृत्तित्वाभावात्तात्पर्यातिव्याप्तिर-
णीयेत्यतो दोषान्तरमाह किञ्चिन्ति । केचित्तु ननु स्ववृत्तिसाधन-
समानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाधिकरणं यद्यत्साधनाधि-
करणं तद्वृत्तिसाध्याभावसमुदायाधिकरणं यद्यत्स्व तदेव सा-
ध्याभावसमुदायाधिकरणेत्यनेन विधक्षितं सङ्केतौ तादृशं
स्यं जगदेव बहुधाधिकरणमहानसादिनिष्ठानां निर्यद्विहदा-
दिनिष्ठानां च धूमादिसमानाधिकरणसाध्याभावानां व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां समुदायवत् यद्यत्साधनाधि-
करणं तद्वृत्तिसाध्याभावसमुदायवत्त्वस्य महानसादौ साध्यवति
साध्यदान्ये च हृदादौ सत्त्वाह्वक्षणसमन्वयः भूतत्वमूर्तत्वान्यतरा-
भावयान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ तादृशं स्वं मनो गगनं च
गगनवृत्तिभूतत्वघटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य गगन-
रूपसाधनाधिकरणे एव मनोवृत्तिमूर्तत्वघटितसाध्याभावसमुदा-
याधिकरणत्वस्य मनस्येव सत्त्वेन निरुक्तसाधनाधिकरणवृत्तिसा-
ध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य तत्र तत्र सत्त्वात् । स्वनिष्ठसाध्या-
भावे साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणानुपादाने बहुधादिदान्यह-

दादिति दृष्टमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसमुदायाधिकरण-
 त्वस्य साधनाधिकरणे ऽसत्त्वात् साध्यवदेष तादृश स्व तद्वृ-
 त्तिव्याभावस्य धृतिमहत्तेर्हेतावसत्त्वादव्याप्ति अतस्तत्र तद्विशेष-
 णप्रवेश प्रथमसमुदायपदादाने भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभायवान् स्प-
 र्शवदन्यत्यादित्यादौ गगन मनश्च न तादृश स्व तद्वृत्तिव्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणमनोगगननिष्ठभूतत्वमूर्तत्वोभय-
 दितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य गगनमनसो प्रत्येकमस-
 त्त्वात् किन्तु पृथिव्यादिचतुष्कमेव तथाविध स्व तद्वृत्तिव्याभाव-
 स्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति तदुपादान धूमवान् बह्वेतित्यादा-
 यपि पर्यंतादे स्ववृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणमहानसादिरूपसाध-
 करणवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणस्याज्जगदेव तादृशस्य स्यात्
 अतो यद्यदिति तथा च पर्यंतादिवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरण-
 यद्यत्साधनवदयोगोलकादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिसमा-
 नाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाद्यदितकूटस्य पर्यंतादावसत्त्वात्
 तादृश स्व धूमादिशून्यमेवेति नातिव्याप्ति यद्यत्साधनाधि-
 करणमित्यनुक्ता यद्यदधिकरणमित्येतावदुक्तौ भूतत्वमूर्तत्वा-
 न्यतराभायवान् स्पर्शवदन्यत्यादित्यादौ गगनादिवृत्तिसाध्याभा-
 वकूटाधिकरण यद्यत्पृथिव्यादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिमूर्तत्वा-
 दिधटितकूटस्य च गगनादावसत्त्वान्तादृश स्व न गगनादिक-
 भवेदपि तु पृथिव्यादिकमेवेत्यतिव्याप्तिरत साधनाधिकरणानिषे-
 श पृथिव्यादेस्तत्र साधनानधिकरणस्यात्र दोषः । धूमवान् बह्वे-
 त्यादावयोगोलकादिनिष्ठव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिक-
 रणत्वस्य पर्यंतादे सत्त्वाज्जगदेव तादृश स्वमिति धर्मस-
 मुदायपदोपादान पूर्ववत्तादृश यद्यत्स्य तावदन्यतमवृत्तित्वत्व-
 व्यापकप्रतियागिताको ऽभावो विवक्षणीय अतो नातिव्याप्तिर-
 सम्भवो वेत्यत्रा दोषान्तरमाह किञ्चितीत्याहुः । महाकालेति काला-
 न्यत्वसाध्यके कालिकविशेषणताविशेषेण हेतौ साध्यसामाना-
 धिकरणविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवान्महाकालमेदसाध्यकानु-
 सरणम् । यद्यपि महाकालत्वसाध्यके ऽप्यतिव्याप्ति सम्भवति वृत्ति-
 न्मात्र एव महाकालातिरिक्तकालवृत्तित्वसत्त्वात् तथापि सा-
 ध्यतावच्छिन्नावच्छिन्नाभावाद्यदितलक्षणे तत्कालमात्रवृत्तितत्त्व

त्कालिवृत्तिवावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः
साधनाधिकरणे सम्भवदैकाधिकरण्यकसाध्याभावसमुदायाधि-
करणत्वस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेन निवेशे तादृशाप्रसिद्धिविर-
हेऽपि साधनाधिकरणीभूतखण्डकालव्यक्तिविशेषावृत्तिवावच्छि-
न्नाभावघटिततादृशकूटाधिकरणतत्कालवृत्तिवाभावस्य तत्त-
त्कालावृत्तौ वृत्तिमति घटमानस्य साधने ऽभावाभातिव्याप्तिरित्यं-
ग्रिमस्य एतेनेत्यादेरसङ्गतिरिति एकमात्रविपक्षकानुसरणम् । आदि-
पदान्महाकालत्वाभावादिपरिग्रहं अवृत्तिहेतौ साध्यसामानाधिकर-
ण्यविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवाद्यभिचारिणीति । वृत्तिमत्त्व-
मात्रमत्र विवक्षितं तन्मात्रस्यैव व्यावर्तकत्वात् समवायादिना द्र-
व्यत्वहेतुके तादृशसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य
वृत्तिमति पटत्यादौ वृत्तेर्हेताववृत्तेर्नातिव्याप्तिरिति सम्भय इति कालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नहेत्यनुसरणम् । इदमुपलक्षणम् । ईश्वरज्ञानान्यत्या-
दिसाध्यके विपयितासम्बन्धेन हेतुमात्रे साध्याभावसमुदायाति
ईश्वरज्ञानादौ तेन सम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव वृत्तेरतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या ।
एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणस्थले वृत्तिमद्वृत्तित्वतादृशवृत्तित्व-
त्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्यव-
वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य वा निवेश महाकालवृत्तित्वस्य
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे चरमदलाभावेनोभयाभावसत्त्वे-
ऽपि न निस्तारः एवं यथाश्रुते घटत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि
सयोगेन हेतौ साध्याभावयति संयुक्तमात्रस्यैव संयुक्तत्वात् एतद्-
पत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि समवायेन हेतौ समवेतमात्रस्यैव
एतद्रूपाद्यतिरिक्तसमवेतत्वादतिव्याप्तिरित्यापि द्रष्टव्यम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नन्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभा-
वकूटाधिकरणस्य नानाविपक्षरुस्थले ऽप्रसिद्धावपि सा-
धनसमानाधिकरणतादृशभावकूटाधिकरणस्य नाप्रसिद्धिरिति
साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणप्रक्षेपे तादृशाभावकूटाधिकरण-
त्वगर्ममेव लक्षण सम्यक् साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वापेक्षया
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नन्यापकत्वस्य गुरुत्वेऽपि साध्यतावच्छेद-
कव्यापकप्रतियोगिताकामावघटितलक्षण सत्त्वान् जातेरित्यादौ
विशिष्टसत्ताभावादिवारकनिरक्तविशेषणप्रवेशेन महागौरवाद्बुद्धि-

एस्यानतिरिक्तत्वे पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यत्व-
विशिष्टद्रव्यत्वाभावादेरपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया उक्तविशाऽतिव्याप्तिवा-
रणाय तादृशाभावघटितलक्षणेऽपि साधनवति सम्भवदे-
काधिकरण्यकतादृशाभावसमुदायाधिकरणस्यावश्यं विवक्षणी-
यतया पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाधिपयत्वादित्यादौ सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नब्रह्मासमेवतत्वावच्छिन्नाभावघटितकूट्याधिकर-
णसामान्यादिवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि अतिव्याप्तेरनवकाशात् सा-
धनवति सम्भवदेकाधिकरण्यकसाधिविधक्षामन्तरेणैव पृथिव्यन्य-
द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यवृत्तित्वाभाववच्छिन्नाभा-
वमादायातिव्याप्तिवारणे उक्तस्थलेऽपि तादृशाभावमादायाति-
व्याप्तिवारणसम्भवात् प्रतियोगितार्था साध्यतावच्छेदकव्यापक-
त्वविशेषणं नोपादेवं यद्यपि साधनवति सम्भवदेकाधिकरण्य-
ककूटनिघेदे द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव-
घटितकूटस्य सत्तावान् जातेरित्यादौ न लक्षणघटकताप्रसक्ति-
स्तथापि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकामावनिघेदे 'ता-
दृशाभावेकतरव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य तथात्वा-
दव्याप्तिरिति कटुपेक्षेतिरित्या सार्वभौमलक्षणपरिष्कारमपि हे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमयावदधिकरणमहाकालमाश्रयिष-
क्षकव्यभिचारिण्यतिव्याप्या निराकृत्यते एतेनेति ॥

(दी०) एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणमा-
वदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमहत्तयस्तद्वत्त्वं
व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः संयोगादयो
न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वा-
धिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः
उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः कचिदप्रसिद्धादिसम्पादकाः
पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदायाधिकरण-

वृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम् ।

(गा०) अत्र प्रतियोगितायामवच्छिन्नान्तविशेषणव्यावृत्तिभावधान्मेयत्वादित्यत्रैव बहिमान् धूमादित्यत्रापि बोध्या यादृशसाध्याभावकूटाधिकरणं साधनवत् तार्णातार्णदहनोभयाभावादिघटितकूटस्यापि तथाविधकूटतया तथाविधोभयादिमद्वृत्तिपदार्थं घर्तमानस्य तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतायसत्त्वात् । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणीया अन्यथा बहिमान् पर्वतबहुधवयवसंयोगादित्यादौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवहुधभावसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवहुधभावयोः साधनाधिकरणे सम्भवदैकाधिकरण्याभावेन तदुभयघटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वादतिव्याप्तिविरहेऽपि बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटस्याकक्रमेण लक्षणाघटकतया तद्वति बहुधवयवायतिरिक्ते हेतोर्वृत्तेरसम्भवापत्तेः व्यापकतापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता ग्राह्या अन्यथा समवायेन बहिसंयोगे साध्ये संयोगेन साध्यव्यापकस्य घट्टेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणयहुधवयवातिरिक्तवृत्तौ सद्देतावव्याप्यापत्तेः इत्थं च संयोगसम्बन्धेन साध्यतायां तेन सम्बन्धेन व्यापकताप्रसिद्धयर्थं व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया व्याप्यवृत्तिपदोपादानसार्थक्यमिति केचित् । यस्तुतस्तु येन सम्बन्धेन व्यापकता तेन सम्बन्धेनाभावो ग्राह्यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य विशिष्य निवेशेऽवच्छिन्नवृत्तिकान्यतरूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे संयोगेन धूमादिसाध्यके तत्सम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमव्यवच्छिन्नवृत्तिकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य व्याप्यवृत्तिवैनातिव्याप्यापत्त्याऽनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्यैव नियेशनीयतया एवमित्यादिवक्ष्यमाणपङ्क्त्यसङ्ख्यापत्तेः अन्योन्याभावघटितव्यापकतानिवेशाच्च व्याप्यवृत्तिपदसार्थक्यम् । संयोगाभावसाध्यकस्थले संयोगघटितकूटाधिकरणताया द्रव्यमात्रे

सत्त्वात्तद्वृत्तिहेतावन्याप्तिशारणरूपं तत्प्रयोजनमाह केवलान्व-
यिन इति । एतेन तत्साध्यके द्रव्यवृत्तेः सहेतुत्वमक्षतमिति
सूचितं गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ गुणादावनवाच्छिन्नवृत्तिकगुणा-
द्यभावयति नित्यद्रव्यातिरिक्ते हेतोरवृत्त्यान्याप्तिशारणरूपमनवच्छि-
न्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वाविशिष्टाभावनिरूपिताधिकरणतानिवेश-
नफलमाह एवमिति । साध्याभावे उत्पत्तिकालावच्छेदेन द्रव्य-
वृत्तित्वरूपधनं द्रव्यत्वे तद्वृत्तित्वाभावासत्त्वेनाव्याप्तिप्रसङ्गसु-
नाय न व्याप्यवृत्तिरेष्यन्न द्रव्यत्वाधिकरणेऽपीत्यनुपपद्यते इति
व्याख्यानमसत् अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे सं-
योगी घटादित्यशोक्तरीत्याप्याप्तेर्वारणाय साधनवति व्याप्यवृत्ति-
त्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तत्राव्याप्यप्रसक्तैः साधनवति व्याप्यवृ-
त्तित्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनप्रदर्शनपरतया एतत्पङ्क्तिव्याप्यापि
न सार्थायसी व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणत्वानिवेशे संयोगी
सत्त्वादित्यत्र गुणादौ व्याप्यवृत्तेः संयोगाभावस्यैव द्रव्यरमाभा-
वस्यापि छक्षणघटकतया जगतः साध्याभावकूटानधिकरणत्वाद्
अतिन्यास्यनयकाशेऽपि धूमयान् घटेरित्यादौ साध्यतावच्छेदक-
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यभावच्छेदकावच्छिन्नव्या-
पकतावच्छेदकावच्छिन्नभावावकूटाधिकरणताया विद्वस्मिन्सत्त्वात्
अतिन्यासेर्दुर्वारतया तत्प्रवेशनस्यावश्यकतया तावताप्युक्तव्या-
प्तिशारणसम्भवात् तस्माद्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमभि-
मतमतोऽपि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकभावोपेक्षा त-
न्निवेशे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव
निवेशनीयतया संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव संयोगेन द्रव्याभावस्यावच्छि-
न्नवृत्तिकान्यतया ऽतिन्यासिः तन्निवेशनस्यैव दैशिककालिकाव्याप्य-
वृत्तिसाध्यमेवेन स्थलद्वये व्यावृत्तिरभिहितेति सारम् । स्वसमाना-
धिकरणत्वनिवेशनप्रयोजनमाह उक्तरूपेति । साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपेत्यर्थः । अप्रसिद्धादीति ।
सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वाद्यवच्छिन्नभावावकूटाधि-
करणे हेतुत्वावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्धिसम्पादका
रूपाभावादिसाध्यके रूपाद्यात्मकाभावावकूटाधिकरणाप्रसिद्धिस-

म्पादकाः सम्भवद्वैकाधिकरण्यापन्नसाध्याभावस्तोभाधिकरणत्व-
विवक्षणे सत्तान्यपृथिवीसमेतशून्यं वायुत्वादित्यादावादिपद-
ग्राह्याया अतिव्याप्तेः सम्पादका बोध्याः । पूर्वोक्तरीत्येति । समु-
दायाधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन तदभावास्तादृश-
वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताका हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृत्ति-
मद्वृत्तित्वं लक्षणघटकं बोध्यमित्यर्थः । अपास्तामिति न च
सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया साध्याभाव-
कूटधनमहाकालवृत्तित्वस्य सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि
सामानाधिकरण्यानिरूपकखण्डकालाद्यवच्छेदेन घटादिरूपवृत्ति-
मति वर्तमान एवेति महाकालान्यत्वादिसाध्यके नातिव्याप्ति-
सन्मथ इति वाच्यं तथा सति बहुधादावपि स्वाधयबाधच्छेदेन
निर्धूमसंयुक्तत्वाद्यभावसत्त्वेन धूमवान् यदेरित्यादावतिव्याप्तेरुक्त-
स्थले ऽतिव्याप्तिवारणस्य सुदूरपराहतत्वात् । यत्तु हेतुतावच्छे-
दकसम्यग्धेन हेत्वधिकरणसामान्यावच्छेदेन तद्वत्त्वस्य विधक्षि-
तत्वाभातिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणावच्छेदेन हेतौ त-
द्वत्त्वविरहादिति तन्न एयं सति स्वाधयबाधच्छेदेन घटादि-
वृत्तेः सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य पर्व-
तावच्छेदेन धूमादावसत्त्वादसम्भवापत्तेः वृत्तिमद्वृत्तिपदेन हेतु-
तावच्छेदकसम्यग्धेन यस्य यदाधिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृ-
त्तित्वविवक्षायामपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभा-
वस्याधिकरणानवच्छिन्नतया ऽसम्भवस्य दुर्वारत्वात् यदि च
वृत्तिमत्यनवच्छिन्नवृत्तयो यावन्तस्तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वा-
भावा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वमित्युच्यते तदा सामानाधिकरण्यस्या-
व्याप्यवृत्तितापक्षेऽपि न दर्शितदोषनिरासः सम्भवति सामाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमत्यनवच्छि-
न्नवृत्तिकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात् । हेतुतावच्छे-
दकसम्यग्धेन यस्य यदाधिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृत्तित्वकिञ्चि-
दवच्छिन्नत्योभयाभाववन्तो यावन्तस्तादृशाभावकूटवद्वृत्तित्वाभा-
वा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ न कश्चिदोषः समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावे किञ्चिदवच्छिन्नत्व-

सत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणखण्डकालावच्छेदेन
 घटाद्यवृत्तित्वासत्त्वेनोभयाभाववशायाः सत्त्वेन महाकालान्यत्र
 साध्यके व्यभिचारिणि तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वेनातिव्या-
 'तिविरहात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तावधभावस्य
 घटादौ कपालाद्यवच्छेदेन वृत्तेः संयोगादिना यद्घटाद्यधिकरणं तद्-
 वच्छेदेन घटादाववृत्तेर्निरुक्तोभयाभाववत्त्वविरहात् घटिमान् धूमा-
 दित्पादौ न लक्षणघटकता अपि तु अघच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभाववतो
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवेत्यप्याप्त्यनयकाशादिति ध्येयम् ।
 सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किं-
 क्षिप्तदायाधिकरणवृत्तयो यावन्तस्तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्व-
 निरूपकत्वाभावा यदधिकरणावच्छेदेन वर्तन्ते तत्त्वमिति वक्तव्यं
 महाकालवृत्तित्वनिरूपकत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
 वः खण्डकालवृत्तिः साधनाधिकरणमहाकाले नास्तीति माका-
 तिव्याप्यवकाशः सहेतो तादृशाभावकूटाधिकरणजगद्वृत्तित्व-
 निरूपकत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा एव हेतुतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणवृत्तिः । च हेत्यधिकरणसामा-
 न्य एव वर्तते इति लक्षणसमन्वयः । यस्या वृत्तिमद्वृत्तयो या-
 वन्तस्तादृशाभ्यामावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्स्थाधि-
 करणतासामान्यकधर्मवत्त्वमेव विवक्षणीयम् । वृत्तिमत्त्वादिकञ्च
 वैशिकविशेषणतासम्बन्धेनैव प्राप्यम् । इत्यञ्च कालिकसम्बन्धाप-
 च्छिन्नप्रत्ययावच्छिन्नाधिकरणतायां सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाधिकर-
 तावद्वृत्तेर्द्वैतकसम्बन्धापच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावास्तत्वा-
 दिति कृतं पल्लवितेन ॥

(चि०) प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगि-
 तावच्छेदकः तद्विशिष्टज्ञानस्याभावाधीहेतुत्वात् अ-
 'न्यथा निर्धिकल्पकादपि घटो नास्मीति प्रतीत्यापत्ता,
 गवि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेरपसिद्धेः शशशृङ्गं ना-
 स्तीति च शशो शृङ्गामात्र इत्यर्थः ।

(दी०) तद्विशिष्टेति । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य
 विशिष्टविशिष्टमत्यप्यहेतुत्वात् अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिवि-

शिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घट-
त्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते न तु स्वातन्त्र्येण घटो ना-
स्तीत्येव प्रतीतेः । तदिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्मेणा-
वच्छिन्ने प्रतियोगिनं नावगाहते नावगाहत एव तदा
तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् अथावगाहते तर्हि भ्रम
एव । न च ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः । यदि पुनरानु-
भविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादि-
प्रत्ययो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरुणामपि शक्य-
मिति मन्तव्यम् ।

(गा०) मूले प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिराकर्तुंवादिनः प्रतिज्ञावाक्यं तत्र
धर्मत्वमनुपादेयम् । अवृत्तेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निराकर्त-
व्यत्वात् तस्ये साधकाभाव एव हेतुरुक्तः पक्षतावच्छेदकप्रतियो-
ग्यवृत्तित्वशरीरे साध्यतावच्छेदके च सामान्यतः प्रतियोगित-
योर्न प्रवेशः सर्वेषामेव किञ्चिदभावप्रतियोगिनि सम्यन्धितया कि-
ञ्चिदभावप्रतियोगितावच्छेदकतया च विशिष्टपक्षाप्रसिद्धेः । किन्तु
विशिष्यवाच्यत्वत्वादिना तथा च वाच्यत्वाद्यवृत्तित्वावच्छिन्ने
वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साधनीयं समूहालम्बना-
नुमितिद्वेदया तत्तदभावीयप्रतियोग्यवृत्तित्वावच्छिन्ने तत्तदभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वसाधनं न सम्यक् समनियताभावैक्यमते
समवायित्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावा-
भिन्नतया समवायिपटादीनामपि तथाविधवाच्यत्वाद्यभा-
वप्रतियोगितया तद्वृत्तिसमवायित्वादेर्वाच्यत्वाद्यभावीयप्रतियो-
ग्यवृत्तित्वाया दुर्घटत्वात् प्रतियोगिताः विशिष्योपादाय
तत्तत्प्रतियोगिताद्यवृत्तित्वावच्छिन्ने तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
भावसाधनमपि हेयं वाच्यत्वादिनिष्ठायाः प्रसिद्धसमानाधि-
करणद्वित्याद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया उपादाने सिद्धसाधनात्
सोन्द्दोपाध्यादेरपि व्यधिकरणसमवायित्वादिधर्मस्य समाना-

धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् व्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रायाश्च प्रतियोगिताया उभयवाचसिद्धतया
 विशिष्योपादानासम्भवात् । केचिन्नु विशिष्य समवायित्वत्वादिकं
 पक्षतावच्छेदकीकृत्य वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सा-
 धनीयं तादृशप्रतियोगितावदवृत्तत्वंमेव हेतुः यो यदवृत्तिः स
 तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक इति सामान्यतो व्याप्तिप्रदर्शकः
 प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिग्रन्थः बीप्साद्यभावेऽपि प्राथम्येन व्याप्तेर्लोक-
 सम्भवात् वाच्यत्वाद्यवृत्तिधर्ममात्रस्यैव व्यधिकरणतया वाच्यत्वा-
 दिनिष्ठप्रतियोगितायां तन्मते ऽवच्छेदकतया यद्यपि अप्रान्वय-
 दृष्टान्तदुर्भिक्षं तथापि व्यतिरेकेण वाच्यत्वादिनिष्ठोपपत्त्यादिक-
 मेव दृष्टान्तः सम्भवतीत्यशेषः । अथवा यो यदवृत्तिः स न-
 तदवच्छेदकः इति सामान्यव्याप्ती कारणत्वादिभ्यधिकरण-
 कारणत्वाद्यनवच्छेदक एवान्वयेन दृष्टान्तः प्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वविषयतावच्छेदकत्वोभयसाधारणावच्छेदकतात्वस्यैक्ये
 धर्मविषयताव्यधिकरणतदवच्छेदकरजतत्वादी उक्तसामान्यव्या-
 प्तेर्मङ्गलारणाय विषयताम्यत्वेन यत्पदार्थो विशेषणीय इत्याहुः । अथ
 कालिकादिसम्बन्धेन पटादिवृत्तिघटत्वादेः समवायादिना पटादि-
 निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वखण्डनाय तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोग्यवृ-
 त्तिर्न तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधने पक्षता-
 वच्छेदकतया हेतुतया वा विवक्षणीयम् तथा च समवायसम्बन्धेन
 वाच्यत्वादिवृत्तित्वाप्रसिद्धोक्तरीत्या समवायादिसम्बन्धेन घट-
 त्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाभावखण्डनानुपपत्तिः न च प्रतियोग्यवृत्तित्व-
 मित्यमेव प्रतियोगिनिष्ठावच्छेदकताधटकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्र-
 तियोगितधर्मस्य विवक्षणीयं तथा च घटत्वादेरेव वाच्यत्वादिनिष्ठस-
 मवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया नाप्रसिद्धिरिति वा-
 च्यम् अस्याप्यवृत्तेः संयोग्यभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियो-
 गिनिष्ठाभावप्रतियोगितया उक्तधर्मस्य पक्षतावच्छेदकतये वाच्यस्य
 हेतुत्वे च व्यभिचारस्य दुर्धारणान् प्रतियोगिनिष्ठमेदप्रतियोगि-
 तायावच्छेदकताधटकसम्बन्धेनावच्छेदकत्वस्य विवक्षणे व्य-
 धिकरणसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावनि-
 यकरणानुपपत्तिः तेन सम्बन्धेन घटत्वादेर्मेदप्रतियोगितावच्छेद-

कत्वस्य घादिनोप्यननुमतत्वात् एवं घटत्वादौ समवायसम्बन्धेन
 घाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वस्याभावः प्रतियोग्य-
 प्रसिद्धा साधयितुमशक्यः । मैवं स्वप्रतियोगिकत्वयदनुयोगिक-
 त्वोभयाभावव्याप्यसम्बन्धसामान्यको यः स स्वनिष्ठत्वतत्सम्ब-
 धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्यकः
 इत्यर्थविचक्षायामेव सामञ्जस्यात् संयोगादिसम्बन्धसामान्ये
 घटत्वादिप्रतियोगिकत्ववाच्यत्वाद्यनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वात् प्र-
 थमस्वपदेन घटत्वाद्युपादानस्य मतद्वय एव सम्भवात् तत्र स्वनि-
 ष्टत्वसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्व्यवस्थादिवृत्तिप्रति-
 योगितावच्छेदकतासामान्यकत्वसाधने नोद्देश्यासिद्धिः । प्रतियो-
 ग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति मूलग्रन्थस्य तथा-
 त्वे मानाभावादिति शेषः । ननु समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्या-
 द्याकारकः समवायित्वादर्थाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
 दगाहिप्रत्यय एव मानमिति उक्तहेतोरसिद्ध्याशङ्क्यामाह तद्वि-
 शिष्टज्ञानस्येति । अत्र च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञा-
 नस्य अभायलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नेतुत्यादित्यर्थः । यद्यपि अ-
 न्यथा घटनिर्विकल्पकानन्तर घटाभावप्रत्ययापत्तेरिति मूलदर्श-
 नयुक्त्वा वाच्यत्वं न समवायीतिविशेषदर्शनप्रतिपक्ष्यवाच्यत्वत्वा-
 वच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानपर्यन्तापेक्षा समवायित्वा-
 वच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रत्यक्षे नायाति तथापि स्वतन्त्रमहान-
 सीपत्ववद्विस्त्यादिप्रकारणज्ञानान्महानसीपवद्विनास्तीतिपुञ्जनुदयात्
 महानसीपवद्विनास्तीत्यभाववुद्धौ महानसीपवद्विस्त्यावच्छिन्नत्वे-
 न बहुधादिनिष्ठप्रतियोगितावगाहिन्यां यथा महानसीपत्वप्र-
 कारेण वद्विस्त्यावच्छिन्नविषयकज्ञान हेतुः तथा सम-
 वायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिवुद्धेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियो-
 गितायां समवायित्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वे समवायित्वादिना
 वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकज्ञानमपेक्षितं तथा च वाच्यत्वं न स-
 मवायीतिविशेषदर्शनदशायामप्यनुभूयमाना तथाकार्य प्रतीतिः
 कथमुपपद्येत तस्याः वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाभावायल-
 भ्यनत्यापगमे सर्वत्रैव तथात्यमुपेयतामिति गतं व्यधिकरणधर्मस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यभिप्राय इति मिथानुसारिभ्याख्यानं त-

या वाच्यत्वं नास्तीत्यत्र वाच्यत्वत्वसामानाधिकरण्यविशेषित-
 रथायच्छिन्नप्रतियोगिताया एव समवायित्वसंसर्गघटकतया भा-
 नोपगमसम्भवेन वाच्यत्वत्वायच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकत्वा-
 नस्याशानपेक्षणीयत्वमुपपद्यत इति । अत्रेदं समाधानं तदुभयधर्मा-
 यच्छिन्नप्रतियोगिताकाभायबुद्धौ तदुभयैकतरधर्मायच्छिन्नधर्मि-
 कतदन्यतरप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता समवायितया वाच्यत्वभावात्
 च व्यधिकरणसामानाधिकरणयोः समवायित्ववाच्यत्वस्योभयोरप्येव
 प्रतियोगितायच्छेदकत्वपर्याप्तिरवश्यमङ्गीकार्या समवायित्वमा-
 प्रस्य प्रतियोगितायच्छेदकत्वे वाच्यत्वप्रकारकज्ञानमन्तरेणापि
 तादृशमात्रप्रतीत्यापत्तेः अत्र समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति-
 प्रतीत्या समवायित्ववाच्यत्वस्योभयपर्याप्तप्रतियोगितायच्छेदकत्वा-
 नयगाहने तस्याः समवायित्वाच्यत्वविद्विमितिन्नमविरोधित्वानु-
 पपत्तेरत्र तं प्रति समवायितया प्रमेयत्ववाच्यत्वोभयं नास्तीति-
 निदचयत्वावृत्तेन तदुभयांशे प्रतियोगितायच्छेदकतापर्याप्त्यवगा-
 हिनिबन्धकत्वात् न च विलक्षणवाच्यत्वप्रका-
 रतानिषेदानादेव वृत्तितनिबन्धकत्वावृत्तिसम्भवे उभयांशे नवच्छे-
 दकत्वपर्याप्त्यवगाहित्यमप्रयोजकमिति पाच्यं अतस्तदमेव ऽभा-
 यप्रतियोगितायच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तदप्यच्छिन्नस्याभावाविरोधित्वप्रयो-
 जिका तदवगाहित्यमेवाभायबुद्धेस्तदप्यच्छिन्नविशिष्टज्ञानप्रतिब-
 न्धकतायां तन्त्रं समवायिनया वाच्यत्वप्रमेयत्वोभयं
 नास्तीतिप्रतीतेः समवायित्ववाच्यत्वस्योभयाविशिष्टपक्षावृत्त्यव-
 तिवन्धकत्वेऽपि उभयांशे प्रतियोगितायच्छेदकतापर्याप्त्य-
 नयगाहित्यमेव भीमं तस्य च समवायितया वाच्यत्वं नास्तीतिधी-
 साधारण्ये तस्यास्तादृशविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वं न तु उक्तोभ-
 याभायबुद्धेरिति विदोष एव मोक्षयेन इति । यत्र चैतस्याः प्रती-
 तेः प्रतिबन्धकत्वं मान्यस्या इत्यत्र विषयतार्थचिन्त्यमात्रं पीजमा-
 र्क्ययते तदा सामानाधिकरणधर्मायच्छिन्नमात्रविशेषिता घटो
 भास्तीत्यादिबुद्धेरपि प्रतियोगितायच्छेदकत्वापगाहित्वं विलोच-
 तां न हि तत्र घटस्यादिशिदिशिधीप्रतिबन्धकत्वानुपेक्षामन्तरेण
 युक्त्यन्तरं परिगृह्णति ॥ च भवतामकिञ्चिन्कर एव कथान्तसम-
 वेनद्रव्यं नास्ति नीलो घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिन्यावृत्त्यवकाशा-

विशेषस्यैव तादृशधीप्रतियन्धकृतावीजत्वसम्भवात् तथा च त
 प्रेव समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभायबुद्धावपि वाच्यत्वत्वांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा-
 वनमशक्यापह्नयमेवेति वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वा
 दिप्रकारकज्ञानमन्तरेण न तत्सम्भवः । अथ वत्तत्त्वानुगमेन
 प्रतियोगितावच्छेदकमेवेन तत्प्रकारकज्ञानहेतुताभेदस्यावश्यक-
 तया महानसीयत्ववाहिन्यादिरूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाय-
 त्यक्षे प्रत्येवैकधर्मावच्छिन्नावशस्यकापरधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हे-
 तुता वाच्या न तु व्याधिकरणसमवायित्वसमानाधिकरणवाच्य-
 रयत्वाद्युभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभायप्रत्यक्षे समवायित्वाद्यव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभायप्रत्यक्षे अनि समवायित्वादिप्रकारकज्ञा-
 नत्वेन फलप्रकारणतयैव तन्निबोधादिति न तत्र वाच्यत्वत्वाव-
 च्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानापेक्षेति चेन्न प्रतियोगिविशो-
 षणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावप्रतीत्या ऽवगाह्यते
 न तु स्वातन्त्र्येणेति नियमेन समवायितया वाच्यत्वं ना-
 स्तीत्याकारिकाया एव व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभायप्रती-
 तेरुपगन्तव्यतया समवायित्वाविशिष्टवाच्यत्वत्वावच्छि-
 न्नैशिव्यपायगादिभ्यां तादृशबुद्धी तु वाच्यत्वं स-

करीत्या ऽभावलौकिकत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया तादृशकारणबाधेन व्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रत्ययादिति मूलं व्याख्येयं तद्यानुचि-
तम् उक्तविशेषकारणताकल्पनोपजीव्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्य-
हेतुताश्रयविशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानाभावस्यैव दर्श-
यितुमुचितत्वात् अतो मूले हेतुत्वादित्यस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः
इत्याशयेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभाव-
धिया अपेक्षणे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकविशिष्ट-
विशेषणज्ञानकारणत्वमेव हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्याह । तथा
च जन्यतायामभावविषयकत्वावच्छिन्नत्वमविवक्ष्यं विशेषणता-
वच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छि-
न्नाभावधीनिष्ठजन्यताप्रतियोगीभूतस्याभावेन समवायितया वा-
च्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाद्यगाहि-
त्वासम्भय इत्यर्थपरतया तद्याप्यानमवोचितं न तु विशि-
ष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायामुपजीव्यकल्प्यहेतुत्वान्तरपरतयेत्याशयेनाह
धीधितौ विशेषणतावच्छेदकंति । अयं भावः वाच्य-
त्वं समवायीति ज्ञानमन्तरेण समवायिवाच्यत्वयानयमिति
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुत्पत्त्या वाच्यत्वत्यावच्छिन्ननिरूपितत्वेन भा-
समानवैशिष्ट्ये समवायित्यावच्छिन्ननिरूपितत्वाद्यगाहित्वाने वा-
च्यत्वत्यावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता-
कल्पनमायदयकं समवायितया वाच्यत्वं नास्तीतिव्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावाद्युद्देशे वाच्यत्वत्यावच्छिन्नोपत्येन भासमाने
ऽनुयोगितारूपवैशिष्ट्ये समवायित्यावच्छिन्नोपरवाद्यगाहितया
तत्र तादृशज्ञानमवश्यमपेक्षणीयमिति । ननु वैशिष्ट्यपांशे वाच्य-
त्वायनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकविशेषणतापरसमवायित्याव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकरवाद्यगादिवुद्भावे तदवच्छिन्नधर्मिकसमवा-
यित्यप्रकारकज्ञानं हेतुः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाद्युद्दी-
च वाच्यत्वावच्छिन्ने समवायित्यस्य विशेषणत्वं बोधयेते
अपि तु तद्विशेषणतानापन्नस्यैव तस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकरयसम्यग्येनामायांशे विशेषणत्वमुपेयते वाच्यत्वसंसर्गता-
वच्छेदकत्वेन वा तथाविधतदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितांशे

मानमुपेयते तथा च तत्र नोपदर्शितज्ञानापेक्षेत्याशङ्कां परि-
जिहीर्षुर्मात्रं व्याचष्टे अभावप्रत्ययो हीति । विशेषणस्य प्रति-
योगिघटादिनिरूपितविशेषणतापन्नस्य घटत्वादेः प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वमवगाहते प्रतियोगितया भासमानघटादिनिरूपितविशे-
षणत्वावच्छिन्ना या स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना
घटत्वादिनिष्ठप्रकारता तच्छाली भवतीति यावत् । न तु स्वा-
तन्त्र्येण न प्रतियोग्यविशेषणत्वेन घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वमवगाहते इत्यनुपपन्नान्धय तादृशसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वा-
दिनिष्ठप्रकारता प्रतियोगिनिरूपितप्रकारतानवच्छिन्ना न भवती-
त्यर्थः । घटे नास्तीत्येवेति समावासेः स्वातन्त्र्येण घट-
त्वादिशेषिण्येवैककालिनाया पथेत्यर्थः । प्रतीतेरनुमयादिति
शेषः । एतावता क्रियायात्मित्यत आह तदिहेति । अवच्छिन्न-
विद्यापितं तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वमपि तथा च मानमात्रेण न व्यधिकरणधर्म-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वासादिरिति भावः । अथ व्यधि-
करणधर्मस्य प्रतियोगिविशेषणतयैव व्याधकरणधर्मोपपत्ति-
रिति मानमुपेयते न चैव सति तादृशानुयेः समवा-
यिण्यादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकथाप्यस्यादिज्ञानान्वयताव-
च्छेदकप्राप्ततया तादृशज्ञानं विना व्यधिकरणधर्मोपपत्तिरिति
भावपुञ्जनुपपत्तिरिति वाच्यं समारम्भकतादृशज्ञानदशायामप्य-
तदनुपपत्त्युपगमात् विशेषदर्शनदशायामपि आहार्यतत्प्रकारकज्ञान-
सम्भवात् अनाहामस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-
स्य विशिष्टयैशिष्ट्यप्रत्ययहतुष्वे विशेषदर्शनकालिनायाः स-
मवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिबुद्धेरगत्या वाच्य-
त्वाव्यधिकरणकसमवायितयाऽप्यभावावगादित्यमुपपत्तेः वाच्यत्वं
समवायीत्यादिसमानान्तरं समवायिष्यत्वं नास्तीत्या-
कारकप्रत्यय एव व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वे मानमात्रात् तत्र तदवगादितायाः सर्वानुभवसिद्ध-
त्वेनापडोनुमदाकृत्यान् तादृशप्रतीतेर्वाच्यत्वे समवायि-
त्वाभावावगादित्युपगमं तत्पूर्वं वाच्यत्वं समवायीतिप्रमाणानु-
पपत्तिरिति शङ्कनाशकत्वेन समाधत्तं वचनं द्यति

व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशेऽपि नम एवेत्यर्थः
 घेशिष्टमान एवावच्छेदकतायाः मानादवच्छेदकताया वैशि-
 ष्ट्यानियततया तद्भावे तस्या अपि बाधादिति भावः । न चैवं
 गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरसिद्धेरिति मूलासङ्गतिः तादृश-
 प्रतीतेः शृङ्गांशे शशीयत्वावगाहित्वानभ्युपगमे शशीयत्वे शृङ्ग-
 निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनासम्भवात्तदवगाहित्वे भ्रमत्वा-
 दुभयथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासाधकत्वात्तादृशप्रती-
 तिनिराकरणस्यानुपयुक्तत्वादिति वाच्यम् । अत्रान्तानामपि गवि
 शशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारमूलप्रतीतिसत्त्वेनोक्तनियमस्यैवासिद्ध्या
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धिर्निष्पत्युहैव तादृशप्रतीतेर्गो-
 शृङ्गाधिकरणकशशीयत्वाभावावगाहित्वोपगमे तस्या गवाधिकरण-
 कामावावगाहितायामनुभवविरोध इत्याशङ्कामुत्थाप्यान्तपुरुषीय-
 गवाधिकरणकामावावगाहितादृशमाधप्रतीतिनिराकरणपरतया त-
 द्ग्रन्थस्यावतारणीयत्वात् । ननु अत्रान्तानां गवि शशशृङ्गं नास्ती-
 ति प्रतीतिर्माभूत् शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतिर्नापहोतुं शक्यते
 सर्वेषामेव तथाविधव्यवहारदर्शनादित्याशङ्कायां शशशृङ्गं नास्ती-
 त्यादिमूलावतारो बोध्यः यद्यपि शशशृङ्गं नास्तीति शब्देन श-
 दो शृङ्गाभाव इत्याकारकः शाब्दबोधो न शक्यते जनयितुम् । अनु-
 योगिवाचकपदोत्तरं सप्तमीविरहेण निराकाङ्क्षत्वात् तथापि प-
 दार्थोपस्थित्यादिमूलकेदृशमानसबोधजनेनेच्छया व्युत्पन्नानां तथा
 प्रयोग इत्याशयः । ननु घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकस्या-
 भावप्रत्ययस्यानुभयिकतया प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वमभावप्रत्ययो ऽवगाहत इति न नियमः ता-
 दृशप्रतीत्या स्वातन्त्र्येण भासमाने घटत्वादौ प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वावगाहनात् अन्यथा घटत्वेनेत्याकारकतानुपपत्तेः तथा
 च घटत्वेन पटो नास्तीत्यादावपि घटत्वादौ पटादिनिष्ठप्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वावगाहनं निराबाधमेवेति व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावासाद्धिर्निष्पत्युहैव न च तत्र व्यधिकरणधर्मस्यावच्छेदकत्वा-
 वगाहनसम्भवेऽपि अतिरिक्ताभावकल्पनागौरवमयेन तादृशप्रती-
 तेः पटाद्यधिकरणकघटत्वाभावावगाहित्वमेव स्वीक्रियत इति
 वाच्यम् असति बाधके तच्छब्दोद्घोषेप्रतीतेस्तच्छब्दप्रति-

पाद्यार्थविषयकत्वापरित्यागात् घटाद्यधिकरणकघटत्वाद्यभा-
 यस्य च घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिशब्दात्कथमप्यप्रतीतेः प्रती-
 तिवलात्पदार्थान्तरसिद्धौ तत्पदार्थकल्पनायौवस्य फलमुखत्वे-
 नाबाधकत्वात् न च प्रतियोगितायच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिभा-
 नरूपकारणवाधेन तादृशप्रतीतेर्व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावगा-
 हिता न सम्भवतीति युक्तं पटत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकघटत्वादिप्रका-
 कप्रतियोगिज्ञानहेतुनायां मानाभावात् तादृशज्ञानं विनैव घटत्वेन प-
 टो नास्तीत्याकारकस्य घटत्वादिविशिष्टपटादिवैशिष्ट्यानवगा-
 हिनो ऽभायप्रत्यक्षस्य स्वीकारात् । यस्तुतस्तु कुत्राप्यभावावबुद्धौ
 स्थानश्रयेण प्रतियोगितायच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुता
 नास्ति न च तदकल्पने प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले नास्तीत्या-
 कारकप्रतियोग्यविषयकाभायप्रत्यक्षस्य घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्त-
 रं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या घटाभावप्रत्यक्षस्यापत्तिरिति-
 याच्यं प्रतियोगिज्ञानहेतुतामतेऽप्यभावे प्रतियोगितया घटा-
 दिकप्रतियोगिज्ञानविरोधिषाधादिग्रहसत्त्वे प्रतियोग्यविषय-
 काभायग्रहापत्तेर्दुर्बलत्वात् यदि च निर्वर्णितायच्छेदकप्र-
 तियोगिज्ञानं बाधकाभावात् प्रतियोग्यविषयकाभायप्रत्ययो नाप-
 दयितुं शक्यते तथापि तादृशबाधग्रहदशायां प्रतियोगिधर्मि-
 तायच्छेदकज्ञानापन्नाभावप्रकारकस्य स्वातन्त्र्येण ग्रहदशायां
 प्रतियोगिधर्मितायच्छेदकतानापन्नाभावप्रकारकस्य स्वातन्त्र्येण
 प्रतियोगिविषयकस्य नास्तिघटीयभेदाद्याकारकसमूहालग्न्यनप्रत्य-
 क्षस्यापत्तिः एवं घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभायस्य यदा भा-
 नं तदा निर्विकल्पकोपस्थितद्रव्यत्वादेर्विशेष्ये विशेषणमितिरी-
 त्या घटाद्यंशे भानापत्तिः कारणवाधेन न शक्यते धारयितुं
 तादृशमायस्य द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितकत्वविरहेण तद्भा-
 ने द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानस्थानपेक्षणात् यदि च यादृ-
 शप्रकारता पक्षे धर्मे स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्यन्धा-
 यच्छिन्नधर्म्यन्तरनिरूपितप्रकारतातदन्वयप्रकारतानिरूपितविशेषणवि-
 षयतानिरूपितसंसर्गतासम्बन्धेन भानं प्रति अभावीया-
 नुपेगिताधिशेषभेदस्य कारणतां कल्पयित्वा ईदृशोपपत्ति-
 प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितधर्मितायच्छेदकतापन्नावृत्तिप्रकारताधि-

शेषसम्बन्धेन लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यभावत्वभेदस्य कार-
 रणतां कल्पयित्वा च पूर्वोपपत्तिर्वार्यते तदा तावदेव
 सकलापत्तिवारणादलं प्रतियोगिज्ञानहेतुतया । न चैवमपि
 प्रतियोग्यविषयकस्याभावत्वाप्रकारकप्रत्ययस्यापत्तिर्विना प्रतियो-
 गिज्ञानहेतुतां न शक्यते वारयेतुमिति वाच्यं प्रतियोगिज्ञानं
 विना प्रतियोग्यविषयकस्येदन्त्वादिना ऽभावप्रत्यक्षस्येदन्त्वादिरू-
 पतादृशविशेषणज्ञानासत्त्वे च तादृशाभावनिर्विकल्पकस्येष्टत्वात्
 अभावनिर्विकल्पकानभ्युपगमे प्रतियोगिज्ञानहेतुतयापि तद्वारणा-
 सम्भवात् इदन्त्वादिना ऽभावप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणायाभा-
 यत्प्रकारकाभाषप्रत्यक्षं प्रत्येव प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुताया आ-
 यश्यकत्वात् विशेषणानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति-
 अभावभेदस्य हेतुतां स्वीकृत्य तद्वारणे च मयापि तस्य तथैव
 वारणीयत्वात् । यस्तुतस्तु आपाद्याप्रसिद्धैव तादृशफलापत्यनव-
 काशः प्रसिद्धाया घटो नास्तीत्यादिवुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्या-
 धगाहितया तत्र प्रतियोगितायच्छेदकघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य
 विशेषणतायच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुतायाः 'कल्पत्वात्तादृ-
 शाकारणविरहादेव न तच्छून्यकाले तदापत्तिः । यस्तु अना-
 हार्यप्रतियोगितायच्छेदकविशिष्टप्रकारकपलम्भधिरहं विशेष्यी-
 भूतधर्मिप्रत्यासन्नो ऽभावग्रहे हेतुः तथा च यस्य पुंसः समवा-
 यित्वादिविशिष्टवाच्यत्वादिप्रकारको ऽनाहार्यभ्रमो ऽप्रसिद्धस्त-
 दीपः समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्याकारकप्रत्ययो न व्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमवगाहितुमीष्टं तदीयतादृशप्रतियोग्य-
 पलम्भधिरहरूपतदीयाभावप्रत्यक्षकारणस्याप्रसिद्धेरिति तत्पुरुषी-
 यतादृशप्रत्ययस्य वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाद्यभावविषयक-
 त्वावश्यकत्वे सर्वत्रैव तादृशप्रकारत्वमुचितम् । एकाकारप्रतीतेः
 पुरुषभेदेन विषयतावैचित्र्यानुचितत्वादिति मिथोक्तव्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावनिराकरणपन्थाः सोऽपि न साध्यान् अनावबुद्धौ
 स्वप्रतियोगितायच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमत्त्वोपलम्भत्वेन एकाकार-
 णातायाः स्वत्वानुगमेन दुर्वचतया विशिष्ट कल्पनस्यावश्यकत्वे
 यत्र तादृशोपलम्भप्रसिद्धिः तथैव तादृशोपलम्भानन्तरमभावप्रत्य-
 यधारणाय तदभावहेतुत्वोपगमात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववु-

श्री कचिदप्रसिद्धा तदभाषहेतुत्याख्यम्भवेऽपि सन्निकर्षादिघटितं
 सामग्रीतस्तदुत्पत्तौ याधकामावादित्यत आह यदि पुन
 रिति । स्वरसंवाही विवादश्चन्यः घटत्वेन घटो नास्तीति पाठ
 घटत्वेन पटो नास्तीति पाठो न साधु- तादृशप्रतीतेः पटाद्यनुयो-
 गिकघटत्वाद्यभावावगाहिताया एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
 माधानभ्युपगन्तुमिच्छन्मात् प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियो-
 गितायच्छेदकत्वं भासत इति नियमस्य तदाकारप्रतीतिवत्त्वे
 नाशक्यधारणत्वात् आनुमयिक इत्यस्य व्यधिकरणधर्मस्यावच्छे-
 दकत्वावगाहितया अनुभवसिद्ध इत्यर्थकतया वा कथंचित्-
 कर्मनीयः शीघ्रानुगुणामपि न शक्यमित्यनेन प्रतीतिकारणदाघेन
 तादृशाभावनिराकरणावन्तो मिश्रादय आक्षिप्ताः यदि तदेत्यनेन
 तादृशप्रतीतेरानुमयिकत्वे विवाद प्रदर्श्य तादृशाभावरूपापारमा-
 र्थिकत्वं सूचितम् ॥

इति भीमदाशरत्नद्वारायचक्रवर्तिविरचिता व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभाषदीधितिचिह्नितः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

पूर्वपक्षप्रकरणम् ।

(चि०) अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न ।

(दी०) साध्येति । साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमिति यावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकृत्वं सतिसप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् एवं च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः ।

(गा०) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वमितिलक्षणे दलयोः सामानाधिकरण्यं सतिसप्तम्यर्थः । तत्र विशेष्यदलमवृत्तिहेतुकातिव्याप्तिवारणपरमिति यथाश्रुतव्याख्यानं न साधु अवृत्तौ साध्याधिकरणावृत्तित्वसत्त्वात् साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वाद्यर्थकतायामेव विशेषणदलस्यावृत्तिसाधारण्यसम्भवात् तथा च सति केवलान्वयिन्यव्याप्तेः अथ साध्यासामानाधिकरण्यं नोक्तत्वं किं तु साध्याधिकरणानधिकरणस्वरूपं तदनधिकरणत्वमप्यवृत्तिसाधारण्यम् अधिकरणाप्रसिद्धा तदनधिकरणाप्रसिद्धेरवृत्तौ तदसत्त्वादिति चेदेवमपि केवलान्वयिनीत्यादिग्रन्थवि-

रोध तेन ग्रन्थेन गगनादौ साध्यासामानाधिकरण्यप्रति-
 द्विदर्शनात् साध्याधिकरण्यवत्किञ्चिदनाधिकरणके साध्यन्यून-
 वृत्तिहेतावन्त्यासिधारणाय साध्याधिकरणसामान्यानाधिकरणत्ववि-
 वक्षणास्यावश्यकतया वृत्तिमत्यपि केवलान्वयिसामाधिकरण्य-
 प्रसिद्धसम्भवात्तत्साध्यके उच्यतेः साध्यसामानाधिकरणे व्यभि-
 चारिणि अतिव्याप्तेर्भेदलोच्य लक्षणमन्यथा व्याख्यातुमुपक्रमत-
 साध्यस्येति । साध्यपदासामानाधिकरण्यपदयोर्बहुमीहिवलात्ता-
 ध्यासामानाधिकरण्यलाभः तदनाधिकरणत्व यदि तदधिकरणत्वमा-
 धा तदा केवलान्वयिनि अनुत्तरेय साध्यवदवृत्तितया तदधि-
 करणत्वाप्रसिद्धाऽऽव्याप्तिरतो अनधिकरणपदमभाववद्व्यक्ततया
 व्याचष्टे तदभाववत्प्रतीतिः । सतिसप्तम्या सामानाधिकरण्यार्थ-
 कतया तदभाववत्प्रतीतिरसामानाधिकरणसाधिकरणत्वस्य विवक्षितये-
 धूमादिहेतौ बहुवाचसामानाधिकरणधूमत्यादिस्त्वादव्याप्तिरत-
 आह तदवच्छिन्नेति । अवच्छेद्यावच्छेदकभाव कुता लभ्यत इत्या-
 शङ्कयामाह सतिसप्तम्येति । अनधिकरणत्वे सतीत्यत्र वा सप्तमी-
 तया इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वलाभादिति । तदभाववत्प्रतीतिरत-
 आधिकरणतानिरूपकत्वरूपसमिन्त्याह तसाधिकरणत्वपदार्थकदे-
 शाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वलाभादित्यर्थः । अवच्छेदकत्व-
 चेदनतिरिक्तवृत्तित्वरूप विरक्ष्यते तदा विषमम्याते धूमा-
 दावन्त्यासि । बहुवाचसामानाधिकरणपदार्थाभावस्य हेतुशून्यसा-
 ध्याधिकरणसाधारणस्य हेत्यातीरेणवृत्तिरान् साध्यन्यापके
 व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च तत्र साध्यसमानित्यस्य साध्यासमा-
 धिकरणपदार्थाभाववत्प्रतीतिरत आह त-
 चेदिति । अन्यूनवृत्तित्व व्यापकत्वं समुदितार्थमाह साध्यवदवृत्ती-
 ति । साध्यानाधिकरणाधिकरणकत्वरूप साध्याधिकरणानधिकरण-
 कत्वरूप च साध्यासामानाधिकरण्य केवलान्वयिसाध्यके न प्र-
 सिद्धानीति साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवदवृत्तित्वार्थ-
 कता स्फुटीकृता धूमवदवृत्तिहेतुत्वाप्रतीत्यस्य बाह्यन्यापकत्वाद-
 तिर्यागतिरतः साध्यवदवृत्तेश्च य ये पदार्थास्तदभावकूटलाभा-
 नकलेनि । इत्थं च साकल्यावच्छिन्नतावत्पदार्थाभावाच्च कपलाव-
 यिरावेति न मतिः साध्यवदवृत्तिर्यावच्छिन्नप्रतीतिरिति न संसा-

मान्याभावश्च निवेशयितुमशक्यः येन येन सम्बन्धेन यस्य सा-
ध्यवद्वृत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य निवेशनीयत्वात्
प्रातयोगितावच्छेदकसम्बन्धानुगमेनाभावैक्यासम्भवात् विशेष-
णताविशेषसम्बन्धानिवेशपक्षे तु तदननुगमविरहात् एक
एव सामान्याभावो निवेशनीयः साध्यपदं साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टपरम् अतो विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ गुणत्वादेः
शुद्धसाध्यवद्वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः तद्वत्त्वं च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन बोध्यं तेन समवायेन बहौ साध्ये पर्यतत्पादेर्ध-
हिसंयोगिवृत्तित्वेऽपि संयोगेन हेतौ धूमे नातिव्याप्तिः यत्पदं
हेतुतावच्छेदकविशिष्टपरम् अतो द्रव्य विशिष्टसत्तावदित्यादौ
नाध्याप्तिः तदाधिकरणता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या तेन
समवायादिना धूमाधिकरणताया निर्वहिसाधारण्येऽपि नाध्याप्तिः ॥

ननु हेतुव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तौ तदधिकरणत्वनिवेशवैय-
र्थ्यमन आह यथासन्निवेश इति ।

(दी०) यथासन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यं हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत् । येन येन सम्बन्धेन यो यः
साध्यवद्वृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः । एतेन
साध्यवद्वृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं
तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य सार्वत्रिक-
त्वात् सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः । अथ तदभावोऽपि तादृशेनैव-
सम्बन्धेन वाच्यस्तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः
जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वात्
एव न संयोगेन समवायेन वा इदं न जातिमत् जातित्वादित्या-
दौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च । नापि साधनतावच्छेदकेन
इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । नापि विषयतया
घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः सविषयकमात्रस्यैव घट-
भिन्नविषयत्वात् । घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात् । नापि

सम्बन्धमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः । वृत्तिमन्मात्र-
स्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्व-
यित्वादिति प्रत्युक्तम् । विशेषणताविशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं
वक्तव्यं सर्वत्रैव तत्तद्व्यक्तित्वे तत्तदन्यत्वे तत्प्रकारकप्रमाविषय-
त्वे वा तत्सुलभम् । तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो
वाच्य इति ।

(गा०) यथोक्तविशेष्यविशेषणभावकमेण निवेश इत्यर्थः
न वैयर्थ्यामिति हेतुविशेषितव्यापकताया प्रकृतलक्षणाघटकतया
तदघटितस्य लक्षणत्वसम्भवेऽपि न वैयर्थ्यावसरः प्रकृतलक्षण-
घटकस्य तथात्वसम्भव एवाधिकाशवैयर्थ्यात् । ननु वैयर्थ्याभा-
वेऽप्यनतिप्रयोजनकत्वं दुर्धारमेवेत्यत आह हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेनेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतु प्रति व्यापकताया
लक्षणघटकत्वसूचनायेत्यर्थः । सम्बन्धसामान्येन हेतु प्रति
व्यापकताया निवेशे बहुधादेरपि धूमाद्यव्यापकतापत्तेरिति भावः ।
यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तवैयर्थ्यवच्छिन्नभावा-
वनिवेशे धूमाद्यसमानाधिकरणायोगोलकत्वादेर्भ्यधिकरणसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासस्य बहुधादिव्यापकत्वादिति व्याप्ति-
साध्यतावच्छेदकादिसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वादिष्विक्षणे च
इयमाणदोषाणां दुर्धारतेत्यालोच्य साध्यवदवृत्तितानिर्वाहक-
सम्बन्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धयोरैक्यं विवक्षति येन
येनेति । सयोगादिना ऽयोगालकत्वादेर्धूर्मादिमदवृत्तित्वात्तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतदभावस्य च बहुधादिव्यापकत्वादिति व्याप्तिरतो
येन येनेति वीक्षा । तत्तदभाव इति सयोगादिसम्बन्धावच्छि-
न्नसाध्यवदस्युक्तत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावा एव यथापथं लक्ष-
णघटका न नु तत्तत्प्रदार्थानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभावा-
भनन्ताभावनिवेशप्रसङ्गादित्यवधेयम् । एतादृशविषयाप्रयोजनं द-
शयति एतेनेत्यादिना । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति अस्य
चाभावप्रतियोगितया भासमानायां वृत्तावन्यथ । समवायेनेति स-
योगादीनामप्युपलक्षकं साध्यवदसमवेतस्येति । मेयत्वादेरिति

शेषः । असमवेतपदमपि असंयुक्ताद्युपलक्षणं सकलतच्छब्देति
साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभावाप्रसिद्धिरित्यर्थः । एकसम्यन्धेन व्य-
भिचार्यनिरूपकाधिकरणवृत्तेरपि अपरसम्यन्धावच्छिन्नाभावस्य
हेतुव्यापकतामादायातिव्याप्तिवारणाय साध्यवदवृत्तेः सम्यन्धसा-
मान्येनाभावो ऽवश्यं निवेशनीयः संयोगसमवायस्वरूपादिनि-
ष्ठसम्यन्धताविशेषाणां मिथो मिश्रत्वेऽपि सम्यन्धतात्वेनानुगतानां
तावन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धतावच्छेदकत्वे मानाभावात्
सामान्याविशेषमाधेनापच्छेदकभूतसम्यन्धतयोर्भेदेनात्माश्रयविर-
हात् प्रत्येकं सकलसम्यन्धावच्छिन्नाभावकूट एव वा नि-
वेद्य इत्याभिप्रायेणेदम् अन्यथा मेयत्यादेरपि समवायादिना
ऽभावप्रसिद्ध्या ऽसङ्गत्यापत्तेः । तादृशेनैवेति साध्यतावच्छेदकस-
म्यन्धेनैवेत्यर्थः । एवकारेण सम्यन्धसामान्यव्यवच्छेदः तावतैव
धूमवान् बह्वेतित्यादावतिव्याप्तिवारणसम्भवात् अयोगोलर्काय-
बहुवादेः साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेनाभावस्य हेत्वन्यूनवृत्ततावि-
रहादिति भावः । जातिमानिति समवायेन जातित्वावच्छिन्नसा-
ध्यके व्यभिचारिणीत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति व्याधिकरणस-
म्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्यादिः केवलान्वयित्वे सुतरा-
मेव हेत्वन्यूनवृत्तित्वमिति तदभिधानम् । विशिष्य समवायादिस-
म्यन्धानिवेशनं निरस्यति अत एवेति एतादृशातिव्याप्तेरेवे-
त्यर्थः समवायेन संयोगेन वा साध्यवदवृत्तेस्तेन सम्यन्धेना-
भावः शक्यनिवेश इति शेषः । जातिमदसंयुक्तस्य संयोगेनाभा-
वस्यापि केवलान्वयित्वादिति भावः । एतत्पक्षद्वयेऽधिकामप्यव्या-
प्तिमाह इदमिति । समवेतादीत्यादिना संयुक्तपरिग्रहः । साधन-
तावच्छेदकनेति सम्यन्धेनेति शेषः । साध्यवदवृत्तिरित्यादिकमपि
पूरणीयम् । एवमप्येऽपि जात्यादिसाध्यके व्यभिचारिणि स्वरूप-
सम्यन्धस्यैव साधनतावच्छेदकतया तेन सम्यन्धेन साध्यवदवृ-
त्तिजातित्वादेस्तादृशसम्यन्धावच्छिन्नाभावस्य हेत्वव्यापकत्वाच्चे-
तत्करूपे ऽतिव्याप्तिशङ्कावतारः । इदमिति पक्षनिर्देशः एतदित्यस्य
पक्षनिर्देशतान्नमपरिहाराय तथा सति रूपत्वावच्छिन्नमेदस्य साध्य-
तालाभेन तादृशसाध्यवदसमवेतरूपत्वादेः प्रसिद्ध्या ऽतिव्याप्यनव-
काशात् । अतिव्याप्तेरिति एतद्रूपमात्रसमवेताप्रसिद्ध्या एतद्रूपमिन्ना-

समवेतस्य समवायरूपसाधनतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य
 व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावतया केवलान्वयित्वादिति भावः ।
 तद्यथादिमात्रसमवेतस्य रूपादे प्रसिद्धा गुणरूपैक्यव्यक्तिवि
 पक्षानुसरण नापि विषयतयति व्यभिचारिणि साध्यवद्वि
 पयकस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणविषयकज्ञानादेर्विषयतास
 म्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकरणासम्भवात् शङ्का
 घसार । घटभिन्न मेयत्वादित्यत्रापीत्यपिना पूर्वोक्तस्थलपरि
 ग्रह घटभेदसाध्यकस्य नानान्याक्तिविपक्षकृत्य द्व्यधिपक्षकत्वं
 च पूर्वकृत्पापेक्षया एतत्पक्षस्यातिहेयतासूचनायैव तस्याधिकस्य
 प्रदर्शनमतिव्याप्तिवीजं विषयतया साध्यवद्वृत्तेस्तत्सम्बन्धाव
 च्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वं दर्शयति सविषयकंति । मात्रपद
 एतत्पर घटभिन्नाविषयकत्वादिति घट इत्याकारस्य घटादिविष
 यकज्ञानादिरपि विशेषणीभूतघटत्वतःसम्बन्धाविषयकत्वादिति भावः
 निर्विषयकस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य च व्यधिकर
 णसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वादिति शेषः । ननु विशिष्टबुद्धौ वि
 शेषणादिविषयकत्वनियमेऽपि घटभिन्नाविषयकं घटनिर्विक
 ल्पकमेव सम्भवतीत्यत आह घटनिर्विकल्पकेऽपीति । घ
 टत्वादीत्यादिना रूपादिपरिग्रहं तद्भासकसन्निकर्षादिघटितसा
 मान्या अपि तदानीं सत्त्वात् इन्द्रियाणां स्वव्यवस्थापकगुण
 पुरस्कारेणैव प्रवृत्तेऽप्यधुपादौ रूपादिभानस्यावदयकरवाच्यति
 भावः । सम्बन्धमात्रेण साध्यवद्वृत्तिर्य साध्यवत्सम्बन्धत्वसामा
 न्य साध्यवदाधेयत्वसामान्यं वा तादृशसम्बन्धेनाभावः स
 म्बन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक एकाऽभावः
 प्रतियोगितावच्छेदकतया ये ये सम्बन्धास्तद्वच्छिन्नाभावकूटो वा
 स्वरूपसम्बन्धेन कालिकविलक्षणसम्बन्धेन प्रत्युक्तमिति यत्र
 साध्ययति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावर्तमानं तेन सम्बन्धेन
 क्वचिदपि न घटने तत्रापि विशेषणताविशेषेण साध्यवद्वृ
 त्तेस्तन सम्बन्धेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तेर्बस्तुन प्रसि
 द्धा तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकर
 णसम्भवादिति भावः । एवं सति विशेषणताविशेषस्यैव वि
 शिष्योपादानमुचितं सम्बन्धान्तरनिवेशने प्रयोजनाभावादिरया

शयैनाह विशेषणताविशेषेणेति दैशिकविशेषणतयेत्यर्थः । एवं सति दर्शितातिव्याप्तिनां नावकाश इति सूचयितुं व्यभिचार-
निरूपकाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिमति तेन सम्बन्धेन सा-
ध्यवद्वृत्तित्वसौलभ्यमाह सर्वत्रवेति व्यभिचारिहेतुक इति
शेषः । तत्तद्वृत्तित्व इति यद्येकौ हेतौ साध्यव्यभिचार इत्यादिः
अयोगोलकादिनिष्ठतद्वृत्तित्वं तन्मात्रवृत्तिरूपाद्यात्मकमेव न तु
पदार्थान्तरं तस्य च न विशेषणताविशेषेण वृत्तिरिति केयला-
न्यायिनं तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय नातिप्रसङ्ग-
निराकरणसम्भव इति तत्र तत्सौलभ्यमनुपयुक्तमित्याशङ्क्याह
तत्तदन्यान्यत्वं इति तत्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नभेदावच्छिन्नभेदोऽपि स्वप्र-
तियोगितावच्छेदकतत्तद्वृत्तित्वादनातिरिक्त एव तथा च यक्ष्यते
न हि घटभिन्नभेदो घटत्वावतिरिच्यते इत्याशङ्क्याह तत्प्र-
कारकेति तत्तद्वृत्तित्वादिप्रकारकेत्यर्थः । तत्प्रकारकप्रमाविषय-
त्वस्य साध्यत्वमपि सम्भवत्प्रमेति । तत् तेन सम्बन्धेन सा-
ध्यवद्वृत्तित्वं विशिष्य सनघायादिसम्बन्धनिवेशे जात्यभावादि-
साध्यकस्थले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाप्रसिद्धिरुक्ता विशेष-
णताविशेषस्य विशिष्य निवेशे तु न तदोपावसर इति सूचयितुं
सर्वत्र सज्जेतां साध्यवद्वृत्तित्वादी तन सम्बन्धेन साध्य-
वद्वृत्तित्वप्रसिद्धिपरमिति तु न सम्भवति प्रेत्ययाच्य-
त्वादप्येव तत्प्रसिद्धिसम्भवात् तत्तद्वृत्तित्वाद्यनुधायनस्य धैर्य-
ध्यापातात् अभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारुपानिवंशं
यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायानिव्याप्तिः सम्बन्धमामा-
न्येनाभावनिवेशे च तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तेः साध्यवत्स-
मवेतादेस्नादशाभावस्य हेतुमत्त्वमत्वादसम्भव इति तन्निवेश-
यति तेनैवेति । इदानीं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाद्यनुगमेन
एक एवामात्रो निवेशयितुं शक्यत इत्यभिप्रायेणाह तदवच्छि-
न्नमामान्याभावा इति । तादृशसाध्यवद्वृत्तित्वावच्छिन्नसामान्या-
भाव इत्यर्थः ।

मिथ्याप्याप्यानमुपन्यस्यति केचित्त्विति ।

(दी०) केचित् नञ्प्रत्ययेन भ्रमाभ्यानि माप्यविरो-

धीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत् तानि सामानाधि-
 करणानधिकरणानि यस्य तत्त्वं साध्यसामानाधिकरण्याभाव-
 व्यापकाभावमतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्यकत्वमिति फ-
 लितार्थः । अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः
 परं च सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति
 तेनैव वृत्तिः तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्य-
 भिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ घटादौ द्रव्यत्वादेश्च सम-
 वायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्वगुणत्वादी नातिप्र-
 सङ्गः । न वा संयोगेन बद्धपादौ साध्ये समवायेन तद्रूप्या-
 प्यस्य रूपविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे
 च कालपरिमाणस्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादेः
 संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः । सम्बन्धविशेषेण व्याप्यस्वला-
 भाय साधिकरणत्वमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) नम्रप्यत्यासेन साध्यपदानन्तरं धूयमाणस्य नम्रस्तत्पूर्वा-
 मिसन्धानेन तथा चासाध्यसामानाधिकरण्येति वक्तव्ये साध्या-
 सामानाधिकरण्येनेत्यभिधानं प्रमादनेति भावः । असाध्यपदस्य
 साध्यमिन्नार्थक्ये एतद्वृत्तिधर्मज्ञान् एतत्त्वादित्याद्यतिरिक्ते सर्वत्र
 साध्यमिन्नस्य हेतुसमानाधिकरणतया कचिच्च साध्यमिन्नाप्रतिज्ञा
 ऽध्यातिरिक्तं नम्रपदस्य विरोध्यर्थकतामाह साध्यविरोधीनीति
 विरोधस्य तदमात्रव्याप्यतारूपत्ये केवलान्वयिनि साध्या-
 भावाप्रतिज्ञा ऽध्यातिरिक्तः साध्यासमानाधिकरणानीति । केव-
 लान्वयिन्यवृत्तायेव साध्यासमानाधिकरण्यप्रसिद्धिः ध्यमि-
 चारिहेतुकेऽपि साध्यासमानाधिकरणस्यान्ततो ऽवृत्तेरेव हे-
 त्वसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तिरिति साध्यासमानाधिकरण्यरू-
 पोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन हेत्वसामानाधिकरण्यरूपविधेयान्वयो
 ऽत्र विपक्षित इत्याशयेन व्यापकत्वरूपमवच्छिद्यतद्व्यमस्तमावयन-

सामानाधिकरण्याधिकरणत्वाभावे अधिकरणत्वांशमनतिप्रयोजन-
कतया परित्यजन् फलितार्थमाह साध्येति । साध्यपदं साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टार्थकं तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ
नातिव्याप्तिः व्यापकत्वं तद्विशिष्टान्योन्याभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वं न ॥ तत्समानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकधर्मवत्त्वम् अभावत्वादिकमादायातिप्रसङ्गात् गौरवाच्च
साध्यादिनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषाभावस्य साध्यसा-
मानाधिकरण्याभावाव्यापकतामादायातिव्याप्तिवारणाय सामान्य-
पदं व्यापकमाद्यप्रतियोगितावच्छेदकस्यविशिष्टसामानाधिकरण्य-
त्वकथमर्थस्वामिति तु निष्कर्षः तेन व्यामिचारिणि हेतुसामा-
नाधिकरण्यसामान्यगगनोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यसामाना-
धिकरण्याभावव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः स्वपदं हेतुतावच्छेदकपरं
तद्विशिष्टसामानाधिकरण्यनिवेशात् द्रव्यं विशिष्टसत्तावित्यादौ
नाव्याप्तिः परं च सामानाधिकरण्यं हेतुसामानाधिकरण्यं सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनस्य व्यावृत्तिमाह समवायेन पृ-
थिवीत्वादेरिति । व्यामिचारिणि हेतौ घटादौ नातिप्रसङ्ग इत्य-
भिप्रेतं सम्बन्धः । धृतिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन पृथिवी-
त्वाधिकरणे काले तादृशहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरवृ-
त्तिमात्रनिष्ठतदभावं प्रति हेतुसामानाधिकरण्याभावस्य व्याप-
कत्वेऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्पृथि-
व्यादिनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्त्यभावस्य महाकालादौ
हेतुसामानाधिकरणे जन्यपृथिव्यसमानकालीने चरमध्वंसादौ स-
त्त्वेन तं प्रत्यस्याव्यापकत्वादिति भावः । साध्यवद्वृत्तित्वे हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धनिवेशप्रयोजनमाह द्रव्यत्वादेरेत्यादि । समवा-
येन साध्याधिकरणमहाकाले धृतिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन
धृतिः साध्यवति सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावं प्रति हेतुमद-
वृत्तित्वाभावस्य व्यापकत्वेऽपि गुणत्वादिसाधारणं हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन द्रव्यादिवृत्तित्वाभावं प्रति तस्याव्यापकत्वा-
दिति भावः । हेतुमत्त्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशप्रयोजनमाह
संयोगेन बहुधादौ साध्य इति । बहिमानेतद्रूपादित्यादावित्यर्थः ।
समवायेनेति व्याप्यताप्रति कालपरिमाणस्यन्दत्वादेर्वृत्तावपि ना-

प्रसङ्ग इत्यन्यथ । काले कालपरिमाणादेर्वृत्तिकथनेन साध्यता
 वच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ते
 रभाववति नत्र सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्समवेतत्वाभावात्तराश
 तस्य तादृशाभावात्थापकत्वमित्यन्यातिप्रसक्तिरीज दक्षित म
 हाकालनिष्ठो यो बहुधादिसयोगस्तत्साधारणरूपेण सयोगस्य सा
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्थे महाकालपरिमाणे सामानाधिकरण्या
 भावात्सम्भवात् स्पन्दत्वानुघातम् । घतुर्यसम्बन्धनिर्देशप्रयोजन
 माह समवायेनेति । तदाधिरूपे रूपविशेषाधिकरणे घटादे
 सयोगेन वृत्तावपोति । एतेन साध्यवत्समवेतत्वाभाववति घ
 टादौ हेतुमत्प्रयतिनि सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावसत्तात्तस्य
 तादृशाभावात्थापकत्वं दक्षित सत्यन्तमैवावृत्तिरन्यावृत्ततया
 साधिकरणत्वमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह सम्बन्धनिर्देशेनेति । ३
 पदार्थितसम्बन्धनिर्देशाभावेत्यथ । तथा च साधिकरणात्
 लक्षणे न निवेदयमिति भाव । तच्चिन्त्यमिति चिन्तारीजम्
 एतद्रूपमिदं गुणत्वात्महाकालान्यो घटादित्यादायतिन्याति हेतुता
 वच्छेदकसमवायकालिकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तिरस्य तेन
 सम्बन्धेनावृत्तावेव प्रसिद्धे तादात्म्येन सर्वविधयकज्ञानसाधारण
 साध्यके निश्चितया न हेतावत्याति तन सम्बन्धेन साध्य
 पदसम्बन्धिथाप्रसिद्धे यदि च सामानाधिकरण्यद्वयघट्टकृ
 त्तिरुच्ये हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध परित्यज्य सम्बन्धैक्य निश
 पण्णताविशेषसम्बन्धा वा निवेदयने तदा नैतदोपायकाल
 इत्यवधेयम् ।

यथायान्यानलक्षणस्य निर्द्धारतया मूलोक्तदूषणासङ्गतिमाश
 ङ्क्याह यथाश्रुतामिति ।

(टी०) यथाश्रुतं यथासम्भवं विरुद्धं दूषयति नेत्यादि ।

(नि०) साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यान-
 धिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा
 केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे
 भूमे शान्यामेः । नापि स्वसमानाधिकरणात्पन्नामा

वाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्वतीयवहे-
र्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वात् द्रव्यत्वादेरव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रति-
योगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेष-
णं देय संयोगादौ साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वा-
भावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेर-
परोऽत्यन्ताभावोऽस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदा-
भावात् । नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियां-
गिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्ने-
त्ययाधितप्रतीतिः तदभ्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात् ।
न चैवं भेदाभेदः अयच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्युपग-
मात् साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि साध्य-
वद्व्यस्येति पष्ठार्थव्याप्यव्यापकभावानिरूपणात्
साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् वह्निमतपर्वतस्य
धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च वि-
शेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्या-
भावे मानाभावात् । नापि साधनसमानाधिकरणया-
वद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामाना-
धिकरण्यं साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैय-
धिकरण्याप्रसिद्धेः महानसादौ समवायितया वह्नि-
वह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादाव-
प्युक्तलक्षणाभावाच्च ।

(दी०) नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेद-
कावच्छिन्नं वक्तव्यमत आह द्रव्यत्वादेरिति । प्रतियोगिविरो-

धित्वं प्रतियोगितदधिकरणावृत्तित्वं । व्याप्यवृत्तित्वं स्वस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । अधिकरणेति । त-
था सत्यभाव एव न सिध्येदिति भावः । संयोगाद्यभावस्य च
द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमव्याप्यवृत्तित्वं च प्रति-
योग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वं गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं
व्याप्यवृत्तित्वं च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वा-
धिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् एतानि न
च भेदकान्यविरोधात् सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिस-
मानाधिकरणे च न तथात्वव्यतिरेक इति भावः । ननु सा-
ध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः ॥ चाधिकरण-
त्वं साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणा-
न्तरमाह साध्येति । साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वा-
नुयोगित्वे । यत्तद्व्यामेव व्याप्तिनिर्वक्तव्येत्यत आह बहिः-
दिति । ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं यदूपावच्छिन्नं न भवति तदूपावच्छिन्नेन समं तस्य
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । न च धूमसमानाधिकरणा-
न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको बहित्वावच्छिन्नो बहिः
धूमवान् बहिःसाधन्यप्रतीतेरन आह-विशेषेति । य एव प्रत्येकं
बहिःप्रभेदा धूमसमानाधिकरणास्त एव चैकाधिकरणवृत्ति-
त्वावच्छिन्ना बहिःप्रसामान्यभेदबुद्धिप्रपञ्चयन्ति तत्प्रति-
योगितावच्छेदकश्च बहित्वावच्छिन्नो बहिरिति भवत्यव्याप्तिः ।
साधनेति । वैयधिकरण्यं तदनधिकरणवृत्तित्वं तद्य केवला-
न्वयिनः साधनस्याप्रतिद्वयप्रतिप्रसङ्गं च पृथिवी द्रव्यत्वादि-
त्यादी अतः समानाधिकरणोपादानं धूमादेरपि बह्यादि-

समानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतो यावदिति ।
यद्यपि पृथिवीत्वादिममानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनधिकरण-
वृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं च निखिलघटप-
टादिरूपादीनां तथापि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानव-
च्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं बोध्यम् । न हि पृथिवीत्वसमाना-
धिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तिता-
वच्छेदकं रूपत्वादि धूमत्वादिकं तु बह्व्यादिसमानाधिकरणा-
योगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं तदवच्छेदकत्वं
च तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छून्यधर्मावृत्तित्वं तेन मेयत्व-
समानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वानधिकरणगगना-
दिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वे नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) दूषयतीत्यनेन सम्यन्धः । यथासम्भवमिति विकल्प-
क्रियाविशेषणं साधनसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वघटित-
लक्षणे नामाव्यक्तिसाध्यस्य विशेषाभावमादाय दत्तं दोष-
मुद्धृत्य दूषणान्तरमवतारयति नन्विति । प्रतियोगितानवच्छेद-
केति । न चैव धूमवान् बह्वेरित्यादौ धूमादेस्तथाविधद्रव्यत्वा-
द्यवच्छिन्नत्वमादाय दोषः अनवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छि-
न्नसमानाधिकरण्यं तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिरिति विषक्षणात्
प्रतियोगिविरोधित्वं यदि प्रतियोग्यनाधेकरणवृत्तित्वं व्याप्यवृत्तिर्यं
च यत्किञ्चित्स्याधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं तदा संयोगी
सत्त्वादित्यादौ यस्यमाणातिव्याप्त्यसङ्गतिः हेत्वधिकरणान्तर्भा-
वेन ताद्ववक्ष्येण ऽतिव्याप्तिपरिहारस्यापि सम्भवादित्यभिप्र-
नुरोधेन तदुभयं व्याचष्टे प्रतियोगिविरोधित्वमिति । तथास-
तीति । अधिकरणभेदेनामायभेदस्वीकार इत्यर्थः । अमाय एव
अधिकरणस्वरूपातिरिक्ताभाव एव अभावाधिकरणस्याभावरू-
पत्वे घटादिशून्यानन्ताधिकरणव्यक्त्यानां घटाद्यभावत्वं कल्प-
नीयमिति तदपेक्षया घटाद्यभावत्वस्य एकैकग्रन्थादेव कल्प-
नमुचितं लाघवादिति युक्त्या तत्सिद्धिः । यदि चाभावा अपि

अधिकरणसमसरयकास्तदा किमपराद्धमधिकरणानामभाववद्व
 लनयेति भावः । ननु द्रव्यगुणादिनिष्ठसयोगाद्यभावस्याभेदे
 सयोगाभायो द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणो गुणे न तथा
 गुणे व्याप्यवृत्तिः द्रव्ये न तथेति व्यपदेशो न स्यात्तस्य
 मिथो विरुद्धधर्मद्वयविषयकत्वादित्याशङ्क्य तादृशाभावव्यव
 हारविषयाणामविरोधं व्युत्पादयितुं तद्विरोधं सयोगाद्यभाव
 स्य चेति । द्रव्य इति व्याप्यवृत्तित्वमित्यत्राप्यनुपपद्यते यथा
 सरयमुद्देश्यद्वये विधेयान्वयः पथमप्रेषणः । गुण इति व्याप्यवृ
 त्तिर्यमित्यत्रापि सम्बध्यते । न भेदकानि सयोगाभावस्येत्यादि
 अविरोधादिति । प्रातयोग्यधिकरणवृत्तिरतदनधिकरणवृत्तिर्यो
 ग्याभावरूपताविरोधेण एकत्रापि सम्भवत् द्रव्यनिष्ठाभावप्र
 तियोगित्वगुणादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वयोरपि नोलघटयतश्च
 ताभावात्समशीलतया तथात्वादिति भावः । उक्तव्यवहारा पारि
 भाषिका एव भवयवन्वृत्तयस्तदादृशार्थोलाभावेति ध्येयम् । या
 दृशयोर्विरोधस्तादृशयोर्न व्यवहारविषयतयाह सामान्यत इति
 तथात्रत्यतिरेक इत्यनेनाह्य सम्बन्धः । व्याप्यवृत्तौ प्रतिया
 गिसमानाधिकरणे चति तथात्वेन च व्यवहृयमाणे सयोगा
 भाव इत्यर्थः । सामान्यतो न तथात्वेत्यतिरेको न स्यादधिकरण
 निष्ठाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः प्रतियाग्यधिकरणवृत्तिर्य
 सामान्याभावः व्यपदिश्यत इति शेषः । स्वसमानाधिकरणान्यो
 न्याभावप्रतियोगिसाध्यवृत्तित्वमित्यत्र साध्यसाधनयोः सम्बन्धो
 निविष्टः स च व्याप्यन्यापकभाव इत्यात्माश्रय इति रूपेण दूरणा
 न्तराप्रतारयोद्धरति नन्विति । यस्यत्यनेन साध्ययनि साधनस्य
 सम्बन्धात्त्वष्ट्यः विप्रक्षर्णायः स आधिकरणत्व न तु व्याप्य
 व्यापकभाव इति शेषः । तथा च नात्माश्रय इति भावः ।
 साध्यसाधनयोः सम्बन्धनिवेशोऽपि न क्षतिः तयोरेपि सम्ब
 धान्तरममवादेत्याशयेनाह साध्यसाधनयोरपीति । सामानाधि
 करण्यमेव सम्बन्धः समग्रतीति शेषः । तथा च स एव वा वि
 यप्रक्षर्णाय इति भावः । मूल साध्यसाधनयोः साध्यत्वसाधन
 त्वयोर्गतिनिमित्तत्वात् व्याप्तिघटितत्वात् साध्यत्वसाधनत्वे
 यदि निमित्तकर्मत्वतत्करणत्वरूपं तदा तयोर्व्याप्तिघटितत्वाभा-

घात् अस्तङ्गातिरतो दीधितिकारः तदन्यथा निर्वक्ति साध्य-
त्वसाधनत्वे इति । इन्द्रादिश्रूयमाणं व्याप्तीत्युभयत्र सम्बध्यते ।
यत्तद्भयामिति । यत्समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगी यद्वान्
तत्त्वं तद्व्याप्तिरिति क्रमेण साध्यत्वसाधनत्वेऽनन्तमाव्य इत्यर्थः ।
तथा च न व्याप्तेर्घटकता यत्तत्पदयोर्धूमत्ववह्नित्वविशेषरूपेण
धूमवह्नुपादिपरत्वात् इत्थं च साधनतावच्छेदकादिभेदेन व्या-
प्तिभेदस्यागत्या स्वीकारादिति भावः । विशेषान्योन्याभावमादाय
उपन्यस्तं दूयणं सामान्यामायस्रण्डनपरमूलमवतारायितुमुद्धरति
नन्विति । यदिति यादृशरूपावच्छेदेन यत्समानाधिकरणान्योन्याभा-
वाप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तादृशरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
तस्य तादृशरूपावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः पर्वतादौ महानसी-
यवह्नुयादिमदन्योन्याभावसत्त्वेऽपि भ्रुक्षवह्नित्वाद्यवच्छेदेन महानसी-
यवह्नुपादावेष ताप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः सुलभ इत्याह न चेति ।
न हीत्यर्थः । वह्नित्वाद्यच्छिन्नः शुद्धवह्नित्वाद्यच्छिन्नः न चावच्छेदकत्व-
तदभावयोर्विरोधेनैकत्रावस्थान दुर्घटमिति वाच्यम् विभिन्नावच्छेदेन
भावाभावयोरेकत्र वृत्तावविरोधेनावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणावच्छे-
दकत्वाभावसत्त्वे बाधकाभावात् न च विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे एक-
देशस्यावच्छेदकतानवच्छेदकत्वमेव न सम्भवतीति कथं त-
दवच्छेदेन वह्नुपादावेवावच्छेदकत्वाभाव इति वाच्यं यादृश-
स्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वं तादृशधर्मावच्छे-
देनावच्छेदकत्वाभावोपगमात् विशिष्टवह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि
केवलस्य तस्य तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वेनानुपपत्त्यभावः । ननु सामा-
न्याभावनिराकरणमनुपयुक्तं तावतापि सामान्यधर्मस्य प्रति-
योगितानवच्छेदकतया उकाव्याप्तिपरीहारात् एवं विशेषाभा-
वाभावेण निर्वाहोऽपि न सामान्याभावान्मुपगमे यत्किञ्चिद्वि-
शेषाभाववति पर्वतादौ नायं वह्निमानित्यादिप्रतीतिव्यवहारयोः
प्रसङ्गादित्याशङ्क्यातिरिक्तसामान्याभावासत्त्वपक्षे दर्शितातिप्रसङ्गं
परिहरन्नेव लक्षणाव्याप्तिं दृढयति य एवेति । वह्निमद्भेदात्
तत्तद्वह्नुवच्छिन्नभेदाः एकाधिकरणवृत्तित्वाद्यच्छिन्नाः तादृशया-
पभेदाधिकरणकव्यवृत्तित्वाद्यच्छिन्नाः वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धि-
हरो न वह्निमानित्याकारकबुद्धिम् उत्पादयन्ति विषयोभूयोप-

पादयन्ति तादृशाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन तादृशबुद्धिविषयता-
 वच्छेदकरूपवन्त इत्यर्थः । एतावता ऽतिप्रसङ्गो धारितः ।
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकश्चेति अकारो बाह्वित्वावच्छिन्न इत्यन-
 स्तरं योज्यः बाह्वित्वावच्छिन्नः शुद्धबाह्वित्वावच्छिन्नः तस्य त-
 त्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तेषां न बाह्विमानित्याकारकप्रतीती
 तादृशसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वेन विषयता स्वी-
 कृत्य उक्तातिप्रसङ्गधारणानुपपत्तेस्तद्दोषतादवस्थ्यमिति भावः । न
 च विशेषाभाषकूटस्य तादृशप्रतीतिविषयतया यत्किञ्चिद्विशे-
 पाभाषयति न तत्प्रसङ्ग इति धाच्यं तत्तद्वह्निध्वेन सकलवह्नी-
 नां युगलद्वयेणापि ज्ञातुमशक्यतया तत्तद्वह्निध्वयच्छिन्नभेदसमुदा-
 यस्य भानासम्भवात् बाह्विमत्प्रतियोगिकभेदत्वेन तावद्भेद-
 भानोपगमे तेन रूपेण यत्किञ्चिद्भेदविषयकज्ञानस्यापि प्रकार-
 गतविशेषाभाषेन तदाकारतासम्भवात्पर्थतो न बाह्विमानिति-
 प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् न हि प्रकारस्याविशेषे विषयन्यूनार्थ-
 क्येन विचित्राकारता बुद्धीनां घटत्वप्रकारेण शतसद्वस्त्राद्विष्य-
 क्तिविषयकप्रतीतीनां घट इत्येवाकारदर्शनात् अधिकम-
 भेदो दृश्यमानः । साधनसमामाधिकरणयावद्धर्मनिरूपितवैयधिक-
 रण्यघटितलक्षणे वैयधिकरण्यं यदि तदधिकरणावृत्तित्वं
 तदा प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्यस्यावृत्तौ प्रसिद्ध्या प्रमेयत्वादेर्वैय-
 धिकरण्याप्रसिद्धेरिति मूलविरोध इत्यतो ऽन्यथा व्याचष्टे
 वैयधिकरण्यमिति । ननु साधनवैयधिकरण्यामाधिकरणत्व-
 मेव कुतो न निवेद्यते इत्यत आह तच्चेति तादृशवैयधिकरण्यं
 चेत्यर्थः । अप्रसिद्धमिति यद्यपि समानाधिकरणयावद्धर्मोपादा-
 नेऽपि कैवलान्ययिसाधनके साधनस्यापि तादृशयावद्धर्मान्त-
 रगततया ऽप्रसिद्धिरस्त्येव व्यतिरेकिसाधनकेऽपि तद्दोषाधिक्यं
 तथापि समानाधिकरणयावद्धर्मोपादाने व्यतिरेकित्वं धर्म-
 विशेषणमज्ञोक्त्य वक्ष्यमाणप्रकारान्तरेण परिष्कारः सम्भव-
 ति नान्यधेत्याशयेनेयं व्यावृत्तिर्दर्शिता व्यावृत्त्यन्तरमप्याह
 अतिप्रसङ्गकं चेति । पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादाविति पृथि-
 योत्पादेर्द्रव्यत्वादिरूपसाधनानधिकरणवृत्तित्वाभाधिकरणत्वादिति
 भावः । धूमयान् बह्वेत्त्यादौ साधनस्य नानाव्यक्तितया ऽप्यो-

गोलकीययद्विवैयधिकरण्यं धूमे सम्भवतीति तदुपेक्षितं धूमादे-
रपीति तथा च यावत्पदानुपादाने द्रव्यत्वमहानसत्त्वादिरूपय-
त्किञ्चिद्धर्मवैयधिकरण्यानाधिकरणत्वमादाय व्यभिचारिण्यति-
प्रसङ्गः स्यादिति भावः । यावत्पदोपादानमिति । यावतां धर्माणां
प्रत्येकनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं निवेद्यम् । अतो नाना-
धिकरणसाधनके तादृशयावद्धर्माधिकरणाप्राप्तिश्चावपि न क्षतिः
द्रव्यत्ववैयधिकरण्यमादायातिव्याप्तिश्च सम्वायेन साध्यतायां
न तु संयोगेन तथाप्ये तेन सम्यग्धेन तद्वैयधिकरण्याप्राप्ति-
श्चेरित्यवधेयम् । पृथिवीत्वादीति तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वा-
दित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वाद्दौ पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणया-
वद्धर्मवैयधिकरण्यानधिकरणताविरहादिति भावः । व्यधि-
करणयोर्न व्याप्तिरितिमतबलम्बनेन यद्विमान् धूमादित्यादौ म-
हानसीयवह्ण्यादौ पर्वतत्वादिवैयधिकरण्यसत्त्वेऽपि न दोष-
इत्येकव्यक्तिसाध्यकानुधाधनम् । ननु तदनधिकरणमात्रवृत्तित्व-
मत्र वैयधिकरण्यं घटत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यं च सत्ता-
धिकरणेऽपि वर्तमानद्रव्यत्वादेरत आह तदनधिकरणमात्रवृत्ति-
त्वं चेति । घटत्वापटत्वाधनधिकरणमात्रवृत्तित्वं चेत्यर्थः निखि-
लघटपटादिरूपाणामिति यथासङ्गधर्मन्वयः तथा च रूप-
णान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिस्तावतापि दुर्धरैव कुत्रापि
रूपे तादृशयावद्धर्मवैयधिकरण्यानधिकरणत्वासत्त्वादिति भावः ।
तादृशाव्याप्तिं परिजिहीर्षुर्वैयधिकरण्यपदस्य तदनवच्छेदका-
वच्छिन्नपरत्वमवलम्ब्यते तथापीति अव्याप्त्यभावं स्फुटयति
न हीति कश्चिदेको धर्मस्तादृश इत्यन्वयः पृथिवीत्वादिसमानाधि-
करणनिखिलधर्माणामेव तक्षापकरूपादिसमानाधिकरणतया रूप-
त्वाद्यवच्छेदेन तादृशधर्मानाधिकरणमात्रवृत्तित्वासम्भवादिति भा-
वः । अवच्छेदकाद्यटितलक्षणे धूमवान् वह्नेरित्यादौ यावद्धर्मान्तर्ग-
तमहानसत्त्वादिकमादायातिव्याप्तेर्वारणं सम्भवति पर्वतीयधूमा-
देस्तदन्तर्गतधिकरणमात्रवृत्तिचाह इतिर्मां तु न तादृशधर्ममप्य-
तद्वारणसम्भवः धूमत्वाद्यवच्छेदेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वा-
दिति व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमात्रवृत्तिधर्ममादाय तत्राति-
व्याप्तिं पारयति धूमत्वादिकं त्विति । नन्ववच्छेदकत्व-

मन्यूनानातिरिक्तवृत्तित्वं तथ धूमत्वादेर्जलादिसाधारणायोगो
लकृत्वादिधैयधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वादित्यत आह अवच्छेदकव
चति । तादृशधैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं चेत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रयोन
नानुरोधेन तच्छून्यावृत्तित्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थं तच्छून्ये
धर्मत्वमधिकं निवश्याति तथेति । धर्मत्व वृत्तिमत्र नानि
प्रसङ्ग इति गगनादेर्गगनत्वाद्द्वैयधिकरण्यशून्यत्वेऽपि धर्मत्वविर
हेण तादृशधर्मावृत्तित्वस्य द्रव्यत्वादावक्षतत्वादिति भावः । अथ
तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमित्यत्र साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन
धर्मवृत्तित्वं निवशनीयमन्यथा धूमाद्यादेरपि कालिकादिसम्बन्धे
नायोगालङ्कारादिधैयधिकरण्यशून्यवह्न्यादिवृत्तिसम्बन्धावच्छेदकत्वा
नुपपत्तं तथा च द्रव्यवान् मयत्वादित्यत्र गुणाद्यादिधैयधिक
रण्यशून्ये गुणादिवृत्तिसत्त्वगुणत्वाद्वा साध्यतावच्छेदकताघट
कसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा द्रव्यत्वाद् गुणाद्यादिधैयधि
करण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिं न च समवायेन तस्य साध्यत्वे
साधनसमानाधिकरणघटत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्व द्रव्य
त्वस्य सुघट तद्वैयधिकरण्यशून्ये घटरूपादौ समवायेन वृत्ते
प्रसिद्धेरिति नानिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अतिव्याप्तेर्वारणसम्बन्धेऽपि
धर्मपदानुपादानं गुणान्यधैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्या इति
व्याप्तिप्रदर्शनात् तत्पदोपादानेऽपि तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुप
पत्त्या सन्दर्भविरोधस्य दुर्वारत्वात् द्रव्यवान् द्रव्यसमवायि
गुणान्यतरत्वात् सत्तायद्वाग्मेयत्वादस्यादावातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च
तत्र साध्यतावच्छेदकद्रव्यत्वसत्तादौ द्रव्यवृत्तिधर्मधैयधिकरण्या
वच्छेदकत्वाप्रसक्तं द्रव्यावृत्तेर्गुणत्वादिधैयधिकरण्यशून्ये सा
ध्यतावच्छेदकताघटकसमवायेन वृत्तेरप्रसिद्धा तद्वैयधिकरण्या
वच्छेदकभेदकूटस्याव्याहतत्वादिति चेन्न तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमि
त्यतः स्वानधिकरणतच्छून्यधर्मसामान्यकत्वस्य तदाश्रयस्याभ
यधर्मसामान्यकत्वस्य वा विगृह्यतात् । एतन् तदनधिकरण
मानवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् । अन्यथा धूमादे
कालिकादिसम्बन्धनायोगोत्तमवृत्तित्वया धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्यायोगो
करनाद्यनधिकरणभाववृत्तित्वानुपपत्तेः तथा च समवायेन प्रमेय
त्वावच्छिन्नसाध्यकं वाच्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिं तत्र व्यभिचारनि-

रूपकाधिकरणवृत्तिजातित्वाद्यनाधिकरणमात्रसमेव तत्त्वशून्ये ऽभा-
धादौ मेयत्वादेर्वृत्त्याऽवच्छेदकत्वानुपपत्तेः साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेन सम्बन्धत्वरूपधर्मत्वनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थं जात्या-
दौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्धया जातित्वादिवैयधिकरण्यशून्यसम-
वेताप्रसिद्धेः जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य साध्यताव-
च्छेदके दुरुपपादत्वादित्यपि निरस्तं मेयत्वाश्रयाभूतसमवेतसा-
मान्यस्य जातित्वाद्यनाधिकरणमात्रसमेव तत्त्वरूपजातित्वादिवैय-
धिकरण्याश्रयतया मेयत्वादेस्तदवच्छेदकत्वानिर्वाहात् । केचित्तु
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्सम्यद्धत्वं यच्च तादृशसम्बन्धेन त-
दनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावस्तदुभयमाववद्यावत्स्वाश्रयकत्व-
विवक्षणाच्च दोषः सम्यद्धत्वं सम्बन्धप्रतियोगित्वं न तु सम्बन्ध-
पथातो यत्र संयोगः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि सम्यद्धत्वं
स्वरूपसम्बन्धेनैव घटते अतो वैयधिकरण्याभावानुरोधेणात् स्वरू-
पसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे संयोगस्य तेन सम्बन्धेनावृत्त्या
तदभावतादृशसाध्यतावच्छेदकसम्यद्धत्वोभयस्य स्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावः केवलान्वयीति तमादायावच्छेदकलक्षणातिव्याप्ति-
रिति निरस्तं न च सम्यद्धत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तावपि स्वरू-
पानुगमेनैकैकस्वरूपसम्बन्धेनोभयमाववत्त्वं केवलान्वयितया
तद्दोषतादवस्थमिति वाच्यं स्वरूपाणामनुगमेऽपि जनति-
प्रसक्तं येन केनचिद्रूपेण तदनुगमसंभवात् भव्यथा यिप-
यादिभेदेन विभिन्नस्य प्रमायिपयत्वादेः प्रमेयत्वत्यादिनापि
केवलान्वयित्यानुपपत्तिः तद्वदकसम्बन्धाननुगमादित्याहुः ।

अथ तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तदधिकरणावृत्तित्वे सति
तदनधिकरणवृत्तित्वं तत्र सत्यन्तनिवेशादेव सामञ्जस्ये विशेष्य-
दलवैयर्थ्यं तत्पारित्यागे च सत्यन्तस्यावृत्तिसाधारणतया
तच्छून्यत्वमात्रस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततया धर्मत्वोपादानविरोधः न
च तदधिकरणावृत्तित्वमात्रनिवेशे प्रमेयत्वादेरित्यादिमूलास-
ङ्गतिरिति विशेष्यदलनिवेशनमावश्यकं तदधिकरणावृत्तित्व-
शून्यत्वादित्यस्यावृत्तिसाधारणस्य विशिष्टशून्यत्वस्याभावान्तर-
तया चावैयर्थ्यामिति वाच्यं वृत्त्यंशमात्रस्यैव विशेष्यवि-
भवा निवेशनैवाभावान्तरस्य घटकत्वात् तदनधिकरणत्वांशस्या-

स्यावतंस्य निवेशे व्यर्थविशेषणताया दुर्वारत्वात् वैयर्थ्यमिषा
 तदशस्यैव परित्यागे प्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तिवृत्तिमतोऽप्रमिद्धा
 प्रमेयत्वादेरिति मूलसङ्गतावपि महानसादाविति मूलस्य चाहत्वा
 दी सम्बन्धान्तरावच्छिन्नात्यन्ताभावादिघटितग्रह्यादिरूपसाधन,
 समानाधिकरणधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपादनपरतया दी
 धितिकारव्याख्यानासङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । एतेनावृत्तिव्यावृत्ततदधिक-
 रणताव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्वैयधिकरणमित्य-
 पि निरस्तं तत्रापि साधनसमानाधिकरणधर्मानधिकरण-
 त्वाप्रवेशे दीधितिकारीयमन्मूलन्याख्यानासङ्गतिरिति चेन्न
 तद्वनधिकरणमात्रवृत्तित्वमित्यनेन स्वव्यापकतद्वनधिकरणता-
 वत्यस्य विशक्षिततया तन्मूलसङ्गतेर्धर्मपदसार्थक्यस्य यो
 पपत्ते न च तादृशमूलसङ्गमनस्य तद्वनधिकरणेतरावृत्तित्व-
 निवेशेनेतापि सम्भवति निरुक्तवैयधिकरण्य निवेद्य धर्मपदो-
 पादानमयुक्तमिति धाव्य तद्वनधिकरणेतरावृत्तित्वमित्यस्य तद्वनधि-
 करणेतरवृत्तित्वप्रतियोगिकत्वावार्थकत्वे तादृशव्यक्तिविशेषाद्य-
 भावस्य तत्समानाधिकरणसाधारणतया तच्छून्याप्रसिद्ध तादृ-
 शावृत्तित्वत्वाद्यच्छिन्नाभावार्थकत्वे तादृशावृत्तित्वस्य स्वसमाना-
 धिकरणतदधिकरणवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुशरीरत्वेनाभावप्रति-
 योगितामवच्छेदकतया तादृशाभावप्रसिद्धा तस्य तदर्थकत्वा-
 नुपपत्तेरिति तच्छून्यधर्मावृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे एकत-
 राव्यभिचारिण्युभयमाध्यके विशिष्टाव्यभिचारिणि त्रिशिष्टसा-
 प्यके च व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्याग्रे दर्शनीयतया कद्वान्तरमा-
 ह वस्तुतस्त्विति ।

(दी०) वस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्ना-
 धिकरणतात्वं तदवच्छेदकत्वं धाव्य तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान्
 गुणान्यत्रविशिष्टतत्त्वान् वा जातिप्रत्वादित्यादौ नातिप्रस-
 ङ्गः । सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्य-
 वच्छिन्नाधिकरणताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् । प्रमेय-
 त्वादेरिति । ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः वस्तुतस्तु

यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्र-
स्फोरणाय तथा च साधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैयधि-
करण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्विन्नधर्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशू-
न्यधर्मवता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्यवसितमतो दोषा-
न्तरमाह महानसादाविति । तथा च तदनधिकरणत्वं तदभा-
वाधिकरणत्वं तद्वृत्तिवृत्तत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः एतेन तद-
धिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं समवायितया
महानसवृत्तित्वं बहौ नास्तीतिप्रतीतेर्वद्व्यादेरपि तादृशवैयधि-
करण्याधिकरणत्वात् सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायां
तु नोक्त दोष इति ध्येयम् ।

(भा०) यद्यप्यत्रापि तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं स्वध्यापकतदन-
धिकरणताकत्वमेव न तु तदधिकरणावृत्तित्वे सति तदनधिक-
करणवृत्तित्व वृत्तिमत्त्व वा तदभावप्रयत्नेन उक्तरीत्या विशेष्यसार्थ-
क्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् नापि तदधिकरणावृत्तित्वमात्र त-
था सति गगनादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यसत्त्वेन गगनत्वा-
द्यवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या गगनत्वादौ निरुच्यमानवेयधिकर-
ण्यावच्छेदकत्वासम्भवेन प्रमेयत्वादेरिति मूलस्य वैयधिकर-
ण्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्यर्थकतया सङ्गमयितुं शक्यत्वेऽपि उक्तक्रमेण
दीधितिकारीयमूलव्याख्यानामङ्गतेदुर्वारत्वात् तदभाधिकरण-
मात्रवृत्तिस्यावच्छिन्नकत्वनिवेशेनैवोपपत्तेरधिकरणतानिघेशो व्यर्थः
तदनधिकरणमात्रवृत्तिस्यावच्छिन्नकत्वस्य स्वविशिष्टध्यापक-
तदनधिकरणताकत्वरूपतया गुणत्वाद्यनधिकरणसत्ताद्रव्यत्वोभय-
त्यविशिष्टसत्तात्वाश्रयसत्तायाः सत्त्वेऽपि गुणत्वाद्यनधिकरण-
त्वेऽपि तादृशोभयत्वादिविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यापकताया अन-
प्राप्येन तादृशोभयत्वाद्बहौ तद्वृत्तिप्रकरणसम्पन्नवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्व-
रूपवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि निर्वाहात् । तथापि वि-
शिष्टाधिकरणतागर्भविशिष्टनिरूपितव्यापकतालामायैवाधिकरणता-
पदं यस्तुतो मूलोक्तदोषाणामनिष्टप्लक्षणे यथाकर्थाश्च स-

श्रमनीयत्वेन निष्कृष्टलक्षणे तदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधिकर
 ण्यमेव प्रवेदय न तु स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वरूप
 मित्याशयेन तत्राधिकरणतापदोपादान तादृशवैयधिकरण्याशे
 स्वविशिष्टाधिकरणत्वे तादृशवैयधिकरण्यमप्रवेदय वि
 शिष्टनद्विशेषणत्वापगमे धक्ष्यमाणातिव्याप्तिरेव दुर्बारा गुण-
 स्वाधनधिकरणे सत्ताया वृत्तौ उभयत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
 च्छिन्नतायामपि तस्या तदधिकरणावृत्तित्वरूपतदनधिकरणमाश्रु-
 त्तिवस्योपपादयितुमशक्यत्वात् वृत्तव्याप्यवृत्तितया भिन्नरूपे
 णापि तद्वृत्ति तदभावात् एवमधिकरणतापदानुपादाने स्वविशि-
 ष्टे साध्यतावच्छेदकसम्यग्धेनैव तदधिकरणावृत्तिवस्य निवश-
 नीयतया जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाद्यधिकरण स-
 मवायादिना वृत्तेरप्रसिद्धा जातित्वादी जातित्वादिवैयधिकर-
 ण्यावच्छेदकत्व दुरुपपादम् अधिकरणतापदमधिकरणतासा-
 मान्यपरम् । अन्यथा द्वयगुणादिवृत्तित्वविशिष्टसत्तावितिरूपि-
 ताधिकरणताविशेषैरेव तत्र तत्र शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्न-
 यत्तायुद्धुपपत्ते शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नानुरूपिताखण्डाधिकर-
 णतान्तरानुपगमेन यत्किञ्चिद्विशिष्टाधिकरणताया गुणत्वा-
 धनधिकरणमाश्रुत्तित्तामादाय शुद्धसत्तात्वादपि गुणत्वादि-
 वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वापत्ति एव च धूमादे कालिकसम्य-
 ग्धावच्छिन्नाधिकरणताया अयोगोलकादिवृत्तितया धूमत्वादेरयो-
 गोलकत्वादिधैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति साध्यतावच्छे-
 दकसम्यग्धावच्छिन्नत्वेनाधिकरणता विशकर्षणीया न च तादात्म्या-
 दिवृत्त्यनियामकसम्यग्धेन साध्यतायामव्याप्ति सम्यन्धिताया एव
 निवश्यत्वात् न च सम्यन्धिताया सम्यन्धरूपतया सयोगेन दण्डा-
 दे साध्यत्व समवायेन दण्डसमवतसयोगादिद्विताद्यतिव्याप्ति
 स्वस्य स्वानधिकरणत्वेऽपि स्वसमानाधिकरणस्यसयोगाधिकर-
 णताया दण्डत्वाद्यवच्छिन्नसयोगस्य साधनसमानाधिकरणतदद-
 ण्डत्वाद्यधिकरणवृत्तिवन तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्ते
 एव समवायेक्यमत समवायेन साध्यताया सद्वृत्तौ साधनाधि-
 करण सर्वत्र समवेतमात्रस्यैव समवायसत्त्वादवच्छेदकप्रसिद्धा
 ऽव्याप्तिरिति वाच्य सम्यग्धानुयोगिताया एव सम्यन्धित्वरूपतया

सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
 न्धानुयोगितायास्तदनाधिकरणमात्रवृत्तित्वं तत्त्वमित्यर्थपर्यवसा-
 नेन सर्वसामञ्जस्यात् स्वप्रतियोगिकसंयोगस्य स्वस्मिन् सत्त्वेऽपि
 तदनुयोगिताया असम्भवात् अन्यथा संयोगेन स्वस्मिन् स्थवि-
 शिष्टबुद्धेः प्रमात्वापत्तेः एवं समवायैक्यमते समवायानुयोगिताभेद-
 स्यात्प्रसङ्गमङ्गायापश्यकतया उक्तानुपपत्त्यनवकाशात् । अथै-
 वमपि महाकालो घटवान् महाकालपरिमाणादित्यादौ साध-
 नसमानाधिकरणमहाकालवृत्तिधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्या
 ऽव्याप्तिः अवृत्तिगगनत्वाद्यवच्छिन्नस्य कालिकसम्बन्धेन सम्य-
 न्धित्याप्रसिद्ध्या गगनादेः कालवृत्तितामने महाकालेऽपि तादृश-
 सम्बन्धित्वसत्त्वात् गगनत्वादेरपि तथात्यायोगात् साध्यताव-
 च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये यद्विशिष्टप्रतियोगि-
 कत्वतदनाधिकरणमात्रवृत्तित्वाभायोभयाभावस्तत्त्वं तद्विपुला गग-
 नादेः कालावृत्तिनामते गगनत्वादेरुक्तस्थले ऽवच्छेदकव्योपपत्ताव-
 पि विपर्यितादिसम्बन्धेन घटादिसाध्यकनित्यज्ञानत्वादिहेतुके
 तदप्रसिद्धिर्दुर्बरेष धस्नुमात्रस्यैव नित्यज्ञानवृत्तिविपर्यिताप्रति-
 योगित्वात् विपर्यितासामान्ये उभयाभावस्य दुर्घटत्वात् न च
 पद्यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितयद्यसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता साधन-
 समानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मानाधिकरणमात्रवृत्तिः तद्धर्मावच्छि-
 न्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताभिन्नत्वं साध्यसामानाधिकरण्य-
 घटकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसाध्यतावच्छेदकस-
 म्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतायां निवेद्यं न तु साध्यतावच्छेदके
 ऽनवच्छेदकस्य उक्तस्थले च समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वा-
 वच्छिन्नाधिकरणतानां तथाविधानां भेदस्य कालिकविपर्यितास-
 म्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां सत्त्वावृत्तिसम-
 न्यय इति वाच्यम् । उक्तयुक्त्वा महानसौयवद्वित्ववि-
 शिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताभ्यः शुद्धयद्वित्वशुद्धसत्ता-
 त्याद्यवच्छिन्नाधिकरणताया अनतिरेकिनया उक्तरूपावच्छि-
 न्नसाध्यके ऽव्याप्तेः । मैवं साधनसमानाधिकरणयत्कि-
 ञ्चिद्धर्मानाधिकरणमात्रवृत्तिनावच्छेदकं यादृशयादृशरूपावच्छिन्नय-
 द्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तादृशरूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धा-

वच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणं साध्यता-
 वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तद्रूपाव-
 च्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति विवक्षया सर्वानुपपत्ति-
 परिहारसम्भवात् शुद्धवद्वित्वावच्छिन्नाधिकरणतात्वे प्रत्येकं
 महानसीयत्वपर्यंतीयत्वादिविशिष्टवद्वित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधिकर-
 णतात्वावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणत्वात् व्यभिचारिणि सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकर-
 णतात्वस्यापि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकतया
 तदवच्छिन्नभेदस्य निरुक्तभेदकूटान्तर्गतत्वात् तादृशाधिकरण-
 तात्वे च तद्भेदसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्यमवकाशादि-
 ति कृतं विस्तरेण । पूर्वकल्पपरित्यागे बीजमाह तेनेति । तदनधिक-
 रणमात्रवृत्तिताशून्यधर्मावृत्तित्वस्थले तादृशधर्मापर्याप्तत्वनिवेशे
 सत्तादृश्यत्वोभयतयावेस्तथाविधसत्तापर्याप्तत्वविरहेणावच्छेदकत्व-
 मुपपद्यत इत्याशयेन विशिष्टसाध्यकानुसरणं गुणत्वाभाषणमा-
 त्रवृत्तित्वविरहेऽपीत्यनेन तद्वृत्तितया उभयतयादेः पूर्वकल्पे ऽवच्छे-
 दकत्वासम्बन्धः सूचितः महानसादाधित्यादिमूलं साधनाधिकर-
 णे धहितद्वदपन्ताभाषान्योन्यामावप्रदर्शकं सिंहशुभाषलोकनत्या-
 येन पूर्वलक्षणद्वयदूषणपरतया साम्यदायिका व्याचक्षते स्वयं च
 तेषामसामर्थ्यसूचनाय प्रकृतलक्षणपरतया तत्सङ्गमपिष्यन् तदा-
 काङ्क्षामुत्थापयितुं प्रमेयत्वादेरिति दूषणमुत्तरति नन्विति । व्य-
 त्तिरेकित्येन साम्यतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणे धर्तमानो
 यो व्यतिरेकस्तरप्रतियोगित्वेन तेन समवायेन साध्यतायां
 साधनसमानाधिकरणस्य जात्यादिनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगिनः स-
 तादेरनधिकरणमात्रे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणत्वाप्र-
 सिद्धावपि नाव्याप्तिः एतेनाकाशादिरूपव्यतिरेकप्रतियोग्याका-
 शाभावाद्यनधिकरणाप्रसिद्धिमयेनान्योन्यामावप्रतियोगितावच्छेदक-
 परतया केषां चिद्व्यतिरेकपदव्याख्यानमथक्षेयम् यद्यपि प्रमे-
 यत्वादेरपि किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वमक्षतमेव
 तथापि येन येन सम्बन्धेन यद्यत्साधनसमानाधिकरणं तेन तेन स-
 म्बन्धेन तदनधिकरणमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वे विवक्षणीये द्व-
 निष्ठव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य येन सम्बन्धेनेत्यत्र

सम्यग्धे विशेषणत्वोपगमात्त दोषः । अत्र चरमनिरुक्तस्यावच्छे-
दकत्वस्य स्वत्वगर्भतया तत्तद्व्यक्तिविश्रामात् व्यभिचारिण्ये-
कधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मा-
न्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वेन तत्तद्धर्मवैयधिकरण्यावच्छेद-
कानामेकैकमेदनिवेशासम्भव इति यावन्तो वैयधिकरण्या-
वच्छेदकधर्मोः प्रातिस्विकरूपेण तावद्भेदकूटवत्त्वनिवेशनस्या-
वश्यकत्वे साधनसमानाधिकरणधर्मे यावत्त्वविशेषणमनर्थकं
व्यभिचारिणि एकधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यता-
वच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गविरहावि-
ति इत्यतिरेकित्वस्य धर्मविशेषणत्वमन्तरपैव सामञ्जस्यं प्रमे-
यत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धाद्यपि येषां वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं
तदवच्छेदकभेदकूटमादाय सखेतौ लक्षणगमनसम्भवादित्याशये-
न धर्मे यावत्त्वेतर्कान्नं यावदवच्छेदकभेदकलाभार्थकतया व्या-
चष्टे वस्तुतस्तिवाति । तादृशस्य साधनसमानाधिकरणस्य कस्यापि
न वैयधिकरण्यावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति शेषः । एतावता
लक्षण कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह तथा चेति । साधनसमानाधि-
करणेति तादृशव्यक्तिश्चिदेकधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यदित्य-
र्थः तेन साधनसमानाधिकरणधर्मत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धा-
द्यपि न क्षतिः विशिष्टवह्नित्वादिरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकधर्मभे-
दस्य शुद्धवह्नित्वादावसत्त्वादव्यातिरतो ऽवच्छेदकानां तत्तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशनपक्षं पक्षिन्यावच्छेदकताव्यक्तानां तत्त-
द्व्यक्तित्वेनात्यन्ताभायकूटं निवेशयति यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्ये-
ति । तादृशावच्छेदकत्वं यद्यत्तच्छून्येत्यर्थः विशेषणविशेष्यान्तर्मात्रेण
वह्नित्वादी पर्याप्त यदवच्छेदकत्व तदभावः केवलविशेष्ये ऽक्षत-
मयेति भावः । न च यद्यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणता तादृशधर्मानाधि-
करणमात्रवृत्तिस्तद्वत्स्वरूपमवच्छेदकत्वं विशिष्टवह्नित्वादी विशि-
ष्टवह्नित्वादादिरूपमेव यद्यत्पदेन तस्याव्यासज्यवृत्त्येवेति कथं तद-
भावः शुद्धवह्नित्वादाविति वाच्यम् यद्गूणावच्छिन्नपर्याप्तावच्छेद-
कतानिरूपकाधिकरणतासामान्यं तादृशानधिकरणमात्रवृत्ति ता-
दृशधर्मवत्स्वरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकतानिवेशान्महानसीपवह्नित्वा-
द्यवच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य महानसीपवह्नि-
त्वादि-

समुदाये व्यासज्यवृत्तिना तत्पर्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्यापि तथा-
 त्येनानुपपत्त्यभावात् । वस्तुतस्तु तादृशावच्छेदकतानिरूप-
 काधिकरणतासामास्यं तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्ति तादृशाव-
 च्छेदकतारूपमेव वैयधिकरणयावच्छेदकत्वं निवेशनीयं महान-
 सीपमद्वित्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं च महान-
 सीपत्वादौ व्यासज्यवृत्तीति न दोषः तत्तदवच्छेदकतात्यन्तामा-
 धादेश्या तदवच्छेदकतावच्छिन्नमेदस्य धर्मिणोऽन्यथाधिक्येन शुद्ध-
 तया न ताद्विषेदाः तत्र विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे शुद्धस्यानवच्छेद-
 क्त्यानुपपत्तिमयेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नात्यन्ताभावस्थेव ता-
 दृशधर्मावच्छिन्नमेदस्यापि पक्षो न ह्यवित्यादिप्रतीतिरुत्तेन त-
 द्धर्मनिर्वाहकारात् विशिष्टपर्याप्तावच्छेदकत्वावच्छिन्नमेदस्य
 शुद्धविशेष्येऽक्षतयात् महानसादौ बाधितवृत्तोरत्यन्ताभावान्योन्या-
 भावस्येन प्रवृत्तलक्षणक्षतेमाधिष्करोति तथा चेति । तदनधिकर-
 णत्वं वैयधिकरणव्यष्टकं । द्वयमपि दुष्टमिति साधनसमानाधिकरण-
 स्य घट्टेरिव तादृशोभयत्रिघतदनधिकरणत्वघटितवैयधिकरणयावच्छे-
 दकत्वं बाधित्यावच्छिन्ने सत्तादिति भावः । न चैव सर्वस्यैव वस्तुनो
 घट्टपनधिकरणतया मात्रपदव्यवच्छेद्याप्रतिज्ञा बाधित्यावच्छिन्नस्य
 वैयधिकरण्यं दुष्टपदादिति घाचर्यं स्वव्यापकतदनधिकरणता-
 कन्वकपतदनधिकरणमात्रवृत्तिवत्त्वं सृष्ट्यावत्त्वात् तदधिकरणा-
 वृत्तित्वरूपवैयधिकरणवप्रवेशे प्रमेयतादेरित्यादिदूषणानकारात्-
 मूलन्यूनतामन्नाय तत्प्रदेशेऽपि दूषणान्तरमाह एतेनेति । सम्यग्ध-
 मेदं यद्व्याप्त्येयधिकरणस्य यद्वा सत्त्वेनेत्यर्थः तद्वै स्फुटं करोति
 समप्रायितयेति । एतच्च वृत्तिविशेषण तादृशेति यत्किञ्चिदसम्य-
 क्त्वावच्छिन्नवृत्त्यधिकरणवृत्तिशामात्ररूपेत्यर्थः तादृशधर्मवत्स-
 म्यवृत्त्यमामान्यामात्रनिषेधो च कचिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरव-
 च्छेदकप्रतिज्ञा क्वचित्सत्ताव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । सत्यन्धविरो-
 धेऽपि । साधनवृत्तिर्येन सम्यग्धेन यद्वर्तते तेन सम्यग्धेन
 तदधिकरणत्वधर्मस्य उभयत्र विदोषणतात्रिजोषणधर्मस्य वा वैयधि-
 करणस्य विप्रलयाप्राप्त्यर्थं नोक्तदोषः नातोऽपि दोषः । केचित्तु
 उक्तोपनिषदपान्नाहवाक्यो घट्टवान् कालपरिमाणादित्यादीं भय-
 क्तेदकप्रतिज्ञादिरूपदोषं दुर्वारं पृथति सूचितमित्याहुः । तत्र ताद-

शदोपस्थापि पूर्वमुद्धृतत्वात् ।

(चि०) अथानौपाधिकः सम्यन्धो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वं तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणं गोत्वाद्भवत्त्वयोरतयात्वात् । अन्योन्याभावाप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च । किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपाविशेषः सम्यन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि अभावविरहात्मत्वं वेति चेत् यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो न धूमादौ प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिद्धयसिद्धिभ्यां न निषेधं शक्यः यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न व्यधिकरणत्वात् ।

(दी०) उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रसङ्गादाह साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिप्रस्तमत् आह तद्वन्निष्ठेति । यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यापकिको वा तत्रापि व्याप्यवृत्तिररण्यध्वान्तनस्तद्वन्निष्ठत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावादिरेवास्ति यदि च तस्यापि विनोपणान्तरविनिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावात्तद्वन्निष्ठत्वात् साध्यसमव्यापकिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मरसं दत्तद्वयार्थो बोध्यः । अनवस्थां निरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति । सरेति । एकदेशकालावच्छेदेनेति

पूरणीयं तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगि-
 तायामव्याप्तिः । अन्योन्येति । अत्र समवायादिसम्बन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगादिना बहुधादे-
 वृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति तेनावृत्तिर्वक्तव्या इत्यञ्च ते-
 न सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोषः अन्योन्याभावस्य
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्ब-
 न्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् परं तु समवायेन सत्ताया अ-
 भावस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेर-
 प्रसिद्धेः तादृशस्वसम्बन्धाधिकरणावृत्तितत्कत्वाभिधाने च व्य-
 धिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धा-
 न्तलक्षणवक्ष्यमाणरीत्या च स्वण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपी-
 ति ध्येयम् । अभावाविरहात्मत्वमिति । न चान्योन्याभावप्रति-
 योगितत्वावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती प्रकृतोपयोगिप्रतियो-
 गितामात्रस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं सर्वत्र नित्यस्य
 नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधितासम्भवात् इतरथा
 तु भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थक-
 त्वादिति वाच्यम् । विरहपदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविष-
 यार्थकत्वात् । प्रतिबन्धाति हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानम-
 न्योन्याभावावच्छिन्नं प्रतिबन्धकत्वं चात्रैककालावच्छेदेन एकत्रा-
 वर्तमानत्वम् अभावपदस्य च स्वाभावपरत्वात् । वस्तुतस्त्वे-
 कसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अ-
 नवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायास्तस्या
 अवच्छेदकमतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छि-
 न्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अव-

छेदकं तद्वाच्यम् । तथा च संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव । वाशब्दोऽत्रास्वरससूचनाय । स च व्यधिकरणसम्यग्धेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात् स्वाभावसम्यग्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावेत्यादौ पष्ठार्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्यग्धस्यैव शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वैचित्याच्च । अभावत्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

(गा०) आत्माधयेति साध्यसमव्याप्त्यवधटकसाध्यनिरूपितनौपाधिनिष्ठव्याप्तेरप्यनौपाधिकरूपतयाऽनौपाधिकत्वशरीरेऽनौपाधिकन्यनिवेशादिति भावः । यद्यप्यनौपाधिकरूपस्याप्तेः प्रकृतसाधनघटिततया साधनमेदेन भेद आवश्यकः तथा च साध्यनामव्याप्तौपाधिनिष्ठव्याप्तेः प्रकृतसाधननिष्ठव्याप्तिभिन्नत्वाच्चात्माध्यायकाशः तथापि सिद्धासिद्धिव्याघातपरिहाराय साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचारित्वसम्यग्धावच्छिन्नाभावो विवक्षणीयः तत्र च प्रकृतसाधनाप्रवेशात्साधनमेदेन न व्याप्तेर्भेद इत्यभिप्रायेणेदम् आत्माध्यायादीति यावत्साध्यव्यापकव्यापकस्वरूपानौपाधिकृत्ये यावत्साध्यव्यापकान्तर्गतं साध्यमपीति व्याप्तिनिरूपकत्वं यदि व्यापकत्वं तदा स्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकप्रकृतसाध्यकत्वघटितं तादृशानौपाधिकत्वं प्रकृतव्याप्तिघटितमित्यात्माध्यायः । यदि च यावत्साधनाध्यायकाध्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तदा प्रकृतगाव्याप्तिरित्ते साधनव्यापकतां गृह्णाद्यापि घटादौ तद्व्यापकत्वप्रवृत्त्यन्येन प्रकृतसाधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रवृत्त्यानौपाधिकत्वप्रवृत्त्येति नात्माध्यायः अपि त्वनवस्थैवेत्यभिप्रायेणादिपदमानुषाध्यर्थव्याप्त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वघटितौपाधिलक्षणस्य एतदुपपन्नं स्यादित्यादिस्यलप्येतत्संयोगानुपाधावव्याप्तिः तेषामध्यायशृङ्गितया साध्ययति तदभावसत्त्वात् एवं नानाव्याप्तिकाद्रेयानुपाधावपि तद्व्यतिर्याघवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादायाव्याप्तिरित्यादौ

व्याप्तिरक्षणघटकनिरुक्तोपाधित्वस्य सकलोपाधिसाधारणत्ववि-
 हेदपि सर्वत्र व्यभिचारेण किञ्चिदुपाधिसाधारण्येनैव व्याप्ति-
 लक्षणातिप्रसङ्ग इति तद्व्याप्तिर्न दोषायेति परिहरति
 यत्रोपाधिरिति । तद्वद्भिधेति । अन्याप्यवृत्तिनानाव्यक्तिक-
 तत्तदुपाधिमद्भिधेत्यर्थः तद्वत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य विषय-
 भेदेन भिन्नतया नास्त्वष्टत्वं संयोगाद्युपाध्यमावप्रकारकप्रमावि-
 षयत्वं केवलाम्भयतीति तदभावाप्रसिद्धिरतस्नित्यन्ताभावमुपेक्ष्य
 तद्वद्भेदानुरणं तद्वद्भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकात्मकतया सं-
 ययदोष इति प्रमाविषयस्यानुधावन साध्यवत्यपि तद्वद्भेदप्रमविषय-
 तासम्भवात्ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमानुधावनम् । आदिपदाद्यभिधा-
 रितिरूपकाधिकरणभेदादिपरिग्रहः अस्ति निरुक्तोपाधित्वाश्रय-
 इति शेषः । एतावन्तैश्च तत्र नानौपाधिकत्वमिति भावः । ननु तां
 दशाष्टण्डोपाधेरपि किञ्चिद्देशकालवृत्तित्वविशिष्टस्य द्वित्याष्ट-
 ण्डिष्ठस्य धाभावः साध्यवत्यपि यतंत इति तस्याप्युपाधित्वं
 न घटते यदि धाप्रतियोगिपदं प्रतियोगितानवच्छेदकाव-
 ष्टिष्ठप्रपदं तदा सन्देही साधनाव्यापकस्य घटादेर्द्रव्यत्वमेव
 स्यादिना साध्यव्यापकतामाशयानीपाधिकत्वव्याघात इत्यत-
 आह यदि चेति । केचित्तु विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशेषणसम्बन्ध-
 प्रतियोगिकत्वमेव स्वीकुर्वन्ति द्वित्याष्टिष्ठभावां च नास्तीति
 धेन्ति अत एव मणिकारेणापि तादृशाभावानभ्युपगमादिति सि-
 खान्तग्रन्थे वक्ष्यते इत्यतो यदि सम्भव इत्युक्त इलक्ष्यार्थ इति
 तथा च सन्देही घटत्यादिना साधनाव्यापकस्य घटादेः प्रमेय-
 त्यादिना साध्यव्यापकत्वेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकस्य साधन-
 व्यापकतानवच्छेदकत्वासम्भवात् निरुक्तधर्मरत्त्वमिति न सोपा-
 धितापत्तिरिति भावः । अत्र सम्यग्धादिचिद्वक्षा स्पष्टमूला । सं-
 हानयस्थाननियमरूपविरोधितायाः प्रतियोगित्वम्वरूपत्वषण्डन-
 स्य प्रवृत्तादप्युक्तत्वं द्वाव्युदासाय तत्प्रयोजनं दर्शयति अन-
 यस्यामिति । सहानयस्थाननियमस्य व्याप्तिरूपतया अनौपा-
 धिकत्वघटकोपाधितादयोऽनिविष्टप्रतियोगितायामनौपाधिकत्वान्त-
 रस्य निवेदो तद्वत्प्रतियोगित्वान्तरे धानीपाधिकत्वस्येत्येवं
 क्रमेण व्याप्तिविषयानयस्यामित्यर्थः । यद्यपि सहानयस्थाननि-

निषमस्तदधिकरणसामान्यावृत्तित्वं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वत्वा-
 षच्छिन्नाभावकपे न व्याप्तिघटितमिति नानवस्थावसरः न च
 तदभावव्याप्यत्वरूपसहानवस्थाननियमपदार्थाभिप्रायेणानवस्थाप्र-
 दर्शनमिति वाच्यम् एवमप्यग्रे सत्ताभाववत्समवेताप्रसिद्धा सम-
 धायेन सत्ताभावप्रतियोगितायामव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्कल्पापत्तेः ।
 तथापि तदधिकरणावृत्तित्वं यथाश्रुतं यदि च सहानवस्था न
 नियमपदार्थस्तदा विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगित्वासङ्गदः वि-
 शिष्टस्यानतिरेकेण तत्र विशिष्टाभावाधिकरणावृत्तित्वस्य दुर्ल-
 भत्वादित्यदभावघनिष्ठाधिकरणतासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्ननिरु-
 पितत्वाभावस्तद्वत्त्वमेव विषक्षणीयं घटाभावादिमग्निष्ठान्यदीया-
 धिकरणतायां पटादिनिरूपितत्वस्याभावसत्त्वादतिप्रसङ्गस्य धार-
 णाय सामान्यपदोपादानं तदर्थञ्च व्याप्तिरित्याभिप्रायेणेदं ता-
 दृशाधिकरणतायां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
 दस्यावश्यकतया ऽग्रे ऽप्रसिद्धिप्रदर्शनसङ्कतिः कपिसंयोगादेस्त-
 द्भावाधिकरणे भिन्नदेशावच्छेदेन घटादेः स्वध्वंसप्रागभावा-
 धिकरणे भिन्नकालावच्छेदेन वृत्त्याऽव्याप्तिमाशङ्क्य पूरयति
 एकेति । तथा च एकदेशावच्छिन्नं सदेककालावच्छिन्नं वदेकाधि-
 करणायस्थानं तदभाव इत्यर्थः देशकालावच्छेदत्वयोरनुगते-
 कल्पेण निवेशस्तु ॥ शुकः कपिसंयोगादित्यन्ताभावयोरे-
 ककालावच्छेदेन संयोगतत्प्रागभावाद्योक्तदेशावच्छेदेनैकाधि-
 करणवृत्तितया तदोपतादवस्थात् । यद्यप्येकदेशकालावच्छिन्नमि-
 त्यादेरभावावच्छेदकदेशावच्छिन्नं तदवच्छेदककालावच्छिन्नं यत्तद-
 धिकरणनिष्ठाधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वं तत्सामान्ये यन्निरूपितत्वा-
 भावस्तत्त्वं वा ऽपि न सम्भवति वृत्तनिष्ठकपिसंयोगावच्छेदकशा-
 स्त्रायामपि तादृशसंयोगानुत्पादवशायां तत्र तदभावावच्छेदक-
 त्वात् तादृशसंयोगावच्छेदककालस्यापि मूलावच्छेदेन तद-
 भाववृत्तौ तथात्यादव्याप्तेर्दुर्गोत्तवात् तथापि शास्त्रावच्छेदेन कपि-
 संयोगसत्यदशायामपि इदानीं शास्त्रार्था वृक्षो न कपिसंयोगाति
 प्रतीत्यापत्तिधारणाय तादृशप्रतीत्या कालविशेषावच्छिन्नस्यैव दे-
 शावच्छेदकत्वमवगाह्यत इति स्वीकरणीयं तादृशदेशका-
 लयोर्द्वे ऽमात्रवृत्तौ पृथगावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि तत्कालाव-

व्याप्तिरक्षणघटकनिवृत्तौपाधिकत्वस्य सकलोपाधिसाधारणत्वविर-
 हेऽपि सर्वत्र व्याभिचारिणि किञ्चिदुपाधिसाधारण्येनैव व्याप्ति-
 लक्षणानतिप्रसङ्ग इति तदव्याप्तिर्न दोषायेति परिहरति
 यत्रोपाधिरिति । तद्वद्भिन्नेति । अव्याप्यवृत्तिनानाव्यक्तिक-
 तत्तदुपाधिमद्भिन्नेत्यर्थः तद्वत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य विषय-
 भेदेन भिन्नतया नास्त्यष्टत्वं संयोगाद्युपाध्यभावप्रकारकप्रमावि-
 षयत्वं केवलान्वयीति तदभावाप्रसिद्धिरतस्तदव्यन्ताभावमुपेक्ष्य
 तद्वद्भेदानुरणं तद्वद्भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकारकतया स
 एव दोष इति प्रमाविषयस्यानुधावन साध्यवत्यपि तद्वद्भेदमविषय-
 तासम्भवाज्ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमानुधावनम् । आदिपदाद्यभिचा-
 रनिरूपकाधिकरणभेदादिपरिग्रहः अस्ति निवृत्तौपाधित्वाश्रय
 इति शेषः । एतावतं तत्र नानौपाधिकत्वमिति भावः । ननु ता-
 दृशाखण्डोपाधेरपि किञ्चिद्देशकालवृत्तित्वविशिष्टस्य द्वित्वाद्य-
 च्छिन्नस्य धामावः साध्यवत्यपि वर्तते इति तस्याप्युपाधित्वं
 न घटते यदि चाप्रतियोगिपदं प्रतियोगितानवच्छेदकाव-
 च्छिन्नपरं तदा सन्देहो साधनादव्यापकस्य घटादेर्द्रव्यत्वमेव
 त्वादिना साध्यव्यापकतामाशयानौपाधिकत्वव्याघात इत्यत-
 आह यदि चेति । केचित्तु विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशेषणसम्बन्ध-
 प्रतियोगिकत्वमेव स्वीकुर्वन्ति द्वित्वाद्यच्छिन्नाभावं च नाङ्गीकु-
 र्यन्ति अत एव मणिकारेणापि तादृशाभावानभ्युपगमादिति सि-
 ङ्घान्तप्रश्ने वक्ष्यते इत्यतो यदि सम्भव इत्युक्तं दलद्वयार्थ इति
 तथा च सन्देहो घटत्वादिना साधनाव्यापकस्य घटादेः प्रमेय-
 त्वादिना साध्यव्यापकत्वेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकस्य साधन-
 व्यापकतानवच्छेदकत्वासम्भवात् निरुक्तधर्मप्रस्थामिति न सोपा-
 धितापत्तिरिति भावः । अत्र सम्यग्धादिविवक्षा स्वयमूहा । स-
 हानयस्थाननियमरूपविरोधिताया प्रतियोगित्वम्वरूपत्वघण्डन-
 स्वप्रवृत्तान्पयुक्तत्वशब्दाव्युदासाय तत्प्रयोजनं दर्शयति अन-
 यस्यामिति । महानवस्थाननियमस्य व्याप्तिरूपतया अनौपा-
 धिकत्वघटक्रोपाधिताशयोरनिविष्टप्रतियोगितायामनौपाधिकत्वान्त-
 रस्य निवेशो तद्वद्वत्प्रतियोगित्वान्तरे चानौपाधिकत्वस्येत्येवं
 क्रमेण व्याप्तिविषयानप्रस्थापित्यर्थः । यद्यपि सहानवस्थाननि-

नियमस्तदधिकरणसामान्यावृत्तित्वं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वत्वा-
वच्छिन्नाभावकत्वं न व्याप्तिघटितमिति नानवस्थावसरः न च
तदभावव्याप्यत्वरूपसहानवस्थाननियमपदार्थाभिप्रायेणानवस्थाप्र-
दर्शनमिति वाच्यम् एवमप्यग्रे सत्ताभाववत्समवेताप्रसिद्ध्या सम-
वायेन सत्ताभावप्रतियोगितायामव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्यापत्तेः ।
तथापि तदधिकरणावृत्तित्वं यथाश्रुतं यद्यि च सहानवस्था न
नियमपदार्थस्तदा विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगित्वासङ्गदः वि-
शिष्टस्यानतिरेकेण तत्र विशिष्टाभावाधिकरणावृत्तित्वस्य, दुर्ल-
भत्वादित्यदभावावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये यद्वर्मावच्छिन्ननिरु-
पितत्वाभावस्तद्वत्त्वमेव विधक्षणीयं घटामावादिमिश्रान्यदीया-
धिकरणतायां पटादिनिरूपितत्वस्याभावसत्त्वादतिप्रसङ्गस्य वार-
णाय सामान्यपदोपादानं तदर्थं च व्याप्तिरित्यभिप्रायेणेदं ता-
दृशाधिकरणतायां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
शस्यावश्यकतया ऽग्रे ऽप्रसिद्धिप्रदर्शनसङ्गतिः कपिसंयोगादेस्त-
दभावाधिकरणे मिश्रदेशावच्छेदेन घटादेः स्वध्वंसप्रागभावा-
धिकरणे मिश्रकालावच्छेदेन घृत्याऽव्याप्तिमाशङ्क्य पुरयति
एकेति । तथा च एकदेशावच्छिन्नं सदेककालावच्छिन्नं वदेकाधि-
करणावस्थानं तदभाव इत्यर्थः देशकालावच्छेदयत्त्वयोरनुगतै-
ककूपेण निवेशस्तु न युक्तः कपिसंयोगादितत्पन्ताभावयोरे-
ककालावच्छेदेन संयोगतत्प्रागभावाद्योर्भेददेशावच्छेदेनैकाधि-
करणवृत्तितया तदोपतादयस्यात् । यद्यप्येकदेशकालावच्छिन्नमि-
त्यादेरभावावच्छेदकदेशावच्छिन्नं तदवच्छेदककालावच्छिन्नं पक्ष-
धिकरणनिष्ठाधिकरणत्वं तद्वनिरूपकत्वं तत्सामान्ये यन्निरूपितात्वा-
भावस्तत्त्वं वा ऽर्थो न सम्भवति वृत्तनिष्ठकपिसंयोगावच्छेदकशा-
स्त्रापामपि तादृशसंयोगानुत्पाददशायां तत्र तदभावावच्छेदक-
त्वात् तादृशसंयोगावच्छेदककालस्यापि मूलावच्छेदेन तद-
भाववृत्तौ तथात्याव्याप्तेर्दुर्घोरत्वात् तथापि शास्त्रावच्छेदेन कपि-
संयोगसत्यदशापामपि इदानीं शास्त्रायां वृत्तौ न कपिसंयोगीति
प्रतीत्यापत्तिवारणाय तादृशप्रतीत्या कालविशेषावच्छिन्नस्यैव दे-
शस्यावच्छेदकत्वमयगाद्यत इति स्वीकर्णीयं तादृशदेशका-
व्योर्भेदे ऽभाववृत्तौ पूज्यवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि तत्कालाव-

चिच्छिन्नतद्देशस्यानेवच्छेदकत्वात्प्रतिप्रसङ्गः तथा च तत्कालावच्छि-
 न्नयद्देशस्याभाववृत्तावच्छेदकत्वं तत्कालावच्छिन्नतद्देशावच्छि-
 न्नत्वमेकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यार्थ इति न कोऽपि दोषः का-
 लपदं क्षणपरं तेन दिवसात्मकस्थूलकालावच्छिन्नशाब्दादेः सं-
 योगतदभावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः देशपदमवच्छेदकदेशा-
 न्तरानवच्छिन्नदेशपरमतो विभिन्नभागावच्छिन्नस्थूलावयवस्य प्र-
 तियोगितदभावावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः । अथैवम-
 पि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमादुपघटत्वाभावप्रतियोगित्वासंभवा-
 तदवच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धेः न चैकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यानवच्छि-
 न्नत्वविशेषणे तात्पर्याच्च दोष इति वाच्यं संयोगाद्यभावस्यानव-
 च्छिन्नाधिकरणतावति शुणादौ संयोगादेरवृत्त्या संयोगाद्यभावस्य
 प्रतियोगित्वसंभवेऽपि संयोगादेरनवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धौ
 तत्प्रतियोगित्वासंभवात् न चामायाधिकरणतायां न तद्विशेषण-
 मपि तु तद्विशिष्टाधिकरणताप्राप्तेवेति भावं दोष इति वाच्यमेवमपि
 कपिसंयोगादेः स्वसमानाधिकरणगगनाद्यभावाप्रतियोगितापत्तेर्दुर्वा-
 रत्वात् । यत्तु व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे यदधिकरणनिष्ठा-
 मायाधिकरणतायां यद्यक्षणावच्छिन्नयद्देशानवच्छेदकत्वं तत्क्षणा-
 वच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकत्वे सं-
 ति यदधिकरणनिष्ठस्वाधिकरणतायां यद्यक्षणावच्छिन्नयद्देशान-
 वच्छिन्नत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकर-
 णत्वानिरूपकतदभावाकत्वस्य विषक्षणीयत्वात् व्याप्यवृत्त्यभावाप्र-
 तियोगिन्यपि तस्यास्तत्वात् तथाहि घटादौ घटत्वाभा-
 वाधिकरणता यद्देशकालानवच्छिन्ना तदनवच्छिन्ना व्याप्यवृ-
 त्तिपटत्वाद्यधिकरणताप्रसिद्धा तदानीरूपकत्वात् भूतवच्छिन्नस्वा-
 धिकरणतायदुपघटादिनिष्ठतादृशपटत्वाभावाधिकरणत्वानिरूपकघट-
 त्वाद्यभावकत्वाच्च व्याप्यवृत्तिघटत्वादेः स्वाभावाप्रतियोगित्वनिर्वाह-
 यदत्वादेरव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणसंयोगादिप्रतियोगितावार-
 णाय सत्यन्तं संयोगादेर्गगनाद्यभावाप्रतियोगितावारणाय वि-
 शेष्यं विभिन्नक्षणावच्छिन्नस्य संयोगविशेषायच्छेदकमूलादेस्त-
 दभावावच्छेदकत्वाद्ब्रह्मादिनिष्ठतदभावाधिकरणतायां न मूला-
 नवच्छेदकत्वं किं तु प्रतियोग्यनधिकरणघटाद्यवयवानवच्छेदकत्वं

मेव तदनवच्छिन्ना च वृक्षादिनिष्ठसंयोगविशेषाधिकरणतापीति
तत्राध्याप्तिरतः क्षणनिवेशः तन्निवेशे च यत्क्षणावच्छिन्नस्य मू-
लादेः प्रतियोग्यवच्छेदकत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतदनवच्छेदत्वम-
भावाधिकरणतायां तादृशतदनवच्छेदकत्वं च न प्रतियोग्यभि-
करणतायामिति तथाविधाधिकरणत्वान्तरानिरूपकत्वं प्रतियो-
गिन्यक्षतमेवेति नाध्याप्तिरिति । तदपि न । मूलाप्रतिरूपविनिष्ठा-
वच्छेदेन मध्यभागरूपैकावच्छेदेन च वृक्षादौ वर्तमानयोः सं-
योगयोरेकस्यापराभावप्रतियोगित्वापत्तेः एकसंयोगाभावाधिकरण-
तायास्तादृशमध्यभागाद्यनवच्छिन्नत्वात् अपरसंयोगाधिकर-
णतायास्तदवच्छिन्नत्वेनापरसंयोगस्यतदनवच्छिन्नाधिकरणत्वान्त-
राप्रतियोगित्वेन सत्यन्तदलसत्त्वात् संयोगावच्छेदका-
दादिभागस्यापरसंयोगाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वेन विशेष्यद्वल-
सत्त्वात् । मैवं पादशयादशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभ-
यामाववधभिष्टं यदभावाधिकरणत्वं तन्निष्ठं यच्चादशावच्छे-
दकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयामाववदधिकरणत्वं तद्वनिरूपक-
त्वविवक्षया सामञ्जस्यात् गगनादेः स्वाभावामावत्वं नोपेत्य
इति स्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वासंग्रहो न दोषाय । अन्योन्याभाव-
प्रतियोगिनि मूलोपदर्शितामध्याप्तिमुद्धरति सत्रेति । बहुधादेर्दृष्टे-
रिति सम्बन्धविशेषमनन्तर्भावाभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्या-
भायनिवेशेऽध्याप्तिरिति शेषः । येन सम्बन्धेनाभाव इति यः
सम्बन्धो यदभावप्रतियोगितावच्छेदकतयाऽभिमत इत्यर्थः । य-
त्रमप्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन वृत्त्यप्र-
सिद्धा तत्र तेन सम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वं दुर्घटसत्र
आह तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्ताविति । स्वयं द्रूपणान्तरमाह
मरं तिषति तद्वति सामान्याद्वाविति शेषः । समवायेन वृत्तेः प्र-
तियोगितावच्छेदकीभूतसमवायेन स्वसम्बद्धत्वस्य तादृश इति
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसम्बद्धं यदधिकरणं तद्वति-
तदभावकत्वामिधाने चेत्पर्यः तथा सति सत्तासमवाय्यवृत्तित्वस्य
तदभावे सत्त्वेन लक्षाध्याप्तिपरिहारासम्भवादिति भावः । व्यधि-
करणसम्बन्धेनेति संयोगादिना गुणाद्यभावप्रतियोगितायां तेन
सम्बन्धेन गुणादिसम्बन्धाधिकरणाप्रसिद्धा अध्याप्तिरित्यर्थः । इदमुप-

लक्षणं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमित्यपि काले कालि-
 कादेसम्बन्धेनाभावस्य वृत्त्या अनुयोगिताविशेषरूपामावत्वावच्छे-
 दकसम्बन्धेनावृत्तिरवश्यं वाच्या तथा च स्वरूपसम्बन्धेन सत्ताय-
 भावस्य यःसत्तादिरूपो ऽभावस्तत्प्रतियोगित्वासंग्रहोऽपि द्रष्टव्यः
 सत्तायभावसम्बन्धाधिकरणे सामान्यादौ समवायादिरूपतादृश-
 सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । वक्ष्यमाणधीत्येति यादृशसम्बन्धसामान्ये
 एकदेशकालावच्छिन्नप्रत्ययमावाधिकरणानुयोगिकत्वस्य यद्रूपवि-
 शिष्टप्रतियोगिकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तद्रूपवत्त्वं तादृशसम्बन्धे-
 न तदभावप्रतियोगिन्यमिति रीत्येत्यर्थः न च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदक-
 त्वान्म्युपगमे एकदेशकालावच्छिन्नामावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तद-
 ग्रहितोभयामावाप्रसिद्धिरिति याच्यम् । एकदेशकालावच्छिन्नप्रत्य-
 याधिकरणानुयोगिकत्वस्थले यद्यधिकरणनिष्ठामावाधिकर-
 णतया यद्यदेशकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयामावस्तच्चद-
 शकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयामावस्तच्चदधिकरणानुयोगिक-
 त्वद्वयं निवेद्य तदुभयप्रतियोगिकत्वे तद्वित्त्वावच्छिन्नाभावनि-
 धेनेन सामञ्जस्यात् न चैवमपि समवायैक्यमते सम-
 वायेन द्रव्यत्वाभावप्रतियोगित्वासंग्रहः प्रतियोगितावच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतायामिदंकोमयाभावविवक्षया अधि-
 करणमेवेनाधिकरणतामेवं व्यवस्थाप्य तत्संग्रहे खान्दान्यामा-
 वप्रतियोगिन्यव्याप्तिः तादृशसम्बन्धेनाधिकरणताया यप्रसिद्धेः
 सम्बन्धिता च सम्बन्ध एवेति तद्वर्त्मिकोभयामावविवक्षणे
 पूर्वोक्त एव दोष इति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिष्ठपि-
 तानुयोगितायामेकस्य यत्प्रतियोगिकत्वाविशिष्टसम्बन्धप्रतियोगि-
 कत्वनिर्दयदभावमाधिकरणवृत्तित्वोभयामावस्य विवक्षया सम-
 वायैक्यमते प्रतिप्रसङ्गधारणाय द्रव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वादिप्रतियोगि-
 कत्वविशिष्टसमवायप्रतियोगिकत्वविवक्षयानुयोगितातो गुणादिनि-
 ष्टतदनुयोगितामेदस्यान्मुपेयत्वेन प्रतीकारसम्भवात् अधिकमप्रे-
 यस्यामः भवृत्तिगगनादेस्तदमायनिष्ठं प्रतियोगित्वं नोपेयत एव त-
 त्सीकारे च यस्य येन सम्बन्धेनाधिकरणे यस्य येन सम्बन्धेनाव-
 च्छिन्ना एकावच्छिन्ना वा वृत्तिस्तत्तदुभयावृत्तिः स्ववृत्तियौ धर्मः स्व-
 मिश्रये सति तद्वर्तमानमेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्य निष्ठानुयोगिता-

निरूपकं तत्सम्यग्भावच्छिन्नप्रतियोगित्वमिति विवक्षणीयं तादृशधर्म-
श्च घटतदभावादन्यतरत्वादिकमेव स्वमिश्रत्वानिवेशात् स्वस्य न स्वप्र-
तियोगित्वम् । अवृत्तिद्वयस्य परस्परप्रतियोगित्ववारणाय वृत्तिमन्नि-
ष्ठत्वेन धर्मो विशेषणीयः एवमपि गोत्वादेरद्वयत्वादिप्रतियोगिता-
प्रसङ्गवद्घटत्वादी द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वप्रसङ्गतादवस्थ्यमेव
स्वाभावविरोधित्वनिवेशे घट्यमाणमत इव स्वाभावेत्यत्र पृथगर्थ-
प्रतियोगितानिवेशे नात्माश्रयः न च द्रव्यत्वाभावादेर्घटत्वादिप्र-
तियोगिकत्वमिष्टमेव द्रव्यत्वाद्यभावघटति घटत्वं नास्तीत्यादिप्र-
त्ययस्य द्रव्यत्वाभावादिविषयकत्वे क्षतिविरहात् घटत्वं द्रव्य-
त्वाभावप्रतियोगीतिव्यवहारश्च समनियताभाविक्यमते द्रव्यत्वाभा-
वद्रव्यसमेतत्वविशिष्टाभावादीनामभेदादिनामियास्मन्मतेऽपीष्ट
एव घटत्वेन घटत्वं द्रव्यत्वाभावप्रतियोगीत्यादिव्यवहारोऽपि अ-
धिकरणस्वरूपाभाववादिनां प्राभाकराणामिदामात्मकमपीष्ट एव
गोत्वादेरद्वयत्वप्रतियोगिकत्वोपगमेऽपि क्षतिविरहः अद्वयादी गो-
त्वादिर्क नास्तीतिप्रतीतेरद्वयत्वादेविषयताया इष्टत्वात् गोत्वमद्व-
यत्वप्रतियोगीति व्यवहारो घटत्वं पटत्यप्रतियोगीत्यादिव्यवहारश्चावि-
करणवृत्त्यसाधारणधर्मस्वरूपाभाववादिभिरिष्यत एवेति शाध्यम्
एवं सति सर्वत्र विरुद्धधर्मजैवाभावप्रत्ययोपपत्तावतिरिक्ताभावासि-
द्धिप्रसङ्गात् एवं विरोधिताघटकोभयामावेऽपि प्रतियोगितान्तरनि-
वेशादनवस्थेति ध्येयम् । तत्त्वावच्छेदकेति प्रतियोगितावच्छेदकेत्य-
र्थः अप्रसक्त्यतिप्रसक्ती इति घटाद्यन्योन्याभावाद्यभावस्ये तत्प्रति-
योगितावच्छेदकघटत्वादिति भावः । ननु नेदं प्रतिबोधित्वपदमुत्था-
प्यनिर्वचनं किं तु व्याप्तिरक्षणप्राविष्टोपाधित्वघटकव्यापकतानिषि-
ष्टप्रतियोगितास्वरूपनिरूपणमेव तादृशप्रतियोगिताया भेदप्रतियो-
गिसाधारण्यविरहेऽपि न क्षतिः सावतापि व्याप्तिरक्षणस्य निर्दोष-
त्वादित्यत आह प्रकृतोपयोगीति । अत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति धूमवान्
घट्टेत्यादौ चायोगोलकान्यत्वादिरूपोपाधेः साध्यवन्निष्ठमेदमति-
योगितया व्यापकत्वानुपपत्तिरिति तद्वारणायैवात्यन्तपदोपादानं
यदि चाभावाभावत्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगिग्यावृत्तं प्रतियो-
गित्वमुपाधित्वघटकव्यापकताशरीरे निवेश्यते तदा साध्यवन्नि-
ष्ठोपाधिभेदमादाय दोषस्यानकाशाच्चद्वैयर्थ्यमिति भावः । ननु सा-

ध्यवन्निष्ठध्वंसप्रागभावाप्रतियोगिना धार्द्र्येणानुरूपपाधितानिर्वादाया-
 स्यन्तपदोपादानं तस्यापि तद्धंसाद्यमायरूपत्वादित्यत आह सर्वत्रेति
 शेषः नित्यस्य व्यभिचारानुरूपकाधिकरणभेदादेः द्वित्वाद्यवच्छि-
 न्नाभावाप्रतियोगितामादायासम्भवधारणार्थं प्रतियोगितानवच्छेद-
 करूपावच्छिन्नत्वाविवक्षाया आवश्यकत्वेनाद्र्द्र्येणानुरूपेण ध्वंसादिप्र-
 तियोगितानवच्छेदकाद्र्द्र्येणानुरूपयोगोलकादिभेदान्यतरत्वादिनोपाधि-
 त्वसम्भवे इत्याशयेनाह नित्यसाधारणेति । न च ध्वंसप्रागभावा-
 दीनां सामान्यधर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति साध्यवन्निष्ठ-
 ध्वंसप्रागभावादिरूपाभावाप्रतियोगितावच्छेदकं नाद्र्द्र्येणानुरूपमिति
 नित्यसाधारणधर्मपर्यन्तानुधायनमफलमिति धार्यं स्वसमाना-
 धिकरणाद्र्द्र्येणानुरूपसासमानकालीनतत्प्रागभावाणां तादृशताप्रा-
 गभावासमानकालीनतद्वध्वंसानामाद्र्द्र्येणानुरूपत्वस्यैव प्रतियोगि-
 तावच्छेदकायात् अन्यथा ध्वंसप्रागभावाद्योरस्यन्ताभावावि-
 द्यत्त्वमते तादृशध्वंसप्रागभावाधिकरणे ऽपेक्षामीमाद्र्द्र्येणानुरूपं ना-
 स्तीत्यादिप्रत्ययानुपपत्तेः । यस्तुनस्तु पतदधूमवान् वहेरित्यादावेतदा-
 र्द्र्येणानुरूपव्यक्तीनां नोपाधिता सम्भवति तत्तद्व्यक्तित्वादेः सा-
 ध्यवन्निष्ठध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्याशङ्क्या नित्यस्ये-
 त्यनेन तत्तद्व्यक्तीनां व्याप्तिरक्षणप्रवेशेन न क्षतिरित्युक्त्वा सा-
 दृशोपाधीनामपि व्यापकरूपेणोपाधितया व्याप्तिरक्षणे प्रवेश-
 एवेति नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य चेत्यनेनाभिहितं नित्यसा-
 धारण्यं चात्र तद्देशनिष्ठध्वंसाद्यप्रतियोगिसाधारण्यात्मकं तेना-
 र्द्र्येणानुरूपत्वादेरपि संप्रहासं न्यूनमेति ध्येयम् । उपाधित्वसम्भवादिति
 तया धार्द्र्येणानुरूपवच्छिन्नस्य महतोपाधित्वानुपपत्तायपि न
 व्याप्तिरक्षणान्तिव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । इतरथा भेदप्रतियोगि-
 तासाधारणरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वे भेदप्रति-
 योगितेति अयोगोलकभेदादिभेदप्रतियोगितेतरप्रथः । अथायोगोलक-
 भेदादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया ऽनुपाधित्वेऽपि अयोगोल-
 कभेदधूमयद्विन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितया सम्भवाव्याप्तिरक्षणा-
 नतिप्रसक्तिर्निवहति न हि तादृशाभ्यनरत्वावच्छिन्ने धूमवति
 तत्तद्व्यक्तित्वमेवो वर्तते येन भेदप्रतियोगितामादाय तदवच्छि-
 न्नस्योपाधित्वं व्याह्रयेत् न चेदं अन्यं नृपिर्थावादित्यादौ यत्

माणुभेदादेर्जन्यनिष्ठभेदप्रातिपोगित्वेन साध्याध्यापकतया जन्य-
परमाणुभेदान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुसाधारणत्वेन साधन-
ध्यापकतया उपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौपाधिकत्ववार-
कतया इत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यं साधनाध्यापकतायाम-
त्यन्ताभावत्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृशान्यतरत्वाव-
च्छिन्नस्य परमाणुभिन्नस्य साधनाधिकरणपरमाणुनिष्ठभेदप्रति-
पोगित्वेन साधनाध्यापकतयोपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौ-
पाधिकत्ववारकतया इत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यं साधना-
ध्यापकतायामत्यन्ताभावत्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृ-
शान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुभिन्नत्वावच्छिन्नस्य च साधना-
धिकरणपरमाणुनिष्ठभेदप्रतिपोगित्वेन साधनाध्यापकतयोपाधि-
त्वसम्भवात् । यत्तु घटमावभिन्नत्वावच्छिन्नस्यापि साध्य-
वभिन्नघटाद्यभावस्वरूपघटाद्यभावनिष्ठस्वभेदप्रतिपोगितया सा-
ध्यध्यापकत्वासम्भवेनानौपाधिकत्वापत्त्या तद्वारकतया इत्यन्त-
पदसार्थक्यं तत्पद्वाने घटमावभेदादेरेवोपाधित्वसम्भवादि-
ति तत्र । घटमावभेदात्यन्ताभावस्यापि साध्यवभिन्नघटाभावमात्र-
वृत्तित्वेन तुल्यशुक्त्या घटमावरूपतया इत्यन्तपदोपादानेऽपि त-
न्नोपाधेर्दोषात् न चात्यन्तपददानादत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियो-
गित्वलाभादुक्तस्थले घटमावभिन्नस्य घटमावात्मकभेदत्वनि-
रूपकप्रतियोगित्वेपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वविरहादु-
पाधित्वं सम्भवत्येवेति वाच्यं घटमावभिन्नं पदत्वादित्यादा-
शुक्तक्रमेण साध्यध्यापकस्य घटमावभिन्नस्य साधनसमानाधि-
करणघटमावरूपस्वभेदप्रतिपोगितया उपाधितापत्त्या साधना-
ध्यापकत्वदलेषि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वनिवेशस्याव-
श्यकत्वेन उक्तस्थले प्रमेयत्वादिरूपसाधनध्यापकतया तस्योपा-
धित्वासम्भवात् विवक्षान्तरेण घटमावभेदस्योपाधित्वोपपा-
दने घटमावभिन्नस्यापि तदुपपादनसम्भवेनात्यन्तपदवैयर्थ्य-
स्यावश्यकत्वादिति चेन्न अखण्डानित्यायोगोलकभेदरूपोपा-
धेः साध्यवति कथंचिदपि नात्यन्ताभावः विशिष्टभाव-
स्य विशेषविशेषणसम्बन्धप्रतियोगिकत्वमतावलम्बनात् द्वौ ॥
स्त इत्यादिप्रतीतिः परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाद्यभाव एव विषय

इति मताभयणाच्च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा प्रतियोगितायां विशेषणं हेयं तथा चाप्रतियोगित्वगर्भमेव व्यापकत्वं वाच्यं न तु प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपं ग्रन्थकृतापि यदि चेत्यनेनानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रागनिर्भरो दर्शितः एवं व्यायोगोलकभेदसाध्यवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधित्वं दुरुपादमेव सादृशस्य साध्यवतः साध्यवशिष्टात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादयोगोलकभेदादेच्च सादृशभेदप्रतियोगित्वादित्यत्यन्तपदसार्थक्यात् । नन्वेवमपि नित्यसंसर्गाभावत्वरूपात्यन्ताभावत्वघटकत्वादिवारकमित्यस्यांशस्यानतिप्रयोजनकत्वमेवेत्याशङ्कार्या नित्यस्यांशो न निषेद्यत एव केवलं संसर्गाभावत्वलाभायैवारयन्तपदमिति दर्शयितुं संसर्गाभावेति तस्य अत्यन्तपदस्य अप्योन्याभावप्रतियोग्यव्याप्तिं परिहर्तुमाह विरहपदत्येति तज्ज्ञानेति तदन्वितं अमायान्वितं यज्ज्ञानं सत्प्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वादित्यर्थः अमायान्वय उपलक्षणं ज्ञानप्रभृतीनामेव विरहपदार्थघटकत्वं शोध्यं तेन नाभावपदवैयर्थ्यम् । एवं च तदभावप्रतिबन्धकप्रदविषयत्वमेव तदभावप्रतियोगित्वमिति फलितम् । एतच्चान्योन्याभावप्रतियोगिसाधारणमेवेत्याह प्रतिबभातीति । प्रतियोगितायच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकानिश्चयस्याभावधीप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकत्वं यदि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तदा प्रतियोगित्वान्तर्भावेण तदन्वयस्येत्यतस्तदस्यथा निषेक्ति प्रतिबन्धकत्वं चेति । अत्र प्रतियोगितालक्षणे ऽभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोरपि भिन्नकालावच्छेदेनैकज्ञातमनि एकक्षणावच्छेदेन च भिन्नात्मनि वर्तमानत्वादेककालावच्छेदेनेति एकमेति च । कालपदं क्षणपदं तेन स्थूलकालावच्छेदेन तयोरेकाधिकरणवृत्तिवेषि न क्षतिः अत्रैकमेत्यनतिप्रयोजनकम् । अभावज्ञानाधिकरणक्षणावच्छेदेन तच्छून्यात्मनिष्ठप्रतियोगिज्ञानासङ्गहेऽपि तज्ज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तिव्यक्तिश्चित्प्रतियोगिज्ञानव्यक्तिमादाय लक्षणगमनसम्भयात् न च ज्ञानमात्रस्यैव परमेश्वरीयभावज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तितया ऽभावज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तिज्ञानाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावज्ञानावच्छेदकक्षणावच्छिन्नवृत्तिज्ञानव्यक्तरूपस्य एककालावच्छेदेनावर्तमानत्वस्य निषेधो नित्यस्य भगवज्ज्ञानस्य काल-

विशेषानयच्छिन्नतया सर्वत्र प्रतियोगिज्ञाने सादृशवृत्तिरुत्पत्त्यानियमात्
घटाद्यभाषणानायच्छेदकक्षणावच्छिन्नपटादिज्ञानव्याप्तिमादायाति-
प्रसङ्गस्तु एकक्षणावच्छेदेन घटाद्यभाषणानाधिकरणावृत्तिपटादिज्ञा-
नस्यापि सत्येनातिप्रसङ्गदभाषणपदस्य स्वाभावपरत्तयैव धारणीयः
यैवं सति एकक्षणावच्छिन्नत्वं परित्यज्य एकाधिकरणावृत्तित्वस्य
निवेदनापि निर्वाहसम्भवः एकपुरुषीयघटाद्यभाषणानव्याधिकरण
पुरुषान्तरीयघटादिज्ञानमादाय घटादौ तदभाषप्रतियोगित्योपपत्ते-
रिति याच्यम् । अभाषणानस्य हि घटाद्यभाषणानत्येनैव निवेदो न
तु तत्तत्सात्त्विकादिना तथा च घटाभाषणानाधिकरणावृत्तिघट-
ज्ञानमेव दुर्घटं । सर्वेषामेवात्मनां कदाचिद्घटाभाषणानवस्थादित्येक-
क्षणावच्छिन्नत्वनिवेशस्यापदयकत्वात् न च तदधिकरणावृत्तित्वश-
रीरे प्रतियोगितायां तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रत्यनिवेदनमफलं
तदधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावनिवेदनाप्युपपत्तेः घटाभाष-
णानवृत्तिपटादिज्ञाने तद्वृत्तित्वप्रतियोगिकतद्विशेषाभावसत्येऽपि
स्वाभावस्य निवेदनीयतया ऽतिप्रसङ्गानवकाशात् तथा च घटा-
दिज्ञाने घटाभाषणानाधिकरणवृत्तित्वसत्येऽपि तत्प्रतियोगिताका-
भावसौलभ्यात् घटादेः स्वाभावप्रतियोगित्वमुपपद्यत एवेति
याच्यं तदधिकरणवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रकारतया निवे-
दने प्रतियोगित्वज्ञाने प्रतियोगित्वान्तरज्ञानापेक्षया दुर्भेद्यत्वाप-
त्या ऽभावे सादृशप्रतियोगितायाः सम्यन्धविधयेव निवेद्यतया
प्रतियोगितायाः यत्र प्रतियोगिसंसर्गतया प्रवेशस्तत्र प्रतियो-
गिप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रत्यमानस्यापदयकतया तदधिकरणावृत्ति-
त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव प्रतियन्धकतारूपतया एक-
क्षणावच्छिन्नत्वानिवेशे उक्तानुपपत्तेरनुजारादित्यवधेयम् । अन्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेति प्रसक्तिं निराकर्तुमाह अभाषण-
पदस्य चेति । स्वाभावपरत्वादिनि । तथा च स्वीयो योऽभावः
स्वनिष्ठतद्विरुद्धत्वमेव स्वस्य तदभावप्रतियोगित्वं घटान्योन्याभावो
न घटत्वाभाव इति घटत्वादिनिष्ठतद्विरुद्धत्वं न तत्प्रतियोगित्वमिति
भावः । घट एतदभावप्रतियोगित्यादौ अभावपदं लक्षणया घटा-
दिरूपसमभिव्याहृतपदार्थविशेषिताभावपरं प्रतियोगिपदं ज्ञानप्रति-
यन्धकज्ञानविषयत्वावच्छिन्नार्थकं तदेकदेशज्ञाने चाभावविषयकत्वा-

न्यय इति स्वत्वाननुगमेऽपि न प्रतियोगिपदस्य शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गे
 न घामायपदार्थानन्वयापत्तिरिति ध्येयम् । सम्बन्धविशेषावच्छि-
 न्नत्वस्य व्यापकताघटकप्रतियोगितायामवश्यं निवेशनीयतया मे-
 दप्रतियोगितामादाय दोषासंभवेन संसर्गाभावत्वनिवेशवैयर्थ्यमि-
 त्यन्तर्पदं सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्याभार्यकतयैव व्याख्येयं तथा
 च प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वेऽपि न शक्तिरि-
 त्याह वस्तुतस्त्रित्वादिना । एकसम्बन्धावच्छिन्नाया इति तथा
 च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वनिवेशे प्र-
 तियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छि-
 न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया सादृशप्रतियोगितासामान्यानव-
 छेदकसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धिः । न बा-
 योगोलकमेदत्वादिक्मेव तथा धूमादिमति संयोगादिष्वधि-
 करणसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकमेदाभावसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिता-
 यां लाघवेन शुद्धमेदत्वादेरवच्छेदकत्वोपगमादिति वाच्यं विषय-
 तासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा अयोगोलकमेदाद्यभावप्रतियो-
 गितायामेवायोगोलकमेदत्वादेरवच्छेदकतया तस्य साध्यवन्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगितामवच्छेदकत्वासम्भवात् अयोगोलकमेदाविष-
 यकभेदान्तरविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन भेदस्वरूपसा-
 मान्यधर्मावच्छिन्नाभावासम्भवेन तत्साधारणतादृशसम्बन्धाव-
 च्छिन्नायोगोलकमेदाद्यभावस्य भेदसामान्यानधिकरणदेशाप्र-
 सिद्ध्या काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नमेदत्वावच्छिन्नाभावासम्भ-
 वेमायोगोलकमेदाद्यनधिकरणायोगोलकाद्यवच्छेदेन कालवृत्तेः
 कालिकसम्बन्धेनायोगोलकमेदाद्यभावस्य च प्रतियोगितायां
 शुद्धमेदत्वादेरवच्छेदकतायोगात् । यदि च यत्किञ्चित्सम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं निवेद्यायोगोलकमेदत्वादेस्त-
 यात्वमुपपाद्यते तदा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नादिमन्निष्ठ-
 संयोगसमवायदैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-
 मवच्छेदकधूमादिमन्निष्ठसमवायसंयोगकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वद्रव्यत्वत्वह्ममेदत्वाद्यवच्छिन्नस्योपा-
 धितापत्तिरिति भावः । यत्सम्बन्धावच्छिन्नाया इति । तथा च सं-
 योगादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्नादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-

वदित्वादेः साधनवन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वासम्बन्धावधूमाविमन्निष्ठविशेषणताविशेषादिसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकायोगोलकभेदत्वादेर्वह्नादिमन्निष्ठतादृशस-
म्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न कश्चिदपि
इति भावः । संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेवेति अयोगोलकभेदत्वादे-
र्धूमवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणताविशेषसम्ब-
न्धादिघटितनिवृत्तकोपाधितावच्छेदकत्वस्य तत्राश्रयत्वादिति भा-
वः । स च अस्य रसश्च व्यधिकरणसम्बन्धेनेति तथा च
यादृशव्यधिकरणसम्बन्धेन संयोगादिना यस्य कृपादेः क्वचिदपि
कस्यचिद्धूमो न जातस्तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वानु-
पपत्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिप्रकारकज्ञानस्या-
भावधीविरोधित्वाच्चादृशाभावधीप्रतिबन्धकज्ञानस्यैवाप्रसिद्धेः । य-
द्यपि समानधर्मिकयोरेवाभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकभाव
इति समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्थलेऽपि विरोधिनोर-
भावप्रतियोगिज्ञानयोरेकतरस्य भ्रमत्वनियम इति यादृशाभावस्य
तत्प्रतियोगिनो वा भ्रमो न कदाचिदपि प्रसिद्धस्तदभावप्रति-
योगित्वाव्याप्तिसम्भवः तथापि समानविशेष्यताप्रत्यासर्ग्या प्रतिब-
न्धप्रतिबन्धकभावोपगमे भिन्नधर्मिकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकाक्रान्ततया तादृशप्रमात्मकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भ-
वतीति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावानुपाधनम् । ननु प्रति-
बन्धकत्वं न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमपि त्वेककालावच्छे-
देनेकत्राधर्तमानत्वमिति प्रागेवोक्तमेवं च यादृशव्यधिकरण-
सम्बन्धेन यस्य प्रतियोगिनो भ्रमो ऽप्रसिद्धस्तादृशसम्बन्धा-
वच्छिन्नतदभावज्ञानासमानकालीनतत्प्रतियोगिविषयकसम्बन्धा-
न्तरावगादिप्रमामावायैव लक्षणसङ्गतिः सम्भवतीत्यतो दूषणा-
न्तरमाह स्वाभावेति । सम्बन्धत्वस्य नियमघटिततया गौरवा-
दाह स्वाभावज्ञानेति । लघोरित्यस्य ज्ञात्वाभावज्ञानप्रतिबन्धकज्ञा-
नविषयत्वापेक्षेत्यादिः सर्वत्र सम्भवित्वादिति । सर्वत्र प्रति-
योगितारूपत्वसम्भवावित्यर्थः तदभावज्ञानविषयोदासीनेऽतिप्रस-
ङ्गस्य स्वांशनिवेशेनैवायोगादिति भावः । ननु तथैवा स्तिवत्य-
त आह स्वाभावेत्यत्रेति । स्वाभावेत्यादाविति पाठे य-

याश्रुतविरहस्यनिवेशपक्षे अभावाविरहेत्यस्याविना परिमदः ।
 पृथग्प्रतियोगिताया इति स्वस्याभावः स्वाभाव इति
 पृथग्यस्य प्रतियोगित्वातिरिक्तानतिप्रसक्तस्य दुर्बलत्वादिति
 भावः । तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैवेति अन्यथा आत्माभ्यादिति भावः ।
 यद्यपि स्वाभावेत्यत्र प्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया निर्वेदे
 सम्बन्धज्ञानस्य विशिष्टबुद्ध्यदेनुतया स्वाभावेत्यत्र स्वाभावा-
 भावत्वरूपप्रतियोगितानिवेशोपि तज्ज्ञानात्पूर्वं न तज्ज्ञानापेक्षेति न
 दुर्बलता तथापि विशिष्टसम्बन्धे सम्बन्धसम्बन्धस्यापि घटकतया
 सम्बन्धविधया भासमानस्य तस्य शरीरे तस्य सम्बन्धविधया
 भासं तादृशरीत्या भासान्तर्गतमपि सम्बन्धविधया तज्ज्ञानमिति
 विषयतानयस्या दुर्बलैव तथात्वोचित्यात् प्रतियोगितात्वोचित्या-
 त् न च स्वाभावे स्वस्य सम्बन्धोऽनुयोगिता न तु प्रतियोगि-
 ता सा च स्वरूपसम्बन्धरूपैवास्ता प्रतियोगिता तु निश्चरूपे-
 त्याशङ्क्यम् । अनुयोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेऽपि निश्चरूपे-
 क्षया लघोस्तत्त्वरूपकत्वस्यैव प्रतियोगितात्वोचित्यात् प्रकारान्त-
 रेण प्रतियोगिताप्रवेशमाह अभावत्वेति । अभावत्वं द्रव्यादिद्वयप्रति-
 योगिकभेदवत्त्वं प्रतिबन्धकत्वं एकत्र वर्तमानत्वादिप्रतियोगिकभाव-
 इति भावः । नन्वभावाविव्यवहारगोचरत्वमेवाभावत्वं न तु प्रतियो-
 गिताघटितं निरुक्तरूपमित्यत आह तथाविधेति । विना प्रतियोगि-
 तामिति प्रतियोगितान्तर्भावमन्तरेत्यर्थः तथाविधव्यवहारगोचरत्वम्
 अभावादिशब्दप्रतिपाद्यत्वं तत्पदशक्तिविषयत्वरूपं वा उभयथापि
 ज्ञान्यताप्रदितं प्रतिपाद्यत्वस्य तज्ज्ञान्यप्रतिपत्तिविषयत्वरूपत्वात्
 तत्पदशक्तेः तत्पदज्ञान्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवद्विच्छारूपत्वात्
 जन्यता च व्याप्तिघटिता तस्याश्च प्रतियोगिताप्रदितत्वादिति
 भावः । एवं च प्रतियोगिता स्वरूपसम्बन्धविशेष इति पूर्वमत-
 पक्ष मणिकारस्य निर्मल इति सूचितम् । इदं त्ववधेयम् घटो ना-
 स्तीत्यभावावबुद्ध्यावभावांशे प्रतियोगिन एव प्रकारतया भाग्य-
 ण्यभावादेः कारणत्वे प्रतियोगिनोऽयच्छेत्कत्वाच्च अभावावि-
 ष्टः प्रतियोगिनिरूपितोऽनुयोगिताख्यः स्वरूपसम्बन्धः अव-
 श्यमङ्गीकार्यः प्रतियोगिन्यभावावशिष्टबुद्ध्यात्मको अभावावि-
 ष्ट इत्यादिप्रत्ययस्तु नानुभवसिद्ध इत्यमार्थापप्रतियोगि-

तात्पर्यस्वरूपसम्यग्धे मानाभावाः प्रतियोगिव्यवहारस्त्वनुयोगि-
तानिरूपकत्वमेवावलम्बते ध्वंसस्य प्रतियोगिनिष्ठप्रत्यासत्त्या
प्रतियोगिजन्यत्वानुरोधेन तस्य प्रतियोगिनि सम्बन्धोपगम-
भावश्यक इति चेदस्तु तथा तथापि अभावान्तरस्य तादृशसम्य-
ग्धो निष्पद्यमान एव न च अन्यत्वस्य यत्र कार्यतावच्छेदकता
तत्र प्रागभावादिनिष्ठानुयोगितानिरूपकत्वापेक्षया प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन प्रागभाववत्त्वस्य तथात्वे लाघवात् प्रागभावस्यापि ता-
दृशसम्यग्धः सिध्यतीति वाच्यं तत्र निरूपकतासम्यग्धेनानुयोगि-
ताविशेषरूपप्रागभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वोपगमात् अन्यथा प्रागभा-
वनिष्ठात्यन्ताभावाविभेदस्याधिकरणस्वरूपतामते अन्यत्वस्यात्य-
न्ताभावादिसाधारण्यापत्तेः गोरवाच्चेति ॥

यत्साध्यस्येत्यत्र कर्मधारयसमासे व्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वात्ताम इति षष्ठी-
तत्पुरुषमवलम्ब्य व्याख्येये यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावत्वादिना ।

(चि०) यावत्साधनाध्यापकमव्यापकं यत्सा-
ध्यस्य यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं
तदिति चेन्न । सोपाधेरपि तथात्वात् । तथाहि साध-
नस्य बहुेरव्यापकं यावदार्द्रेन्धनं तत् प्रत्येकमव्यापकं
साध्यधूमस्य द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमार्द्रेन्धनं
तद्व्यापकं महानसीपयुक्तेः ।

(दी०) यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य तथा-
हीत्यादि । यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-
कं यावत् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति ध्येयम् । प्रतियोगितयो-
र्ध्वंससम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा व-
क्तव्यम् । तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चि-

तस्म्यन्वावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वेऽपि एकसम्यन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्य-
न्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्यन्धान्तरावच्छिन्नसा-
ध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च
न क्षतिः । व्यभिचारिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशे-
षणताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्य-
वस्त्वमकारकमभाविषयत्वत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः ।
वस्तुतस्तु हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं
यावद्यद्दर्मावच्छिन्नयत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं तद्दर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं साध्यसमानाधिकर-
णान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत्स्वसमानाधिकर-
णान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकम् तत्त्वं वा व्याप्तिरिवि-
धेयम् ।

(गा०) अत्यन्तपदानि मूले तत्पदमस्तीत्युपात्तानि न तु
विवाहितार्थकानि सम्यन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितामा-
त्रे विशेषणीयतया व्यावृत्त्यभावात् । लोकदोष इति आर्द्रैः घनायो-
गोलकान्धत्वादीनां धूमादीनां धूमादिसाध्यवन्निष्ठतत्त्वशक्तित्वौ-
भवाद्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकेऽपि तत्त्वस्य साध्यवन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तादृशधर्मस्व महानसीयवद्व्यावृत्त्य-
त्किञ्चित्साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि साध-
नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभाववत्त्वाभावादिति
भायः । एकसम्यन्धावच्छिन्नत्वमिति । साधनसमानाधिकरणमा-
र्थापयत्तत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यस्य तस्य सा-
ध्यवन्निष्ठाभार्यापयत्तत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्य-
वन्निष्ठाभार्यापयत्तत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यस्य
तस्य साधनवन्निष्ठाभार्यापयत्तत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक-

त्वमित्थेव विवक्षणीयमित्यर्थः । विशेषणताविशेषसम्बन्धमात्रनि-
 वेशेनैव सामञ्जस्ये सम्बन्धान्तरनिवेशनमकथमित्याशयेनाह वि-
 शेपणतेति । प्रथमलक्षणे सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह प्रतिबो-
 गितावच्छेदकमात्रस्यैवेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकं तथा च सुतरां सा-
 धनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्ये साध्यस-
 मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति सम्बन्धाविवक्ष-
 णे इति न्यासिः स्यादिति भावः । लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्य
 साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवाद्धर्ममात्रमुपेक्ष्य प्र-
 तियोगितावच्छेदकधर्मानुसरणं । यद्यपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरपि
 विपयितासम्बन्धावच्छिन्नतद्विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 सम्भवति घटत्वाविशिष्टविषयकेऽपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वाप्रका-
 रके ज्ञानादौ तद्विशिष्टस्य विपयितासम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वे-
 न लघुघटत्वादेस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तथापि
 विपयिताया हृत्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ना-
 स्तीत्यभिप्रायेणेदम् । भयोपोलकभेदत्वावेस्तु धूमादिमग्निष्ठकालि-
 कादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वमिति बो-
 ध्यम् । द्वितीयलक्षणे सम्बन्धविवक्षाफलं दर्शयति एकसम्बन्धे-
 ति । तथा च यदि परिकल्पितसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधि-
 करणाभावप्रतिबोगितानवच्छेदकं यद्यत्तत्र साधनसमानाधि-
 करणाभावीप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वाभावो विपक्षित-
 स्तदाऽसम्भवः स्यादिति भावः । यदि साधनसमानाधिकरणा-
 भावीययत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वामा-
 धो निवेद्यते उभयदले प्रतिबोगितासामान्यं वा तदा पुनरति-
 य्याप्तिरेवेति हृदयम् । उभयलक्षण एव सम्बन्धविवक्षणे व्याभिचा-
 रिण्यतिन्यासिवारणप्रकारं दर्शयति व्यभिचारिणे तिचति । तन्निष्ठा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकमिति । तथा च साधनवन्निष्ठाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकेषु साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेषु वा
 यावत्सु साध्यवत्प्रकारकप्रमाविषयत्वत्वान्तर्भावात्तत्र च सा-
 ध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
 तानवच्छेदकत्वपौरमावाञ्च लक्षणत्रयातिव्याप्तिरिति भावः । अ-
 त्यन्ताभावघटितत्वेन गुरुतया तदघटितमन्योन्यामायगर्मसङ्ग-

पक्ष्यमाह वस्तुत इति । यद्यप्यन्योन्याभावगर्भलक्षणेऽपि प्रतिशे-
 गितावच्छेदकतयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषाव-
 च्छिन्नत्वस्य वा निवेदनमावश्यकम् । अन्यथायोगोलकान्यत्वादे-
 रपि धूमाद्यात्मकसाध्यवशिश्रुस्य विपर्यितादिसम्बन्धेन स्वावच्छि-
 न्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतयाप्रतिप्रसङ्गात् अत्यन्ताभावघ-
 दितलक्षणे च तादृशसम्बन्धेनायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नज्ञानादेर्यो
 ऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतामादायातिप्रसङ्गो न सम्भव-
 ति विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां शुद्धभेदत्वादे-
 रेवावच्छेदकत्वसम्भवेन, गुणोऽयोगोलकभेदत्वादेरेनवच्छेदकत्वा-
 दिति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशो नास्ति
 तथा चान्योन्याभावगर्भव्याप्तौ लाघवानवकाशः तथापि गुरुधर्मस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते ऽत्यन्ताभावगर्भलक्षणेपि प्रतियोगिता-
 वच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धानिवेश आवश्यकं यद्यं भेदत्वादेर्विप-
 र्यितासम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽन्ययोगोलकभेदत्वादेर्न प्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्वनिर्वाहः विशेष्ये पर्याप्तस्यापि विशिष्टानु-
 योगिकामादानभ्युपगमादिति तादृशधर्मस्य साध्यव्यापकताव-
 च्छेदकत्वनिर्वाहाय द्वितीये ऽत्यन्ताभावघदितलक्षणे तात्त्विक-
 नस्योपपत्त्यकता सधर्मेऽप्यभिप्रायेणेदम् । वस्तुतस्त्वित्यादि भ्रान्त-
 कल्पितः पाठ इत्यपि वदन्ति ।

यावद्व्यभिचारितद्व्यभिचारीत्पुनश्चैव बहुधादिन्नमनिरासाय
 व्याचष्टे यावता तेषामिति ।

(चि०) नापि साध्यं यावद्व्यभिचारि तद्व्य-
 भिचारित्वमनौपाधिकत्वम् । साध्याव्यभिचारि-
 त्वस्यैव गमकत्वसम्भवात् । तच्च दूषितम् । नापि
 कारस्त्वेन सम्बन्धो व्याप्तिः । एकव्याप्तिके तदभावा-
 त् । नानाव्याक्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्ये-
 क्यहावभावात् । अत एव न कारस्त्वेन साध्येन स-
 म्बन्धो व्याप्तिः । विषमव्याप्ते तदभावात् । न च

यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः । साधना-
श्रयमहानसादौ सकले प्रत्येकं बह्वेराश्रितत्वाभा-
वात् नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमाना-
धिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम् । यावद्धर्मसमा-
नाधिकरण्यं हि यावत्तद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वं त-
दाप्रसिद्धम् । साधनसमानाधिकरणसकलमहानस-
त्याद्याधिकरणाप्रतीतिः । नापि स्वाभाविकः सम्ब-
न्धो व्याप्तिः । स्वभावजन्यत्वे तदाश्रितत्वादौ चा-
व्याप्त्यतिव्याप्तेः । नाप्यविनाभाषः केवलान्वयिन्य-
भावात् ।

(दी०) साध्यमिति । यावतां तेषामित्यर्थः । दूषितं के-
वलान्वयिन्यव्याप्त्या । सा च यथोक्तलक्षणेऽपि । गौरवं पर-
मतिरिच्यते इति । फात्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रय-
स्य साध्यसमानाधिकरणस्य वा । आद्ये कृत्स्नसाधनसामा-
नाधिकरण्यं साध्ये कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामानाधिकर-
ण्यं चार्थः । प्रथमे एकेति नानेति च व्याप्तेश्चाहेतुवृत्तित्वं ।
पृथिवी पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च । अत एव
नेतरः । अर्थाभिधानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति अत एवेति ।
अत एव एकव्यक्तिमाव्यकाव्याप्तेरेव विषयव्याप्ते समव्याप्तेऽपि
च संख्यापरिमाणादावेकत्र साधने सकलसाध्यसम्बन्धस्या-
भावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ । तृतीये सा-
ध्याश्रययावद्धृत्तित्वं चतुर्थे साध्यसमानाधिकरणयावत्साधा-
नाधिकरण्यमर्थः । तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्तिसाध्यके
बह्व्यादौ साध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सचादौ । अर्थ-
परिष्कारपूर्वकं पञ्चमं निरस्यति न चेति । एकमात्रवृत्तिसाधने.

चान्यामिथ । तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति । तादृशानां सर्वेषां महानसत्त्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कृत्रापि बहौ । अथ यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि ऋघुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते । अविनेति साध्यं विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्तद्विरहः । साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकीभावप्रतियोगित्वमिति वा ।

(गा०) दूयितमित्यत्र केन दोषेणेत्याकाङ्क्षायां हेतुं पूरयति केवलान्वयिन्यव्याप्त्येति । ननु साध्याध्यभिचारित्वमाश्रित्य केवलान्वयिन्यव्याप्तिः प्रसज्यत इत्यत एव शेषसार्थक्यं भविष्यतीत्याशङ्कयामाह सा चेति केवलान्वयिन्यव्याप्तिश्चेत्यर्थः । यथोक्तलक्षणे यावतां साध्यमव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वरूपे केवलान्वयिसाध्यं व्यतिरेकिणो व्यभिचार्येव केवलान्वयिनश्च व्यभिचार एवामसिद्ध इति तदव्यभिचारित्वमपि तथेति साध्यं यस्याव्यभिचारितादृशपस्तुनोऽप्रसिद्धेरिति भावः । कात्स्न्येन सम्यग् इत्यत्र साध्यसाधनाध्यवसाधनममानाधिकरणधर्मेषु कात्स्न्यस्य विशेषणतापन्ना मूलकता दूयिताः न तु साध्याध्यवसाधनसामानाधिकरणयोः अतद्विशेषणत्वपक्षो यतो मूलन्यूनतामङ्गाय स्वयं तौ दूयितुं तावन्तर्माध्य पितकंयति कात्स्न्यमित्यादिना । साधनसामानाधिकरणस्य वा विवक्षितमिति शेषः । सकलधूमसम्यग्धस्य प्रत्येकं षट्पादायमावादित्यभिधानेन साध्यानुयोगिकवृत्तिसाधनसम्यग्धस्य व्याप्तितापक्षदूषणे मूलस्य तात्पर्यं प्रतीयते तथा च वृत्तिसाधनानुयोगिकमाध्यसम्यग्धस्यादूषणेन न्यूनतां परिहर्तुं तत्पक्षं दूषयेष्यन् साधनस्य कात्स्न्यमन्तर्माध्य पितकंयति भाव इति । प्रथमपक्षे मूलोक्तं दूषणद्वयं सकलस्याधिकं दोषद्वयमाह व्याप्तिर्भाति दूयितीति दूयितीतिद्वयपदसकलधर्मा-

धिकरणाप्रसिद्ध्या सकलतत्सामानाधिकरण्याप्रसिद्धिरतः पृथि-
वीवृत्तित्वमुपेक्ष्य तत्त्वव्यापकत्वानुसरणं पृथिवीत्वव्यापकत्वं पृथि-
वीनिष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमवृत्तिसाधारणमिति
तेन रूपेण हेतुत्वेऽवृत्तेरपि सकलसाधनान्तर्गततया तदधिकरणा-
प्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरतो जातिपदं समवेतार्थकम् । अत एव एक-
व्यक्तिसाधनकाव्याप्तिसहितदर्शितातिव्याप्तेरेव इतरः कृत्स्नसा-
धने साध्यसम्बन्धो व्याप्तिरिति पक्षः द्वितीयं साध्ये कात्स्न्य-
विशेषणपक्षम् । एकव्यक्तिके तदभावादित्यत्र एकव्यक्तिकप-
दं तादृशसाधनपरं तस्य साधने कात्स्न्यविशेषणपक्षदूषण-
परत्वात् तथा चात एवेत्यस्य तादृशदूषणपरत्वासम्भवादेक-
व्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिपरतया व्याचष्टे अत एवेति न्यूनताभङ्गा-
य पूरयति समव्याप्तेऽपि चेति । संख्यापरिमाणादौ संख्याविसा-
ध्यकपरिमाणादौ शब्दधानिति रूपादेः साध्यत्वे सकलतद-
धिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरतः शब्दसाध्यकानुधाधनं तत्र
गानस्यैव सकलशब्दाधिकरणत्वात् । तृतीयचतुर्थयोर्दार्ढ्याभिधान-
पूर्वकं दूषणमाह तृतीये चेत्यादिना एकमात्रवृत्तिसाध्यकं
यावत्साध्याभयाप्रसिद्धिदोषस्तृतीय एव न चतुर्थे बहिमान् सत्त्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिरपि तत्रैव न चतुर्थे यावत्साध्यसामानाधिकरण-
पर्वतत्वमहानसत्त्वाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनवकाशादतो यथा-
सम्भ्रममिति धूमादावव्याप्तिरिति सकले बहिमिति प्रत्येक-
धूमस्यावृत्तेः बहिसमानाधिकरणयावदमाधिकरणाप्रसिद्धेर्ध्वेति
भावः । सत्त्वादावित्यत्र बहयादौ साध्ये इत्यनुपपद्यते पञ्चमे यथाश्रुते
यावत्साधनाश्रयसम्बन्धः साध्ये लभ्यते तावता व्याप्तेः साधनान-
ष्टन्यानिर्वाह इति तन्निर्वाहाय तादृशसाध्यसामानाधिकरण्य-
स्याधिकस्य प्रवेशनमर्थपरिष्कारः । स्वयमधिकं दूषणमाह एक-
मात्रवृत्तिसाधन इति यावत्साधनाश्रयाप्रसिद्धेरिति भावः । त-
थैव अर्थपरिष्कारपूर्वकमेव अत्रापि यथाश्रुते कृत्स्नसाधनस-
मानाधिकरणसामानाधिकरण्यं साध्ये लभ्यते अतो व्याप्तेर्ह-
नुनिष्ठतासम्पादनाय सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य निवेशनमेव
परिष्कार इति बोध्यम् । ननु साधनसमानाधिकरणानां मिथो
वियद्दानामेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि तेषां प्रत्येकसामानाधिकर-

क्षणे साध्याभाववृत्तिभेदो विवक्षितोऽत्र तु तत्त्वात्यन्ताभाव इति भेद इति भावः । सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभावयति हेतुनावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽव्याप्तिरतोऽविनाभावमन्यथा व्याचष्टे साध्यं विनाऽभाव इति । तथा च न शूध्यत्यासः कार्य इति भावः । तथा च विनाशव्यर्थोऽभाव एव न तु तद्वान् तस्य च निपातार्थतया प्रयुक्तत्वसम्बन्धेनाभावे साक्षादन्वयः प्रयुक्तत्वं च व्यापकत्वमेवेत्याशयेनाह साध्याभावव्यापकेति ।

साध्यस्य संयोगादिसम्बन्धो न तदीयव्याप्तिरतो व्याचष्टे सामानाधिकरण्यमिति ।

(धि०) अथ सम्यन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्यन्धस्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति । तन्न । लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात् । न च सम्यन्धमात्रं तथा । तद्व्योधादनुमित्पनुत्पत्तेः । नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदम् । सम्यन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् ।

केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसम्यन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वम् अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका न चातिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्रयाः कार्यजनकत्वनिपमादिति केचित् । तदपि न । साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्वतान्पस्मिन् घूमसत्त्वात् न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वम् वह्निमतां प्रत्येकं तथात्वात् । सर्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्यतदभिमतत्वा-

नां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः । साध्यत्वं हि न सिद्धिकर्मत्वं सिपाधयिपाधिपयत्वं वा । महानसी-
यवहौ तदभावात् । न च सामान्यतो व्याप्त्यवगमो-
ऽस्त्येव परस्य कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधये-
दिति वाच्यम् । स्वार्थानुमानोऽथोगिव्याप्तिस्वरूप-
निरूपणं विना कथायामप्रवेशादिति ।

(दी०) अथेति । सम्बन्धः सामानाधिकरण्यम् । व्य-
भिचारिसम्बन्धस्येति केनचित् किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन । घूमा-
देरपि द्रव्यत्वादिनावहिव्यापकत्वात् । तद् बोधादिति । न च
व्यभिचाराग्रहे सहकृतस्तद् बोधस्तथा । व्यभिचार तद् व्य-
तिरेकयोः अनुपस्थितावपि सामानाधिकरण्यं धर्मवचाज्ञानमा-
त्रादनुमित्युत्पादस्य सर्वानुभव सिद्धत्वात् । हेत्वन्तरे तत्रैव
च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽप्यनुमित्यु-
त्पादाद्य । विवदन्ते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुतायाम् ।
व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामानाधिकर-
ण्यज्ञाने छावनेनाव्यभिचारस्य विषयतावच्छेदकत्वमुचितम् ।
न च व्यभिचारसंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभिचारनिश्चयत्वेन
कारणत्वात्कीर्तौ गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि भ्रमत्वनिश्चय-
ज्ञायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं
वाच्यम् । अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमि-
त्यजनकतया भ्रमत्वेनाप्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तत्रैव गौर-
वात् । नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावात् न नियतपूर्ववर्ति-
न्यन्तत्वापि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणपरिषादव्यभिचारज्ञा-
नस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः । सामानाधिकरण्यविशिष्ट-
सम्बन्धं तु पक्षे साध्यग्रहं विना दुर्ग्रहं मिनि । केवलान्व-

यित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्र-
होऽपि वाच्यः । तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादि-
कमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा । तथा च स-
र्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्ते-
रन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्य-
म् । शेषं केवलान्वयिखण्डने वक्ष्यामः ।

(गा०)मूले व्यभिचारिसम्बन्धस्येति तद्व्यभिचारिनिष्ठतदीयसम्ब-
न्धस्येत्यर्थः केनचित्सह व्याप्तिर्वादित्यत्रान्यदीयव्याप्तित्वं प्रतीयते
तच्च न सम्भवतीति व्याचष्टे किञ्चिदुपेति तथा च रूपान्तरावच्छि-
न्नतद्व्याप्तिर्वादित्यर्थः तदेव दर्शयति धूमादेरपीति व्यापकत्वात् व्या-
प्तिनिरूपकत्वात् तथा च बहुधाधौ धूमादिव्याप्तिरिष्टेति भावः । मूले
तद्वोध्यादिति केवलसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानादि-
त्यर्थः अनुमित्यनुव्यादिति अनुमित्युद्योपगमासम्भवादित्यर्थः तथा
सति द्रव्यत्वादिहेतुना हृदादावप्यग्नान्तानां बहुधाद्यनुमानापत्तेः
उदाहरणे दीप्तिपक्षपक्षप्रयोगे वैषम्यापत्तेः व्यभिचारस्य हेत्वा-
भासतानुपपत्तेः सर्वत्र मेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षतापत्तेर्ध्वेति भावः ।
ननु व्यभिचारज्ञानाभावः साक्षादेवानुमितिहेतुर्वाच्यस्तथा च
साध्याभावव्यभिचारिमेयत्वादेर्न सत्प्रतिपक्षाधायकत्वप्रसङ्गः न वा-
व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः व्यभिचारशङ्कानिर्घर्तनेनैव च उ-
दाहरणे दीप्तिपक्षयोग इत्याशङ्कते दीधितौ न चेति । तद्वोध्या साध्य-
सामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताद्योऽर्थः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति
तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः । एवमेतन्मते कोटिद्वयस-
हचारितधर्मद्वयदर्शनादुभयत्र व्यभिचाराग्रहे संशयानुमितिप्रसङ्गो-
ऽपि दुर्वारः विपरीतकोटिसामानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्य विशि-
ष्टबुद्धिविरोधित्वात् अन्यथा साधारणधर्मदर्शनाधीनप्रत्यक्षसंश-
यस्याप्युच्छेदापत्तेः व्यभिचारज्ञानाभावहेतुत्वं सम्भवदुक्तिक-
मपि नेत्याह हेतुन्तरेति । द्रव्यत्वादौ बहुधादिव्यभिचारग्रहदशा-
यां धूमादिलिङ्गकबहुधानुमितेरुत्पादादित्यर्थः । तथा च त-
त्साध्यकानुमितेस्तत्साध्यनिरूपितव्यभिचाराग्रहव्यभिचारित्वात्

ग्रहहेतुतां कल्पयतः सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वं मन्यमानस्य मते गौरवाभावेऽपि साध्याभाववदवृत्तित्वरूपाव्यभिचारज्ञानहेतुतावादिनवीनमतापेक्षया कारणताद्वयकल्पने गौरवदुर्वारमेवेति भावः । हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतावादिनां सिद्धान्तिनां मतेऽपि तन्मतापेक्षया लाघवमाह व्यभिचारज्ञानेति । सिद्धान्तिमते ऽव्यभिचारज्ञानसामानाधिकरण्यज्ञानयोः न कारणताद्वयम् अपि तु स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपाव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वं साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतावच्छेदकफोटिप्रविष्टसाध्यतावच्छेदकविषयतायां निवेद्यते तथा च कारणतायापेक्षालाघवमक्षुण्णमेवेति भावः । इदमत्रावधेयम् पक्षभेदेन साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानहेतुतानामानन्त्यात्तत्राव्यभिचारविषयतानिवेशे ऽनन्तस्थले ऽवच्छेदकगौरव निरुक्तसाध्यतावच्छेदकविषयतायां निरुक्ताव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वं निरुक्ताव्यभिचारविषयतायां वा साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वं निवेद्यते इत्यत्र विनिगमनाधिरूपेणानन्तपक्षभेदेनानन्तकारणताधिक्यं चेति पक्षविशेषमनन्तर्भाव्य सामान्यतस्तल्लिङ्गकतःसाध्यकानुमितौ तल्लिङ्गधर्मिकतरसाध्यनिरूपितव्यभिचारज्ञानाभावत्वेनैककारणताकल्पनमेव सम्यक् । अत्र केचित् व्यभिचारग्रहस्य शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या वा प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवति परपुरप्रवेशस्थले तच्छरीरे अभिभाव्यस्य व्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽपि अभिभावकभूतादेरनुमित्युदयात् कायव्यूहस्थले एकशरीरावच्छिन्ने आत्मनि व्यभिचारग्रहसत्त्वेऽपि शरीरान्तरावच्छिन्ने तत्रानुमित्युदयादिति शरीरविशेषावच्छिन्नत्वं निवेद्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या व्यभिचारग्रहस्य प्रतिबन्धकता वाच्या तथा च चैत्रमैत्रादिशरीरभेदेन तदभावस्यानन्तहेतुतापेक्षया सामानाधिकरण्यसमानावच्छेदकत्वोभयप्रत्यासत्त्या अवश्यकल्प्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतायामव्यभिचारविषयकत्वनिवेश एव लघीयान्न न च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्यव्यभिचाराग्रहस्य सामानाधिकरण्यसमानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्तिभ्यां कारणताकल्पनेनैव सामञ्जस्याच्चेदुतामवेऽपि शरीरभेदनिवे-

शनं नास्तीति वाच्यं तथा सति तच्छरीरावच्छेदेन तदा-
 त्मनि व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि तदात्मनि तदभावस्यान्यावच्छेदेनान्या-
 त्मनि तदभावस्य तच्छरीरावच्छेदेन कृत्तेस्तच्छरीरावच्छेदेन तदा-
 त्मन्यनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् उभयप्रत्यासत्त्यवाच्छिन्नैकहेतुतास्थले
 एककारणव्यक्तेरुभयाधिकरणप्रत्यासत्तेरुभयाधिकरणप्रत्यासन्नका-
 र्योत्पत्तिप्रयोजकतया ऽव्यभिचारविषयकसामानाधिकरण्यज्ञानं तत्र
 कायव्यूहस्थले तदात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेनैतच्छरीरावच्छेदे-
 न परपुरप्रवेशकर्तव्यत्मान्तरे तत्रैतच्छरीरावच्छेदेनैतदात्मनि
 अनुमित्यापत्त्यनवकाशः आत्मभेदेन ज्ञानव्यक्तिभेदादिति ज्ञान-
 हेतुतायां शरीरभेदनिवेशमन्तरेणैवोपपत्तिरधिकरणभेदेऽप्यभाव-
 व्यक्तिभेदाभावेन व्यभिचारज्ञानाभावे हेतुतामते शरीरभेदनिवे-
 शनं विना अतिप्रसङ्गधारणोपपत्तेरयोगात् न च यद्देशाव-
 च्छेदेन यदा यदधिकरणे कार्यं तदवच्छेदेन तदव्यवहितपूर्वक्ष-
 ने तदधिकरणे कारणमित्येतादृशावच्छेदकीभूतदेशघटितव्याप-
 ताघटितं कारणत्वं व्यभिचाराग्रहे स्वीक्रियते तादृशकारणताप्रत्य-
 स्य तद्देशावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वं तद्देशावच्छिन्नतदधिकर-
 णनिष्ठकार्योत्पादे तन्नमिति तच्छरीरावच्छेदेन तदात्मनि व्यभि-
 चारग्रहवशायां तदवच्छेदेन तदात्मनि तदग्रहस्य दुर्लभतया
 नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि यत्र महाररीरनाशस्य स-
 ण्डशरीरस्य चोत्पादवशायां व्यभिचारग्रहस्तत्र सण्डशरीरोत्पाद-
 द्वितीयक्षणे तदवच्छेदेनानुमित्यापत्तेर्व्यभिचाराग्रहे हेतुतावादिनां
 दुर्वारत्वात् तच्छरीरस्य व्यभिचारग्रहपूर्वकाले ऽसत्येन व्यभि-
 चारग्रहानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन तदग्रहस्यात्मनि सत्त्वात्
 न च तदा व्यभिचारग्रह एव न सम्भवति शरीररूपकारणवि-
 हादित्याशङ्क्यतः शरीरावयवसाधारणचेष्टावत्यस्यैव ज्ञानजन-
 नोपपिक्ततया शरीरासत्त्वेऽपि तदवयवावच्छेदेनैव ज्ञानोत्पत्तिस-
 म्भवादित्याहुः । व्यभिचाराग्रहस्यानुमितिहेतुतामते अनुमितिसा-
 मान्या अधिककारणताघटिततया मिथविषयरूपप्रत्यक्षादौ तत्प्रतिव-
 न्धकतायां गौरवमित्यन्ये । अव्यभिचारग्रहे हेतुतामते तत्र संशया-
 न्यत्यप्रवेशप्रयुक्तगीर्वाणमाशङ्कते अन्यभिचारीनध्यवत्वेनेति । व्य-
 भिचाराप्रकारकान्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वेनेत्यर्थः । गौरवमिति

व्यभिचारप्रहहेतुतामते व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन तत्साधारणव्यभिचारग्रहत्वावच्छिन्नाभावहेतुनया व्यभिचारग्रहे संशयभेदानिवेशेन लाघवादिति भावः । व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतामते व्यभिचारज्ञाने निश्चयत्वानिवेशेऽपि उच्येजकीभूतभ्रमत्वज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया गौरवमिति समाधत्ते व्यभिचारज्ञानस्येति भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवेत्येवकारेण तत्संशयदशायामनुमित्यविरोधित्वव्यवच्छेदः अप्रामाण्यशङ्कया निश्चितस्यापि विषयस्य संशयोत्पत्तेः तच्छङ्काकलङ्कितस्य निश्चयकार्यकारित्वमात्रं नास्तीति तथाविधस्य व्यभिचारग्रहस्य तत्संशयान्तरषदनुमितिप्रतिबन्धकताधौव्यादिति भावः । भ्रमत्वेनानिश्चोपमानस्य भ्रमत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्य विरोधित्वं वाच्यं भवता वाच्यं भ्रमत्वशङ्कायामपीति तच्छङ्कास्कन्दितज्ञानस्य विरोध्यप्रकारकज्ञानस्यापि निश्चयकार्यसमर्थत्वादिति भावः । अपिकारास्तनिश्चयदशासमुच्यः भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्येति भ्रमत्वज्ञानत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्येत्यर्थः एवकारेण तन्निश्चयत्वावच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यस्य कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथैवेति व्यभिचारग्रहहेतुतावादिन एवेत्यर्थः । गौरवादिति व्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नाव्यभिचारप्रकारकत्वज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचारप्रकारकाव्यभिचारज्ञानत्वापेक्षया अव्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रकारत्वाभावाप्रकारकाव्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकस्य गुरुशरीरत्वादिति भावः । न च भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्यविषयकभ्रमत्वज्ञानदशायामव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिजनकतया तदवच्छेदकाभावाप्रतियोगिनि भ्रमत्वज्ञाने भ्रमत्वान्तरग्रहाभावविशिष्टत्वं निवेद्य तादृशभ्रमत्वग्रहस्य निश्चयत्वेनैवाभावो निवेद्यः भ्रमत्वशङ्कास्कन्दितस्यापि परामर्शीयभ्रमत्वग्रहस्य भ्रमत्वसंशयान्तरवदनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादित्यव्यभिचारग्रहहेतुतामते गौरवं व्यभिचारग्रहोत्तेजकीभूतभ्रमत्वनिश्चये भ्रमत्वान्तरग्रहस्य संशयसाधारणतज्ज्ञानत्वेनैवाभावनिवेशादिति वाच्यम् अप्रामाण्यग्रहेऽप्रामाण्यान्तरग्रहाभावनिवेशे तत्राप्यप्रामाण्यान्तरग्रहाभावस्य नि-

वेदनीयतया तत्र भवतां निश्चयत्वनिवेशेन लाघवविहातु न
चापच्छेदककोटिप्रविष्टाप्रामाण्यग्रहधाराया एकैक परित्यज्य नि
श्चयत्वनिवेशनमुभयमते समानम् । अव्यभिचारग्रहहेतुनामते पुन
रव्यभिचारग्रहे निश्चयत्वनिवेशनमधिकमिति वाच्यम् अथभि
चारविशिष्टयैशिष्ट्यज्ञानत्वेनैव हेतुनाया वक्तव्यतया तत्संशये च
तद्विशिष्टयैशिष्ट्यज्ञानादित्वानुपगमेनैवाव्यभिचारसंशयादनुमिति
वारणसम्भवे तद्वदो निश्चयत्वस्यानिवेशात् अव्यभिचारवि
षयकप्रामाण्यग्रहे ऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपगमेनाप्रामाण्य
ग्रहे ऽप्रामाण्यान्तरग्रहमावस्य न विशेषणत्वमन्यथा विरो
पणानवस्थाप्रसङ्गादित्यपि वदन्ति । गौरवान्तरेण व्यभिचार
ग्रहप्रतिरन्धकतामत दूषयतामन्येषां मतमाह नानावि
धेति । हेतुनिष्ठसाध्यमावबहुचित्प्रमाध्यतायच्छेदकनिष्ठहेतुस
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वतादृशप्रतियोगितानिष्ठ
साध्यतायच्छेदकावच्छिन्नसादृश्यरूपरुविधित्यर्थं यत्किञ्चिदेक
विधव्यभिचारग्रहदशायामेवानुमित्यनुपादस्यानुमधिकतया स
र्वविधव्यभिचारज्ञानस्यैव पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यक
त्वादिति भावः । नियतपूर्ववर्तिन्येन क्लृप्तानामपीति । अव्यभिचा
रज्ञानहेतुनामतेऽपि तद्धेतुभूतयाव्यभिचारज्ञानाप्रामाण्यमनुमितौ
नियतपूर्ववर्तिन्येति भावः । एतेन बहुपुनरन्यथासिद्धिकल्पनमपे
क्ष्य एकप्रमावच्छिन्ने नियतपूर्ववर्तितासहिततत्कल्पने लाघवमिति
ध्यनितम् । यस्यमार्गकविधेति । केवलान्वयित्वण्डनावसरे साध्या
भाववद्वृत्तित्वरूपलघुशरीराव्यभिचारेत्यर्थं तादृशाव्यभिचारज्ञान
स्यापि सर्वविधव्यभिचारग्रहप्रतिवच्यतया तद्धेतुतयैव सकल
व्यभिचारज्ञानदशायामनुमितिवारणसम्भवात् अव्यभिचारान्त
रापेक्षया तच्छरीरलाघवस्यैव विनिगमकतया विनिगमनावि
रुद्धं नानाविधव्यभिचाराधियामेव कारणत्वमित्यस्यापि ध
क्तुमशक्यतादिति भावः । आहुत्यिन्ध्वरसोद्धारन तदूर्ध्वानु
यसमानाकारतया व्यभिचारान्तग्रहस्य साक्षादुक्तव्यभिचा
रज्ञानप्रतिरन्धकतया व्यभिचारांतर्योदशायामुक्तव्यभिचा
रज्ञानसत्त्वं अनुमितिर्नकारे गुह्यशरीराव्यभिचारान्तग्रहस्या
नुमितिविराधितया तावत्तथाशङ्कितत्वादस्माकमपि लघुशरीर

साध्यभाववद्वृत्तिरूपव्यभिचारग्रहाभाव एव हेतुरिति वक्तुं
 शक्यतया उक्तलाघवानवकाशात् व्यभिचारान्तरग्रहदशाया-
 मुक्तव्यभिचारग्रहसत्त्वे ऽनुमित्यनुत्पादो ऽनुभवसिद्ध इति
 चेत्तर्हि अव्यभिचारग्रहासत्त्व एव तदनुत्पादो ऽनुभवसिद्ध इति
 उक्तास्मदीययुक्तिरेव जागर्ति किमेतावता प्रयासेनेति । ननु के-
 चलसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे द्रव्यत्वादिना हृदादौ बहुपाद्य-
 नुमानापत्तिरेव धाधिका तद्वारणाय साध्यसामानाधिकरण्यवि-
 शिष्टहेतुमत्ताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुपेयतां किमव्यभिचारज्ञान-
 हेतुतया हृदादौ बहिःशून्ये बहिसामानाधिकरण्यविशिष्टवैशि-
 ष्ट्यासत्त्वात् व्यभिचारिण्यपि साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
 स्य साध्यवत्येष सत्त्वात् पक्षे विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहे हेतौ व्यभि-
 चारग्रहेऽप्यनुमितिरेष्टैव सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यस्याव्य-
 भिचारविशिष्टवैशिष्ट्यतुल्यत्वादित्याशङ्कां परिहरति सामा-
 नाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मस्य त्विति । पक्षे साध्यसामानाधिकर-
 ण्यविशिष्टवैशिष्ट्यं त्वित्यर्थः पक्षे साध्यग्रहं विना साध्यनिश्चयं
 विना दुर्ग्रहं दुर्निश्चयं पक्षे साध्यसन्देहदशायां साध्यसामानाधि-
 करण्यविशिष्टस्यापि सन्देह औत्सर्गिकः स साध्यनिश्चयं नैव व्या-
 वर्तकधर्मदर्शनाविधया नियतनीय इति भावः । तथा चान्योन्याश्र-
 यात्सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयस्य तन्निश्चयहेतु-
 ता न सम्भवतीत्याशयः । पर्वते बहिसन्देहदशायां निश्चितसाध्य-
 कमहानसादिवृत्तितया अगृह्यमाणायां पर्वतीयधूमव्यक्तौ बहि-
 सामानाधिकरण्यसन्देह औत्सर्गिक इति तदानीं तत्सामानाधि-
 करण्योपलक्षितधूमधत्तानिश्चयो दुर्घट इति कथमव्यभिचारितसा-
 मानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानहेतुतापक्ष एव प्रतीकार इति
 चेन्महानसीयधूमादौ प्रत्यक्षतो बहिसामानाधिकरण्ये निश्चीय-
 माने लाघवज्ञानार्थिनात् धूमत्वावच्छेदेन बहिःजन्यत्वानिश्चयरूप-
 विशेषदर्शनतत्त्वद्वयच्छेदेनैव तन्निर्णयात् धूमत्वदर्शनविषय-
 पक्षीयधूमेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यसंशयायोगात् हेतुव्यापकसा-
 ध्यसामानाधिकरण्यवृत्तित्वोपलक्षितधूमत्वस्य व्याप्तित्वपक्षे तत्प्रका-
 रकहेतुत्वस्य पक्षे साध्यसन्देहदशायामपि निश्चयस्य निष्प्रत्यु-
 हतया ऽनुपपत्त्यनवकाशाच्च । साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकालो-
 नायामनुमिती ' केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानमन्याह-

इया च साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञान हेतुरिति मते साध्यवद्व
 किञ्चिद्विभिन्नवृत्तौ नानाधिकरणकसाध्यके हेताव्याप्ति
 मूलोक्ता साध्यवदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नभेदरू
 प्ये तस्या अनवकाशात् स्वय सिद्धान्तमतापेक्षया गौ
 रवेण तद्विराजरोति केवलान्वयिवेति । साध्य इत्या
 दि अनुमि-यनुपक्षेयति । साध्यसामानाधिकरण्यमात्र
 ग्रहस्य व्यभिचारग्रहाविरोधित्वादिति भावः । तद्ग्रहापि
 साध्ये केवलान्वयित्वग्रहोऽपि हेतुर्वाच्यः अनुमितिहेतुर्वा
 च्य यद्यपि स्वमते अवृत्तिगणनादे स्याभावाभायत्वविरहादत्य
 न्ताभावे वृत्तिमत्त्वमनिर्दयत्वं तदभावसाधारण केवलान्वयित्वं
 सुखं तथापि साप्रदायिकानुमततद्घटितकेवलान्वयित्वशरीरे
 वृत्तौ साधनयन्मात्रस्य विशेषणत्यापगमनीय व्यापकतापर्यय
 सान भवति स्वमते पुनरत्यन्ताभावात् साधनवृत्तिव्यतिरे
 कप्रक्षेपेणैवेति साप्रदायिकानुमतमेव केवलान्वयित्वं दर्शय
 ति तच्च वृत्तिमदस्यन्तेति । आदिपदाशिष्टस्य तादृशाभावाप्रति
 योनिनानवच्छेदकधर्मयत्त्वस्य परिग्रह अन्योन्याभावाघटितव्या
 पकतापर्ययसानाद्य तद्घटितमपि केवलान्वयित्वमाह अन्यो
 न्यामावेति । गणनादे स्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानुरोधेन तदभा
 यत्वग्रीकारेऽपि तद्वदन्योन्याभायत्वमप्रामाणिकमित्यन्यामा
 ये वृत्तिमत्त्वमव्यावर्तकतया नोपात्त सर्वसाधारण्याय साध्ये
 व्यतिरिक्तप्रवृत्तौ नानुमितिकारणीभूतज्ञानविरयत्यनिर्वाहाय
 एवमात्रं साध्यवदन्यावृत्तिवञ्चन हेतुगान्तककल्पनालाभयात् ।
 साधनेति साधनयतोऽप्यन्ताभावविशेषणार्थमात्राया वृत्ते साध
 नवृत्तिनाया अन्योन्याभावस्य या विज्ञापनस्यमुचितं तथा च
 उच्यते इत्यादिना प्रक्यमाणसिद्धान्तमत एव प्रयत्नानम् अय
 या कार्यकारणभावद्वयकल्पनानागरयस्य प्रसङ्गादित्यर्थं शयमिति
 साध्ये केवलान्वयित्वग्रहदशाया पक्षे साध्यस्यानुमितापत्ति
 न इति तदानीं केवलान्वयित्वेन हेतुना साध्यवृत्तिवृत्तिव्या
 नुमित्येव पक्षे साध्यवृत्तानिश्चयकार्यममवात् तथा च साध्यवद्व
 व्यावृत्तिन्यमेवानुमित्यौपयिकं लघुतार्किकत्वादित्यादिकमित्यर्थः ।

इति धर्मनादाध्यायविशेषिणा निरामिदित-

पृथक्पृथक्वाया विवृति समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

(वि०) अग्नोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरण-
यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकर-
ण्यं व्याप्तिः ।

(गा०) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवतीति यथाश्रुतमू-
लाद्यत्पदार्थे साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान्बत्वं प्रतीयते
ततश्च यद्विमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणमहानसीयव-
ह्निवाद्यवच्छिन्नाभावमादाय दोषो दुर्वारः सर्वेषामेव बहुधादीनां
तादृशामाद्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतया तदन्यत्वासम्भवात्
यत्पदस्य यद्रूपावच्छिन्नपरतया यद्रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदका येये धर्माः प्रत्येकं तदवाच्छिन्नान्यत्रमित्यर्थे साध्यता-
वच्छेदकस्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदकूदेन प्र-
त्येकं सामानाधिकरण्यपर्यवसिते बहुधादिसाध्यकहेतौ वह्नित्वा-
देर्धिभिन्नबहुपादिव्यक्त्यन्तर्भावेन महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नभेदैः
प्रत्येकं सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽप्येकव्यक्तिसत्त्वादिसाध्यके सत्ता-
त्वादी हेतुमक्षिष्टाभाधप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
च्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यासत्त्वादव्याप्तिः यद्रूपावच्छिन्नं प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थे उक्तदोषो-
द्धारेऽपि यद्रूपं प्रतियोगितावच्छेदकमिश्रं प्रतियोगितावच्छेदका-
विषयप्रतीतिविषयो वा इत्यत एव सामञ्जस्ये प्रतियोगितावच्छे-
दकविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टे
निवेशनमनुचितम् एवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वस्य विधक्षया
यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वमुक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानव-
च्छिन्नमित्यर्थे शुद्धवह्नित्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

गिन्वे महानसीयत्वाविविशिष्टवद्वित्वाद्यनवच्छेद्यत्वं सुलभमेव
 यदूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताभिन्नमित्युक्तौ स-
 मवायादिना घटादौ साध्ये संयोगादिना घटादिहेतावतिव्याप्तिः
 संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां हेतुम-
 भ्रिष्टाभावप्रतियोगिताभेदसत्त्वात् इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादाव-
 प्याप्तिवारणाय हेतुमभ्रिष्टाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया व्यभिचारिभावे एव स-
 म्बन्धात्तरावच्छिन्नसाध्यतावच्छेकावच्छिन्नप्रतियोगितायां सा-
 द्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नभेदोपादानं साध्यतावच्छेदकस-
 म्बन्धावच्छिन्नत्वं भेदानुयोगिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
 तायां नियेश्यातिप्याप्तिवारणे केवलान्वयिसाध्यके तादृशप्रति-
 योगित्वाप्रसिद्धिरिति मिथरीत्या परिष्कारेऽपि गौरयमित्युपा-
 ध्यायोपविष्टनञ्ज्यत्यासपक्षमवलम्ब्य व्याचष्टे प्रतियोग्यसमाना-
 धिकरणेति ।

(दी०) प्रतियोग्यसमानाधिकरणीति । प्रतियोग्यसमा-
 नाधिकरणयदूपाविविशिष्टसमानाधिकरणात्पन्ताभावप्रतियोगिता-
 नवच्छेदको यो धर्मस्तद्वर्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सा-
 मानाधिकरण्यं तदूपाविविशिष्टस्य तद्वर्मावच्छिन्नयावद्विरूपिता
 व्याप्तिरित्यर्थः ।

(गा०) न च नञ्प्रत्ययासेन साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छे-
 दकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव विवक्षणीयं तदपेक्षया साध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेद-
 त्वनियेशपक्षे न गौरयमिति वाच्यं प्रत्येकं घटादौ घटपटोमय-
 त्वाद्यवच्छिन्नभेदयत्त शुद्धवद्विधादौ महानसीयत्वाद्यनन्तर्भावेन
 पर्याप्तविशिष्टपटुत्वाद्यमाथीवप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य
 शुधटपटान् अवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमन्तरेणैव प्रती-
 कारात् अवच्छेदकत्वस्य बाह्यमहानसीयत्वादिनिष्ठस्य सम्ब-
 न्धभेदेन भिन्नत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वायाद्यनुगतरूपेण
 व्यासङ्गवृत्तितायावद्विरूपितस्य बाह्यत्वादेरवच्छेदकावच्छिन्नत्व-
 पर्याप्तप-

नाधिकरणत्वमुपपादितवतो दौघितिकारस्यानुमतत्वात् । सार्ध-
भांमैस्तु विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटानतिरिक्तसामान्यध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य विशेषरूपेणाव्यासज्यवृत्तेरपि
सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धत्वेनानुगतेन व्यासज्यवृ-
त्तित्वमिति कण्ठरवेणोक्तम् एवं सति महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नि-
मात्र धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नि-
त्वाद्योः प्रत्येकं धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तापर्याप्त्यनधिकरणत्वेऽपि प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदक-
तायादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताक-
तायादृशवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यैव व्याप्तिघटकत्वोपगमाभाति-
व्याप्तिः उक्तस्थलीयानुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छे-
दकदर्शितधर्मद्वयनिष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्नहेतुमत्तिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वपर्याप्तिमिति विरोधेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् सा-
ध्यतावच्छेदकवृत्तिमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वोभयत्याद्यनुपस्थि-
तिकाले तदवच्छिन्ने ऽनवच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहता ऽनु-
मित्यनुत्पादो व्यापकताज्ञानकारणतावादिनामिष्ट एव तेन तेन
रूपेणानवच्छेदकत्वग्रहात्तद्रूपावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताकानुमि-
त्यनुपपत्तिश्च कैवलान्वयिग्रन्थे ग्रन्थरूतेव वक्ष्यते । यदुक्तत्वेन हे-
तुनिवेशे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिर्भिद्येत सा च नानुमित्युपया-
गिनी पक्षीयधूमादिव्यापकतायाः पूर्वं बह्वशादावगृहीतत्वादिति
षड्रूपविशिष्टेत्युक्तं तथा च धूमत्वादेरूपहेतुतावच्छेदकधर्मानेष
विशिष्य निवेद्य तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकानुमित्यापत्तिरव्या-
प्तिर्निर्वाच्या तथा च महानसादौ धूमवह्नादेव्यभिचाराग्रहाद्व-
ह्नित्वादिना तत्तद्धूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया इव पक्षीयधूमा-
दिसाधारणधूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया अपि व्यापकताया
ग्रहसम्भवात्तद्वदितव्याप्तेः पक्षधर्मे धूमे ग्रहादनुमितिनिर्याह इति
भावः । न च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिरपक्षे हेतुव्यक्तिभेदेन व्या-
प्तिभेदः पक्षधर्मकः पक्षेऽप्यनुपपत्त्येव हेतुनिवेशे चार्थ इति वाच्यं
हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेदेऽपि अनुगत रूपेण हेतुनिवेशे धूमव्यापक-
त्वप्रतियोगिकधूमनिष्ठसामानाधिकरण्यत्वादिना सामानाधिकर-
ण्यव्यक्तीनामनुगमात् सामान्यप्रत्यासत्त्या पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेरपि

प्रथममनुगतसामानाधिकरण्यत्वरूपव्याप्तित्वेन ग्रहसम्भवेनानु-
मित्युपपत्तेः तत्तद्व्याक्तित्वेन हेतुनिवेशे ऽननुगमात् सामान्यप्रत्यास-
स्यापि पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेर्व्याप्तित्वेन दुर्ग्रहतया ऽनुमित्यनुपपत्तेः। हे-
तुतावच्छेदकाध्याधिकरणत्वमुपेक्ष्य तद्विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्व-
प्रवेशप्रयोजनमग्रे वक्ष्यते। अतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण साध्य-
तावच्छेदकनिवेशे यद्वित्त्वत्वादिना यद्वित्त्वादिकमनवगाहमानात् प्राप्ति-
योगितानवच्छेदकत्वसमानाधिकरणधूमवनिर्निताद्विज्ञानाद्विज्ञानित्यनु-
मितिः स्यात् न चेष्टापत्तिसम्भवः कदाचिद्वित्त्वित्वेन कदाचिद्द्रव्यत्वादि-
ना यद्वयनुमितिरितिनियमानुपपत्तेः न चानवच्छेदकत्वेन तत्तद्वर्मा-
गाहित्यमेव स्यात्प्रहस्यानुमितां विधेयतावच्छेदकतया तत्तद्वर्मभा-
ननियामकमिति धाच्यम् अनवच्छेदकत्वेन यद्वित्त्वादिमाने द्रव्य-
त्वादिमानस्यापि प्रापशः सम्भवात् एवं तत्तत्साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारितया हेतुमानस्य हेतुसमानाधिकर-
णाभावाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण तत्तत्साध्यतावच्छेदकाध्या-
गाहित्याप्तिज्ञानाविरोधितया विशिष्य साध्यतावच्छेदकानवगा-
हित्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिश्चेति
विशिष्य साध्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिघटकतालाभावात् प्रतियो-
गितानवच्छेदकावच्छिन्नेनेत्यनुक्त्वा अतियोगितानवच्छेदको यो
धर्मस्तदवच्छिन्नेनेत्युक्तं यत्र यद्वित्त्वत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य
साध्यतावच्छेदकता तत्र तेन रूपेणैव तत्तद्वर्माणां व्याप्ति-
घटकता यत्र स्वरूपत एव यद्वित्त्वाद्यवच्छिन्नधर्माणां साध्यताव-
च्छेदकत्वं तत्रापि विशेषणावच्छिन्नतत्तद्वर्मघोटिततत्तद्वर्मवि-
तत्प्राप्तित्वरूपयद्वित्त्वत्वादिना तद्विवेशो न तु स्वरूपत एव
अनवच्छेदकत्वरूपविशेषणपुरस्कारेण माने निर्विशेषणकमाना-
त्मकस्य स्वरूपतो मानस्यासम्भवात् यद्व्याप्तिरतद्वृत्तित्यस्य यद्व्या-
दिमात्रवृत्तिधर्मान्तरसाधारण्येऽपि तन्मात्रपुरस्कारेण व्यापकता-
वच्छेदकत्वप्रहस्यापि यद्वित्त्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वमु-
पेक्षते सकल्यद्व्यादिदृष्टित्वाध्यापयतानिवेशे गौरवात् सकल्यद्व्या-
दिदृष्टित्यस्य यद्व्याप्तिरतद्वृत्तिसाधारणतया तन्मात्रपुरस्कारेण
व्यापकतावच्छेदकत्वप्रहस्य न हेतुतासम्भवः तथा नति इत्यना-
दिहेतुतापि यद्व्याप्यवच्छिन्नानुमितेप्रमहान् सकल्यद्व्यादिदृष्टि-

द्रव्यत्वादौ इन्धनादिव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात् वह्नित्वादि-
निष्ठतथैकित्वधूमजनकतावच्छेदकजातित्वादेर्वह्नित्वादिमात्रवृत्तित्वे-
ऽपि तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वप्रहाद्वह्निमानित्याद्यनुमि-
तिरनुभवविरुद्धा येन रूपेणोपस्थिते वह्नित्वादौ वह्न्यादीतरसा-
धारण्यसंशयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्व-
प्रहादेवोक्तानुमित्युत्पादानुभवात् अत एव ज्ञानत्वत्वानुभवत्वव्या-
पकगुणत्वव्याप्यजातित्वयोस्विशेषेण ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकता-
वच्छेदकत्वप्रहात् ज्ञानवानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतीति दी-
धितिकारवक्ष्यमाणदूषणं प्रत्युक्तम् अधिकमग्रे वक्ष्यामः । तत्तद्यक्ति-
सामानाधिकरण्यं न तत्तद्यक्तिगमकताप्रयोजकं पर्वतीयधूमे म-
हानसीयवह्निसामानाधिकरण्याग्रहेऽपि ततः पर्वते लाघवज्ञानादिय-
शान्महानसीयवह्न्यनुमितिरिति दर्शयति येन केनापीति यायन्निरु-
पितेत्याभ्यासः । तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयायन्निरूपिता व्या-
प्तिरिति तद्रूपावच्छिन्ननिष्ठा तद्धर्मावच्छिन्नयावद्यक्तिगमकताप्रयो-
जिका व्याप्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्य-
स्यापरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्भवेनासङ्गतेः ।

यथैकैकसाध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमद्वृत्तितावच्छे-
दिका तत्रानुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृशहे-
तुव्यापकतासम्भवः सकलसाध्यतावच्छेदकव्यक्त्यानामेव घालनी-
यायेन हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्त्यावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वादित्याशङ्कानिमिष्टापत्त्या परिहरति दण्ड्यादाविति ॥

(दी०) दण्ड्यादौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमे-

व साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः ।

(गा०) परम्परासम्बद्धमिति स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन साध्य-
सम्बद्धमित्यर्थः । एतच्च साध्यावृत्तितया दण्डत्वादेर्न व्यापकताव-
च्छेदकत्वसम्भव इत्याशङ्कानिराकरणाय साध्यतावच्छेदकं दण्डि-
संयोगत्वादिरूपनानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकता-
वच्छेदकमित्यर्थः एवकारेण दण्डादिरूपसखण्डधर्मव्यवच्छेदः तथा
च तत्र प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुरुपपादत्वेऽपि न क्षतिः

धियादिमति तन्तुकपालादौ विशेषणानवच्छिन्नघटत्वपदत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् सर्वास्थेव साध्यतावच्छेदकतादृशजा-
तिषु तथाविधभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तासां व्याप-
कतावच्छेदकत्वासम्भवेन तदनुगमकोक्तधर्मस्यैव परम्परास-
म्यन्धेन तथात्वोपगमस्यावश्यकत्वादित्याहुः । अन्ये तु तद्वृण्वा-
शास्तीत्यादौ प्रतियोगिविशेषणतया भासमानदण्डादिष्वेव प्रति-
योगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासते तद्विशेषणतत्त्वादौ तु तदवच्छे-
दकतावच्छेदकत्वमेव प्रतियोगिताव्यधिकरणस्य तदवच्छेदकत्वा-
संभवेन तदन्तर्भावेन तदवच्छेदकतापर्याप्त्यसम्भवात् न चानव-
च्छिन्नावच्छेदकत्वमेव निवेद्यमिति वाच्यं सपण्डसाध्यतावच्छेद-
ककव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः तथा च दण्डादेरनवच्छेदकत्वं दुर्घटं
महानसीयवह्निनाम्तीत्यादौ च महानसीयत्वादेः प्रतियोगिन्येव
विशेषणतया भातात्तदन्तर्भावेनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्ति-
र्भासत इति विशेषः । अथ बह्वित्याद्यंश एव सामानाधिकरण्य-
सम्यन्धेन विशेषणतया महानसीयत्वादिकमवगाहमाना महा-
नसीयत्वविशिष्टबह्वित्यवाप्तास्तीत्याकारिण्य या प्रतीतिस्तस्या उ-
क्तयुक्ता बह्वित्यादावेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविषयकत-
या बह्वित्यादेरपि अनवच्छेदकत्वं दुर्घटमेव स्यात् यदि च ब-
ह्वित्यादेः समवायेन प्रतियोगितायां सामानाधिकरण्यसम्यन्धेन
च महानसीयत्वादेस्तदवच्छेदकतायामवच्छेदकत्वे गौरवान्महान-
सीयत्वादिसहितस्य बह्वित्यादेः प्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वमु-
क्तप्रतीतिस्तु कम्बुप्रोवादिनास्तीतिप्रतीतिवदवच्छेदकत्वांशे न्नमरु-
पैवेत्युच्यते तदा यत्र सामानाधिकरण्यसम्यन्धेन महानसीय-
त्वादिविशिष्टस्य बह्वित्यादेः साध्यतावच्छेदकता तत्स्थलोपे व्य-
भिचारिणि धूमादिदेतावातिव्याप्तिरिति स्वविशिष्टसम्यन्धिनि-
ष्ठेत्यादिना निर्याप्यपारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं निवेदनीयं तत्र
तदुक्तने यादृशस्य स्वपदार्थस्य निवेदस्तादृशस्य एव च महान-
सीयत्वादिविशिष्टस्य बह्वित्यादेस्तत्र स्वपदेनोपादानासम्भवात् वि-
शिष्टयोह्यादिकमेव पारिभाषिकमवच्छेदकं तदवच्छिन्नमेदद्य
नुरपाह्न्यादापि दुर्घटस्तथा चावच्छेदकं यादृशं स्थं तादृ-
शाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेवानवच्छेदकत्वपदेन विवक्षणीयं तथा

च सति सपण्डस्य दण्डादेः स्वरूपतोऽमानात् तत्त्वादिविशे-
 पणविशिष्टस्यैवावच्छेदकलक्षणस्थस्यपदेनोपादेयतया तद्वि-
 शिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य दण्डत्वादिविशिष्टस्य सुघट-
 त्वाद्यापकनायच्छेदकत्वमन्याहृतमेवेति चेन्न पारिभाषिकस्याव-
 च्छेदकत्वस्य स्वत्वघटितत्वेनाननुपनस्याभावात्कूटशानासम्भवेन
 प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यागत्या गुरुधर्म-
 साधारण्यमङ्गीकृत्य व्याप्तिरक्षणं तदेव निवेदनीयम् एवं च सा-
 मानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य व-
 हित्वादेः हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि महानसीयत्वा-
 दिविशिष्टनिरूपितसमवायादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकताघटकस-
 म्बन्धत्वं तद्विशेष्येते शुद्धसमवायादिना वह्नित्वादेरुपतिप्रसक्तत्वात्
 शुद्धसमवायादेरन्वयवच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धत्वे महानसी-
 यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावात्तद्विशिष्ट-
 ह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च तथा च साम्यता-
 वच्छेदकताघटकशुद्धसमवायादिना अण्डवह्नित्वादेरन्वयवच्छे-
 दकत्वं न दुर्लभं न च महानसीयत्वादिसामाना-
 धिकरण्यस्य यत्रोपलक्षणता तत्र तस्यावच्छेदकको-
 टौ न प्रवेशः यत्र विशेषणत्वं तत्र तत्प्रवेश इत्यत एव
 वैलक्षण्यमिति ध्याय्यम् उपलक्षणीभयत्तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियो-
 गितावच्छेदकताकामावबुद्धावपि तत्तद्रूपस्य प्रतियोगितावच्छेद-
 कादेः प्रकारतया मानात् तत्रावच्छेदकत्वमानस्यावश्यकतया
 ऽवच्छेदकशरीराप्रवेशरूपोपलक्षणताया उपलक्षणविधयाऽवच्छेदके
 तत्रासम्भवात् यदुपलक्षितनिरूपितसमवायादेरेवच्छेदकताघटकस-
 म्बन्धत्वं तस्योपलक्षणविधया अवच्छेदकत्वं यद्विशिष्टनिरूपित-
 समवायादेरेवच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तस्य विशेषणविधया
 ऽवच्छेदकत्वमिन्त्यस्यैव विशेषत्वान् एवं च एकत्वप्रागभावाविशिष्ट-
 दादेः संयोगसम्बन्धेनाभावस्य प्रतियोगितायामप्रसिद्धतया
 विशिष्टनिरूपितसंयोगादेरेवच्छेदकत्वासम्भवेनागत्या विशेषण-
 विधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यान्यथैव वैलक्षण्यस्योपपाद-
 नायतया शुद्धसमवायादेरेव विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वसम्बन्धतया तादृशाभावस्य तादृशसम्बन्धेन प्रति-

योगिसमानाधिकरणतया दीधितिकृतां प्रतियोगितायच्छेदकवि-
शिष्टासामानाधिकरण्यपर्यन्तनिवेशन्यावृत्तिसङ्गतिः । मामूढा वि-
शिष्टनिरूपितसमवायत्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्यन्ध-
ता तथापि महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवद्वित्वादेस्त-
द्विशिष्टवद्वित्वादेश्च प्रतियोगितावच्छेदकतयोर्भेदेन वैलक्षण्यम् आद्या
तद्धर्मावच्छिन्ना विशिष्टमात्रपर्याप्ता अन्या च विशिष्टविशेषण-
भावापन्नयोर्धर्मधर्मिणोर्द्वयोः पर्याप्तैवं रौतयैवोपपादनीयं तावता-
पि अपण्डस्य शुद्धवद्वित्वादेर्हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्यमुपपद्यते धर्मान्तरोपलक्षितवद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमादिमर-
वृत्तेर्विशिष्टवद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च वि-
शेषणान्तर्भावेनैव पर्याप्तेः तत्त्वोपलक्षितदण्डायाच्छिन्नप्रतियोगि-
ताहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकता च तत्तावच्छिन्ना शु-
द्धविशेष्य एव पर्याप्ता साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसंयोग-
सम्यन्धावच्छिन्ना चेति तादृशसम्यन्धेन दण्डादेस्तादृश-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुरुपपादमिति वदन्ति । घस्तुनो
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिमापिकावच्छेदकत्वं निवे-
शनीयं तच्छरीरे यादृशं एवं निवेष्टं तादृशधर्मभेदानिवेशे वद्वित्वा-
दौ विशिष्टवद्वित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशधर्माविषयकप्रतीतियिषयत्वं
निवेशनीयमिति गौरवमतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं
स्वविशिष्टसम्यन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वरूपं तत्त-
दतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकान्तेन विषयक्षणीयं तथा च सर्वासामेष
दण्डादिव्यक्तीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया
कस्याश्चिदपि दण्डादिव्यक्तेर्न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्ति-
त्वं स्वस्य स्यातिरिक्तवृत्तित्वाविरहादिति अखण्डधर्मस्य व्यापकता-
वच्छेदकतानुसरणम् । एतच्च एकोक्त्यभिप्रायेण यथाश्रुतमूललक्षणमु-
पपादयन्तं सार्वभौमप्रभृतिमतमनुसृत्य एकोक्त्यनादरे ॥ अनुगत-
रूपेण नानाव्यक्तिविधेयतावच्छेदकानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्दूपावच्छि-
न्नमनवच्छेदकं यद्रूपं वा ऽवच्छेदकतानवच्छेदकं तद्रूपविशिष्टावच्छि-
न्नसामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्या-
दिरीत्या निर्वचनीया तथा सति दण्डसंयोगावेहेतुकापि दण्ड-
मानयमित्याकारिकानुमितिर्विशेषदर्शनामपि निर्वहति एवमेको-

क्त्वा प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटिताया ग्रन्थकारेण , स्व-
यमुपदर्शनीयाया व्याप्तिरपि दण्डत्वादिविशिष्टदण्डाद्यच्छिन्ननि-
रूपितत्वनिराहः हेतुसमानाधिकरणविशेषाभायप्रतियोगितायां द-
ण्डत्वपृथिवीत्वव्याप्यजातित्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वाभायस्याप्याहत-
त्वात् दण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगितायामेव तद्धर्मविशिष्ट-
निरूपितचिक्षणावच्छेद्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ॥

(दी०) इत्थं च इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादि-
त्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्पन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि
द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः । साधनस्य विशिष्टमत्तादेर्गुणादाववृत्तेः ।

(गा०) इत्थं चेति हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसमानाधिकर-
ण्यसाधारणरूपमुपेक्ष्य विशिष्टसामानाधिकरणवत्त्वेन सामानाधिक-
रण्यनिर्देशे चेत्तथैः नाव्याप्तिरिति न विशिष्टसत्ताभ्यरूपहेतुता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्याद्यगाहिज्ञानजन्यानुमित्यौपयिकव्याप्यनि-
र्वाह इत्यर्थः तेन विशिष्टसत्ताभ्यानुपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानजन्या-
नुमित्यौपयिकव्याप्ती तदुपलक्षितहेतुसमानाधिकरण्यमेव निर्वि-
ष्टमिति लभ्यते यतो द्रव्यत्वाद्यभावे तादृशहेतुसमानाधिक-
रण्यसत्तात्तादृशं हेतौ न द्रव्यत्वादेर्व्याप्तिरित्यन्तानां गुणा-

समवायादिविशेषणसम्बन्धः स्वविशिष्टनिरूपितसमवायादिस्तु
विशेषणतावच्छेदकसम्बन्ध इति मताभिप्रायेणेदं तथा चोक्तस्थ-
लेऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवाय एवेति हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धमात्रविवक्षया न प्रतीकार इति वाच्यं हेतुताव-
च्छेदकांशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्प-
रासम्बन्धेन भाननियमेन व्यापकताशरीरघटकामावाधिकरणेऽपि
तदीयतादृशसम्बन्धस्य निवेशितत्वात्तन्ते एव हेतुनः प-
क्षे साध्यानुमितिनिर्वाहे विशिष्टत्वेन सत्त्वादेर्द्रव्यत्वादिभ्या-
सिद्धीकारस्य निरर्थकतापातात् न च दर्शितरीत्या विशिष्टव्याप-
कताग्रहस्य विशेषणव्यापकतावगाहित्वेऽपि विशिष्टे पक्षधर्मता-
ग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेऽपि च विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य विशे-
षणे साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वानियमात् विशेषणहेतुका-
नुमितिसामान्या विशिष्टहेतुकानुमितिपूर्वभावश्यकतेति वाच्यं सा-
ध्ये विशिष्टहेतोर्व्यापकताग्रहेऽपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रह-
सत्त्वे ऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्टहेतुकस्थले विशिष्टाधिकरणत्व-
घटितहेतुसाध्यसामानाधिकरण्यविषयकस्यैव परामर्शस्यानु-
मितिहेतुता वाच्या अन्यथा विरोधस्य जनकज्ञानाधिरोधित-
या हेत्याभासत्वस्य दुर्घटत्वप्रसङ्गात् तथा च साध्यवति
विशिष्टहेत्वधिकरणत्वभावे विशेषणस्य परम्परासम्बन्धस्यापि
तत्र भाननियमेन विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य नियमतो विशेष-
णेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वात् । मैवं विशिष्टनि-
रूपितव्यापकताशरीरे विशेषणस्य धर्मिपारतन्त्येणैव वि-
शिष्टाधिकरणविशेषणतया प्रवेशः न तु स्यातन्त्येण तथा च त-
द्गृहे न विशेषणव्यापकतावगाहित्वनियमो निर्वहति विशेषणनि-
रूपितव्यापकतायास्तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वपर्याप्त-
प्रतियोगितावच्छेदकताकामावघाटितत्वात् विशिष्टवन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपप्रतियोग्युपरागेणाभावभावे च वि-
शिष्टवत्त्वान्तर्गतविशेष्यवत्त्वपरित्यागेन विशेषणवन्निष्ठाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमानास-
म्भवात् यभावप्रतियोगिप्रकारघटकस्य उपलक्षणतया भावा-
नुपगमात् न च परम्परासम्बन्धेन विशेषणनिष्ठव्याप्त्यवगाहि-

सत्ता प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटिताया ग्रन्थकारेण , स्व-
यमुपदर्शनीयाया व्याप्तेरपि दण्डत्वादिविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्नतिर-
पितत्वनिराहः हेतुसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितायां द-
ण्डत्वपृथिवीत्वव्याप्यजातित्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वाभावस्याव्याहत-
त्वात् दण्ड्यादिसामान्यामावप्रतियोगितायामेव तद्वर्गविशिष्ट-
निरूपितविलक्षणावच्छेद्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ॥

(६१०) इत्थं च इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादि-
त्वादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि
द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः । साधनस्य विशिष्टमत्तादेर्गुणादाववृत्तेः ।

(६१०) इत्थं चेति हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसमानाधिकर-
ण्यसाधारणरूपमुपेक्ष्य विशिष्टसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिक-
रण्यनिवेशे चेत्पर्यः नाव्याप्तिरिति न विशिष्टसत्तात्वरूपहेतुता-
वच्छेदकविशिष्टपैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्यानुमित्यौपयिकत्वाप्यन्ति-
र्याह इत्थं नः नेन विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानजन्या-
नुमित्यौपयिकन्यासौ तदुपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यमेव निर्वि-
ष्टमिति लभ्यते अतो द्रव्यत्वाद्यभावे तादृशहेतुसामानाधिक-
रण्यसत्तात्तादृशे हेतौ न द्रव्यत्वादेर्व्याप्तिरित्यन्तानां गुणा-
दौ विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानसम्भवेऽपि न तत्र द्र-
व्यत्वाद्यनुमित्यापत्तिः यद्यप्यष्टपदवृत्तिसंयोगाद्यादिना हेतुता-
वच्छेदपदार्थान्यतरत्वं साध्यं तथोभयपृच्छित्तत्वाविशिष्टाधिकरणाप्रति-
ष्ठा हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यवर्गमव्याप्यन्तर-
भवदप्यं स्वीकरणीयमन्यथा नन्देनुकनत्साध्यकानुमि-युच्छेदप्रस-
ङ्गात् इदं द्रव्याप्यन्तरानभ्युपगमं सादृश्यहेतुकानुमितिरप्युच्छि-
द्यत तुद्वेदसामानाधिकरण्यसहिततद्वृत्तिधर्मव्यवस्थादृश्यत्व-
विशिष्टाधिकरणाप्रतिष्ठा विशिष्टाधिकरणतावर्गमव्याप्यसम्भ-
वात् । यद्यपि विशिष्टपैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपित-
समयापस्य सम्बन्धतया नेन नम्यन्धेन व्याप्तिहेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन हेतुमत्तस्यामे विषयस्वीयनयैव निषेदनीति कथम्
न विशिष्टदर्शनाज्ञानं न च विशिष्टपैशिष्ट्यबोधे विशिष्टनिरूपि-
तसमवायत्वादिना न विशेषणसम्बन्धता अपि तु शुद्ध एव

श्रोत्रधूमादिनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य सामान्यप्रत्यासत्तिं वि-
ना पूर्वं प्रहासम्भवेन तत्स्मरणासम्भवात् पक्षायधूमे त-
दुपनयासम्भवेनायोगात् अतोऽतिप्रसङ्गेन च धूमादिव्यापकबहुधा-
दिसामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वासम्भवात् धूमत्वादिरूपहे-
तुतावच्छेदकस्य द्विधा व्याप्तिशरीरे प्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्श-
यन् व्याप्तेर्भेदमभेदं च दर्शयति वस्तुनास्त्वित्यादिना । प्रथ-
मपक्षप्रदर्शनं तत्पक्षे धूमत्वत्वाद्यप्रवेशेन लाघवेन सामान्यप्रत्या-
सत्तिपक्षे तज्ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति सूचनाय । रासभादि-
साधारण्यादिति तत्साधारण्ये च भ्रमं विनापि रासभादिलि-
ङ्गकबहुधाद्यनुमानापत्तिरिति भावः । अथ व्यापकताप्रतिपक्षहेतुता-
वच्छेदकधर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्यैवा-
नुमितिहेतुत्वोपगमाश्रयमतिप्रसङ्गः धूमत्वादिप्रकारेण भासमा-
ने रासभादौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य धूमत्वाद्यंशे भ्र-
मत्वनियमात् वक्ष्यमाणधूमत्गादिमात्रिष्ठबहुधादिसामानाधिकर-
ण्यस्य व्याप्तित्वेऽपि तद्धर्मितावच्छेदकतापन्नहेतुतावच्छेदकवि-
शिष्टवत्ताज्ञानस्य हेतुताया अवश्योपेयत्वात् अन्यथा विशिष्ट-
सत्तादिव्यापकद्रव्यत्वादिनिरूपितविशिष्टसत्तादिनिष्ठसामानाधिक-
रण्योपलक्षितवत्ताज्ञानाद्गुणरूपपक्षेऽभ्रान्तस्य द्रव्यत्वाद्यनुमाना-
पत्तेः साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वस्य पक्षे साध्यनिश्चयं विना
दुर्निश्चेयतया तदुपलक्षितवत्तानिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुताया उप-
गन्तव्यत्वात् केवलसामानाधिकरण्यप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञान
स्यानुमितिहेतुत्वे धूमामावधान् पक्ष इत्यसिद्धिग्रहदशायामपि
साध्ये धूमादिव्यापकताज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेश्च असमानप्रकार-
कतया धूमामावधान् पक्ष इत्यादिवुद्धेर्धूमवृत्तिसामानाधिकर-
ण्यवद्धान् पक्ष इत्यादिज्ञानाविरोधित्वादिति चेत् । सत्यं धूमत्वा-
दिमति सामानाधिकरण्यमित्यस्य धूमत्वादिविशिष्टविशेषणता-
पक्षं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । न तु धूमादिवृत्तित्वविशेषितसा-
मानाधिकरण्यमिति तथा च एकधर्मिविशेषणतापक्षधूमत्वादिरूप-
हेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्योभयं व्याप्तिरिति पर्यवसितं
कारणं च धूमव्यापकबहिसामानाधिकरणधूमवान् पर्येत इत्या-
दिरेव परामर्शः तावतोकोभयस्य हेतुविशेषणतयाऽनुमितिजन

परामर्शनिष्ठकारणताया उभयवादिसिद्धत्वाद्द्विशिष्टहेतुकपराम-
र्शान्तरकारणत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन विशिष्टस्य व्याप्ति-
ग्रहस्थले ऽधिकरणे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वमानमुपगम्यविशेष-
णेऽपि व्याप्तिमानं कल्पनीयमिति धाच्यं शब्दाधीनविशिष्टवत्त्व-
गमंव्याप्तिग्रहे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वगमंव्याप्तिमानानियमा-
त् तादृशव्याप्तिबोधकशब्दस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वमा-
सकत्वात् । अथ तदुत्तरं विशेषणे मानसव्याप्तिग्रह एवानुमित्य-
र्थं कल्प्यते तत्कारणतायाः कल्पतत्त्वादिति चेन्न । एवं सति दण्डा-
द्युपलक्षितधर्मिहेतुकानुमितेर्विलयप्रसङ्गात् तद्वेतुकव्याप्तिग्रह-
स्थले परम्परासम्बन्धेनोपस्थितदण्डादौ व्याप्तिग्रहस्य कल्पन-
सम्भवार्थं स्वान्तर्गतेन सकलपरम्परासम्बन्धघटितसकलविशेष-
णावस्थग्रहस्याप्रामाणिकतया विशेषणहेतुकपरामर्शस्य कारण-
तायाः कल्पतत्त्वानियमाच्च ।

ननु बहिसंयोगिसंयोगात्मात्मकसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्या-
प्तिर्वै एकैव हि सा व्याप्तिरिति मूलग्रन्थविरोधः महानसर्व-
तादेनिष्ठधूमादिगतबहिसंयोगिसंयोगादेरेक्यासम्भवादित्यत आह
सामानाधिकरण्यव्यक्तीनामिति ।

(दी०) सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकता-
वच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याज्ज्ञातैरेक्यम् । वस्तु-
वस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवाहिसामानाधिकरण्यस्य रास-
मादिसाधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्व-
ति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः ।

(गा०) भेदेऽपीति । अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादिः ।
निरूपकतावच्छेदकं बहिव्यादिरूपसाध्यतावच्छेदकं अधिकरणता-
वच्छेदकं धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकं तदैक्यात् साध्यहेतु-
भेदे ऽप्यभेदात् तदभेद तात्पर्येण ऐक्यं भातः एकत्वस्य-
यद्वाः । ननु लक्षणया तदावधारसमर्थनमसकृतं सामान्यप्रत्यास-
त्यमायपक्षे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहार्थं व्याप्यैक्यकथनात् तद्विर्या-
दस्य च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिर्वै धूमत्वादेरेक्येऽपि प-

(दी०) अयं कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहायास-
मानाधिकरणान्तम् । यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्ति-
वारणाय तत् संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेर्दृक्षत्वावच्छेदेन
तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् । तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य
सत्त्वात् परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृत्ते न संयोग इति
नाध्यक्षमिति तन्न । द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात् ।

(गा०) अथैतद्वृक्षत्वादेरव्याप्यवृत्तिकापिसंयोगादिव्याप्यतोपग-
मे कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमूलादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छे-
देनापि एतद्वृक्षत्वादेः कपिसंयोगादेः सिद्धिप्रसङ्गः न खेष्टापत्तिः
सहिष्णुकपरामर्शस्य भ्रमानुमित्यजनकत्वनियमात् न च तदव-
च्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन साध्यानुमितिहेतुत्वादेः
तद्वृक्षत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिहेतोश्च किञ्चिदवच्छेदेनावृत्तेर्नातिप्रसङ्ग
इति धार्यं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाद्यगाहिन्यामनुमि-
तावपि तादृशहेतुमत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपेयमे तदापि तुल्य-
शुक्त्या एतद्वृक्षत्वादेरिव मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगादिविशेषस्यापि
कपिसंयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुना मूलाद्यवच्छेदेन कपिसं-
योगाद्यनुमितेर्निष्प्रत्युहत्वादिति चेत् अत्रोपाध्यायाः । साध्यस्य
पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना व्याप्यस्य पक्षधर्मधम-
नुपपन्नमिति पक्षधर्मतायलात्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव
साध्यं सिध्यति ॥ तु तदवच्छेदेनापि प्रमाणाभावादिति तादृ-
शानुमितेर्प्रामाणिकतया तत्र परामर्शहेतुताकल्पनमेव नास्तीति
न तथापत्तिरिति समादधिरे । मिथादयस्तु बाधानयतारे मू-
लाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादिसिद्धिरिष्टेवेति धदन्ति एतत्तत्त्वं
ग्रन्थकृद्देव्यामासे धर्यति । प्रार्थानसिद्धव्यावृत्तिस्थलं दूषयितु-
मुपन्यस्यति यत्तिवति । तत् असमानाधिकरणान्तम् । ननु द्रव्ये
संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्व एवावच्छेदकगमोक्तलक्षणाप्याप्तिः
प्रसज्यते तदेष न विरोधात् वृक्षादौ च संयोगानवच्छेदकी-
भूतमागप्रसिद्धा तत्सामान्याभावावच्छेदक एव दुर्लभः शा-
खामूलादीनां सर्वेषां तत्तत्संयोगावच्छेदकत्वादित्यत आह सं-

कालाविवक्षित्यवरूपस्यासित्वनिर्वाहः द्वितीयपक्षे च धूमध्यापक-
 ग्रहितमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् परंत इति ज्ञानं हेतु-
 न ॥ स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं तादृशधूमत्ववत्त्वान् पक्ष इत्या-
 कारक तादृशज्ञानस्य धूममावधान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वत्वा-
 यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिवध्यत्वात् एतन्मते च हेतुतावच्छेदक-
 इत्यसाधारणधर्मावच्छिद्ये साध्यसमानाधिकरणावृत्तिवर्मेव
 विरोध न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिद्ये साध्यासमानाधिकरण-
 मुपदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदक धर्मितावच्छेदकीकृत्य सा-
 मानाधिकरण्यानवगाहितया तयाविधिविरोधज्ञानाप्रतिवध्याया-
 त् यदि विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वामा-
 साद्यमुपपादयितुं शक्यते तदा समानाधिकरणवृत्तिर्मात्रं नि-
 र्द्धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणवृत्तिर्धूमवान् परंत इत्येता-
 दृशमपि ज्ञानं हेतुरूपेयने अन्यथा धूमत्वत्वादिविपर्ययतायाः का-
 रणतावच्छेदककुक्षौ प्रवेशे गौरवात् सामानाधिकर-
 ण्यप्रकारकत्वापेक्षया सामानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुणत्वं
 पि सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वे विशिष्टपरामर्शनिवादानुरोधेन ते-
 न रूपेण हेतुताया अगत्योपगमात् । आद्या हेतुतावच्छेदक-
 धर्मसहितसाध्यसमानाधिकरण्यरूपा । भिद्येति प्रतिधूमादिकमि-
 त्यादिः । त्रितीया साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा
 अभिप्रा सर्वधूमादिसाधारणी अनुगतरूपावच्छिन्ना । नानाव्य-
 क्तिवृत्तादिविशिष्टहेतुकक्षेत्रेऽपि परस्परसम्बद्धवृत्त्याद्यखण्ड-
 धर्म एव हेतुतावच्छेदकतया उपगम्यन्त्य इति भावः । यद्यपि
 साध्यसमानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवक्ष्यमाणव्याप्यभिप्रायेणापि
 एकैव हि सा व्याप्तिरित्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते तथापि स्वयं त-
 त्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशस्य सङ्गटनोपपत्त्या स्व-
 विशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणकत्वरूपपारिभा-
 यिकावच्छेदकत्वस्यैव च विवक्षणीयतया एतदपेक्षया तादृशी
 व्याप्तिर्गुदशीरति कथं चिद्विद्वद्वागमरेक्योपपत्तिसम्भवेन तज्ज्ञा-
 नमनुमितिहेतुरित्येतादृशव्यापेक्षयमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतप्रवृत्त्यर्थं प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजनमा-
 द्द भयं क्वपिसंयोगीति ।

रीतयिष्यकस्याप्युपनयवशेन सम्भवाद्भिनिगमनाविरहेण एक-
तरस्य प्रामाण्यासिद्धेः शब्दस्यासोक्तत्वासिद्ध्या तदव्यवस्थाप-
कत्वात् अनुमानस्य च लिङ्गाभावेनासम्भवादिति भावः ।

ननु वृक्षादौ यावत्संयोगविशेषामाधानामुभयसिद्धतया तत-
एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्प्रत्युद्दे-
तिशङ्का निरस्यति न चेत्यादिना ।

(दी०) न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामा-
न्याभाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम् । यत्तदर्थ-
योरननुगमात् एकावच्छेदेन तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपा-
धित्वाच्च । एतेनायं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशे-
षाभाववत्त्वादिति परास्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वाभि-
गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्ष-
त्वादेरभाववच्छेदकत्वम् । गुणाद्यनवच्छेदकममेयत्वादेस्तद-
भाववच्छेदकत्वमसङ्गात् । यथा च घटपूर्ववर्तित्वस्य प्रतिदण्डं
वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं
वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं
द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) यः संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामा-
न्याभाववानिति व्याप्तेरेवाग्रे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादिदोषेण
निराकरणीयतया प्रथमतः सामान्यमुखीव्याप्तिमनुमानोपष्टम्भक-
तया दर्शयति योयद्दीयेति । यत्तर्माश्रयस्य यावद्विशेषाभाववान्
यः स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः संयोगत्वाश्रयस्य विशेष-
धर्मावच्छिन्नाभावकूटं वृक्षादौ वर्तत इति तत्रोक्त्यात्ते संयो-
गत्वावच्छिन्नाभावसिद्धिः प्रतियोगिनोर्यत्तत्त्वेन निवेशे संयो-
गवृत्तिकपिसंयोगत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावमादाय सि-
द्धसाधनं स्यादिति धर्मस्य यत्त्वतत्त्वेनोपादानं संयोगादिसम्य-
न्ध्यावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनपारणाय
समपायसम्यन्ध्यावच्छिन्नाभाव एव साधनीयः अन्यसम्यन्धा-

योगस्येति । वृक्षत्वावच्छेदेनेति वृक्षत्वादेः प्रत्येकं सकलसंयो-
गातिप्रसक्तत्वात्तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात् आकाशादि-
संयोगस्यापि यावद्वृत्तेरेकस्याभावाद्वृक्षत्वे तत्संयोगानतिप्रस-
ङ्गासम्भवादिति भावः । ननु वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादौ संयोगसामा-
न्याभावसत्त्वे वृक्षे संयोगो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्तिरित्यत आह
तत्र चेति । अतीन्द्रियस्येति अतीन्द्रियप्रतियोगिकतया संयोग-
सामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वमिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकयो-
ग्यत्वस्य तन्मध्ये इत्याह परित इति । यद्वा ननु संयोगसामा-
न्याभावस्य वृक्षे सत्त्वे महत्त्वोद्भूतरूपवन्मात्रसमवेतसंयोगसामा-
न्याभावोऽप्यावश्यकः तच्चापकचर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्धर्मावच्छि-
न्नाभावानिवारणादिति योग्यमात्रप्रतियोगिकोऽयमभावः कथं
वृक्षे साक्षात्क्रियते इत्यत आह परित इति । प्रतियोग्युपल-
ब्धेर्विमिन्नावच्छेदेनाभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रति-
बन्धकत्वं न सम्भवतीति तस्य दोषत्वरूपनं दोषविधया
प्रतियन्धकत्वलाभाय । अथ यत्र संयोगाविषयकमेवोपनीतमाना-
घातमकं वृक्षादिरूपाधिकरणज्ञानं तदग्रिमस्तणे वृक्षादौ तादृ-
शसंयोगसामान्याभावग्रहप्रसङ्गः तादृशदोषस्य प्रागस्त्यात् एव
वृक्षे न संयोग इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षस्यालीकतया तत्र तादृ-
शप्रतियन्धकत्वकल्पनमेवाशक्यमिति चेन्न वृक्षादौ संयोगसा-
मान्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तत्प्रसिद्ध्या
ऽधिकरणीयविषयतासम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकत्वाप्रच्छिन्न
प्रति स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन प्रतियन्धकत्वक-
ल्पनात्सर्वत्र द्रव्ये तत ईदृशरीत्यप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा तादृशसम्ब-
न्धेन सत्त्वेनातिप्रसङ्गाविरहात् । इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरण-
विषयकसंयोगाभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन तादृश-
प्रत्यक्षसामान्या एवाकल्पनेनापादकभावाद्वेतिप्रसङ्गवारणस-
म्भवेन तादृशप्रतिबन्धकत्वाकल्पनस्यायुक्तत्वात् कथाञ्जरापत्ति-
सम्भवेऽपि लाघवात्तादृशसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव तादृशसम्ब-
न्धेन संयोगाभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतियन्धकत्वोचित्यात् ।
मानाभावादेति लौकिकप्रत्यक्षस्य योग्यानुपलब्धिधित्वासा-
म्भवादुपनीतमानस्य संयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्याकारकविष-

अथा तादृशाभाववत्त्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । न च भेदप्रति-
योगितावच्छेदकवाच्यत्वघटाद्यन्यतरत्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगा-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्र-
योगिताकामावत्त्वासम्भवाद्ध्यमिचारः वाच्यत्वादेः संयोगादि-
नावृत्तित्वात् तेन सम्बन्धेन घटादेरेव तादृशाभाववि-
रोधितया घटाद्यादेरेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन
गुरोरेत्यतएवस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति घाच्यं
वाच्यत्वादिसाधारणान्यतरनिष्ठप्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वा-
दिनानवच्छेदादगत्या गुरुणान्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदात् । य-
स्तुतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावत्स्य साध्यहेतुय-
दकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव सामा-
न्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्तसामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वेष्वपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानव-
च्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न व्यभि-
चारः अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वघटकमित्य-
त्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगमं निषेध-
स्य गौरवेणासंभवेऽपि न जातित्यादिसामान्यव्याप्तिभङ्गः । य-
स्तुतस्तु यद्धर्मं प्रतियोगितावच्छेदकत्वाविशेषणमनुपादेयमेव क-
स्युप्रादादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेद-
प्रतियोगित्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया
तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेर्यद्धर्म इत्यनेन कस्युप्रादा-
दिमत्त्वरूपगुरुधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वपक्षे ऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादि-
विशेषणप्रवेशाद्यतिक्रिञ्जात्पादिव्यक्तव्यमावयति जात्यादिसा-
मान्याभावासत्त्वेऽपि न सामान्यव्याप्तिभङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थं
घटितसाध्यहेतूनामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्या-
भावतदर्थविशेषाभावकूटपोर्व्याप्तौ यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमे-
व तथापि एतद्दोषस्य स्वयमग्रे घाच्यतया यथाकथंचिच्छ्रद्धा-
संगतिः । अथ पृष्ठादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुपयथाघसिद्धं तत्र
पिभुसंयोगाभावावच्छेदकस्यावयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा
दुर्वचत्वात् पञ्चसंयोगाभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशे-

यच्छिन्नविशेषाभाधकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य
 व्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभाधकूटस्यापि त-
 त्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन स-
 म्भाव्येतेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानामपि यत्त्वतत्वेन
 व्याप्तावन्तर्भावः अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कयावद्विशेषाभावेन हेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्या-
 भावसिद्धिः यद्धर्माभयविशेषाभावश्च उभयावृत्तियद्धर्मसमाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः उभयावृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृ-
 त्तिव्यवसायानाधिकरणोभयसम्यग्भेदेन भेदवदन्यत्वम् । अतः सं-
 योगत्याघपेक्षया वृक्षवृत्तिसंयोगत्यादेः विशेषधर्मत्वेऽपि संयो-
 गसामान्याभावं वृक्षादायनभ्युपगच्छतां ऽप्ययविशेषरूपावच्छेदक
 तुर्मिक्षेण वृक्षवृत्तिसंयोगत्यावच्छिन्नाभावस्य वृक्षादायनभ्युपग-
 मेऽपि च न सन्दिग्धासिद्धिः वृक्षवृत्तिसंयोगत्यादीना-
 मुभयवृत्तित्वेन तद्वच्छिन्नाभावव्यावृत्तेः न च हेताद्युभया-
 वृत्तिव्यवसायस्यासिद्धिवारकत्वेपि व्यभिचारवारकतया धै-
 र्य्यं यावत्प्रविशेषस्य धीविशेषविषयस्वरूपस्य परिचायकमेव
 तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तु हेतुप्रविष्टमिति तु
 न सत् तथा सति यत्तत्पदार्थस्य हेतुसाध्यशरीराप्रवेशेन
 सामान्यव्याप्तिवानुपपत्तेरिति वाच्यं यावत्पदस्य व्यापकत्वार्थ-
 कतया तद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाववतिरु-
 पिताया आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया
 विशेषधर्मव्यापकत्वाघटकभावान्तरस्यैव च सामान्यधर्मव्यापक-
 ताघटकतया धैर्य्यान्वकाशात् न च तादृशमाधत्वव्याप-
 कत्वं तादृशमाधत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितायामाधेयतासम्यग्भेदा-
 वच्छेदकमधिकरणमप्रसिद्धमिति तद्वन्वच्छेदकत्वरूपहेत्वप्रसि-
 द्धिरिति वाच्यम् । आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन
 प्रतियोगिताया अभावस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थाने नि-
 वेशनीयत्वात् उक्तस्थले व्यधिकरणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वप्रसिद्धिसौलभ्यात् यद्धर्मसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वेन धर्मो विशेषणीयः तेन कम्बुग्रीवादिमत्स्यादिव्याप्यध-
 र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावयतस्तद्धर्मावच्छिन्नाभावाप्रसि-

आ तादृशाभाववत्त्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । न च भेदप्रति-
योगितावच्छेदकवाच्यत्वघटाद्यन्यतरत्वन्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगा-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववत्तस्तद्धर्मावच्छिन्नप्र-
योगिताकाभाववत्त्वासम्भवादव्यभिचारः वाच्यत्वादेः संयोगादि-
नावृत्तित्वात् तेन सम्बन्धेन घटादेरेव तादृशाभाववि-
रोधितया घटत्वादेरेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन
गुरोरन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं
वाच्यत्वादिसाधारणान्यतरनिष्ठप्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वा-
दिनानवच्छेदादगत्या गुरुणान्यतरत्वादेनैव तदवच्छेदात् । घ-
स्तुतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यहेतुय-
दकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव सामा-
न्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्तसामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वेषु संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानव-
च्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न व्यभि-
चारः अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वघटकनिरव-
त्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगर्मे निवेश-
स्य गौरवेणासंभवेऽपि न जातित्वादिसामान्यव्याप्तिमङ्गः । घ-
स्तुतस्तु यद्धर्मं प्रतियोगितावच्छेदकत्वाविशेषणमनुपादेयमेव क-
म्युप्राधादिमत्समानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभापनिष्ठभेद-
प्रतियोगित्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया
तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेर्यद्धर्म इत्यनेन कम्युप्राधा-
दिमत्त्वरूपगुरुधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वपक्षे ऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादि-
विशेषणप्रवेशाघटिकञ्जिज्ञायादिव्यक्त्यभावावति जात्यादिसा-
मान्याभावासरूपेऽपि न सामान्यव्याप्तिमङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थ-
घटितसाध्यहेतूनामनुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्या-
भावतर्दीपविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तौ यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमे-
व तथापि एतद्दोषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथंचिच्छब्दा-
संगतिः । अथ वृक्षादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुभयथायसिद्धं तत्र
यिमुभययोगाभावावच्छेदकस्यावयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा
दुर्बलत्वात् ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशे-

पावच्छेदेनापि तत्र तदभावासंभवात् तयोस्तदविरोधितामते
 द्रव्ये सयोगसामान्यामात्रस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरो
 धात् न च मूलाप्राद्यवच्छिन्नविभुसयोगव्यक्तीनां भेदादप्रमू
 लाद्यवच्छेदेनामात्रं सुलभ इति वाच्यं तासां भेदस्याप्रामाणिक
 त्वात् न च नानाप्रत्ययवच्छिन्नसयोगव्यक्तीनामभेदे तत्त
 त्सयोगव्यक्तौ तत्तदवयवव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन कारण-
 ताया व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन सयोगभेद आवश्यकः
 आवश्यकश्चावच्छेदकव्यक्तीनां विशिष्य स्वावच्छिन्नसयोगव्यक्ति-
 पु हेतुनाभ्युपगमः अन्यथा मूलादिमात्रावच्छिन्नमूर्तान्तरस
 यागानामप्राद्यवच्छेदेनैतद्वृक्षादिवृत्तिविभुसयोगानां च वृक्षान्त-
 रावयवावच्छेदेनानुत्पत्तिप्रयोजनस्य दुर्लभत्वापातादिति वाच्यं
 व्याप्यवृत्तेरवच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसयोगस्य व्या-
 प्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसयोगस्य
 व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नविविहेन तत्र मूलादीनां हेतु
 तापिरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तदवच्छेदस्वरूपतत्त-
 त्प्रिष्टावच्छेदकतान्यक्तीनामभेदेषु व्यभिचारानुपकाशात् अन्य-
 था मूलाद्यवच्छिन्नसयोगस्य दिग्विदर्शपरिण्यवच्छिन्नतया तत्रा-
 वच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्सयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलवेस्तत्र
 व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् न च मूलाद्यवच्छिन्नसयोगानामप्राव
 च्छिन्नसयोगादपि भेदः स्वीकर्तुं शक्यत मूल प्राच्या शरी
 रवृक्षसयाग इत्यादिप्रतीत्या एकसयोगव्यक्तादेर मूलप्राच्या
 द्यवच्छिन्नत्ववगाहनात् न चाप्रमूलयोः शरीरसयोग इत्यस्या
 इय तादृशप्रतीतेरपि सयोगद्वयावगाहितमस्मदनुमतमिति
 वाच्यं यत्र मूलप्रतीचीमात्रावच्छिन्न एकशरीरेण सयोगः अप्र-
 माचीमात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसयोगस्तत्र मूल प्राच्या शरी
 रसयोग इति प्रत्ययापत्तेः शरीरतरुसयोगव्यक्तीनामपेक्षासामे-
 य शरीरानुपगमेन वृक्षाप्रत्ययेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि
 दर्शितसम्बन्धसङ्कोचमन्तरेण दुर्वारत्वाच्च न हि तत्र शरी
 रावयवावच्छिन्नशरीरतरुसयोगमूलावच्छिन्नतदुभयसयोगयोर्भेदस
 म्भव तथा सति भूगवच्छिन्नवृक्षसयोगस्य शरीरे चर-
 णावच्छिन्नशरीरसयोगस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तदभावासं-

त्वप्रसङ्गात् तत्तद्वच्छेदकावच्छिन्नानासंयोगसाधारणं तत्त-
द्वच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तद्वच्छेदकजन्यतावच्छेदकं न तु
संयोगनिष्ठतत्त्वकित्वम् अनन्तकार्यकारणमावप्रसङ्गात् तथा च
एकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्व-
विशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्केत्यपि वदन्ति ।
यन्तु संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तितासिद्धान्तानुपेक्षेन मूलाप्राचय-
च्छिन्नतरुविभुसंयोगादीनां भेदस्वोक्तार आवश्यक इति । तद-
पि न सम्पक् तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्विशेषरूपा-
वच्छेदकनियमेनैव तादृशसिद्धान्तसङ्गतेः । अथ वदन्ति । द्रव्यमा-
त्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्राप्यकतायास्तन्नेत्यादिनो-
क्तेन चेत्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमान-
माशङ्कितं विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्ती-
नामेव प्रतिनियतदिग्विशेषावच्छिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन
तत्र तदभावसत्त्वे ऽपिवादाग्रासिद्ध्यकाशः विभुमात्रे
संयोगसामान्याभासिद्ध्यपि संयोगि द्रव्यत्यादित्यादौ व्यावृत्तिस-
ङ्गतेर्बृक्षादायेतद्व्यतिरिक्तसंयोगसामान्याभावासिद्ध्यपि न क्षतिः
प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमसत्त्वे वृक्ष-
त्वावच्छेदेन वृक्षादायपि संयोगसामान्याभावसिद्धेः संभवेन त-
त्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां न च
प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराक-
रिष्यति पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तिरविरोध-
मात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन या
सैद्धुमर्हतात्याशयेनैव वृक्षादौ संयोगतत्सामान्याभावयोर्बृक्षी भ-
वच्छेदकमेव उपपादितः वृक्षे न संयोग इति प्रत्यक्षं च धारि-
तं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्द-
र्भाविरोध इति । यत्र यात्किञ्चिदवयवनाशान्महावृक्षनाशानन्तरं
खण्डवृक्षोत्पत्तिस्तत्क्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातो ऽवस्थितयाव-
त्तदवयववैगुणनादिसंयोगानां विनाशः द्विनियक्षणे च खण्डवृक्षस्या-
परावयवनाशस्तृतीयक्षणे च तत्राशस्तत्र वृक्षे विभुसंयोगानुत्प-
त्त्या यावद्विशेषाभावसौलभ्यं न चैवं तादृशवृक्षे मूर्तान्तरेणा-
पि संयोगस्तदवयवसंयोगेन्तत्कर्मणा या न सम्भवति तदवय-

पावच्छेदेनापि तत्र तदभावासमवात् तयोस्तदविरोधितामते
द्रव्ये सयोगसामान्याभावस्याप्युत्पात्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरा
धात् न च मूलाद्यावच्छिन्नविमुसयोगव्यक्तीना भेदादप्रमू
लाद्यवच्छेदेनाभाव सुलभ इति वाच्य तासां भेदस्याप्रामाणिक
त्वात् न च मानावयवावच्छिन्नसयाग-यक्तीनामभेद तत्त
त्सयोग-यक्ती तत्तदवयवव्यक्तीना तादात्म्यसम्बन्धेन कारण
ताया व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन सयोगमद् आवश्यक
आवश्यकस्यावच्छेदकव्यक्तीना विशिष्य स्वावच्छिन्नसयाग-यक्ति-
षु हेतुनाभ्युपगम अन्यथा मूलादिमात्रावच्छिन्नमूर्तान्तरस
यागानामप्रावच्छेदेनैतद्वृक्षादिवृत्तिविमुसयागानां च वृक्षान्त-
रावयवावच्छेदेनानुत्पात्तिप्रयाजकस्य दुर्लभत्वापातादिति वाच्य
व्याप्यवृत्तेरवच्छिन्नकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विमुसयोगस्य व्या
प्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विमुसयोगस्य
व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नप्रत्यविरहेण तत्र मूलादीनां हेतु
ताविरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तदवच्छेदकस्वरूपतत्त
न्निष्ठावच्छेदकतायत्तानामभेदेषु व्यभिचारानवकाशात् अन्य
था मूलाद्यवच्छिन्नसयोगस्य दिग्निशैपरप्यवच्छिन्नतया तत्रा
वच्छेदकतासम्बन्धन तत्तत्सयाग-यक्तीनामुपस्था मूलावस्तत्र
व्यभिचारस्य दुर्घातत्वात् न च मूलावच्छिन्नसयागानामप्राव
च्छिन्नसयोगादपि भेद-स्वीकर्तुं शक्यत मूल प्राच्या शरी
रवृक्षसयाग इत्यादिप्रतीत्या एकसयाग-यक्तीनेन मूलप्राच्या
द्यवच्छिन्नप्रत्यवगाहनात् न चाप्रमूढयो शरीरसयोग इत्यस्या
इय तादृशप्रतीतरपि सयागद्वयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति
वाच्य यत्र मूलप्रतीचीमात्रावच्छिन्न एकशरीरेण सयाग अप्र-
प्राचीमात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसयोगस्तत्र मूल प्राच्या शरी
रसयाग इति प्रत्ययापत्ते शरीरतरुसयोग-यक्तीनामवैकल्याम
थ शरीरावयवन वृक्षावयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि
दर्शितसम्बन्धसकोचमन्तरण दुर्घातत्वाच्च न हि तत्र शरी
रावयवावच्छिन्नशरीरतरुसयोगमूलावच्छिन्नतदुभयसयोगाभेदस
म्भय तथा सति मूलावच्छिन्नवृक्षसयागस्य शरीरे चर
णावच्छिन्नशरीरसयागस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तदभावास

त्वप्रसङ्गात् तत्तद्वच्छेदकावच्छिन्नानासंयोगसाधारणं तत्त-
द्वच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तद्वच्छेदकजन्यतावच्छेदकं न तु
संयोगनिष्ठतत्तद्वच्छिन्नत्वम् अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तथा च
एकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि तद्वच्छिन्नत्व-
विशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्केत्यपि वदन्ति ।
यत्तु संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तिसिद्धान्तानुरोधेन मूलाप्राधव-
च्छिन्नतद्विभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति । तद-
पि न सम्पक् तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादी दिग्निशेषरूपा-
वच्छेदकनियमेनैव तादृशसिद्धान्तसङ्गतेः । अत्र यदन्ति । द्रव्यमा-
त्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्रामाणिकतायास्तन्नेत्यादिनो-
क्तेन चेत्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमान-
माशङ्कितं विबुध्यसंयोगानभ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्ती-
नामेव प्रतिनिधतदिगिशेषावच्छिन्नतया तत्तद्वच्छिन्नत्वेन
तत्र तदभावसत्त्वे ऽविद्यादात्रासिद्ध्यकाशः विभुमात्रे
संयोगसामान्याभावीसिद्धावपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ व्यावृत्तिस-
ङ्गतेर्बृक्षादयेतद्यातियलात्संयोगस्याप्रामाण्याभावासिद्धावपि न क्षतिः
प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमसत्त्वे वृक्ष-
त्वावच्छेदेन वृक्षादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धेः संभवेन त-
त्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां न च
प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराक-
रिष्यति पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तिरविरोध-
मात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन या
सेदुधुमर्हतीत्याशयेनैव वृक्षादौ संयोगतत्सामान्याभावयोर्युक्ती अ-
वच्छेदकभेद उपपादितः पृष्ठे न संयोग इति प्रत्यक्षं च धारि-
तं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्द-
र्भविरोध इति । यत्र यत्किञ्चिदवयवनाशान्महावृक्षनाशानन्तरं
चण्डवृक्षोत्पत्तिस्तत्क्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातो ऽवस्थितपाव-
त्तदवयवधर्गगनादिसंयोगानां विनाशः द्वितियक्षणे च चण्डवृक्षस्या-
परावयवनाशस्तृतीयक्षणे च तत्राशस्तत्र पृष्ठे विभुसंयोगानुत्प-
त्त्या पावद्विशेषाभावसीलम्यं न धैवं तादृशवृक्षे मूर्तान्तरेणा-
पि संयोगस्तदवयवसंयोगैस्तत्कर्मणा वा न सम्भवति तदवय-

षगगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्तान्तरतदवयवसंयोगानामपि त-
 दुत्पत्तिकाले विनाशादवयवावयविनोः संयोगानभ्युपगमेन त-
 दवयवेध्येवारम्भकसंयोगसत्त्वे तेन तन्निष्ठसंयोगजननास-
 मयात् उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्मसत्त्वानुपपत्तेरिति सं-
 योगसाध्यके द्रव्यत्वस्य सद्देतुतैव न निर्वहतीति वाच्यं ता-
 दृशक्षणद्वयै तदवयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च स-
 योगस्यासम्भवेऽपि सर्वत्रैव सतां सदागतिशीलपथनादिपरमाणूनां
 कर्मभिस्तत्संयोगानुत्पत्तौ बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्त्योनियमा-
 दित्यपि कश्चित् । यावत्सयोगाभावा एव मानमिति । द्वायमान
 लिङ्गस्यानुमितिकरणत्वमतामिप्रायेण । यत्तदर्थयोरिति साध्यहेतु-
 घटकपक्षच्छब्दाद्यर्थोः संयोगघटत्वाद्योरित्यर्थः । अननुगमादिति ।
 एकरूपेण निवेशासम्भवादित्यर्थ एव व्याप्तेर्निर्वाहयितुमशक्यत्वा-
 दिति शेषः । तथा च घटत्वाद्यच्छिन्नाभावघटादिविशेषाभावकू-
 टयोर्व्याप्तेः संयोगसामान्याभावसिद्धावनुपयोगित्वाद्यायत्तसंयोग
 विशेषाभावे संयोगसामान्याभावाव्यतिशेपन्यासेश्चाग्रे निराक-
 र्त्तव्यत्वात्प्रोक्तानुमानसम्भव इति भावः । ननु प्रकृतहेतौ प्रकृतसा-
 ध्यव्याप्तेरप्रहेपि यथा यो यत्र प्रवर्तते स कार्यतया तज्जानाती-
 त्याकारात् स्तनपानादिप्रवृत्तिद्विषयककार्यताज्ञानयोर्व्याप्तिप्रहा-
 त् गमानयनादिप्रवृत्तिलिङ्गेन गमानयनादिकार्यताज्ञानस्य सिद्धिः
 तथा प्रकृते संयोगीयत्वावच्छिन्नाभावे तत्सामान्याभावव्याप्ते-
 र्यर्थविशेषणत्वादिना अप्रहेपि घटादिविशेषाभावकूटे तत्सा-
 मान्याभावव्याप्तिप्रहादेव संयोगीयत्वावच्छिन्नाभावे पक्षधर्मता-
 ज्ञानाद्वगतादौ संयोगसामान्याभावसिद्धिदुर्वारैव व्यतिरेकिहेतुका-
 नुमितानिय सामान्यव्याप्यधीनविशेषसिद्धौ व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
 धर्मताज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात् न च विशेषाभावान्तरे सामान्याभा-
 यान्तरव्याप्तिप्रहात्संयोगविशेषाभावेन तत्सामान्याभावसिद्ध्युपगमे-
 यावत्साध्यविशेषितकपिसंयोगादिप्रतियोगिकत्वावे कपिसंयोगादिसा-
 मान्याभाव याप्तिप्रहादेव संयोगादिप्रतियोगिकत्वावेन तत्सामान्या-
 भावसिद्धिसम्भवाद्यावत्सादिविशेषणमनर्थक प्रकृतहेतुतुल्यनिखि-
 लहेत्यन्तरेषु प्रकृतसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिप्रहापेक्षायाः स्वी-
 कर्तुमशक्यत्वात् तादृशसकलहेतुसाध्यानां युगसहस्रेणासर्व-

ब्रह्माहुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपस्थितयावत्तादृश-
हेतुषु तादृशतत्त्वसाध्यव्याप्तिप्रहापेक्षया सामञ्जस्यात् ता-
वन्मात्रापेक्षयाश्च तत्तत्साधनधर्मिकनत्त्वसाध्यव्याप्तिप्रहाभाव-
विशिष्टतत्त्वसाध्यसाधनोपस्थितेरनुमितिप्रतिबन्धकतया सुपपा-
दत्वात् एवं सति यावत्त्वविशेषणानुपादाने आत्यादिविशेष-
घटत्वाद्यभावे आत्यादिसामान्याभावव्यभिचारोपरिस्थितिदशायां
संयोगादिसामान्याभावसाधनासम्भवेन तादृशविशेषणसार्थ-
क्यात् गगनाद्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणनिर्दकधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकारिकाञ्चिदभावकं यद्यत्स्वं तदव्यो यो धर्मः स
तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येतादृशोक्तसामान्यव्याप्ति-
स्थलाभिप्रेतव्याप्यैव सा संयोगत्वादौ गगनादिनिष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं साधनोयं तत्रानुमाने उपाधिमाह एकावच्छे-
देनेति । अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषणमायधिकरणत्वस्य उपा-
धित्वादित्यर्थः यथाश्रुते गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावा-
धिकरणताया व्याप्यवृत्तितया ऽवच्छेदकविरहेण उपाधेः सा-
ध्यव्यापकत्वानिर्वाहात् । न च गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तित्वेपि गुणत्यागवच्छिन्नत्वमा-
द्यप्यकमन्यथा ऽधिकरणतावच्छेदकप्रकारकतानासम्भवेन गु-
णादौ तदभावप्रहासम्भवादितिवाच्यं द्रव्यनिष्ठयावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छिन्नतयोपाधेः
साधनत्वव्यापकत्वानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देश्यं यदव्याप्यवृत्तित्व-
निर्वाहकं विलक्षणमवच्छेद्यत्वं तस्यैव विषक्षणीयतया गु-
णादिनिष्ठसंयोगाद्यभावाधिकरणतायां तादृशवच्छेद्यविरहेण
साध्यव्यापकताया यथाश्रुते दुरुपपादत्वात् । अथैवं कपि-
संयोगादिसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिसंयोगा-
दिमदृष्टादौ अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषणमायवत्त्वविरहेण सा-
ध्योपाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः । अत्र केचिन् अवच्छि-
न्नत्वैकावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयमायवत्त्ववद्विशेषणमायवत्त्वमिहो-
पाधित्वेनाभिमतं गुणे यावद्विशेषणमायवत्त्वमवच्छिन्नत्वामा-
येनोक्तोभयमायवत्त्वं कपिसंयोगवति वृक्षे कपिसंयोगीययाव-
द्विशेषणमायवत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदकावच्छिन्नमिति तदनवच्छि-

श्रव्याभावादुभयभाववदिति नोक्तोपाधिसाध्ययो सामान्यव्याप्ति-
 भङ्गः । अथ वृक्षादिनिष्ठानां यावत्कपिसयोगविशेषाभावाधिकर-
 णतानां नैकायच्छेदकावच्छिन्नत्व सम्भवति वृक्षाद्यवृत्तिकपिसयो-
 गादिव्यक्तीनां ये ऽभावास्तेषां वृक्षादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतद-
 धिकरणतानामनवच्छिन्नत्वात् न च व्याप्यवृत्त्यधिकरणतानामनव-
 च्छिन्नतया अस्यासां चैकायच्छेदकावच्छिन्नतया सर्वास्वेष तासु
 उभयभावो ऽक्षत इति वाच्यम् । एव सति पक्षनिष्ठसयोगव्य-
 क्तीनां दिग्दशविशेषाद्यवच्छिन्नानां यावन्तोऽभावाः पक्षनिष्ठताय-
 निरूपिताधिकरणतानां सर्वासामेकायच्छेदकधिरहेपि द्विधादीनाम-
 वच्छेदकैर्न्यसम्भवेन सर्वास्वेष तादृशतादृशावच्छेदकमादा-
 येनावच्छेदकावच्छिन्नत्व सम्भवतीत्युभयभावसंख्यादुक्ताया-
 धेर्याप्यसयोगाभावरूपसाधन-यापकतापत्तेः स्वसमानाधिकरण-
 यावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य एकावच्छेदका-
 वच्छिन्नत्वरूपत्वे च वृक्षादिनिष्ठमूलाद्यवच्छिन्नकपिसयोगाद्य-
 भावाधिकरणतास्यपि न तथान्वसम्भवस्तत्समानाधिकरण-
 व्याप्यवृत्तिकपिसयोगाभावाद्यधिकरणतानामपि तादृशयावद-
 धिकरणतान्तर्गतत्वात्तदवच्छेदकस्य चाप्रसिद्धत्वादिति चेन्न
 एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य स्वसमानाधिकरणविशिष्टवच्छिन्न-
 यावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपस्य विवक्षितत्व-
 नानवच्छिन्नाधिकरणताभिः सहावच्छिन्नाधिकरणतानामेकाव-
 च्छेदकावच्छिन्नत्वसम्भवपि क्षतिविरहात् । अथवा याव-
 दिदं गमायवत्यमित्यनेन यावत्तदोपाधिशेषाभावाद्यावच्छिन्ननि-
 रूपितमेकाधिकरण-य विवक्षितं न तु तत्समुदाय एका-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्व-य एव एकमात्रवृत्तिधर्मावाच्छिन्नावच्छेदकाव-
 च्छिन्नत्व-य न त्वभिप्रायच्छेदकत्व-वृक्षावृत्तिसयोगानां वृक्षनिष्ठभावा-
 यपि व्याप्यवृत्तियन्त्रादि-अव्याप्यवृत्तिसाधारणयाप्ये-
 न तेषामव्याप्यवृत्तिसाधारणसाधारणयावत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधि-
 रणता एवमात्रवृत्तितत्त्व-मूलाद्यवच्छिन्नतत्त्व-मूलादिरूपाय-
 ययावच्छिन्नेति तत्रोभयभावाभ्यां ऽक्षत इति न साध्योपाध्या-
 भ्यामव्याप्यमित्यङ्ग-पक्षनिष्ठसयोगसामान्यावस्थाद्विशेषाभावाधि-
 रणता य न प्रत्येकावच्छेदकावच्छिन्ना मू-वृक्षो यावत्सयोगा-

भाववान् इत्यादिप्रतीतिविरहात् अपि त्वनुगनरूपावच्छिन्नतदव-
च्छेदकावच्छिन्ना यावत्संयोगाभाववद्गगनमितिप्रत्ययात् एक-
रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावाधिकरणतावच्छेदकत्वविरोधात् ए-
कस्यापि विशेषरूपसामान्यरूपाभ्यामुभयावच्छेदकत्वोपगमात् तथा
च वृक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावानां यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकर-
णता न निरुक्तैकावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्या उक्तोभयवत्त्वा-
दुपाधेः साधनाव्यापकत्वमिति वदन्ति । यस्तुनस्तु अनवच्छिन्नया-
वच्छिंशेपाभाववत्त्वमवोपाधिः तादृशोपाधिना साध्यस्य सामान्य-
व्याप्तिविरहेऽपि संयोगसामान्याभावरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकतया
तादृशोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमव्याहृतं तादात्म्येन सा-
ध्यवतोऽप्युपाधिग्राह्यतया तादृशोपाध्यभावेन संयोगसामा-
न्याभावरूपसाध्यवद्भेदोऽन्यत्राप्राप्तेऽपि साधयितुं शक्यत
एव अभावसाध्यकव्यतिरेकेऽपि प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धेरपेक्षितत्वात्
उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनं तु न सम्यक् संयोगरूपस्य
तस्य साधने सिद्धसाधनात् पक्षावृत्त्युपाधिग्राह्यत्वेन साध्ये
पक्षावृत्तित्वसाधनात्सत्प्रतिपक्षनिर्वाह इति केचित् । सिद्धसा-
धनादितः साध्याभावसाधनासम्भवेऽपि प्रतियोगिवैयधिकर-
णयाघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया गृह्यमाणोपाधितावच्छे-
दकावच्छिन्नाभाववत्त्वाज्ञानात्पक्षे साध्यानुमितिप्रतिरोध एवेति
सारम् । अथवा प्रतियोग्यधिकरणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसामान्या-
भावरूपसाध्यव्यापकतया एकावच्छेदेनेत्यादिर्यथाश्रुतस्यैवोपाधि-
तानिर्वाहः यत्र प्रतियोगिमिति यस्य सामान्याभावस्तत्रैका-
वच्छेदेन तस्य यावद्विशेषाभाववत्त्वनिश्चयेन सुप्रदृश्यात् गु-
णादायैकावच्छेदेन यावद्विशेषाभावात्तत्वेऽपि तत्र प्रतियोग्य-
सत्त्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाक्षतेऽत्र । द्रव्ये च प्रतियोगिम-
त्त्वविशिष्टयावत्संयोगविशेषाभावाधिकरणे एकावच्छेदेन तदी-
ययावद्विशेषाभावासत्त्वात् प्रतियोगिमत्त्वरूपावच्छेदकविशिष्टसा-
धनाव्यापकत्वं तस्य वृक्षादिवृत्तिकपिसंयोगादिविशेषाभावा-
धिकरणताकृतान्तर्गतकतिपयाभावाधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वेऽपि
तत्कृतस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् । अथ
एतादृशोपाधेर्यप्यभिचारोत्थापकत्वं न सम्भवति प्रकृतसाध्य-

परिग्रहः यद्यद्धर्माश्रयानवच्छेदकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावावच्छे-
दकमिति व्याप्युपपद्य्मं वृक्षत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छे-
दकत्वसाधकमनुमानमाशङ्क्य निराकुरुते न चेति । गुणाद्यनवच्छे-
दकेति । गुणत्वाश्रयानवच्छेदकेत्यर्थः । तदभावेति गुणत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावेत्यर्थः तथा च गुणत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि अव्याप्यवृत्ति-
ताप्रसङ्ग इति भावः । घटादौ द्रव्यत्वावच्छेदेन घटत्वाद्यभावप्रसङ्गो
घटत्वादेर्द्रव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकत्व-
रूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति नाभिहितः । गुणत्वाद्याश्रय-
स्य संयोगादेरवच्छेदकप्रसिद्ध्या न गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावाव-
च्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु यद्धर्माश्रयानवच्छे-
दकमित्यत्र यत्पदेन श्रव्याप्यवृत्त्यवृत्तिधर्मो विवक्षितः गुणत्वादे-
श्च व्याप्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न तद्-
वच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकता इत्याशङ्क्य वृक्षत्वादौ सं-
योगत्वाश्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावसाधकहेतोरसि-
द्धिमाह यथा चेति । दण्डनिष्ठघटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्व-
कालसम्बन्धस्येत्यर्थः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीति दण्डत्वं तत्सा-
मान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीत्यनेन दण्डत्वं
प्रत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितमेवमप्रेषि । तत्सामान्येति घटपूर्वव-
र्तितत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । प्रत्येकातिप्रसक्तत्वेपि अयच्छेद्यतावच्छे-
दकानुगतरूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वम् । अन्यथा
घटकारणतावच्छेदकत्वमेव तस्य भज्येतीति भावः । ननु दण्डत्वस्य
घटनियतपूर्ववर्तितत्वावच्छेदकत्वं न घटनियतपूर्ववर्तिततायाः स्वरूप-
सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमपि तु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावाप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वरूपपारिभाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तेऽपि निरावा-
धमेव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एवावच्छेद्यानतिप्रम-
क्तत्वनियतत्वादिति प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानातिप्र-
सक्तत्वेन सामान्यरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्नरमा-
ह वह्निसामानाधिकरण्यस्येति । प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि धूमत्वं
तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । तत्पदेनात्र वह्निसामानाधिक-
रण्यपरामर्शः धूमत्वस्य तदनवच्छेदकत्वे तस्य वह्निव्याप्यत्वाव-
च्छेदकत्वं नोपपद्येत न च व्याप्यत्वावच्छेदकत्वमपि स्वविशि-

एत्यापकसाध्यकत्वरूप परिभाषिकमव तच्चातिप्रसक्तसाधार
 णमिति न दृष्टान्तसङ्गतिरिति वाच्य साध्यसामानाधिकरण्या
 वच्छेदरूपवत्तव व्याप्तिस्तत्रावच्छेदकत्व स्वरूपसम्बन्धवि
 शेष अत एव यत्र व्यथावशापणघाटननालधूमत्वादिना हेतुता
 तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमतानुसारेणेतदभिधानात्
 अन्यथा पुन स्वरूपसम्बन्धरूपकारणत्वप्रतियोगित्वादिनिरूपि
 तमनुगमधर्मानिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्व दृष्टान्तविध
 या बाध्य सयोगसामान्यस्य सयोगवरूपावच्छेद्यतावच्छेदक
 पावच्छिन्नस्य सुवच्यत्वाच्चात प्रत्यक्सयागादिव्यक्त्यतिप्रसक्त
 स्थापि द्रव्यत्वादस्तद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वादिति भाव ।
 यद्यप्येवमपि प्रमयत्वाद सयागसामान्यातिप्रसक्तत्वेन तत्सा
 मान्यावच्छेदकत्वाप्रसक्त्या उक्तव्यामगलात्तदवच्छेदन सया
 गसामान्याभावासाद्धन शक्यन धारयितु तथापि प्रतियोगिमत
 सम्बद्धदशकालयारथ प्रतियोग्येनवच्छेदकयारमावावच्छेदकत्व
 नियमस्तयारत तदनुभवात् न तु प्रतिपाद्यनवच्छेदकमात्रस्य
 मानाभावादि यत्र तात्पर्य द्रव्य सयागसामान्याभावस्य काल
 भेदावच्छेदन स्वयमनुषद् व्ययस्थापनीयतया सम्प्रदाय
 विद् इत्यनेनास्वरसा दक्षित ।

त्यन्ताभाववितेधिताया निराकृतत्वादिति भावः । एतेन तदवच्छे-
देन संयोगादिसामान्याभाषोऽपि सुतरा वर्तने व्यापकधर्मा-
च्छिन्नाभाववति व्याप्यधर्माच्छिन्नाभावसत्त्वनियमादिति सूचितं
न चोत्पत्तिश्चावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रागभाव एव न तु
तत्सामान्यात्यन्ताभावोपि मानामावादिति वाक्यं तदा तत्र जन्यैक-
त्वहेतुभूतस्य एकत्वत्वाच्चिच्छिन्नाभावस्यावश्यकतया तस्यैव स्वसम-
नियतगुणत्वाच्चिच्छिन्नाभावरूपतया विनादायोगात् संयोगादिसा-
ध्यकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुस्थले व्यावृत्तिदानायाह प्रलयेति । म-
हाप्रलयस्य अन्यभावानधिकरणतया तदानीं संयोगाद्यसत्त्वादि-
तिभाध । तदानीं च गगनादौ नित्यैकत्वपरिमाणादिसत्त्वेन गुण-
सामान्याभावस्यासत्त्वासंयोगस्येत्युक्तम् । अत्र च प्रमाणं महाप्रल-
ये गगने न संयोग इत्यादिप्रामाणिकव्यवहार एव तादृशव्य-
वहारस्य व्यवसायगाहित्वे ऽनिप्रसङ्गाद्यवहारानादरे चातीन्द्रिय-
गगनादौ गेत्वाद्यभावस्याप्रामाणिकतापत्तेः प्रत्यक्षासम्भवात्
अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् वह्निमान् धूमादित्यत्रापि व्यावृत्तिदा-
नायाह तथेति । दहनस्य दहनत्वाच्चिच्छिन्नस्य प्रतीतेरित्यन्त द्रव्य-
स्याव्याप्यवृत्तित्वादित्यत्र हेतुः प्रत्यक्षप्रमाणमुक्त्वा युक्तिमप्याह
वृत्तेरिति । संयोगरूपसम्यन्धस्येत्यर्थः । वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्व-
स्य संयुक्तस्य तत्सम्यन्धेन व्याप्यवृत्तितायाः असम्भावितत्वा-
दिति । अयमाशयः सम्यन्धसत्तायाः सम्यन्धाधीनत्वाद्यद्यच्छेदे-
न सम्यन्धो नास्ति तदवच्छेदेन तत्सम्यन्धाच्चिच्छिन्नतद्भाव-
सत्त्वमावश्यकं संयोगादेः सम्यन्धस्य समवायस्य व्याप्यवृत्ति-
त्वेऽपि न संयोगादेर्व्याप्यवृत्तिना गुणादौ समवायसत्त्वेऽपि स-
योगाद्यसत्त्वसंयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने संयोगादिमति तत्स-
मवायसत्त्वेऽपि तदभावोपपत्तेरिति । केचित्तु वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे
वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्वमतः वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽपि
व्याप्यवृत्तित्वं युक्तितौल्यात् संयोगादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम-
वायोऽपि न व्याप्यवृत्तिरित्याहुः । वह्निमान् धूमादित्यादां काल-
विशेषावच्छेदेन हेतुमति । वर्तमान साध्याभावमादाय घट-
रूपान् कालत्वादित्यादौ पटाद्यवच्छेदेन काले वर्तमानं का-
लिकसम्बन्धाच्चिच्छिन्नाभावमादाय च व्यावृत्तिदानायाह

एवमिति । प्रतियोगिमतो देशस्य प्रतियोग्यनधिकरणकाला-
 वच्छेदेन प्रतियोगिमतः कालस्य च प्रतियोग्यनधिकरणदेशा-
 वच्छेदेनाभाष्यस्वमित्यर्थः । नत्तत्साध्यकेति गुणत्वाद्यवच्छिन्नसा-
 ध्यकद्रव्यत्वाद्ययासिगारणायेत्यर्थः तत् असमानाधिकरणान्तम् ।
 अयाप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तेरप्रसि-
 द्धा तदघटितैव व्याप्तिरव्याप्यवृत्तिसाध्यके तु प्रतियोगिवैय-
 धिकरणानुपस्थितिदशायामपि हेतुसमानाधिकरणाभाष्यप्रति-
 योगितावच्छेदस्यसामान्यामात्रप्रहादनुमित्युत्पत्त्या प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्याघटितापि व्याप्तिरस्ति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघ-
 टितव्याप्तिरन्यथाप्रसिद्धानुमितिप्रयोजिका चेत्याशयेन मूल-
 कृतमुपादानमित्याह नोपादेयमिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके सा-
 ध्यकमुपादानं प्रतिक्षिप्तं न तदनुपादानस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तं
 व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रहदशायां प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्यघटितयासितानादेवानुमित्युपगमात् व्याप्यवृत्तिसा-
 ध्यके सर्वत्र नादृशविशेषणोपादानानियमः तदघटिताया अपि
 व्याप्तेः सर्वत्रानुमित्युपादेयत्वात् अयाप्यवृत्तिसाध्यके तु स-
 र्वत्र तदुपादाननियमः एव तदघटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति वार्ध-
 क्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्य च असमानाधिकरणमात्रप्रतियोगिता-
 द्यकस्य सत्तायान् द्रव्यत्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाका-
 शमायामाश्रयान् धातुमत्यादित्यादिकं च न तथा अतस्तत्र सा-
 द्यवति कालात्मादीनां कालिकवैशिष्ट्यविशेषणताभ्यां तदभाष्य-
 सत्तायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषितहेतुसमानाधिकरणमा-
 त्रप्रतियोगित्वस्य साध्येऽनन्तरं व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिक-
 रण्याघटितनियममपि न दोषः । केचित्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्य
 यथाश्रुतमव- हतुमत्यभाष्यस्य न दृशिकविशेषणतया वृत्तिर्विशेष-
 णीया यथा हेतुमति कालादीनां कालिकविशेषणतादिना साध्या-
 भाष्यमरेष्वपि नाप्यासि भाष्यस्यापि अभाष्यत्वेन वैशिष्ट्यविशेष-
 णतया वृत्तिः प्रामाणिकी अतो नाभाष्यसाध्यक्यभिन्नारिण्य-
 निव्यापि वादप्रतियोगितानिरूपकमाश्रयविशिष्टस्य वैशिष्ट्यवि-
 शेषणतया हेतुमति वृत्तिस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकस्यवि-
 शेषणतया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशमायामाश्रयान्

आत्मत्वादित्यादावव्याप्तेर्निरासः तत्राकाशाभावस्याकाशाभावत्वे-
नैव देशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिर्न तु उक्तसाध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन आत्मनि तादृशाभावाभावो नास्तित्यप्रती-
तेः अद्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि संयोगाभाववाधित्यगुणत्वादित्यादावनु-
त्तौपायिकद्विविधव्याप्तेः सम्भवेन सर्वधैवेत्युक्तं तावताप्यव्याप्यवृ-
त्तिसाध्यकेऽपि क्वचित्तदघटितव्याप्तेः सम्भव इति सूचितमि-
त्याहुः । यस्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यके ऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहाविषयसा-
ध्यके सर्वधैवासमानाधिकरणान्तस्यानुपादेयतया तत्र लाघवेन
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेरेवानुमानाङ्गतास्वीकारादि-
ति व्याख्यातं तदसत् । तत्रापि शब्दादिना प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यघटितव्याप्तेरेव यदा ग्रहस्तथा ऽनुमितेरुपादाय तादृ-
शव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्योपगमन्तव्यत्वात् अन्यथा यादृशव्यतिरे-
किसाध्ये न केवलान्वयित्वसम्भवः तादृशसाध्यके लाघवेन सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वमात्रस्यैव व्याप्तिर्वापगमप्रसङ्गात् केवलान्व-
यिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकेत्यस्यमविषयता तत्साध्यके
हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपरित्यागस्यापि प्रसङ्गाच्च । यस्तु
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येत्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रतियोगिपरम-
घश्यं घाच्यम् अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केवलान्व-
यितया प्रतियोग्यसामानाधिकरणाभावस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः तथा
च स्यपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसामानाधि-
करण्यविशिष्टत्वेन हेतुमद्वृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावकूटज्ञानम् अनुमितिकारणं घाच्यं ता-
दृशं च ज्ञानमसर्वज्ञस्य दुर्घटम् । अतः प्रतियोगिपदस्य ग्रहण-
साध्यार्थकतया साध्याभावनिरुपसाध्यसामानाधिकरण्यमाववि-
शिष्टः सन् हेतुमद्वृत्तिरभाव एवानुगतरूपेण निवेद्यः सद्देतौ
सर्वेषामेव हेतुसामानाधिकरणाभावाज्ञां सर्वत्र हेत्वधिकरणे
साध्यसामानाधिकरणतया साध्यसामानाधिकरण्यमावविशिष्टस्य
हेतुमद्वृत्तित्वं न प्रसिद्धतीति साध्याभावनिरुपत्वं साध्यसा-
मानाधिकरण्ये विशेषणं सद्देतौ सर्वत्र साध्याभावभिन्नाभावे
तत्प्रसिद्धिसम्भवः व्यभिचारिणि च व्यभिचारनिरूपकाधिक-
ण एव साध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्यमावविशिष्टतया

हेतुमद्वृत्तिसमिति साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नाति
 व्याप्तिः स्याद्येन प्रमेयसाध्यकसद्देतौ साध्याभावातिरिक्ता
 भावाप्रसिद्धा हेतुमति साध्याभावाविषयसाध्यासामानाधिकरण्या
 भावविशिष्टाभावासिद्धिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावानि
 प्रसाध्यसामानाधिकरण्यस्याभावा निवर्तनीय एव च व्या
 प्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावाविषयसाध्या
 नाधिकरण्यप्रसिद्धा ईदृशव्याप्तिर्न प्रसिध्यतीति तत्साध्यके
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघट्टिनैव व्याप्तिरित्युक्तं नोपादेय
 चेत्यादिनेति । तदपि न सामानाधिकरण्यविशेषणीभूतसाध्याभावे
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यानियमो प्रयोक्त
 नाभावाद्याप्यवृत्तिसाधकपि सम्बन्धागतरावच्छिन्नसाध्याभावा एव
 साध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्धा तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रसिद्धे । परे तु
 ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भस्यानुमितिप्रयाजकत्वे प्र
 तियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाया तदसामानाधिकर
 ण्याधिपयकादेश हेतुसामानाधिकरणाभावाप्रतियोग्यत्वज्ञानादनु
 मितिरूपेण इत्यनुपपन्नमत आह नोपादयञ्चति । व्याप्य
 वृत्तिसाध्यके अनुमितिपूर्वमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाधिपयसाध्यके स
 र्वत्र प्रतियोग्यविषयधिकरण्य भावादयम् । अनुमितिप्रयाजकत्वा
 त्तिद्वारे न निवेशनीय । तत्र तद्वदितव्यातिष्ठानमेव हेतु ।
 सर्वधेयत्वेन यस्माच्चक वदाध्विदनुमितिपूर्वं साध्य हेतुमय
 व्याप्यवृत्ति-वृत्तान तत्र तदनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोग्यसामाना
 धिकरण्यमुपादायापि व्याप्तानुमितिप्रयाजकत्वमुपेय वक्ष्यमाणरी
 रया व्याप्तानुगमात्त एवमित्यार इति सूचितं । साध्यभेदश्रुपलक्षण
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाभेदेकसाध्यक इत्यनुमि
 तिप्रयाजकत्वाभिप्रायगमादपि वाच्य इतिर्याजकम् । व्याप्य
 वृत्तिनास्यकस्य द्विविधा व्याप्तिरव्याप्यवृत्तिसाध्यक इति सा
 ध्यभेदेन व्याप्तिमदाभावा न सम्भवतीत्यत आह व्याप्यादिभेदनति
 साध्यतावच्छेदकादिविज्ञाप्य व्याप्तिघटकतया तद्भेद तद्भेदस्यापि
 व्यवस्थादित्यर्थः ॥

यद्यपि आप्यादी गुणवर्माग्याद्यादिनामाध्यायिकरण्योपपत्तिरिति
 इयं तद्वदव्याप्तिसंस्थित गुणादी तदुपलक्षणसाध्याध्यायितेः

प्रमात्वादिति तत्र तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वीकारे सहि-
ङ्गकपरामर्शादपि भ्रमः स्यादिति तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्ति-
गुणादेवृत्तिहेतोर्न स्वीकर्तुं शक्यते ऽतः साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे प्रतियोगिता-
वच्छेदकावैशिष्ट्यैवाधिकरण्यपर्यन्तं निवेद्य तत्र तादृशातिव्याप्तिं
धारयति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं चेति ॥

(दी०) प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं च प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं तेनायं गुणकर्मन्यत्वावि-
शिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ
नातिप्रसङ्गः । न चोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टं च केवला-
दन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण इति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न
वा तदवच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावात् । वैशिष्ट्यविरहे-
ऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणमूर्तत्वस्य
मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वा-
न्नाप्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् ।

(गा०) न च तत्रापि व्याप्तिस्वीकारे क्षतिविरहः गुणो
गुणान्यत्वाविशिष्टसत्तावानित्यादौ तादृशव्याप्तिसत्त्वेऽपि बाधेनैव
हेतोरुत्पत्त्योपपत्तेः द्रव्यपक्षकतादृशसाध्यकजात्यादिहेतोश्च स-
र्माचीनताया एवोपगमे क्षतिविरहात् बाधानवतारदशायां च
गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिर्भ्रमरूपा प्रमा-
त्मकसहिङ्गकपरामर्शादपि स्वीक्रियते अत एव गन्धप्रागभा-
वावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधानव-
तारदशायां प्रमात्मकपरामर्शाद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहि-
नो भ्रमानुमितिर्मणिकारेणोपगम्यत इति वाच्यं भ्रमानुमिति-
जनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपादानमावश्यकमित्याशयात्

गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्यादित्यादौ पराम-
 शस्य कथञ्चिदपि श्रमत्वासम्भवेनागत्या तत्र प्रमत्तमकपरामर्शोदप्र-
 मानुमितिस्वीकाराद्गुणो विशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादिति विशि-
 ष्टप्रतियोगिकरुद्वैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभाववा-
 न् घटो गन्धवानित्यादिविशिष्टानुयोगिकवद्वैश्वविषयकानुमिति-
 स्थलमसिद्धिद्वयभिचारासङ्कीर्णराघोदाहरणत्वनामिहितप्रता म-
 णिहृतोऽप्युक्तस्थलेऽध्याप्तिर्नास्तात्पाशय उन्नीयते । अथ विशि-
 ष्टनिरूपित एव समवायादिर्विशेष्याविरोधिनो विशिष्टाभावस्य
 प्रतियागितावच्छेदकसम्बन्ध शुद्धसमवायादेस्तथात्वे दण्डा-
 धुपलक्षितपुरुषादिमन्त्रविरोधिनादशपुरुषाद्यभावात्तदविरोधितद्वि-
 शिष्टपुरुषाद्यभावात्तदलक्षण्यानिर्वाहात् न च तदुपलक्षितपुरुषा-
 दभावस्य स धर्मो न प्रतियागितावच्छेदक धर्मा तु
 प्रतियोगितासमानाधिकरण एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव
 प्रतियोगिनि विशेषणत्वादतादृशस्यैव चोपलक्षणत्वादिति ता-
 दृशाभावाद्योर्विशेष इति वाच्यम् उपलक्षणेन दण्डादिना व्याघ्र-
 प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितार्या पुरुषत्वादरतिप्रसक्ततया तन्मात्रे
 तदवच्छेदकताया पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छे-
 दककोटावरद्वयमन्तर्भावात् अत एव पुरुषादिमात्रेण द-
 ण्डाधुपलक्षितपुरुषाद्यभावात् न विरोध तदवच्छिन्नभा-
 वस्यैव तद्विशिष्टाभावत्वे सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्य धातुत्वादि-
 त्यादौ ग्रन्थवृत्ता कूटघटितलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्येन
 पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावस्य व्याघ्रादौ सत्त्वेन धातुत्वादेस्तत्र
 साध्यं सद्धतुत्वात् तथा च प्रतियागितावच्छेदकावच्छिन्नामा-
 नानाधिकरण्याविश्रुतायामपि नातिव्याप्ति प्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धेन गुणादेर्विशिष्टसत्तानाधिकरणत्वादिति चेन्न विशिष्ट-
 निरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभावप्रतियागितावच्छेदकत्व संप्र-
 न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात् अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता-
 विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डा-
 दिरूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्त्युपगम्य तयोर्विशे-
 षम्योपपादनीयत्वात् विशिष्टस्यानिरिक्ततामत विशिष्टतत्ताभाव-
 सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयसाध्यकानुसरणम्

नातिप्रसङ्ग इति हेतुमति विशिष्टभावादेः शुद्धप्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण न भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहिपरामर्शस्यानुमितिहेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि नातिप्रसङ्गाप्रसक्तिः ।

ननु मूर्तत्वादिहेतौ भूतत्वादिविशिष्टमूर्तत्वत्वादिरूपतदुभयव्याप्यवृत्तिरस्यैव व्याप्तिर्न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतदुभयव्याप्यवृत्तिरस्य तथा च विशिष्टसत्तातिरिक्ततामते विशिष्टसत्तादिसाध्यकज्ञात्यादिहेताविव उक्तोभयसाध्यकमूर्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याभिमानं न चेत्यादिना निराकरोति न चेति ।

सहजत एव प्रतियोगिपदस्य तत्त्वावच्छेदकविशिष्टपरतां विनैव उभयत्वम् उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकं न विशिष्टत्वात् एकविशिष्टापरत्वात् अनतिरिक्तम् अभिन्नम् अतिरिक्तमित्यनुक्त्या नानतिरिक्तमित्यभिधानम् । उभयपदार्थतावच्छेदकत्वावच्छेदेनातिरिक्तत्वलाभाय नञ्पदस्यानुयोगिनावच्छेदकावच्छेदेनाभाव्याध-
कत्वव्युत्पत्तेः तावता एकविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मश्च उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु न तन्मात्रं वक्ष्यमाणानुपपत्तेः प्रकृते च उभयत्वमेकविशिष्टापरत्वमेवेति शङ्काव्युत्पासः । अत्र हेतुः विशिष्टविरहेपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वादिति घटत्वपटत्वयोः सामानाधिकरण्यविरहेपि तत्रोभयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वादित्यर्थः अन्यथा तत्रोभयव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि घटत्वपटत्वोभयमिति प्रती-
तौ कालिकसम्यग्घटितसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयतासम्भवः तथापि वाच्यत्वघटत्वोभयं समवेतमित्यादिप्रतीतिव्यवहारविरहेण उभयं समवेतमिति प्रतीतिव्यवहारयोः समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यविषयताया अभ्युपगन्तव्यतया घटत्वपटत्वोभयं समवेतमित्यादौ तादृशवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या व्यासज्यवृत्तिधर्म एव विषय इति भावः । तथा च तदनुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषस्य उभयव्यवहारविषयताया आवश्यकत्वे एकविशिष्टापरत्वस्य तथाव्यवहारविषयत्वमप्रामाणिकमिति न भूतत्वमूर्तत्वोभय-

वान् मूर्तत्वादित्यादावेकविशिष्टापरत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्व-
 प्रसक्तिस्तथा सत्यनुमितेरुभयवानित्याकारकतानुपपत्तेरिति नि-
 व्यूढम् । ननु मूर्तत्वाधिकरणे मनसि मूर्तत्वमूर्तत्वोभय नास्तीति
 बुद्धेरेकाविशिष्टपरमावावलम्ब्यनेनैवोपपत्ति मनसि प्रतियोगि
 सत्त्वेनोभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नभावासत्त्वादिति क्वचिदेकविशिष्टा-
 परत्वस्यापि उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यत
 आह नवेति । तद्वच्छिन्नभावात् प्रत्येकाधिकरणवृत्तिरुभयव्यवहार-
 विषयतावच्छेदकावच्छिन्नभावात् तद्वच्छिन्नभावात् एकाविशिष्टा-
 परत्वावच्छिन्नभावात् नानतिरिक्त इति विपरिणतेन सम्बन्ध
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेनैव प्रतियोगिना ऽभासस्य विरोधादे
 कस्याधिकरणेपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभावासत्त्वे बाधका-
 भावात् इति भावः । एतेन मूर्तत्वस्य व्यासज्यवृत्त्युभयत्वावच्छिन्न
 व्यभिचारितापि व्यवस्थापिता आवश्यकञ्च एकाधिकरणे व्या-
 सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतद्भावात् अन्यथा समवायघटितसामानाधि-
 करण्येन घटत्यादिविशिष्टपटत्वाद्यप्रतिज्ञा घटादीं समवायेन घटात्
 पटत्वोभयनास्तीतिप्रतीतिरनुपपत्तेस्तत्र समवायिसमर्थतेत्वरूपवैशि-
 ष्ट्यावच्छिन्नभावात्स्यैव विषयताया स्वीकरणीयत्वात् । अन्यथा ए-
 ककालानन्तरादिरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नस्य घटत्वाद् समवायेन घटादीं
 सत्त्वेन सादृशप्रतीत्यनिर्वाहार्हत्वाद् वैशिष्ट्यविरहेपि घटत्पटत्वयो-
 दगयत्वेनाभासस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । ननु तथापि व्यासज्य
 वृत्तिनिवृत्तामयत्वेन साध्यत्वं न मूर्तत्वस्य व्यभिचारिता सम्भवति
 एकप्रतियोगिप्रत्यपि अभासस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया मूर्त-
 त्वाधिकरणे मनसि उभयभासस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभा-
 वात् हेतुमति प्रतियोगि-व्यधिकरणस्यैव साध्याभासस्य व्यभिचार-
 त्वात् व्यभिचारलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधि-
 करण्यपर्यन्तस्यानिर्वाहादित्याशङ्का निरस्यति न च तत्रेत्यादिना
 व्याप्तिरेव व्याप्तिरिति तथात्तरीति मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वेतित्य-
 र्थः । उभयत्वेनेति उभयत्वविशिष्टवृत्ताया मनस्यसत्त्वादित्यर्थः ।
 तथा च तत्रोभयत्वविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितेर्गमतया तत्प्रयो-
 जकहेतोर्न सद्यनुत्यर्थाकारसम्भव यत एव व्यभिचारलक्षणेपि
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तमेव निषेधमि-

ति भावः । एकाधिकरणे उभयत्वविशिष्टासत्त्वे मानमाह नात्रो-
भयमिति । अत्रोभयमिति प्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्तः उभयत्वे-
नैकस्य सत्त्वोपगमेपि उभयत्राधिकरणवृत्तितायास्तादृशप्रतीति-
विषयतया एकस्मिन्नाधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्व-
स्यावश्यकतास्तादृशप्रमादिरहोपपत्तेः ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावविशेषणस्य लक्षणे
अत्यन्तपदवैयर्थ्यं धूमाद्यधिकरणनिष्ठवह्न्यादिभेदस्य प्रतियोगिस-
मानाधिकरणत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकताया अकिञ्चित्करत्वात् इत्याशङ्क्या साम्प्रदायिकोपदर्शि-
तमत्यन्तपदप्रयोजनमाह अत्यन्तपदं चेति ।

(दी०) अत्यन्तपदं चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसा-
मानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभा-
य अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभि-
न्नत्वात्तद्भेदस्य च स्वस्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः । सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमाना-
धिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वात् अभावसाध्यका-
व्याप्तेरिति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्येति
लाभायेत्यभिप्रेतान्वयः स्वं यस्य प्रतियोगिनो अत्यन्ताभावस्तादृ-
शप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपर्यन्तस्याभावविशेषणत्वलाभायेत्यर्थः
अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिताया इति प्रतियोगितानवच्छे-
दकेत्यत्र या प्रतियोगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभावत्वरूपानुयो-
गितानिरूपकत्वविशेषणस्य लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह
अन्यथेति सर्वस्यैवाभावस्येति हेतुसमानाधिकरणाभावस्ये-
नोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थः स्वसमानाधिकरणाभा-
वान्तरभिन्नत्वात् स्वं यस्य सामानाधिकरणं तादृशघटत्वाभा-
वभेदवत्तादित्यर्थः । स्वरूपानतिरिक्तत्वात् गोत्वाद्यमायरूपाधि-
करणस्वरूपत्वादभावधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकर-

णीभूताभावस्वरूपतेति सिद्धान्तादिति भावः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति । गोत्वाद्यभावानामत्यन्ताभाव-
 त्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेऽपि स्वनिष्ठभेद-
 त्वनिरूपकघटत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनियमादिति
 भावः । न च भावस्वरूपस्यैवाभावनस्य तादृशत्वं सुलभमिति वाच्यं
 तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्वदोपतादवस्थ्यात्
 भेदभेदस्यानवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् । प्रतियोगि-
 तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यनिवेशे सर्वत्र
 न तादृशाभावाप्रसिद्धिः किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यता-
 स्यल्ले तन्मतेऽभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-
 त्वस्य निवेद्यत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशेऽपि
 तत्रैव तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण्यनिवेशेऽपि सर्वेषामेवाभावानां किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावादि-
 रूपात्यन्ताभावव्यनिरूपकप्रतियोगिसमानाधिकरण्यनियमात् तद-
 समानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । तादृशप्रतियोगितेत्यादिना घट्य-
 माणरीतेरनुसरणे प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वनिवेशवै-
 पर्थ्यमत्रास्वरसर्वाजमेव । हेतुसमानाधिकरणेति । हेतुसमा-
 नाधिकरणस्य भेदत्वनिरूपकाभावान्तररूपप्रतियोगिसमानाधि-
 करणत्वेऽपि विवक्षितात्यन्ताभावव्यनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधि-
 करण्यवान् गोत्वाभावादिर्घटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठस्वभे-
 दाकस्य तस्य प्रतियोगित्यादित्यर्थः । अभावसाध्यकेति घ-
 टत्वाभावादिसाध्यकपटत्वादिसाधनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावत्व-
 निरूपकप्रतियोगितानिवेशेऽपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव-
 प्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
 द्याधोऽप्ये एतद्विशेषणमनर्थकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
 ग्यसमानाधिकरण्यं निवेद्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववारणेऽपि
 सर्वेष्वेवामावेषु उक्तरीत्याऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण्यस्यापि सत्त्वेन प्रवृत्तप्रतियोगितावद्समानाधिकरण्य-
 स्यैव निवेशनीयतया साध्यनिष्ठप्रतियोगिताध्यासमानाधिकर-
 ण्यस्य सत्त्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावे ऽसत्त्वेतादृशप्रस-
 क्तिरित्यस्वरसर्वाजम् ॥

सम्प्रदायानुमतात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशपक्षे
प्रतिव्याप्तिमाशङ्कते अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलय-
स्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् । संसर्गा-
भावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दः तदा व्यनुकं यदादृष्टं तदा जन्यं
ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्या-
प्तिः । व्यणुकत्वादेर्व्यणुकादिशून्यस्वणप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्राग-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न हि तयोः सामान्याभावत्व-
वादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये
तत्सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न
प्रतियोगिमत्त इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वे-
ऽविरोधात् । अन्यथात्यन्ताभावस्य कालमात्राद्यतिव्यपसङ्गा-
त् । इयास्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथास्वमपरस्य
तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्या-
वच्छेदकत्वात् । तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोग्यस-
मानाधिकरणत्वात् ।

(गा०) यदा गोत्वमिति कालिकसम्बन्धेन गोगोत्वयोर्हेतुसा-
ध्यत्वलाभाय गोमानयं गोत्वादिति प्रतिज्ञाहेतू अनभिधाय
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नश्रुतिबोधकदाप्रत्ययघटितोदाहरणाभिधा-
नमेधमप्रेपि । प्रलयस्येति व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणस्येत्यादिः
ध्वंसवत्त्वेनात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति प्राचामनुमतं ध्वंस-
प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमाहृत्य एतदेवाग्रे निराकृत्य
समाधेयम् । अथ कालिकसम्बन्धेन ध्वंसादिमत्यपि काले
ऽत्यन्ताभाववृत्तावविरोधः महाकालादौ समवायादिसम्बन्धेन
रूपात्यन्ताभावस्य सर्वानुमतत्वात् न च कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नगवात्यन्ताभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नगोध्वंसात्यन्ताभाव-
रूपताया अत्यन्ताभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्वमङ्गीकुर्वाणः प्रा-

घोनैरुपगमात् कालिकसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
 गोध्यसर्वाति तत्सम्बन्धावच्छिन्नगवाभाववृत्तिनं तेषामनुमतेति
 वाच्यम् । एवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि तेन सम्ब-
 धेनात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावधिरोधात् तेन
 सम्बन्धेन प्रत्यये वर्तमानमत्यन्ताभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भ-
 वात् श्रमाद्यस्य सम्बन्धविशेषनिवेशे प्रयोजनाभावात् न च
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येनाघटितापि व्याप्तिरनुमित्यौपाधिकी
 तद्विशेषणानुपस्थितिदशायामप्यनुमितेरनुभाविकताया वक्ष्यमा-
 णत्वात् । तत्र चाभावस्य सम्बन्धविशेषोऽवश्यं प्रवेक्ष्यः । अ-
 न्यथा हेतुमति कालिकादिसम्बन्धेन वर्तमानं साध्याभावमादा-
 याव्याप्तेरिति तादृशव्याप्तेरेवोक्तस्थले प्रमात्वप्रसङ्गपरः । अथ
 इति वाच्यं यत्र हेतुमति साध्याभावेः कालिकसम्बन्धेन वर्तते तत्र
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव सहेतुनानिर्वाहात् प्रति-
 योग्यसामानाधिकरण्यगर्भस्यातिप्रहस्य तत्र भ्रमत्वोपगमे क्षतिवि-
 रहात्तादृशव्याप्तावप्यभावस्य सम्बन्धविशेषाप्रवेशात् । मैत्र प्रतियो-
 ग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां सत्ताद्यान् द्रव्यत्वादित्या-
 दावप्यस्रान्तस्यानुमितिरनुभवसिद्धा तदनुरोधेन भावसाध्यके वै-
 शिष्यविशेषणताविशेषेण हेतुमद्वृत्तित्वगर्भाया अपि व्याप्तेरनुमि-
 तिप्रयोजकता वाच्या तथा सति तादृशव्याप्तिप्रमामादायोक्त-
 स्थले अनुमितिप्रसङ्गपरतया एतद्वचनस्य सामञ्जस्यात् न च
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्ताभावभावस्य सम्बन्धविशेषा-
 निवेशादुपाधायसम्बन्धविशेषगर्भप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भ-
 व्यभिचारप्रदविरोधित्वेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भनश-
 भन्त्यासीत् अनुगमस्य तयोरेवानुमित्यौपाधिकताया घतव्यतया
 उपाधायसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिप्रहस्य तादृशव्यभिचारप्रदा
 प्रतिषेधकतया तादृशव्याप्तेर्नानुमित्युपयोगितानिर्वाह इति
 वाच्यं तादृशव्याप्तिप्रहस्यव्याप्ताभावसम्बन्धविशेषघटितप्रति-
 योग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारप्रदविरोधित्वेन व्याप्ति-
 भ्रामानुगमर्भयत्याम् तावताप्युपाधायसम्बन्धविशेषघटितप्रति-
 योग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्ते समदसम्भवात् एव न
 त्यस्यापतन्त्रामर्षायसम्बन्धघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटि-

तव्याप्तिप्रमाणादपि अनुमितिः स्यादिति चेत् । इष्टमेवैतत् एवं
सति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमर्माभावीयसम्बन्धविशेषघटित-
व्याप्तिप्रमानाद्युक्तस्थले ऽनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् का-
क्षनिरस्माकम् । वस्तुनस्तु दीधितिकृता स्वयं निष्कर्षणीयहेतुमति
प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशकल्पे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघ-
टितव्याप्तावभावीयसम्बन्धविशेषनिवेशस्य निष्प्रयोजनत्वेऽपि प्र-
तियोग्यनधिकरणवृत्तिव्यतिरिक्तस्य हेतुमद्वृत्तिसागर्मयधाश्रुत-
व्याप्तौ तदीयसम्बन्धविशेषनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा संयोगी
द्रव्यत्वादित्यादौ प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्यापि
संयोगाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्याधिकरणकालवृत्तितया
व्याप्तिप्रसङ्गात् एकसम्बन्धेन एकाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्या-
भ्यसम्बन्धेनाधिकरणान्तरवृत्तित्वात् प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्याभावनिवेशकल्पेऽपि गुणादौ तद्विशिष्टस्य संयोगाद्यभावस्य का-
लिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वात् तत्कलोप्यव्याप्तेरावश्यकत्वात् न च
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य तस्य कालवृत्तित्वे प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य न तद्वृत्तित्वसम्भवः भावाभाव-
विशिष्टस्य एकाधिकरणवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववि-
शिष्टसंयोगाद्यभावस्यैव देशिकविशेषणनयापि द्रव्यवृत्तित्वप्रसङ्गा-
दिति वाच्यं विरोधिर्भावाभावाभावाः कालिकसम्बन्धेनैकाधिकरण-
वृत्तित्वात् भावाभावविशिष्टस्यापि कालिकसम्बन्धेन एकत्र वृत्तौ
विरोधाभावात् । यद्यपि अभावस्य देशिकविशेषणतासम्बन्धनिवेशे
ऽभावसाध्यके व्यभिचारिणि भावस्य देशिकविशेषणतानभ्युप-
गमे ऽतिव्याप्या साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनि-
वेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नजात्यभावसाध्यके जातित्वादिहे-
ताव्याप्तिर्जात्यादिरूपहेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः
तथापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्ब-
न्धेन या साध्याभावस्य वृत्तिस्तदन्यहेतुमद्वृत्तेः प्रकृतप्रतियो-
गितानिरूपितानुयोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति वृत्तेर्वा ऽभा-
वविशेषणत्वोपगमाच्च दोषः उक्तस्थले हेतुमति काले कालविशे-
षवृत्तित्वविशिष्टानित्यस्यात्यन्ताभावस्य प्रसिद्धातिव्याप्तिमङ्गतिः ।
अत्यन्ताभावत्वघटकानित्यत्वांशं परित्यज्य ध्वंससाधारणसंस-

गोमायत्वनिवेशो महाप्रलये गोत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिनाकध्वंसोपगन्तुमते ध्वसमादायोक्तस्थलातिशयसि शक्यते वा रायितुमित्याशङ्क्याह ससर्गाभावेति । दैशिकविशेषणतयापि ध्वसस्य कालवृत्तित्वमित्याशयेनोक्तशङ्कासङ्कति अन्यथा ऽभावस्य तादृशसम्बन्धेन वृत्तिनिवेशे ऽत्यन्ताभावमिव ध्वसमादायाति व्याप्तेर्दुर्गोत्त्वात् न च प्रतियोग्यधिकरणमहाकाले गोध्वसस्य दैशिकविशेषणतासत्त्वेपि प्रतियोग्यनधिकरणप्रलये तस्य तादृशसम्बन्धो ऽग्रामाणिक इति वाच्य यदुपाधिविशिष्टस्य प्रतियोग्यधिकरणस्य तदन्योपाधिविशिष्टस्यैव महाकालस्य तदभावाधिकरणतया महाकालस्य दैशिकविशेषणतया ध्वसस्यैव प्रलयात्मकोपाधेरपि तादृशसम्बन्धेन तदाधारनाया आवश्यकत्वात् अन्यथा प्रलये गोर्नास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः । अथवा निष्कर्षणीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यकल्पाभिप्रायेणेद् तत्कल्पे प्रयोजनाभावाद्भावे वृत्तिविशेषणानिवेशात् । न चामाये वृत्तिविशेषणनिवेशे कालिकसम्बन्धेन गतात्यन्ताभावस्यापि प्रलयवृत्ते ससर्गाभावाभावरपरत्योतिविरोध इति वाच्य प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिनो ध्वसस्य हेत्यधिकरणे ऽवाधात् गतात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् ध्वसस्य तत्प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन काले ऽसत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यमसम्भवेत् । यदा स्याद् इति । अत्र च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं खण्डप्रलयो ज्ञान्यद्रव्यान्धिकरणे तस्मिन् द्युकासत्त्वान् पुनर्द्युकोत्पत्त्यनुरोधेन परमाणूनां स्याद्स्वीकारस्यावश्यकत्वात् तथा च हेत्याधिकरणे तत्र द्युकासनामागम्यसमागमाययोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । द्युकासनाशानुगुणविषया उत्तरमयोगनाशयाया अधिकरणे चरमपरमाणुसमागनाशरूपमहाप्रलयपूर्ववृत्तौ यद्वत्त एषु कसामान्यर्थात् सत्तादत्राप्यभिप्रायमिदं विचारमहेत्यतो यदादृष्टमिति । ज्ञानाय भावेन माप्यनाया प्रलये इदरीयज्ञानसत्त्वादय सत्तेतुत्वेत्यतो ज्ञानमिति । निरसुखामित्येकिमुनिर्गित मने खण्डप्रलयपि मुक्तमिति ज्ञान्यज्ञानसात्त्वात् सत्तेतुत्वं सम्भवतीति मतं दुष्येति । अन्यमात्र प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया महाप्रलयाप्यवहितप्रारब्ध

णेऽपि तज्जतकीभूतादृष्टस्याऽऽवश्यकत्वमिति तदा जन्यज्ञानत्व-
सुखदुःखत्वाद्यवच्छिन्नध्वंससत्त्वाद्योपदर्शितस्थलयोरतिव्याप्तिः स-
म्भवतीत्यतः स्थलान्तरमाह यदा तस्येति । यदान्मसमवेतादृष्टं न
प्रलयजनकं स तत्पदेन विवक्षितः । व्यभिचारश्चाऽत्र खण्डप्रलये सुषु-
प्त्यादौ च बोध्यः । खण्डप्रलयनिष्ठद्वानुकादिध्वंसस्य द्वाणुकत्वादिरू-
पसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवं व्युत्पादयति नही-
ति । तयोः ध्वंसप्रागभावयोः । सामान्याभावत्वमतेपि सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतेपि ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरो-
धित्वमते न तयोस्तथात्वमित्येतत्सूचयितुं मतेषीति । एकविशेषेति ।
एकविशेषप्रागभाववाते न सामान्यावच्छिन्नध्वंसस्य विशेषान्तर-
ध्वंसपति न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावस्य संभव इत्यर्थः
अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया तत्कालीनध्वंसादि-
प्रतियोगिताशून्यानागतादिपदार्थसाधारणस्य तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः । यद्यप्येवं महाप्रलयवृत्त-
योपि गोध्वंसाः प्रत्येकमेकैकगोव्यक्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिता-
का इति न कस्यापि ध्वंसस्य प्रतियोगितायाः समनियतं
गोत्वं तथापि ध्वंसस्य यावद्रोप्रतियोगिकत्वोपगमे त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गोत्वस्य संभवतीत्यभिप्रायेण संस-
र्गाभावात्निवेशे पूर्वोक्तस्थलमुपेक्ष्य द्वाणुकादिसाध्यकस्पन्दादि-
हेतुकस्थले ऽतिव्याप्तिरभिहिता । वस्तुतस्तु ध्वंसप्रागभा-
वयोर्ध्वधिकरणप्रतियोगिकत्वविरहाच्चरमगोध्वंसस्यापि यावद्रो-
प्रतियोगिकत्वं न संभवतीति ध्येयम् । विरोधिनः प्रतियोगि-
नो ऽधिकरणे काले एव चेद्भावो वर्तते तदा सुतरां ध्वं-
सप्रागभाववति काले प्रलयादायसौ वर्तत इति सूचनाय
प्रतियोगिमत् इवेति दृष्टान्तः । विरोधाभावात् बाधकाभावात्
तथा च हेत्वधिकरणे प्रलयादौ गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वाभोक्त-
स्थले ऽतिव्याप्तिरिति भावः । न च प्रलये गोत्वाद्यवच्छिन्नाभा-
वो ऽप्रामाणिकः प्रत्यक्षायोगादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वादिति धा-
र्यं प्रलये गौर्नास्तीति शब्दस्यैव प्रमाणत्वात् न हि तादृ-
शवाक्यस्याप्रामाण्यं कश्चिदुपैति न च ध्वंसादिरेव तत्र न-
अर्थो नात्यन्ताभाव इति वाच्यम् अन्वयितावच्छेदकसमानाधिकर-

णप्रतियोगिताकाभाषमात्रस्य नञा प्रतिपादने प्रतिप्रसङ्गात्तदवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकासावबोधकताया एव तस्य व्युत्पन्नतयाऽत्यन्ताभा-
वमात्रस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमते ध्वंसादेर्नञा
प्रतिपादनासम्भवात् । अन्यथा-प्रतियोगिमति तद्वत्सप्रागभाववति
च काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यात्यन्ताभावस्या-
धुत्तौ भवन्ताभाषस्य तादृशात्यन्ताभावस्य । कालमात्रावृत्तिवैति
द्वैशिकविशेषणतयेत्यादिः । ननु ध्वंसप्रागभाववति अन्यताभाष-
धुत्तौ तस्य तदविरोधितावत् प्रतियोगिमति तद्वत्स्या तस्य प्रतियो-
ग्यविरोधिताप्यापद्येनाविशेषादित्यत आह इयास्तिथिति । एकस्य
प्रतियोगिमतः कालस्य । देशभेदावच्छिन्नम् प्रतियोग्यनवच्छेदक-
देशावच्छिन्नम् तथात्वम् द्वैशिकविशेषणतासम्बन्धेन कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नात्यन्ताभाववत्त्वं तथा च प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदेन
एकवर्तमानत्वरूपविरोधित्वं तावताप्यक्षतमेवेति भावः । अपर-
स्य ध्वंसादिमतः । स्वरूपावच्छिन्नम् ध्वंसाद्यधिकरणतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नम् तथारवमित्यनुपज्यते । तथा च एकावच्छेदेन
एकवर्तमानतया ध्वंसाद्यविरोधित्वमत्यन्ताभावस्येति भावः । ननु
काले धुत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वे किं मानमत आह देशे कालस्ये-
वेति यथा देशे द्वैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभाषस्य धुत्तौ कालस्याव-
च्छेदकत्वमिदानीमत्र गौर्नास्तीत्यादिप्रतीतियलात् तथा कालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नाभाषस्य धुत्तावपि देशविशेषस्यावच्छेदकत्वं तथा-
विधप्रतीतियलादेव तादृशप्रतीतेः कालावच्छेदेन देशवृत्तिर्देशाव-
च्छेदेन कालवृत्तिर्वा विषय इत्यत्र विनिगमकाभावात् अयच्छेदक-
त्वाधिकरणत्वयोरेव सप्तम्यर्थत्वादिति भावः । प्रतियोगिमत्यपि
काले गवात्यन्ताभावस्य धुत्तौ तस्यासमानाधिकरणान्तेन धार-
णात् कथं तमादायोक्तातिन्यासिर्वायत इत्यत आह तच्छून्येति ।
प्रतियोगिशून्ये प्रलयादावित्यर्थः तदभावस्य-गवात्यन्ताभावस्य ।
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाषवत्त्वात् ।
सामानाधिकरण्यस्याप्याप्यवृत्तितामत एव प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्याभावस्याऽभावविशेषणत्वात् अन्यथा सयोगी सत्त्वादित्यादाय-
तिव्याप्तिः तस्य व्याप्यवृत्तितापक्षे च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यै-
व निवेशनीयतया प्रलयादिवृत्तिगवात्यन्ताभावस्यान्यत्र प्रतियोगि-

समानाधिकरणत्वेऽपि लक्षणघटकत्वाव्याघातादिति भावः ।

संसर्गाभावस्तत्तद्वद्विज्ञात्यन्ताभावत्वयोर्व्याप्तिघटितत्वेनानवस्था-
माशङ्कते न चेति ।

(दी०) न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः । संसर्गा-
भावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावस्वरूपं अन्यताघट-
कनियमाघटितमिति वाच्यम् । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र
घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिः व-
क्ष्यते च नियमाघटितमपि संसर्गाभावादिलक्षणमनुपदमेव च
विवेचापिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽन्याप्तिश्च ।

(गा०) संसर्गाभावविशेषः सदातनसंसर्गाभावः । संसर्गारोपः
तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपः । तद्वदन्यावृत्तित्वे-
ति । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तद्वनोऽन्यस्मिन् धर्तते य-
त्तदन्यत्वेत्यर्थः । तत्र जगत्त्वे । पृथग्ये सप्तमी । नियमान्तर-
स्य विशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधीनियामकत्वरूपसम्बन्धघटक-
नियमस्य । अत्र संसर्गाभावस्यशरीरे । न क्षतिरिति । तद्वदन्या-
वृत्तित्वरूपनियमस्यैव तत्र प्रवेशनीयत्वादिति भावः । स्वमते नि-
यमानन्तर्भावस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वादाहुरित्युक्तम् । नियमाघटि-
तमिति । आरोपस्याभावबुद्धिहेतुताया निर्युक्तिकत्वात्तादात्म्याति-
रिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव संसर्गाभावत्वरूप-
त्वादिति भावः । प्रयोजनविरह इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पा-
दशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतया अन्योन्याभावत्वादिनिरूपक-
प्रतियोगितामादाय दोषाप्रसङ्गेति भावः । प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशकल्पमभिप्रेत्याह अन्याप्ति-
श्चेति । तन्मते सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दोषवारणाय
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव निवेशनीयत-
या तादात्म्यसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नसंसर्गाभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाऽन्याप्तिरप्यापद्यत इत्यर्थः ।

(दी०) अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनो-
न्यद्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्य-
शून्यानामपि हेतुमता विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्यव-
त्वादिति चेत् । नैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो
यदधिकरणं तत्सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् । भवति
चैवमन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । तद्विशिष्टस्य
च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं बाध्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यक्रास-
ग्रहः । तद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभि-
चारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

(पा०) ननु विषयताया धृत्यनियामकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरणेषु
सम्बन्धित्वानिषदापक्षे नातिव्याप्तिरित्यत आह विशेषेति । दि-
शुपाधीना देशे वृत्तावच्छेदकसम्यक् न त्वधिकरणत्वमिति मते
मनसो धूर्त्तत्वेऽपि न दिशिकविशेषणतया ऽधिकरणत्वमिति
द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वं मनोरूपदेव्यधिकरण एव साध्याभावः ।
प्रतियोग्यधिकरण इति नातिव्याप्तिसम्भव इत्यसौ मनोऽन्येति ।
दिक्काली नेद्वरादातिरिच्येते इति मते सद्गतुरेवेत्यत क्यलान्तरे
तामाह जातीति । साध्यशून्यानामपीति । साध्यतावच्छेदकसम्य-
न्धेनत्यादि । एतदधिकरणत्वस्थान सम्बन्धित्वनिर्देशो । अन्यो-
न्यामाद्योपीति । तथा च न तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्ति-
रिति भावः । तद्विशिष्टस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यावच्छिद्यस्य ।
नेनति । कपिसयागवान् एतद्वत्त्वादित्यादी कपिसयोगाभावक
पसाध्यामावस्थ गुणादौ प्रतियोगित्वसमानाधिकरण्याभाववत्त्वेऽपि
हेत्वधिकरणीमूलवृक्षादेन कपिसयोगसमानाधिकरण्याभावविशि-
ष्टकपिसयागभाववत्त्वं यत्र सामानाधिकरण्याविशिष्टवत्त्वं तत्र तद्
भावविशिष्टाधिकरणत्वाप्रत्ययात् अतः साध्याभावा न लक्षण
घटक इति नाव्याप्तिरिति भावः । हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति-
योग्यसमानाधिकरण्याभावनिर्देशेनान्याप्तिविराणस्य सुकर-
त्वेऽपि मूलोपासहेतुसामानाधिकरण्याशनिवेशेऽप्यप्यभिया न

तथा विवक्षितम् । सार्वभौमेनादृतं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघ-
टकीभूताधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यस्याऽभावविशेषण-
त्वमुपेक्ष्य उपाध्यायमते प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यत्वरूपाविशेषणवै-
शिष्ट्यावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्यरूपाविशेषणवैशिष्ट्यनिवेशन-
मप्य लाघवमित्यालोच्य तदनुयायिना दीघितिकारण प्रतियोग्यसा-
मानाधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यं निवेशितं यथाभृतमू-
ललभ्यो ऽयमेवार्थः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यहेतुसामानाधिकर-
ण्ययोरुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावस्य विवक्षितत्वादुद्देश्यतावच्छे-
दकविधेययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभा-
वादेः सत्त्वादिव्याप्यत्वप्रसंगः सत्त्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
रूपपरत्वस्य सत्त्वादिव्याप्तित्वादिति सार्वभौमोक्तदूषणमेतन्मते नि-
रवकाश तादृशव्यासावनेन पारिभाषिकस्यैवावच्छेदकत्वस्य विव-
क्षितत्वात् अन्यथा विषयितासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानत्वा-
दिव्याप्यताया दुर्वारत्वात् तादृशसम्बन्धेन ज्ञानत्वादिसामानाधि-
करण्ये ज्ञानविषयतारूपे घटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । नन्वव्याप्यवृत्ति-
साध्यकाव्याप्तिसारण्याय प्रतियोगिसामानाधिकरणभिन्नत्वरूपप्र-
तियोग्यसामानाधिकरण्यत्वमेव निवेद्यतां किमुकविषयता गुणा-
दौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववतोऽपि कपिसंयोगाभावादेः
प्रतियोगिसामानाधिकरणभिन्नत्वविरहात् भेदस्याव्याप्यवृत्तिस्वानु-
पगमादित्यत आह तद्वद्वृत्तीति । प्रतियोगिमहृत्तीत्यर्थः नार्थः न
प्रतियोग्यसामानाधिकरणपदेन विवक्षितः । अव्याप्यवृत्तीति । कपि-
संयोगी सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । कपिसंयोगाभा-
वरूपसाध्याभावस्य द्रव्यादौ प्रतियोगिसामानाधिकरणतया तद्विश-
त्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति भावः । अत्र च सामानाधिकरण्य-
स्याव्याप्यवृत्तितायाः प्राक् स्वयं दूषितत्वात्प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यामाधनिवेशपक्षेऽप्यतिव्याप्तिसारणमशक्यमित्येतादृशानुप-
पत्तिमेव यद्व्यादिकल्पान्तरानुसरणवीजतया व्याचष्टे अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं

प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरणे
 ष्वेत्पादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यं प्रतियो-
 ग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तर्य-
 निष्कर्षः ।

(ग०) अस्मान्नाधिकरण्यनिवेशकल्पे चेत्पर्यं । इत्यस्वरसा
 दित्यनेनान्वयः । प्रतीते सयोगाभावे गुणे न सयोगसामानाधि-
 करण्यमित्यादिप्रतीते । अन्यथा गुणादिनिष्ठसामानाधिकरण्याव-
 च्छेदकत्वाद्यभावाविषयकतया । कपिसयोगो एतस्यादित्यादावपि
 कपिसयोगाभावादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छे-
 दकगुणादिवृत्तित्वावाच्छिन्नतया लक्षणघटकत्वैवेत्यन्यासिरत आह
 तथेति । प्रतियोगिवैयधिकरण्य चेत्पर्यं । हेत्वधिकरण हेत्वधिक-
 रणनिरूपित एतत्कल्प च पृथक् हेतुसामानाधिकरण्य न निवेदय-
 मेवेति भावः । एव च हेत्वधिकरणनिरूपितप्रतियाग्यनधिकरण
 वृत्तित्वमेवाभावे विशेषण देयं न तु तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमन-
 तिप्रयोजनकत्वात् वृत्तो प्रतियाग्यनधिकरणनिरूपितस्यहेत्वधि-
 करणनिरूपितस्ययोर्निवेशापेक्षया तत्र हेत्वधिकरणनिरूपितत्वस्य
 निवेशे च लाघवमित्यालोच्य सधैव निष्कर्षयति प्रतियोग्य-
 नधिकरणीभूतेति । प्रतियागितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थं
 तेन न दक्षितातिथ्याति ।

(दी०) अनु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य
 चित्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदक्यत्किञ्चिदवाच्छिन्नस्य
 वा अनधिकरणत्वमुक्तम् आद्ये ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः
 एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तत्रत्यन्तरानधिकरणत्वात् द्वि-
 तीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादि-
 त्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोग-
 विशेषाभाववत्त्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वमावात्मकत-
 त्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावामावात्मकस्य विशिष्ट

स्याऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वाऽनतिरेकात् तृतीये कपिसंयोगाभा-
ववानात्मत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः साध्याभावानां कपिसंयोगानां
गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्या-
भावत्वावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वात् । मैवम् । यादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वं हेतुपतस्तादृशप्रतियोगिता-
ऽनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) यस्य कस्यचिदित्यादिपृथगन्तानामनधिकरणत्वमित्यनेना-
न्वयः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिदनधिकरण-
त्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगिकभेदमा-
त्रम् तत्सामान्यस्यानधिकरणत्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणस्याप्यच्छिन्नभेदः । प्रतियोगितावच्छेदकव्यक्तिकाञ्चिदिति ।
प्रतियोगितावच्छेदकं तत्तत्प्रकृत्येन नियम्य तदवच्छिन्नाधिकरण-
त्वावच्छिन्नभेदो वा विवक्षित इत्यर्थः । नन्वमते संयोगसामान्या-
भावस्य केषलान्वयितया तत्र साध्ये सत्तादिः सहेतुरेवेत्यतो
द्रव्यत्वाभाषयान् वेति । तत्प्रतियोगीति संयोगरूपसाध्याभावप्रति-
योगीत्यर्थः तत्तत्संयोगत्वावच्छिन्नाभावाभावस्य तत्तत्संयोगा-
देः संयोगसामान्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । द्रव्यस्वरूपाभावस्य
एकव्यक्तिकतया व्यक्तिविशेषाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं
न घटत इत्यतस्तस्य किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावरूपप्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यमाह निरन्यत्वादीति । आदिना अन्यत्वादिपरिग्रहः ।
ननु विशिष्टाभावा विशिष्टस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रतियोगी न तु शुद्ध-
स्य तस्येति कथं शुद्धद्रव्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुप-
पत्तिरित्यत आह स्याभावेति । न च सर्वस्यैवाऽभावस्य पूर्वे-
क्षणोद्विष्टित्यविशिष्टत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणतया प्र-
तियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धा कस्यचित्परिरिति वाच्यम् ।
प्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेदप-
क्षेऽसम्भवस्य साध्यतावच्छेदकसम्यग्धेन तद्व्यधिकरण्य-
निवेदपक्षे स्वरूपसम्यग्धावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदक-
सम्यग्धेन सर्वेषामेवाऽभावानां प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वाद्भ्या-

सिप्रसक्त्या यत्सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान-
 धिकरणत्वा हेतुमतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगिता-
 यां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मा-
 वच्छिन्नत्वोभयाभाव एव विवक्षणीय एव चोक्तस्थले स्वरूप-
 सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि संयोगादिसम्बन्धे-
 न घटाद्यभावीयप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेतुमधिष्ठयताभावीयपनि-
 योगितासु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वद्रव्यत्वाभावात्ताद्यवच्छिन्नत्वो-
 भयाभावस्याक्षतरादतिव्याप्तिरित्याभिप्रायात् । आत्मनि संयोग-
 सामान्याभावेऽस्य सर्वमतसिद्धत्वविरहात्कपीति । अन्यद्रव्यवृत्ति-
 हेतुके हेतुवधिकरणजन्यद्रव्ये गुणसामान्याभावस्यापि उत्पत्ति-
 काळावच्छेदेन स्वमते सत्त्वात्तत्र तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्य-
 न घटते अत आत्मवहेत्वनुसरणम् । गुणसामान्याभावत्तत्रस्य कपि-
 संयोगस्वरूपामावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्फुटीकर्तुं कपिसंयोगा-
 नां गुणत्वकीर्तनम् । तत्प्रतियोगितावच्छेदकेति । तथा च तादृशा-
 भावा अपि यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्याधि-
 करणा एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगाभावात्त्वस्येत्य-
 प्याप्तिरिति भावः । यादृशेति । यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधि-
 करणत्वावच्छिन्नमेवत्वमित्यर्थः । कपिसंयोगेतत्त्वादित्यादौ क-
 पिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदव-
 श्यासम्भवात् स्वपदेन तादृशी प्रतियोगितोपादानु न शक्यत इति ना-
 द्यासि । द्रव्यत्वाभावात् सत्त्वादित्यादौ हेतुमतो द्रव्यादेः विशिष्ट-
 द्रव्यत्वाद्यभाव्यरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वेऽपि द्रव्यत्वाभावात्ताद्यवच्छिन्ना-
 यां प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वात् तस्य लक्षण-
 घटकनेति नातिष्यासि । कपिसंयोगाभावयानात्मत्वादित्यादौ च कपि-
 संयोगाभावत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नाधि-
 करणमेव हेतुमत् किन्तु गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रति योगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणमेव तदनवच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदक-
 मिति भाव्याप्तिरिति भावः । न च घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं धूमवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं च
 यद्विहरणीमत्याकारकस्याभावकृतापगादिनः समूहात्मन्यनगानस्यैवा-
 नुमितिहेतुतया विशिष्टपदमशंस्यानुमितिहेतुत्वमनुपपन्नमायक

दघटिततया व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनाऽवच्छेदिका या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य एकसामान्याभावरूपस्य निवेशे तात्पर्यान् । तादृशभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनाऽनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतयैव सामञ्जस्येऽपि यथासन्निवेशे न घैयर्थ्यम् । तथाविधसम्बन्धेन तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकतादयतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति पुनरन्योन्याभाधघटितलक्षणनिष्कृष्टार्थो बोध्यः ।

सम्बन्धसामान्येन हेतुमन्निवेशे ऽऽप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् सम्बन्धविशेषेण हेतुमत्त्वम् प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितायाऽनवच्छेदकत्वस्य वाच्यतया तत्र तच्च निवेशयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च ग्राह्यमापानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टः तेनैव सम्बन्धेन यो हेतुर्मास्तत्र वर्तमानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम् तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य सयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि बहिर्वत्त्वस्य न सतिः ॥

यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम् । तथा च सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया । एवं स्थिते सामानाधिकरण्यार्दा सम्बन्धित्वं निवेशनीयं न त्वधिकरणत्वम् । तथाच धर्मिणो ऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहति । तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवद्विषयत्वावच्छिन्नस्य बहिर्वत्त्वस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् । एवं धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये ।

(गा०) ग्राह्यसामानाधिकरण्ये । अनुमितिकारणाभूतज्ञानविषयहेतु-
निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशरीरे । साध्यस्य चेति । अत्रापि ग्राह्यसा-
मानाधिकरण्य इति प्रविष्ट इति चाऽनुपपद्यते । तथा च तत्सम्बन्धेन
हेतुमति वर्तते योऽभावस्तद्वाच्यतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
नवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नस्य तेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनाऽधिकरणे तन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानस्य तादृश-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः ।
व्यापकतावच्छेदकसाध्योयसम्बन्धेन साध्याधिकरणे तादृशसाधनी-
यसम्बन्धेन साधनस्याऽवर्तमानस्य ग्राह्यज्ञापामनुमितियारणाय सा-
मानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशनम् । वस्तुनस्तु वि-
द्वत्त्वेन ज्ञायमानधर्मवत्ताज्ञानस्याऽनुमितावेव प्रतिबन्धताया
वक्ष्यमाणतया सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषानिवेशोऽपि
न क्षतिः । सामानाधिकरण्यावगाहिताया प्रयोजकस्य च
विशिष्टपरामर्शनिर्वाहायोपेयते । पर्वतीयधूमव्यापको घाट्टारेति व्या-
पकतापरामर्शस्य हेतुताया दूषितव्यतात् । न च स्वव्यापकसाध्य-
कहेतुमानित्याकारक सामानाधिकरण्यावगाहिताविशिष्टपरामर्श-
स्य हेतुतास्तामिति वाच्यम् । बहुमाश्रयस्य सामानाधिकरण्यपर्य-
वसित्वादिदिति ध्येयम् । प्रतिशोनिषेधधिकरण्यशरीरे प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धस्थाने साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशन एव
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वत्त्वधिकरणनिष्ठसम्बन्धान्तरा
वच्छिन्नसाध्याभावाभावाय दूषणस्याऽपि निराकरणसम्भवे प्रतियो-
गिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न वनिवशनमफलमित्याश-
येनाह । यद्वेत्यादि । तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकनानिर्वाहाय प्रतियो-
ग्यनधिकरणत्वमनुक्त्या प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमाभिहितम् । ननु प्रति-
योगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वनिवशापि तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्न
निर्यहति, तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणाप्रसि-
द्ध्या तद्वद्वितसामानाधिकरण्यस्याऽप्रसिद्धेरित्यत आह । एव स्थि-
त इति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे सम्बन्धित्वनिवेशो सती-
त्यर्थः । सम्बन्धित्व निवेशनीयमिति । तथा च साध्यसामानाधिक-
रण्य साध्यसम्बन्धिसम्बन्धित्वम् । अभावस्य हेतुसामानाधिकरण्य-
मपि हेतुसम्बन्धिसम्बन्धित्वमादेना ग्राह्यम् । धर्मिण । धूम-

चदादेर्वह्निमदादेशः । तदेव दर्शयति । तथाहीति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेति पूर्वकल्याभिप्रायेण । धूमवह्निमतोर्व्याप्तिमुक्त्वा धर्मिणो धूमवदादेर्वह्नादिरूपधर्मव्याप्यत्वं बाहुमदादिरूपधर्मिणश्च धूमादिधर्मव्यापकत्वं चाह—एवमिति ।

(दी०) अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं संगच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमितिः । तेन न धूमावयवे संयोगेन नवा समवायेन पर्वते बहिधीः । तथेवाऽवगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याऽभावग्रहे गृहीतव्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यस्याऽभावः सिद्ध्यतीति । कथमन्यथा समवायेन बह्विविरहिणि मक्षानसे संयोगेन, संयोगेन वा बह्विविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्तते, निवर्तते च संयोगेन बह्विविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते । तथाच तादात्म्यसम्बन्धेनैव जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिद्ध्यति, स एव चाऽन्योन्याभावः । इत्यमेव च तादात्म्यादुत्तर्धिशेषयोर्व्याप्तिनिश्चय इति संगच्छते ॥

(गा०) अत एव तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनादेव । तत्र तत्रोक्तमिति । पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनायेत्यादिः । सङ्गच्छते इति । अन्यथा जलादीनां संयोगादिना पृथिव्यादिवृत्तितया तेन सम्बन्धेन व्याप्तेर्जलादिभेदसाधनानुरयोगितया च तदुक्तसंगतिरिति भावः । पृथिवीत्वामावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वात्वेन पृथिवीन्यस्वरूपेण जलादिभेदः सिद्ध्यति न तु तस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वात्वेनेत्यत्र, पृथिवीत्वेन व्याप्यस्य जलादेरन्योन्याभाव एव सिद्ध्यति न त्वत्यन्ताभाव इत्यत्र वा किं नियामकमित्याशङ्कायां व्यतिरोक्ते-

णि तत्सम्बन्धघटितव्यापकत्वेन गृह्यमाणस्य तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकादेवाऽभावाद्धेनोर्न सम्बन्धेन यस्य व्या-
प्यता गृहीता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभायः सि-
द्ध्यतीति समाधास्यन् ब्रन्वयिनि व्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्या-
प्यताज्ञानात् व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकं सिद्ध्यतीति नि-
यमं दृष्टान्तविधया दर्शयति । यथा चेति । तादृशेनैव विशिष्टज्ञाने ।
पक्षधर्मिकविशिष्टज्ञाने । विशिष्टानुमितिः । वैशिष्ट्यविषयकानुमितिः ।
व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यताज्ञानं हेतुरिति नियमस्य व्याप-
कताघटकेनैव सम्बन्धेन व्यापकस्यानुमितिनियमस्य च क्रमेण प्रयो-
जनमाह । तेनेति । अनवतीर्णवाधस्याऽभ्रान्तस्येति शेषः । धूमाधयधे-
न धद्विर्धात्स्मिन्वयः । तस्य समवायसम्बन्धेन धद्विज्याप्यधूमवत्त्वे-
ऽपि व्याप्यताघटकेन संयोगेन तद्वत्त्वाभावादिति भावः । नया स-
मवायेनेति पर्वतवृत्तिहेतुं प्रति समवायेन धद्विरव्यापकत्वादिति भा-
वः । प्रकृतौपयुक्तनियमद्वयमाह । तथैवेति । सम्बन्धेन । सम्बन्धेनैव ।
एतद्विषयमध्यस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेनाप्यावश्यकत्वमिति दर्शयति ।
कथमन्यथेति । अन्यथा-एतादृशनियमानभ्युपगमे । इति नियमः कथ-
मुपपन्न इत्यन्वयः । महानसे संयोगिन धूमो न निवर्तते इत्यन्वयः । महा-
नन्धर्मिकसिद्धिविषयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ननिवृत्तिप्रतियोगी नेत्य-
र्थः । निवर्तते च । धूम इत्यनुपप्यते । प्रकृतमाह । तथा चेति । व्याप्यत्वप्र-
हात् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नपृथिवीत्याभायनिष्ठव्यापकतानिरूपित-
व्याप्यताप्रहात् । व्यापकनिवृत्त्या । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकेनैव पृथिवीत्याभायमायेन । तेषाम् । जलादीनाम् । न धेतावताऽपि
भत्यन्ताभायसिद्धिः कथं निराकृतेत्यत आह । स एव चेति । स चान्यो-
न्याभाव एवेति योजना । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभायश्चाऽन्योन्या-
भाव एव न त्यत्यन्ताभाव इत्यर्थः । अतो नेतरत्यन्ताभायसिद्धि-
रिति भावः । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तौ प्राचां सम्मतिमाह । इत्यमे-
व चेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्मीकारेणैव । इति ग्रन्थः सङ्गच्छ-
ते इत्यन्वयः । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यतभ्युपगमे का शं-
तिः । जलादिभेदसिद्धेर्जलादिभेदाभावाप्यकीमृताभायप्रतियोगि-
त्वेन पृथिवीत्यज्ञानादेव सम्भवान् पृथिव्यैकदेशे जलादिभेदप्रसि-
द्ध्या तादृशव्याप्तिग्रहसम्भवस्य व्यतिरेकिणि धस्यमाणत्वात् । ता-

दात्म्यसम्बन्धेन धर्मिणोऽनुमितेरप्यनुभवसिद्धत्वे धर्मितादात्म्य-
निष्ठव्यापकताज्ञानस्यैव तद्धेतुतायाः स्वीकरणीयत्वात्, असति प्र-
तिबन्धके तत्तादात्म्यादिविधेयकानुमितौ तादात्म्यसम्बन्धेन तस्य
विधेयत्वोपगमे क्षतिविरहादित्यत आह—

(दी०) अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र साक्षादिः
सा गौरिति तादात्म्येन गोव्यापकत्वग्रहं साक्षादिना
तादात्म्येन गौः, गोव्यतिरेकाच्च साक्षादिव्यतिरेकः सिद्ध्यति ।
एवं च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वम् ।
वृत्त्यनियामकसंयोगपात्रस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृ-
थिवीत्वादिव्यापकत्वमपि । तदभावगतोऽपि पृथिव्यादेः
संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् । सिद्धिरपि तस्य तथैव न
तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन । तेनाऽसम्बन्धित्वादव्याप-
कत्वाच्च । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ॥

(गा०) अत एवेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारादेव ।
गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । अन्यथा तत्र गोत्वत्वरूप-
साध्यतावच्छेदकानुपस्थित्या गोत्वसाध्यकानुमित्यौपयिकव्याप्ते-
र्दुर्ग्रहतया गोत्वसाध्यकानुमितेर्गोतादात्म्यस्यापि गोत्वरूपतया
तन्निष्ठव्यापकताया अपि गोत्वन्वोपस्थितिमन्तरेण दुर्ग्रहतया
तादात्म्यधर्मिकव्यापकताज्ञानार्थीनतादात्म्यसंसर्गकगवानुमितेश्चा-
ऽसम्भवेनाऽयं गौरित्याकारकानुमितेरनुभवसिद्धाया अपलाप-
प्रसङ्गादिति भावः । यद्यपि गोत्वांशे गोत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य
व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिग्रह एव गोत्वेन गोसाध्यकानुमि-
तावपि हेतुर्वाच्यः निर्धर्मितावच्छेदकरूपव्यापकतावच्छेदकत्वग्र-
हस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतयाऽनुमित्यजनकन्यादिति ता-
दात्म्येन गोत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरपि गोत्वत्वानुपस्थिति-
दशायां न सम्भवति । तथापि वक्ष्यमाणप्रतियोगिताधर्मि-
कोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायेणेदमभिहितं तन्मते स्वरूप-

तः साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामनुमितौ स्वरूपतः साध्यतावच्छे-
दकप्रकारकस्य साधनवाचिण्याभावप्रतियोगित्वत्वावच्छेदेन साध्यता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभया-
भावावगाहिज्ञानस्य हेतुतया तत्र गोत्वत्वज्ञानानपेक्षणेनाऽनुपपत्त्य-
भावात् । इदंशयुक्त्या तादात्म्येन व्यापकतासिद्धिवत् गोत्वत्वाग्रह-
दशायां या गौस्तत्र सास्नादिरिति व्याप्तिग्रहाधीनगवादिहेतुकसा-
स्नादिसिद्ध्यनुरोधात् तत्सम्बन्धेन व्याप्यतासिद्धिरपि द्रष्टव्या ।
केचित्तु तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकत्वानुपगमेऽपि गवान्यावृत्तित्व-
रूपव्याप्तिज्ञानात् गोत्वादिविधेयकानुमितिर्निष्पन्नवृत्त्यर्थः । तथा स-
ति अयं गौरित्याकारकताऽप्यनुमितेर्निर्वहति स्वरूपतो गोत्वव्या-
गाहिनो गवान्यावृत्तित्वज्ञानात्स्वरूपत एव गोत्ववियविषयास्तस्या-
स्तम्भभावात् । न चानवच्छिन्नविधेयताया अकल्पितत्वात्तादात्म्येन
गोरेव विधेयत्वमुचितम् । अयं गौरित्याकारक इदन्तावच्छिन्नविशे-
ष्यकगोत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे या गोत्वादिप्रकारता तस्या एव विधे-
यतात्वोपगमेऽनुमितौ तत्कल्पनेऽतिरिक्तविधेयताकल्पनाभावात् ।
अस्तु धा गवान्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादेव तादात्म्येन गवावृ-
त्तिः किं तादात्म्येन व्यापकतयेत्याशङ्कानिराचिकीर्षयोक्तं गोत्व-
त्वाग्रहदशायामिति । गवेतरावृत्तित्वस्य हेतुभूतसास्नादावग्रह-
दशायामित्यर्थ इत्याहुस्तत्र । गवेतरावृत्तित्वमात्रस्य गोत्वत्वशब्दार्थ-
ताविरहेणोदक्षरताया दुर्घारत्वात् । गोत्वत्वपदं तद्वृत्तिधर्मपरमिति
तु न सम्यक् । गोत्वत्वस्य विशिष्टगोवृत्तित्वस्वरूपस्य स्वरूपतो भा-
नासम्बन्धेन तदज्ञानदशायां तद्वृत्तिधर्मभावस्याऽवश्यकत्वात् । अपदे
तु गोत्वत्वाग्रहदशायामपि गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । यदा गोत्व-
त्वमनुमितौ न भासते तदापि तत्र गौर्भासत इत्यर्थः स्वरूपतो
गोत्वस्यैव सास्नादिलिङ्गकानुमितौ भासस्योपगन्तव्यतया विधे-
यतायाश्चाऽवच्छिन्नान्वयनियमेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमितेरनुम-
यसिद्धाया अनुपपत्तिरित्युपपत्त्यसंगतिरिति प्राहुः । यच्च अनव-
च्छेदकांशे तादात्म्यसम्बन्धेन स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानादनवच्छेदकत्वांश आधेयतासम्बन्धेन स्वरूपतस्तत्प्रकारक-
ज्ञानाद्वै स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुमितिरित्युपगमेन गोत्वत्वाग्रहद-
शायामपि तादात्म्येन व्यापकताज्ञानादनुमितिर्निर्वहतीति नोक्तानु-

पपत्तिरिति तदसत् । अयंगौरित्यादिज्ञानानुव्यवसाये स्वरूपतो गोत्वादिविशेषितप्रकारिताप्रकारेण ज्ञानमानात् समवायातिरिक्तेन निरूपितत्वसम्यन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः प्रकारताया आवश्यकत्वेऽपि समवायातिरिक्तेनापरसम्यन्धेन स्वरूपतः प्रकारताया अप्रामाणिकत्वात् अन्यथा व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वादेर्विधेयता-
 घच्छेदकत्वानुपपत्त्या केवलान्वयिग्रन्थे तज्ज्ञानस्याऽनुमितिहेतुता-
 खण्डनं दीधितिकृतां विरुद्धेत उक्तक्रमेणैव तन्निर्वाहात् । न च तथा
 सति प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायकतयाऽपि नै-
 तद्वन्धसंगतिरिति वाच्यम् । प्रकारित्वांश इवाऽवच्छेदकत्वांशोपि नि-
 रूपितत्वसम्यन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकारित्वाभिप्रायेणैतद्वन्धसंगम-
 नात् । तस्याऽप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाऽग्रिमव्यापकताज्ञानहेतुताखण्ड-
 नसंगते । अपरे तु गोत्वत्याद्यग्रहदशायामपि स्वरूपतो भासमानगो-
 त्वावच्छिन्ने हेतुमक्षिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपिततादात्म्यसम्यन्धाव-
 च्छिन्नावच्छेदकत्वाभावरूपाभ्यामन्याभावघटिततादात्म्यसम्यन्धाव-
 च्छिन्नव्यापकताज्ञानात्तादात्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रकारिकाऽनुमितिः
 सम्भवत्येव । एकरूपेणाऽवच्छेदकेऽपि अवच्छेदकतानवच्छेद-
 करूपेणाऽवच्छेदकत्वाभावं स्वीकृत्यैवान्योन्याभावघटितलक्षणस्य
 ग्रन्थकृता यद्रूपावच्छिन्नमित्यादिना परिष्कर्णीयत्वात् तदभिप्राये-
 णैवैतत्संगतेः । केवलान्वयिग्रन्थे च प्रतियोगिनि प्रतियोगितान-
 वच्छेदकरूपेण तस्माभावस्वेवावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणाऽवच्छे-
 दकत्वाभावस्याऽप्रामाणिकतया व्यापकताज्ञाने साध्यतावच्छेदकस्य
 स्वरूपतो भानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण व्यापकताज्ञानहेतुतामते
 स्वरूपतो ज्ञानत्वप्रकारकानुमितेरनुपपत्तेवंश्यमाणतया न पूर्वा-
 परग्रन्थविरोध इति प्राहुः । तादात्म्येन गोव्यातिरेकाच्चेति । तादा-
 त्म्यसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्तादात्म्यसम्यन्धघटितव्यापक-
 तावच्छेदकगोत्वावच्छिन्नस्य भेदरूपाभावादित्यर्थः । समवाय-
 सम्यन्धावच्छिन्नावश्यस्य साधकत्वेपि तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
 गोत्वत्याद्यग्रहदशयां तदभावस्य ज्ञानासम्भवेन ततः सास्ना-
 भावलिङ्गसम्भवादिति भावः । एवं च । अधिकरणन्यस्याने स-
 म्यन्धित्वनिवेशे च । गगनादेरपीति । तस्याऽधिकरणाप्र-
 सिद्धावपि संयोगेन तत्सम्यन्धित्वस्यैवऽभावो तथ च

साध्यवत्सम्बन्धित्वस्य प्रसिद्धा यद्योक्तं यामिसत्त्वादि-
 ति भाष्य । वृत्त्यनियामकसंयोग-यावृत्तरूपेण संयोगस्याऽभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य
 गगनीयसंयोगस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया प्रतियोगिता-
 या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशरूपे तथाविधप्रति-
 योगित्वाप्रसिद्धा संयोगेन गगनस्य व्यापकता न निर्वहतीत्यत उक्तं
 वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्येति । तादृशसंयोगसाधारणसंयोग-
 त्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । यद्वेत्याद्युक्तं रूपे वृत्त्यनियामकसंयोग-
 साधारणरूपेण तादृशसम्बन्धत्वविरहेऽपि न क्षतिः तन्मते
 प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशादि-
 त्याशयेनाह । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । पृथिवीत्वादिव्या-
 पकत्वमपीत्यत्र संयोगेन गगनादेरित्यनुपपद्यते । ननु प्रतियो-
 गिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि पृथिव्यादिभि-
 र्ब्रह्मवादादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया गगनादेर्न पृथि-
 वीत्वादिव्यापकतासम्भवा इत्यत आह—तदभाववर्तोऽपीति ।
 समवायादिना गगनाद्यभाववर्तोऽपीत्यर्थः । तत्सम्बन्धित्वात् । गग-
 नादिसम्बन्धित्वात् । तथा च तादृशगगनाद्यभावो न साध्यताव-
 च्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमपिष्ठ इत्यभावान्तरमा-
 दात् लक्षणस्य निष्प्रत्यूहमेवेति भाष्य । ननु संयोगेन गगन-
 स्य व्यापकत्वं साधनवतारदशायामन्तर्गतं वृत्तिनियामकसं-
 योगेर्नैव कथं न गगनानुमितिरित्यत आह । सिद्धिरपीति । तर्ह्यत्र ।
 वृत्त्यनियामकसंयोगेनैव तेनाऽसम्बन्धित्वादिति । तथा च तत्सम्ब-
 ण्धावगाहनेऽनुमितेर्भ्रमतया तत्र भ्रमात्मरूपरामर्शस्याऽपेक्षित-
 त्वादिति मात्र । यदूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वं
 तदूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धनैवाऽनुमितिरिति नियमामिप्रायेण द्रो-
 पान्तरमाह । अ-व्यापकत्वाच्चेति । वृत्त्यनियामकेन सम्बन्धेनैव गग-
 नाद्यमात्रस्य प्रतियोगिभ्रमानाधिकरणतया वृत्तिनियामकसंयोगेन
 प्रतियोगि-यधिकरणाभावप्रतियोगिताया गगनस्यैव तत्सम्ब-
 ण्धस्य व्यापकताघटक-प्रतित्वेति । तथा च व्यापकत्वाघटकसम्ब-
 ण्धस्याऽनुमितावमानात् न तेनाऽनुमितिप्रसङ्ग इति भाष्य ।
 ननु वृत्तिनियामकसंयोगेन गगनादिसम्बन्धिनोऽप्रसिद्धा कथं

तेन सम्यग्धेन गगनाद्यभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणमित्यत आह । व्यक्तीभविष्यतीति । वक्ष्यमाणोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरणं तत्रापि सुलभमिति भावः ।

कालिकविशेषणतया घटादिसाध्यके महाकालत्वादिहेतौ अप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिं शङ्कते नान्यित्यादिना ।

(दी०) नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषणः । व्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् । स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्तमानस्याऽभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च काले ऽसम्भवात् ॥

(गा०) खण्डकालवृत्त्येतत्कालत्वादिहेतुकस्थले ऽतीतानागतव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्त्यावच्छिन्नतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिद्ध इति नाऽव्याप्तिरतो ऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकेति । जन्यमानस्य कालोपाधितामते द्रव्यात्मकस्याऽपि खण्डकालस्य सम्भवाच्च महाकालपर्यन्तलाभ इत्यतो ऽतिरिक्तान्तम् । यद्यपि गगनदिगात्ममनसां नित्यतया खण्डकालत्वासम्भवेन चतुर्द्रव्यातिरिक्तैत्युक्तावपि महाकाललाभस्तथापि यत्किञ्चिच्चतुर्द्रव्यातिरिक्तत्वस्य पृथिव्यादावपि सत्त्वात्पृथिव्यादिचतुष्टयातिरिक्तत्वस्य च विशिष्याऽभिधान एव तल्लामः । तान्निर्कर्महाकालस्यैवाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपदेनाऽभिधानात्तथाऽभिधाने विशिष्याऽनभिधानेऽपि नाऽन्यपरत्वशङ्केति तथैवाऽभिहितम् । खण्डकालसाधारणमहाकालवृत्तेर्हेतुत्वे खण्डकालरूपहेत्वधिकरणे एव लक्षणघटकोक्ताभावप्रसिद्धिरिति कालमात्रवृत्तीत्यत्र मात्रपदम् । समवायादिना कस्याचेत्साध्यत्वे समवायादिना घटाद्यभाव एव महाकाले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिध्यतीत्यतो विशेषणताविशेषणेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः । व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेन केवलान्वयिच्यत्वादेर्व्यापकतासम्भव इत्यतोऽव्याप्यवृत्तीति । कालिकसम्बन्धे-

नात्याप्यवृत्तित्वं च व्यतिरेकिमात्रस्यैव, केवलान्वयिनोऽप्यनित्यस्य
 विदवविषयकजन्यज्ञानविषयत्वादेवोच्यम् । एतत्सर्वं घटत्वभिप्राये-
 णाऽभिहितम् । महाकालान्वयवृत्तिहेतुकेऽन्यसम्बन्धेन साध्यतायां
 च हेतुमति सचं प्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव-
 तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वभ्रमदशायां अनुमितिजनकक्षानानुपपत्तिरपि
 द्रष्टव्या । एवं कालिकसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि तेन सम्ब-
 ध्धेन साध्यन्याऽव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
 दितायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्यवाधितायाश्च व्यापकतायां दुष्प्र-
 हत्वान्महाकालत्वादिहेतुकानुमिन्यनुपपत्तिरपि । स्यावच्छेदकस-
 म्बन्धेन स्यावच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धाच्चिद्व्यतिरेकप्रतियोगितानिवेशकल्पे तादृशप्रति-
 योगित्याप्रसिद्धाभिधानेनाऽप्यासि स्फुटीकरोति । स्यावच्छेदकेति ।
 स्थम् । प्रतियोगिता । काले । महाकाले । तत्सम्बन्धाच्चिद्व्यतिरेकत्वस्य ।
 कालिकसम्बन्धाच्चिद्व्यतिरेकत्वस्य, असम्भवादिति योजना । कालिकस-
 म्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव महाकाले वृत्तेः, भवत्येव तेन सम्बन्धेन
 सम्बन्धिनोऽप्रसिद्धा कस्यापि कालिकसम्बन्धाच्चिद्व्यतिरेकभावस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमद्वृत्तित्वास-
 म्बन्धेन समवायादिसम्बन्धाच्चिद्व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
 प्रतियोगितायाश्च समवायादिसम्बन्धेनैवाऽवच्छिन्नत्वादिति भावः ।
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमद्वृत्त्यभावीयस-
 म्बन्धाच्चिद्व्यतिरेकत्वाविशेषितप्रतियोगितानिवेशकल्पे तादृशसम्बन्धेन
 प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमत एवाऽप्रसिद्धाऽप्यासिरित्याह । तेनेति ।
 तेन सम्बन्धेन । कालिकसम्बन्धेन । गगनाद्यभावप्रतियोगिनस्तेन
 सम्बन्धेन सम्बन्धिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धा तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्य
 सम्बन्धित्वासिद्धि स्फुटीकर्तुं प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमन्येत्यनभिप्राय
 एतत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्वयस्यैव सप्रसिद्धाऽभिधानम् ।

अथ कालिकसम्बन्धेन महाकालान्वयवृत्तित्वविशिष्टस्य घट-
 त्वस्य तत्सम्बन्धाच्चिद्व्यतिरेकत्वाभाव एव महाकाले प्रतियोगितावच्छेद-
 कविशिष्टप्रतियोगिन्यधिकरणः प्रसिद्धस्तमादौष्य च लक्षणस-
 मन्ययान् कथमव्याप्यभिधानं न हि महाकालान्वयवृत्तित्ववि-
 शिष्टत्वादिनिर्दिष्टः कालिकसम्बन्धोऽपि महाकाले सम्भवति

तद्धर्मिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धानुयोगितायास्तद्धर्मिनियत-
त्वात् अन्यथा सत्त्वादिमति गुणादौ द्रव्यादिवृत्तित्वविशिष्टस-
त्ताद्यभावप्रत्ययानुपपत्तेः । न चैवं हृदादिवृत्तित्वविशिष्टवन्धभावादे-
र्विपयितया सम्बन्धित्वं ज्ञाने न स्यात् ज्ञानस्य हृदादिवृत्तित्वानि-
रूपकत्वादिते हृदो बन्दिमानित्यादौ तादृशविशिष्टस्य बाधादि-
रूपस्य हेत्वाभासत्वं न स्यात् । ज्ञाननिष्ठं विपयितया तादृश-
विशिष्टवत्त्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृशविशिष्टमथैव तथा-
त्वात् । यदि च तत्सम्बन्धेन तद्धर्मिसम्बन्धित्वविशिष्टनिरूपि-
तस्तादृशसम्बन्धो विशेषणकोटिप्रविष्टधर्मिनियत इति सम्बन्धान्त-
रेण हृदादिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविपयितासम्बन्धो ज्ञाने सम्बन्धत्ये-
वेत्युच्यते । तदाऽपि इच्छादिविषयत्वविशिष्टघटादिनिरूपितविप-
यितासम्बन्धस्य ज्ञानेऽसम्भवादिच्छाविषयत्वाभावासाध्यकघटा-
दिपक्षकस्थले तादृशविशिष्टस्य बाधादिरूपस्य हेत्वाभासत्वानुप-
पत्तिर्दुर्धारैवेति वाच्यम् । विशिष्टनिरूपितविपयितातिरिक्तसम्बन्ध-
स्यैव विशेषणीभूतसम्बन्धितानिरूपकाधिकरणत्वनियतत्वोपगमात्त-
द्धर्मविशिष्टतन्निरूपितविपयिनायां तदंशे तद्धर्मप्रकारकत्वमात्रस्या-
ऽपेक्षितत्वात् । इच्छाविषयो घट इत्यादिज्ञाने इच्छाविषयत्वविशिष्ट-
घटादिनिरूपितविपयितासत्त्वेन बाधकाभावात् । न चैतद्वनुरोधेनैव
विशिष्टवृत्तिताघटकसम्बन्धेन विशेषणविशेष्योभयाधिकरणे-
ऽपि विशिष्टाधिकरणत्वं स्वीक्रियते प्रकृते चेच्छाविषयत्वतादृश-
घटयोर्द्वयोरपि विपयितासम्बन्धेन ज्ञाने सत्त्वात्तादृशविशिष्टाधि-
करणत्वं ज्ञाने ऽक्षतमेवेति नेच्छाविषयत्वविशिष्टघटादेर्हेत्वाभासत्वा-
नुपपत्तिः । इत्थं च कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यत्वस्य महाकाले
सत्त्वाद्विशिष्टाधिकरणत्वं महाकाले वर्तत एवेति कथं विशिष्टा-
भावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम् । विशेष्यसम्बन्धेनोभया-
धिकरणेऽपि विशिष्टाधिकरणत्वाङ्गीकारे घटपटोभयसंयुक्तभूतले घट-
समवायिकपालसंयुक्तत्वविशिष्टपटनिरूपिताधिकरणत्वप्रसङ्गात् । इ-
च्छाविषयत्वं घटश्चेति समूहालम्बनेऽपि तादृशविशिष्टाधिकरणत्वस-
त्त्वापत्त्या प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया तस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्ति-
तादवस्थादिति । न च महाकाले महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटाद्य-
धिकरणत्वानुपगमे तस्य विश्वाधारत्वव्याघात इति शङ्कनीयम् । ता-

दशविशिष्टनिरूपिताधिकरणताविशेषस्य महाकालेऽस्येपि घटादेः
घटत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतासत्त्वेनेव सर्वाधारत्वोपपत्तेः ।

अथ केचित् । कालिकसम्यग्चेताधारता महाकालस्य न
तु सूर्यक्रियादेः, इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या क्रियादिरूपकालो
पाधोग महाकालनिष्ठाधारतावच्छिन्नस्यैवाऽवगाहनात् । अतः
एव तथा कालिकविशेषणतया कालोपाधित्वप्रवादः । तादृशप्रतीते
क्रियात्वादेव घटाद्याधारतावगाहित्वोपपत्तेः तादृशप्रतीतीनामनु-
गताधारतावगाहित्वानुभवविराधात् । कालत्वेनाखण्डोपाधिना
सर्वेषां क्रियादीनामनुगमेन तादृशानुमयापवादने महाकालस्यै-
वाऽग्रामधिकतापक्षरिति प्राचीनमतमभिप्रायेणैवमभ्यास्यशङ्का ।
तथा च कति कालिकसम्यग्धन महाकालान्यवृत्तिवत्स्यैवा-
ऽप्रसिद्धा तद्विशिष्टघटाद्यभावमादाय लक्षणवत्प्रतीतिरस्मात् ।
न च क्रियादः कालरथानभ्युपगमाभिप्रायेण चेदयं प्रत्यस्तदा
ऽऽपद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकताया अव्यावर्तकतयाऽभिधानासङ्गति-
रिति वाच्यम् । तादृशद्रव्यात्मक एव काल इति मत-
विशेषसूचनार्थतया तत्सङ्गते । तन्मात्रवृत्तिवत् च हेतोर्लक्ष्यता-
संपादकत्वेनाऽभिहितम्, इतरवृत्तेर्भेदविराधात् । अथवा भवतु
कालोपाधिरपि कालिकसम्यग्धनाऽधिकरण तदधिकरणत्वसाधक-
भेदानीं घट इत्यादिप्रत्ययो व्यवहारश्च तस्य आननुगतोपाधिमात्र-
विषयकत्वं अनुगताधारतावगाहित्वानुपपत्त्या क्रियादिरूपोपाधि-
विशिष्टमहाकालस्य घटाद्याधारतावगाहित्वमावश्यकम्, विशिष्टे
घटाद्याधारतावगाहित्व विशिष्टान्तर्गतविशेषणस्यैव तदवगाहित्व-
मावश्यकमिति खण्डकालस्य कालिकसम्यग्धनाधारतासिद्धिः ।
एव चेदानीं महाकालान्यवृत्तिविशिष्टा घट इति प्रत्यय खण्डकाले
विशिष्टाधारताया मानं न त्वन्य इति तत्साधकप्रत्ययश्लोके
महाकालान्यवृत्तिवत्प्रतीतिरूपकस्यापि महाकालस्य विशिष्टाधार-
तासिद्धिदुर्वारैव । तथा च महाकाल विशिष्टघटाभावोऽपि विशिष्टप्र-
तिष्ठानसमाधिकरण तादृशप्रतीत्यनभ्युपगमे खण्डकाले न वि-
शिष्टप्रतिष्ठानसमाधिकरणत्वप्रसिद्धिरित्युक्तस्यसंख्यातिवारणमशक्य-
मित्याहुः ।

अथ तु कालिकसम्यग्धनं स्वरूपादनतिरिक्तं तथा च खण्ड

कालमहाकालानुयोगिकतादशसम्बन्धानां तत्तत्स्वरूपाणामनुगम-
फतावच्छेदकाभावेन प्रत्येकमेव सम्बन्धता । तथा च महाका-
लस्वरूपसम्बन्धेनैव घटादेः महाकालत्वादिव्यापकता वाच्येति
दुर्द्वैराव्याप्तिः तादृशसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वस्याऽप्रसिद्धे-
रिति वदन्ति । तदसत् । स्वरूपाणां प्रतिस्विकरूपेण सम्बन्धत्वे
यत्किञ्चित्खण्डकालनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां तादृशख-
ण्डकालमात्रवृत्तिहेतुकेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिसम्भ-
वान्महाकालमात्रवृत्तिहेतुकानुधावनस्य निर्वाजत्वापातात् ।

परे तु साध्यतावच्छेदकाविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौ-
पयिकव्याप्तावेव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिगैपधिकरण्य-
प्रवेशो न ॥ साध्यतावच्छेदकोपलक्षितसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानु-
मित्यौपयिकव्याप्तौ, अन्यथा महाकालं पृथिव्यादिवृत्तित्वोपलक्षित-
जात्यनुमानानुपपत्तेः । तादृशसाध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छे-
दकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणत्वाविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वसत्त्वात् । इत्थं च यत्र साध्यतावच्छेदकोपलक्षितस्य सा-
ध्यता तत्रैवाभ्यासिशब्दापरोऽयं ग्रन्थः, तत्र यथाभूतप्रतियोगि-
वैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन महाकालान्यवृत्तित्वाविशिष्टघटाभावस्या-
ऽपि लक्षणाघटकत्वादिभ्याहुः । तदपि न । अग्रिमविशिष्टादोपादा-
नतद्यावृत्तिप्रदर्शनविरोधात् ।

(दी०) न च तादृशसम्बन्धेन हेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चि-
द्व्यस्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव
वक्तव्यम् । तथा चाऽवृत्तिगगनाद्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः । स-
त्ताद्यधिकरणकर्मादौ समवायेन ज्ञानसामान्यस्य संयोगसा-
मान्यस्य चाऽवृत्तेर्नातिप्रसङ्गः । भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वविशि-
ष्टगुणकर्मण्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगु-
णादिवृत्तिः, संयोगसामान्यं तु न किञ्चिद्द्रव्याऽवृत्तीति वा-
च्यम् । विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वात् । समवायेन जातेः सा-
ध्यत्वे भेद्यत्वादावतिप्रसङ्गात् । जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-

या जातित्वेनाऽनवच्छेदात्, जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्ते-
रप्रसिद्धेः । संयोगादिसाध्यकगुणकर्मान्यत्वादी चाऽतिव्या-
प्तिः । अद्रव्ये हेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेर्द्रव्ये च
संयोगादेरपि वृत्तेः । मैवम् ।

(गा०) तादृशसम्बन्धेन । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तादृश-
साध्यच्छेदकसम्बन्धेन वा । वक्तव्यम् । अभावविशेषणनया अभाव-
पूर्वप्रतीकेन विवक्षणीयम् । गमनाद्यभावद्वारैक्येनेति । तत्प्रतियोगितः
कालिकसम्बन्धेनाऽधिकरणाप्रतिष्ठा नदनीधकरणत्वाप्रसिद्धायपि
वृत्तिमति प्रसिद्धायाः कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तिनाया
अभावस्य तत्र प्रसिद्धत्वादिति भावः ।

ज्ञानवान् सत्त्वात् संयोगी सत्त्वादित्यादौ कमेण सम्बन्धविशेष-
निवेशनयत्किञ्चित्पदोपादानयोऽप्यवृत्तिमाह । सत्ताधिकरणकर्मादा-
यिति । सम्बन्धविशेषानुपादाने कर्मादौ समवायेन ज्ञानाभावप्रतियो-
गिनोऽवृत्तावपि विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य वृत्तेस्तादृशभावो न
लक्षणघटकः स्यात्, कर्मादौ संयोगाभावप्रतियोगिनोऽसत्स्थेपि हेत्व-
धिकरणद्रव्यवृत्तितया हेत्वधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावधत्वात्सम्भ-
वात् सौऽपि न तथा स्यादित्यभावाभ्यन्तरमादायाऽतिव्याप्तिप्रसक्ति-
रिति भावः । यद्यपि यत्किञ्चित्पदस्य दशावृत्तिर्ज्ञानसाध्यकेऽपि सम्भ-
यति ज्ञानस्य समवायसम्बन्धेनाऽव्याप्यवृत्तितया तत्साध्यकेऽपि
प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यनिवेशस्यावश्यकत्वात् । तथाऽपि प्रसिद्धा-
दशाप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगी सत्त्वादित्यादौ त-
दनुक्तौ तत्र व्यावृत्तिर्न सम्भवतीति शङ्का स्यात् तन्निरा-
साय तत्प्रदर्शनम् । केचित्तु संयोगसाध्यके आदिपदग्राह्यगुणान्य-
त्यविशिष्टसत्ताहेतुकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्वैव व्यावृत्ते-
प्रदर्शनपरं संयोगसामान्यस्य चेत्यपि । विषयताया वृत्त्यनियाम-
कत्वे प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्ये सम्बन्धित्वानिवेशनक्षेत्रे पूर्वस्थली-
यस्यावृत्त्यसङ्गतिरित्यस्वरसादेतदनुपायनम् । संयोगाभावस्य का-
लिकसम्बन्धेनैव सर्वत्र कर्माणि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वा-

दतिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वदन्ति । तदमत् । उक्तास्वरसेन पूर्वमपि ज्ञानसाध्यकं परित्यज्य स्थलान्तरानुसङ्गादत्र निर्वोजतादृशस्थ-
लपरित्यागे सन्दर्भविरोधात् । आदिपदेन हेतोः साध्यस्य च विशे-
षशब्देनोपादानस्याऽयुक्तत्वाच्च ।

प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टव्योपादानस्य पूर्वोक्तस्थले एव
व्यावृत्तिं स्मारयति । भूतत्वेति । यद्यपि पूर्वं विशिष्टसाध्यके-
ऽतिव्याप्तिप्रदर्शनात्तरं विंशष्टस्यातिरिक्तापक्षे तदसङ्गीतिरित्य-
स्यरसादुभयसाध्यकान्तिव्याप्तिर्निर्दिशता तथाऽपि द्वन्द्वेऽल्पाक्षरस्य
पूर्वनिपातनियमसत्त्वे उभयव्यविशिष्टान्तस्य प्रागभिधानम् ।
अत्र पूर्वस्थले द्विधाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः व्यासज्यवृ-
त्तित्वापगमे ऽतिव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यस्यरसेनैव द्वितीयस्थलाति-
व्याप्यघतरणं पूर्वोक्तिप्रायविरोधादनुपादेयम् । न मनोगुणा-
दिपृच्छति । विशेष्ये शुद्धे तद्वृत्तित्वसत्त्वेऽपि विशिष्टे तत्र तद्वृ-
त्तित्वामावोऽक्षत एव । एकरूपावच्छिन्न एव सत्तद्भावयोर्विरोधे-
नावृत्तेऽस्तिरितिमानः । न चैवं विशिष्टान्तानुपादानेऽपि सत्तादौ विशि-
ष्टसत्तात्वादिना गुणाद्यवृत्तित्वसत्त्वेन विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्ष-
णघटकतयाऽतिव्याप्यप्रसक्तेर्न विशिष्टान्तस्यावृत्तिसम्भव इति
वाच्यम् । प्रतियोगिनि किञ्चिद्रूपावच्छिन्ने हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्य-
क्तिवृत्तिरव्याभावस्य लक्षणघटकत्वे सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादाव-
पि सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकरूपापत्याऽव्याप्यापत्तेः,
हेत्वधिकरणावृत्तित्वस्य तद्वृत्तिभिन्नत्वरूपस्यैव निवेशनीयतया वि-
शिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघट-
कत्वानिर्वाहेणाऽतिव्याप्तिप्रसक्तेः । प्रतियोगिनावच्छेदकविशिष्टव्यो-
पादाने प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टव्योपादानेन हेत्वधिकरणवृत्ति-
स्यात्यन्ताभावस्यैव निवेशनीयतया विशिष्टसत्ताद्यभावस्य ल-
क्षणघटकतानिर्वाहेणाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवाद्वावृत्तिसङ्गतेः । सा-
मान्यपदप्रयोजनमाह । संयोगसामान्यं चेति । संयोगी द्रव्यत्वा-
दित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नभावप्रतियोगिन्यां यत्किञ्चित्संयोग-
व्यक्तौ हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यादिव्यक्तवृत्तित्वसम्भवेऽपि तत्प्रति-
योगिसामान्ये तदसत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकतया ना-
ऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

विशेष्यवृत्तेर्विशिष्टानुयोगिकमाथोऽयमाणिक इत्याशये
 न दूषयति । विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वादिति । तथा चोभयत्वादिवि-
 शिष्टस्य भूतत्वादेः शुद्धभूतस्थाननिरिक्तनया भूतत्वादिवृत्तेर्मनो-
 वृत्तित्वादेरभावस्योभयत्वादिविशिष्टेऽपि तस्मिन्नसम्भवात् भूतत्व-
 भूतत्वाभयत्वाभूतत्वादित्यादावतिन्यासिः विशिष्टान्नोपादानेऽपि
 दुर्गारवेतिभावः । न च भूतत्वभूतत्वोभय न मनसि, गुणा-
 न्यत्वविशिष्टसत्ता ॥ गुणे इत्यादेसर्वानुमयसिद्धप्रतीतिवलादुभ-
 यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्ने मनोगुणादिवृत्तित्वाभासिद्धेराय-
 इत्यक्याप्तातिन्यासिरिति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्या मनो
 गुणाद्यधिकरणकद्विधावच्छिन्नविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावर्येधा-
 ऽवगाहनात् । जातो न किञ्चित्समवेतीति निश्चयदशया
 जातो न भूतत्वभूतत्वोभय न वा विशिष्टसत्तेति प्रतीति
 चत मनसि गुणे न किञ्चित्समवेतीति चमदशायामपि ताद-
 शप्रतीतेरानुमत्तिरनया मनोगुणादिसमवेतत्वाभावस्य तद्विषयत्वा
 सम्भवेन मनोगुणाद्यधिकरणकाभावस्य तद्विषयताया आवश्यकत्वा-
 तादृशप्रमाभायकालान्तथाकारकप्रतीतापि तस्यैव विषययोश्च
 त्यात्, अन्यथा कल्पनागौरवापत्तेः । भूतत्वभूतत्वोभय न मनोवृत्ति
 गुणान्यत्वविशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्य तादृशोभयस्य
 विशिष्टसत्तात्वादौ मनोगुणादिवृत्तित्वावच्छेदकत्वाभावात् तादृशवृ-
 त्तित्वे तादृशोभयत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेद्यत्वाभाववाऽऽवगाहते ताद-
 शाभावर्य कल्पनत्वात् । न च यत्किञ्चित्स्वधिकरणवृत्तितानवच्छेद-
 कप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव निवृत्तनीयम्, उभयत्वाद्यवच्छि-
 न्नाभायप्रतियोगितावच्छेदकोभयत्वादेस्तु मनोगुणादिवृत्तित्वाद्यन-
 वच्छेदकत्वात्तादृशाभावसम्प्रहेण नातिन्यासिरिति वाच्यम् । गुणा-
 न्यत्वविशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य विशिष्टसहित
 सत्तात्पस्य गुणादिवृत्तित्वावच्छेदकशुद्धसत्तात्वाद्यनतिरिक्ततया तद-
 नवच्छेदकत्वासम्भवेनोक्तनिवृत्तयाऽपि तादृशाभावसम्प्रदासम्भवा-
 त् । यदभायोयप्रतियोगितावच्छेदकताया यत्किञ्चित्स्वधिकरणवृ-
 त्तित्वावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तताविरहस्तादृशाभा-
 वनिवेश दर्शितप्रतीत्यातिपरिहार स्यात् इत्याशङ्क्य दूषणात्तरमाह ।
 समवायेनेति । जातिमग्निपृतादृशाभावेति । जातिमग्निपृता यो घटत्वा-

यमायस्तस्यैव पटाद्यसमवेतप्रतियोगिकत्वेन तत्तत्प्रतियोगितायां
जानित्यस्याऽनवच्छेदकत्वादिति भावः । जातिमदवृत्तेर्जातित्वाव-
च्छिन्नाभावस्य तादृशत्वं न सम्भवतीति स्फुटयति । जातिशून्ये
चेति । तादृशसम्बन्धेन समवायसम्बन्धेन । अप्रसिद्धेरिति ।
तथा च जातिमदवृत्तिर्योऽभावस्तत्प्रतियोगिसामान्ये हे-
तुमयत्किञ्चित्पदेन जातिशून्यमेवोपादायाऽवृत्तित्वान्तं घटनीयं
तद्य न सम्भवति प्रतियोग्यप्रमिद्धा तदप्रसिद्धिरिति नाऽसौ
लक्षणघटक इति भावः । जातेष्वप्यवृत्तेस्तथा तत्साध्यके प्रति-
योगिवैयधिकरणस्य प्रयोजनविरहेणाऽप्रवेशेनोक्तदोषानवकाश
इत्यव्याप्यवृत्तिसाध्यके यथाऽतिव्याप्तिमाह । संयोगादिति । अ-
तिव्याप्तिरिति । संयोगस्यावच्छिन्नाभावस्य हेत्वधिकरणयत्किञ्चि-
द्यत्त्वसमवेतप्रतियोगिसामान्यरूपाभावेन लक्षणाघटकत्वादिति ।
तदसम्भवमेव स्फुटयति । अद्रव्य इति । हेतुमतीति-सामान्या-
दावित्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति । तथाच यत्किञ्चिद्यत्कौत्यनेन न
सामान्याद्युपादानसम्भव इति भावः । द्रव्ये च संयोगादेरपीति ।
तथा च द्रव्यमपि किञ्चित्पदेनोपादाय तादृशाभावस्य तथात्वं न
शन्योपपादनमिति भावः ॥

(दी०) माध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रति-
योगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्यत्त्वनुयोगिकत्वसामा-
न्योभयाऽभावस्य विवक्षितत्वात् । धूमसंयोगे वह्नवधिकरणायो-
गोलकानुयोगिकत्वस्य, चैत्रान्यत्वाविशिष्टतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डा-
धिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य, गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये
च जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य विरहात्तातिप्रसङ्गः ॥

(गा०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये उभयाभावस्य वि-
वक्षितत्वादिति योजना । तथा च स्वप्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्ट-
प्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणभूतयत्किञ्चिद्यत्त्वनुयोगिकत्वसामान्यो-
भयाभावयत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वमभावे, स्वप्रति-
योगितावच्छेदकेत्यत्र स्वावच्छेदकत्वं प्रक्षिप्य तादृशोभयाभाव-
यत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वं प्रतियोगितायां वा विरे

पण देयमिति भाव । जलादिसयोगे बहुधादिप्रतियोगिकत्वधूम-
 वदनुयोगिकत्वोभयामावसत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामा-
 न्यान्तर्गततत्तद्भाऽधिकरणानुयोगिकत्वद्विसंयोगे बहिःप्रतियोगिक-
 त्वतदाधिकरणानुयोगिकत्वोभयामावसत्त्वाच्च बहुधमावस्य ल-
 क्षणघटवदति घटाभावमादायैव बन्दिमान्धूमादित्यादौ ल-
 क्षणसमन्वय । घटवाम्महाकालत्वादित्यादौ पुनरवृत्तिगगनादे-
 रमात्र एव लक्षणघटक, कालिकसम्बन्धसामान्य तत्प्रतियो-
 गिकताभावेनोभयामावसत्तलभ्यात् । यत्किञ्चिद्वैधधिकरणानु-
 योगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रति-
 योगिकत्वाभावनिवेशे जातिमान्मेवत्यादिन्यादायुक्तातिव्याप्तिव्या-
 रणमशक्यम् । सामान्यानुयोगिकसमवायाऽप्रसिद्ध्या जात्याश्रया-
 नुयोगिकसमवाये च जात्यादिप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन जातित्वाच्च
 छिन्नमावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुपपत्ते । एव निरुक्तप्र-
 तियोगिप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेत्यधिक-
 रणयत्किञ्चिद्व्यक्तधनुयोगिकत्वाभावनिवेशे घटवाम्महाकालत्वादि-
 त्यादावव्याप्तिवारणमशक्यम्, गगनत्वविशिष्टप्रतियोगिककालि-
 कसम्बन्धाप्रसिद्धैर्गगनाभावस्याऽपि प्रतियोगित्वधिकरणत्वानुप-
 पत्तेरित्युभयामावानुसरणम् । यत्किञ्चित्पदप्रयोजनमाह । धूमसंयोगे
 इति । अयोगोलकानुयोगिकत्वस्य विरहाभातिप्रसङ्ग इत्यनेनाऽन्व-
 यः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतधूमसंयोगे धूमप्रति-
 योगिकत्वबन्दिमदनुयोगिकत्वोभयोरेव सत्त्वेन तत्सामान्ये उभ-
 यामावस्य दुर्घटत्याद्यत्किञ्चित्पदानुपादाने धूमवान्वहेरित्यादा-
 वनिष्पत्तिरुच्यते । हेत्यधिकरणस्य हेतुमत्त्वेन न निवश किन्तु त-
 त्त्वव्यतिरेकेन यत्किञ्चिदेकहेतुमद्यत्किञ्चित्पदानुपादाने तदुपा-
 ने पुनर्हेत्यधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य धूमसंयोगेऽभावादन्व-
 सयोगे च धूमप्रतियोगिकत्वस्याऽभावान् संयोगसामान्यस्यैवोभया-
 भावक्याधूमवाच्यच्छिन्नाभावोऽपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग
 इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टार्थनिरुक्तपदोपादानप्रयोजन-
 सयोगेन चैवान्यस्याविशिष्टैतद्वद्व्यतिरेक विद्यादिनिष्ठैतद्वद्वसा-
 ध्यके एतद्वद्वहेता, समवायेन विशिष्टमत्तासाध्यके जातिरूपहेतौ
 चाऽतिव्याप्तिवारणरूप दर्शयति । चैवान्यत्वेति । निरुक्तपदानुपादाने

संयोगसामान्यान्तर्गतवैत्रनिष्ठैतद्दण्डसंयोगे हेत्वधिकरणवैत्रा-
नुयोगिकत्ववैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डाभावप्रतियोग्येतद्दण्डप्रतियोगि-
कत्वयोः, समवायसामान्यान्तर्गतगुणानुयोगिकसत्तासमवाये च
हेत्वधिकरणगुणानुयोगिकत्वविशिष्टसत्ताभावप्रयोगिसत्ताप्रतियोगि-
कत्वयोर्द्वयोरेव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकना न स्यादिति
प्रसक्तातिप्रसक्तेस्तदुपादानाभावकाशः । वैत्रे गुणादौ च संयोगेन
समवायेन च विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तावैशिष्ट्याप्रत्ययात्तदनुयो-
गिकसंयोगसमवाययोर्विशिष्टदण्डत्वविशिष्टसत्तात्वच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वानभ्युपगमेनाऽन्यानुयोगिकयोश्च तयोश्चेन्नगुणाद्यनुयो-
गिकत्वाभावेनामयामावस्याऽक्षततया विशिष्टसाध्यभावस्याऽपि
लक्षणघटकत्वादित्यर्थः ।

अथाऽत्र संयोगेन घटादौ साध्ये घटत्वादिहेतावतिव्याप्तिः
संयोगसामान्यान्तर्गतघटादिसंयोगे घटाद्यनुयोगिकत्वघटादिप्रतियो-
गिकत्वोभयसत्त्वेन घटादिनिष्ठघटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात् ।
न च स्यस्मिन् संयोगेन स्वविशिष्टबुद्धिनुदयात् अन्यत्र वि-
शिष्टबुद्धिनिधामकघटसंयोगे घटप्रतियोगिकत्वमात्रम्, घटेऽन्य-
विशिष्टधीमात्रनिधामकसंयोगे च तदनुयोगिकत्वमात्रमिति घटा-
नुयोगिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वोभयं न कुत्रापि संयोगेऽस्ति,
न हि समवायेन संयोगाधिकरणत्वमेव संयोगानुयोगित्वं येन
घटसममवेतसंयोगमात्रस्यैव घटानुयोगिकत्वं स्यात् । तथा
सति तत्सम्बन्धानुयोगिताया एव तद्विशिष्टबुद्धिविषयताप्रयो-
जकत्वेन स्यस्मिन्नापि स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, किन्तु
सम्बन्धान्तरमेवेति बाध्यम् । येन सम्बन्धेन घटेऽन्यवि-
शिष्टधीस्तेन सम्बन्धेनाऽन्यत्र कदाचिद्व्यतिविशिष्टबुद्धिजननादेक-
त्रैव संयोगे घटानुयोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वयोरुभयोरेवावश्य-
कत्वात् । यस्मिन्सम्बन्धे यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टे यदनुयोगिकत्वं
तत्सम्बन्धेन तस्यैव तद्विशिष्टप्रमितेः । स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टे
च संयोगे स्वानुयोगिकत्वानुपगमेन स्वस्मिन् तेन सम्ब-
न्धेन स्वविशिष्टप्रमापत्त्यनवकाशात् इति चेन्न । संयोगेना-
धिकरणांशे आधेयस्यैव विशिष्टबुद्धिर्जन्यते नत्वाधेयांशे, आ-
धाराधेयमादानापन्नयोर्वृत्त्यनिधामकसंयोगिनोश्च संयोगेन वि-

शिष्टबुद्धेरग्रामाणि कृत्यात् । आधेयत्वानुपस्थितिकालीने भूतले घट इत्यादिप्रत्यये घटाद्यशे भूतलादेः प्रकारत्वेऽपि आधेयताया एव ससंगतोपगमात्, न तु सयोगस्य । एव सति धृत्यनियामकस्य गगनादिसंयोगस्य सम्बन्धवानुपपत्ति विशिष्टबुद्धिनियामकस्यैव तथात्वादिति चेत् का क्षति । एव च येन संयोगेनाऽन्यत्र घटादिविशिष्टबुद्धिर्जन्यते घटस्य तत्सयोगाध्यानाधारत्वेन घटं न तेन सम्बन्धेनाऽन्याये विशिष्टबुद्धिर्जन्यते इति संयोगमात्र एव तत्प्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वोभयाभावात्स्याऽक्षतत्वात् ।

अथ यस्य घटस्याऽथ स्थितपटे येन संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तेनैव च संयोगेन पटेन सम परिबृत्त्य स्थापितं तद्वदे पटविशिष्टबुद्धिरपि अन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियोगिकत्वघटानुयोगिकत्वोभयस्यावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्वदतत्पटान्यतरत्वरूपेण हेतुतायामतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेत् । एव सति साध्यतापच्छेदसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वाविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्याधिकरणीभूतयात्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावात् विवक्षिणीयम् । स्यस्मिन् स्वाविशिष्टबुद्ध्यानुदयेन स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्थितिष्ठानुयोगितायामसम्भवात् संयोगीष्ठानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वतद्वदनिष्ठत्वोभयाभावोऽक्षत एवेति । एव च यदेतत्कल्पे समवायस्यमने इति यातिमुद्गावधिष्यति तद्यथाधुताभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

अथ द्रव्यत्वादिक प्रति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेर्व्यापकत्वापत्तिः । हेतुमत पर्येकद्रव्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वाद्यनधिकरणत्वेऽपि द्वित्वादिपर्याप्ती हेत्यधिकरणतत्तद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावात्तत्वादिति द्रव्यत्वादिना पर्याप्तिसम्बन्धेन गगनादेः द्वित्वाद्यनुमानापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, एव विशेष्यकपर्याप्तिसंसर्गकज्यामज्यवृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धेर्ग्रन्थतया सहिद्वयपरामर्शात्तादृशानुमिद्युपगमासम्भवात् । न चैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वादिपर्याप्तैर्येकविधप्रत्ययेऽपि उभवादिवृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्पर्याप्तिसंवाच्येन सम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्य दुर्वार-

मिति वाच्यम् । तद्व्यावृत्तप्रमालक्षणस्याऽपि कयञ्चिन्निर्वचनसम्भ-
वादिति चेन्मैवम् । उद्देश्यतावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वाविशेषित-
पर्याप्तेः कचिदपि सम्बन्धत्वानभ्युपगमेन तादृशपर्याप्तिसंसर्गकानु-
मितेरापादनासम्भवात् । गगनत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वविशेषितपर्या-
प्तेर्द्वित्वादिप्रतियोगिकत्वाभावेन द्वित्वादिनिष्ठव्यापकत्वाद्यटकतया
तादृशसम्बन्धेनापि तदनुमित्यापत्त्यनवकाशात् ।

यत्तु हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तानुयोगिकत्वस्थले हेतुमत्त्वप-
र्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेश्यम् । द्वि-
त्वादिपर्याप्ती च द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकेकमानवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वविरहाच्च तेन सम्बन्धेन द्वित्वादेर्द्रव्यत्वादि-
रूपप्रत्येकपर्याप्तधर्मव्यापकतापत्तिः । हेतुमवृत्तियत्किञ्चिद्धर्मा-
वच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेशे इमे बहवस्त्रित्वादित्यादौ पर्या-
प्तिसम्बन्धेन हेतुसाध्यभावेऽव्याप्तिः हेतुमदेकमानवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य बहुत्वादिपर्याप्तावसरत्वेन तादृशसाध्या-
भावे निरुक्तप्रतियोगिधैयधिकरण्यस्य दुर्वारत्वात् अतो हेतुपर्या-
प्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छेद इति । तन्न मनोरमम् । एता-
दृशरीत्या उक्तकल्पपारिष्कारेऽपि प्रतियोगिमद्भेदे हेतुपर्याप्त्यवच्छे-
दकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याऽग्निमकल्पे विवक्षणे आकाश आ-
काशघटोमयत्वादित्यादौ अतिन्यासेर्दुर्बारात्वात् आकाशत्वाद्यवच्छि-
न्नभेदस्य दर्शितहेतुपर्याप्त्यवच्छेदकतदुभयवृत्तिधर्मावच्छिन्ने ऽस्त-
त्वात्, प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्य भेदाधिकरणतानवच्छेदकत्वात् । न च
ध्यासज्यवृत्तिधर्मसाध्यके ईदृशी रीतिरुपादेया नाऽन्यथेति वाच्यम् ।
आकाशत्वादेराकाशघटादौ व्यासज्यवृत्तित्वभ्रमदशायां तदवच्छिन्न-
भेदस्य प्रत्येकं हेत्वधिकरणवृत्तित्वग्रहेऽपि आकाशघटोमयत्वादिहेतु-
ना आकाशत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्या तन्निर्वाहाय तत्राऽपि साधनपर्या-
प्त्यवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकप्रतियोगिमद्भेदघटितव्याप्तिज्ञान-
हेतुताया वाच्यतया तत्राप्यनुमित्यौपयिकव्याप्तिप्रसिद्धापत्तेः
तस्माद्वित्वादिसाध्यकद्रव्यत्वाकाशत्वादिकं सन्देहं तुल्यम् । इमे बहव-
स्त्रित्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय च पर्याप्त्यतिरिक्तमध्यरूपसम्बन्धेन
प्रतियोग्यधिकरणत्वावच्छिन्नस्य भेद एव हेतुमति निवेशनीयो
न ॥ प्रतिशेद्यवच्छिन्नभेदः प्रतियोगिमद्वृत्तिधर्मवत्त्वं वा तेन

प्रत्येकवृत्तिवहुत्वाद्यवच्छिन्नमेदमादाय न तदभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्येव सारम् ।

इदं तु बोध्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाधिनिरूपितव्यविशिष्टसाध्यवधिप्राधिकरणताभिन्नहेतुमधिप्राधिकरणताकृत्यमेव प्रतियोगित्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणेति प्रतीकार्थम् । महाकालो घटवान् महाकालत्वादौ च नैतादृशविशेषणाकान्ताभावाप्रसिद्धिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नपटाद्यभावस्यैव तथात्वात् । हेतुमधिप्युतदधिकरणताया साध्याभावाधिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन विशिष्टमेदसत्त्वात् इत्युभयभाववद्विप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुधायेन दीधितिकृतामफलमेव । एवं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्व हेतुमत इत्यादिक्रमेण निर्यचने ऽभ्यनुगमात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाद्दृढनियेशने व्यक्तेर्दुर्घट्यतेति दूषणास्तरमनयकाशमिति दिक् ॥

ननु गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वमायदयकम्, अन्यथा तेषां परमायंसत्त्वानुपपत्तिस्तस्य कालवृत्तित्वरूपत्वात् एव कारणत्वानुपपत्तिश्च तस्य पूर्वकालवृत्तित्ववद्विप्रतियोगित्वप्रवादश्च तत्र कालिकातिरिक्तसम्बन्धेना ऽवृत्तित्वपरः । इत्थं च कालिकसम्बन्धसामान्ये गगनादिप्रतियोगिकत्वमहाकालानुयोगिकत्वोभयभाषोऽपि दुर्लभ इति तदभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्घटम् । एव स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वमप्येऽपि विपयितया घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावध्याति, विपयितासम्बन्धेन पदार्थमात्रस्यैव हेत्वधिकरणनित्यज्ञानसम्बद्धत्वात् तेन सम्बन्धेन प्रतियोगित्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरित्यालोच्य कस्यास्तरमाह-स्वरूपेत्यादिना ।

अत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिदनुयोगिकत्वसाध्यप्रतियोगिकत्वेतद्वित्यावच्छिन्नाभावाधिनिरूपितव्यविशिष्टसाध्यवधिप्राधिकरणताभिन्नहेतुमधिप्राधिकरणताकृत्यमेव प्रतियोगित्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणेति प्रतीकार्थम् । महाकालो घटवान् महाकालत्वादौ च नैतादृशविशेषणाकान्ताभावाप्रसिद्धिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नपटाद्यभावस्यैव तथात्वात् । हेतुमधिप्युतदधिकरणताया साध्याभावाधिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन विशिष्टमेदसत्त्वात् इत्युभयभाववद्विप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुधायेन दीधितिकृतामफलमेव । एवं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्व हेतुमत इत्यादिक्रमेण निर्यचने ऽभ्यनुगमात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाद्दृढनियेशने व्यक्तेर्दुर्घट्यतेति दूषणास्तरमनयकाशमिति दिक् ॥

रूपसम्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वेऽपि न घटादिसाध्यककालत्वादि-
हेतावग्याप्तिः, प्रतियोगिभेदेन कालिकसम्बन्धस्यापि विभि-
न्नतया गगनाद्यभावस्यैव तादृशप्रतियोगिव्याधिकरणत्वादिति वा-
च्यम् । कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यकस्थले ऽव्या-
प्तेः, तत्र सर्वस्यैव साध्यतया कालिकसम्बन्धसामान्ये एव
साध्यप्रतियोगिकत्वसत्त्वेनोपदर्शितवित्वावच्छिन्नाभावस्याऽसत्त्वा-
त् । प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तस्या ऽव्याप्यवृत्तित्व-
भ्रमदशापामनुमित्युपपत्त्यर्थं तत्र प्रतियोगिव्याधिकरणत्वघटित-
व्याप्युपपादनस्यावश्यकत्वात् । एतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टप्रमेय-
सामान्यसाध्यकमहाकालत्वादिहेतोर्व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वेन तत्रा-
व्याप्तेश्च । न च तथाऽपि विषयितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यके
नित्यज्ञानाद्यादिहेतावग्याप्तेः सम्भवात्कथं त्वदुक्तिसङ्गतिरिति
वाच्यम् । साध्यप्रतियोगिकत्वेत्यनेन साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
प्रतियोगिकत्वस्य विवक्षणात् प्रमेयत्वविशिष्टघटविषयितातो घट-
त्वविशिष्टघटविषयिताया भिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगि-
व्याधिकरणत्वात् । न चेद्वरज्ज्ञानीयप्रमेयत्वविशिष्टघटविषयितायां
तादृशत्रितयावच्छिन्नस्य सत्त्वेन कथं तत्र घटाद्यभावस्य प्रति-
योगिव्याधिकरण्यमिति वाच्यम् । निरूपकप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वे-
त्यनेन यद्भावीयप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
ताकत्वस्य विवक्षणादीद्वरज्ज्ञानीयतादृशविषयितायां प्रमेयत्व-
स्याऽपि निरूपकतावच्छेदकत्वेन घटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छे-
दकताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिव्याधिकरणत्वात् । इत्थं
च स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वे कालिकसम्बन्धेन घटा-
दिसाध्यकस्थले ऽप्यव्याप्तिः सम्भवति, प्रमेयत्वादिविशिष्टघटनिरू-
पितकालिकविशेषणतातो घटत्वविशिष्टघटनिरूपितकालिकविशेष-
णताया अभिन्नत्वेन कालिकसम्बन्धसामान्ये घटत्वपर्याप्तावच्छेद-
कताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्यापि प्रतियोगिव्याधिकरणतया त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वात् इदानीं प्रमेयघटः
इदानीं घट इत्यादिप्रत्ययानामेकेनैव कालिकविशेषणत्वेनोपपत्तेर्निरू-
पकतावच्छेदकभेदेन तादृशसम्बन्धभेदस्या ऽनभ्युपगमादतः क-
ल्पान्तरमनुसरति-स्वरूपसम्बन्धेनेतीत्याहुः । तदसत् । तथा

सति स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिर्वेऽपि विषयितासम्बन्धेन घटा-
दिसाध्यके प्रमेयत्वविशिष्टघटादिमात्रविषयकज्ञानमात्रवृत्तिहेतावति-
व्याप्ते । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिर्वेऽपि नित्यज्ञानीयप्रमेयत्वा-
दिशिष्टघटनिरूपिताविषयितातो नित्यज्ञानीयघटत्वविशिष्टनिरूपित
विषयिताया अभिन्नत्वेऽपि क्षतिविरहेण विषयितासम्बन्धेन घटा-
दिसाध्यके ईदृशज्ञानमात्रवृत्तिहेतावत्याप्तेर्दुर्धारत्वाच्च ।

एतेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धसामान्ये निरुक्तोभयाभावस्य विषयज्ञानाच्च घटवान्नित्यज्ञानत्वादि-
त्यादावप्यव्याप्तिः, तत्र घटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्ये
पटप्रतियोगिकत्वाभावेन पटाभावस्यापि प्रतियोगित्वधिकरणत्वा-
त् । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिर्मध्ये तु घटवान्महाकालत्वादि-
त्यादावुक्तक्रमेण पर्याप्तिनिवृत्तस्याऽऽवश्यकतया घटाभावस्याऽपि-
प्रतियोगित्वधिकरणतया ऽप्यातिरक्त कल्पान्तरानुसरणमित्य-
पि परास्तम् । उक्तस्थले साध्यनिरूपितविषयितासम्बन्धसामान्या-
न्तर्गतप्रमेयत्वविशिष्टघटनिरूपितविषयितायां घटत्वपर्याप्तावच्छेदक-
तात्त्वाभावेन शुद्धघटाद्यविशिष्टनिरूपितविषयिताया च हेत्वधि-
करणानुयोगिकत्वाभावेन साध्यनिरूपितविषयितासामान्ये उभ-
याभावस्य सत्त्वादर्श्याप्ते । तस्मात्प्राचीनमते ब्रह्मनियामकविष-
यितादिसम्बन्धेन ध्याप्यनभ्युपगमादुक्तस्थले ऽव्याप्यसम्भवात् ।
कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिर्वे तु घटवान् महाकालत्वादि-
त्यादावप्यातिरक्त कल्पान्तरमनुसरति ॥

(दो०) स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिर्मध्ये तु निरुक्तप्र-
तियोग्यनधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्स-
म्बन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्मावच्छिन्नत्वाभावभावस्तेन सम्बन्धेन
तद्दर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धेन
प्रमेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ मत्त्वान्वेयत्वादेरप्यभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं सुलभम् ।

(गा०) स्वरूपसम्बन्धेन-कालिकविशेषणतासम्बन्धेन । निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छे-

दकायच्छिन्नानधिकरणेन्यथं । एवं च स्वावच्छिन्नसामान्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितासामान्यको यो
धर्मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमित्यौ-
पयिकी व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ सम-
वायादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिवैयधिकण्यनिरूपिका प्रसिद्धा, तादृशप्रतियोगितासामान्ये
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभावादेव निरुक्तोभयाभावप्रत्यक्षत-
मिति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् घटोरित्यादौ संयोगादिना घटाद्य-
भावप्रतियोगितायां समवायादिना धूमाद्यभावप्रतियोगितायां च
धूमत्वाद्यवच्छिन्नसामान्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव-
सत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन
तत्रोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । धूमादिस्मान्नाधिकरणस्य स-
मवायादिना घटाद्यभावस्य संयोगादिना घटाद्यभावस्य च प्रति-
योगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वयोरेकैकस्य सत्त्वेऽप्येकैकाभावेन द्वित्यावच्छिन्नानावत्त्वान्न-
लक्षणसमन्वयः ।

यद्यपि तादृशभावीयसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
सामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमात्रस्याऽभावनिघेदो-
ऽपि सामञ्जस्यम् । इदं वाक्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाक्यत्वत्वावच्छिन्न-
भेदादिप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विर-
हमादाय, प्रमेयसामान्यसाध्यके संयोगेन जन्यत्वविशिष्टघटादिहेतौ
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्य संयोगसमवायकालिकविशेषण-
तासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य च हेतुमात्रसम्बन्धेऽपि
विपर्ययितासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य, ज्ञानमात्रवृत्तिहेतौ
च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य तद्वतिप्रसिद्धा त-
दायसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायामुक्तसम्बन्धावच्छिन्न-
त्वस्य विरहमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः । तथाऽपि हेतुमति सर्व-
रेय सम्बन्धैः साध्यं वर्तते न तु कस्यामपि तादृशभावप्रतियो-
गितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति भ्रमदशापामप्यनुमि-
तेरानुभविकतया तदानीं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृशभा-

प्रतियोगित्वज्ञानासम्भवात्तद्विशेषितप्रतियोगिताधर्मिकसम्बन्धवि-
शेषावच्छिन्नत्वाभावज्ञानस्याऽनुमितिहेतुना न सम्भवतीत्युपमाभा-
धानुसरणम् ।

वस्तुतस्तु अभावज्ञानज्ञानस्यान्यनमवान्योगिज्ञानत्वादित्यादाव-
व्याप्तिर्गोचरा । तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावी-
यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धे । एव निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणहेतुमभिष्टाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितासामान्ये निरुक्तधर्मावच्छिन्नप्रत्याभावनियमेशे कालो घट-
यानित्यादावध्यातेरपरिहारो बोध्य इति ।

प्रमेय-धाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावाप्रतिज्ञा तद्वच्छिन्नत्वमध्यप्रसिद्धमिति शङ्का परिहरति ।
समवायेनेति । यद्यपि विषयतादावपि तद्वच्छिन्नत्वप्रसिद्धिस-
म्भवस्तथाऽपि विषयतादिनिष्ठत्वास्वरूपकारकत्वादिरूपनद्वच्छे-
द्यताया प्रतियोगितानिष्ठत्वा अग्न्यूनातिरिक्तवृक्षगुरुधर्मनिरूपित-
विलक्षणावच्छेद्यतायाश्च एकजातीयत्वस्याऽप्रामाणिकत्वेनाऽतिव्या-
प्तिमयेन प्रतियोगिताया यादृशमवच्छिन्नत्व तस्यैव लक्षण निवृत्तः
कार्य इत्यभिप्रायेण तादृशावच्छिन्नत्वस्यैव प्रसिद्धिर्दर्शिता । अन्य-
त्सर्वं स्वयमूहम् ।

पूर्वकल्पे दोषान्तरमपि दर्शयति । अत एवेति । पूर्वकल्प-
परित्यज्यैतत्कल्पावलम्बनादियेत्यर्थः । समवायस्वरोभयस्यै हेतुः,
एकत्येनेति । उभयवस्त्रेषीत्यनेन द्रव्यत्वाभावे हेतुव्यधिकरणगुणादौ
उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवः सूचितः । द्रव्य-
जातेरित्यादाविति । नाऽतिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याऽन्वयः । यद्यपि प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगि-
निरूपिततादृशसम्बन्धानुयोगित्वम् । अधिकरणतानियमेशे तादा-
त्म्येन साध्यताया व्यवभिवारिष्यतिव्याप्तं, तथाच समवायैक्ये गुणा-
देरपि द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायानुयोगिता निश्चित्युद्देश्येतत्कल्पे-
ऽपि समवायेन द्रव्यत्वमावस्थ लक्षणघटकत्वातिर्वादः तथा-
ऽपि स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादृशसम्बन्धानिरूपितवि-
लक्षणानुयोगिताया एव निवेशनीयतया गुणादिनिष्ठसमवाया-
नुयोगितायाश्च द्रव्यत्वीयविशिष्टानिरूपितत्वेन न दोषः । वस्तुतः

स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन विशिष्टप्रतियोग्यवच्छिन्नभेदो हेतुमद्विशेषणम् । एवं च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्व-विशिष्टसम्बन्धानुयोगिन्येव भेदाभ्युपगमात्समवायैक्यमतेऽपि समवायेन द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य गुणादावक्षतत्वाद् द्रव्यत्वाद्य-भाष्यस्य गुणवौ समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभ्याहतमवेति ।

इदमप्रायधेयम् । समवायकालिकविशेषणताद्युभयसम्बन्धेन यत्र द्रव्यत्वादेः साध्यता केवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेर्हेतुता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतगनानुयोगिकसमवायादा-द्युक्तोभयाभायासत्त्वेनाऽतिव्याप्तिः समवायभेदमतेऽपि दुर्धारा । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्टनिरूपितानुयोगिता सामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिक-रणीभूतपक्षिज्जिह्वकिनिष्ठत्वोभयाभावविवक्षणेन तादृशदोषधारणे च निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वस्याने निरुक्त प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिवेशेन द्रव्यं जा-सैरित्यादावप्यतिव्याप्तिः शक्यते वारयितुमिति ।

इदं त्वयधेयम् । स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन यत्र लौहि-त्यादेः साध्यता तत्र सङ्केतावेतस्फटिकत्वादायुभयाभावघटित-प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्फटिकाद्यनुयोगिकजपादिसंयोगे लौह्रित्यादिनिरूपितपरम्परासम्बन्धघटकसाक्षात्लौहित्यप्रतियोगिक-त्वाभावेन हेतुमद्विशिष्टसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्धारम् । साक्षात्परम्परासम्बन्धघटकसाधारणं तत्प्रतियोगिकात्वं चानुगतं दुर्धरम् । तादृशस्य तस्य निवेशे ऽयोगोलकाद्यनुयोगिकवह्निसंयो-गादेरपि धूमादेः परम्परासम्बन्धघटकत्वसम्भवेन धूमादिप्रतियो-गिकतया तन्निष्ठधूमाद्यभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्तेः । न च तादृशसंयोगे संयोगत्वपुरस्कारेण साक्षात्लौहित्यप्रतियोगिकत्व-विरहेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकस्वसमवायिसंयो-गत्वपुरस्कारेण तत्प्रतियोगिकत्वं स्वीक्रियते इति चाच्यम् । माना-भावात्, समवायस्य तत्प्रतियोगिकतयैव तदघटितपरम्परायाः सम्बन्धतोपपत्तेः । किञ्चिद्भूतेनाऽपि संयोगादेर्लौहित्यादिप्रतियो-गिकत्वे संयोगादिना किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगा-दिना वा साक्षात्सम्बन्धात्मकेन स्फटिकादौ लौह्रित्यादिदुर्धर्म-

मत्त्वानुपपत्तेश्च । तादृशसम्बन्धे अत्रकात्प्रतियोगिकत्वविशेषा
 ऽनुयोगिकत्वोभयामावस्तादृशसम्बन्धेन तत्प्रकारकतद्विशेषकज्ञान
 श्रम इति नलक्षणात् । स्वसमवायिसंयोगे चोभयसरनाभयाभावा
 सत्वात् । न च सम्बन्धमवेन व्यापकताभेदात्स्वसमवायि
 संयोगादिरूपपरस्परसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र परम्पराघटक
 विशेष्याशे स्वप्रतियोगिप्रतिर्गमिकत्वमुपलक्ष्य स्वप्रतियोगप्रतियो
 गिकपरम्पराघटकविशेषणसमवायादम-प्रतियोगिकत्वस्यैवाऽमाद्यो
 निवेशनीयः । परम्परासिद्धत्वावपि ईदृशरीत्याहमिति ना-
 नुपपत्तिरिति यावद्यम् । यत्र कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिक
 रण्यसम्बन्धेन घटादिक साध्य महाकालवृत्तत्वादिक हेतुस्तत्र
 कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्ववशं प्रतियोगिव्यधिकरणामात्रा
 प्रसिद्धेर्नारत्वात् । गगनादेरनिरूपितस्य तादृशसामानाधिकर-
 ण्यरूपपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणाशस्य कालिकसम्बन्धस्याऽप्र
 सिद्धे । विशेषणीभूतसम्बन्ध विशिष्यान्तरद्वय निरुक्तप्रतियोगि-
 प्रतियोगिकसम्बन्धजन सम्बन्ध निरूप्य तद्वत्प्रतियोगिकत्वनिवेशो
 कालिकविशेषणतायत्समयेतत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन द्रव्यत्वादि-
 साध्यके द्रव्यवृत्तिगादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदक-
 परम्परासम्बन्धघटकविशेषणीभूतसमवेतराशे व्यभिचारनिरूपका-
 धिकरणशब्दानामनुयोगिकत्वद्रव्य वप्रतियोगिकसम्बन्धत्वावच्छि
 द्द्रव्यवसमवायवत्प्रतियोगिकत्वोभयसरना द्रव्यत्वामात्राल्लुप-
 तः । इत्यधिकरणानुयागकविशेषणीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्व-
 निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वोभयामावस्थ परम्परासम्बन्धघटक-
 विशेषणाशे निवेशो स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन जातिसाध्यक
 मेपावादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र तादृशसम्बन्धघटकविशेषणाशे ता-
 दृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणहेत्वधिकरणव्यत्ययानुयोगिकविशेषणी-
 भूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयागिकत्वानिरुक्तप्रतियोगिकत्वोभयसरनात् ।
 व्यभिचारनिरूपकाधिकरणहेत्वधिकरणानुयोगिकविशेषणीभूतसम्ब-
 न्धाप्रसिद्धे साध्यामात्रस्य लक्षणाघटकत्वनाभावात्तरस्येष ल-
 क्षणघटनत्वात् । न च परम्परासम्बन्धघटकविशेषणाशे इत्यधि-
 करणपरिच्छिन्नानुयागिकत्वपरम्पराघटकविशेषणीभूतसम्बन्धव-
 द्निरूपितव्यतिरेकप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वानां च

पाणामभायनिघेशाद्य दोषः गगनादिनिरूपितकालिकसम्य-
 न्धाप्रसिद्धाद्यपि तन्निरूपिततादात्म्यविषयितादिसम्यन्धवन्निरू-
 पितत्वप्रसिद्ध्या त्रित्वावच्छिन्नाभावसौलभ्यादिति वाच्य-
 म् । स्वरूपकालिकोभयसम्यन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्य-
 न्धेन जन्यज्ञानादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि कालवृत्तित्वादावति-
 द्वाप्त्यापत्तेः । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणप्रलयत्वादिनिष्ठापामुक्तस-
 म्यन्धघटकाधेयतायां कालिकसम्यन्धधन्निरूपितत्वसाध्यावि-
 पयतासम्यन्धधन्निरूपितत्वयोः सत्त्वेनाधेयतासामान्ये दर्शितत्रि-
 त्वावच्छिन्नाभावासत्त्वेन साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणवा-
 निर्वाहात् । प्रतियोगिताधर्मिकोभयामावधटितलक्षणे च नेयमनुपप-
 त्तिः । हेत्वधिकरणस्फटिकादिनिष्ठस्य समवायादिना प्रतियोगि-
 व्यधिकरणस्याभावस्य समवायादिसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां
 स्वसमवायिसंयोगादिरूपपरम्पराया अवच्छेदकत्वाभावेनोभयामावा-
 क्षतेः । न च स्वसमवायिसमवायसम्यन्धेन घटरूपादिसाध्यके स-
 मवायादिना घटादिहेतावत्प्राप्तिः, तत्र किञ्चित्समवायिनिरूपित-
 त्वविशिष्टस्वसमवायादिमम्बन्धावच्छिन्नायां हेतुमत्कपालादिनिष्ठता-
 द्याभावप्रतियोगितायां समवायिसमवायरूपसाध्यतावच्छेदकस-
 म्यन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात् । न हि तत्र दर्शितप्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्यन्धसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धयोः शरीरवैलक्षण्यं किमपि श-
 क्यते ध्वस्तुम्, स्वांशस्य सम्यन्धाप्रवेशादितरांशस्याविशे-
 पात् । इयंस्तु विशेषः, दर्शितसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धस्य स-
 म्यन्धतया भाने प्रथमसमवायविषयता प्रकारतानिरूपिता द्विती-
 यसमवायविषयता विशेष्यतानिरूपिता, उक्तप्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्यन्धस्य सम्यन्धतया भाने द्वितीयसमवायविषयतैव प्रकारता-
 विशेष्यतोमयानिरूपिनेति, स चानुपपुक्त एवेति वाच्यम् । परम्परासम्य-
 न्धावच्छिन्नाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धता परम्पराघट-
 कयावद्वस्तुषु विशेष्यविशेषणभावापक्षेपु पर्याप्ता, विशिष्टसाक्षात्स-
 म्यन्धावच्छिन्नाभावस्य तादृशसम्यन्धता विशेष्य एव पर्याप्ता,
 विशेषणं तु सम्यन्धविधयाऽवच्छेदकतायामवच्छेदकमेव, न तु त-
 दन्तर्भावेन सम्यन्धविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तिः,
 ईदृशीत्यैवाभाववैलक्षण्यनिर्वाहात् । तथा च परम्परासम्यन्धेन

यत्र साध्यता तत्र परम्परापर्यासावच्छेदकताकत्वरूप साध्यता
 वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, उक्तस्थले व्याधिकरण
 विशेषणीभूतसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायामेवावच्छेदकत
 या प्रतियोगिताया तदन्तर्भावेण पर्यासावच्छेदकताकत्वाभावा
 दिति दिक् ।

अधेतल्लक्षणे विपर्ययादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यताया
 मन्वाप्तिः, तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगिता-
 मवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धत्वात् । न च तादृ
 शसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकता
 यामेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रसिद्धिः प्रतियोगि-वत्त्ववच्छेदकत्वं
 निष्ठावच्छेदावधोर्भिसत्वेऽपि एकजातीयतया तादृशानुगतकत्वेन
 निवेशादिति धाव्यम् । तथा सति तादृशसम्बन्धेन साध्य-
 ताया व्यभिचारिण्यतिश्यासि प्रतियोगि-व्यधिकरणवदुपनिष्ठा
 भावीयान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्न
 स्वाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य चाऽप्रसिद्धत्वेन ता
 दृशप्रतियोगितासामान्ये तदुपभावावस्थाऽक्षतत्वात् । मैवम् ।
 वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकतास्वीकारे तादृशसम्बन्धस्या
 ऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकतायदकस
 म्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणरूपाभावप्रतियोगितावच्छे
 दकतासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वतादृशकृपा
 वच्छिन्न बोधयामावस्येय विवक्षणीयतया सामञ्जस्यात् । तथा
 हि विपर्ययासम्बन्धेन साध्यताया सञ्ज्ञौ तत्सम्बन्धावच्छि
 न्नावच्छेदकताकसाध्यवदभावा न प्रतियोगितावच्छेदकतायदक-
 कसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणहेतुव्यधिकरणकः, अतो
 ऽन्यसम्बन्धेन साध्यादिमदभावा तत्सम्बन्धेनान्वाधच्छिन्नमावो
 या तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुपभावात्तरश
 ल्लक्षणसमन्वयः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यपि
 तादृशसम्बन्धेन साध्यवदभावाऽपि तादृश इति तत्प्रतियोगिता
 वच्छेदकतायामुपयसत्त्वेन नातिव्यप्तिः । वीह्वान् धूमादिरया
 दो सयोगादिना घटादिमदभावा समवायादिना बह्वादिमदभा
 वा लक्षणघटकः । तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुपभावावस

स्वाल्हस्यममन्वयः । धूमवान्वहेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवतोऽभाव एव तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकनायामुभयस्यैव सत्त्वाभातिव्याप्तिरिति ।

(दी०) अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेऽपि द्वयं जातेरित्यादौ, बहिधूमोभयवान्वहेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नाऽतिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ॥

(गा०) संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि बहिधूमोभयवान्वहेरित्यादौ नानिव्याप्तिरिति योजना । अयं भावः । प्रत्येकं संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाविरहेण बहिधूमोभयवान् धूमादित्यत्र संयोगसम्बन्धसामान्ये बहिधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेतुव्यधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वात्तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणतया लक्षणघटक इत्यव्याप्तिः स्यादतः संयोगोभयसाध्यकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व परित्यज्य प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव निवेशनीयं तथा च बहिधूमोभयवान्वहेरित्यादावपि बहिधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकतया पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिः स्यादिति ।

अथ साध्यतावच्छेदकमेवेन खेद्यासिपदार्थमेदस्तदैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वपरित्यागः स्थलविशेषे सम्भवति तथा च साधनमेवेतापि तुल्ययुक्त्या तद्भेदाद्भूमरूपहेतुकबहिधूमोभयात्मकसाध्यघटितव्याप्तिपदार्थप्रसिद्धिनिर्वादाय तच्छरारे प्रतियोगिताश्रयव्यधिकरण्यनिवेशनस्य बहिहेतुके तदुभयसाध्यकस्थले कथमतिव्याप्तिप्रसङ्गकत्वमिति चेत् ? यथा संयोगसामान्ये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावनिश्चयदशावामपि धूमेन बहिधूमोभयानुमितिर्भवेतीति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयमावविषयकज्ञानं धूमलिङ्गकतादृशोभयानुमितिजनकमङ्गोक्तियमे, तथा तादृशनिश्चयदशायां सकलबहिमतमेव धूमवत्वमिति स्रान्तानां बहिहेतुकतदुभयानुमितिरप्यनुभवसिद्धा । तत्राऽपि प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयामावविषयकज्ञानमेवाऽनुमितिजनकं या-

यम्, तथा च तदेतुकतत्साध्यकानुमितिजनकज्ञानस्य प्रमात्वप्र
सङ्ग इत्येवानिव्याप्यर्थः । एव यथा बहिष्कृतमोक्षत्वेन उभ
य धूमव्यापकमिति वाक्याद्यथोक्तनिश्चयदशायां शाब्दबोधो जाय
ते तथा बहिष्कृतमोक्षत्वेनाभय बहिष्कृतव्यापकमित्यनासाक्तवाक्यादपि
यावता प्रमाच्छाब्दबोध सर्वानुभवसिद्ध इति प्रतिवेगिताश्रयप्रति
योगिकत्वमय तत्र शाब्दधीप्रिय स्विकरणीय । तथा च तद्वि
षयधिय प्रमात्रेण तादृशवाक्यस्य प्रमाणतापत्तिरित्यपीति । य
द्वैतित्यत्र धूमादिति नातिव्याप्तिरित्यनन्तरमभ्यासिञ्चेति पाठ क
चित्कल्पयन्ति, यथासङ्गद्येन च स्थलद्वयेऽतिव्याप्यव्याप्तिं यो
जयन्ति ।

इदमत्राशयेयम् । घटद्वयगङ्गुलामित्यादौ द्वि बोधलाभिनपटा
द्विरेषिष्टय तद्विशेषैविशिष्टय वा भासते । याद्य एकव्यगदिमापयि
तत्प्रसङ्गः । न च द्विरेषलाभिनपटापि स्थितिव्यवस्थेय वैशि
ष्ट्यद्वय तत्र भासते इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकस्मिन्नापि भे
दस्येन द्वि व्यग्रमात्रप्रकारकप्रतीतानुभवमानानियमात् । तादृश
पुनर्वैशिष्ट्यविशिष्टमात्रावधानविराधिनानुपपत्तिश्च विशिष्टवैशिष्ट्यमा
नस्यैव विशिष्टमात्रावधुद्विनिरोधित्वात् । द्वितीये सयोगससर्गक
तादृशज्ञानमात्रस्यैव प्रमत्यागतिः, सयोगरूपवैशिष्ट्ये द्विवा
द्विदिशिष्टप्रतिवेगिकत्वस्य बाधत्वात् । तस्माद्द्विवादिविशिष्टयनीती
सर्वागमाय न सम्बन्धाऽपि तु द्विवावच्छिन्नप्रतिवेगिता सयोगाय
च्छिन्नाधिकरणतया । अधिकरणता च पदार्थांतर अधिकरणस्य
रूपा या उभयर्थव निरूपकमदार्थ निरूपकतावच्छेदकद्वित्वस्यैकया
सदैक्यमिति सयोगप्रतिवेगितावच्छेदकत्वस्यैव सम्प्रतियोगितावच्छे
दकताया द्वित्वऽनुपपत्तिरित्युच्यते । एव च बहिष्कृतमोक्षत्वाद्यच्छि
न्नसाध्यस्य सयोगावच्छिन्नाधिकरणताया एव साध्यतावच्छेदकस
म्बन्धतायास्तत्र बोधमात्रावच्छिन्नप्रतिवेगितावापत्त्याप्रतिव्याप्ति
प्रसक्तिः । अथवा द्वितीयवत्त्वापि प्रतिवेगितवच्छेदकवाच्यच्छिन्न
निरूपितप्रतिवेगितावच्छेदकत्वस्यैवानुवर्तमानत्वनिवशादुभयव्या
वच्छिन्नप्रतिवेगितावच्छिन्नप्रतिवेगितावच्छिन्नप्रतिवेगितावच्छिन्नप्रति
वेगितावच्छिन्नप्रतिवेगितावच्छिन्नप्रतिवेगितावच्छिन्नप्रतिवेगितावच्छिन्नप्रति
वेगितावच्छिन्नप्रतिवेगितावच्छिन्नप्रतिवेगितावच्छिन्नप्रतिवेगितावच्छिन्नप्रति

यस्तुतस्तु पर्वतो वह्निमानित्यादावपि संयोगावच्छिन्नाधि-
करणतैव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रम् । अन्यथा पर्वतो वह्निमा-
नित्यत्रेय पर्वते वह्निरित्यत्रापि संयोगमात्रस्यैव तथात्वापत्त्या
अविशेषप्रसङ्गात् । तादृशप्रतीत्योर्विशेषाय प्रथमायां संयोगो
द्वितीयायां तदवच्छिन्नाधेयता संसर्ग इत्युपेयते, किंवा प्रथमायां
संयोगावच्छिन्नाधिकरणता द्वितीयायां संयोगस्तथेत्यत्र विनिगम-
कस्य दुर्लभत्वात् । न च तादृशप्रतीत्योः संसर्गाशेषविलक्षणत्वेऽपि
विशेष्यविशेषणभाष्यभेदाद्वैलक्षण्योपपत्तिसम्भव इत्युभयत्रैव सं-
योगमात्रस्य सम्बन्धतास्त्विति वाच्यम् । तावतापि पर्वतो वह्नि-
मान् वह्नी पर्वत इत्यनयोः, पर्वते वह्निः पर्वतवान्यवह्निरित्यनयोश्च
प्रतीत्योर्विशेषानिर्वाहात् । न चैवं रूपवानित्यादावपि समवायाव-
च्छिन्नाधारतैव सम्बन्धः स्यात्तु समवाय उक्तयुक्तेरविशेषादिति
वाच्यम् । समवायातिरिक्तायाः समवायावच्छिन्नाधारतायाः भ्रमभ्यु-
पगमात् ।

अथ समवायावच्छिन्नाधारतायाः समवायरूपत्वे समवायाव-
च्छिन्नाधेयताऽवश्यमतिरिक्ता स्वीकर्णीया, अन्यथा रूपवान्धटो
घटे रूपमिति प्रतीत्योः संसर्गवैलक्षण्यानुपपत्तेः । तथा च समवाया-
वच्छिन्नाधेयता आधारता वाऽतिरिक्तस्य विनिगमकं दुर्लभमिति
समवायातिरिक्तसमवायावच्छिन्नाधारतासिद्धिर्निष्प्रत्यूहेति चेन्न ।
घटानुयोगिकरूपप्रतियोगिकसम्बन्धो रूपानुयोगिकघटप्रतियोगि-
कसम्बन्धः परस्परं विलक्षण एव, अन्यथा दर्शितस्थले संसर्ग-
वैलक्षण्यानिर्याहादिति सत्यम्, तत्र चाधारानुयोगिकः सम्बन्ध एव
समवाय इति परिभाषितो न त्वाधेयानुयोगिकः, स त्वाधेयतेत्येव
परिभाष्यते तत्र को विनिगमकानुयोगः ? न चैवं संयोगिन्यपि संयोग
एवाधारताऽस्तु स चाऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽऽधारपदप्रवृत्तिनि-
मित्तमिति संयोगस्य द्विष्टत्वेऽपि नाधेये तद्व्यवहार इति वा-
च्यम् । संयोगीयसमवायातिरिक्तायाः आधेयध्यावृत्तानुयोगि-
तायाः स्वीकारे तस्या एव संयोगिनिरूपिताधारतात्वो-
पगमेनाऽतिरिक्ताधारताया निष्प्रत्यूहत्वात् । न चाधारतायां
संयोगिप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । भवन्मतेऽपि संयोगे
तत्समवेतत्वातिरिक्तस्य तत्प्रतियोगिकत्वस्य कल्पनीयतया

साम्यात् । अन्यथा मूललादेः स्वसमर्थतयादिसयोगानुयोगितया
स्वाधारतापत्तेः । एतेन सयोगिन्याधेयताऽपि सयोग एव । प्रति
योगितासम्बन्धेन तस्याधेयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया नाधारे तद्यवहार
इत्यपि निरस्तम् । आधेयनिष्ठाधारतयावृत्तपदार्थान्तररूपताया आ-
धेयकत्वात् । आधाराधेययोः सयोगानुयोगित्वप्रतियोगित्वकल्पने
निपरीतरूपनायामपि बाधकामात्राच्चेति दिक् ।

एकानुयोगिकसयोगद्वयप्रतियोगितयोः प्रत्येकमुपयत्नाय
च्छिन्नत्वविरहेऽपि तदुभयत्वायच्छिन्नोभयत्वायच्छिन्न योपगमा
न सयोगेनोभयसाध्यके ऽतिन्यासिरित्यप्याहुः । प्रतियोगित्वावच्छे-
दकत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपतया सम्बन्धत्वेन तन्निवेशे सम्बन्ध-
त्पस्य नियमघटिततयाऽनवस्थेत्याशङ्का निरस्यति ।

(दी०) प्रतियोगित्यादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्ब-
न्धत्वेन निविष्टः । सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संपोगत्वा-
दिनैव निविशते । दर्शितञ्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् ।

(गा०) प्रतियोगित्यादिर्द्योति । सम्बन्धविशेषोऽपि न सम्बन्धत्वेन
लक्षणघटकोऽपि तु प्रतियोगित्यादिना, कुत्रचित्सम्बन्धविधया
स्वरूपत एवेत्यर्थः ।

ननु सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धिसम्बन्धितत्वं तत्र सम्बन्ध-
त्वेनैव सम्बन्धनिवेश इत्याशङ्काह । सामानाधिकरण्येऽपीति । स
योगत्वादिर्नयेति । साध्यनतावच्छेदकादिभेदेनैव सम्बन्धादिभेदेना-
ऽपि व्याप्तिनिरूप्येष्ट्यादिनि भावः । साध्यसामानाधिकरण्यदर्शने
साध्यव्यवसायकत्वादिरूपे हेतोः सम्बन्धस्य प्रकारतया तन्मध्य स-
योगत्वादिना निवेशः, साध्यसम्बन्धस्य च धर्मदेशे तत्सम्बन्ध-
विधयेन साध्यत्वेन निवेशानस्य स्वरूपत एव निवेशः सम्भवति, जा-
त्यनिरूप्यताऽपि अवसर्गनया भावे स्वरूपताऽपि तदुपगमादित्य-
वयम् । सम्बन्धत्वनिवेशऽपि न क्षतिरित्याह । दर्शित चेति । नि-
यमाघटितमिति । तदप्रतियोगिकत्वविशेषोऽपि तत्सम्बन्धत्वे न तु
तर्हिनाद्यनुक्तिमिवामकत्वम्, अर्थाद्विषयसम्बन्धे अनवस्थाकृतनियाम
कृत्यासम्बन्धम् । तद्विधीनिषिद्धयस्वरूपनियामकत्वनिवेशे व्याप-
कान्तमावाप्तये-पात्रातिप्रसङ्गाच्च । न च विशेष्यताव्यवहार-

तानिरूपितविषयताया विवक्षणीयतया नाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
एवमपि संयोगादिना द्रव्यत्वादिप्रमविषयतामादाय तस्यापि तत्स-
म्बन्धत्वापातात् । न च विषयतायां प्रमाप्रतियोगिकत्वनिवे-
शाप्रायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धानुयोगि-
विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपतया सम्बन्धव्यघटितत्वात् ।
एवं तदनुयोगिकत्वविशेष एव तत्र सम्बन्धत्वमिति भावः ।
इत्थं च सामान्यतस्सम्बन्धव्यघटितं साध्यवत्सम्बन्धव्यघटितरूपसाध्य-
सामानाधिकरण्यं साध्यवदनुयोगिकप्रतियोगित्वं प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन साध्यवदनुयोगिकवत्त्वं या, तच्च संयोगत्वादिना तद्व्यघटि-
तात्साध्यवदनुयोगिकसंयोगप्रतियोगिकत्वरूपाह्युपशरीरमिति तदेव
व्याप्तिघटकं वाच्यम्, अतिप्रसङ्गस्य व्यापकतायां विशिष्य सम्बन्ध-
निवेशेनैव धारणसम्भवात् । हेतौ साध्यवदसंप्रयुक्त्यादिनिश्चयदशा-
यां संयोगादिना पक्षे हेतुमत्तानिश्चयस्य साक्षादनुमितिप्रतियन्धक-
ताया अप्रे वक्तव्यतया तत्राऽनुमित्यापत्त्यनवकाशादिति सूचितम् ।

अमावृत्यं चेदत्र मायभिन्नत्वन्तदा प्रतियोगितायां साध्यता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयामावनिवेश-
पक्षे वैदिकविशेषणतया घटत्याभावादिसाध्यके व्यभिचारिण्य-
तिप्रसङ्गः, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य घट्यादिरूपतया भा-
वभिन्ननिरूपितप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वव्यघट्याभावा-
त्त्यावच्छिन्नत्वोभयामावस्याऽस्तत्तादित्याशङ्कां निरस्यति ।

(दी०) अमावृत्यं चेदमिह नास्ति, इदमिदं न भवतीति
प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।
अतो नाऽभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः । तदपि वा नोपा-
देयं प्रयोजनविरहात् । विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिक-
रणत्वतत्त्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्ये-
कदेशिनः ॥

(मा०) अमावृत्यं चेति । इदमिह नाऽस्तीदमिदं न भवतीति द्विवि-
धप्रतीतिकथनेनाऽभावत्वस्य संमर्गाभावान्योन्याभावोभयसाधारण्ये
प्रमाणमुपदिशितम्, तस्यान्योन्याभावसाधारण्यविरहेऽभावान्तरप्र-
तियोगितासामान्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहेण तेन स-

सम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिशसङ्गात् । भावामावसाधारण
इति । भावेनापि घटे घटत्वाभावो नास्ति घटो न घटाभेद इति प्रती-
तेर्जननादिति भावः । तदवच्छिन्ने चाभावपदस्य कृदित्यतिः परि-
भाषैव वा, अतो न भावोऽभाव इत्यवयवव्युत्पत्त्या तद्वर्माप्रपञ्चेऽपि
न क्षतिः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति । अभावे सत्प्रतियोगिस्वरूप-
निरूपितानुयोगित्यनाया सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । न च भावत्व-
स्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽननुगमादनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, तद-
नुगतकरूपान्तराभ्युपगमात् । पदार्थान्तरत्वेऽपि निरूपकमेवेन
सम्बन्धान्तरवत्सङ्गेदस्याऽऽवश्यकतयाऽनुगमकरूपान्तरापेक्षणात् ।

यत् प्रतिप्रतियोगिनिरूपितसम्बन्धानामननुगमेऽपि प्रतिप्रतियोगि-
मितावच्छेदकस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तावच्छेदधर्मान्तरस्य सत्त्वादौ
नाऽस्ति पदो नास्तीत्याद्यनुगतप्रमितिनिर्वाह इति । तत्र सार्थकः ।
यदादौ घटाभावादेः कालिकादिसम्बन्धस्याऽपि स्वरूपतया तत्सं-
सर्गकप्रतीतिर्न घटाभावो नास्तीत्याद्यनुयोगितासंसर्गकप्रतीतिर्न
लक्षण्याय संसर्गतावच्छेदकस्याऽऽवश्यकतया संसर्गतावच्छेदक-
धर्मविशेषस्वीकारस्य तन्निर्वाहकस्याऽऽवश्यकतया, तेनानुगतीकृता-
नुयोगिताया एव संसर्गतावच्छेदकताया अपि सम्भवेना-
ऽभावनिष्ठावच्छेदधर्मान्तरे मानासाधत् । नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तताया
अपि तस्यामेवापगमात् ।

अथ नास्तीत्यादाद्यनुयोगितारूपसम्बन्धविशेषप्रकारेणाऽभावमा-
नोपगमे तदंशे एव स्थितिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिनिः प्रकारवत्स-
म्भवादमायादौ तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिनां भावे मानासाधादनुयोगि-
तायाः सम्बन्धत्वमेव न सिध्येदिति चेन्न । मण्याद्यमायस्य दौ-
हादिहेतुतायां मण्यादिरूपप्रतिवेतयवच्छिन्नानुयोगिताविशेषस्याऽव-
च्छेदकत्वापेक्षयाऽनुयोगितासम्बन्धेन मण्यादेस्तथात्वे लाघवेन
तत्सम्बन्धतासिद्धेः । न चामयामावादिधारणाय मणित्वाद्यवच्छिन्न-
निरूपितानुयोगिता मण्यादेः सम्बन्धो धार्य्यः, तथा च तादृशा-
नुयोगितायाः स्यात्प्रयत्नासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि न गौरवमिति
वाच्यम् । उभयत्राद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया मणित्वादिवि-
शिष्टसम्बन्धताविरहात्, शुद्धानुयोगितासम्बन्धेनैव मणित्वादि-
विशिष्टस्य उभयत्राद्यवच्छिन्नमायःपार्य्यकतासम्भवेन तादृशानु-

योगितात्वेन सम्बन्धतानुपगमात् । न च तादृशस्य विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावव्यावर्तकता न सम्भवति, विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायामप्यधिकं त्वित्यादिन्यायेन मणित्वादिविशिष्टनिरूपितत्वसत्त्वेन तस्या अपि तत्सम्बन्धत्वादिति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरिसमाप्तप्रतियोगिताकसम्बन्धिन एव कारणतया मणिनास्तीत्याकारकशुद्धमणित्वावच्छिन्नप्रकारकप्रतीत्यविषयविशेषणान्तरसहितमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिरूपितादृशमणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धे च शुद्धमणित्वादिविशिष्टपरिसमाप्तप्रतियोगिताकत्वविरहेण तादृशाभावव्यावर्तनसम्भवात् ।

एतेन विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावधारणाय शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन हेतुता वाच्या, शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नप्रत्ययं च मणित्वाद्यवच्छिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वम्, नदपि यदि तादृशधर्मावच्छेद्यत्वस्याद्यवच्छिन्नाभावस्तदा किञ्चिद्विशिष्टतादृशवच्छेद्यत्वस्याद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्ग इति शुद्धतादृशवच्छेद्यत्वस्याद्यवच्छिन्नाभाव एव निवेशनीयः । शुद्धतादृशवच्छेद्यत्वस्याद्यवच्छेद्यत्वमपि तदतिरिक्तानवच्छिन्नत्वमिति विशेषणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । इत्यलमप्रस्तुताधिकजल्पनया ।

तदपि । तादृशाभावत्वमपि । नोपदेयम् । हेतुसामानाधिकरण्यादौ विशेषणतया न निवेशनीयम् । प्रयोजनाभावादिति । स्याद्यवच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेतुमन्निष्ठत्वमात्रपुरस्कारेणाभावं निवेदय तदीयत्वेन प्रतियोगितानिवेशादेव सर्वसामञ्जस्यादिति भावः ।

प्रसङ्गात्प्रतियोगित्वादीनामपि पदार्थान्तरत्वं व्यपस्थापयति । विपयतेति । तत्त्वम् विपयतान्वम् । प्राचीनैकदेशिभिर्विपयताया अतिरिक्तपदार्थत्वोपगमाद् दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यासः । यथा विपयताया विषयरूपत्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नघटविषयकज्ञानाददृष्टत्वावच्छिन्नतद्विषयकज्ञानस्य विपयतावैलक्षण्यविरहादवैलक्षण्यापत्तिः । न च द्रव्यत्वघटत्वयोरपि तत्र विषयतया तद्वैलक्षण्यादेव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । तापताऽपि द्रव्यत्वेन घटविषयकाददृष्टत्वेन च घटविषयकाज्ञानाददृष्टत्वेन घटं द्रव्यत्वेन घटमवगाहमानस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्यपुष्पादनस्याशङ्क्यतात् । ज्ञानम्वरूपत्वे घटपटावित्यादिसमूहालम्बनीयघटपटादिविषयतानामभिन्नतापत्त्या तादृशज्ञानस्य घट-

त्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठविषयताशालितया अमत्वापत्तिः । ज्ञानवि-
 पयोमयरूपत्वे च जातिमान् घट इत्यादिज्ञानीयघटत्वादिविषय-
 ताया द्वैविध्यानुपपत्तिः ज्ञानविषययोरविशेषादिति जातिमानि-
 त्याद्याकारकैकविधघटत्वादिविषयताशालिज्ञानात्तादृशयुद्धेर्विलक्षणा-
 कारता न स्यादित्यादियुक्त्या विषयताया विषयादिभेदभिन्नवि-
 पयतानामनुगमकतया च विषयतात्वस्यातिरिक्ततासिद्धिः, तथा
 प्रतियोगिताया प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटादिनिष्ठानां घटत्वद्रव्य-
 त्वादिरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्नानां संयोगसमवायादिरूपविभिन्नसम्य-
 न्धावच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्येनाऽभायवैलक्षण्यानुपपत्तिः ।
 अभायस्वरूपत्वे घटाधर्माधीयघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाकिञ्चि-
 द्विशिष्टघटाभावाभायत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यापत्तेः ।
 घटत्वादेः प्रतियोगित्वन्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, घटा-
 धर्मायस्य पटादिसाधारण्येन पटादेरपि तत्प्रतियोगितापत्तेश्चे-
 त्यादियुक्त्या प्रतियोगित्वमप्यतिरिक्तं सिद्ध्यति । पयमधिकरणत्वं
 नाधिकरणस्वरूपमाधेयस्वरूपं वा, भूतले घटसंयोगदशाया-
 मिव परस्परसंयुक्तघटभूतलसम्यदशायामपीदानीं भूतलं घटव-
 दिति प्रत्ययप्रसङ्गात् । संयोगरूपत्वे आधेयत्वस्यापि तुल्ययुक्त्या
 तद्रूपतया आधारत्वाधेयत्वयोरभेदप्रसङ्गेन वैपरीत्येनाधाराधेय-
 मायप्रत्ययप्रसङ्गादिति तदप्यतिरिक्तः पदार्थः । सम्यन्धत्वमपि क्लृ-
 तपदार्थान्तर्भावेण दुर्बलमिति पदार्थान्तरमेवेति भावः । आदिपदा-
 दभायत्वादिपरिग्रहः ।

इदं तु बोध्यम् । अभावत्वं प्रतियोगित्वापत्तिरिच्यते तदभा-
 यत्वस्य तत्प्रतियोगित्वनिवर्तमानम् । न चैवं घटादेर्घटभेदाभाय-
 त्वापत्त्या घटादिमति भूतले घटभेदो नास्तीत्यादिप्रतीत्यापत्ति-
 रिति वाच्यम् । संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताया एवाभायत्वरूपतोपग-
 मात् । घटादिभेदस्य घटत्वाद्यन्तामायसमनियनत्येन तदभि-
 प्रतया घटत्वादौ नदीयसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितासत्तास्तेनैव न-
 दमायप्रत्यापनात् । न चैवमपि घटभेदादेर्घटाधर्मायत्वानुपपत्तिस्त-
 दप्रतियोगित्वादिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावत्वात्मकानुयोगिता-
 विशेषणव्यय प्रतियोगितानतिरिक्त्योपगमादिनि ।

इति-अनुमानगादाधर्या सिद्धान्तलक्षणम् ॥

अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ।

प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र पारिमापिकावच्छेदकत्वं निवेशयि-
तुमवच्छेदकपदस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वपरतामाक्षिपति ।
नन्वित्यादिना ।

(दी०) नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।
सम्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावात्, प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवा-
दिमध्वघ्राणग्राह्यगुणत्वादेरतयात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । नाऽप्यनतिरिक्तवृत्तित्वम् । प्र-
तियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन
धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात् ।

(गा०) इह । एतल्लक्षणे, घटकत्वं सतम्यर्थः । तथा च घटत्वेन घटो-
ऽसाध्यप्रतियोगीत्यादिप्रतीतिसाक्षिको यो घटादिनिष्ठप्रतियोगितया
सह घटत्वादेरवच्छेदकभावरूपः स्वरूपानतिरिक्तः पदार्थान्तरात्मको
या सन्ध्याविशेषः स इह लक्षणे न शक्यनिवेशन इत्यर्थः । स्वरू-
पसम्बन्धविशेषोपात्तकावच्छेदकत्वाभावघटितं निरुक्तरूपं न व्याप्ति-
रूपमिति यावत् । तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरि-
त्यग्रिममग्रैव हेतुः । प्रमेयधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिसाधा-
रणाद्यादिति तदर्थः । प्रमेयधूमत्वेत्यादिकमतयात्वेनेत्यन्तं तत्र
हेतुः । स्थसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानिरूपिततादृशावच्छेद-
कत्वाभाववत्तादृशसाध्यतावच्छेदकत्वेनेति तदर्थः । संभवत्ता-
दृशप्रतियोगितावच्छेदकताकधर्मापेक्षया गुरुत्वं प्रमेयधूमत्वादे-
स्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधकम् ।

तस्य तत्साधकत्वोपपत्त्यव्याप्तिमाह-सम्भवतीति । तस्मि-
न्निति पूर्णायम् । तथा च लघुधर्मे तादृशावच्छेदकत्वस्य सम्भवे
इत्यर्थः । गुरौ तदभावात्-तादृशावच्छेदकत्वाभावनियमात् । तथा
च सम्भवत्तदवच्छेदकताकधर्मापेक्षया यो गुरुः स न तदवच्छेदक

धानुपगमेन नानाव्यक्तिदृष्ट्याद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतानिर्वाहाय प्र-
तियोगिनायच्छेदकापर्याप्तविषयतापर्याप्तिरवच्छेदकत्वान्तर्यं इ-
त्याशयेनैव तदभिधानात् । कम्बुग्रीवादिमत्त्वं च घटत्वव्यञ्जक-
संस्थानविशेषः । घटत्वापेक्षया तस्य गौरवं संस्थानस्य विजाती-
यावयवसंयोगरूपस्यानन्तत्वात्, अनुगमकजातिविशेषसापेक्षत्वा-
च्च । घटत्वस्य चैकस्य जातिरूपस्य निर्विशेषणकस्यावच्छे-
दकत्वे लाघवादिति ।

न च घटसामान्याभावप्रतियोगिनायां संस्थानविशेषस्यानव-
च्छेदकत्वेऽपि तत्तत्संस्थानवदभावकूटप्रतियोगितासु प्रत्येकं तेषा-
मवच्छेदकत्वमावश्यकम्, तत्राऽतिप्रसक्तघटत्वस्यावच्छेदकत्वात्-
स्मयादित्यनुगतरूपावच्छिन्नेष्वपि तेष्वनवच्छेदकत्वं दुर्धटमिति
तदवच्छिन्नसाध्यके नातिव्याप्त्यवकाश इति वाच्यम् ।
तत्तत्संस्थानवत्तत्तद्घटाभावप्रतियोगितायामपि घटनिष्ठसत्तद्व्य-
क्तित्वस्यैव साक्षात्सम्यग्धेनावच्छेदकत्वसम्भवात्परम्परासम्यग्धेन
स्वसमवायिसमयेनत्यारम्भकेन तत्तत्सयोगानां गौरवेणानवच्छेदक-
या तादृशसम्यग्धेन संस्थानविशेषावच्छिन्नघटादिसाध्यके व्यभि-
चारिहेतावतिव्याप्तेर्दुर्धारायात् ।

ननु मृत्पाषाणादिघटसाधारणं घटत्वं नैकम्, मृत्तवापाषाणत्वा-
दिना सङ्कल्पसङ्गादिति तत्तज्जातिव्याप्यं नानैव, तथा च तथा-
विधिसफलघटानुगमकमसंस्थानविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितायां न स्व-
रूपतो घटत्वस्यावच्छेदकतासम्भवः, न्यूनवृत्तित्वात् । नाप्यनुगत-
रूपान्तरावच्छिन्नस्य, तादृशरूपान्तरप्रवेशेन गौरवादित्यद्वेष्टा-
णप्राह्यगुणत्यानुधावनम् । प्राणप्राह्यन्धं प्राणग्रहणयोग्यता गुण-
त्वन्यूनवृत्तिप्राणप्राह्यजातिरूपा, सा चातीन्द्रियेऽपि गन्धे इति न
गन्धत्वस्य दर्शितरूपवत्सामान्याभावप्रतियोगितासमनैयत्यानुप-
पत्तिः । तादृशयोग्यतामात्रस्योपादाने गन्धत्वसुरमित्यादिरूपाया-
स्तस्याः स्वरूपतो हेतुममानाधिकरणाभावप्रतियोगिनावच्छेद-
कतया तादृशजातित्वाद्यवच्छिन्नाया अप्यनवच्छेदकत्वं दु-
र्लभमिति तद्विशेष्यतया गुणत्वनिवेदनम् । द्रव्यत्वादिहेतुक-
स्थले च गुणत्वस्य शुद्धस्यापि हेतुममानाधिकरणाभावप्रति-
योगिनावच्छेदकत्वासम्भवाद्विशिष्टगुणत्वस्य गन्धत्वसमनियतस्य

महानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नसाध्यके धूमादौ बह्निवादेर्महानसीय-
वह्निवाद्यभावप्रतियोगितादून्यवह्निवन्तरवृत्तिर्तया विशिष्टेऽपि तत्र
तच्छून्यावृत्तित्वस्य दुर्घटतयाप्रतिप्रसङ्गाच्च । स्वव्यापकतत्कृत्यनिवे-
शने च विशिष्टस्याऽविशिष्टस्य वा यादृशस्यावच्छेदकत्वमभिप्रेतं
तादृशस्यैव स्वपदेनोपादेयतया विशिष्टवह्निवादिर्कं प्रति विशिष्टव-
ह्निवाद्यभावप्रतियोगिताया व्यापकत्वस्याऽक्षतत्वेन तादृशस्याव-
च्छेदकत्वोपपत्तेः । ईदृशं यद्यत्स्यं तत्त्वाभावकृतस्य च साध्यताय-
च्छेदकविशेषणता योऽप्या, अतः स्वत्याननुगमेनैकसामान्याभावनि-
वेशासम्भवात् यत्किञ्चिदेकावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वमादायाति-
प्रसङ्गानयकाशः ।

न च स्वपदस्य तत्तद्व्यक्तिपरतयाऽवच्छेदकनिष्ठं तत्तद्व्यक्तित्वमेव
पर्यवसितमवच्छेदकत्वम्, तथा च विशेषणायच्छिन्ननिष्ठतत्तद्व्यक्ति-
त्वस्यापि विशेष्यपर्याप्ततया विशिष्टवह्निवादेरवच्छेदकत्वे शु-
द्धस्यापि अनवच्छेदकतादुर्मिक्षमिति वाच्यम् । शुद्धस्य विशेष-
णान्तरसहितस्य वा यादृशस्याधिकरणता अभावप्रतियोगितानि-
ष्ठव्यापकताशरीरे निविष्टा तादृशरूपपर्याप्तावच्छेदकतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वोपगमात् । मेघधूमत्यादिप-
र्याप्ताया अभावप्रतियोगिभावच्छेदकताया अप्रसिद्धावपि तथावि-
धाया विपयतावच्छेदकतायाः प्रसिद्धाऽतिव्याप्यनयकाशात् ।
महानसीयत्यादिसहितवह्निवादिपर्याप्तावच्छेदकतायाः शुद्धवह्नि-
त्यादायपर्याप्ताद्विशिष्टवह्निवाद्यभावमादाय दोषानयकाशात् ।

अत्र यदि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यानति-
रिक्तवृत्तिर्यं निषेदयते तदा निषिद्धवह्निवादेरेव धूमादि-
समानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितया बह्निवादेरपि स्वव्या-
पकतावच्छेदकतादृशप्रतियोगितात्यक्तरूपतादृशप्रतियोगितामा-
न्यानतिरिक्तवृत्तिर्भवेत् तथापि धप्रतियोगितानवच्छेदक-
स्यानुपपत्तिरिति तादृशयत्किञ्चिदेकप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्ति-
र्यं स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशप्रतियो-
गिताकत्यरूपं निषेदनीयम् । तथा सति धूमयान् बह्नीरेत्यादौ धू-
मत्यादेरपि तादृशावच्छेदकत्वं न स्यात्, धूमादिनामाभ्यामायप्र-
तियोगिताया अपि धूमादिस्यरूपतया प्रतिधूमादिकं मिश्रयेत् प्र-

त्येक धूमत्वादिसमानाधिकरणमेदप्रतियोगिताच्छेदकत्वादिति
तत्तद्धूमत्वादेरेव तथात्वादिति व्यातिरित्याह । प्रतियोगिताया इति ।
स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया इति । प्रतियोगिकमेदप्रयोजकहेतुगर्भ
विशेषणम् । अतिरिक्तपदार्थरूपप्रतियोगिताया सिद्धान्तविरुद्धत्वा
दिति भावः । तादृशप्रतियोगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वनिवे-
शेऽपि हेतुसमानाधिकरणाभावत्वेन तादृशभावनिवेश एव पू-
र्वोक्तदोषः, न तु तादृशभावस्य प्रातिस्विकरूपेण निवेशने, तत्तद्वि-
शेषाभावप्रतियोगितात्वस्य बहिर्वादिद्वयापकतानवच्छेदकत्वादि-
त्याशयेनाशङ्कते—

(दी०) न च तथाविधपरिक्लिष्टदेकाभावप्रतियोगितासामा-
न्यशून्यावृत्तित्वं तत् । अत एवातिरिक्तसामान्याभावस्या-
भावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्साधनमपि साधु
सङ्गच्छते इति वाच्यम् । बहिर्वाद्यवृत्तिद्वित्वतार्णतार्णदहनवृत्ति-
द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिव-
द्वित्वादावतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) न चेति । तथाविधेति । प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमहत्ती-
त्यर्थः । यत्किञ्चिदग्रे तत्तद्व्यतिरिक्तत्वेनाऽभावनिवेशालाभात् । प्रत्येक
नियिष्टक्याऽपि तथाविधमाशयस्य स्वकल्पस्य मेकत्रायच्छेदकता-
घटकता किन्तु एकस्यैवेति स्मरणार्थकम् । तादृशप्रतियोगि-
तासामान्यशून्यावृत्तित्वं स्वस्यापकतावच्छेदकत्वात् तादृशप्रतियो-
गितात्वकथम्, अतो न पूर्वोक्तदोषः । अत एव । तादृशवच्छे-
दकत्वस्य मूलामिमेनव्यादेव । अनिरिक्तेति । सामान्याभाव-
स्य विशेषामावृत्तानिरिक्तत्वान्म्युपगमे इत्यर्थः । धूमत्वादे-
रपीति । विशेषामावृत्तास्तर्गतमेकममावृत्तत्वात् धूमत्वादी-
तिरिक्तावच्छेदकत्वोपपादनायमत्रादिति भावः । तत्साधनमि-
ति । सामान्याभावस्याऽनिरिक्तत्वव्यवस्थापनमित्यर्थः । सङ्गच्छते
इति । अस्यथा स्वरूपसम्बन्धात्मिकावच्छेदकत्वनिवेशे विशेषामावृत्ता-
निरिक्ततासामान्याभावानवृत्तमनुमेऽपि विशेषामावृत्तिप्रतियोगि-
तावृत्तस्य सामान्यवर्मावच्छिन्नतया धूमत्वादावपि बहिर्वादिना

(गा०) एतेनेति । तार्णानार्णदहनोभयामावप्रतियोगितामादा-
याऽतिप्रसङ्गताद्वयस्थेनतर्यर्थः । अन्यूनवृत्तिन्वयिषेयितम्, अत
तिरिक्तवृत्तिरमपि । अत एव । दर्शितोभयामावमादाय वहि
त्यादायतिप्रसङ्गाद्वयः । नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगिताङ्गीकार-
ऽतीति । तथा सति यन्किञ्चिदेकामावप्रतियोगितासामान्यपर्यन्ता
नियतोऽपि धूमत्यादेर्धूमादिसामान्यामावप्रतियोगितावच्छेदकयो
पपादनसम्भवादिहेति भावः । उभयवादिद्वयस्यासङ्गवृत्तिरमा
वच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रत्येकमपि प्रतीनेरव्यासङ्गवृत्तिरवा
स्यपयांस्वधिकरणपयांस्तर प्रतियोगिताया निवेद्याऽपि यद्वित्वा
दायतिप्रसङ्गशरणासम्भवा इति ध्ययम् । प्रतियोगिताधर्मिकोभया
भावाद्यदित्तस्यासिपक्षे मेयधूमयान् बहेरित्यादायतिव्याप्तिर्न स-
म्भवति साध्यतावच्छेदकमेयधूमत्यादिरूपगुहधर्मावच्छेदकस्य
कुत्रापि प्रसिद्धिरिद्वेण तद्व्यतिनोभयामावाप्रसिद्धेरिति तन्मते
मेयवद्विमान् धूमादित्यादायव्याप्तिमाह । एषुरूपनि । तादृशतद्वच्छे-
द्यत्वाप्रसिद्धेरिति । तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धे-
रित्यर्थः । विषयितासम्बन्धस्य वृत्त्यनिवामकरत्वेनामावप्रतियोगिता
नवच्छेदकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नमावप्रतियोगिताया तत्र
सिद्धिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा मेयधूमयान् बहेरित्या-
दायतिव्याप्तेरेव तादृशस्थवादिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकान
तिरिक्तवृत्तित्वस्येति । तथा च धूमादिसामान्यामावप्रतियोगिता-
याः प्रतिधूमादिकं मिश्रत्येवमपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्या-
देरैक्येन स्वसमानाधिकरणान्यान्वयामावप्रतियोगितानवच्छेदक
तरतरावामकस्याप्यपकृतत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तिरव धूमत्यादा
वच्छेदमेवेति भावः ।

अ च प्रतियोगितायाः प्रतियोगित्वरूपतामते सामान्यामाव-
प्रतियोगिताया विदेशामावप्रतियोगितातो अ मे१, प्रतियोगि
तामभेदान्, तथा च बह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वाया, धूम-
समानाधिकरणविदेशामावप्रतियोगितावृत्ते बह्वित्यादेरवच्छे-
दकत्वमप्य च मदनतिरिक्तवृत्तिव्याप्तिनि पाठ्यम् । सामा-
न्यामावविदेशामावर्थः प्रतियोगित्वानेदेऽपि सामान्यामावप्रति-
योगिताव्यनेव सामान्यधर्मावच्छेदकत्वाद्येनगमानाधिकरणमावप्र

नियोगितायाश्चिच्छिन्नावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वविशेषणेनाऽप्याप्ति-
निरासात् ।

स्वव्यापकतत्कत्वमित्यत्र स्वस्य व्याप्यता साध्यतावच्छेदक-
ताघटकसम्यन्धेन, प्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकता प्रतियोगि-
तावच्छेदकताघटकसम्यन्धेन च बोध्या, तेन सम्यन्धसामान्येन
धूमत्वादिकं प्रति समवायादिना धूमत्वादेर्व्यापकत्वेऽपि समवाया-
दिना घटित्यादिकं प्रति कालिकदिसम्यन्धेन घटत्वादेर्व्यापकत्वे-
ऽपि च न क्षतिः । दण्डमान् द्रव्यस्यादिरयादौ हेतुसमानाधिकर-
णमावप्रतिपोगितावच्छेदकदण्डादौ दण्डान्नरसमानाधिकरणभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तत्तद्दण्डादौ तत्तद्दण्डादिसमानाधि-
करणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्याऽक्षततया सर्वत्रैव दण्डादि-
व्यक्तौ प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमक्षतमेवेति नाति-
व्याप्तिः । दण्डाद्यवच्छिन्नसाध्यकमद्देतावपीदृशरीत्याऽप्याप्तिरिति
तु नाशङ्कनीयम् । दण्ड्यादौ साध्ये परम्परान्वयान्वयेनाऽप्यदण्डस्य
दण्डत्वादेरेव साध्यतावच्छेदकतायाः स्वाकृतत्वात् ।

नन्वेवमपि हेतुसमानाधिकरणमावप्रतियोगितावच्छेदक-
वृत्तिघटोभयत्यानतिरिक्तवृत्तितया वृत्तित्वादेरवच्छेदकत्वं 'दुर्वारमे-
घ । न चोभयत्वादेरुभयादिपर्याप्ततया प्रत्येकं तद्व्यवहाराभावस्तद-
वच्छिन्नभेदश्च वर्तते, अयमेको न द्वापिति सर्वजनसाधारणानु-
भवस्य दुरूपद्वयत्वात् । तादृशप्रतीतिरेकत्वादौ द्वित्वाद्यवच्छेदक-
त्वाभावाद्यगाहितयोपगमे मूलावच्छिन्नो वृक्षो न कपिसंयोगोत्पादिप्र-
तीतिरेव मूलादौ कपिसंयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावाद्यगाहितास्थोका-
रापत्तेः । यदि च तत्र बाधकाभावादृशाद्यधिकरणककपिसंयोगाद्य-
भायो विषयस्तदा प्रवृत्तेऽपि एकत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणकद्वित्वाभा-
वादिविषयकत्वं दुर्वारमेघ । एकत्वाद्यवच्छिन्ने द्वित्वादिमत्प्रत्ययानु-
दयेन बाधकविरहस्य तुल्यत्वात् । प्रत्येकमुभयादौ द्वित्वाभावादि-
सत्येऽपि द्वित्वाभावाद्युपयोगिनानवच्छेदकतया द्वौ न द्वापिति प्रतीते-
र्दुरूपवादत्वात् । द्वित्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण तदभावाप्रत्ययम्ये-
ष्टव्यात् । ननुपदेनाऽन्यायितावच्छेदकावच्छेदेनाभावाधोघनात् द्वि-
त्यादिसामानाधिकरण्यमात्राद्यगाहिन्या अभावाप्रतीतेर्द्वौ न द्वापित्या-
कारकतापिरहात् । तदाकारकप्रतीतिरेव चाऽनुमयविरुद्धत्वात् ।

तथा च द्वित्याद्यनतिरिक्तवृत्तिता कथं बहिर्व्यादेरिति वाच्यम् ।
एव सति बहिर्घटोभयवान् धूमादित्यादौ साध्यताऽवच्छेदकवि-
त्वादेरवच्छेदकताया दुरुपपादित्वान् । प्रतियोगितावच्छेदकतादृश
द्वित्यादिकमुपादायैव तस्याऽवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य सम्पा-
द्यत्वात्, तस्य चोक्तरोत्याऽसम्भवादिति स्वव्यापकतत्कत्वरूप
तदनतिरिक्तवृत्तिप्रत्ययकव्यापकतायां प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वस्य
भेदे निवेशनीयतया उभयत्वादावपि बहिर्व्यापकपिततादृशव्याप-
कताया व्यस्तनस्येन तदवच्छेदकनाशसङ्गस्य दुर्गारत्वात् । न हि
प्रत्येकवृत्तिरुभयत्वाद्यवच्छिन्नमेव प्रतियोगिताव्यधिकरणम् । उभ-
यत्वादेश्व्यापकवृत्तिव्यतिरेकस्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताया अशस्य-
वृत्तितया प्रत्येकमुभयत्वाद्यधिकरणतायस्यद्वन्द्ववच्छिन्नमेवप्रतियो-
गिताव्यधिकरणत्वस्याऽसम्भवादित्याद्युक्त्य प्रतियोगितावच्छेदका-
नतिरिक्तवृत्तिप्रत्ययकमवच्छेदक स्वसमानवृत्तिकत्वेन विशेषयति-

(दी०) स्वसमानवृत्तिकं चाऽवच्छेदकं ग्राह्यम् । तन्न च
स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिरूपम् । यावत्त्वादिकं तु न
तथा । पर्याप्तिव्यापकेकां घट इमां द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्व-
रूपसम्बन्धविशेष एव । द्वित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमान-
वृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यताया नाव्याप्तिः । घटकं
चाऽवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः । एवं च यद्वर्मावच्छिन्ने-
त्यन यद्वर्मान्यूनवृत्तिपर्याप्तवच्छिन्नेति वक्तव्यम्, तेनोक्ताव्या-
प्तिनिरासः ।

(गा०) स्येति । तथा च बहिर्घटोभयत्वादेर्यद्विषयादिसमानवृत्ति-
कतापिग्राह्यद्वि-रादेभ्यस्तदनतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि न पारिमाणिकावच्छे-
दकतापरिमिति भावः ।

अत्र व्यापकतादर्शारे व्यसमानाधिकरणत्वस्य स्वाधिकरण-
तावच्छेदकतायच्छिन्नाधिकरणताव्यवस्थायाभावाविशेषणव्योपगमे
तु द्वित्याद्यधिकरणस्य प्रत्येक द्वित्याप्यवच्छिन्नमेवादधिकरणयेऽपि
द्वित्यादेर्द्विव्यतिरेकव्यापकस्य भेदे प्रतियोगिताव्यधिकरणमनिर्देश्यो

पपादयितुं शक्यमिति स्वसमानवृत्तिकृत्वनिवेशनमयुक्तम् । न चा-
ध्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याऽध्याप्यवृत्तितामते सं-
योगेन दण्डादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र व्यभिचारिणि हेतु-
समानाधिकरणमाद्यप्रतियोगितावच्छेदकं दण्डादिकमादाय दण्डा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वं ध्यापकताशरीरे
प्रतियोगितावेयधिकरण्याप्रवेशे न स्यादिति याच्यम् । अध्या-
प्यवृत्तिदण्डादिकमादाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वासम्भवंऽपि ध्य-
भिचारनिरूपकाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तित्वरूपहेतुसमानाधि-
करणाभावात्प्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय दण्डादेः साध्यतावच्छेद-
कस्य तथात्वोपपादनसम्भवात् । तदवृत्तीं साध्ये तदवृत्तित्वाद्य-
च्छिन्नभेदस्य कथमप्यसम्भवादिति तु चिन्तनीयम् ।

ननु किमिदं समानवृत्तिकस्य ? यद्यन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं
तदाऽनतिरिक्तवृत्तित्वान्तनिवेशधेकल्यम्, स्यादन्यूनवृत्ति यत्तदन-
तिरिक्तवृत्तिकस्य स्वस्मिन्प्रियतत्त्वात् । ताणां ताणंदहनोभयत्यादिक-
मादाय दहनत्यादेरवच्छेदकत्वापत्तेः दुर्धराता । यदि धेकजाती-
यवृत्तिकृत्यमेव तत्, तत्र स्थितिप्रवृत्त्यामज्यवृत्तिन्याय्यासज्यवृत्ति-
त्यान्यतररूपवत्त्वम्, द्वित्यादीं च घट्टिन्यादेर्न तादृशसमानवृत्तिक-
त्वं घट्टिन्यादेरवृत्त्यामज्यवृत्तिन्यादित्युच्यते तदाऽपि घट्टिभूमोभयान्
धूमादित्यादी हेतुसमानाधिकरणमाद्यप्रतियोगितावच्छेदकयद्विभूम-
घट्टित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितया साध्यतावच्छेदकस्य तथात्वापत्तेः ।
द्वित्यप्रिन्धाद्योभयोर्ये ध्यामज्यवृत्तितया निरुक्तसमानवृत्तिकताया
दुरपपादन्यादित्यत आह । तत्रं धेति । स्वसमानवृत्तिकस्य धेत्यर्थः ।

घट्टिनिष्ठयाद्यन्यानां ताणोभयत्यादिकमादाय घट्टिन्यादाय-
तिप्रसङ्गाभावं स्फुटयति । यायत्तादिकमिति । भादिना दर्शि-
तद्वित्यादिपरिग्रहः । तथा । न स्वपर्याप्यधिकरणपर्याप्तन्यरूप-
यद्विन्यादिनिरूपितसमानवृत्तिकस्य धेति । घट्टिन्यादेः प्रत्येकय-
द्विगार्दी पर्याप्तत्वात्तस्य चाऽतथान्यादिति शेषः । तथा च यायत्तादेः
धूमसमानाधिकरणमाद्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वंऽपि घट्टिन्यादय-
नानतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि च न शक्तिरिति भावः ।

ननु पर्याप्तिराधेत्यमेव घट्टिन्यादिममानाधिकरणयायत्त्यादेर्य-
द्विन्यादिपर्याप्तन्यधिकरणपर्याप्तन्यप्रसङ्गमेवेत्यत आह । पर्याप्तिरिति ।

अयमेको घट इत्यनेनाऽध्यासज्यवृत्तिवद्व्यवहित्वादीनां प्रत्येकमेव
पर्याप्तिरिति दर्शितम् । इमां ह्यगिति प्रतीतिकथनेन व्यासज्यवृत्ति-
द्वित्वादीनां न प्रत्येकपर्याप्तिस्तथा सति अयमेको ह्यवित्वादिप्रती-
त्यापत्तेरिति दर्शितम् ।

यद्यपि समुदायपर्याप्तं चेऽपि तदेकदेशप्रत्येकपर्याप्तत्वमनपवा-
दम्, समुदायस्यैकदेशानतिरिक्तत्वादिति यावत्तद्वादेवं द्वित्वादिय-
पान्यधिकरणप्रत्येकप्रतिपर्याप्तत्वं दुर्बलम् । तथाऽपि स्वपर्याप्त्य-
वच्छेदकाच्छिन्नपर्याप्तिकन्धमत्र विद्यते इति न दोषः । व्यास-
ज्याज्यासज्जह्वयो समानजातीयवृत्तिकधर्माच्छिन्नपर्याप्तयोरेक-
धर्मिणि पर्याप्तिसमयेऽप्येकधर्माच्छिन्नेऽपर्याप्ते । अन्यथाऽयमेको
पहिरिति अयमेको थागानिति प्रतीत्यापत्तेर्दुर्बलत्वात् ।

अथ घटादित्यादी यदि घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण
द्वित्वादियप्याप्तिर्मासते तदा भावादावित्याकारकप्रतीतेरपि प्रमा-
त्यापत्तिः, भावादावित्याकारकत्वेनाऽऽत्माकाशोभयत्वादे-
पर्याप्तत्वादनन्तरं धर्मिताच्छेदकघटत्वाच्छिन्नपर्याप्तेरेव रि-
पयत्यमहीकार्यम् । तथा चाऽध्यासज्यवृत्तेरपि द्वित्वावच्छेदक-
त्वमापातमिति ध्यामज्यवृत्तेरध्यामज्यवृत्तिसमानवृत्तिक न दु-
र्धारेणैव । न चानेकवृत्तेरध्यामज्यवृत्तेरपि ध्यासज्यवृत्तिधर्मपर्या-
प्त्यवच्छेदकधर्माणां नाहदाधर्मस्य च नाऽध्यामज्यवृत्तिपर्या-
प्त्यवच्छेदकच किं त्वेकमात्रवृत्तेरेवेति न ध्यामज्यवृत्त्यध्याम-
ज्यवृत्त्योरेकधर्माच्छिन्नपर्याप्तं प्रसङ्ग इति याच्यम् । घटो द्रव्य-
मित्यादिप्रतीत्या तथाविधघटत्वाच्छिन्नेन द्रव्यत्वादियप्याप्तप-
गाहनादेकमात्रवृत्तेरेवाध्यामज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमित्युक्तम-
स्मर्यात् । तत्र घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण द्रव्यत्वा-
दियप्याप्तिर्मासते न तु तदवच्छेदेन युतावयमेको घट इत्या-
दाधने इदन्त्यादी घटत्वादियप्याप्त्यवच्छेदकतामाने विद्यात्म-
कमेवनाऽध्यामज्यवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमात्रेण विद्यात्म-
कमादिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमित्या तत्राऽवच्छेदकत्वनाप्याप्ति-
मस्मर्यात् । न च स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकपर्याप्त्य-
वच्छेदकतावयमेव विषयर्थायम्, अध्यामज्यवृत्तिपर्याप्त्य-
वच्छेदकतावयमेव ध्यामज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताविरहाद्य

तस्या व्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकत्वमिति व्यासज्याव्यासज्यवृत्त्योर्न समानवृत्तिकताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सति अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशवैफल्यपत्तेः । न्यूनवृत्तिमहानसीय-बहिर्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकतायाः बहिर्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकताविरहेणैव तादृशधर्ममुपादाय बहिर्वादेरवच्छेदकतापत्यसम्भवादिति चेन्न । अनेकवृत्तिघटत्वादेर्हि तस्य घटत्वादिरूपैकैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकूटस्य घटनिष्ठपर्याप्तित्वादिरूपानुगतधर्मावच्छिन्नस्याऽवच्छेदकत्वमेवोपेतं न तु घटत्वावच्छिन्ने द्रव्यत्वादेर्यावधघटादिषु पर्याप्त्यन्तरम्, मानाभावात् । एवं चैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नायाः पर्याप्तेरवच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणीयतयानुगतरूपावच्छिन्नपर्याप्तिकूटावच्छेदकानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिमादाय व्यासज्यवृत्तेर्नाव्यासज्यवृत्तिसमानवृत्तिकतापत्तिरिति ।

न च कालाकाशादित्वादिप्रतीत्या एकमात्रवृत्तिकालत्वादेरपि द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वायगाहनादेकमात्रवृत्तिधर्माणामपि व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकतया तस्याव्यासज्यवृत्तिधर्मसमानवृत्तिकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्या तथाविधधर्मद्वयादौ व्यासज्यवृत्तेरेव द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताया अग्राहनात् । प्रकृते चाव्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकताया एव निवेशेनातिप्रसङ्गविरहात् ।

अत्राऽऽहुः । अव्यासज्यवृत्तिघटत्वादीनां पर्याप्त्याख्यसम्बन्धान्तरे मानाभावः समवायादिसम्बन्धेनैवोपपत्तेः । न च समवायस्यैक्येन पदादायपि घटत्वादिविशिष्टबुद्धिप्रसङ्ग इति प्रतिनियतप्रतियोगिकपर्याप्तिसम्बन्धस्वीकार इति वाच्यम् । प्रतिनियतप्रतियोगिकैकविधसम्बन्धेनैवोपपत्तेर्द्विविधसम्बन्धसिद्धेः कथमप्यसम्भवात् । एवं द्वित्वादेरपि पर्याप्तिसमवायादिरूपसम्बन्धद्वयकलनमयुक्तम्, अनेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नैकविधसम्बन्धेनैव निर्याहात् ।

न चायमेको द्वित्वसम्बन्धीति प्रतीतेरेकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेनाऽपि द्वित्वादेः सम्बन्धान्तरस्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्यापि एकत्वसामानाधिकरण्येनानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नसम्बन्धस्यैव भानोपगमात् । द्वित्वादिप्रकारकतत्सम्बन्धसंसर्गकबुद्धाद्येव तत्सम्बन्धांशे धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभाननियमात् ।

सम्बन्धप्रकारकोत्तुद्धो भूमितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रा-
वगाहितासम्भवादिनि । तथा च समवायानिरिक्तस्य समर्गको-
टावनन्तभावेऽप्यतिप्रमद्वारणसम्भव । स्वाधिकरणतावच्छेदका-
वच्छिन्नाधिकरणताकृत्वरूपस्य समानवृत्तिकृत्वस्य लक्षणे निवेशनी
यत्वात् ।

व्यासज्ययास-यावृत्तित्वान्यतरूपेण सज्जानीयत्वरूपसमान-
वृत्तिकृत्यमुपेत्य स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वनिवेशस्य प्रयोजन सू-
चयति । त्रित्यादिकमिति । द्वित्यादिसमानवृत्तिकम् । द्वित्यादिपर्या-
प्त्यधिकरणपर्याप्तवृत्तिकम् । त्रयो द्वौचित्यादिप्रत्ययविरहादिति भावः ।
द्वित्यादिना । बहिषूमाभयत्वादिना साध्यतायाम् । नाऽप्याप्तिः ।
न धूमादावप्याप्तिः । द्रव्ये द्रव्याणांत्यादिप्रतीत्या द्रव्यत्वाद्यैक-
धर्मस्य । द्रव्यत्रित्वादिन्यूनानधिकवृत्तिसकृत्पर्याप्त्यवच्छेदकत्वेऽपि
तादृशधर्मस्य प्रत्येकतत्पर्याप्त्यतिप्रसक्तत्वेनाऽनुगमकयत्किञ्चिद्रूपा-
वच्छिन्नपर्याप्तिकूट प्रत्येकावच्छेदकतया पूर्वविवक्षया सामञ्जस्य-
मिति व्येपम् ।

भात्माश्रयशक्ता निरस्यति । घटक चेति । स्वरूपस-
म्बन्धविशेष इति । तादृशावच्छेदकताधयसमनियतलघुधर्मानतिरि-
क्तवृत्तित्वमादायैव कम्पुग्रीवादिमत्त्वादावच्छेदकतयोपपादनसम्भ-
वादिति भावः । प्रतियोगिताधर्मिकामयाभावघटनापक्षे गुरुधर्माश्र-
यच्छिन्नसाध्यकसत्वेना साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नताप्रसिद्धिनिबन्ध-
नामप्याप्ति परिहरति । एवमिति । यद्धर्मन्यूनवृत्तीति । तदन्यूनवृत्ति-
स्य तत्समानाधिकरणमेवप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तत्र पूर्वा-
व्युत्तया भेदे प्रतियोगिताधर्म्यधिकरण्यनिवेशाद्वह्निघटोभयत्वादेर्व-
ह्निवाद्यन्यूनवृत्तिरमक्षतमेवेति यद्धर्मपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्ति घमपि
निषेद्यमतो धूमसमानाधिकरणाभाप्रतियोगितायां तादृशोभ-
यत्वाद्यवच्छिन्नवसरवेऽपि न क्षति । प्रतियोगितायां प्रतियो-
गिभेदेन भेदे धूमादिमामान्यामाद्यप्रतियोगितायां प्रत्येक धूमत्वा-
दन्यूनवृत्तिताविरहेणानिश्चयमिति । नानाप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगि-
तायां एक्ये बहिषूमाभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां प्रत्येकपर्या-
प्तायां बहिष्यादिशय्याप्यधिकरणपर्याप्तत्वमहितवह्नित्वाद्यन्यूनवृ-
त्तित्वसत्त्वाद्यव्याप्तिरनस्तदन्यूनवृत्तित्वमात्रमुपेत्याऽन्यूनवृत्तिधर्माव-

च्छिन्नत्वपर्यन्तस्योभयाभावप्रतियोगितायां निवेशः ।

अथात्र दण्डादिनानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारि-
विशेषेऽतिव्याप्तिः, निखिलानामेव दण्डादिव्यक्तीनां दण्डा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणमेदप्रतियोगितावच्छेदकतया
हेतुसमानाधिकरणदण्डाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां तादृ-
शमेदप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावसत्त्वात् । तादृशमेद-
प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपविशिष्टावच्छेद्य-
त्वाभावनिवेशे दण्ड्यादिमिश्रिष्टमेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेद-
कदण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वस्य दण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगि-
तायां सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिपरिहारेऽपि धूमवान् बह्नेरित्यादा-
वतिव्याप्तिः, धूमाद्यभावप्रतियोगितायां लाघवेन स्वरूपेण एव
धूमत्वादेरवच्छेदकतया विशेषणान्तरविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा-
भावसत्त्वात् । न च विशेषणान्तरविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा-
प्रसिद्धा नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । घटावृत्तिजातिमत्सामान्या-
भावप्रतियोगितायामेव तत्प्रसिद्धेरिति चेन्न । दण्डाद्यात्मकसाध्य-
तावच्छेदकस्य साध्यनिष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवे-
ऽपि व्यभिचारिरूपकाधिकरणं यत्तद्वृत्त्यन्यत्रस्थाखण्डस्य तथा-
त्वात्तदवच्छेद्यत्वाभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तासामान्येऽसत्त्वेन दण्ड्यादिसाध्यकेऽनतिप्रसङ्गात् ।

अथ वा साध्यतावच्छेदकवशिष्टमेदप्रतियोगितायां यादृशरूपा-
वच्छिन्नत्वं नास्ति तादृशरूपावच्छिन्नत्वाभावस्य विवक्षणीयत्वाद् द-
ण्डादिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारिणि दण्ड्यादिनिष्ठमेदप्रतियोगि-
तायां तत्तादृशविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्नायां दण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वा-
भावसत्त्वादण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगितायां च तादृशभावास-
त्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् । अवच्छेदकतयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं
निवेद्य सम्बन्धमेदनिबन्धनो दोषो निरस्यः ।

सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वादेर्हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितयाऽव्याप्तिरि-
ति प्रतियोगितावच्छेदकाव्यभिचारित्वरूपस्य स्वव्यापकतत्कत्व-
रूपस्य च तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य निवेशो न सम्भवतीति यद्-
मविशिष्टस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नाव्यभिचा-

रिता, प्रतियोगिनावच्छेदकयात्काञ्चिद्वर्मावच्छिन्नस्य वा यद्रूपवि-
शिष्टव्यापकता तत्स्वरूप प्रतियोगिनावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव
निर्देशनीयम्, तावन्तैव च बहिष्करोमयत्वादिरूपप्रतियागितावच्छे-
दकमादाय बहिन्वादे पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिरासः सम्भवति,
बहिन्वादिविशिष्टस्य तादृशोमयत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारित्वात्, ता-
दृशोमयत्वादेर्बहिन्वादिप्रतिशिष्टव्यापकतानवच्छेदकत्वाद्येति प्रतियो-
गितावच्छेदके स्वसमानवृत्तिकत्वविशेषणनिवेश विनैव निर्वाहः,
एव यद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्य प्रतियोगिताधर्मिकस्य
व्याप्तिघटकतापक्षेऽपि तदन्यूनवृत्तित्वे यदि तद्व्यापकत्वं तदा सत्ता-
त्यव्यापकप्रतिशिष्टसत्तायावच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितायां सत्तादुक्तस्थले एवाम्बासिरिति तद्विशिष्टव्यापकता-
वच्छेदकत्वरूप तदन्यूनवृत्तित्वमेव निर्देश्यम्, तावन्तैव बहिष्करो-
मयत्वादेर्बहिन्वादिविशिष्टव्यापकतानवच्छेदकतया धूमादिसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितायां तादृशोमयत्वाद्यवच्छिन्नत्वसंश्लेष-
व्याप्यनयकाशात् । यद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मे यद्धर्मसमानवृत्तिकत्वावि-
शेषणप्रक्षेपमन्तरेणैव सामञ्जस्यमित्याशयेनाह । वस्तुतस्त्वित्यादि ।

(६०) वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसम्ब-
द्धस्वविशिष्टमामान्यस्त्वम्, स्वाविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावमति-
योगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् ।

(६०) तदवच्छिन्नेति । तत्त्वदमनतिरेकवृत्तित्वप्रतियो-
गिभूतहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियागितावच्छेदकत्वपर्यायवि-
करणपरम् । स्वपदमनतिरेकवृत्तित्वनाभिमतपरम् ।
धूमन्याद्यवच्छिन्नाभाववन्ति मेयधूमत्वादिप्रतिशिष्टस्यासम्बद्धतया मे-
यधूमत्वादेर्यच्छेदकतानिर्वाहः । धूमत्वाधाध्यमहातसीयधू-
माद्यभावयति धूमत्वादिप्रतिशिष्टस्य सम्बद्धतया धूमत्वादेर्य-
च्छेदकत्वानुपपत्त्या तद्धूमत्वादिरूपायच्छेदकमेवमादायातिव्याप्ति-
रिति तदाध्ययप्रतियोगित्वं परित्यज्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताका-
त्यमभावविशेषणमुपासम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां
यस्य येन सम्बन्धेनावच्छेदकता तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्व-
निर्देशनीयम्, तेन विधायितया धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य घातादेर

भावयति धूमत्वादिविशिष्टधूमादेः सम्बद्धत्वेऽपि न धूमत्वादेरव-
च्छेदकत्वानुपपत्तिः । उत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभा-
वयति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स-
म्यद्धतया तदृशं स्वं गुणत्वादिकमेवेति संयोगेन धूमादिसाध्यके
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे वि-
शेषणं देयम् । धूमाद्यभावस्यापि हृदादौ प्रतियोगिव्यधिकरणतया त-
दभावावधारणासम्भवात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिप्र-
वृत्तियों यस्तद्भिन्नतन्निवेशे संयोगेनावृत्तेर्गुणादेरेवाभावस्य प्रसिद्ध्या
तद्वति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगेन सम्यद्धतया धूमत्वादेरवच्छे-
दकत्वानुपपत्त्या पूर्ववद् गुणत्वादेरेवावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिनाद-
वस्थपम् । स्वपदेनानुयोगिभूताभावापादाने संयोगेन साध्यतायां स-
क्षेप्तौ तादृशसम्बन्धेन गुणमावप्रतियोगिनोऽधिकरणाप्रसिद्ध्या
तादृशमावाप्रसिद्धेरव्याप्तिरतः प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टाभा-
वाधिकरणासम्बद्धत्वं विवक्षणीयम् । इदं गुणादित्यादौ हेतु-
समानाधिकरणमावप्रतियोगितावच्छेदकपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्य-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणगुणादौ द्रव्यत्वत्वा-
दिविशिष्टस्यासम्बद्धतया द्रव्यत्वत्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरि-
ति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव प्रवेश्यम् ।
तद्धर्मस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोपादानं
शिरोवेष्टनेन नासिकारूपशमनुकरोतीति तद्धर्मावच्छिन्नवैयधि-
करण्यविशिष्टत्वमेव निवेशनीयम् । तद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणा-
सम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं तु फलितार्थः । तद्धर्मावच्छिन्नानधि-
करणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदसम्बन्धित्वम् । तेन गुणान्
द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकगुणादिविषयकज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य विषयतया द्र-
व्यादिसम्बद्धस्य सम्बन्धसामान्येनानधिकरणे नित्यगुणादौ गुण-
त्वादिविशिष्टस्यासमेवतत्वेऽपि न गुणत्वादेरवच्छेदकताप्रसङ्गः । एवं
च भङ्गाकालो भट्टान्द कालपरिमाणोऽदिग्यदौ उच्यमानावप्रति-
प्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगितावच्छेदकग-
नत्वादिविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽप्र-
सिद्ध्याऽव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तद-

यच्छिन्नप्रतियोगिकत्वयद्यधिकरणानुयोगिकत्रोभयाभावस्तदधि-
करणासम्बद्धस्यविशिष्टसामान्यकत्व विवक्षणीयम् । ईदृश च स्व-
तर गगनराशिकमेव प्रसिद्धमिति नाऽप्याह । तदसम्बद्धत्व च
तदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाप्रतियोगित्व तेन मयोगादिस-
म्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति ज्ञाने कपालादौ विषयित्वस-
मवायादिना घटत्वादिविशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि बहिमान् धूमादि-
त्यादौ नावच्छेदकाप्रसिद्धिः । तादात्म्येन साध्यतायां साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन हृत्तेरप्रसिद्धाऽप्यासि स्यादित्यवृत्तिरनुपे-
क्ष्यासम्बद्धत्वानुधावनम् । विशिष्टसत्तागन् जातेरिवादौ हेतु-
समानाधिकरणाभाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति गु-
णादौ विशिष्टसत्तात्वाद्याश्रयसत्तादेः सम्बद्धनया विशिष्टसत्ता-
त्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति स्यादथऽसम्बद्धत्वमनिवेद्य स्थ-
विशिष्टे तन्निर्देशनम् ।

यद्यपि विज्ञेयस्य तत्सम्बन्धित्वे विशिष्टे तदसम्बन्धित्वं दु-
र्घटम्, तथापि स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभावेवत्तदवच्छिन्नाभाव-
यदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य तदवच्छिन्ना-
भावयदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकताप-
र्यादधिकरणापरांतविषयतापर्यादधिकरणत्वस्य वा विवक्षणीयत-
या न वाय । स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वानि च विशिष्टावादाय तदभा-
वकृदमेव निवेदनीयम् । तेन मयधूमत्वादेर्विशिष्टप्रतियोगिकत्व-
वच्छिन्नाभावस्य शुद्धमस्याभावप्रतियोगित्वानवच्छेदकत्वमनेऽप्र-
सिद्धापि न क्षतिः ।

वस्तुनो मेघधूमत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वभावस्य शुद्धधूमत्वा-
दिप्रकाररक्षातन्निष्ठविषयितासम्बन्धमाधारणस्याद् धूमत्वादिविशि-
ष्टप्रतियोगिकत्वस्य सधुधर्मस्य न तत्प्रतियोगित्वेऽवच्छेदकत्वसम्भ-
व इति न मेघधूमत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्यावच्छिन्नाभावा-
प्रसिद्धिरिति सामान्यत एकाभावनियेशोऽपि सम्भवतीति इयम् ।

येन रूपेण यस्य यदमिमस्यभिधता तदस्यरूपार्थाच्छिन्न त-
त्र तत्सम्बद्धाभावापस्यसम्बन्धुपेक्षया पक्षद्वयम् । द्वितीय-
रूपेण च तदन्तर्गुणमेव । धूमादिगमनाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकमदान्वीयवह्निपापवच्छिन्नाभाववति बहिःपादिवि-

शिष्टमहानसीयवहुधादेरसम्बद्धतया षष्ठित्वादायतिप्रसङ्गवारणाय सामान्यपदम् ।

अथ साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः संयोगादिसम्बन्धेन सम्बद्धत्वादवच्छेदकाप्रसिद्धिः । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वनिवेशोऽपि कालिकसम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां महाकालपरिमाणादिहेतुके ऽवच्छेदकाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव गगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति काले कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टस्य स्पन्दादेः कालिकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे घटत्वादिसमनियतासमवेतगुरुधर्मस्य यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र तादृशधर्मस्य घटत्वादिकमादायावच्छेदकत्वानुपपत्तिः । घटत्वादेः समवायेन घटाद्यभावप्रतियोगिभावच्छेदकत्वात्सम्बन्धेन च तद्धर्मविशिष्टाप्रसिद्धिरिति चेन्न । यत्किञ्चित्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसामान्ये ऽसम्बद्धत्वनिवेशनेन सामञ्जस्यात् ।

न धैवं बहिमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति विषयितासम्बन्धेन बह्वित्वविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेनाऽसम्बद्धत्वाद्बह्वित्वादेर्गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसविषयकत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति घटादौ विषयितया गुणत्वादिविशिष्टस्याऽसमवेतत्वात् गुणत्वादेरवच्छेदकत्वापत्त्याऽप्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदके तादृशपारिभाषिकावच्छेदकताशून्यत्वमनिवेश्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानिरूपिताधिकरणत्वांशे साध्यसामानाधिकरण्यघटके पारिभाषिकावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकावच्छिन्नानिरूपितत्वस्य निवेशनीयतया विषयितया बह्वित्वादेरवच्छेदकत्वेऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बह्वित्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितायामधिकरणतायां विषयितासम्बन्धेन बह्वित्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितत्वाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् । गुरुधर्मस्यापि प्रतीतियलेनाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वोपगमाच्च गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धिः ।

अथ बाधच्छेदकनाघटकसम्बन्धेनावच्छेदकविशिष्टावृत्तिविष-
यिताकरः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेद-
कविशिष्टविशेषणमङ्गीकार्यम् । समवायसम्बन्धेन वह्नित्वादिवि-
शिष्टस्य या विषयता नस्या सम्बन्धान्तरेण वह्नितादिविशिष्ट-
निष्ठविषयतान्यतया नाप्यप्यवकाशः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
तामवशमतेऽपि ईदृशी स्थितिरेवादरणीया, अन्यथा वह्नित्वादिविषयि-
कानवच्छेदकत्वादिप्रत्यक्षस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविषयकानुमितिहेतुत्वे
घटितावच्छेदकतया वह्नि-वत्तादिविषयताया हेतुतावच्छेदककाली-
निरेशाद् तौल्यस्य वह्निवत्ताद्यनुपस्थितेदशाया वह्निमातित्याद्या-
कारकानुमि-यनुपपत्तेर्यदुर्धारात्तात् ।

अथ च यत्किञ्चिदेत्वधिकरणासम्बन्धस्यविशिष्टसामा-
न्यकृतस्य लघोरवच्छेदकान्तार्थसम्मये हेतुसमानाधिकरणा-
भाषप्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदमावच्छिन्नाभाषयदसम्बन्धस्य-
विशिष्टसामान्यकृतस्य मुदतरस्य निरञ्जन मूलोपासप्रतियो-
गितान्तरस्य यथाधुनायच्छेदकानुरोधेन । अन्यथाऽवच्छेदकान्तम-
मुदायस्य पारिमाणिक्यकृततापत्तेः । यथा निवृत्तावच्छेदकता-
निषेधोऽवच्छेदकपदस्थेवावच्छेदकत्वच्छिन्नाभाषयदसम्बन्धस्यवि-
शिष्टसामान्यकृतस्य पारिमाणिक्यत्व तद्वत् ।

अथ च जातिमान् मेवयादित्यादां जातिरवादेरवच्छेदकत्वानुप-
पत्तिः, हेतुसमानाधिकरणाभाषप्रतियोगितावच्छेदकीमृतवदमावच्छि-
न्नाभाषयति साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन सम्बन्धप्रसिद्धि-
स्तदमावच्छिन्नाभाषयति जातिरवादेरवच्छेदकस्याऽपि समवेतायात् ।
जातिरवाद्यवच्छिन्नाभाषयति च समवतत्त्वस्यैवाप्रसिद्ध्या तदभाष-
यदसमवेतत्वस्य जातिरवादेरवच्छेदकी दुर्भिरूपन्यात् । एवं यथाधुने-
विशिष्टमन्तायात् जातिरित्यादौ विशिष्टमन्तायादरव्यवच्छेदकत्वा-
नुपपत्तिरतोऽन्यथानोतिरित्यवृत्तिरिति निर्णयः । स्वविशिष्टेति । हेतुस-
मानाधिकरणाभाषप्रतियोगितावच्छेदकानुपपत्त्यभावाद्दोषधूमत्वादि-
विशिष्टमन्तव्यतिथिप्रामाण्यनिर्णयगिगानवच्छेदकतया मेवधूमत्वादेर-
वच्छेदकत्वोपपत्तिः । जातिमान् मेवयादित्यादां मेवयत्समानाधिकर-
णाभाषप्रतियोगितावच्छेदकजातिरवादेरवच्छेदकविशिष्टमन्तायादे-
ष्टाभाषप्रतियोगितानवच्छेदकतया तस्य तदभाषोपपत्तिः । विशिष्ट-

सत्तावान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्तात्वा-
ध्यसम्बन्धिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशिष्टस-
त्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिद्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वाद्विशिष्टसत्तात्वादेरवच्छेदकनानिर्वाहः । सम्बन्धित्व साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन घटत्वादेर्विषयितादिसम्बन्धेन घट-
त्वादिविशिष्टसम्बन्धिज्ञानादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि
नावच्छेदकाप्रसिद्धिः ।

अथैवं महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादाववच्छेद-
काप्रसिद्धिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्ब-
न्धिनोऽप्रसिद्धा स्वपदेन गगनत्वापुपादानासम्भवात् ।

न च सम्बन्धसामान्येन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठः सम्बन्ध-
सामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावो निवेद्यः । विषयितया ग-
गनत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि तद्विषयकज्ञानादौ सम्बन्धसामान्येन
प्रतियोगिव्यधिकरणस्य तादृशज्ञानासमानकालिकतत्त्वव्यवस्थाभावादेः
प्रतियोगितायां गगनत्वादेरनवच्छेदकत्वादुक्तस्थले गगनत्वादिकमव-
च्छेदकं प्रसिध्यति, तादृशज्ञानादौ कालिकसम्बन्धेन गगनादेरभाव-
सत्त्वेऽपि तस्य विषयितासम्बन्धेनैव प्रतियोगिसमानाधिकरणतया
सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् ।
यद्विमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकज्ञानावादेर्बह्विधादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य सम्बन्धसामान्येन
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया यद्विस्था-
देरवच्छेदकत्वापातात् । ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य विषयतासम्ब-
न्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया लक्षणाघटकत्वात् ।

न च तादात्म्यसम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठभेदप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, कालो घटवान् कालपरिमाणा-
दित्यादौ गगनत्वादिविशिष्टाभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वाद् गगनत्वादिकमवच्छेदकमिति वाच्यम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ
तादात्म्येन सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्तादौ यो भेदस्तत्प्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वादौ सत्त्वेन सत्तात्वादे-
रवच्छेदकत्वापातात् । तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन
स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणा-

मायस्य निवेशेऽपि घटत्वाभाववान् घटान्यत्वादित्यादी हेतुस-
मानाधिकरणमावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाभावान्यवृत्तित्वविशि-
ष्टघटत्वाभावत्वादेरन्यतरसम्बन्धेन घटत्वाभावत्वादिविशिष्टस-
म्बन्धिनिष्ठस्यान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणमावस्य
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादभ्याप्त्यापत्तेः । घटत्वाभावत्वादिविशि-
ष्टसम्बन्धिनि घटादौ घटत्वाभावान्यवृत्तित्वविशिष्टघटत्वाभावा-
त्वाद्यवच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सत्त्वात्, घटत्वाभा-
वे च तदवच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धेन सत्त्वात्प्रतिष्ठतद्माध-
व्याऽन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वान् ।

एतेन यत्किञ्चित्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठो यस्तेन
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वविवक्षापि निरस्ता । तादात्म्येन सत्त्वात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्स-
म्बन्धेन विशिष्टसत्त्वात्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतयोक्तस्यैव सत्ता-
त्वदिरवच्छेदकताया दुर्धारत्वात् । कालिकसम्बन्धेन यद्विद्या-
द्यवच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतया
यद्विमान् धूमादिभ्यादौ यद्विद्यादेरवच्छेदकत्वापाताच्च ।

न च येन येन सम्बन्धेन यो यः स्वविशिष्टसम्बन्धी तेन तेन स-
म्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो यस्तन्निष्ठोऽभावस्तत्प्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वं विषयार्थायम्, संयोगसमवायादिना यद्वित्वसत्तात्वा-
द्यवच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्न-
स्याऽव्यापकतया च नोक्तदोषावकाश इति याच्यम् । एवं सति वि-
षयिनासम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि तेन रूपेण
घटाद्यवगाहिनि घटत्वाद्यप्रकारकज्ञानादौ विषयितया घटत्वादिवि-
शिष्टस्यासत्त्वेन घटत्वादेस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितानवच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यधिकरणमावप्रतियोगितानवच्छेदकतया घटत्वादिकमादाय
कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरवच्छेदकत्वनिर्वाहासम्भवात् ।

न च हेतुसमानाधिकरणमाव्ययसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चि-
त्प्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणमावस्य प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वं तस्य याच्यम्, घटवान् कालपरिमाणादित्यादी तादात्म्यं वि-

पयिनां च तादृशसम्बन्धमादाय गगनत्वादेरवच्छेदकत्वं सङ्गम-
नीयम् । विशिष्टसत्तात्वादेर्गुणादिनिष्ठमेदप्रतियोगितायां गौरवेण
नावच्छेदकत्वमपि तु शुद्धसत्तात्वादेरेवेति हेतुसमानाधिकरणता-
दृशमेदस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे-
न तदुपादानासम्भवात् । सत्तावान् जानेरित्यादौ यत्सम्बन्धेत्यनेन
तादात्म्यसम्बन्धमुपादाय सत्तात्वादेर्नावच्छेदकताप्रसङ्गः । बहि-
मान् धूमादित्यादौ संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धधर्मिकोभया-
भायघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिन उत्पत्तिकालावच्छेदेन
धूमाधिकरणवृत्तेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकं रूपत्वादिकं बह्वित्वादिविशिष्टसमवायिनिष्ठस्य
समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकम-
सौ बह्वित्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरिति प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
न्धं परिभ्यस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिवैयधिकर-
णशरीरे निवेशितः । तथा च सति संयोगसम्बन्धधर्मिकोभ-
याभायघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिनो रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावे-
स्य बह्वित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्त्वाज्ञायं दोष इति वाच्यम् ।
बहिष्पण्युक्तवादेर्यत्र संयोगेन साध्यतायामवच्छेदकता तत्र तदव-
च्छिन्नसमवायितेजःपरमाणौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वाद्य-
वच्छिन्नाभावासत्त्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वस्य कालविशेषावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकरूपत्वादौ सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्यावच्छेदकता-
प्रसङ्गात् ।

यत्तु स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वो-
भयाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य चिवक्षणीय-
तया न कश्चिदोषः । जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाव-
च्छिन्नाभाववत्समेवतत्वाप्रसिद्धावपि जातित्वादिविशिष्टप्रतियो-
गिकत्वतादृशभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य समवायसामान्ये
सत्त्वेन जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेः । कालो घटवान् कालशरिमा-
णादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्धप्रसि-
द्धावपि तादृशसम्बन्धसामान्ये गगनत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्व-
तदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेन गगनत्वादेरवच्छे-

दक्तानिर्वाहादिति तत्र । तावता प्रथमलक्षणस्यैव परिष्कारेण द्वितीयलक्षणानुसरणानुपपत्तेः ।

अत्र यदन्ति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यदवच्छेदकविशिष्ट-
सम्बन्धिनः प्रसिद्धिर्यत्र तदवच्छिन्नाभावयदसम्बद्धस्यविशिष्ट-
सामान्यकन्वमेव तत्र तदवच्छेदकत्वम्, तेन घटवान् कालपरिमाणा-
दित्यादौ गगनत्वादाववच्छेदकत्वप्रसिद्धिः, यदवच्छेदकविशिष्टे
तदवच्छिन्नाभावयति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात्-
सिद्ध्या तदभावो दुर्निरूपः तत्रावच्छेदकत्वं स्यविशिष्टेष्ट्यादिरूपम्,
तेन जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तिः ।
सर्वसाधारणस्यैकविधावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिर्वा-
फारो व्यथस्थितविकल्पाद्यं क इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । इदंशावच्छेदकत्वयोरभावद्वयाविषयकज्ञानमनु-
मितिहेतुः, प्रत्येकभावस्य वा एकलपिकी कारणता ? आद्ये, कालो
घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ भ्रमं विनानुमित्यनुपपत्तिः, द्वि-
तीयावच्छेदकत्वस्याऽसिद्धेः । द्वितीये, जातिमान् मेयत्वादि-
त्यादौ प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावस्य जातित्वेऽबाधितत्वात्तज्ज्ञा-
नाभ्रमं विनैवानुमित्यापत्तिः ।

न च साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदस्याऽऽवश्यकत्वात्
कालिकसम्बन्धेन घटादिसाध्यककालपरिमाणादिहेतुकानुमितौ
प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव, मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनु-
मितौ च चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुतात्पर्यकाराभो-
क्तदूषणद्वयाद्यकाश इति वाच्यम् । साध्यसाधनभेदेनानुमितिभ्यासि-
द्धानयोः कार्यकारणभावभेदेऽपि एकसाध्यसाधनस्थले तादृशज्ञाना-
द्यनुमितिस्तादृशज्ञानसत्त्वेऽन्यथानुमित्यनुत्पादस्यानुमद्यधिकद्वयतया
प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानात्कालो घटवान् कालपरिमाणादि-
त्यत्राऽनुमितिस्वीकारे तादृशज्ञानान्मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनुमि-
तेरवश्यस्वीकरणीयतापातात् । अन्यथा सदेतुकानुमितावतिव्या-
प्तिवारणायोपात्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाद्यविषयकतज्ज्ञान-
स्यैव लाघवं हेतुत्वापत्तिः । मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनुमितौ
चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुत्वे समवेतमात्रमेव स-
कलेदनुमति समवेतमिति भ्रमदशायामनुमित्युपपादनासम्भवाच्च ।

तदानीं समवेतवृत्तितया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यापकतावच्छेदके हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वप्रहादसमवेतवृत्तितया गृहीतगगनत्वादि-
विशिष्टस्य च समवायेन सम्यन्धिताया दुर्ग्रहत्वात् स्वविशिष्टेत्यादि-
रूपावच्छेदकत्वस्य कचिदपि गृहीतुमशक्यत्वात् । वृत्तिमन्मात्र-
मेव महाकाले कालिकसम्यन्धेन वर्तते इति निश्चयदशायां महा-
कालत्वादिहेतुकयदाद्यनुमितेरिष्य तदानीं मेयत्वादिलिङ्गकजात्या-
द्यनुमितेर्दुरपह्वयत्वादिति ।

इदं तु तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्यन्धेन सम्यन्धिनि घ-
तमानस्य तेन सम्यन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियो-
गितानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं ते-
न सम्यन्धेन तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिविषयतावान् यः साध्य-
तावच्छेदकसम्यन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टस्तद्वृत्तित्वं
व्याप्तिः । धूमयान् यद्देहत्वादी हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं धूमत्वादिकं संयोगादिसम्यन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसम्य-
न्धिनिष्ठस्य तत्सम्यन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकीभूततादृशसम्यन्धेन धूमत्वाद्यव-
च्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयता च न तेन सम्यन्धेन धूमत्वाद्यात्मक-
तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । महाकालो घटवान्
कालपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन प्रतियो-
गिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं
गगतत्वादिकमेव तादात्म्यादिना तद्विशिष्टसम्यन्धिनि वर्तमानस्य
तेन सम्यन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानव-
च्छेदकं तेन सम्यन्धेन तद्वच्छिन्नविशिष्टावृत्तित्वं च कालि-
कसम्यन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयताया इति लक्षण-
समन्वयः । धूमादिसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगा-
दिसम्यन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं
ज्ञानत्वादिकं यद्वित्वादिविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठस्य सम्यन्धसामान्ये-
॥ प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं ज्ञानाद्य-
भावस्य विषयतासम्यन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति
यद्वित्वादेरवच्छेदकत्वप्रसङ्ग इत्यतस्तेन सम्यन्धेन प्रतियोगिव्यधि-
करणनिघेयत्वम् । संयोगादिना यद्वत्तादिमग्निष्ठा ज्ञानाद्यभा-

वच्च सयोगादेसम्बन्धधर्मिकोमयाभावघटिनप्रतियोगिवैयधिकर
ण्यधय इति न दोष । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैय
धिकरण्यनिर्देशे काल सर्वज्ञान मयात्वादित्यादौ सर्वत्रस्यावच्छे
दकत्वोपपत्त्य उभयानामवघटितस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य नि
र्देशनीयतया तादात्म्यादिना गगनादिसम्बन्धिगमनादिनिष्ठगगना-
द्यभावस्य कालिकसम्बन्धधर्मिकोमयाभावघटिनप्रतियोगिवैयधि
करण्यशालितया काला घटवान् महाकालादित्यादाववच्छेद
काप्रसिद्धितादिवस्थमिति तादृशसम्बन्धेन तन्निर्देशितम् । सत्ता-
वान् जातेरित्यार्थः हेतुवमानाधिकरणाभाप्रतियोगितावच्छेदकधि
शिष्टसत्तात्वादे सत्तात्वादिर्वाशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियागि-यधिक-
रणमावप्रतियोगितानवच्छेदकतया सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्ति
रत प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियागिवैयधिकरण्यमेव नि
र्देशनीयम् ।

न च सर्वत्रावच्छिन्नस्य यत्र विषयितासम्बन्धेन साध्यता ज्ञा-
नवादिर् हेतुस्तत्र सर्वत्वस्य पारिमायिकावच्छेदकत्वानुपपत्ति
मयत्वविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धिनि सर्वविषयक
ज्ञाने तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणाभाप्रसिद्धेरिति या
च्यम् । घटत्वाद्यवच्छिन्नाविषयक सर्वत्रावच्छिन्नविषयकेऽस्म
दादिज्ञाने घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकस-
म्बन्धेन प्रतियागितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नविषयिकरणतया स
र्वत्वस्य तादृशमावप्रतियागितानवच्छेदकत्वेन सर्वत्रस्यावच्छे
दकत्वोपपत्ति ।

न चैवमपि यत्र नित्यत्वविशिष्टमवैय साध्यतावच्छेदक तत्र
अन्यज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकीभूतत्वविशिष्टासम्बन्धि-प्राप्तिरित्य
ज्ञाने चाभावस्य प्रतियागितावच्छेदकावच्छिन्नविषयिकरण्यस्या-
न्यसम्बन्धतादृशमाध्यतावच्छेदक पारिमायिकावच्छेदकत्वानुप-
पत्तिरिति याच्यम् । नित्यत्वानधिकरण नियत्रविशिष्टमवैयमिति
ज्ञाने विषयितया नित्यत्वविशिष्टसम्बन्धितया अनयायात् तत्र
तदसत्यं तुल्ययुक्त्या अन्यत्वविशिष्टस्य घटादेरपि ईदृशज्ञाना
सम्बन्धितया तादृशविशिष्टाभावस्यैव ईदृशज्ञाने विशिष्टप्रतियागि
वैयधिकरण्यं तुल्यमत्यसम्बन्धम् । अन्यत्वं सर्वं दूरयद्वाच्यम् ।

यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन सम्बन्धिनि वर्तमानस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकारणभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुममानाधिकारणभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्सम्बन्धिनिष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तद्वत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धिसम्बन्धा व्याप्तिः । प्रतियोगित्वाद्यन्तर्भावासहिष्णुतायां यद्रूपावच्छिन्नस्य यादृशसम्बन्धेनाऽन्यसम्बन्धित्वं हेतुमतस्तादृशसम्बन्धनिष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिष्टमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे निवेशनीयमिति दिक् ।

यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरित्यागप्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति ।

(३१०) अत एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमात्रिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकगुणान्पत्त्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः । एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम् ।

(३१०) अत एवेति । ईदृशानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशादेवेत्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपीति । स्वव्यापकस्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तः विशिष्टसत्तात्वकत्वेऽपीत्यर्थः । न क्षतिः । न सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिपक्षे विशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्यन्यूनवृत्तितामादायाऽव्याप्तिवारणाय व्यापकत्वं परित्यज्याऽन्यादृशमन्यूनवृत्तित्वं निवेशयति । एवमिति । स्वयिदिष्टेति । स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरम्, तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुममानाधिकारणभावप्रतियोगितासामान्यवृत्तिनृत्तिसम्बन्धावच्छेद्यत्वस्य विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वोभयाभावकत्वं तेन सम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं बोध्यमित्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्तात्वाध्यसम्बन्धिगुणादिनिष्ठभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदनवच्छेदकसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावस्य आत्यादिममानाधिकारणभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्यातिरक्तः स्वयिदिष्टेति । स्वयिदिष्टं च साध्यतावच्छेद-

वश्च संयोगादिसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण-
प्राप्त्यर्थ इति न दोषः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यनिवेशे कालः सर्व्ववान् मेयत्वादित्यादौ सर्व्वत्वस्यावच्छे-
दकत्वोपपत्तये उभयाभावघटितस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य नि-
वेशनीयतया तादात्म्यादिना गमनादिसम्बन्धिगमनादिनिष्ठगता-
वभाषस्य कालिकसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधि-
करण्यशालितया कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादाववच्छेद-
काप्रसिद्धतादवस्थ्यमिति तादृशसम्बन्धेन तन्निवेशितम् । सत्ता-
वान् जातेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवि-
शिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वादिर्बिंशष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिवैयधि-
करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्ति-
रतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव नि-
वेशनीयम् ।

न च सर्व्वत्वावच्छिन्नस्य यत्र विवक्षितसम्बन्धेन साध्यता ह्य-
नव्यादिकं हेतुस्तत्र सर्व्वत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुपपत्तिः ।
सर्व्वत्वविशिष्टस्य विवक्षितसम्बन्धेन सम्बन्धिनि सर्व्वविषयक-
ज्ञाने तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति वा-
च्यम् । घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयके सर्व्वत्वावच्छिन्नविषयकेऽस्म-
दादिज्ञाने घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकस-
म्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नवैयधिकरणतया स-
र्व्वत्वस्य तादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सर्व्वत्वस्यावच्छे-
दकत्वोपपत्तेः ।

न चैवमपि यत्र नित्यत्वविशिष्टसर्व्वत्वं साध्यतावच्छेदकं तत्र
अव्ययज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकीभूतत्वविशिष्टसम्बन्धित्वाभित्य-
ज्ञाने चाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्या-
ऽप्यसम्भवात्तादृशसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुप-
पत्तिरिति वाच्यम् । नित्यत्वानधिकरणे नित्यत्वविशिष्टसर्व्वमिति
ज्ञाने विवक्षितया नित्यत्वविशिष्टसम्बन्धिताया अनवायात् तत्र
तदसत्ये तुल्ययुक्त्या अव्ययविशिष्टस्य घटादेरपि ईदृशज्ञाना-
सम्बन्धितया तादृशविशिष्टाभावस्यैव ईदृशज्ञाने विशिष्टप्रतियोगि-
वैयधिकरणस्य तुल्यमत्यसम्भवात् । अन्यत् सर्व्व पूर्व्ववद्भाष्यम् ।

यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्यग्धेन सम्बन्धिनि वर्तमानस्य तेन सम्यग्धेन प्रतियोगित्वाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुममानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं न तस्य सम्बन्धिनिष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमिश्रं यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तद्वत्साध्यतावच्छेदकसम्यग्धिसम्यग्ध्यां वा व्याप्तिः । प्रतियोगित्वाद्यन्तर्भावासहिष्णुतायां यद्रूपावच्छिन्नस्य यादृशसम्यग्धेनाऽसम्यग्धित्वं हेतुमतस्नादृशसम्यग्धेन निष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिश्रत्वमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे निवेशनीयमिति दिक् ।

यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरित्यागप्रयोजनं स्वयमेव दर्शयति ।

(दी०) अत एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमात्राभावाप्रतियोगितानवच्छेदकगुणान्पत्त्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः । एवं साविशिष्टसम्यग्धिसम्यग्ध्याभावाप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेदकत्वं बोध्यम् ।

(गा०) अत एवेति । ईदृशानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशाद्देवत्वार्थः । विशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वं प्रीतिः । स्वव्यापकस्वपर्याय्यधिकरणपर्यायः विशिष्टसत्तात्वकत्वेऽपीत्यर्थः । न क्षतिः । न सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावाघटितव्याप्तिपक्षे विशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्यन्यूनवृत्तितामादायाऽव्याप्तिधारणाय व्यापकत्वं परित्यज्याऽन्यादृशमन्यूनवृत्तित्वं निवेशयति । एवमिति । स्वविशिष्टेति । स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरम्, तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोगित्वाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितासामान्यवृत्तिनृत्तसम्यग्ध्यावच्छेदकत्वस्वविशिष्टसम्यग्धिसम्यग्ध्याभावाप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेदकत्वोभयामावकत्वं तेन सम्यग्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं बोध्यमित्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्तात्वाध्यसम्यग्धिशुणादिनिष्ठाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वा तदनवच्छेदकसत्तात्वाद्यवच्छेदकत्वाभावस्य जात्यादिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितायां सत्त्वेन विशिष्टसत्तात्वात् जातेरित्यादायतिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टेति । स्वविशिष्टं न साध्यतावच्छे-

देहताघटकसम्बन्धेन बोध्यम्, अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ
 कालिकादिसम्बन्धेन धूमत्वादेविशिष्टवह्नुयादिसंयोगनिष्ठाभाव-
 प्रतियोगितायां धूमत्वादेरवच्छेदकतया तदनवच्छेदकद्रव्यत्वाद्य-
 वच्छेद्यत्वाभासस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये
 सन्धेनाऽतिव्याप्यापत्तेः। सम्बन्धित्व साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनापि
 विवक्षणीयम्, अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन धूमादिमति संयोगादि-
 सम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात् सम्बन्धसामान्येन धूमा-
 दिमग्निष्ठाभावीयसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं
 तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानामान्यान्वच्छेदकघटाभाव-
 त्यादिकमेव, अभावत्वादेः केवलस्यैव संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशगुरुधर्मस्याऽनन्तत्वात्, भेदप्रति-
 योगितायां प्राप्तिस्य तदवच्छेद्यत्वस्योभयाभावमादाय उक्तस्थले
 एवानिव्याप्तिः। संयोगेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्योत्पत्तिक्षणा-
 वच्छेदेन धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतया तादृशाभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावमादाय तत्रैवानि-
 व्याप्तेर्वारणाय प्रतियोगित्यधिकरणत्वेनाऽप्यभावो विशेषणीयः। त-
 थ च प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपरमेव, अ-
 न्यथा सत्तावान् ज्ञानेरित्यादौ सत्तास्यविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रति-
 योगित्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टसत्ताद्यवच्छे-
 द्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्येनाव्या-
 प्यापत्तेः। वह्नुयादिमग्निष्ठस्य घटाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन
 प्रतियोगिसमानाधिकरणतया सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगित्य-
 धिकरणतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदसमानकालीनघटा-
 दिव्यक्तिनिष्ठतत्त्वत्वादिकमेवेति तदनवच्छेदकघटत्वाद्यवच्छे-
 द्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वादित्यतिरि-
 तः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणं निवे-
 द्यं न तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन, कालो घटवान् कालपरिमा-
 नादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिनि-
 स्तत्त्वत्वात् तेन सम्बन्धेन प्रतियोगित्यधिकरणस्याभावस्य सु-
 लभापेक्षि सर्ववान् कालपरिमाणादित्यादौ महाकालक्षेप्य कालि-
 कसम्बन्धेन सर्ववैयविशिष्टसम्बन्धिनया तथ तादृशसम्बन्धेन

प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्यापत्तेः । कालिकसम्बन्धेन गगनादेवेतिप्रत्यक्षे प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटित-
लक्षणकरणात्तन्मते उभयाभावघटनमपि गगनाद्यभावे कालि-
कसम्बन्धेन वैयधिकरण्यस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वात् ।

न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमप्रभावाप्रतियोगि-
तायां निवेशयिष्यति, एवं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगिवैयधिकरण्यनिर्देशोऽपि सर्वस्वावच्छिन्नमाध्यके तद्वच्छिन्न-
सम्बन्धिमहाकालनिष्ठस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणस्याभावात्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वाप्रसिद्धिः । कालिकातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तत्प्रति-
योगितायां च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादित्यस्या-
सितावधस्यमिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
तियोगिव्यधिकरणो यः स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावस्तत्प्रतियो-
गितासामान्ये यद्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्यदमावच्छिन्नत्वोभयाभा-
वावस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वतद्वर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्सादृशहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यक यद्यस्त्वं तद्वर्मेवत्वं तेन
सम्बन्धेन व्यापकत्वमिति विवक्षया स्वसामञ्जस्यात् । सर्ववधि-
शिष्टसम्बन्धनि महाकाले समवायादिना प्रतियोगिव्यधिकरणस्य
तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वसर्वस्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सत्त्वात् साधनसमानाधि-
करणतथाविधघटाद्यभावप्रतियोगितायामपि तथाविधोभयाभाव-
सत्त्वेन कालिकसम्बन्धेन सर्वस्वावच्छिन्नस्य कालपरिमाणादि-
व्यापकत्वापत्तेः ।

न चैवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वा-
विशेषणतया प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमि-
त्यप्रिमपन्नविरोध इति वाच्यम् । तत्राहशब्दस्यपुनोक्त्याभा-
वविशेषणतायामेव तात्पर्यात् ।

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषितप्रति-
योगितासामान्ये प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधि-
करणस्यविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावीयत्वयद्यर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव-

स्तादृशधर्म एवानवच्छेदकान्तार्थ इति नमिप्रमप्रन्धविरोधो न वा
महाकालः सर्वेषां महाकालपरिमाणादित्यादावप्रसिद्धिः, प्रसि-
द्धायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यमावीयप्रतियोगितायां सर्व-
स्वविशिष्टसम्बन्धिमहाकालनिष्ठो यः समग्रायसम्बन्धेन प्रतियो-
गिष्यधिकरणस्तेतसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यमावस्तर्दीयत्वसर्वथाद्यथ
च्छिन्नप्रयोगमात्रस्य सुलभत्वात् ।

ननु स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं
तादृशावच्छेदकत्वायाच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः, यत्किञ्चित्प्रति-
योगिकमेदस्य तादृशावच्छेदकयत्किञ्चिद्विभिन्नतादृशावच्छेदकसा-
धारणत्वात् । तथा च लघुरूपममनियत यद् गुद रूपं तद्विशिष्ट-
सम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृश लघुरूपविशिष्ट-
सम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्मकस्वसमानयतधर्मापे-
क्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशावच्छेदकत्वाव-
च्छिन्नमेदाप्रसिद्ध्या द्वितीयावच्छेदकलक्षणस्य प्रमेयधूमत्वाद्द्वौ
प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्यपत्तिक्षणस्य प्रमेयबहिमान्
धूमादित्यादावप्यासि, प्रातियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे
ऽनवच्छेदकान्तेन स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये
यद्रूपायाच्छिन्नसाम्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्त-
द्रूपविरक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वावच्छिन्नमेदाप्रवेशेऽपि सामान्यवदार्थघटकतया स्वविशिष्टस-
म्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न
अमंदरूपस्य तादृशप्रतियोगितात्वस्याप्येकत्वस्थोभयाभावविशेष-
णतया प्रवेशान् प्रमेयबह्वित्वावच्छिन्नसाध्यके तद्रूपविशिष्टसम्ब-
न्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न-
मेदाप्रसिद्ध्यावप्यासिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गितासामान्ये स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावीयत्वयद्रूपावच्छिन्नत्वो-
भयाभावस्तद्रूपस्यानवच्छेदकान्तार्थत्वे प्रमेयबह्वित्वविशिष्टसम्ब-
न्धनिष्ठाभावीयत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रसिद्ध्याप्यासिरि-
त्याशङ्क्याह ।

(२१०) तादृशप्रतियोगिताय विशिष्टोपादेयाः, नातो

गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचस्त्वम् । प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, अतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः । कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनिसत्त्वव्याक्तित्वे प्रतिद्धम् । अभावश्च प्रतियोगिव्याधिकरणो बोध्यः ।

(गा०) तादृशप्रतियोगिताञ्चेति । स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभाव-प्रतियोगितास्तिवत्यर्थः । विशिष्य । नत्तद्व्याक्तिरनैवेत्यर्थः । तथा च वस्तुगत्या या याः स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावनिरूपिताः प्रतियोगितास्तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटवस्त्वमेवानवच्छेदकान्तार्थ इति गुरुवर्मविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः ।

यद्यपि घटस्वावच्छिन्नप्राप्ताधीया या प्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वं घटस्वादिनिष्ठतत्त्वव्याक्तित्वासमनियतमिति तदपेक्षया गुरुत्वेन न प्रतियोगितावच्छेदकमिति तादृशप्रतियोगिता विशिष्यापादायाऽनवच्छेदकत्वादिकं दुर्वचम् । तथाऽपि यत्र प्रतियोगितायां समशरीरानानाधर्मसमनैयत्यं तत्र नानाधर्माणामेवैकप्रतियोगितायामवच्छेदकतयावच्छेदकनिष्ठतत्त्वव्याक्तित्वानां लघुत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति तादृशप्रतियोगितानां विशिष्य निवेशाभिप्रायको ऽयं ग्रन्थः, अन्यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानां च तत्त्वव्याक्तित्वेनैव भेदो निवेद्यः ।

न चावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदाद्वानाधर्मावच्छिन्नैकप्रतियोगित्वासम्भव इति बाध्यम् । अवच्छेदकासमनैयत्यस्यैव प्रतियोगिताभेदकत्वात्, समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितैकपेक्षाधकविरहात् । एवं यत्रानुगतैकरूपावच्छिन्ननानाव्यक्तीनामेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्राऽप्यवच्छेदकनिष्ठतत्त्वव्याक्तित्वानां न्यूनवृत्तितया तत्राऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमक्षतम् ।

न च तत्राऽपि तत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकवृत्त्यनुगत-

रूपावच्छिन्नमैकाग्रच्छेदकतायास्तद्व्यक्तित्वेन भेदप्रतियोगित यामथ
 च्छेदकत्वसम्भवात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वविशिष्टावच्छिन्न
 भेदाऽप्रसिद्धा निवेशयितुमशक्य एवेति वाक्यम् । तादृशभेद
 निवेशासम्भवेऽपि अग्रच्छेदकतासम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छि-
 न्नभेदनिवेशाऽपिरोधेन प्रतियोगिताना विशिष्य निवेशेनोक्तसह
 ते । न हि आश्रयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तिराग्रच्छिन्नाग्रच्छेदक
 ताया अवच्छेदकत्वापेक्षयाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तिरा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वे गौरव येनोक्तमद्वयस्याऽप्र-
 सिद्धि स्यात् । एव धूमत्वादेरपि धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धि
 निष्ठाभावप्रतियोगिताया महानसायत्वादिस्मृतिरस्याऽवच्छेदकतया
 धर्मस्तरस्मृतिरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताग्रच्छेदकाना तत्तद्व्यक्ति वेन
 भेदनिवेशो न सम्भवतीति धूमत्वादेर्धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठा-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपपत्ति । विशेषणवच्छिन्नधूमत्वा-
 दिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यापि विशेष्यभूतधूमत्वादिपर्याप्ततया तदव-
 च्छिन्नभेदस्य विशेष्यभूतधूमत्वादावसम्भवादिति तत्प्रतियो-
 गितावच्छेदकस्य तादृशाग्रच्छेदकत्वावच्छिन्नभेद एव निवेद्य ।
 तथा सति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तितया
 धूमत्वादौ प्रत्येक तदवच्छिन्नभेदसत्त्वेनोक्तानुपपत्त्यनयकाशात् ।
 न च तत्रावच्छेदकता यत्नेस्तत्तद्व्यक्तिव्येन भेदप्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्व सम्भवतीति दर्शितरूपावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरिति शङ्का-
 रूपदमपि । महानमीयत्वधूमत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानामवच्छेदक
 सम्बन्धादिभेदेन भिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तासामप्यासज्यवृ-
 त्तितया धूमत्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात्, त-
 त्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन च व्यासज्यवृत्तितया तेनैव
 रूपेण तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । दुर्बलत्वमिति ।
 पारिमाणिकावच्छेदकावच्छेदकसावभ्येति शेष । प्रतियोगिता-
 धर्मिकोमयाभावघटितलक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
 योगिताया यदि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्व न निवेद्य
 ते तदा प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव बोधित्वादिविशिष्टसम्बन्धि-
 निष्ठविशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नाभाप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तादृ-
 शप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेदत्वाप्रसिद्धासम्भव, महानसादि-

निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाषस्य साध्यतावच्छेदकसंयो-
गादिसम्बन्धेन प्रतियोगसमानाधिकरणावेऽपि एतल्लक्षणे प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन ता-
दृशाभावाव्यावर्तनात् ।

न चाकाशाभावत्वादिकमेव तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकम्, संयोगसंभवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावादिनिष्ठप्रति-
योगितायां शुद्धस्याभावत्वादेरेव लघोरवच्छेदकत्वात् । तादृश-
धर्मावच्छेदकस्य च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभावात्म-
काकाशादिनिरूपितप्रतियोगितायां प्रासिद्धमिति वाच्यम् । आका-
शाभावत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । आ-
काशाभाववह्निमदन्यतरत्वादेर्यहुयादिमग्निष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वेऽपि विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्ननिष्ठभावावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं तु द्वोरमेव तदुभयैकतरमात्रविषयकज्ञानादौ विषयि-
तासम्बन्धेनान्यतरत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वात्, असाधत्ववह्निमत्त्वा-
द्यवच्छिन्नाभावस्य च स्वस्यादभावत्ववह्निमत्त्वादेस्तादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्नान्यतराभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् । विष-
यित्वादेर्वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्यानु-
पगमे तु धूमवान् वह्निरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तायामाकाशाभावधूमवदन्यतरत्वादिरूपधूमादिमग्निष्ठभावावप्रतियो-
गितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्थेभयाभावमादायातिश्यासिरित्येतल्लक्ष-
णे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्, दर्शित-
प्रयोजनानुरोधेन द्वितीयावच्छेदकलक्षणे च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धात्मकस्वप्निष्ठसम्बन्धित्वं च निवेशयति । प्रतियोगित्व-
मित्यादिना । कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ घटत्वादि-
विशिष्टसम्बन्धिनि महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रात-
योगिव्यधिकरणो योऽभावस्तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि यथाश्रुतस्य प्रतियोगिताधर्मिको-
भयाभावघटितलक्षणस्य न तत्राऽव्याप्तिप्रसक्तिः । खण्डकाल-
स्यापि तद्विशेषसम्बन्धिवनया तन्निष्ठस्यातीतानामतद्व्यक्तानामेव
तादृशाभावस्य नृपाविधप्रतियोगिताप्रसिद्धेरित्याह । कालिकेति ।
कल्पत्रये एवाऽभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेशयति । अभा-

पश्येति । बोध्य इति । अन्यथाऽऽद्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्तास्ति शेषः ।

अद्याप्यवृत्तिसाध्यामादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिमवच्छेद-
फलक्षणघटकाभावः । प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणप्रक्षपमभरण-
ऽप्युद्धरेत्तादृशविशेषणस्य तदसम्भवं हतुसमानाधिकरणाभाव
तादृशविशेषणस्यापि वृत्तिनस्यावृत्त्यसङ्गनेत्यस्य चानुपादेयत्व
माशङ्कते । न चेत्यादिना ।

(दी०) न च मौलमिदमीयं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनु-
पादेयम्, सयोगत्वावच्छिन्नाभाववति सयोगत्वादिविशिष्टस्य
वृत्तेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छिन्नद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसप-
चेतत्वावच्छिन्नाभाववति चाऽवृत्तत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वात्तद्वैयर्थ्या-
न्नादिति वाच्यम् ।

स्यात् । संयोगत्वादौ संयोगत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वविरहेऽपि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्य-
सत्त्वावच्छिन्नस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां स-
त्त्वेन तत्र निरुक्तोभयाभावासत्त्वाच्चेति भावः । समवायादिनाऽऽप्य-
व्यवृत्तिसाध्यके तेन सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापक-
तावच्छेदकस्य व्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मान्तरस्य साधननिष्ठ-
व्यभिचारनिरूपकतावच्छेदकस्य सम्भवेनातिव्याप्त्युद्धारोऽपि सं-
योगेनाव्याप्यवृत्तेः साध्यतायामतिव्याप्तिदुर्वारैव संयोगेन किञ्चि-
द्रूपावच्छिन्नस्य व्याप्यवृत्तिताविरहात् साधनयन्निष्ठसंयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्ययन्निष्ठतत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमेन तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्थविशिष्टसामान्यकत्वस्यासंयुक्तमात्र-
वृत्तिगुणत्यादायेव प्रसिद्धेरिति इदमीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यवि-
शेषणोपादानमावश्यकम्, तदावश्यकत्वे च हेतुसमानाधिकर-
णाभावे तद्विशेषणस्याप्यावश्यकताऽन्यथा संयोगि द्रव्यत्यादि-
त्यादायेषाऽव्याप्तेरिति समाश्रिते धूमवानेति ।

(दी०) धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः । न क्षुत्पत्तिकाला-
वच्छेदेनाऽपि महानसादौ संयोगेन किञ्चिदूर्तते, येन बह्निमदयो-
गोलकानिष्ठास्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्य-
त्वावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्वादिविशिष्टस्य सम्भाव्येत ।

(गा०) ननु धूमादिमत्यपि पर्वतादौ शिखरावच्छेदेन धूमत्वाव्यव-
च्छिन्नाभावसत्त्वात्तेन रूपेण धूमादीनां व्याप्यवृत्तिताविरहेऽपि अयो-
गोलकावृत्तिद्रव्यत्वादिना तेषां तथात्वमव्याहतमेव, शिखरावच्छे-
देनाऽपि तदवच्छिन्नद्रव्यान्तरसत्त्वादिति साधनाव्यापकतावच्छेद-
कतादृशधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वमयोगोलकादेरेव, धूमत्वादिविशिष्ट-
स्य तदसम्बद्धत्वान्नातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति । न हीति ।
उत्पत्तिकालेति । तथा च धूमवति किञ्चिद्देशावच्छेदेनायोगोलका-
वृत्तिद्रव्यत्वाव्यवच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि कालविशेषावच्छेदेन तद-
वच्छिन्नाभावस्य तत्र सत्त्वाद्धूमत्वादेरवच्छेदकत्वं दुष्यतेति
भावः । द्वितीयकल्पेऽवच्छेदकाप्रसिद्धाऽतिव्याप्तिविरहेऽपि प्रथम-

कल्पे प्रतियोगिताधर्मिकोभयामावघटितलक्षणे च धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयामावघाताऽतिव्याप्तिर्लोप्या ।

यस्तुतो द्वितीयावच्छेदकलक्षणेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे संयोगेन साध्यतायां सदेतौ तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धाऽन्यासिः स्यादिति साध्यतायच्छेदके स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकं यश्चक्षेदस्थाने स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायच्छेदकतादृशप्रतियोगितायच्छेदकसामान्यकत्वं निवेद्यैव तादृशाप्यातिर्घारणीयेति तथेयाऽतिव्याप्तिरसदेतौ स्यादित्यत्र तात्पर्यम् ।

अथैवमपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवेयधिकरण्यपर्यन्तविशेषणमसिञ्चित्करमेव, हेतुसमानाधिकरणाभावे यथाधुनप्रतियोगिवैयधिकरण्यनियेशनेऽपि गुणान्वत्त्वविशिष्टसत्त्वात् जातेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिन्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणासमवेतत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनाऽतिव्याप्यनवकारात् । हेतुसमानाधिकरणाभावविशेषणप्रतियोगित्वेयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशने द्रव्यं गुणादित्यादौ पृथग्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिताभयानधिकरणहेतुधिकरणकत्वाभावेन लक्षणाघटकतया विशिष्टद्रव्यत्वत्वे द्रव्यत्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वप्रतियोगित्वधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि अव्याप्यनवकारेण इदमीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरेऽपि तन्नियेशनव्यावृत्त्यसम्भवात् ।

यस्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशने यत्प्रतियोगिताभयानधिकरणत्वं हेतुमत् इत्यादिकमेव व्याप्तिर्निर्वाच्या, तथा च प्रतियोगितायाः प्रतियोगित्वरूपत्वे बहुधादिन्यक्तिभेदेन तन्निरूपप्रतियोगितानां भेदाद्बहिर्त्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयवहुषादिनिष्ठप्रतियोगिताभयानधिकरणत्वस्य हेतुमत्तिः पर्यतादौ सत्त्वाद्बहिर्मान् धूमादित्यादावप्यासिञ्चितः । तदसत् । प्रतियोगितायाः प्रतियोगित्वरूपं च महानसीयवहिर्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया बहिर्त्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयवहुषादिनिष्ठप्रतियोगित्वाभिन्नतया प्रतियोगितावच्छे-

दकावच्छिन्नानधिकरणत्वनिवेशेऽपि वहित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
तावच्छेदकमहानसीयवहित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वमादाय तद्दो-
षतादवस्थ्यात् । द्रव्यत्वादेरपि धूमादिस्वरूपधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यावच्छिन्नान-
धिकरणत्वनिवेशेऽयोगोलकादावपि धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकसामान्यावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य दुर्लभतया तथा धिव-
क्षणासम्भवात् ।

यदि च यादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छि-
न्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदकत्वविवक्षया म-
हानसीयवहित्वादेर्यहित्वाद्यवच्छेदतावच्छेदकबहिवृत्तिप्रतियोगित्व-
स्यावच्छिन्नानवच्छेदकत्वात् दोष इत्युच्यते, तदा यद्रूपावच्छिन्न-
प्रतियोगिताध्यानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदक-
त्वविवक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि सा-
मञ्जस्यात् ।

मैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानुपादाने एतद्रूपान्य-
न्यविशिष्टसत्तावान् आतेरित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्बारास्थात् । तत्र हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य एतद्रूपासमवेतत्वादेरे-
तद्रूपविजातीयरूपान्तरसाधारणमेतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
च्छिन्नं प्रति समवायेन व्यापकतानवच्छेदकत्वात् ।

सम्यन्धमेदानियन्धनदोषवारणाय हेतुसमानाधिकरणाभावप्र-
तियोगित्वतदवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वघटकप्रतियोगितयोयंदि सा-
ध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वं निवेदयते तदैव प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यद्वयानुपादाने संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि- इ-
र्शितरीत्याऽतिव्याप्तिरापद्यते । यदि च तद्दोषवारणाय हेतुमन्नि-
ष्ठाभावीयतत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तत्सम्य-
न्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावघटसम्यन्धत्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्व-
विशिष्टसम्यन्धनिष्ठाभावीयतत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छे-
दकतत्कत्वं वा निवेदयते, उभयत्र विशिष्य विशेषणताविशे-
षसम्यन्ध एव वा, तदा धूमवान् घट्टेरित्यादौ सम्यन्धान्तरेण
विशेषणताविशेषेण वा प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्या-
पकतायामवच्छेदकस्य तत्सम्यन्धघटितहेत्वव्यापकतावच्छेदकायो-

गोलकमेदत्तादे प्रसिद्धा धूमत्वादेरवच्छेदकत्वेऽप्युत्पत्तिरित्याप्य-
नवकाश इत्यालोच्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिर्देशापक्षे प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यद्वयस्याऽनुपादेयतामाह । प्रतियोगितयोरिति ।

(दी०) प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणता-
विशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगि-
वैयधिकरण्यद्वयम् ।

(गा०) यद्यपि घटिधूमादिनिरूपितसयोगसम्बन्धघटितव्यापकता
विशिष्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितपारि-
भाषिकावच्छेदकवमन्तमार्थाऽपि निरूप्यते तथा साय-
प्यनतिप्रसङ्गात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणमार्थिसमवायसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य यद्विशिष्टसयोगिनिष्ठतत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व तद्व्यत्यस्य नवेत्वव्या-
पकतावच्छेदकसाधारण्याभावात् । यत्राऽधिकरणे तद्वच्छिन्नस्य
व्यभिचारन्तद्वसमर्थतवस्य हेतुमन्निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगितावच्छेदकस्य सयोगेन तद्वमविशिष्ट प्रति समवायेन
व्यापकतायामवच्छेदकतया तादृशधर्माणां पारिभाषिकावच्छेदक
ताम्रव्यात् । तथापि विशेषणतादिघटितव्यापकताया समवाया
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वनिवेशे महा-
त्ममेदत्तादिविशिष्टस्य विशेषणताविशेषादिना य सम्बन्धी
सामान्यादिस्त्वन्निष्ठाभार्थिसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य यद्व्यादिसमानाधिकरणमार्थित्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धितत्वात्मानसमेदत्तादरापि य
द्व्यादिव्यापकतावच्छेदकताप्रसङ्गात् । तत्र विशेषणताविशे-
यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वाभावरूपव्याप-
कतावच्छेदकत्वमेवाऽनुमितौपयिक वाच्यम् । तथा च सर्वत्र
तादृशावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुचितम्, एकजा-
तीयावच्छेदकत्वाभावासत्त्वानुरोधेदित्याशयताह । विशेषणता-
विशेषति । अनुपादेयमिति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा
दिनिवृत्ताभिप्रायण मूलरूपा प्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपात्तमिति
माय । अतिव्याप्तिवारणप्रकार दर्शयति ।

(दी०) यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकार-
कप्रमाविषयत्वत्वमाध्यवस्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध-
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वाद्देतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
द्यातिव्याप्तेरनवकाशात् । तथा च विशेषणताविशेषावच्छिन्नय-
द्दर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं
तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
तासामान्ये नास्ति साधने तद्दर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्या-
प्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्र सद्देतौ साध्यतावच्छेदकं
न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति ॥

(गा०) यत्राधिकरण इति । साध्यतावच्छेदकस्यापि कालिकसम्य-
ग्धेन साध्यवद्बुत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया येन सम्यग्धेन
हेतुमद्बुत्तिरवमभावस्य तेन सम्यग्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं
धाव्यम्, उभयत्र विशेषणताविशेष एव बाभावस्य सम्बन्धः ।
एतत्कल्पे च घटमिन्नं भेदत्वादित्यादौ घटादिभेदाभावस्य घटत्वा-
द्विरूपस्य तद्व्याकिमेदाभावस्य तदीयासाधारणधर्मरूपाद्यात्मकतद्य-
क्तित्वस्य च विशेषणताविशेषेणावृत्तेर्घटभेदत्वादेर्लक्षणघटकत्वा-
सम्भवः । एतद्घटतद्व्यान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नमेदाभावस्य तादृशा-
न्यतरत्वस्य भेदविशेषात्मकतया तादृशसम्यग्धेन वृत्तावपि ता-
दृशमेदत्वानुमरणे प्रयासगौरवम् । गगनमिन्नं भेदत्वादित्यादौ
व्यभिचारनिरूपकाधिकरणगगनमेदाभावस्य शब्दात्मकस्य गगन-
निष्ठान्ताविशेषरूपस्य वा समवायेनैव गगनवृत्तेस्तद्भेदत्वस्य ल-
क्षणघटकत्वासम्भवाद्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तदन्यत्वमादा-
याऽतिव्याप्तिनिराकरणायोगश्चेति तदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वा-
नुपायनम् ।

यत्तु अयं घटो घटतद्भेदान्यतरत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूप-
काधिकरणघटादिभेदस्य यो भेदस्तस्य भेदधारानवस्थामयेना-
धिकरणरूपस्य साध्यवति घटादौ न विशेषणतया वृत्तिर्द्रव्या-

दिरुपाभावस्य विशेषणतानभ्युपगमादिति तदन्वयः न तस्य
सम्बन्धेन व्यापकतायामवच्छेदकमिति प्रमात्रियवत्त्वानुधावन
मिति । तदसत् । घटादिरूपमेदस्य घटादौ वृत्तिनियामकत्वसम्बन्धा-
न्तराभावेन मेदस्वरूपेण वृत्तिनियामकस्वरूपसम्बन्धस्यावस्थापे
यत्नात् ।

अयोगोल्लेकान्यत्रप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वापेक्षया धूमादिप्रका-
रकप्रमात्रियवत्त्वे धूमादिव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रं ग्राह्यमित्या-
शयेन तदेवानुमपत्तिः । साध्यत्रप्रकारकमिति । साध्यतावच्छेदक
सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकेत्यर्थः । प्रतियोगिते-
ति । अमाशयविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमिति । अ-
तिव्याप्तिरिति । अवच्छेदकताघटकामात्रे प्रतियोगिवैषाधिकरण्या-
निवेशेऽपि धूमवान् वहेरित्यादावित्यादि । हेतुसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठामावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वोक्तैरर्थतः स्वविशिष्टसामान्ये तदवच्छिन्ना-
भाववत्सम्बन्धत्वं लभ्यत इति कदाचिदप्येवमस्तिव्याप्तिनि-
रासो लभ्यते ।

अत्रानवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिरूपेण यथाधुनप्रथमनिरुक्ता
वच्छेदकताया निवेश आनिमान् मेयत्वादित्यादौ सामान्यादि-
समवेतत्वाप्रसिद्धा आतित्वादेरवच्छेदकताया बुरूपपादत्वेनाऽस्ति-
व्याप्तिः । अवच्छेदकलक्षणं स्वविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धे तदवच्छिन्नाभावरूपेननुयोगिकत्वनिवेष्टनं कालो घ-
टवान् कालपरिमाणादित्यादौ अवच्छेदकाप्रसिद्धिः, गगनत्वादि-
विशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धिः । एव चरमनिर्दिष्टाव-
च्छेदकतानिवेशपक्षेऽपि तत्रावच्छेदकाप्रसिद्धिः, साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाप्रसिद्धिर्दर्शितव्यं
नुसन्धे च गौरवमिति कालिकसम्बन्धेन गगनादेवृत्तित्व-
पक्षेऽपि प्रतियोगिताधर्मिकपारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितस्या-
तित्वाऽऽलम्बनीया इत्याशयेन तत्पक्षमालम्ब्यैव निश्चयार्थमाह ।
तथा चति ।

प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशपक्षे
तस्यावच्छेद्यतामात्रानुयोगिविशेषणतान सम्प्रशति, स्यावच्छेद-

कसम्बन्धेन प्रतियोग्यनाधिकरणहेतुमधिष्ठाभावीयसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया दर्शितस्थलेऽप्रसिद्धेरिति त-
त्पक्षे प्रतियोगिविशिष्ट साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं नि-
वेद्योमयाभावो निवेशितः । विशेषणताविशेषरूपसम्बन्धनिवे-
द्यो च हेतुसमानाधिकरणकालभेदाद्यभावस्यैव तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताधार्मिकताह-
शावच्छेद्यत्वमात्राभावनिवेशोऽपि सम्भवतीत्युक्तयाभावोपेक्षा ।

यद्यपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणमावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छे-
द्यत्वनिवेशेनैवोपेक्षावभावद्वयानिवेशनमननिप्रयोजनकम् । तथा-
पि तदनिवेशे प्रतियोगितायां पारिभाषिकसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छेद्यत्वाभावस्य लक्षणाघटकतया लक्षणान्तरमेवेदं स्यान्न मूलेक्त-
लक्षणार्थ इति तदुपादानम् । यथासंभवे चैवैवार्थम् । अन्यथा
साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साधनसमानाधि-
करणसामान्ये वा यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वं यद्धर्मविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं वा तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिव-
सम्बन्धेन भागान्तरस्याप्यनुपादानापत्तेः । वक्ष्यते च मूलमनु-
वृत्त्यैव समानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणा-
स्तद्धर्मवर्तीकृतसमानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति व्याप्तिप्रहोपायशेषे
दीर्घतर्कनञ्च ।

केचित्तु सामान्यपदस्य व्यापकतार्थक्यतया हेतुसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टस-
म्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावत्वं, तादृश-
प्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदको वा यद्विशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभाव इत्येव फलिता-
र्थः । तत्र चाऽभावद्वयानुपादाने तादृशप्रतियोगितानिष्ठाभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छेद्यतात्वमित्यर्थपर्यवसाने मेघचूनाद्यान् वदोरेत्यादायति-
व्याप्तिः, मेघधूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छेद्यतात्वस्य गुरुतयाऽयोगोलकमेदाभावप्रतियोगितानिष्ठ-
तादृशावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकत्वा-

त । विशिष्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वरूपेण च व्यापकत्वमशक्यनिवेशनम् । बह्व्यादसमानाधिकरणहृदयाद्यभावी या या प्रतियोगिता तत्तदवच्छेदकावच्छेद्यत्वरूपेण धूमादिसमानाधिकरणाभावात्तरप्रतियोगितासाधारणनिरुक्तप्रतियागतात्वव्यापकत्वाभावादसम्भवापत्त । अभावद्वयोपादाने च तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदकृद्भूतो ये हृदभेदत्वादया धर्मास्तदवच्छेद्यत्वाभावात् । प्रत्येक तथाविधसकलाभावप्रतियोगितासाधारणतया तादृशावच्छेद्यत्वाभावकृदस्य प्रतिस्विकरूपेण व्यापकतानिवेशादित्याप्यनवकाश इत्याहु ।

अन्ये तु समानह्यनुपादान प्रतियोगिताया प्रतियोगिस्वरूपत्वमते धूमवान् बहुरित्यादावतिव्याप्त बहिममानाधिकरणायोगोलकमदाद्यभावप्रतियोगितामयागालकभेदादिरूपाया धूमत्वादिविशिष्टसमर्थान्निष्ठाभाप्रतियोगितावच्छेदकमहानसङ्घातत्रायशिष्टायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वसत्त्वात् । विशिष्टभेदत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टभेदरूपप्रतियोगितान् शुद्धायोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगिताया अनतिरेकात् । अभावद्वयोपादाने चायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमत्वादिविशिष्टविशेषो योऽभावस्तन्निरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्नानवच्छेदकशुद्धायोगोलकभेदत्रायवच्छिन्नत्वमावाप्तत्वातिव्याप्ति ।

न चैव बहिमान् धूमादित्यादौ धूमादिसमानाधिकरणपर्वतादिवृत्तित्वविशिष्टहृदभेदाद्यभावीयविशिष्टहृदभेदात्मकप्रतियोगिताया घन्टादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकशुद्धहृदभेदत्रायवच्छिन्नत्वमप्यक्षतम् । शुद्धहृदभेदादिरूपत्वमावप्रतियोगितातो विशिष्टहृदभेदादिरूपप्रतियोगिताया अनतिरेकादित्यन्यत्तिरसम्भवेति वाच्यम् । हृदभेदाद्यात्मकप्रतियोगिताया शुद्धहृदत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि विशिष्टविशिष्टावच्छेदन तदवच्छिन्नत्वाभावापगमादिति ।

तदसत् । विशिष्टविशिष्टावच्छेदनावच्छेद्यत्वामत्वापगमे धूमवान् बहुरित्यादावतिव्याप्तिवारणस्याप्यशक्यत्वात् । अयोगोलकभेदादिरूपाया शुद्धायोगोलकभेदत्रायवच्छिन्नायामपि प्रतियोगिताया विशिष्टविशिष्टावच्छेदेन तदवच्छिन्नत्वाभावापगमात् ।

न च यादृशयादृशरूपेण प्रतियोगिताना ह्यनुसमानाधिकरणा

भावीयत्वं तादृशतादृशरूपावच्छेदेन तथाविधावच्छेद्यत्वाभाववि-
वक्षणाश्च दोष इति वाच्यम् । एवं सत्यमावहयानुपादानेऽपि सा-
मञ्जस्यात् शुद्धे विशिष्टायोगोलकमेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वासत्त्वात् । वि-
शिष्टे तत्सत्त्वेनैव शुद्धे तत्सत्त्वे विशिष्टेऽयोगोलकमेदत्वाद्यवच्छे-
द्यत्वाभावसत्त्वात् शुद्धेऽप्ययोगोलकमेदादिरूपप्रतियोगित्वे तादृ-
शाभावसत्ताया दुर्वारत्वादभावद्वयोपादानेऽप्यतिव्याप्तितादवस्था-
त् । प्रतियोगिताधर्मिकावच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे प्रमेय-
बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकनिरूपितस्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेद्यत्वाप्रसिद्धा तत्र तदभावघटितलक्षणासम्भवात्, निरुक्त-
पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितलक्षणस्याऽऽदरणीयत्वेऽपि बहि-
मान् धूमादित्यादौ लाघवात्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वाभावघटित-
व्याप्तिरेवोचिता, साध्यतावच्छेदकमेदेन व्याप्तिमेदात् ।

न चैवमनवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिपक्षेऽपि धूमवति क्वचिद्ब-
हवभावसत्त्वेऽपि प्रमेयबहिष्यत्वं गौरवाद्भूमसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकमिति भ्रमदशायामनुमितिधारणाय गुरुधर्मा-
वच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावस्यैव
निवेशेऽपि बहिष्यत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकत्वाभाव एव लाघवात्तिवेशयितुमुचित इति वाच्य-
म् । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकत्वाभावस्य धूमादिस्थापकतानवच्छेदककम्बुप्रोषादिमर्यादि-
साधारणतया व्यापकतावच्छेदकतानात्मकत्वेन बहिष्यत्वादिधर्मिकान-
वच्छेदकत्वज्ञानस्याऽप्यहेतुत्वादिति केषांश्चिन्मतमाह । यत्रेति । य-
द्रूपावच्छिन्नसाध्यके इत्यर्थः । प्रमेयबहिष्यत्वाद् गौरवप्रयुक्तानवच्छे-
दकत्वग्रहदशायाम् भ्रान्तानां द्रव्यत्वादिव्यभिचारिलिङ्गेन तद्रूपाव-
च्छिन्नसाध्यकानुमितेरनुपपत्तेन साहित्यकलधुरूपसमानियतगुरुध-
र्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितावप्यवच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे पा-
रिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानमेव यद्यपि हेतुस्तथापि घास्तवि-
की व्याप्तिः सद्देतावेवेत्यभिप्रायेण सद्देतावित्युक्तम् ।

यदन्तीत्यस्वरसः सूचितः । तद्वाजं च यदि गुरुधर्मावच्छिन्न-
साध्यकस्थले पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानानुमितेस्तदा बहि-
ष्यत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले तज्ज्ञानानुमितिरित्युक्तेरनुमयविरोधे-

नाऽसम्भवात् । एकजातीयपरामर्शसत्त्वे विषयस्यभावात् क्वचि
 देवानुमिति क्वचिन्नत्यननुमत्तात् । अन्यथा यत्र व्यतिरेकेणि के
 यलान्वयित्वमदशाया नानुमितिरतादृशव्यतिरेकिसाध्यके सा
 ध्यवद्व्यावृत्तित्वमेव व्याप्तिर्न तु व्यापकसामानाधिकरण्य गौ
 र्यादित्युक्तिसम्भवेन मूलरुतो व्यापकसामानाधिकरण्यमाल
 म्य सिद्धान्तप्रणयनविरोधापातात् । एव समवायन भेदप्रति-
 योगितावच्छेदकजातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितौ स्वरूपसम्यग्
 रूपावच्छेद्यत्वाभावज्ञानस्य हेतुत्व हेतुसमानाधिकरणात्प्रस्ताभा-
 यप्रतियोगिताया नित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन समयतत्वादिकमेवाऽवच्छे
 दक न तु तद्वदितजातित्वादिकमिति ज्ञानदशाया हेतौ त
 दवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यप्रदेऽपि
 ध्यमिचारिहेतुनाऽभ्यास्ताना जातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमित्या
 पत्ति, भेदप्रतियोगिताया जातित्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या तदभाव
 ज्ञानस्य प्रमात्वात् । एवमभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवह्नि-
 त्वादेर्वह्नित्वादेः सममवयवसममेण गौरवप्रयुक्तानवच्छेदकत्वमदशाया
 हेतौ तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकर
 ण्यप्रदेऽपि महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रसङ्ग इति
 तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानुमितावपि स्वरूपसम्यग्धरूपावच्छेद्यत्वा
 भावज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवात् । वस्तुनो भेदप्रतियोगिताया प्रसिद्ध
 स्य स्वरूपसम्यग्धरूपमहानसावृत्तिद्रव्याद्यवच्छिन्नवस्य सयो
 गसम्यग्वावच्छिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेका धूमादिसमानाधिक-
 रणामावप्रतियागितासामान्ये वर्तत, सयोगादिसम्यग्वावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताया शुद्धमहानसावृत्तिरादिर्नवाऽवच्छेदादिति
 स्यावच्छेद्यत्वघटितामयामावदधूमादिसमानाधिकरणामावप्रति
 योगितासामान्यकत्व धूमादिव्यापकतानवच्छेदकमहानसावृत्ति
 द्रव्यत्वादिसाधारणतया न व्यापकतावच्छेदकतास्वरूपमिति व-
 ह्नित्वादावपि तज्ज्ञान नानुमितिजनकम् । अवच्छेदकत्वाभावघ-
 टितग्यातिपक्षेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थल स्वरूपसम्य
 ग्धरूपावच्छेदकत्वाभावप्रसङ्गस्य हेतुनाया एतादृशयुक्तेयाऽनवका
 शात्—इत्यादिक बोध्यम् ।

क्वचिन्नु पारिभाषिकावच्छेदावच्छेदकमात्रघटितव्याप्तायुक्त

रीत्या प्रतियोगिव्यवचिकरण्यानिवेशेन लाघवात् सर्वत्रैव तद-
घटितव्याप्यादर उचित इत्यस्वरसवीजमाचक्षते ।

गुरुधर्मस्याऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं व्यवस्थाप्य
तदघटितव्याप्तिं परिष्कुर्वतो मतमाह ।

(दी०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान्ना-
स्तीति प्रतीतिबलाद् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः ।
न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनम्, तथाविधप-
त्किञ्चिद्व्यक्तिसत्त्वे एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् । अत एव एक-
घटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दो न प्रमाणम्, प्र-
माणं च घटनामान्यशून्ये ।

(शा०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामिति । घटत्वाद्यपेक्षया कम्बु-
ग्रीवादिमत्त्वादौ गुरुत्वज्ञानदशायामित्यर्थः । इति प्रतीतिबलादिति ।
इत्याकारिकायाः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यात्मकप्रतियोगिविशेषणांशो
प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिन्याः प्रतीतेर्बलादित्यर्थः । भवति
चेति शेषः । गौरवस्याऽवच्छेदकताव्यावर्तकत्वे गौरवज्ञानस्या-
ऽवच्छेदकताप्रदविधेयताप्रसङ्गेन तादृशप्रतीत्यनुपप-
त्तेरिति भावः । उक्तप्रतीतेरवच्छेदकतांशो प्रमात्वस्य सविषाद-
तया तादृशप्रतीतेरवच्छेदकतासाधकत्वमुपेक्ष्य गौरवज्ञानकाली-
नतादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः साधकतयोपम्यस्तेति ध्येयम् ।

न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतावच्छेदकत्वं न प्रकारः,
अपि तु संसर्ग एवेति तदंशे सम्बन्धविशेषावगाहित्वतत्प्रकारकम्ब-
घटितममत्वमप्रसक्तमिति वाच्यम् । अमत्ववत्प्रमात्वस्याऽपि प्रका-
रतादिघटितत्वेन प्रमात्वविवादानपायात् ।

वस्तुनस्तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे
प्रतियोगिसम्बन्धः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धिपक्षेऽपि
विशेष्यविशेषणमावापन्नानां प्रतियोगित्वावच्छिन्नैस्त्वेकम्बुग्रीवादि-
मत्त्वानां सम्बन्धघटकता, एवं च तेषां परस्परसम्बन्धमानमप्या-
वश्यकम्, तेन विना विशेष्यविशेषणमावाभिर्वाहात् । संसर्गसं-
सर्गो न विशिष्टधीविषय इति प्रवादस्य च संसर्गघटकवत्त्व-

स्तराविशेषणत्वेन यस्य ससर्गता तत्ससर्गो न भासते इत्यर्थः । तथा चोक्तप्रतीतेरवच्छिन्नत्वे कम्बुग्रीवादिमत्त्वभ्रमत्व गुरुधर्म स्याऽनवच्छेदकत्व्यादिना निष्प्रत्यूहमेव, ससर्गताविशेषसाधारणससर्गविशेषावच्छिन्नाविषयतावरूपेणैव प्रकारताया भ्रमत्वघटकत्वोपगमात् । प्रकारतात्वं पुनरखण्डधर्मान्तर ससर्गताव्यावृत्तमेवास्तीति न ससर्गविशेषमाने तज्ज्ञानापेक्षा, तादृशधर्मपुरस्कारेणैव विषयताविशेषस्य विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात् । इत्थं च नोक्तप्रतीतेः प्रतियोगिताया गुरुधर्मविच्छिन्नत्वसाधकतेत्यवश्यम् ।

गौरवप्रतिसम्बन्धानकालीनार्या कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्याकारिकायामपि प्रतीतिः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न भासते, अपि तु तत्सामानाधिकरण्यमात्रमित्याशङ्कते । न चेति । तत्प्रतिबोधिरेति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्याभयप्रतियोगिकेत्यर्थः । अवलम्बनम् । विषयः । तथाविधेति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वाभय इत्यर्थः । तादृशप्रतीतेरनुदयादिति । तथा च तस्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रावच्छिन्नत्वे यन्किञ्चिद्व्यादिमत्स्यपि तथाविधघटाद्यभावस्यापाधेन तादृशप्रतीतिः स्यादेवति भावः । अत एवेति । यत एव कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्यादिप्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नियमतो भासते, गुरुरपि च धर्म प्रतियोगितावच्छेदकोऽन एवेत्यर्थः । एवमव्यतीति । प्रतिपादकत्वं शब्दान्वयितया सप्तम्यर्थः । भूतले इति ज्ञानाकारान्तर्गतम् । एवमव्यतीति, भूतले, इत्यनयोर्मिथोऽन्वये तदुत्तरमथेति ज्ञानाकारान्तर्गतं पूरणीयम् । न प्रमाणमिति । तादृशप्रतीतेरवच्छेदकत्वावगाहित्वानियमे एतादृशशब्दजन्यतादृशप्रतीतेः प्रमात्यस्याऽपि स्वप्नत्वेन प्रमाणमपि स्यादित्युपपन्नमसहति । प्रमाणमिति । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे साधितावच्छेदकत्वप्रादुर्भावता तादृशशब्दोऽपि प्रमाणं न स्यादित्युपपन्नम् ।

एतत् गुरुधर्मस्यावच्छेदकतायां युक्त्यन्तरमपि दर्शितम् । न च कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव ससर्गताया भासते इत्युपपन्नम्, तथा च गुरुरनवच्छेदकत्वेऽपि नोक्तदोषावसर इति शक्यम् । तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेदानामनन्तानां

सम्यन्धघटकत्वे मानामावात्, गौरवाच्च । गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे
द्रव्यं गुणाद् गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वम्य द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्वरूपसमनियतधर्मापेक्षया गुरोः प्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरपीत्याह । न चेदिति ।

(दी०) न चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरुणामव्याप्यता-
पत्तिः, गुणादिगुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगितायाः लाघवेन
द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् ।
तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनां च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युग-
सहस्रेणाऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

(गा०) एवम् । गुरोरवच्छेदकत्वम् । लघुरूपेति । विशेषणान-
वच्छिन्नद्रव्यत्वादित्यर्थः । अधिकगौरवप्रदर्शनाय विशिष्टसत्तारूपहे-
त्वनुसरणम् । लाघवेनेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारेण हेतुमन्निवेशा-
पेक्षया निर्विशेषणकद्रव्यत्वादिपुरस्कारेण तन्निवेशे लाघवादित्यर्थः ।

ननु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वानां ता-
दृशावच्छेदकत्वत्वेन नाऽभावो व्याप्ती निवेशनीयः किन्तु तत्तद्व्य-
क्तित्वेन सर्वेषामभावकूट एवेति तादृशावच्छेदकतात्वस्य गुरुतया
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह । तत्तदवच्छेदकत्वे-
ति । प्रातिस्विकेति । तत्तद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । अन-
न्तानां तादृशावच्छेदकन्यरूपप्रतियोगिनां प्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्व्यक्तित्वेन ज्ञानासम्भवादिति भावः । निर्विशेषणकस्त्वघटितधर्मापेक्षया
विशिष्टस्वघटितस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वनिबन्धनामप्यव्याप्तिमाह ।

(दी०) एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यताप्रसङ्गो
ऽनुसन्धेयः । उपदर्शितप्रकारस्यापि स्वत्वादियदितत्वेन दुर्ज्ञे-
यत्वात् । अत एव प्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादे-
र्व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ॥

(गा०) एवमिति । रीत्येति शेषः । अव्याप्यत्वप्रसङ्गो ऽनुसन्धेय

इति । अतो गुरोरेवच्छेदस्त्वमात्रद्वयकमेवेति शेष । अत्रैव हेतु-
न्तरमप्याह । उपदिशितप्रकारस्याऽपीति । अपिर्दुर्ज्ञेयत्वादि-यन्तर
यो-य । उपदिशितप्रकारस्य । मेघधूमवान् बह्वेतित्यादाविति
व्याप्तिवारणायानुसृतस्य पारिभाषिकद्वतुसमानाधिरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य । सन्नादादित्यादिना प्रातिस्विकरूपावाच्छेद-
तत्तत्प्रतियोगिनापरिग्रह । दुर्ज्ञेयत्वादिति । तथा च गुरुधर्मस्य प्र-
तियोगिनानुच्छेदकत्वे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिणाकृत-
शक्यज्ञानकयातिनिवृत्तमप्यज्ञस्य स्यादिति भावः । उक्तस्थले
हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वस्य गुरुतया
स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगिनावच्छेदकत्वासम्भवाऽपि उक्तरीत्या
पारिभाषिकनर्थावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्याप्ती निवेश-
नीयतया न तदवच्छिन्नाभावप्रसिद्धिनिवृत्ततावच्छेदकतावच्छेद-
कत्वविशिष्टावच्छेदकताया स्वपदेन तन्मात्रस्योपादानात् ।
तादृशावच्छेदकत्वविशिष्टस्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवे-
शस्य पर्यवसितत्वात् । व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इति । व्यभि-
चारस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववृत्ति-स्वरूपत्वाद् गुरुधर्म-
स्यावच्छेदकत्वे प्राणप्राह्यगुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिणाप्रसिद्ध्या
तदनुपपत्तिरिति भावः ।

न च साध्यतावच्छेदकविशिष्टन्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
भावसामानाधिकरण्यमेव व्यभिचार इत्युक्तस्थले गन्धत्वाद्यवच्छि-
न्नाभावमादाय व्यभिचार उपपादनीय इति वाक्यम् । व्यापक-
तावच्छेदकताशरीर साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्प्रतिष्ठापनाप्र-
तियोगिताना विशिष्टोपादेयतया तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमद-
कृतस्यान्तर्भावनीयत्वेन व्याप्यत्वाज्ञानस्याऽशक्यतया अनुमिति-
रोधित्वासम्भवेन व्यभिचारस्य हेत्वामासतानुपपत्तिः ।

एतेन व्यभिचारज्ञानाभावसदृक्कृतसामानाधिकरण्यज्ञानस्य
साक्षादनुमितिहेतुतामनावलम्बनासम्भवाऽपि दर्शितः । इदमुप-
लक्षणम् । जल प्राणप्राह्यगुणवत् उत्पत्तिकालावच्छिन्नो यदा
प्राणप्राह्यगुणवानित्यादौ बाधानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या ॥

इति अनुमानगादाध्यायमवच्छेदकत्वनिवृत्तिप्रकरणम् ॥

अथ सामान्याभावप्रकरणम् ।

व्याप्तिलक्षणावसरे सामान्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनमुक्तलक्षणा-
व्याप्त्यतिव्याप्तिशङ्कानिराकरणपरतया सङ्गमयति । नन्विति ।

(दी०) ननु ये एव मिलिता बहुधभावा जलहृदादौ व-
ह्निर्नास्तीति बुद्धिं जनयन्ति, ते एव प्रत्येकं धूमवति महानसा-
दौ वर्तन्ते, तत्र च तेषां स्वस्वानच्छेदकतत्तद्वह्निर्वावच्छिन्नवै-
यधिकरण्यनिरूपिका याः प्रतियोगितास्तद्वच्छेदकमेव वह्निस्त्व-
मतोऽव्याप्तिः ।

(गा०) अनुगतधर्मस्य वह्निर्वादेऽस्मदभावप्रतियोगितावच्छेदक-
ताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय तादृशाभावानां वह्निर्नास्तीति धीवि-
षयत्वकथनम् । तादृशप्रतीत्या प्रतियोगिविशेषणवह्निर्वाशे प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात् । अन्यथा प्रतियोगितायामव-
च्छिन्नत्वस्यैवासिद्धेरिति भावः । विशेषाभावानां तादृशबुद्धिविष-
यत्वे एकविशेषवत्यपि महानसादौ विशेषान्तराभावमादाय तादृ-
शधीप्रसङ्ग इत्याशङ्कावारणाय मिलिता इति । समुदिता इत्यर्थ-
कम् । तथा च महानसादौ वह्निप्रतियोगिकयावद्भाववत्त्वविरहा-
प्रातिप्रसङ्ग इति भावः ।

अथ तथाविधयावद्भावत्वेनाभावानां नोक्तप्रतीतिविषयतास-
म्भवः, यावत्त्वस्य बुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्याऽनुपस्थितावपि ता-
दृशप्रतीत्युदयात् । नापि बहुधभावत्वमात्रेण यावत्तं बहुधभावाना-
म्, प्रकाराधैलक्षणेन पर्वणीयवह्निर्नास्तीति प्रत्ययात्तर्हलक्षणानु-
पपत्तेः । बहुधभावनवगाहिनस्तत्त्वेनाभावान्तरम्प्रस्य वह्निर्ना-
स्तीत्याकारकतानुपपत्तेश्चेति चेन्न । वह्निर्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वेन तादृशसम्बन्धेन वह्निप्रकारेण वाऽभावाणां तादृशप्रती-
तिविषयत्वोपगमात् । न चैवं महानसे वह्निर्नास्तीत्याद्याकारि-
काऽपि प्रतीतिरयाचितयत्किञ्चिद्विशेषाभावमवलम्बमाना प्रमा

स्यादिति वाच्यम् । ईदृशानिप्रसङ्गस्य ग्रन्थवृत्तैवाग्रे समाधा-
स्यमानत्वात् । धूमवति महानसादाविति । यथाश्रुतमूललभ्यमभावे
हेतुसामानाधिकरण्यमुपपादयितुमुक्तम् ।

ननु सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे हेतु-
मनस्तदवच्छिन्नाधिकरणत्वनियमेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नानाधि-
करणहेत्वधिकरणकाभावेयत्वरूपोपशेषणाक्रान्तत्वं न विशेषाभाव-
प्रतियोगितानामिति कथं ता उपादायाव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्क्या
माह । नत्र चेति । तत्र । धूमवति महानसादौ । वैयधिकरण्याभ्याधि-
घटितत्वं सप्तम्यर्थः । तेषाम् । अभावानाम्, एतत् प्रतियोगिता
इत्यत्र सप्तम्यधत्ते । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाह्यावच्छिन्नवैयधिकरण्य
निरूपिका । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाह्यावच्छिन्नानाधिकरणधूमा-
धिकरणिका । तथा च स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाह्यावच्छिन्नानाधि-
करणधूमाधिकरणवृत्तिनस्तद्वन्हाभावीया या प्रातयोगिता इति समु-
दितार्थः । स्व प्रतियोगिता । सामान्याभावानतिरिक्तनामते तत्तद्वाह्य-
त्वावच्छिन्नवद्भेदातिरिक्तस्य धह्नित्वादिसाधारणनस्तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्नवद्भेदस्याभावात् प्रतियोगिवैयधिकरण्य
शरीरे तारक्षमदनिवेशेऽपि तत्तद्वाह्यावच्छिन्नवद्भेदमादाय विशे-
षाभावेदु प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य शक्योपपादनत्वादिति भावः ।

एतच्च सामान्याभावस्य विशेषाभावाकूटानतिरिक्तत्ववत् सा-
मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकूटानतिरिक्तत्वमित्यभिप्रायेणाभिहितम् । यदि पुनरमा-
एव नातिरिच्यत प्रतियोगिता त्वतिरिच्यते एव, अथवा सा-
मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटत्वस्य व्यासज्यवृत्तितामुपगम्याति-
प्रसङ्गवारणसम्भवादिति मतम्, तदाऽपि तत्तद्वाह्यत्वावच्छिन्नवद्भे-
दान्मुपगमेन हेतुमभिष्टमदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकाव-
च्छिन्नवद्वत्प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं सामान्यधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगितायामक्षतमेवेत्यव्याप्तिर्द्रष्टव्या । एतदुपपानेतद्रसादि-
त्यादिवैयवृत्तिसाध्यक लक्षणगमनाग्रासम्भव उक्तः । नानाधिकरण-
वृत्त्येकव्याप्तिसत्तादिसाध्यकेऽपि सत्तात्वावच्छिन्नानाधर्म्य तत्त-
दधिकरणवृत्तित्वविशिष्टतदभावाकूटानतिरिक्ततयाऽप्याप्तिर्द्रष्टव्या ।

अथ स्वावच्छेदकविशिष्टवद्भेदसमुदायवत्त्वरूप स्वावच्छेदक

त्वाविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकनाकत्वविशिष्टप्रतियोगिता-
कत्वविशिष्टमेदवत्त्वं वाऽनधिकरणान्तार्थः प्रतियोगिवैयधिकरण्य
शरीरे निवेद्यः । धूमवति महानसादौ च तादृशसमुदायान्तर्गतमहा-
नसादिभेदस्यासत्त्वात् तत्र बहुव्यभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमि-
त्याशङ्कते । न चैवमिति ।

(दी०) न चैवं बह्वित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वात् तथात्वम् ।
तथा सति हृदवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकहृदवृत्तित्वाव-
च्छिन्नस्य बह्विपदयोगोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तेः ।

(गा०) एवम् । बह्वित्वादेर्यशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ।
तद्वृत्तित्वात् । महानसादिवृत्तित्वात् । न तथात्वम् । न विशेषाभाव
प्रतियोगितानां महानसादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधि-
करण्यनिरूपकत्वम् । तथा च नोक्तान्याप्तिरिति भावः । तथा
सतीति । तदधिकरणे स्वावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-
सत्त्वे एव प्रतियोगितायास्तदधिकरणे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
धिकरण्यानिरूपकत्वमित्यर्थः । हृदवृत्तीति धूमाभावाच्चयि ।
तदुक्तिश्च हृदे हृदवृत्तिर्नास्तीति ध्यायिष्यहृदिष्ठहृदवृत्तितत्त्व-
वार्थविशेषाभावकूटस्थ धूमाभावघटितत्वलाभाय, साधता हृदा-
वृत्तित्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे कथन्तानिवृत्तिः । अतिव्या-
प्यापत्तेरिति । धूमवान् घट्टेरित्यत्रेत्यादिः । इदमपि विशेषधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकूटस्थैव सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमित्यभिप्राये-
ण । अन्यथा हृदवृत्तित्वादेर्धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक-
तया धूमावच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
धिकरण्यनिरूपकत्वोपपत्तेः ।

न च धूमाभावस्येव घटजलाद्यभावस्यापि घटजलादिनिष्ठ-
दपर्यताद्यवृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमित्ययोगोलके प्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमावाप्तिसिद्ध्या अतिव्याप्यसंज्ञतिरिति
वाच्यम् । संयोगेन गोत्वाभावादावेव उभयाभावघटितस्य साध्यता-
वच्छेदकसंयोगसम्यन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रसिद्धेः ।

न च गोत्वादेरपि हृदवृत्तितया हृदावृत्तित्वरूपतत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नस्य बहुवादेः संयोगेनायोगोलकवृत्तित्वात्

संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमिति याच्यम् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गोत्वाद्यभावस्य केशलान्वयितयाऽऽप्यायत्तकत्वेन तस्य हृदावृत्तिसामान्याभावप्रतीतिविपयताया निर्युक्तिकत्वात् । धूमाद्यभावशून्ये महानसादौ तादृशसामान्याभावप्रतीतेः प्रमात्ववारणाय संयोगेन वृत्तिमतां धूमादीनामेव तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां तादृशसम्बन्धावच्छिन्नहृदावृत्तिसामान्याभावघटकत्वोपपत्त्या ।

केचित्तु धड्ढिमान् धूमादित्यादावप्युक्तक्रमेण प्रतियोगिग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिभयेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताधर्मिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकवर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावाघटितव्याप्तिरेवाऽऽदरणीया । तथा च येन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणे पर्वतादौ किमपि वस्तु न वर्तते तादृशेन विपयितासम्बन्धेन, अन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानभ्युपगमे कालिकसम्बन्धेन च घटाद्यभावा एव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरणः प्रसिद्ध इति तत्प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वामावेन धड्ढिमान् धूमादित्यादाविव धूमवान् बह्वेदित्यादावपि लक्षणसङ्गमनं सम्भवतीत्याशयेन तदभिधानम् ।

न चैवमनुगत रूपस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तस्याभावप्रतियोगितामात्रे पदानवच्छेदकतया तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यग्रेऽतिव्याप्यभिधानधरोधः, तद्रूपस्य प्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणगमनासम्भवादेति याच्यम् । अनुगतधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नसाध्यकेऽव्याप्तिरिति तन्मते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिग्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितमेव लक्षणमादरणीयम्, तन्मते बह्वपादेः कथंचिदपि घटाद्यभावाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेन घटाद्यभावावैयव्य तदवच्छिन्नवैयधिकरणस्य प्रसिद्ध्या अत्याप्यनयकाशादित्याशयेनाग्रे तादृशव्याप्यभिधानादिति यदन्ति ।

(चि०) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः
पृथगेव । अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपव-
दन्पत्वे चाऽवगते वायौ रूपं न वा, वायू रूपवान्नवेति
संशयो न स्यात् । विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ॥

(दी०) अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानां नावच्छे-
दकम् । अनवच्छेदकमेव तर्ह्यभावप्रतियोगितायाः, अभावान्तरे
मानाभावात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यति-
व्याप्तिरत आह । सामान्येति । संशयान्वयानुपपत्तिं प्रमाणय-
ति । अन्यथेति ।

(गा०) अथ बहिर्वादेरनुगतधर्मस्य प्रत्येकं तत्तद्वह्यभावप्रतियो-
गिताकूटातिप्रसक्ततया तदवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति नौकक्रमेण
बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्याशङ्कते-अथेति ।

अभावप्रतियोगितायाः । अभावप्रतियोगितासामान्यस्य ।
अभावान्तरे । तत्तद्विशेषाभावातिरिक्तमाये । मानाभावादिति । बहि-
र्मास्तीति बुद्धेर्वह्निप्रतियोगिकयावदभावत्वेन तत्तद्वह्यभावसमुदाय
एव विषय इत्यभिमानः । तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके । अनुगतरूपावच्छि-
न्नसाध्यके । उक्तसाध्ये प्रमाणमनुपपन्नस्य तर्कमात्रप्रदर्शने न्यूनता
स्यादिति कथमन्यथेत्यादिप्रश्नस्य सामान्याभावो यदि विशेषा-
भावेभ्यो नातिरिच्यते तदा विशेषाभावकूटनिश्चयदशयां सा-
मान्यसंशयो न स्यादिति विषयपारिशोधकतर्कपरस्यापि प्रमाणसूच-
कतामाह । संशयान्वयानुपपत्तिमिति । संशयस्य । सामान्याभाव-
रूपपक्षनिष्ठविशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसामान्यधर्मावच्छिन्नकोटि-
कसंशयकोटित्वस्य । अन्यथानुपपत्तिम् । विशेषाभावपार्थक्या-
भाववति असत्स्वरूपां पार्थक्यसाधकव्याप्तिमित्यर्थः । प्रमाणय-
ति । प्रमाणमाचष्टे । कृदन्तादाख्यानात् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः,
प्रकृतिवच्च कारकमित्यत्र कृदन्तपद् भावकृदन्तपरमिति प्रकृते
प्रमाणपदस्य करणकृदन्ततया कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्ययापत्तिभ्यां
प्रमापयतीत्येवं स्यादिति शङ्कानवकाशः । विषयपारिशोधकतर्क-

प्रदर्शनात्तत्रयोजकस्यातिलमः । अन्यथानुपपत्तेरन्यायमने पृथ-
क् प्रमाणताविरहेऽपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानरूपानुमानाविधया
प्रमाणत्वाभासकृतिः । अनुपपत्तिपदस्य तज्ज्ञानपरत्वात् । अनु-
मानं च रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावो रूपत्वादिन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना-
भावेभ्यस्तदवच्छिन्नन्यूनवृत्तिभावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावेभ्यो वा
भिन्न तादृशपार-
समानाधिकरणसदृशयोर्दिश्यात्, घटाद्यभाववदित्येतादृशं बो-
ध्यम् । व्याप्तिश्च यत्तज्ज्ञा रूपत्वादिर्मुपादाय सामान्यतो विशेष-
पत एव वा, तथा सत्यपि घटाभावादिरूपान्तर्लभ्यात् । अत्र
च सामान्याभावो विशेषाभावातिरिक्तोऽपि तन्निश्चयकालीन-
सदृशकोटिः स्यादित्यप्रयोजकत्वाद्वाद्या नावकाशः । सामान्या-
भावबुद्धेर्विशेषाभावाकूटनिश्चयकालादिना पूर्वपक्षिणा विशेषा-
भावेष्वेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वीकरणीय-
तया सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावाविषयकनिश्चयस्वरूपस्य तादृशपार-
समाननिश्चयस्वरूपस्य वा सामान्यधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिप्रति-
धन्यकृतावच्छेदकस्य बाधो रूपं नास्तीति बुद्धाविव बाधो
पार्थिववदिरूपं नास्तीति बुद्धावपि तन्मते सत्त्वेन तादृशबुद्धेरि-
वेदशबुद्धेरपि बाधो रूपं न त्रयादिसदृशविरोधिताया दुर्गरत्वात् ।
बाधो पार्थिववदिरूपं नास्तीति निश्चयकालीनसदृशकोटिजलीयकृपा-
द्यभावे व्यभिचाररक्षणाय हेतायभावे यावत्तद्विशेषणम् । सामान्या-
भावेन तद्विशेषाभावाकूटनिश्चयदशायां घटाभावत्व-
रूपसामान्याभाववद्विना रूपविशेषाभावाकोटिकसदृशयोत्पत्त्या व्य-
भिचार इति अधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वेन कोटित्वं विशेषणीयम् ।
अथवा तादृशनिश्चयकालीनसदृश स्वप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छि-
न्नकोटित्वेन विशेषणीयम् । विशेषाभावाविरोधकालीनस्य सामान्या-
भावेन तद्विशेषाभावाकूटनिश्चयस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणैव प्रति-
योगिकोक्तिरतया सामान्यधर्मस्य विशेषाभावाप्रतियोगितानवच्छे-
दकतया विशेषाभावावस्थेनैव तद्विशेषाभावाकूटनिश्चयस्य व्यभिचारः ।

एतेन विशेषाभावाधिकरणकसामान्याभावस्याधिकरणस्य-
रूपये सामान्याभावान्न विशेषाभावाविरोधकालीनायाः अधिकर-
णधर्मानवच्छिन्नतया तादृशकोटिनामादाय व्यभिचारस्य पूर्वकल्पे

दुर्वास्त्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयकल्पे स्वप्रतियोगितायच्छेदकेत्यनेन यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन स्वस्य स्वमिन्नवृत्तिता तद्रूपस्य विवक्षितत्वाद्वृत्तत्वस्य विशेषाभावात्मकतन्निष्ठसामान्याभावप्रतियां-
गितायच्छेदकत्वेऽपि निरुक्तरूपत्वाभावेन तत्कल्पे उक्तदोषाभावात् ।

न चाभावे स्वमिन्नाभावानुपगमे विशेषाभावाधिकरणकसा-
मान्याभावात्तामपि पक्षतायच्छेदकाक्रान्ततया अंशतो बाध इति या-
च्यम् । रूपसामान्याभावत्वेन स्वमिन्नवृत्तेरभावस्य पक्षतया सा-
मान्याभावपार्थक्यमते विशेषाभावात्तां सामान्याभावात्वेन स्वास्मि-
न्नेव वृत्तेरपक्षत्वात् । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेर्दो-
श्यत्वे अंशतो बाधस्यादोषत्वाच्च । न चैवमपि सामान्याभावाधिकर-
णकविशेषाभावस्य तदात्मकतया सामान्याभावे विशेषाभावेमेदो-
षाधित इति याच्यम् । रूपवृत्तिविशेषाभावात्तां भेदस्य साधनी-
यत्वात् । सामान्याभावात्मकविशेषाभावस्य च रूपवद्वृत्तित्वात् ।
रूपवद्वृत्तित्वं रूपविशिष्टवृत्तित्वम्, अतो रूपसामान्याभावस्य स-
मयभेदायच्छेदेन रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । न च
स्वनिष्ठरूपसामान्याभावाभिन्नो द्रव्यत्वाद्यभावस्तत्तदधिकरणवृत्ति-
त्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूटातिरिक्तां रूपसामान्याभावत्वेन, स्व-
मिन्नवृत्तिरभ्युपगम्यतां तस्य च तावता स्वनिष्ठरूपसामान्या-
भावात्मकतया पक्षतायच्छेदकाक्रान्ततया रूपवन्निष्ठाभावमिन्नतया
च अंशतोऽर्थान्तरमिति याच्यम् । अयच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
सिद्धेर्दोष्यत्वात् । धातुवृत्तित्वस्य रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वस्य वा
पक्षतायच्छेदकनिवेशेनापि तद्वारणसम्भवात् । घटाभावादिना
रूपविशेषाभावकूटमिश्रयकालीनसंशयकोटित्वमादाय विशेषाभावे
स्वमिचारपारणाय भ्रममिन्नत्वेन हेतुघटकनिश्चयो विशेषणीयः ।

यस्तुतोऽभावेऽनुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिभ्रमोऽप्रामाणिक
पक्षेऽप्यशयेनैदमनुमानम् । अन्यथा घटाभावादिना रूपमावनि-
श्चयदशयां रूपसंशयोपपादकरीत्यैव पार्थिवत्वादिना रूपमावकू-
टनिश्चयदशायामपि रूपसामान्याभावसंशयोपपत्तेरप्रयोजकोऽयं
हेतुः स्यात् । न च प्रमात्वेन प्रतिबन्धकत्वमादृत्य प्रमात्वघ-
टितहेतोरप्रयोजकत्वं निरसनीयमिति याच्यम् । तथा सति रूपा-
भावत्वेन घटाभावादिभ्रमस्य रूपसंशयाविरोधित्वप्रसङ्गात् । तथा च

निश्चये भ्रममिष्टत्यविशेषणमनुपादेयमेव । परं तु शुद्धाभावादिना
अभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटितामादाय व्यवभिचारवारणाय
प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वप्रकारको निश्चयो निवेद्यः ।
तादृशयाद्यद्विशेषाभावनिश्चयत्वेन सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसं-
शयविरोधितया नामयोजकत्वशङ्कावसरः ।

अथैवं सिद्धान्तिमते पार्थिवं जलानि तैजसं च रूपं धापी नास्ती-
त्याकारकोऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽभावांशे प्रतियोगिप्रकारकनिश्चयो
न रूपत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावविषयकः, अभा-
वविशेषणे प्रतियोगिभि प्रकारतया भासमानधर्मे प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वमानस्याऽऽवश्यकतया तद्विषयस्य पार्थिवरूपत्वादिसामान्य-
धर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावानामकत्वात् ।
प्रतियोगिविशेषिततत्त्वकित्वाद्यनन्तधर्मावच्छिन्नाभावकूटविषयकश्च
प्रत्ययो नासर्वहस्य सम्मयति, तावद्गुणेन प्रतियोगितानामनुपस्थितेः,
सर्वहस्य च न संशय इति हेतुरयमसिद्धः ।

न वैकैकशस्तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटि-
त्वेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावभेदः सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावे
साधनीयः । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यस्य साधनीयतया
पूर्वपक्षिणां एकविशेषाभावात्मकसामान्याभावे अपरविशेषाभाव-
भेदस्वरत्वेनांशतः सिद्धसाधनं न दोषायेति यावत् ।
सिद्धान्तिमते सकलविशेषाभावनिश्चयकाले सामान्यसंशयस्या-
प्रामाणिकतया तादृशविशेषाभावव्यक्तिनिश्चयकाले न सामान्य-
संशयस्तद्भेदसाधकहेतोरप्रसिद्धा तदुभेदस्य सामान्याभावे
साधनासम्भवात् । पूर्वपक्षिणा सामान्यसंशये रूपादिमति-
योगिकयावदभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता स्वीकर्तव्या, न
तु रूपत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेनैव । तथा
च सामान्याभावस्यापार्थक्येऽपि एकैकविशेषाभावनिश्चयकाले
सामान्यसंशयोपपत्त्यैकैकाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वहेतोरप्र-
योजकताया दुर्घातत्वाच्च ।

एतेन विशेषाभावं पक्षीकृत्य सामान्यसंशयाव्ययहितपूर्ववर्तित-
समानधर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणनिश्चयप्रकारत्वेन हेतुना
सामान्याभावभेदः साधनीयः, संशयानुपपत्तिमित्यनेनापि विशेषा-

भावस्य तादृशनिश्चयप्रकारत्वानुपपत्तिरेव विवक्षितेत्यपि प्रत्युक्तम् ।
उक्तयुक्ता सामान्याभावभेदस्य विशेषाभावे सर्वेऽपि एकैकाभावप्र-
कारकनिश्चयमादाय तत्रोक्तहेतोरुपपत्तेरप्रयोजकत्वस्य दुर्वारत्वात् ।

यत्तु रूपत्वावच्छिन्नाभावं पक्षोक्त्य पार्थिवजलीयतैजसरूप-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषिताभावनिश्चयकालीनतत्समानधर्मिता-
वच्छेदककसमानाधिकरणसंशयकोटित्वेन हेतुना रूपवृत्त्युभया-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावभेदः साधनीयः । वायुः पार्थिवजलीयतैज-
सरूपाभाववानित्यादिनिश्चयकालीनं नीलरूपवाञ्छ वा वायुरित्या-
दिसंशयमादाय नीलत्वावच्छिन्नाभावे व्यभिचारवारणाय उ-
भयावृत्तिवमेव धर्मं निवेशितं न तु रूपत्वव्याप्यत्वमिति । तदपि
न । उक्तनिश्चयकालीनं तद्रूपवाञ्छ वा वायुरित्यादिसंशयमादाय
तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

उच्यते । रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाव्यवहितप्राक्कालीनतत्स-
मानधर्मितावच्छेदककसमानाधिकरणनिश्चयत्वावच्छेदेन धर्मिता-
वच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिविशेषितरूपत्वावच्छिन्नाभावाविषयकत्वं
साधनीयं हेतुश्च रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाविरोधिनिश्चयत्वम् ।
तत्समानधर्मितावच्छेदकत्वं च तद्धर्मितावच्छेदकताव्याप्य-
धर्मितावच्छेदकताकत्वं तेन वायू रूपवाञ्छ वेत्यादिसंशयपूर्वकालीने
वायौ पार्थिवरूपं नास्ति गगने च रूपं नास्तीति समूहालम्बननिश्चये
न बाधासिद्धी । व्यतिश्च यत्तद्व्याप्तं सामान्यतो विशेषतश्च सुप्रज्ञा ।
सामान्याभावपार्थक्यमन्तरेण उक्तपक्षतावच्छेदकाक्रान्तवायौ पार्थि-
वाविरूपं नास्तीत्यादिनिश्चये तद्रूपं नास्तीति निश्चये च रूपत्वावच्छि-
न्नाभावाविषयकत्वानिर्वाहादतिरिक्तसामान्याभावपर्यवसानम् । संश-
यान्यथानुपपत्तिमित्यस्य विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशया-
विरोधित्वानुपपत्तिमित्यर्थः । अभावेऽप्यतिरिक्ताभावः स्वीक्रियते इ-
त्यभिप्रायको मूलग्रन्थ इति विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभाव-
रूपतया बाधस्थानवकाशः । अन्यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वावगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
त्वे सामान्याभावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावस्यापि स्ववृत्तिसा-
मान्याभावात्मकतया तन्निश्चये सामान्यसंशयानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
तदवगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे च सामा-

न्यामाध्यापार्थक्येऽपि संशयोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

न च सामान्याभावपार्थक्ये तद्वगाहित्वमनिवेद्यापि रूपव-
दवृत्तिरूपाभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमे स्वनिष्ठसामान्या-
भावात्मकविशेषाभावनिश्चयस्य सामान्यसंशयविरोधित्वमुपपद्य-
ते इति वाच्यम् । तादृशरूपेण प्रतिबन्धकत्वे विशेषाभावे च-
र्मिणि सामान्याभावत्वेन तन्निश्चयस्य सामान्यसंशयविरोधित्व-
प्रसङ्गात् ।

अस्तु वा विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभावरूपता, तथापि
रूपसामान्याभावत्वेन वायुवृत्तिर्योऽभावस्तद्विषयत्वस्य साध्य-
तया बाधवारणं सम्भवतीति । अस्तुतः पार्थिव्यादिरूपाभाववान्
वायुरित्याकारकनिश्चयव्यक्तिं विशिष्यां पादाय तदनन्तरोत्पन्नस-
शयकोटित्वेन तन्निश्चयविषयाभावभेदः सामान्याभाव साधनीयः,
भावकोटिरेव सुलभो दृष्टान्तः । यन्निश्चयव्यक्त्यनन्तरक्षणोत्पन्नसशये
विशेषाभावस्य न विषयता सैव व्यक्तिरूपादेया अतो न बाधा,
न वा व्यभिचारः । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसंशये यावद्विशे-
षाभावनिश्चयत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे सामान्याभावस्य तन्निश्च-
यविषयत्वमन्तरेण रूपवावच्छिन्नकोटिकत्वनियततदवच्छिन्नाभा-
वकोटिकसंशयस्यानिर्वाहान्नात्राप्रयोजकत्वशङ्कायकाश इति दिक् ।

(दी०) बाधाविति । यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेष्यकः,
तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् । न वा रूपविशेष्यकः, तथा
सति रूपतदभावयोर्विरोधिनीरकोटितायां प्रकृतानुपयोगप्र-
सङ्गात् । तथाऽपि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभाव-
कोटिकसंशये तात्पर्यम् । अन्त्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक
इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अयम् । संशयः । बाधौ रूपं न वेत्याकारकः प्रथमोक्त-
संशयः । वायुविशेष्यक इति । रूपतदभावात्मकविरोधिप्रकारद्वयाव-
च्छिन्नवायुनिष्ठविशेष्यनाक इत्यर्थः । तस्य । बाधो । विशेषणत्वेनोल्ले-
खादिति । रूपाद्यंशे परस्परया स्वविशेषणकबोधजनकमैव शब्देना-
मिलापादित्यर्थः । सप्तम्यन्तवायुपदेन रूपाद्यान्विनसप्तम्यर्थ-

वायोर्विशेषणतया प्रतिपादनादिति भावः । रूपविशेष्यक इति । वायुवृत्तित्वतद्भावरूपप्रकारद्वयावच्छिन्नरूपविशेष्यताक इत्यर्थः । अकोटितायामिति । कोटितायाः प्रकारताविशेषरूपत्वादित्याशयः । प्रकृतानुपयोगः । अतिरिक्तसामान्याभावासाधकत्वम् । तत्साधकोक्तहेतौ रूपाभावनिश्चयप्रतिषेधस्य रूपकोटिकसंशयस्यैव प्रवेशादिति भावः । मूलोक्तसंशयद्वयस्यैव वायुविशेष्यकत्वेनाभेदमाशङ्क्य निराकुरुते । अन्यस्तिथति । रूपवत्तदन्योन्याभावेति । तादात्म्यविशेषणताभ्यामित्यादिः । अत एव मूले प्रसिद्धरूपयद्भेदनिश्चयोपदर्शनमपि सङ्गच्छते इति भावः ।

यथाधृतपरित्यागेनास्वरसः सम्प्रदायविद् इत्यनेन दर्शितः । वायौ रूपं रूपामावो धाते धर्मिविशेषणकंकोटिद्वयाविशेष्यकसंशय एवायम्, विधेयताया इव कोटिताया अपि प्रकारध्यानितरथात् । न धैर्यस्य रूपविशिष्टयुञ्जनात्मकतया रूपाभावनिश्चयाप्रतिषेधतया पूर्ववत्प्रकृतानुपयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धर्मिणि रूपविशिष्टयुद्धेरिव रूपांशे धर्मिविशिष्टयुद्धेरपि रूपाभावनिश्चयप्रतिषेधतया । धर्मधर्मिसम्बन्धावगाहिताया एव विपरीतज्ञानप्रतिषेधतया योजितया विशेष्यविशेषणभावविपर्यासेऽपि तादृशयुद्धरेकस्याः प्रतिषेधता नान्यस्या इत्यत्र विनिगमकामायात् ।

न च वायू रूपवानित्यत्र समवायो रूपसम्बन्धः, तद्वैश्या च गुरुशरीरसमवायप्रतियोगिस्वरूपं समवेतत्वं वायौ रूपमित्यत्र वायुसम्बन्ध इति विनिगमना सम्मवतीति वाच्यम् । अधिकविषयतया अप्रतिषेधत्वे तद्भावनिश्चयापेक्षया अधिकविषयकस्य तद्भावस्याप्रवृत्तानिश्चयादेस्नद्वत्ताग्रहाप्रतिषेधकत्वापातात् । उभयत्रैव समवायस्य सम्बन्धतोपगमाच्च । एकत्रानुयोगिता सम्बन्धनावच्छेदकसम्बन्धः, अन्यत्र तु प्रतियोगितेत्यभ्युपगमेन रूपवान् वायुः वायौ रूपमिति प्रतियोगिविशेषात् ।

न च विशेषणे प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिताया विशेष्ये च तादृशसम्बन्धानुयोगिताया वास्तवसत्त्वं प्रतीतिः प्रमात्वप्रयोजकम् । तथा च घटे रूपमित्यादौ समवायस्य संसर्गत्वे प्रमात्वानुपपत्तिः । रूपे घटप्रतियोगिकसमवायानुयोगित्वासत्त्वादिति वाच्यम् । यत्रानुयोगिता सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्ध-

स्तत्रैवोक्तस्य प्रमात्वनियामकताया यत्र च प्रतियोगिता ताद-
 शसम्बन्धस्तत्र विपरीतस्य तन्निग्रहकताया स्वीकरणीयत्वात् ।
 न चैव सम्बन्धसम्बन्धो न विशिष्टधीविषय इति सिद्धान्तम-
 न्नप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अनुयोगित्वप्रतियोगित्वयोरविषयत्वेऽपि
 सम्बन्धतावच्छेदकत्वसम्भवात् ।

वस्तुतो धर्मिणि धर्मस्येव धर्म धर्मिण सम्बन्धान्तरमेव न तु ध-
 र्म्यनुयोगिको य सम्बन्धस्तत्प्रतियोगित्वम्, एव सति विपरीतस्या-
 पि वस्तु शक्यत्वात् । तथा चोभयत्र समशरीर एव सम्बन्ध, एव
 सति विशिष्य सम्बन्धमेदनिवेदशस्याऽऽवश्यकतया उपदर्शिताभय-
 विधयुज्योरेकरूपेण प्रतिबध्यतासम्भवेऽपि न हति । प्रतिबध्यप्र-
 तिवन्धकभावद्वयस्यैवोपगन्तव्यत्वात् । एव धर्मिणि तदभाव-
 प्रकाटकस्येव तदक्षे धर्मिप्रकारकस्यापि निश्चयस्य उक्तज्ञानविरोधि-
 ता योष्या । एव च दर्शितकोटिद्वयविशेष्यकज्ञानस्य स्वरु-
 णिकोटिविषयिताघटितधमावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतियन्ध-
 कतावच्छेदककोटिप्रविष्टापरकोटिविषयितायस्वरूपसशयलक्षणमपि
 निष्प्रत्यूहमिति नवीनमतमाह । विरुद्धयारिति ।

(१०) विरुद्धयोरेकधर्मिसंसर्गावगाहिज्ञानमेव संशयो न
 तु तदुभयपरारताऽपि निश्चिता, तथा च रूपतदभावविशेष्य-
 को वायुविशेषणकोऽसाविति तु नव्याः ।

(१०) विरुद्धोभयानो एकधर्मिनिरूपितधर्मेशयगाहित्वस्य,
 एकस्मिन् तादशोभयानिरूपितधर्मिणायगाहित्वस्य च द्वयोरेकत-
 त्वमेव सशयप्रयोजकमित्यर्थः । तदुभयानि । विरुद्धोभयेत्यर्थः ।
 निश्चिता । सशयत्वव्यापिका । यसौ । प्रथमात्सराय ।

न च कोटिद्वयविशेष्यकसराये मानामात्र । प्रत्येककोटिद्वय-
 विशेष्यकधर्मिविशेषणकज्ञानसामग्रिद्वयममात्रासादृशज्ञानोत्पत्तौ
 यावत्तमायात् । विरोधिद्वयनिश्चयस्य चैकदाऽनभ्युपगमेन तस्य
 सशयताया निष्प्रत्यूहत्वात् । न चैकसामान्या अपरकार्यप्रतिब-
 द्यकस्याप्र तादृशज्ञानमिति वाच्यम् । तुल्यफलसामान्या मत-
 यात्वात् ।

अथैवमेककोटौ धर्मिविशेषणको धर्मिणि चापरकोटिप्रकारको
घायौ रूपंरूपाभाववान्वायुरित्याकारकोऽपि संशयः स्यादिति चेत् ?
स्यादेव । न चैवं आधेयतासम्बन्धेन एकधर्मिसाध्यककोटिद्वयपक्ष-
कलिङ्गपरामर्शसंघलनदशायां कोटिद्वयविशेष्यकधर्मिविशेषणका-
नुमितेर्ग्राह्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतया धारणासम्भ-
वेनानुमितिरपि संशयाकारा स्यादिति वाच्यम् । आधेयतासंसर्ग-
कानुमित्यनभ्युपगमसम्भवेन तादृशपरामर्शघटितानुमितिसामान्या
एवासिद्धेः । धर्मिणि विपरीतकोटिसम्यग्धनिश्चायकत्वाविशेषेण
धर्मिणि विपरीतकोटिशप्यवत्तानिश्चयस्येव विपरीतकोटौ धर्मि-
व्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि धर्मधर्मिभावावगाहिप्रत्यक्षविशेषादिवि-
रोधितया क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैव तादृशानुमितिवारणसम्भवाच्च ।

धर्मधर्मिभावसंसर्गकस्येव धर्मधर्मिभावप्रकारकस्यापि ज्ञानस्या-
नुमयबलेन धर्मिणि धर्माभावनिश्चयप्रतिबन्धकतां व्यवस्थाप्य
रूपधर्मिकवायुवृत्तित्वकोटिकसंशयस्य प्रकृतोपयोगित्वमुपपादय-
तामपरेषां मतमाह ।

(दी०) वायुवृत्तित्वतदभावकोटिको रूपधर्मिक एवायं सं-
शयः, अधिकरणे तत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापि तत्राधिकर-
णवृत्तित्वसंशयविरोधित्वात् । अन्यथा भूतले घटतदभावा-
न्यतरनिर्णयेऽपि घटो भूतलवृत्तिर्न वेति संशयप्रसङ्गादित्यपरे ।

(गा०) वायुवृत्तित्वेति । तत्तदभावान्यतरनेति । तद्धर्मतद्धर्माभा-
वान्यतरेत्यर्थः । तत्राधिकरणवृत्तित्वत्रिशिष्टबुद्धौ अधिकरणे तदभा-
वनिश्चयस्य विरोधित्वे तत्र अधिकरणवृत्तित्वमायवबुद्धावप्य-
धिकरणे तद्वत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकना स्यादिति प्रतिबन्धिनिरा-
करणाय तत्र तत्प्रतिबन्धकतायामिष्टापत्तिं दर्शयितुमधिकरणे तद्व-
त्तानिश्चयस्य तत्राधिकरणवृत्तित्वसंशयविरोधित्वामिधानामिति
न तस्य प्रकृतानुपयोगिना । अपिकारोऽधिकरणवृत्तित्वादिनिश्चय-
स्य समुच्चयपरः । तत्प्रतिबन्धकतायाः प्रकृतानुपयोगित्वेऽपि अ-
वधारणपरत्वशङ्कानिराकरणाय तच्छब्दोपादानम् । विरोधित्वात् ।
प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा । तत्र तद्विरोधित्वे ।

अपरे इत्यस्वरमसूचनाय । तद्वीजं च तत्सम्यन्धसम्यन्धादिप्रकारक इव तत्सम्यन्धादिप्रकारकज्ञानेऽपि तदभावनिश्चयस्य स्वतो विरोधित्वे मानाभावः । विरोधिज्ञानान्तरसम्पादनद्वारेण तद्विरोधित्वोपगमादिति ।

(१०) अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यानिर्णयाद्यावद्रूपाभावा-
निर्णये संशयो न विरुध्यते इति चेत् ? यावद्रूपाभावानिर्णय
इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषाम्, यावत्त्वेन रूपेण तेषाम्,
यावन्ति रूपाणि तावद्भावानाम्, यावद्रूपत्वेन तदभावानां वा
ऽनिर्णय इत्यर्थः ? न प्रथमवृत्तीयां, तथा निर्णीतत्वात् । नेत-
रौ, प्रतियोगितदभावयोर्यावत्त्वानुष्ठेखेऽपि योग्यानुपलब्ध्या
भूतले यदो नास्तीति निश्चयमात्रादेव यदतदभावसंशयोच्छेद-
नेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

(११) एतावन्त्येव रूपाणीनि । सर्वाणि रूपाणि आप्यतैजस-
पायिवरूपानतिरिक्तानीत्यर्थः । इत्यनिर्णयात् । संशयस्थलेऽतिरिक्ता-
सम्भावनाविरोधिनस्तादृशनिश्चयस्यासत्त्वात् । यावद्रूपामाया-
निर्णय इति । यावत्त्वेन रूपविषयके तदभावविषयके वा रूपामाया-
न्ये चान्तोत्तर्यः । रूपे तत्तद्रूपानिरिक्तत्वसम्भावनायां वायु
निष्ठामायाप्रतियोगितायां रूपावस्थापकतायाः, रूपाभावे तद्विना-
शामावानिरिक्तत्वसम्भावनायां च वायुवृत्तित्वे रूपाभावावस्थापक-
तायां दुर्निक्षेपतादिति भावः । संशयो न विरुध्यते इति । सा-
मान्यधर्माणां कष्टप्रवृत्ताज्ञाने प्रतियोगिन्यभावे वा यावत्त्वावगाहेन
एव विदोषाभावाविशेषस्य प्रतियन्धकत्वादिति भावः ।

यावद्रूपामायाविशेष इत्यत्र यावत्त्वस्य उपलक्षणतायाः साद्वितु-
रनिर्णयस्यैव तस्योपलक्षणविशेषणभावमेवेत्येवमाहोऽप्याः सम्मय-
नि तावत् एव विकल्प्य दृश्यन्ति । यावदिति । अभावे प्रतियोगिनि
च यावत्त्वदार्थान्यवसम्भवात् प्रत्येकमुपलक्षणत्वस्य वि-
शेषणत्वस्य च सम्भवात् विकल्पचतुष्टयम् । तेषां यावो केनापि
रूपेणानिर्णय इत्येकः पक्षः । यावत्त्वेन तेषां यावत्त्वनिर्णय

इति द्वितीयः । रूपाभावत्वावच्छेदेन वायुवृत्तित्वानिश्चयस्तद-
र्थः । यावन्ति रूपाणि येन केनापि रूपेण विशेषितानां तेषां वाया-
वभावनिश्रय इति तृतीयः । यावद्रूपत्वेन विशेषितानां तेषां
वायावनिश्चय इति चतुर्थः । रूपत्वावच्छेदेन वायुवृत्त्यभावप्रति-
योगित्वानिश्चयस्तदर्थः । तथा निर्णीतत्वादेवेति । पार्थिवरूपत्वाद्य-
च्छिन्नाभावस्यादिना केनापि रूपेण सर्वेषां रूपाभावानां पार्थिवरूप-
त्वादिना केनचिद्रूपेण भासमानसकलरूपाणामभावानां च नि-
श्चितत्वादेवेत्यर्थः । प्रतिवर्णोति । प्रतियोगिनि घटे तदभावे च
यावत्स्याभावेऽपीत्यर्थः । घटत्वावच्छेदेनाभावप्रतियोगिताया घटा-
भावत्वावच्छेदेन भूतलवृत्तितायाश्चानवगाहनेऽपीति यावत् ।
यावद्विशेषाभावलिङ्गकसामान्याभावाधुमितिस्थले यावत्त्वावगा-
हिषिशेषाभावकूटनिश्चयस्याऽऽवश्यकत्वात् । योग्यानुपलब्ध्येति ।
तस्य । पार्थिवादिरूपाभावयाम् वायुरिति निश्चयेऽभावाद्यंशे
यावत्स्यानवगाहनस्य । अकिञ्चित्करत्वात् । रूपसामान्यसंशया-
नुपपादकत्वात् ।

विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतियोग्यकतायां अति-
रिक्तसम्भावनाया उत्तेजकतया संशयोपपत्तिमाशङ्कते ।

(दी०) न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एव तद्वोष-
स्तथा । सम्भावना च रूपं पार्थिवादिप्रितयभिन्नं न वेत्याकारा ।
निवर्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्प्रितयभिन्नत्वाभावनिश्रयादेवेति
वाच्यम् । गौरवात् । विनाऽपि अतिरिक्तसम्भावनां विशेषा-
भावनिश्रये सामान्यसंशयदर्शनाच्च ।

(गा०) ॥ चेति । सहकृतत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्वि-
शिष्टत्वम् । तद्वोषः । यावद्रूपाभावनिश्चयः । तथा । रूपत्वावच्छिन्नको-
टिकसंशयाविरोधी । नन्वातिरिक्तरूपाप्रसिद्धा तद्विश्वकसम्भावना न
सम्भवतीति कथमतिरिक्तसम्भावनाया संशयोपपादनमत आह । सं-
म्भावना चेति । संशयोपपादिकोति शेषः । रूपमिति । तथा च पा-
र्थिवादिप्रितयभिन्नरूपाप्रसिद्धावपि प्रसिद्धरूपे रूपत्वेन स्पर्शादौ प्र-
सिद्धस्य पार्थिवादिभिन्नत्वस्य सम्भावना सम्भवत्येवेति भावः । ननु

प्रसिद्धरूपे पार्थिवाद्यनतिरिक्तत्वनिश्चयेन तद्वर्त्मिकातिगित्वसंशयो न युज्यते इत्यत आह । निवर्तने इति । इयम् । रूपत्वसामानाधिकरण्येनातिरिक्तत्वाद्यादिनी सम्भावना । निश्चयादेवेत्येवकारेण रूपत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनतिरिक्तत्वनिश्चयव्यवच्छेदः । तथा च रूपत्वसामानाधिकरण्येन सकलप्रसिद्धरूपेऽप्यनतिरिक्तत्वनिश्चयेऽपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्या अतिरिक्तत्वसम्भावनायाः सम्भवात् प्रष्टुमंशयोपपत्तिरिति भावः ।

गौरवादिति । अतिरिक्तसामान्यामाद्यन्नादिमते तन्निश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायामतिरिक्तसम्भावनातिरिक्तानिर्देशात्तदभ्युपगमे च विशेषाभावकूटनिश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकतायां तादृशाभावनिवेशाधिक्यवादिति भावः । अतिरिक्तसम्भावनाया उत्तेजकत्वेऽपि न संशयनिर्वाह इत्याह । विनापीति । सामान्यसंशयदर्शनात् । सामान्यसंशयस्याऽऽनुमतिकत्वात् । इवमुपलक्षणम् । रूपसामान्यसंशयं प्रति तदभावनिश्चयप्रतिबन्धकतायां रूपे पार्थिवाविहितवभिन्नत्वसम्भावनाया उत्तेजकत्वे वार्या रूपं नास्तीत्याकारकनिश्चयदशापामपि तादृशसम्भावनाया वार्या रूपं न वेति संशयापत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

प्रकारान्तरेण संशयमुपपाद्य सामान्याभावपार्थक्यमाक्षिपति अथेत्यादिना ।

(६।०) अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एव तादृशमंशयविरोधी । अन्यथा तत्राप्यतिपक्षान् । स च न प्रकृते । अभावस्य च पार्थिवविशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताफलम् । सम्भवति चेदम्, तादृशाभावप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वात् । तेन नैकविशेषवनो विशेषान्तराभाववत्त्वेन सामान्याभाववत्त्वमसङ्गः ।

(७।०) अभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एवेति । रूपं नास्तीत्याकारको घटिष्वि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमावश्येन प्रतियोगिविशानिनामायाधगाहनिश्चय एवेत्यर्थः ।

एवकारेण विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यविषयकानिश्चयव्य-
पच्छेदः । तादृशसंशयविरोधीति । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसं-
शयप्रतिषन्धक इत्यर्थः । तादृशनिश्चयत्वस्यैव तत्प्रतिषन्धकताव-
च्छेदकत्वादिति भावः । अन्यथा । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकृत्योपविषयताविशेषस्य प्रतिषन्धकतावच्छेदककुक्षायनिवेशे ।
तथापि । भतिरिक्तसामान्याभावादिनोऽपि । भातिप्रसङ्गात् । तद्गुण-
भावत्वादिना रूपसामान्याभावावगाहिनो स्रमाद्यात्मकनिश्चयस्य रू-
पसामान्यसंशयविरोधिताप्रसङ्गात् । तस्यापि वास्तवरूपत्वावच्छि-
न्नाभावाविषयकत्वात् । न च । तादृशनिश्चयश्च । प्रकृते । प्रकृतसंशया-
व्यवहिनपूर्वकाले । तादृशस्य रूपं नास्तीत्याकारकनिश्चयस्य सत्त्वे
रूपयश्चेति संशयस्य केनाप्यनङ्गुपगमात् । तथा च यावद्विशेषा-
भावात् तादृशनिश्चयविषयतामत्रेऽपि नोक्तसंशयानुपपत्तिरिति
किमतिरिक्तसामान्याभावेनेति भावः ।

ननु विशेषाभावात्तामेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्ये
पृथिव्यादायपि रूपविशेषाभावात्सत्त्वाद्भूयं नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गः ।
तादृशप्रतीतेरभावे वायवत्त्वावगाहिताया निराकृतत्वात् पृथिव्यादौ
यावद्वृत्ताभावात्सत्त्वस्याकिञ्चिद्व्यवहारत्वादित्यत आह । अभावात्प्रत्ययेति ।
विशेषाभावात्प्रत्ययेति । विशिष्टस्येति । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकृत्यमित्यभिप्रेत्यान्यतम् । तथा च तादृशविशेषणान्तर्भावे-
णाभावे तादृशप्रतियोगिताकृत्यपर्याप्तिरित्यर्थः । एवं च वायौ रूपं
नास्तीत्यादिप्रत्ययो वाय्वादिवृत्तिव्यविशिष्टाभावे रूपत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकृत्यपर्याप्तिमवगाहने पृथिव्यादिवृत्तित्वविशिष्टे च तत्प-
र्याप्तिर्वाधात् पृथिव्या रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययः ।

ननु विशेषणान्ते भावरूपं सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्या-
सत्त्वात्तदन्तर्भावेण तत्पर्याप्तिर्न सम्भवति । न चैवं दण्डी नास्ती-
त्याद्यभावप्रतियोगिताव्यधिकरणदृष्टत्वादेस्तद्वच्छेदकत्वासम्भ-
वात्तादृशविशेषणविशिष्टेऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिर्न स्यादिति वाच्य-
म् । इष्टत्वात् । तत्र दण्डत्वादिरूपविशेषणस्यावच्छेदकताया-
मेवावच्छेदकत्वोपगमात् । एवमन्यत्रापि कुत्रचिद्विशिष्टे पर्या-
प्तिर्नास्त्येवेत्याशयेनाह । तद्वच्छेदेन धेवि । तादृशाधिकरणवृत्ति-
त्वावच्छेदेनेत्यर्थः । एवं च वायौ रूपं नास्तीत्यादौ प्रत्यये वाय्वादि-

परकालीनत्वादेर्ध्वसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च ।

(गा०) विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटस्य सामान्य धर्मावच्छिन्नत्वोपगमे प्रतियोगिताभेदस्याभावभेदनियामक-
त्वेऽपि न समीहितसिद्धिरिति प्रतियोगितावच्छेदकभेद-
पर्यन्तानुधावनम् । न चैवं दण्डत्वाद्यनुगतरूपावच्छिन्नाना-
दण्डाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैकवानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
अवच्छेदकताभेदस्यैव विवक्षितत्वात् तत्रानुगतरूपावच्छिन्नास्तु
नानाव्यक्तिषु अवच्छेदकताया एकस्या एवोपगमात् । अत एव
महानसीयवह्निवशुद्धवह्नित्वाद्योरभेदेऽपि न तदवच्छिन्नाभावभेदा-
प्रसिद्धिप्रसङ्गः ।

अथ चाऽवच्छेदकभेदोऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवैलक्षण्य-
म् । तथा च यादृशधर्मे यद्भावीयप्रतियोगितावच्छेदकता न
पर्याप्ता सोऽभावस्तादृशधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभाव-
भिन्न इति पर्यवसितम् । संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणमवच्छे-
दकत्वमेकमेवातां नैकाभावस्य तदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
नुपपत्तिरित्यभिमानः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदो नाभावभेदकः, अपि तु प्रतियोगि-
भेद एव । विशेषाभावप्रतियोगिनामेव च सामान्याभावप्रतियोगि-
त्वाच्च तयोर्भेदः । न च प्रतियोगिभेदस्य तथात्वेऽपि एतद्रूपभिन्नरूप-
प्रतियोगिकतया विशेषान्तराभावस्यैव सामान्याभावस्याप्येतद्रूप-
त्वावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । रूपान्तरविशेषाभाव-
स्यापि सामान्याभावतया सिद्धसाधनात् । रूपत्वावच्छिन्नाभाव-
त्वावच्छेदेन च नैतद्रूपत्वावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिसम्भवः, एतद्रू-
पत्वावच्छिन्नाभावस्यापि सामान्याभावत्वोपगमेन भागसिद्धिस-
न्देहादित्यत आह । प्रतियोगीति । अमेदप्रसङ्गादिने । भेदकविरहे-
ण भेदानुपपत्तेरित्यर्थः । तत्र भेदकान्तरानुभरणे च तदनेकधा
सर्वत्रावच्छेदकभेदस्यैव भेदकत्वमुचितामिति भावः ।

भागभावाद्विचतुष्कस्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदं व्यवस्थापयन्
स्वमते तदभेदमुपपादयति । अवच्छेदकं त्विति । तत्रेत्यत्रैव
छेदः । क्वचित् । अन्योन्याभावप्रतियोगितायाम् । क्वचित् । अत्य-

स्तामाधादिप्रतियोगितायाम् । ससर्गस्य । सयोगादेः । कंचित् । अत्र
 सप्रागभावाप्रतियोगितयोः । पूर्वापररिति । स्यपूर्वकालीनतद्वद्वत्
 त्वस्वोत्तरकालीनतद्वद्वत्त्वाद्येतिरित्यर्थः । यथासङ्ख्यमन्ययः । पूर्वा
 परकालीनघटादिसामान्यं न कस्यापि घटसादृश्यं प्रतियोगि अत
 स्तद्वद्वत्त्वानुधावनम् । प्रतियोगिताभेदस्य नियामकत्वं तु न नि
 राकृतम् । अवच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदे तावताऽपि सामा
 न्याभावापर्यवस्यसिद्धेः, अवच्छेदकभेदेन तदभेदेऽपि अत्रसप्राग
 भावादिप्रतियोगिताया अप्यभेदसम्भवेन प्रतियोगिभेदपक्षोक्त
 दूषणप्राप्तात् । दुर्यचत्वादिति । सयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगी
 घटो नास्तीत्यादौ विलक्षणप्रत्यये च सयोगादिमिष्टविलक्षणाद्य
 वच्छेदकत्वयोरेव आमस्याऽऽनुमाधिकृत्यादित्यर्थः । एव च प्रकृतमि
 यमे एकत्रिधावच्छेदकत्वात्तर्भावेऽयत्रिधावच्छेदकभेदाद् भेदानु
 पपत्तिः । कथंचिद्वच्छेदकताद्वयानुगमे एकमावस्याति ससर्गप्रति
 योगिभिर्दोषणरूपावच्छेदकभेदाद् भेदापत्तिरिति भावः ।

अवच्छेदकतायाः सजातीयवच्छेदकताभेदस्याभावभेदकत्वे
 नोक्तदोषावसर इत्यतो दोषान्तरमाह । पूर्वन्ति । मानाभावादिति ।
 अद्यावर्तकत्वादिति भावः ।

अनु अत्रसप्रागभावयोर्भेदकमन्यदेवोभयसिद्धम्, सदातनाभा
 वभेदक प्रतियोगितावच्छेदकभेद एवाप्यनन्तरं । प्रतियोगिभेद-
 स्य च न तथावसम्भवः, एकप्रतियोगिकान्योन्यात् अन्ताभावया
 सयोगसमवायादिनानासम्बन्धावच्छिन्नैकप्रतियोगिकात् यन्तामाधा
 ना चाभेदापत्तेरित्यत आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्चावच्छेदकभेदस्याभावभेदनिर्वापकत्वं न
 तज्जनकत्वम्, अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्मत्वात् ।
 नापि तद्व्याप्यत्वमपि, वैयधिकरण्यात् । अत एव न त
 व्यापकत्वमपि, अभेदेऽप्यविरोधाच्च ।

(गा०) तज्जनकत्वम् । अभावभेदजनकत्वम् । अत्यन्ताभावादी
 त्यादिना प्रागभावाभ्योन्याभावयोः परिग्रहः । तस्य । अत्यन्ता
 भावादीनां परस्परभेदस्य । अजन्मत्वादिति । तथा च तज्जन
 कत्वमप्रसिद्धमिति भावः । वैयधिकरण्यादिति । अवच्छेदक

निष्ठस्य मिथस्तद्भेदस्य व्यापकत्वाभिमतमावपरस्परभेदवैय-
धिकरण्यादित्यर्थः । यद्यपि अभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरपि
मियो भिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठे अभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकभेदे नामावनिष्ठामावभेदवैयधिकरण्यम् । तथापि
अभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठस्वप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्य
ह्यभेदानधिकरणे स्वस्मिन्नापि सत्त्वेन व्यभिचारात् । साध्याम-
धिकरणवृत्तित्वरूपस्याभिचार एव चात्र वैयधिकरण्यपदेन विव-
क्षितः । प्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टस्य भेदस्य व्याप्यत्व-
विवक्षणे च तादृशस्वाभावावृत्तित्वेन तत्रामावभेदासाधकत्वं
द्रष्टव्यम् । अत एव । वैयधिकरण्यादेव । अभावभेदस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकभेदानधिकरणवृत्तित्वादेवेति यावत् ।

व्यापकतापक्षे दोषान्तरमाह । अमेदेऽपीति । सामान्याभावस्य
विशेषाभावाभेदेऽपीत्यर्थः । अविरोधात् । प्रतियोगितावच्छेदक-
भेदाविरोधात् । व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वादिति भावः । तथा
च तस्य व्यापकत्वानुरोधाच्च सामान्याभावपार्थक्यमिति भावः ।
व्याप्यतापक्षमेव परिष्कृत्य शङ्कने । न चेति ।

(दी०) न च तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तद-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यम् । मानाभावात् ।
अत एव च समनियतसुखदुःखादितत्संरूपापरिमाणव्यक्त्या-
दिनानाधर्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः । भेदसिद्धिस्तु भा-
ववदभावस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेव ।

(मा०) तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तदवच्छेदकता-
भिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वम् । तदधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
न्यत्वं च तदवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकान्यत्वम् । सामान्या
भावत्वावच्छेदेन च उक्तहेतुना विशेषाभावभेदः साधनीय । अतो
विशेषाभावान्तरे सामान्याभावत्वेनाभ्युपगते विशेषाभावभेदस-
त्त्वेऽपि न दोषः । मानाभावात् । विषयवाचकतर्काभावात् । अत
एवेति । प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदाव्याप्यत्वादेवेत्यर्थः ।
संख्यादिसामान्यस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवति

तत्समनियतस्य लघोर्द्रव्यत्वस्यैव तथात्यादिति तत्तत्संख्ये-
त्युक्तम् । आत्मत्वजातेरौदरसाधारण्येन न सुखादिसमनैयत्यमिति
सुखादिसामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवः । घस्तुतोऽव-
च्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्यवच्छिन्नाभावो त्रिवक्षितः, शरीरनिष्ठ
स्य च सुखादिसमनियतलघुधर्मान्तरस्यासम्भवात् तत्सामान्य-
स्य तथात्वमश्रुतमिति सुखादिसामान्यमेवोपात्तम् । अभिन्न एवा
भावः । स्वीक्रियते इति शेषः । अतः प्रतियोगितावच्छेदकमेव
नाभावमेवमते तादृशाभावाणामपि भेदादुपपत्त्यासङ्गतिरिति दूष-
णमनरकाशम् ।

अनु प्रतियोगितावच्छेदकमेवस्याभावमेदासाधकरणे घटत्व-
पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावानामपि भेदो न सिद्धोदित्यत आह । भे-
दसिद्धिरिति । भाववदिति । भावस्य घटपटादेर्यथा घटस्यपट-
त्वादियिदद्धर्मसम्बन्धाद् भेदसिद्धिस्तथा घटपटाद्यभावानामपि
एकदेशकालावच्छिन्नघटपटाद्यधिकरणवृत्तिवत्तदभावादिरूपधर्मस-
म्बन्धान्मिथो भेदसिद्धिरित्यर्थः । घटाभावादेः घटाद्यधिकरणा-
वृत्तित्वे च घटयति पटो नास्तीति यद् घटा नास्तीत्यादिप्रतीति-
विरहात् सिद्धतीति भावः । सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य विशेष
पधर्माध्वयवत्किञ्चिन्नतपधिकरणवृत्तिरेऽपि सत्र तादृशाभावप्रका-
रकप्रतीतिविरह इव पटादिमति पटाद्यभावावृत्तावपि पटाद्यभावप्र-
कारकप्रतीतिविरहस्तुत्य-शयेन शक्यपपत्त्या इति प्रतिपन्दिस्तु
सिद्धान्तग्रन्थे स्वयमेव दर्शयिष्यते इति प्रतियोगितावच्छेदकमेव
सद्विराधोऽप्यभावमेदाश्रयाजक इति दर्शयति । अत एव चेति ।

(दी०) अत एव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां वा
धर्माणामेक एवात्यन्ताभावः । युगपदुत्पन्नविनष्टानां समान-
देशानामसति वाग्रहे एक एव ध्वंसः प्रागभावो वेति । व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा
तस्यैकस्यैव प्रतियोगिनाः सर्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः सर्वैश्च
समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरावच्छिद्यन्ताम्, आकाशाभाव
एव वा तथाऽऽस्तामिति । मैवम् ।

(गा०) गगनादीनाम् । गगनत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । समनियतानाम् । परस्परभावासमानाधिकरणानाम्, संख्यात्वपरिमाणत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । एक एवेति । समनियतानामभावानामभेदे बाधकविरहादिति भावः । प्रतियोगिनामवृत्तित्वे समनैयत्ये वा नान्योन्याभावस्य समनैयत्यसम्भव इत्यत आह । अत्यन्तेति । अग्रे इवात्राप्यसति बाधके इति बोध्यम् । अग्रेतनमेष वा योज्यम् । तेनैतद्रूपरसाद्यभाषानां भिन्नेन्द्रियप्राप्ताणामभेदे एतद्रूपं नास्तीत्यादिवदेतद्रसो नास्तीति चाक्षुषाद्यापत्तेर्बाधकतया तेषां भेद एवेति लभ्यते ।

न चाभाषानामभेदेऽपि रूपस्वरसत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानां प्रतिनियतेन्द्रियग्रहणयोग्यत्वोपगमाच्चोक्तातिप्रसङ्गः । समनियतरूपरसादीनामभेदस्तु नैवभाषादयितुं शक्यते, शुक्लत्वमधुरत्यादिजातीनां सङ्करापत्तेः । नापि रसगुरुत्वादीनाम्, समनैयत्यप्रसङ्गेन रसत्वगुरुत्वत्यादिजातीनामभेदप्रसङ्गादिति वाच्यम् । रसाद्यभावस्य चक्षुरादिग्रहणयोग्यत्वे तद्धर्मानुयोगिताविशेषादीनामपि तदयोग्यताया दुर्वारत्वात् । आश्रययोग्यताया एव तद्योग्यताप्रयोजकत्वात् । चाक्षुषादिविषयविशेषणताया इन्द्रियप्रत्यासत्तिघटकीभूतायाः सत्ये चाक्षुषादिसामग्रीसत्येन चक्षुराद्ययोग्यताया दुर्निर्वाह्यत्वाच्च ।

एतेनाभाषानामिष तन्निष्ठानुयोगिताविशेषादीनामपि प्रतियोगितावच्छेदकयोग्यताधीन योग्यत्वमिति निरस्तमिति केचित् ।

वस्तुतस्तूक्ताभाषानामभेदेऽपि न क्षतिः । भेदेऽपि रसाभाषादेश्चक्षुःसंयुक्तविशेषणतायलाक्षाक्षुरादिवारणायाभावचाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति चाक्षुषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेन हेतुताया आवश्यकत्वादनुयोगिताप्रत्यक्षेऽपि तद्धेतुतां स्वीकृत्यैव रसत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितानामपि चाक्षुषादिविषयत्वधारणसम्भवात् । रसादिसामान्याभावानां चक्षुरादियोग्याभावान्तरासमनियतत्वेन उभयमते चक्षुराद्ययोग्यतया अभावचाक्षुषादायुक्तहेतुताया उभयानुमतत्वेऽपि नानुयोगिताचाक्षुषादौ कारणान्तरकल्पनाधिक्यम् । अभावतदीयानुयोगित्वयोश्च प्रतियोगितानिरूपकत्वेनानुगमसम्भवेनाभावप्रत्यक्षस्थलीयकारणतयैव निर्वाहात् ।

युगपदिति । युगपद्विषयानां समानदेशानामेको ध्वंसः, युग-

पदुत्पन्नानां समानदेशानामेक प्रागभाव इति योजना । व्यधिकर-
णानामेकनाशाभ्युपगमे तदनधिकरणदेशान्तरेऽपि तत्राशादिप्र-
त्ययप्रसङ्ग इत्यतः समानदेशत्वानुसरणम् । समानदेशत्वं च दे-
शत समनैयत्यम् । रूपद्वितीयादीनां समानाधिकरणानामपि एकना-
शाभ्युपगमे तद्रूपाद्यनधिकरणतद्द्वितीयाद्यधिकरणव्यस्यतरे तद्रू-
पनाशप्रत्ययप्रसङ्गात् । विभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्नप्रत्ययपि समानदे-
शत्वप्रदकं योग्यम् । तेन युगपद्विनिश्चयानामुत्पन्नानां च मूलाप्रावच्छि-
न्नशरीरमर्हादिहादिसमवयवविभिन्नसमागविभागानां व्युत्पास । तद्-
व्यसप्रागभावात्तानामभेदे स्वानवच्छेदकावच्छेदेनापि स्वव्यसप्रादिप्र-
तीतिप्रसङ्गात् । तुल्यप्रागभावेतरसकलकारणानां पाकजरूपपरसादीनां
प्रागभावैक्ये सामप्रथमेदेन कार्यभेदानुपपत्तिरस्तत्र प्रागभावमद-
स्याऽऽवश्यकतया तद्व्याघर्तनायासति बाधकं इति दर्शितवाधकामा-
द्यपरं न तु बाधकसामान्याभावपरम् । कमयिनष्टमोत्पन्नानां समा-
नदेशानामपि व्यवसायैक्ये प्रत्ययातिप्रसङ्गरूपवाधकसत्त्वेन युगप-
द्विनिश्चयत्वादेरुपविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एव सति अवयवक-
परसाद्यात्मककारणभेदेनैव विभिन्नसामर्थ्याकानामपाकजरूपपरसा-
दीनां युगपदुत्पन्नानां प्रागभावैक्यमिति श्येयम् ।

समावसमनैयस्ये प्रतियोगितावच्छेदकमेवादभेदाप्रयोजकत्वे
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटत्वघटव्याघवच्छिन्नघटप-
टाभावादीनामपि न भेदः स्वीक्रियत इत्याह । व्यधिकरणेति । प्र-
तियोगिविशेषणतानापन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाभावपुद्गी-
भासते इति नियमानभ्युपगमे एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्य प्रामाणिकतति मनसि ह य चेत् प्रामाणिक इत्यु-
क्तम् । प्रतियोगिता । घटपटादिनिष्ठा विभिन्नप्रतियोगिता ।
व्यधिकरणै । पटपटादिनादिधर्मै । अवच्छिद्यन्तामि यन्नने-
नात्वय । धर्मैरिति तु येन सम्यग्धेन यस्य प्रतियोग्यवृत्तित्व-
तेन सम्यग्धेन तस्यावच्छेदकत्वलाभाय, न तु धर्मस्य विव-
क्षितम्, गगनादीनामवच्छेदकप्रोपगमात् । प्रतियोगिताव-
च्छेदकसम्यग्धेनभेदेनापि न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभेद इ-
त्याह । सर्व्वमेति । समानासमानाधिकरणै । प्रतियोगिनिरूपितै-
स्तदनिरूपितै । सम्यग्धे । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति

योगिता अवच्छिद्यन्ताम् । तथा च संयोगसमवायादिसम्बन्धाव-
च्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नपटगुणाद्यभावोऽभिन्न एवेति फलितम् ।
व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावयोरपि न
भेद इत्याह । आकाशाभाव इति । समवायादिना आकाशत्वाद्य-
वच्छिन्नाकाशाद्यभाव इत्यर्थः । तथा । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकः । एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावयादिनां
नाभावकल्पनाधिक्यम्, अपि तु प्रतियोगिताकल्पनाधिक्यमेवे-
ति ध्येयम् ।

पूर्वपक्षिमुखेनैव समाधानं प्रकाशयितुं प्रथमतः प्रतिबन्धि-
माह । एवं हीति ।

(दी०) एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तद-
धिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यैवाभाव-
स्य घटपटगोत्वाद्यत्वादिप्रतियोगिकत्वसम्भवेन तत्तद्वेदोऽपि
विलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो न च तत्राधिकर-
णविशेषवृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वं चेति तु समानम् ।

(गा०) एवम् । सामान्याभावस्य विशेषाभावभेदेऽपि । एकविशे-
षाभावत्वपरविशेषाधिकरणे सामान्याभावत्वविशिष्टवृत्ताप्रत्यय-
स्य कथितरीत्या धारणसम्भवेन तत्तदिति । यत्राधिकरणे यद्देशका-
लावच्छेदेन न घटादिसत्त्वं तद्देशकालावच्छिन्नं यत्तदधिकरणवृ-
त्तित्वं तद्विशिष्टे तदवच्छेदेन वा एकस्मिन्नेवाभावे देशतः कालत-
श्चाव्याप्यवृत्तिघटपटादिप्रतियोगिकत्वस्य कल्पनया यत्राधिकर-
णे न गोत्वाद्यत्वादि कं अवच्छेदकविशेषानवच्छिन्नतद्गुणवृत्तित्वविशि-
ष्टे तदवच्छेदेन वा तत्रैवाभावे व्याप्यवृत्तिगोत्वाद्यत्वादिप्रतियो-
गिकत्वस्य कल्पनया घटादिमति तदवच्छेदकदेशकालाद्य-
वच्छिन्नं घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेः,
गवादावद्वत्त्वं नास्तीतिवद्गोत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतेश्च धारण-
सम्भवेन अभावमात्रमेव एवोच्छिद्येतेत्यर्थः । अवच्छिन्नानवच्छि-
न्नवृत्तिकत्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वव्याप्यवृत्तित्वयोरेकस्मिन्प्रत्यये वि-
भिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छेदकविधया स्वीकारे विरोधविरहादिति

भावः । घटपटाद्यभावमेदव्यवस्थापकयुक्ते प्रकृते तुल्यतामाह । तदिति । तत्प्रतियोगिकत्वमिति । अमात्रनिष्ठं घटादिप्रतियोगिकत्वमित्यर्थः । तत्तत्स्वभावः । तत्तदभावस्वरूपम् । अधिकरणविशेषवृत्तित्वस्य । तत्तद्देशकालावच्छिन्नानवच्छिन्नतद्देशवृत्तित्वस्य । अन्तर्भावः । स्वाश्रये विशेषणतया प्रवेशः । अवच्छेदकत्वं वा सम्भ-
धतीति शेषः । अमात्रस्य विशेषणादिकमनन्तर्भावस्यैव स्वस्मिन्पर्या-
स्यैव्यवृत्तित्वाच्चेति भावः । प्रकृतेऽपीति । सामान्यधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वेऽपीत्यर्थः । समानमिति । तस्यापि अभावस्वरू-
पानतिरिक्तत्वादिति भावः । धर्मविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
अभावस्वरूपानतिरिक्तत्वे सामान्याभावस्यानतिरिक्तत्वमते विशे-
षधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेभ्यः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वस्यातिरिक्तताया अप्यनिर्वादेन एकविशेषप्रति विशेषान्तरा-
भावत्वेनेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्यभाववत्ताप्र-
त्ययप्रसङ्गो बोध्यः ।

यदि चाभात्रिशेषणस्यापि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वस्य तत्त्वेनाधिकरणविशेषवृत्तित्वावच्छिन्नत्वं स्वीकृत्यातिप्र-
सङ्गो चारयितुं शक्यते । तथा घटपटादिप्रतियोगिकत्वस्यापि त-
त्त्वेन तथात्वमुपगम्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवाद् घटपटाद्यभावाना-
मपि भेदो न सिद्ध्येत्तस्माद् घटपटाभावमेदवादिना सामान्या-
भावविशेषाभावमेदं आघट्यक एवेति ।

सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्यव्यवृत्तित्वाद्भेद-
मुपगम्य सामान्याभावपार्थक्यनिराकरणं उक्तप्रतिषेधदुर्दुस्वरता-
मालोक्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषमा-
धेयं व्यासज्यवृत्तिर्य मन्यन्ते तन्मतमपि निराकरोति ।

(दी०) अत एव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्या-
सज्यवृत्तीत्यपि मत्पुक्तम् । अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य त-
त्त्वानुपपत्तेः, अतिरिक्तकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन ।

(मा०) यत एवेति । सामान्याभावत्वस्य धर्मस्वरूपानतिरिक्त-
त्वादेवेत्यर्थः । व्यासज्यवृत्तीति । तथा च यत्किञ्चिद्विशेषयति या-

पदाश्रयसन्निकर्षविरहेण सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावत्वप्रादुर्भावाभावा-
तेन रूपेणाभावग्रहप्रसङ्ग इति भावः । अव्यासज्यवृत्तेः प्रत्येक-
स्वरूपस्य प्रत्येकविग्रान्तत्वेनासम्भवद्व्यासज्यवृत्तिताकस्य तथा-
त्वानुपपत्तेर्न्यासज्यवृत्तित्वस्वकारायोगात् ।

ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तमेवोपगन्तव्य-
मतो न तद्व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यत आह । अतिरिक्तेति ।
अतिरिक्ताभावेनेति । अभावस्यातिरिक्तत्वे सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकार्यं तत्स्वरूपमेव न त्वतिरिक्तमिति हृदयम् ।

ननु कयुक्त्या सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तसा-
मान्याभावप्रादिनाऽऽतिरिक्तमेवोपेयम्, तथा चालमतिरिक्ताभावेन,
फलतावेशेपामावकूटे तादृशधर्मस्य व्यासज्यवृत्तित्वैवोपपत्तः ।
अभावविशेषणस्यापि शुभादिनिष्ठबुद्धिविशेषविषयतात्मकद्विधादि-
यत् कथञ्चिद् व्यासज्यवृत्तिनासम्भवश्चेत्यत आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्वैतव्यतीतिवद्
व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि स्यात् ।

(गा०) व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे एकाधिकरणघटिनयापदाश्रयसन्नि-
कर्षो यदि हेतुरूपेयने तदा वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गानवकाशात्, तन्निरा-
करणाय व्यधिकरणयोरित्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनम् । व्यधिकरणयोः ।
एकाश्रयघटितसन्निकर्षरहितयोः । व्यधिकरणानाम् । पृथिवीजला-
दिरूपतानाविशेषाधिकरणे सन्निकृष्टाशाम् । सामान्यावच्छिन्नेति ।
रूपत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ।

अथ रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाववत्तानवगा-
हितप्रत्यक्षमलीकम्, पृथिव्यादौ च तद्विशिष्टवत्त्वविरहेण तद्वगा-
हिप्रत्यक्षापादनासम्भव इति चेन्न । पृथिव्यादिघोटितसन्निकर्षद-
शायां सामग्रीवलाद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे विषयतया
प्रत्यक्षसामान्यस्यान्यत्र प्रसिद्धस्याऽऽपत्तेर्दुर्वास्यात् । पावद्विशे-
पाभावानां सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टानां विशे-
पाधिकरणव्यावृत्तविलक्षणधिकरणतोपगमे अनिरिक्ताभावादिमं
तेऽप्यगौरवात् ।

नन्वभाववृत्तिधर्मग्रहे प्रत्यासत्त्य-तरमिन्द्रियसयुक्तविशेषणवि-
शेषणरूपं ध्याय्यम्, तत्र इन्द्रियसयुक्तवृत्तितावच्छेदकत्वमेव
प्रत्यासत्तिरूपेयम् । रूपत्वाद्यवच्छिन्नानरूपितानुयोगतार्या च
न पृथिव्यादिवृत्तितावच्छेदकत्वमिति यावद्विशेषाभावानामेकाध-
यघटिनसन्निकर्षो व्यासज्यवृत्तितादृशधर्मप्रत्यक्षेऽप्यपेक्षित इत्य-
त आह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च रूपान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यास-
ज्यवृत्तिधर्मस्य ज्ञाने न यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षा, मानाभावात् ।
एव चैकाभावसन्निकर्षेऽपि सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । यादृशे
च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयानां सन्निकर्षोऽपेक्ष्यते तत्र तेषां तदभे-
दस्य च ज्ञानमपि । तदज्ञाने तदभेदज्ञाने च तदग्रहात्, आ-
श्रयभेदभ्रमेण तद्वमदर्शनाच्च । न चात्र यावद्विशेषाभावानां
प्रथममुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिनां विशेषणतोऽनुपस्थि-
तेरिति दिक् ।

(गा०) रूपान्तरेण । मेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या । सम्बन्धवि-
धया चेति । अस्मिन्नष्टस्यापि सयोगादे ससर्गतया मानोपगमा-
दिति भावः । मानाभावादिति । सम्बन्धसामान्यप्रत्यासत्त्यापुपनी-
तव्यावृत्तविलक्षणैव विषयता यावदाश्रयसन्निकर्षजन्यतावच्छेदि-
केति शेषः । सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकरससर्गकाभावसाक्षात्कारप्रसङ्गः ।

नन्वनुयोगिताविशेषससर्गकाभावलौकिकत्वस्य तादृशससर्गा-
शो उक्तसन्निकर्षविशेषजन्यतावच्छेदकलोककत्वनिरूपकविषयता
विशेषशालित्वनियतत्वोपगमाच्च तादृशसन्निकर्षं विना उक्तापत्तिरि-
त्यत आह । यादृशेति । तस्य । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य । तेदाम् ।
यावदाश्रयानाम् ।

यद्यपि तेषां परस्पर भेदज्ञानापेक्षयैव तज्ज्ञानापेक्षालाभः, तथा-
ऽन्याश्रयानां लौकिकप्रत्यक्षापेक्षालाभाय स्वतन्त्रत्वेन स्वाश्रयज्ञाना-
पेक्षेति । ज्ञानमप्यपेक्ष्यते इत्यनुपपन्नेनाद्यः । तदपेक्षया प्रमाणम्

तावन्ययस्यतिरेकावाह तदज्ञाने इत्यादिना । तदज्ञाने । यावदाश्रय-
सन्निकर्षसत्त्वेऽपि दोषादिवशात्तत्तत्साक्षात्कारविरहदशायाम् । त-
दभेदज्ञाने । दूरत्वादिवशादाश्रयणामभेदसमे । तदप्रहात् । द्वित्वा-
द्यप्रहात् । आश्रयभेदसमेण । एकस्मिन्नेव मन्वपिहितदीर्घदण्डादौ
भेदसमेण । एतावता प्रकृते किमायातमित्यत आह । न चात्रेति ।
विशिष्य । तत्तद्रूपत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण । अनुप-
स्थितेरिति । यावद्रूपादीनां युगपदसन्निकर्षादिति भावः । प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नानुपरानेनाभावसाक्षात्कारानुपगमादिति शेषः ।

यद्यप्यनेनेदन्त्यादिनाप्यभावप्रत्यक्षमङ्गीकरिष्यते । तथाप्यनुम-
बानुरोधेन तमस एव तथा भानं नाभायान्तरस्य । अस्तु वा इद-
मन्वेन यावद्रूपाद्यभावज्ञानं तथापि प्रतियोगितावच्छेदकपुर-
स्कारेणानुपस्थितानामभावानां न भेदग्रहः । अनुभवविरोधादि-
ति । तद्व्रतस्यासज्जवृत्तिधर्मग्रहोऽशक्य एवेति भावः । अत्र च
द्वित्वाविप्रत्यक्षेऽनुभवानुरोधाद्याश्रयप्रत्यक्षादेहेतुत्वेऽपि प्रकृते
तज्जेतुत्वमप्रामाणिकम् । एकधर्माश्रयप्रत्यक्षादितोऽन्यस्याग्रहात्
स्वाश्रयप्रत्यक्षादिहेतुत्वेऽनुगतकार्यकारणभावासम्भवात् । सम्भवे-
ऽप्यनेकसमवेतसङ्ख्याप्रत्यक्षत्वस्यैव तत्र अन्यतावच्छेदकत्वोपग-
मात् । एवमतीन्द्रियसामान्याभावस्य विशेषाभावभेदो नियुक्तिक
एव, तत्रोपदर्शितामेवे वाचकानवकाशादित्यालोच्य दिगिरयुक्तम् ।

दिगर्थस्तु यथाऽनन्ताधिस्वरणेऽभावो नाधिकरणस्वरूपा, तत्रा-
भावरूपकल्पनापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितम् ।
तथानन्तविशेषाभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाविकल्प-
नापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितमिति । एवं रूपं
नास्तीति प्रतीतिविषयतया सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
यावद्विशेषाभावनिरूपितातिरिक्तैकाधिकरणताऽवश्यं कल्पनीया ।
अन्यथा रूपादिमति तादृशप्रतीतेः प्रमात्यापत्तेरिति किं लाघवम् ।

न च रूपमिति तत्तद्रूपाभावविषयबाधेनैव तादृशप्रती-
तेरप्रमात्वमिति वाच्यम् । घटवद्गतलमस्यादौ घटत्वादिना पा-
वद्यटादिमानानियमवदुक्तप्रत्ययेऽपि रूपाभावत्वादिना पावद्रूपा-
भावादिमानानियमात् । योग्यतादिवशाच्छब्दशब्दजन्मतादृशज्ञाने-
ऽबाधिताभावमात्रमानसम्भवात् । न च शब्दविशेषादेर्यवदभावाद्य-

गाहित्वं कार्यतावच्छेदकं कल्पयितुं शक्यते, येन मिथ्याः स्यात् ।
तथा सति गौरवात् । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे व्या-
सज्यवृत्तित्वकल्पनव्यर्थ्याच्च ।

अतिरिक्ताधिकरणतान्भ्युपगमे प्रतिबन्धकसमवहितेऽपि प्रति-
बन्धकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकावच्छि-
न्नविशेषाभावसम्बन्धस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकस्याक्षतत्वात्तदापत्ति-
रिति केचिन् । तन्न । सामान्याभावपार्यक्येऽपि यावद्रूपाभावत्वाद्यव-
च्छिन्ननिरूपिताधिकरणताविशेषकल्पनमावश्यकम्, रूपवति याव-
त्सादृशाभावप्रतीतेरप्रमात्वात् । सैव आधिकरणतः सामान्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टनिरूपिता न अतिरिक्तेति सामान्या-
भावपार्यक्यवादिभिरभ्युपगमात् । घटपटाद्यभावानामभेदे घटा-
भावत्पटाभावत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतानामतिरिक्तानां कल्पनमा-
वश्यकम् । प्लुताधिकरणतान्तर्भावेण निर्वाहासम्भवादिति व-
र्शितप्रतिबन्धनवकाशात् ।

यस्मिन्तः कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसर्वं सर्वत्र का-
र्योत्पत्तौ तन्त्रं न तु विशिष्टसर्वं गौरवादिति परामर्शं स्वयं व-
क्ष्यते । एवं च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य विशेषा-
भावेऽभ्युपगमे ताद्विशिष्टाधिकरणताया विलक्षणत्वेऽपि प्रतिब-
न्धकविशेषाभावात् कार्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्गन्ध एव इत्यादियुक्तिरेव
विगिर्यनेन दर्शिता ।

सार्धमौपम्यतमाह । केचिरिति ।

(दी०) केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वस्य तत्रासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनापेक्ष्य ला-
घवात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प्य-
ते । कल्पनीयशरीरस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरु-
त्वात् । विनिगमकाभावेऽपि च सामान्याभावसिद्धिरमत्पूहैव ।
धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वप्रयुक्तम् ।

(गा०) ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाव-
स्यातिरिक्तस्य कल्पनापक्षेऽप्यतिरिक्तयोर्विशेष्यविशेषणयोः कल्पनी-

यतया कल्पनीयांशसाम्यमित्याशङ्क्याह । कल्पनीयेति । शरीरस्य ।
 अंशस्य । एतदपेक्षया । अतिरिक्तसामान्याभाववादिमतपेक्षया । तस्य
 तदनतिरिक्ताभाववादिमतस्य । गुरुत्वादिति । सामान्याभावत्वक-
 ल्पनायां धर्मिणामानन्त्यादिति भावः । अभ्युपेत्याह । विनिगमकेति ।
 अप्रत्युद्भवेति । सिद्धिविरोधिनो गौरवस्यानवकाशादिति भावः ।

ननु धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पना गरीयसीति प्रवादादतिरिक्ता-
 भावरूपधर्मिकल्पनङ्गैरवपराहतमित्यत आह । धर्मेति । कल्पनीया-
 नेकत्वेति । धर्मकल्पनापक्षे क्वचित्तन्मात्रकल्पना, धर्मिकल्पनापक्षे
 तु धर्मस्यापि कल्पनीयत्वात्तदुभयकल्पने कल्पनीयाधिक्यप्रयुक्तमेव,
 न तु धर्मिकल्पनामात्रप्रयुक्तमित्यर्थः । तथा च प्रकृते कल्पनी-
 याधिक्यविरहादतिरिक्तसामान्याभावपक्षे न गौरवमिति भावः ।

गौरवान्तरमाशङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकत्वस्यानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च क-
 ल्पनामपेक्ष्य बलान्नन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशे-
 पाभाधानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तथास-
 प्यवृत्तित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यभा-
 वमात्रासिद्ध्यप्रसङ्गादित्याहुः ॥

(गा०) लघीयसीति । न च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकत्वेऽप्यनन्ताभाववृत्तित्वकल्पनासाम्यमिति वाच्यम् । विशेषा-
 भाधानामपि सामान्याभावाधिकरणतया सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकत्वे यावद्धर्मिवृत्तित्वं कल्पनीयं तदपेक्षयाऽतिरिक्तसामा-
 न्याभावे यद्वृत्तित्वकल्पना तेषां भूयस्त्वेन साम्यानवकाशात् । एवं
 सतीति । एवम् । कल्पनीयेऽभावेऽनन्ताधिकरणवृत्तित्वकल्पनागौर-
 वस्यातिरिक्ताभावसिद्धिविरोधित्वे । अभावमात्रेति । अधिकरणादा-
 वभावत्वकल्पनादेशोपपत्तेर्मात्रातिरिक्तः कोऽप्यभावो न सिध्येदित्य-
 र्थः । अतिरिक्ताभावस्य तत्रानन्ताधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य
 अभावत्वेऽनन्ताधिकरणादिवृत्तित्वकल्पनाया लघुत्वादिति भावः ॥

इति अनुमानगादाधर्या सामान्याभावप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।

(चि०) यथा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिक-
रणात्पन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् ।

(दी०) यदेत्यादि । अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकै-
कव्यक्तिपृथिवीत्वादावव्याप्तिः । न च तत्र रूपवत्त्वादिक-
मेव साध्यम्, तच्च परम्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव, तेन
च सम्बन्धेन न तदभावः कापि पृथिव्यादाविति वाच्यम् ।
रूपादेरसाध्यतापत्तेः ।

(गा०) व्यधिकरणवद्विधूमयोर्वाप्यवनम्युपगमेन बहिमान् धूमा-
दित्यादौ तत्तद्ब्रह्मपाद्यभावमादाय दोषासंस्पर्शाद्विशेषलक्षणेऽन्यथा-
ऽव्याप्तिमाशङ्कते । अथात्रेति ।

नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकेति । यद्यप्यवच्छेदकत्वाघटितप्रकृत-
लक्षणे यथा यावदेत्यधिकरणवृत्तिसाध्यैक्यविरहेण सकलसाध्य-
व्यक्तिनामेव हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्तित्वाद्यच्छिन्नाभावप्रति-
योगितया हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यदुर्भिक्षम् । तथा
साध्यैक्येऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणहेतुमिश्र-
वृत्तिवाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिनायाः साध्येऽस्ततया ऽव्याप्तिर्बुद्ध्य-
र्य । उभयाभावघटितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनि-
वेशपक्षे च एतद्रूपवानेतद्रूपादित्यादावपि, एतद्रूपतद्रूपोभयत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावेऽपि तस्य सत्त्वेन लक्षणममनाभावादसम्भवं एव । तथा-
पि यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशोपीत्यस्याऽऽदौ पूर्णीय-
तया नासङ्गतिः ।

तन्निवेशामिप्रायेणैवोपाध्यायस्यैतद्दोषोद्धरणप्रकारमाशङ्कते । न
चेति । तत्र । पृथिवीत्वादिहेतुके । रूपवत्त्वादिकमेव सा-
ध्यमिति । तथा च रूपव्याप्तेस्तत्रानम्युपगमाज्ज्ञाप्यमिति
भावः । ननु रूपवत्त्वं रूपसमवायः तस्य च समवायक्यमेत-
साध्यतानिर्वाहेऽपि तन्मते द्रव्यत्वादिनापि शक्यसाधनस्य वाच्या-

दिसाधारणस्य तस्य सिद्धावपि रूपस्यासिद्ध्या तत्सिद्ध्यनुरोधेन पृथिगीत्वादौ। रूपव्याप्तेरावश्यकतैवेत्यत आह । तद्येति । तच्च । प्रकृतसाध्य रूपवत्त्वादिकं च । परम्परासम्बन्धेन । साध्यमानमिति शेषः । परम्परासम्बन्धेन स्वसमवायिरूपाद्यात्मकेन रूपत्वादेः पक्षे सिद्धावपि रूपादेस्तत्र सिद्धिनिर्वाह इति भावः ।

ननु रूपत्वादेरपि समवायादिना हेतुमग्निष्ठाभाधप्रतियोगित्वात् कथं व्यापकत्वनिर्वाह इत्यत आह । तेन चेति । तेन । स्वसमवायिरूपात्मकेन । न तदभाव इति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशी सम्बन्धेन प्रतियोगिवैषधिकरण्यस्य वा निवेशान्नानुपपत्तिरिति भावः । असाध्यतापक्षेति । पृथिगीत्वादिलिङ्गकप्रमापरादर्शजन्यानुमितौ समवायादिना विधेयतानुरूपत्वेति-वर्थः । तथा चानुमयिकतदुपपत्त्यै रूपादिन्याप्तेरावश्यकत्वादव्याप्तिर्ध्रुवैवेति भावः ।

नन्ववच्छेदकावयदितलक्षणपक्षेऽपि नानाव्यक्तिदण्डाद्यवच्छिन्नसाध्यकन्याप्त्यभिवाहेण प्रातिस्निकरूपावच्छिन्नसकलदण्डाद्यवच्छिन्नन्याभिचारिहेतुकानुमिती दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वं यथाऽपलप्यते तथैतल्लक्षणपक्षेऽपि पृथिगीत्वादिलिङ्गकानुमितौ रूपादेर्विधेयताऽप्यपलपनीयत्वतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैषधिकरण्यनिवेशावश्यकत्वाभिप्रायेण दोषान्तरमाह । द्रव्यान्यत्वादीति ।

(दी०) द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्ताद्यभावस्य द्रव्यादिवृत्तित्वात् सत्तादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च । अन्यथा विशिष्टतया मत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिमसद्भात् । व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतिपोगिरुत्वम् । द्वित्वाद्यवच्छिन्नमाध्याभावस्य तत्र सत्त्वाच्च ।

(गा०) सत्तादीत्यादिना गुणान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसाध्यकपरिग्रहः । विशिष्टप्रतियोगिवैषधिकरण्यप्रवेशप्रयोजन प्रकाशयति । अन्ययेति । विशिष्टतया । द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टतया । सत्त्वादेः साध्यत्वे । व्यभिचारिणि । समन्वितयतयैव तत्साध्यके अनिप्रसङ्गात् । अत्र विनाऽपि गुणान्यादिना गुणादावपि विशिष्टैरविशिष्टसाध्यकताप्र-

सङ्गात् । न च द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्यादिविशिष्टसत्तादिसिद्धिर्वाधादेवा-
शङ्क्यापादनेति वाच्यम् । बाधानवतारदशापामौपक्षेर्दुर्वात्तत्वात् ।
अन्यथा सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वापत्तेः । बाधादेव
घात्रादौ द्रव्यत्वादिना रूपाद्यननुमानोपपत्तेः ।

ननु विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रतीतिर्विशेषणाभावं सर्वत्र वि-
शेषणविशेष्योभयसम्बन्धमात्रं चाऽवगाहते, न तु विशेष्यप्रति-
योगिकाभावम्, प्रतियोगिप्रति विरोधेनाभावास्तत्वात्तत्कथं वि-
शिष्टाभावमादाय सत्तादिसाध्यकेऽप्यातिः । न चैवं विशिष्टसत्ता-
दिसाध्यके जात्यादिहेनावतिव्याप्तिः, जातिमन्निष्ठामाद्यप्रतियोगि-
तायाः सत्तात्मकसाध्येऽसत्त्वादिति वाच्यम् । गुणाद्यन्यत्याविशि-
ष्टत्वादिनाऽपि सत्तादेः साध्यत्वे जात्यादिहेतौ व्याप्यत्वोपगमात् ।
विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य साध्यतायामेव तादृशहेतोरलक्ष्यतो-
पगमादित्यत्र साह । व्युत्पादयिष्यते चेति । विशिष्टाभावोऽतिरि-
क्तो विशेषणाद्यभावस्वरूपो वा भवतु तस्य विशेषणावच्छिन्न-
विशेष्यप्रतियोगिकत्वमावश्यकम्, विशेषणावच्छिन्नविशेष्यज्ञानं
विनाऽसम्भवन्त्यास्तत्प्रतीतेस्तादृशविशेष्यांशे तत्प्रतियोगिताय-
गाहिताया दुरपहृषत्वादिति भावः ।

ननु विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टाभावमादाय न दूषणा-
घसर इति एकव्यक्तिसाध्यकेऽपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नमाध्याभाव-
मादाय दूषणमाह । द्वित्वेति । तत्र । हेतुमति । न च विशिष्टस्याति-
रिक्तत्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोग्यसा-
मानाधिकरण्यमेव निवेशनीयमिति नोभयाभावादिकमाद्याव्याप्ति-
प्रसक्तिरिति वाच्यम् । सत्तागुणत्वोभययान् द्रव्यत्वादित्यादावति-
व्याप्तिवारणाय विशिष्टस्यातिरिक्ततामतेऽपि प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

न च द्रव्यत्वादौ सत्तादिव्याप्तिरिष्टैव, गुणत्वदेश्च तत्समा-
नाधिकरणप्रतियोगिव्याधिकरणाभावान्तरप्रतियोगित्वाच्च तद्व्या-
पकतापत्तिरिति किं तद्विषय्येति वाच्यम् । गुणत्वस्य
तादृशभावप्रतियोगित्वेऽपि सत्तागुणत्वोभयत्वसामानाधिकरण्येन
तादृशभावप्रतियोगित्वाभावसत्त्वात् । अत्र विनैव द्रव्यत्वहेतुका-
या द्रव्यं सत्तागुणत्वोभयवदित्यनुमितेर्वारणायामात्रं प्रतियोगि-

तावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् । घटि-
त्वाद्यवच्छेदेन किञ्चिद्भूमादिव्यक्तिसमानाधिकरणमावाप्रतियोगि-
त्वासत्त्वेन विधेयतावच्छेदकसमानाधिकरण्येन तादृशमावाप्र-
तियोगित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतायाः प्रतियोगित्वाभावघटितल-
क्षणवादिना स्वीकरणीयत्वात् ।

अथ यथा अवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नपक्षकस्थलेऽपि शुद्धस-
मवायादिना व्यापकताग्रहात् तद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यानुमिति-
रुपाध्यायैरङ्गीक्रियते । तथा विशेषणान्तरवैशिष्ट्यावच्छिन्नस-
त्तादिसाध्यकेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकसमवायादिना व्यापकताग्रह-
मन्तरेण न विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिस्तैरुपगन्तव्येति साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नापिशोषितप्रतियो-
गिवैयधिकरण्यनिवेशेऽपि नातिप्रसङ्ग इति न विशिष्टाभावमा-
दाय त्विवाद्यवच्छिन्नाभावमादाय वा सङ्केतावध्यासिः । साध्यता-
वच्छेदकविशिष्टनिरूपितसमवायादिना प्रतियोग्यनधिकरणहेत्व-
धिकरणस्य सङ्केतायप्रसिद्धायपि न क्षतिः, उभयाभावघटितप्रति-
योगिवैयधिकरण्यस्य प्रवेशनीयत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यसाध्यक-
स्थले एव वा विशिष्टवैशिष्ट्यानुमिनेरुपेयते ।

न च विशिष्टप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानिवेशे द्रव्यं सत्ता-
शुणत्वोभयवद् द्रव्यत्वादित्यादावतिप्रसङ्गो दुर्गार इति वाच्यम् ।
तत्रोभयवत्त्वोपलक्षितवत्त्वानुमितेः प्रमा रूपतया दृष्टत्वात् । विशिष्ट-
वैशिष्ट्यानुमितेऽप्युक्तरीत्या कारणसम्भवादिति यथाश्रुतलक्षणपरि-
ष्कारप्रकारो हेयः । तथापि धूमादिना पर्वतादौ अपूर्वबहुवाच्यनुमाना-
नुपपत्तेर्दुर्गारत्वात् । क्वचिदपि यद्वा धूमसमानाधिकरणाभावाप्रति-
योगित्वासत्त्वात् । पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्या-
व्यवहावसत्त्वात् । पर्वतीयवह्नेरसधिकरणेन तत्र दुर्ग्रहत्वात् । महा-
नसीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य तादृशवह्नी गृहीत-
त्वेऽपि तद्ग्रहस्य तादृशधूमे पक्षधर्मताग्रहविरहेणाकिञ्चित्करत्वात् ।

न च व्याप्तिपदार्थनिर्वचनमिदं न त्वनुमित्यौपयिकव्याप्तिस्व-
रूपकधनमिति वाच्यम् । अर्थान्तरप्रसङ्गात् । धूमो घटिव्याप्य
इत्यादौ तत्तद्भूमत्वादिप्रकारेण हेत्वनुपस्थिते, तत्तद्भूमादिसमा-
नाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य शब्देन बोधयितुमशक्यत्वाच्च ।

यत्तु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्यैतद्वक्षणम्, तथा च साध्याभावनिष्ठं यत् साध्यसामानाधिकरण्यं हेतुमति तच्छून्योऽभावोऽभावास्तार्थः । केवलान्ययिसाध्यके द्वित्वाद्यवच्छिन्नसम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव साध्याभावः प्रसिद्धः । न च स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थलेऽभावमात्रस्यैव साध्याभावतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशून्याभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावप्रतियोगिसाध्यस्य वृत्तिमत्त्वेन विशेषणोपतया अवृत्तेरभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धेः । तत्प्रतियोगिनोऽवृत्तेरनुमेयत्वाद्यापकताविरहे क्षतिविरहादिति । तदपि न । तादृशत्वेन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले यस्तुमात्रे एव व्यापकताया उपपादनीयतया उक्तप्रसिद्धिप्रकारासम्भवात् ।

प्रगल्भसमाधानमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः, स च येन रूपेण, तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ । अस्ति चायं रूपादौ, रूपत्वादित्या न पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति त्वेव ।

(गा०) प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि प्रतियोगिनि तद्वृत्तस्य दुर्पेक्षतया नञोऽतएवतामावधारकत्वमाह । अप्रतियोगित्वमिति । प्रतियोगिनि प्रतियोगित्वाभावस्वीकारे व्यभिचारिण्यतिष्यासिमाशङ्काह । स चेति । तेन रूपेणेति । यद्रूपावच्छिन्नसाम्ये इत्यर्थः । तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वमिति । तथा च धूमस्यादिना घन्टादिमन्त्रिष्ठाभावप्रतियोगिनो धूमदेन्द्रियत्वादिना तस्याभावस्येऽपि न यद्रूपादेर्धूमाद्यवच्छिन्नव्याप्यतापत्तिः । द्रव्येत्याद्यवच्छिन्नव्याप्यत्वमपि त्रिष्टमेवेति भावः ।

अनु तच्चक्षित्यादिना पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि रूपादौ प्रतियोगितानवच्छेदकरूपत्वावच्छेदेन तदभावस्यैव मानामावश्यत आह । अस्ति चेति । अयम् । पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावः । इति प्रत्ययात् । इत्याचारकप्रतियोगित्वाभावापगादिभाष्यस्याऽऽनुमयिकत्वात् ।

(दी०) तादृशवृत्तित्वा हि रूपत्वादौ प्रतियोगित्वाया अ-

वच्छेदकत्वाभावो गृह्यते, न तु तदभावावच्छेदकत्वम्, सर्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न तु कुत्रापि रूपे तदभाव इत्यवाधितप्रत्ययात् । अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य नावच्छेदकस्तत्तदवच्छेदेन न तदभावोऽप्युक्तरीत्या सिद्ध्येत् । प्रमेयधर्मत्वेन न बहिष्मन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वाच्च ।

(ग १०) अग्रिमनल्पदस्य प्रतियोगितापरत्वं स्फुट्यपि नुं प्रतियोगिताया इत्यसमासाभिधानम् । ननु शब्दव्युत्पत्तिदललभ्यं रूपस्यावच्छिन्नप्रतियोगिस्थामाव परित्यज्य रूपस्यादिनिष्ठतदवच्छेदकत्वाभावापगाहित्वं कुतः स्वीक्रियते इत्यत आह । सर्वत्रैवेति । तद्धर्मं स्वरूपसम्बन्धात्मकतदवच्छेदकतासिद्धौ तद्धर्मविरोधित्वामानाधिकरण्यमाशयगाहिप्रतीनेरवाधकतया रूपत्वे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपानुगतरूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्यसूननाय सर्वमेत्युक्तम् ।

ननुक्तप्रतीत्या रूपत्वंऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्ननिरूपितावच्छेदकत्वमेवावगाह्यते, न तावतापि वाधकनानिर्वाहः । स्वरूपसम्बन्धरूपयोरेव विरोधिद्वयावच्छेदकत्वयोर्विरोधावतो बाधकप्रत्ययान्तरमाह । न त्विति । तादृशप्रतियोगित्वाभावो रूपसामान्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु तादृशभावे रूपावृत्तित्वप्रत्ययोऽसिद्धः, स्वयमेव संयोग्यन्योन्यामावे वृक्षावृत्तिप्रत्ययस्यासिद्धिमुद्गाढ्यान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तिताया व्यवस्थापनीयत्वात्, तत्प्रत्ययात् प्रकृतप्रत्ययस्याविशेषात् । न च रूपत्वेन न रूपे प्रतियोगित्वमिति शब्दाद् रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वामाव इव प्रतियोगितानिष्ठो रूपत्वावच्छिन्नत्वाभावोऽपि कृतव्युत्पत्तिः प्रतीयते, अवच्छिन्नत्वान्तस्य तृतीयान्तेनोपस्थितस्य न प्रधामाधेन प्रथमान्तपदार्थान्वितेन प्रतियोगितयाऽन्वयेऽविरोधात् । एवं च बाधकप्रत्ययस्य विवाद्प्रस्तरेऽपि प्रतियोगित्वे रूपत्वावच्छिन्नस्यामाव एव उभयसिद्ध्यानुरोधादुक्तप्रत्ययविषयः स्वीकार्यः, न तु रूपे प्रतियोगित्वामावोऽपस्त-

त्वेन गौरवस्यैव बाधकत्वादिति वाच्यम् । एवं सति वृक्षे मूले न संयोग इति प्रत्ययस्यापि वृक्षवृत्तिसंयोगे सप्तम्यन्तार्थमूलावच्छिन्नत्वाभावाद्यगाहितापत्या संयोगादेरप्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेः ।

न च संयोगवत् प्रतियोगित्वमप्याप्यवृत्तित्वे वृक्षे मूले न संयोग इति वद्रूपे रूपत्वे न रूपाभावप्रतियोगित्वमिति अवच्छेदकपक्षोत्तरसप्तम्युल्लिखितप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिताया मप्याप्यवृत्तित्वापिरहेऽपि रूपत्वादेस्तदवच्छेदकत्वेन रूपत्वं रूपाभावप्रतियोगित्वमिति प्रतीतिव्यवहारापत्तेर्देशकालादेर्विलक्षणमेवावच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थो न त्ववच्छेदकत्वमात्रमिति समाधानस्यापि तुल्यत्वात् । तादृशावच्छेदकतानिरूपकमेवाप्याप्यवृत्तीति नियमस्याप्रामाणिकत्वात् ।

युज्यते च साध्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्ये प्रतियोगित्वाभावाद्यगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वम्, न तु साध्यतावच्छेदकधर्मिकानवच्छेदकत्वग्रहस्य, धर्मितावच्छेदकतया साध्यतावच्छेदकनिष्ठवह्निवत्त्वादिविषयताया अवच्छेदककांक्षी प्रवेशनीयतया गौरवात् । कदाचिद्बह्निवत्त्वादिना कदाचिच्च स्वरूपतो यद्वह्न्यावेदिधेयतावच्छेदकतया भावमिति नियमस्य कष्टनिर्वाहत्वात् । दण्डसंयोगादिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । एतन्मते च सप्तदण्डादिविशिष्टावच्छिन्ने विशेषाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेषु अप्यवच्छेदकतावच्छेदकमेवेन एकावच्छेदेनापि विरुद्धव्यसरोपगमादण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने तदभावसत्त्वेऽविरोधेनैव तदुपपत्तेः सुकरत्वादित्याशङ्का प्रतियोगित्वानवच्छेदकरूपेण प्रतियोगित्वमावोपगमे प्रतियन्दिमाह । अन्यथेति । यस्य । कारणत्वकार्यत्वादेः । उक्तरीत्येति । दण्डे द्रव्यत्वेन न घटजनकत्वमिति प्रतीतियत्वेनेत्यर्थः । अत्रापीष्टापत्तिसम्भवेन लक्षणे दूषणान्तरमाह । प्रमेयेति । इति प्रत्ययादिति । आतिप्रसक्ततया द्रव्यरथादेरिव प्रमेयधूमत्वादेर्गुरुतया धूमाभावप्रतियोगित्वानवच्छेदकत्वेऽपिशेषादिति भावः । सुप्रचत्वायेति । तथा च प्रमेयधूमयान् पद्वेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः ।

एतदतिव्याप्ययुद्धात्माशङ्कने । अथेति ।

च्छेदकपर्यवत्त्वम् । न चैवं पूर्वस्मादभेदः, तत्र साध्यजातीयस-
मानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य, अत्र च साध्यसाधनयोः सा-
मानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्यात् । घटकयोस्तादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकतत्त्वान्योन्यात्पन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित् ।

(गा०) साध्यजातीयेति । सजातीयत्वं साध्यतावच्छेदकसाध-
नतावच्छेदकाभ्याम्, तेन मनवच्छेदकबह्विधायवच्छिन्नसमानाधि-
करणवृत्तिधूमत्वादेरित्यर्थः । अत एव व्यधिकरणयोरपि सामा-
न्यतो व्याप्तिनिर्वाहात् सामान्यलक्षणानुपगमेऽप्यनुमानोपपत्तिः ।
साध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य अनवच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्य
मानाधिकरण्यसाधनतावच्छेदकोभयस्य युक्त्यन्तरेण सामान्य-
प्रत्यासत्तौ व्यवस्थापितायां साध्यसाधनव्यक्तिभेदेन भिन्नानामपि
व्याप्तीनां तथा युगपज्ज्ञानसम्भवेन सर्वसाधारणैकव्याप्तावामह-
विशदशितं भावः ।

कश्चिदित्यस्मरसमीजम् । व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरिति ग्रन्थ-
छेदवानभिधानादुक्तरीत्या भेदस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

(चि०) यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि-
यदन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा, स्व-
समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगियद्वत्कृत्वं वा ।

अन्यवृत्तिवहितद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ता-
भावान्योन्याभावप्रतियोगित्वाद् व्यधिकरणवहि-
धूमयोर्न व्याप्तिः, किं तु तत्तद्धूमस्य समानाधिक-
रणतत्तद्वहिना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति
षाड्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्य-
त्वात् । धूमसम्यन्धिवहितद्व्याप्य एव । युगपदुत्पन्न-
विनष्टयोश्च व्याप्तिरेव । कर्माणि च संयोगाभावः प्रति-
योग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणम् । कर्मणि

(दी०) अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्य-
प्रतियोगितावच्छेदकम्, विवक्षितं चात्र तथेति चेत् ? असमा-
नाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया बन्धित्वमपि न तदवच्छेदक-
म्, कम्बुग्रीवादियत्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति ब-
हुव्याकोपश्च । अत एव प्रमेयधूमत्वं गौरवेण प्रतियोगिताया इ-
व तच्छून्यताया अपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः ।

(गा०) अत्र । लक्षणे । तथा । साध्यतावच्छेदकस्य हेतुनिष्ठसामा-
नाधिकरण्यप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिव्योपगमादिति भावः ।
चेदित्थमन्तरं तर्हीति पुरणीयम् । असमानाधिकरणधूमकेति ।
असमानाधिकरणो धूमो यस्येति व्युत्पत्त्या धूमनिष्ठसामानाधिकर-
ण्यप्रतियोगिताशून्यत्वार्थकम् । न तदवच्छेदकमिति । अनतिप्र-
सक्तं एव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकव्योपगमादिति भावः । तथा
च घटिमान् धूमादित्यादावेवाव्याप्तिरिति भावः ।

धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वावच्छिन्नातिप्रसक्तत्वेऽ-
पि घटिवृत्तिप्रतियोगितात्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं घटित्वादेर्दुर्धारमित्याहुवाह । कम्बुग्रीवेति । इदं तु
गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गवारणाय गुरुधर्मस्य
सम्बन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमभ्युपगम्यमिति तन्मतमनुसृत्यैषा-
व्याप्यभिधानम् । यस्तुतः सम्यन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुरोरे-
षि, अत एव स्वविशिष्टसम्बन्धन्यादिपारिमायिकावच्छेदकत्वनिवृ-
त्तिरपि सङ्गच्छते । अन्यथा स्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकसम्बन्धरूपतया गुरुधर्म तादृशावच्छेदकताया अप्यभिधौहा-
दित्यवधेयम् । अत एव । कम्बुग्रीवादियत्वादिना घटादेरसाध्यता-
पत्तेरेव । तच्छून्यताया अपीति । गौरवरूपवाचकासत्वे एव प्रति-
योगितानवच्छेदकस्य तदमावावच्छेदकत्वनियमादिति भावः । इ-
त्युक्तावपि । इत्युक्ता उक्तातिव्याप्तिविरहेऽपि । न निस्तारः । न
लक्षणस्याद्रोपता ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानव-

छेदकपर्यवसनम् । न चैवं पूर्वस्मादभेदः, तत्र साध्यजातीयस-
मानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य, अत्र च साध्यसाधनयोः सा-
मानाधिकरणस्य व्याप्तित्वे तात्पर्यात् । घटकयोस्तादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकतन्वान्योन्यात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कथितम् ।

(पा०) साध्यजातीयेति । सजातीयत्वं साध्यतावच्छेदकसाध-
नतावच्छेदकाभ्याम्, तेन अनवच्छेदकवह्निताद्यवच्छिन्नसमानाधि-
करणवृत्तिधूमत्वादेरित्यर्थः । अत एव व्यधिकरणयोरेपि सामा-
न्यतो व्याप्तिनिर्णयात् सामान्यलक्ष्यानुरूपमेऽप्यनुमानोपपत्तिः ।
साध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य अनवच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्य सा-
मानाधिकरण्यसाधनतावच्छेदकमप्यस्य युक्तान्तरेण सामान्य-
मायासौ व्यवस्थापितायां साध्यसाधनव्यक्तिभेदेन भिन्नाभावापि
व्याप्तीनां तथा शुभपदज्ञानसम्भवेन सर्वसाधारणैकव्यासावाग्रह-
विरहादिति भावः ।

कश्चिदित्यस्वरसवीजम् । व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरिति ग्रन्थ-
ज्ञेयानभिधानादुक्तरीत्या भेदस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

(चि०) यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि-
पक्षश्च भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं या, स्व-
समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगिपक्षकत्वं वा ।

अन्यवृत्तिवह्निद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ता-
भावान्योन्याभावप्रतियोगित्वाद् व्यधिकरणवह्नि-
धूमयोर्न व्याप्तिः, किं तु तत्तद्व्युत्पत्तौ समानाधिक-
रणतत्तद्वह्निना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति
वाच्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्य-
त्वात् । धूमसम्यन्धिवह्निस्तद्व्याप्य एव । शुभपदुत्पत्ति-
विनष्टयोश्च व्याप्तिरेव । कर्माणि च संयोगाभावः प्रति-
योग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैष्यधिकरणया-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वसत्यन्ताभावविशेषणम् । कर्मणि

च संयोगाभावस्य प्रतिषेधविधौ अधिकरणवच्छेदका-
वच्छिन्नत्वम् । न चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम्,
अभेदस्यावाधिनप्रत्याभिज्ञानात् ।

(दी०) अत्यन्ताभावगर्भवत्सामान्यविशेषभेदेनान्योन्याभा-
वगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणत्वादिलक्षणद्वयेन ।

(गा०) अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिद्वयभेदमाशङ्क्याऽऽह । अत्यन्तेति ।

अत्यन्ताभावगर्भवदिति । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिद्वयं यथा सा-
मान्यविशेषभेदेनोक्तमित्यर्थः । एतेन सामान्यविशेषभेदेन भेदगर्भ-
व्याप्तिद्वयानभिधाने न्यूनतेति सूचितत्वा उक्तरीत्यैव भेदे प्रत्यक्षात्-
स्वरस इति दर्शितम् ।

नन्वात्यन्ताभावगर्भलक्षणयोः प्रतिषेधगितानवच्छेदकावच्छिन्न-
त्वाप्रतिषेधित्यमात्राभिधानेन सामान्यविशेषमात्रः सूचित इत्यत्रा-
पि तथा भेदेऽभिप्रेते तथाभिधीयेतेति शङ्क्या अन्यथा भेदमाह ।
प्रथमे इति ।

(दी०) प्रथमे एकस्य साध्याधिकरणा-शस्याऽऽधिका-
द्वितीयलक्षणम् । अत्र यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तत्त-
त्साध्यवत्तत्तत्साध्यवत्त्वस्य च साधनसमानाधिकरणान्योन्या-
भावप्रतिषेधित्वात्तदवच्छेदकत्वाद्याव्याप्तिः । तथापि यद्व्या-
प्यवच्छिन्नं तादृशान्योन्याभावप्रतिषेधित्वानवच्छेदकं तद्व्या-
वच्छिन्नमामानाधिकरणमित्यत्र तात्पर्यम् ।

(गा०) व्याधिक्यादिति । यद्व्यतिरिक्तप्रतिषेधित्वं तद्वृत्तित्वरूपे
प्रथमे साध्यवत्तोऽप्रतिषेधितया सामानाधिकरण्यघटकतया च
पृथङ्निवेशः । द्वितीये च अप्रतिषेधिसाध्यवृत्तित्वरूपे अप्रतिषेध-
ित्यविशेष्यतापन्नस्यैव वृत्तिविशेषणत्वमित्येकधैव तन्निवेश इत्या-
शयः । इदमुपलक्षणम् । प्रथमे विशिष्टपरासंज्ञातिरिक्तोऽपि द्रष्टव्यः ।

अत्राप्यवच्छेदकत्वमन्तर्माधयितुं यथाश्रुतमाक्षिपति । यत्रेति ।
नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले इति । नानासाधनाधिकरणं यत्र विभिन्न

साध्यं तत्रेत्यर्थः । प्रतियोगित्वाच्चच्छेदकत्वाच्चेत्यस्य साध्यव-
त्साध्यवत्त्वयोरेधासक्यमन्वयः । साध्येऽवच्छेदकभेदनिवेशेऽपि
न निस्तार इति सूचनाय साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिधा-
नम् । अत्रातिरिक्ति । यद्यपि एकाधिकरणसाध्यके एतद्रूपवा-
नेतृसादित्यादावपि उभयत्वावच्छिन्नमेतदप्रतियोगित्वमादाप्राप्ति-
योगित्यवहितलक्षणे यथाभुतेऽमम्मय एव सम्मतिरिति । तथा-
पि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य भेदविशेषणत्वोपगमेन तत्र लक्षणसमन्व-
य सम्भवतीत्याशयः । यद्रूपावच्छिन्नमिति । यत्पदं साध्यताव-
च्छेदकपरम् । अनवच्छेदकम् । अवच्छेदकत्वात्त्वन्ताभाववत् ।
तत्तद्वाहित्यादिना विशेषान्धोपगमावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि
वन्त्यादेरवच्छेदकनानवच्छेदकसामान्यरूपावच्छेदेनावच्छेदकत्वा-
प्यगतामावच्छेदमित्याशयः ।

न चावच्छेदानवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽवच्छेदाभावस्योपगमे य-
द्रूपविशिष्टावच्छिन्ने प्रतियोगित्वाभाव इति विवक्षया यथाभुत-
प्रतियोगिताभाववद्वितलक्षणमेव सुपरिष्कारमिति कथं तदुपेक्षेति
साध्यम् । अवच्छेदकताया व्यासङ्गवृत्तित्वस्य सिद्धान्तसिद्ध-
तया तस्याः स्वसमानाधिकरणात्पन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमव्याप्य-
वृत्तित्वमपि सिद्धान्तसिद्धम् । अवच्छेदकैकदेशे पर्याप्तिसम्यग्भेदेन
तदभाससंज्ञादित्यवच्छेदकतापर्याप्यनवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽप्य-
वच्छेदकतामात्रं स्वीक्रियते इति । प्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्व-
रूपसिद्धान्त इत्याशयात् ।

ननु बहिसयोगवान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवह्नुपाय-
वच्छिन्ने तत्तद्वाहिसंयोगादिमद्व्योम्पाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
सात्वाद्व्याप्तिः । न च तत्तद्वाहिसंयोगादिविशिष्टवह्नुपायवच्छिन्ने तत्त-
त्वेऽपि बहिसत्वविशिष्टवह्नुपायवच्छिन्ने तदभावः सुलभः । एकस्यापि
विभिन्नविशेषणावच्छिन्नस्य विशेषित्वयावच्छेदकत्वोपगमादिति
साध्यम् । एव सति तद्वाहिसयोगवान् धूमादित्यादावतिव्याप्ते ।
तद्गारणायाविशेषितसाध्यतावच्छेदकत्ववच्छिन्नेऽवच्छेदकतामात्र-
स्य विवक्षणे उच्चाभ्यासेदुर्बलत्वात् । साध्यतावच्छेदकतावच्छे-
दकविशिष्टावच्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वविवक्षणे चानवच्छिन्नवह्नु वा-
दिसाध्यतावच्छेदकत्ववच्छेदव्यातिरित्यत आह । वह्नुपादावेति ।

(दी०) बह्व्यादौ वत्संयोगादौ तद्व्यादौ वा साध्ये सर्वत्र साक्षात् परम्परया वा अनुगमकं बह्वित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकम्, तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न तादृशान्योन्याभाप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । यद् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यम् । शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् ।

(गा०) बह्व्यादिसौम्यकस्थले बह्वित्वादेः साक्षादवच्छेदकत्वाभिधानं दृष्टान्तविधया । बह्विसंयोगादौ साध्ये स्यान्नप्रतियोगिकत्वरूपपरम्परासम्बन्धो बह्वित्वादेः साध्यतावच्छेदकताघटकः, बह्विसंयोगवशानित्यादौ च स्यान्नप्रतियोगिकसंयोगवश्यादिरूप इति नानाविधपरम्परायास्तथात्वसूचनाय तद्व्यादौ वक्तव्यम् । बह्वित्यादेरनुगमकत्वाभिधानेन च तस्य विशेषान्योन्याभाप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तदवच्छिन्ने तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाषोपपादकं दर्शितम् । तादृशेति । हेतुमन्निष्ठेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वमितीति । अविशेषिततदवच्छिन्ने एव अवच्छेदकत्वमावसील्यमिति शेषः । बह्व्यादेर्विशेषतावच्छेदकतया अनुमितौ मानमनुसृत्य कल्पान्तरमाह । यदिति । एकव्यक्तिबह्वित्यादिसौम्यकस्थले एकाधिकरणकहेतुकस्थले च यदनवच्छेदकमिति वक्तव्यम् ।

न च बह्विद्वेध्यत्वादित्यादौ जातित्वाद्यवच्छिन्नबह्वित्यादेरवच्छेदकत्वमावमादाय यथाभुनेऽतिप्रसङ्गः । अविशेषितसाध्येऽनवच्छेदकत्वप्रदश्च निर्धर्मितावच्छेदककनया नानुमितिहेतुरिति धाक्यम् । यतोऽविशेषितस्यानवच्छेदकत्वमित्यस्यानवच्छिन्नोऽवच्छेदकत्वमावोऽर्थः, तस्य च साध्यतावच्छेदकप्रकारेण भासमानेऽपि प्रदहसम्भवः । वस्तुतो यदनवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकमेतस्यैव विशदृष्टान्नाप्रोक्तातिव्याप्तिरिति तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नम् । अनवच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नम् । अनवच्छेदकमिति । अनुगतत्वेन नानाव्यक्तिसौम्यकः बह्विमान् धूमादित्यादौ वक्तव्यम् । साध्यतावच्छेदकेऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशाच्चातित्वादिविशिष्टबह्वित्याद्यवच्छिन्नस्यान-

च्छेदकत्वमादाय बहिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । म-
शनसीयत्वादिसहितवह्निरादेर्यथावच्छेदकतायामवच्छेदकता त-
थापि तत्पराप्यनाधिकरणकैरलवह्निवाद्यवच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वा-
भाववृत्तावविरोध इति नाव्याप्तिः । यत्रानुगतैकरूपविशिष्टनाना-
व्यक्त्यवच्छिन्नानां साध्यता तत्र यद्रूपविशिष्टसाध्यतामवच्छेदक-
वच्छिन्नस्वानवच्छेदकत्वं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकम् । यत्र
च साध्यतावच्छेदकविशेषणमप्यनुगतं तद्विशेषणं त्वनुगतं तत्र
यद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावच्छिन्नस्यैवानवच्छेदकत्वं तद्रूपावच्छि-
न्नविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकमित्यादिकं तादृशरूपेत्यादिना दर्शितम् ।
अत्रापि सर्वज्ञानवच्छिन्नत्वेन यद्रूपं विशेषणीयम् । तेन नोक्त-
दोषावकाशः । शास्त्रैक्यस्येति । साध्यसाधनमेवेन कार्यकार-
णभावभेदस्याऽऽवश्यकतयेत्यादिः । व्यधिकरणयोर्व्याप्यव्यापक-
भावविरुद्धे प्रतियोगित्वादित्यन्तर्हस्यसङ्गतिमाशङ्कते । यद्यपीति ।

(दी०) अन्येत्यादि । यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुपादनस्याऽऽवश्यकत्वेनाकिञ्चित्कर-
मेव तादृशाभावप्रतियोगित्वम् । तथापि विशिष्टसामानाधि-
करण्यरूपाया व्याप्तेर्व्यापिकरणासम्भविस्वभावे तात्पर्यम् ।
व्याप्तिरेवेत्यस्य कालिकीत्यादिः ।

(गा०) उक्तरीत्येति । रूपादिनानाव्यापकिसाध्यके वृत्तिर्वात्ताये-
कव्यापकितरेवव्याप्तिधारणानुवीचनेत्यर्थः । सर्वत्र । लक्षणम् । अकि-
ञ्चित्करम् । व्यधिकरणयोर्व्याप्तिघटकसाध्यविशेषणद्वलविरहाप्रयो-
जकम् । विशिष्टेति । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकरूपविशिष्टेत्य-
र्थः । सामानाधिकरण्यरूपाया इत्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा
च यतो न व्याप्तिः साध्यसामानाधिकरण्यवृत्तिपूम्नत्वादिरूपा अपि
साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव अतो व्यधिकरण्यपूर्वतोपधूममहा-
नर्त्तायवह्नायोस्तदसम्भयः । सामानाधिकरण्यद्वलविरहादित्ये-
तादृशभावे तात्पर्यम्, सामानाधिकरण्यविरहस्यैव प्रतियोगित्या-
दित्यन्तेन सूचनाभं तु साध्यविशेषणद्वलविरहस्य तत्र व्याप्ति-
विरहप्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

वैशिकव्याप्तौ व्याप्यव्यापकयोरुत्पत्तिविनाशयोर्योगपदप्रयो-
जकमतः पूरयति । व्याप्तिरेवेत्यस्येति । एवं परस्परमित्यपि पूर्णीय-
म् । व्यापकानन्तरमुत्पन्नस्य तत्सत्त्वे एव विनष्टस्यापि व्याप्य-
त्वादेकदिशि व्याप्यतायामुक्तस्याप्रयोजकत्वात् ।

भेदस्याव्याप्यवृत्तितानिराकरणं प्रकृते सक्रमयति । अन्यो-
न्यामाधेति ।

(दी०) अन्योन्यामावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकस-
द्देतावक्ष्यामि निरूपयति । न चेति । अभेदस्येति । तथा च मू-
ले महीवहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टभे-
दोल्लेखिन्या अपि शिखी विनष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभावावि-
षयतामात्रं कल्पते, बाधक्यलात् । यत्र च विशिष्टभेदे न बा-
धकं तत्र तथा प्रतीतिवलात्तत्सिद्धिरप्रत्यूहैवेति नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) अव्याप्तिम् । हेतुसमानाधिकरणभेदे विशेषणान्तरासत्त्वे
भेदाव्याप्यवृत्तित्यशङ्काधीनामव्याप्तिशङ्काम् । न्यूनतामङ्गायाव्याप्य-
वृत्तित्वसाधकतया पूर्णपक्षप्रत्योपदर्शितां प्रतीतिप्रत्ययोपपादय-
ति । तथा चेति । अनुभूयमानो विशिष्टभेदोल्लेखी विशिष्टभेदयो-
यकशब्दाभिलष्यमानविषयकत्वम्, वाक्यार्थज्ञानविधया तादृ-
शवाक्यप्रयोजकत्वं वा यस्यास्तादृश्या इत्यर्थः । विशिष्टाभावोल्ले-
खिप्रत्ययस्य विशेषणमावविषयकत्वे दृष्टान्तमाह । शिखीति ।
इत्यादिप्रतीतियदिति । इत्याकारिकाया विशिष्टभेदोल्लेखिन्या
विशेष्याविनाशप्रत्ययस्यलौपप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः । शिखी विनष्ट
इत्यादिशब्दोल्लेखिप्रतीतिस्तच्छब्दमुख्यार्थविषयकत्वपरित्यागे धी-
जमाह । बाधक्यलादिति । तच्छब्दमुख्यार्थविरोधिविषयकप्र-
तीतियलादित्यर्थः । अत एव गुणो न संयोगीत्यादिप्रतीतिविशे-
षणामावविषयकत्वप्रतिषेधनयकान्त इत्याह । यमेति । यत्र
यदधिकप्रतीती । विशिष्टभेदे । विशिष्टभेदविषयकत्वे । न बाधक-
म् । न प्रतीत्यन्तरविरोधः । तथा प्रतीतिवलात् । विशिष्टभेदोल्ले-
खिप्रतीतियलात् । तत्सिद्धिः । विशिष्टभेदसिद्धिः । अत्रापि त-
त्रेयानुपपत्तीयम् । नातिप्रसङ्गः । न गुणादौ विशिष्टभेदासिद्धिप्रसङ्गः ।

भेदस्याप्याप्यवृत्तित्ववस्थापनाय मूलोक्तबाधकं निराकु-
रने अभेद्यावेना ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न
बाधकम्, भेदवत् तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तद्-
भावस्याप्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः । यथा हि प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याग्रहादभावव्यव-
हाराद्य स एव तदभाव इति कल्प्यते; तथा प्रतियोगितावच्छेद-
कधर्मग्रहे तद्वन्वोन्वाभावस्याग्रहादभावव्यवहाराद्य स एव
तस्याभाव इति निश्चीयते । आधिक्येऽपि चाप्याप्यवृत्तित्वात् ।

(गा०) अभेदपक्षेन भेदात्यन्ताभावो भेदस्य वृक्षावृत्तित्वं भिन्न-
भेदो या विवक्ष्यते ? तत्रार्थं दूषयति । अभेदस्येति । भेदवत् । भे-
दस्येव प्रतियोगिनोऽप्याप्यवृत्तित्वे तदभावस्यापि तथात्वे संयो-
गादिरूपत्वे च न बाधकमिति सूचयितुं भेददृष्टान्ताभिधानं स्वमते-
न । तदुपपत्तेः । उभयप्रतीत्योरोविरोधोपपत्तेः । संयोगिभेदाभावस्य
संयोगरूपव्यवस्थापनामाह । यथा हीति । प्रतियोगिनोऽभावा-
भावत्वविरोहेऽपि प्रतियोग्यमावज्ञानयोस्तत्तद्व्यपेक्षया परस्परप्रतियोग्य-
प्रतियोग्यकमात्रः सम्भवयायेय प्राप्ताभेदेन विपरीतज्ञानप्रतियोग्यकता-
भेदस्य स्वार्थानुगमेनाऽऽप्यवृत्तित्वव्यवहारः । अभावव्यवहा-
राच्चेति । स एव । प्रतियोग्येय । स एव । प्रतियोगितावच्छेदकधर्म-
एव । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि प्रतियोग्यादिकाने तेन हेतुना
कश्चित् प्रत्यक्षतया सादृशमावस्य ज्ञानसम्भवाद्भावव्यवहारो-
पपत्तेरभावमात्राभावस्यातिरिक्तत्वमपि सम्भवतीत्याशयेनाह । भा-
धिक्येऽपि चेति । आधिक्ये संयोगिभेदाभावस्य संयोगातिरिक्तत्वे ।
अप्याप्यवृत्तित्वादिति । संयोगादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मा-
वच्छेदकमात्रावच्छिन्नवृत्तिकत्वोपपत्तादित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभाव-
ज्ञानं तथा । असम्भवादसिद्धेय । नापि कपिसंयोगिभेदस्य
एतादृशत्वज्ञानम् । असिद्धेः, तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहान् । नापि

कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानम् । कपिसंयोगिभेदवत्तद्वैदस्याप्य-
व्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् । नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानम् । अ-
सिद्धेः । तद्वर्षवज्जिन्नभेदस्य तद्वर्षमात्रपर्यवसिततया कपिसंयो-
गिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च । न हि
घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते, अवश्यवत्त्ववृत्तित्वेनैवोपपत्तौ
आतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात् । अन्यथा सर्वश्रामावस्यां-
भावो आतिरिक्त एव कल्पयेत् ।

(गा०) अतएव । कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगावच्छे-
दकमात्रावच्छिन्नकपिसंयोगाविरूपत्वादेव । न तथा । न एका-
वच्छेदेनाभावविषयकत्वेन बाधकतया वक्तुं शक्यम् । संयोग-
रूपत्वपक्षेऽसम्भवादिति । मूलावच्छेदेन कपिसंयोगस्यावृत्तेर्भवन्मते-
ऽपि तादृशज्ञानासम्भवादित्यर्थः । अतिरिक्ततामते आह । असिद्धे-
श्चेति । मयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नापीति ।
असिद्धिं विवृणोति । तद्वृत्तित्वस्येति । प्रहत् । प्रहोपगमात् ।
तृतीयं दूषयति । नापीति । अव्याप्यवृत्तित्वेन । अव्याप्यवृत्तित्वो-
पगमेन । अव्याप्यवृत्तिप्रमावच्छिन्नभेदस्येवास्माकमव्याप्यवृत्ति-
त्वादिति भावः ।

तज्ज्ञानम् । भिन्नभेदज्ञानम् । असिद्धेरिति । कपिसंयोगावच्छेद-
कमात्रावच्छेदेन तदुपगमादिति भावः । तस्य कपिसंयोगरूपतया
भवतोऽपि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानासम्भवं इत्याह । तद्वर्षमेति । तद्वर्ष-
मात्रपर्यवसिततया । तद्वर्षात्मकतानियमेन । एतच्च कपिसंयोगिभि-
न्नभेदकपिसंयोगयोस्तादात्म्ये हेतुः । मूलवृत्तित्वविरोधात् । मूलाव-
च्छिन्नत्वविरहात् । उपदर्शितसामान्यनियममेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं । न
ह्येति । एतदेवासिद्धमित्यत आह । आवश्यकतेति । भावेन कथमभावे-
व्यवहाराद्युपपत्तिरित्याशङ्कामपनिनीयुराह । अन्यथेति । अत्यन्तान्यो-
न्यामावयोरभावावपि प्रतियोगितत्वावच्छेदकाम्यामतिरिच्येयाता-
मित्यर्थः । तथा चाभावाभावस्यानातिरिक्ततावादिनां सिद्धान्तानु-
रोधिनामभावत्वं न मायामिश्रत्वं तत्रियतं वा, किं तु भावसां-
धारणः स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेति भेदावच्छिन्नभेदस्य भेदप्रतियो-

मितावच्छेदकरूपत्वे न किञ्चिद्वाधकमिति भावः ।
भेदस्याव्याप्यवृत्तिता प्रकारान्तरण निराकुर्वीणस्य यस्य कस्य-
चिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति । अत एवति ।

(दी०) अत एवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकयोः सामान्यत एव क्लृप्तो विरोधः । तत्र
कपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न कपिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथा
तुपपत्त्या तादृशयोः स सङ्काच्यताम्, न ह्यथा प्रतीतिः
कपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुं शक्या, नियमतः सपा-
गवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः, प्रतियोगिकोटौ तदनुल्लेखात् ।
मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु सिद्धी विनष्ट इतिवद्वा-
समानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वात्तन्निमित्तयोरपीति
परास्तम् ।

(मा०) अत एव । दृश्यमाणदूषणादेव । सामान्यतः । सकला-
त्यन्ताभावान्योन्याभावसाधारणरूपेण । तत्र । तयोर्विरोधयोर्मध्ये ।
अन्यथानुपपत्त्या । अन्यविषयकतयोपपादनासम्भवेन । भाष्यो ।
अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोः । विरोधः । सङ्काच्यताम् । सयो-
गाद्यभावस्यावच्छेदकविशेषणमन्तर्भाव्येत्यादि । एतत् सयोगात्यन्ता-
भावस्याव्याप्यवृत्तिवत्प्रतिषेधनिरासः कृतः । अन्यथोपपत्तिमाशङ्कते ।
न हीति । नियमत इति । तादृशप्रतीतिपूर्वमिति श्रुतिः । सयोगव-
त्त्वेनेति । तथा चामात्रवृत्तौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकयुद्धे तु
तथा सयोगप्रकारकोपस्थिते प्रागस्तत्र न जायमान्यथास्तादृशप्र-
तीतेन तदवच्छिन्नभेदविषयकत्वसम्भवे इति भावः । तस्योपस्थि-
तिविरुद्धतायां तादृशप्रतीतेरपलापः सम्भवतात्यासङ्ग्य दूषणा-
न्वत्माह । प्रतियोगिकोटौ चिति । तदनुल्लेखात् । सयोगवतोऽमा-
नात् । तथा च न तादृश अभावप्रतियोगित्वावगाहन सम्भव-
तीति भावः । भासमानविशेषणत्वेति । प्रतियोगिकोटौ भास-
मानस्य सयोगस्येत्यर्थः । भासमानेत्यनन्तं पूषता विशेषो दर्शित-
ः । अन्तिमयोरपि । अन्यान्वामात्रप्रतियोगितावच्छेदकयोः

पि । न सङ्कोच्यतामित्यनुपपद्यते । तथा च बाधकप्रतीतिविरहेऽपि विरोधसङ्कोचे प्रथमावधारणस्य भ्रमत्वकल्पनप्रसङ्गरूपबाधकपलादेव दर्शितप्रतीतिर्विशयणात्यन्ताभावविषयकत्वमिति न तद्वत्त्वादभ्योन्याभावाव्याप्यवृत्तित्वमिति भावः ।

सामान्यतो विरोधस्य क्लृप्तत्वमेव निराकुर्यते ।

(दी०) अभ्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगितावच्छेदकान्तरसामानाधिकरणतया स्वस्वप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यपर्यवसायिनो विरोधस्य स्वस्वघटितत्वेन विशेषे एव विश्रामात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरेवाधितसामानाधिकरण्यानुभवेन प्रतिरुद्धतया तथाविधविरोधकल्पनाया अनवकाशाच्च ।

(गा०) अभ्योन्याभावान्तरस्येति । एकस्याभ्योन्याभावास्यान्यद्विषयप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरणतया तत्तदभ्योन्याभावे तत्प्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यरूप एव विरोधः क्लृप्तः । तथा च तत्तदभावात्तरूपाननुगतधर्माणामेव विरोधितावच्छेदकत्वम्, न तु घटमेवसयोगिभेदादिसाधारणैकधर्मस्येत्यर्थः । तथा च न प्राथमिकनियमावधारणस्य भ्रमत्वप्रसङ्ग इति भावः ।

नन्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिशिष्टसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धर्ममिशिष्टान्भावमेव भेदस्य सामान्यतः प्रतियोगितावच्छेदकविरोधः सुवच । न च सामानाधिकरण्यघटकसद्व्यवस्थयनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वाद्विदमपि न सर्वसाधारणमिति धाच्यम् । ह्यनिरूपकत्वस्यावच्छेदकताघटकसद्व्यवस्थायच्छिन्नस्यावच्छेदकाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्ना या स्वावच्छेदकवत्ताप्रहविरोधितावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिस्तदवच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगितामिशिष्टान्यानुयोगितावस्वमेवानुगत अभ्योन्याभावानिष्ठ विरोधित्वम् । द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितभेदनिष्ठानुयोगितायां द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितामिशिष्टसत्त्वाविरोधानुपपत्तिवारणाय 'स्याधिकरणवृत्तिनावच्छेदकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छेदकाधिकरणतावच्छेदकत्वनिवेशः' । गोत्याभावाधिकरणकगोत्याभावस्वरूपघटभेदस्य

अनुपपत्तिरिति चेत्तदनुपपत्तिवारणायामात्रे प्रतियोगितावच्छेदका-
धिकरणवृत्तिरनुपपत्तिः । अनुपपत्तिवारणायामात्रे तदवच्छेदकत्वं निवेशितमि-
त्युच्यते । विरोधानुपपत्तिवारणेन सामान्यतो विरोधकत्वनैव न स-
म्भवतीत्याह । अतन्तामायेति ।

बाधकसत्त्वमनुपपत्तिवारणे दृष्टान्तवैषम्यं प्रदर्शयति संयोगीति
प्रतीतिविशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वं निराकरोति । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च शिखी चिनष्ट इति प्रतीतिविशेषणध्वंसोच्छे-
दित्वा विशेष्ये तदुवावादास्ता विशेषणध्वंसविषयता, न संयो-
गीति प्रतीतिविशेषणभेदमवगाहमानायाः कथं विशेषणसंसर्गाभा-
वविषयकत्वेनोपपत्तिः । न खलु मङ्गलेणापि बाधकैरिदं रजत-
मिति प्रतीतिरङ्गत्वावच्छेदकं व्यवस्थापयितुं शक्यते । न च
विशेषणभेद एव तस्या विषयः । अग्रेऽपि न कपिसंयोगीति
प्रतीत्यापत्तिः ।

(गा०) तद्वाचात् । ध्वंसप्रतियोगित्ववाचात् । अस्तां वि-
शेषणध्वंसविषयता । तावतापि ध्वंसविषयकत्वमस्याहतमेवेति
भावः । ननु तावतापि ध्वंसे विशिष्टधर्मप्रतियोगिकत्वस्य याचित-
त्वावगाहनात्तादृशप्रतीतेर्न प्रमात्वोपपत्तिः, तदवगाहितानुपपत्ति-
पलापे च भूते न संयोगीति प्रतीतिर्भेदवगाहितानुपपत्तिपलाप-
कं पाणिपिहित इत्यत आह । न खल्विति । इति प्रतीतिः । इ-
त्याकारिकाया रङ्गविषयकप्रतीतिः । शक्यते इति । यद्यपि तु तस्या
प्रमात्वमेव कल्प्यते इति शेषः ।

अर्थ भावः । तादृशप्रतीतेर्यथावच्छेदकत्वात् रजतकत्वं तस्या एव त-
दाकारता रङ्गविषयकप्रतीतिरिति न रजतमिदमिति व्यवहार-
मपि त्विदं रङ्गमित्येव, अतो रङ्गे इदं रजतमिति प्रतीते रजतत्वाद्य-
गाहितमन्तरेण इदं रजतमिति व्यवहारजनकत्वात्सम्भवात् त-
स्यास्तदवगाहितरूपं दृष्टो न कपिसंयोगीति व्यवहारजनकप्रतीते-
स्तादृशवाक्यप्रतिपाद्यसंयोगिभेदविषयकत्वमावश्यकम् । तादृश-
वाक्यस्यानुपपत्तिवारणकपक्षोत्तरसंसर्गाविरहेण संयोगसंसर्गाभावा-
वोधकत्वात्, संयोगिभेदावगाहनमन्तरेण प्रतीतिः संयोगिभेदवोधक-

वाक्यप्रयोजकत्वासम्भवात् । शिष्यो विनष्ट इत्यादिशब्दाश्च शि-
 क्षायामपि नाशप्रतियोगित्वस्य भव्यार्थीयार्थाविवक्षयान्वयोप-
 पादनस्य शक्यतया तदाकारकप्रतीतेः शिक्षाप्रतियोगिकनाश-
 विषयकत्वसम्भवः । विशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वासम्भवेऽपि शि-
 क्षी विनष्ट इत्यादिप्रतीतेर्विशेषणनाशविषयकत्ववत् प्रकृतप्रती-
 तेर्विशेषणभेदविषयकत्वं सम्भवति बाधकबलादिति न विशिष्ट-
 भेदस्याध्याप्यवृत्तितामिद्विस्तरेणे शङ्कने । न चेति ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतेरपि तन्मूलकव्यवहारवलेन विषयव्यवस्थापक-
 तेषालां रूप व्यवहारवलेनैवान्योन्यामावस्थाध्याप्यवृत्तितां साधयि-
 तुमुपक्रमते । युज्यते चेति ।

(दी०) युज्यते चान्योन्यामावोऽध्याप्यवृत्तिः, कथमन्यथा
 पक्तादशायां घटादावयं न श्यामो, दण्डादिविनाशमये चै-
 श्रादौ नायं तदण्डवानित्यादयो व्यवहाराः । न च तत्र विशे-
 षणसंसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि सप्तमीं विना त-
 दनुपपत्तेः । न सल्लु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदा-
 चिदपि घटसंसर्गाभावं बोधयन्ति । तथास्वे वा घटो न घट
 इत्यादेरपि प्रसङ्गात् ।

(गा०) पक्तादशायामित्यादिसप्तमीद्वयं व्यवहारान्वयविषय-
 यत्पार्थक्यं न त्वधिकरणत्वार्थकम्, अन्यकालीनतयाविधिव्यव-
 हाराणामपि प्रकृतसाधकत्वात् । एव च व्यवहाराकारे उभयप्रा-
 यच्छेदककालबोधकपदं पूरणीयम् । इत्यादय इत्यादिपदादिशि-
 काध्याप्यवृत्तित्वसाधकानां मूले नाय कपिसंयोगीत्यादिव्यवहारा-
 णां परिग्रहः । इदानीमयं न श्याम इत्यादौ इदानीं यः दयामस्तद्वे-
 दः प्रतीयते इत्युक्तिरसम्भवात् स्थलान्तरानुधावनम् । तदण्डना-
 शसमये च तदण्डवतोऽप्रसिध्या तत्र नाय प्रकारः सम्भवतीति
 भावः । अत एव च तदण्डपरित्यागमुपेक्ष्य तज्ज्ञाशानुधावनं त-
 दण्डपर्यन्तानुसरणं च । अनुयोगिनोति । अनुयोगिबोधकपदे इत्य-
 यः । तदनुपपत्तेः । संसर्गाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः । नभ्रपदजन्यत-

धनुयोगिकससर्गाभावयोधे तेन सम ससर्गाभावस्याऽऽधाराधेय-
भावः प्रकारतयैव भासते इति नियमेन तदुपस्थापकविभक्तेरपे-
क्षितत्वादिति भावः ।

ननु नमर्थससर्गाभावे आधाराधेयत्वस्य प्रकारतानियमस्यां-
सिद्ध्या ससर्गा विनापि प्रकृते द्यामरूपादिससर्गाभावस्य घटा-
दौ सन्व-ध ससर्गाभवाद्याऽऽगच्छ प्रत्ययः स्यादेवेत्यत आह ।
न खल्वेति । तथा च तादृशनियमानङ्गीकारे भूतल न घट इत्या-
दितोऽपि आधाराधेयभावससर्गाभावायोधः स्यादिति भावः । न
च तादृशनियमस्वीकारे ऽपि न कथमियमापत्तिः, सामग्रीसत्त्वे
नियममङ्गमपस्य कार्यापत्तिविरोधित्वात्सम्भवादिति वाच्यम् ।
तादृशनियमवादिनां फलाभावेन नम्रसमभिध्याहारश्चानघटिता-
यास्तादृशबोधसामान्या यथाफलसत्त्वात् । उक्तस्थले विशेषणस-
सर्गाभावप्रतीतिमङ्गीकुर्वन्तैव नम्रपदघटितसामान्यास्तादृशबोधेप-
त्तिप्रयोजकताया वाच्यत्वात् ।

ननु प्रामाणिकैर्भूतल न घट इत्यादिवाक्यं प्रयुज्यते एव, ततश्च
तात्पर्यसत्त्वे ससर्गाभावप्रतीतिरिष्टेयेत्यत आह । तथात्वे चेति ।
तथात्वे । तत्र ससर्गाभावयोधकत्वोपपत्तेः । प्रसङ्गात् । प्रामाणिक-
प्रयोगप्रसङ्गात् । घटादौ घटादिससर्गाभावस्याप्याधितत्वात्तस्य
च मयतानुक्तवाक्येन योमसम्भवादिति भावः ।

ननु आधाराधेयभावससर्गाकससर्गाभावयोधने इतरविशेषण-
तया स्वार्थान्वयपरपदजन्यप्रतियोग्युपस्थितिरपेक्ष्यते, भूतल न घट
इत्यादौ च तदभावापत्तिः । न चैवमपि नात्र तद्वद्वचनित्वाद्यौ
धर्मिणोऽनन्वयन तद्विशेषणतया स्वार्थान्वययोधपरस्य प्रतियोगि-
याच्चरुदस्य न सम्भवतीति कथं प्रकृतोपपात्तरिति वाच्यम् । तत्र
तद्वद्वचनयामिदानीं तद्वद्वचनित्वेयं बोधोपपत्तेन धर्मिणोऽपि
प्रवेष्टव्यम् । यत्र धर्मिणि तद्वद्वचनस्य न कदापि तत्र विदिष्टमद्वयोध-
स्यैव स्वकीकारत्वं तावता अन्योन्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वासिद्धि-
रित्याशङ्क्याह । अपि चेति ।

(टी०) अपि च विशिष्टवाचकदण्ड्यादिपदेभ्यो धर्म्युपम-
र्जनतर्पापस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रतिपत्तिरित्येनाभावेऽन्वयः ? इ-

तरविशेषणनग्नोपस्थापितस्य निराकाङ्क्षतयाऽन्यत्र विशेषणत्वे-
नान्वयायोगात् ।

(गा०) विशिष्टेति । विशिष्टपरदृष्ट्यादिपदान्तर्गतदण्डादिपदे-
भ्यो धर्मविशेषणतया स्वार्थान्वयपरदृष्ट्य उपस्थितस्येत्यर्थः ।
एतेन पदार्थोपस्थितौ पदार्थस्य प्राधान्येन मानेऽपि नासङ्गतिः ।
प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिविधया । अनुयोगितासम्बन्धेन विशेषण-
विधयेति यावत् । इतरविशेषणतयोपस्थापितस्य । एकपदार्थविशे-
षणतया स्वार्थान्वयपरपदमिश्रद्वानुपस्थापितस्य । अन्यत्र । तत्पदा-
नुपस्थितांशे । विशेषणतयाऽन्ययस्य निराकाङ्क्षतयाऽयोगादित्यर्थः ।

अथैतादृशव्युत्पत्तिकल्पन निरर्थकम् । न च दण्डिनो रूप-
मित्यादौ नान्वयविशेषणतया मासमानदण्डादेर्विभक्त्यर्थविशे-
षणतया मानधारणाय उक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् ।
प्रकृत्यर्थकदेशेन प्रत्ययार्थस्यान्यथ इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेन तादृशा-
तिप्रसङ्गस्याप्यनवकाशात् । दण्डिनामित्यादौ दण्डादेर्विभक्तादाव-
न्वयधारणाय तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् । न च तदकल्पने बहि-
मास्त्रास्तीत्यादौ बहुधादेरभावविशेषणतयाऽन्वयापत्तिरिति वा-
च्यम् । प्रातयोगिपदादन्यत्रदन्त्यकारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य
सम्बन्धस्तेन नेष्यते । इति व्युत्पत्त्यन्तरविराधेनैव तादृशान्वय-
योधाप्रसक्तेः । समासस्येव तद्वितान्तस्यापि वृत्तिशब्दत्वात् । पर्व-
तस्य बहिर्मानित्यादौ पर्वतसम्बन्धादेर्बहुधादावन्वयधारणाय ता-
दृशव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वादिति चेत् ? राक्षः पुत्रघन-
मित्यादौ धर्मांशविशेषणपुत्रादिविशेषणतया विवक्षितस्य राजस-
म्बन्धादेर्धनादिविशेषणतयाऽन्वयधारणायोक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्य-
कम् । एवं राजपुरुषादिपदानां यत्र द्वन्द्वस्तत्र समासघटकपूर्व-
पदार्थेऽपि प्रत्ययार्थान्वयात् प्रकृतित्वघटकमन्वयवधानं प्रत्ययान्तर-
व्यवधानमावश्यकं वाच्यम् । तथा च तत्पुरुषस्य पूर्वपदोपस्थाप्ये-
ऽपि समुदायोत्तरपट्टाद्यर्थस्यान्वयधारणाय तदावश्यकत्वम् । न
च प्रतियोगिपदादिख्यादिव्युत्पत्तिविराधेनैव न तदन्वयप्रसक्तिरिति
वाच्यम् । समस्यमानपदार्थान्वये एकदेशान्वयित्वविरहात् । अन्यथा
द्वयोपस्थापितसकलपदार्थानां विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेरिति भावः ।

अथ घटपटावित्यादौ घटादिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरति-
षेधनाप्युपस्थाप्यमेवमेषां, नैत्रस्य घटपटावित्यादौ नयाविधेनेत्रस-
म्बन्धादेशे घटादां विशेषणतयाऽन्वयो निर्विवाद इति कथमुक्त-
स्तुत्पत्तिकल्पनम् ? न च स्वविशेषणविशेषणतयोपस्थापितस्य सा-
क्षात्स्वविशेषणतयाऽन्वय इत्येव स्तुत्पत्तिः । अप्राप्त्युपस्थापिता-
न्तार्थः पूर्ववन्निष्कर्षणीयः । इत्थं च नैत्रस्य घटपटौ पश्यती-
त्यादौ कर्मण्यादिविशेषणतया नासमानघटादिविशेषणस्य द्वित्व-
नैत्रसम्बन्धादः घटादिविशेषणत्वे न बाधक घटादेः घटाद्यविशे-
षणत्वात्माथमिकविशेषणद्वयं साक्षात्परम्परासाधारणमिति वा-
क्यम् । एवं सति नाथ तद्वृत्तधर्मावित्यादौ अप्राप्तांशे दण्डिनो वि-
शेषणानुपपत्तेः दण्डस्य तद्विशेषणतया अन्यथे बाधकविरुद्धा-
शितव्युत्पत्तेः प्रवृत्तानुपयोगप्रसङ्ग इति चेत् । न । एकविशेषणतया
स्वार्थयोधकत्वमन्यत्र पृथग् विशेषणतया न तद्विधेयकमित्येव स्तुत्प-
त्त्यङ्गीकारान् । घटपटावित्यादौ विभक्त्यर्थद्वित्वादेरेकधैर्वाभ्यादि-
विशेषणतया मानेनाविरोधात् । यत्र पुत्रधनमित्यादौ तत्पुरुषे
च पुत्रधनाद्योरेकधा राजसम्बन्धादेर्मान्वयबोधप्रसङ्गः । तादृशा-
न्वयवाधे तयोरेकांशे अपरविशेषणकबोधपरत्वात्प्रदस्य विरोधित्वा-
दिति । आकाङ्क्षा जिज्ञासाकृपाऽन्वयबोधाद्वम्, तत्र च पदविशे-
षजन्योपस्थितिः कारणमिति ग्रहानुसारेण निराकाङ्क्षनयेत्यभि-
हितम् । आनुपूर्व्यादिविशेषणस्याऽऽकाङ्क्षात्वपक्षे तु विरुक्तपदनिर्गम-
जन्यापस्थितिरूपकारणविरहो हेतुर्वाच्यः ।

यस्तु न दण्ड इत्यानुपूर्व्यादिरह एव तत्र निराकाङ्क्षतेति । तद-
सद्व । तथा सतीतरविशेषणतयोपस्थितिकथनस्यानुपयोगिताप-
क्षेः । तादृशानुपूर्व्यां दण्डादिसर्गाभावबोधप्रयोजकत्वे दण्डा-
दिपदस्य मत्वर्थाविषयता दण्डादिपदत्वेऽपि दण्डादिसर्गाभाव-
बोधनिर्वाहेऽर्थाग्रमशङ्कानुपस्थितेः ।

दण्डादिपदस्य विशेषणमात्रपरत्वे आधाराधेयभावस्य प्रका-
रतानुसारेण सप्तम्यपेक्षामनवदधानं शङ्कते । न चेति ।

(२१०) न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरम् ।
तथा सति नैत्रो न दण्डो यतो न व्याप्य रूपमित्यादावपि दण्डा-

दिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतेन नवोऽभाववह्नाक्ष-
णिकनया विनैव सप्तमीमन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तम् । एवं च
चैत्रो न पचतीत्यादावाख्याताञ्छत्या लक्षणया वापस्थितस्य
कर्तुरेव भेदा भासते इत्यस्तु ।

(गा०) विशेषणमात्रपरमिति । तथा च दण्डादेर्निवृत्तस्येतर-
विशेषणतयोपस्थितत्वस्याभावाच्च तत्र संसर्गाभावबोधे दर्शि-
तद्युत्पत्तिविरोध इति भावः । एव च सति सप्तम्यपेक्षां स्मारयति ।
तथा सतीति । तथा सति, अधिकरणसंसर्गाभावयोः संसर्गस्य
संसर्गतया भावोपगमे इत्यर्थः । संसर्गाभावबोधप्रसङ्गादिति । वि-
शेषणमात्रपरदण्डादिपदभ्यो दण्डादिपदस्याविशेषादिति भावः ।
इदमुपलक्षणम् । मत्वर्थाधिकक्षायां मनुषोऽसाधुतापत्तिरित्यादि
दूषणमपि द्रष्टव्यम् ।

एतेन । चैत्रो न दण्ड इत्यादौ दण्डादिसंसर्गाभावबोधप्रस-
ङ्गेन । विनैव सप्तमीमिति । नम्रार्थसंसर्गाभावेन सममनुयोगिन्याधा-
राधेयभाषयोधे एव सप्तम्यपेक्षा नम्रार्थेन संसर्गाभावेन सममाधारा-
धेयभाषस्य प्रकारतयैव माननियमात् । नम्रार्थसंसर्गाभावयतां ऽभे-
दान्वयबोधे तु न इत्यादायेनेति भावः । प्रत्युक्तमिति । न दण्डादित्यादौ
मत्वर्थाधिकक्षायाभितर्यविशेषणतयेत्यादिभ्युत्पत्तिविरोधेन दण्डादे-
रभाषान्यवान्ममवात् । तदधिकक्षायां नम्रः संसर्गाभाववद्वर्त्यकरवे-
ऽपि प्रतियोगिवाचकपदसमानविभक्तिकानुयोगिवाचकपदेन नामा-
धेयोधौपविकाकाङ्क्षाकथनं तत्र सम्भवति उक्तानिप्रसङ्गस्य दु-
र्वारत्वादिति भावः । यद्यपि न दण्डोत्पत्त्यत्र मत्वर्थाधिकरणानुधो-
गिकप्रकृत्यर्थदण्डादिप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्यापि नम्रा बोधनं
सम्भवति, न कलत्र मक्षयेदित्यादौ नानुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यादौ
च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्तरा नम्रार्थप्रवेशस्य दृष्ट्यवस्थात् । तथापि न
इयाम इत्यादावमानेयेति ध्येयम् ।

ननु न पचानि चैत्र इत्यादौ पाककृत्यादिसंसर्गाभावस्याऽऽध-
यतात्वस्थेनान्यथाप्रत्ययसंसर्गाभावे भाषाग्राधेयमायः प्रकारतयैव
भाषने इति नियमाभिज्ञा सप्तम्यपेक्षा कर्म प्रकृते इत्यत आह ।
एवं ध्वनिः । एवं च, उक्तानिप्रसङ्गवारणाव संसर्गाभावबोधे सप्त-

या नियमेनापेक्षितत्वे च । शक्तौनि विधाकरणमने, लक्षणयन्ते
स्मरते । कर्तुरेवेत्येवकारेण कृतिसंसर्गभावो व्यवच्छेद्यः । लक्षणां
विनापि स्थितं उपपादयति । वस्तुन इति

(टी०) वस्तुनो न पचति चैत्रो नेष्टं चैत्रस्थेत्पादौ विभक्त्य-
र्थेन कृतिसम्बन्धादेरपानान्वयबोधे नञा सप्तमी नपेक्ष्यते,
अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्वेति निष्पन्नतरमुपपादविष्णुः ।

(गा०) द्विविधविभक्त्यर्थमावबोधे एव सतम्भपेक्षा भास्तीति
परीक्षितु न पचतीत्यदिस्थलद्वयकथनम् । भादिपदाभ्यां घटो न
वृद्धादित्यादिस्थलीयजन्मत्वाद्यभावोपपरिग्रहः । प्रातिपदिका-
र्थस्य अभावबोधने इत्यनुपपद्यते इति । उपपादविष्णुमां नञ्वापे-
क्षित्येत्यदमायौ लक्ष्यमोमक्षेमावित्यादिना । तदुपपत्तिप्रकारश्च यत्र
नञोऽसर्वत्र प्रतियोग्यनुगोचिनाः सम्बन्धः प्रकारनयैव भासते अ-
स्तत्र तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षानियमः । प्रथमान्नपचानुपस्थापिते
कात्यायनार्थस्य सम्बन्धः ससर्गतया भासते इति तदभावस्यापि
तथा भासत इति न तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षेति ।

अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियममुपपादयतां मतमाह ।
नत्र इति ।

(टी०) नञो वैधर्म्यपरतया न इयाम् इत्यादेः इयामादि-
विधर्मैस्पर्यः । वैधर्म्यं च रक्तत्वादिकमेव । यदाहुराचा-
र्याः-इयामाद्रक्तो विधर्मा, न तु पृथगित्यपि वदन्तीति कृतं
पञ्चवितेन ।

(गा०) वैधर्म्यपक्षेति । वैधर्म्यं तदवृत्तिपरमं चरत्तम्, तत्र ।
॥ तत्किलक्षणं वेत्यम्यदेतत् । वैधर्म्यप्रतियोगिनोऽन्वयलभ्यतया तद-
न्वयमेवाऽऽपेक्ष्यप्रतियोगिकाभावशक्तिः सतिप्रसङ्गनाशेयत्वसामा-
न्यामायवति च इयामादिवृत्तित्वाभावस्याप्रत्ययप्रसङ्गेन नञो घृते-
रनुपपत्तावपि ॥ क्षतिः । वृत्तावभाषयति च यत्रघटो घृतिद्व-
योपगमात् । ननु पञ्चतदशायां इयामकृपामात्यवत्यपि घटे न इयाम-
वैधर्म्यमममव स्वस्मिन् स्ववैधर्म्यामावात् । वैधर्म्यस्य भेदनिघ-
तत्वादिति-शङ्कायां विशिष्टवैधर्म्यं न भेदनिघतमिति समाधत्ते । ये-

धर्म्यं चेति । इयमादिवैधर्म्यं चेत्यर्थः । रक्तत्वादिक्रमेवेति । रक्तत्वादेः इयामरूपाशुपलक्षितवृत्तित्वं अपि तद्विशिष्टावृत्तित्वादिति भावः । न च श्यामरूपविशेषावृत्तित्वं इयामरूपावच्छिन्नाधिकरणताकथ्यामावयत्वं तद्भाष्यं न न इयाम इत्यतः सम्भवति, पदार्थैकदेशस्य धर्म्युपसर्जनतया च उपास्यतस्य श्यामरूपस्याधिकरणत्वे विशेषणतया अन्वयासम्भवादिति वाच्यम् । धर्मिणः इयामरूपावच्छिन्नत्वसम्भवेनान्वयोपगमादिव तद्भाष्यसम्भवात् ।

स्वास्मिन् विशिष्टधर्म्यमाचार्याणामनुमतमित्याह । यदाहुरिति । एवं च मूले न कपिसंयोगो वृक्ष इत्यादिप्रतीतेरपि संयोगादियि-
जिष्टधर्म्यमेव विषयः तच्च कपिसंयोगाद्यभाव एव तस्य कपिसंयो-
गाद्यवच्छिन्नावृत्तिरिति । यिमिश्रकालावच्छेदेनैव यिमिश्रदेशाव-
च्छेदेनापि धर्तृमानयोरेकाधिकरणनायामपरस्यानवच्छेदकत्वादिति
नोक्तप्रतीतिबलाद्वैशिकमन्याप्यवृत्तित्वं भेदस्यैववक्ष्यम् ।

(त्रि०) व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसत-
स्थथात्वेनाज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भानस्य प-
ष्ठपर्यत्वम् । न चैवमननुगमो दोषाय, कस्य का
व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवति
बहिहृदौ न स्तः, धूमवान् बहिमद्बुदौ न भवतीति
प्रतीतेर्ध्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकौ बहिवहिमतोत्प-
न्नान्यान्वाभावौ धूमवति विद्येते इति कथमेते ल-
क्षणे इति चेन्न । तादृशाभावानभ्युपगमात् । अभ्यु-
पगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न बहिवहिमन्तौ ।

(गा०) मूले व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपीति । निरुक्तव्याप्तिव्य-
व्यापकव्याप्या व्याप्यव्यापकत्वयोरज्ञानेऽपीत्यर्थः । वस्तुसतः ।
वस्तुसत्ता यो व्याप्यव्यापकभावस्तस्य । तथात्वेन । व्याप्तिरिति ।
अज्ञायमानस्य । अविज्ञेयतम्य । पष्ठपर्यत्वम् । समासविवरणवाक्य-
स्यपष्ठया प्रतिपत्तिः । सम्भवतीति शेषः । व्याप्यव्यापकभावस्य
विशेषणानवच्छिन्नस्य शब्दात् प्रतिपत्तिः सम्भवत्यत आह ।

सम्बन्धत्वेनेति । भातस्य । अवच्छिन्नस्य । मतो निरुक्तव्याप्ति-
त्वादिना व्याप्त्यादिज्ञाने तेन रूपेण तज्ज्ञानापेक्षाधिरहात्माध्या-
दिरिति भावः ।

सम्बन्धत्वस्य नियमघटितत्वमाशङ्क्याऽऽह । निरूपितेति ।

(दी०) सम्बन्धत्वेनेति । निरूपितत्वमेतत् । कस्येति ।
इत्थं चाननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथाऽनुमितिहेतुस्तथा
वक्ष्यते । एते । अन्योन्यायावात्यन्ताभावगर्भे ।

(गा०) सम्बन्धत्वं विशेष्यत्वादिभिर्भावविषयत्वाकूपं पदार्थान्तरं वा
तच्च नियमाघटितमेवेति भावः । तत्त्वमस्य निरूपितमित्यर्थः । मूले
न चैयमननुगम इति । एवम् । साध्यादिविशेष्यघटितनिरुक्तधर्मस्य
व्याप्तिलक्षणत्वे । अननुगमः । प्रत्येकं सकलव्याप्तमाधारपर्यावरणः ।
वोषाप । अव्याप्यै । कस्य । साध्यादेः । का उपासिरिति प्रश्ने । अननु-
गतस्यैव । तत्साध्यादिनिरूपितव्याप्तवत्त्वाननुगतलक्ष्यताप्रचण्ड-
कावच्छिन्नस्यैव । 'लक्ष्यत्वात् । निरुक्ताननुगतलक्षणवत्त्वेन प्रतिपाद-
नीयात्वात् । तथा च लक्ष्यताप्रचण्डैकस्याभावाध्याप्तिरिति भावः ।

ननु लक्ष्याननुगमानामूललक्षणाध्यामिदोषः, तथाप्यनुमितौ व्या-
प्तिज्ञानहेतुत्वात् अननुगतव्याप्तिघटितरूपावच्छिन्नाया व्यभिचार-
धारणासम्भवे इत्याशङ्क्यां दीधितिस्तदाह । इत्थं चेति ।
इयम् । साध्यादिविशेष्यघटितत्वेन । अननुगतायाः । अनात-
प्रसक्तैककूपेण । कारणताप्रचण्डैककूपेण । विषययितुमशक्या-
याः । तथा वक्ष्यते इति । सामान्यतोऽनुमितिर्यावच्छिद्य प्रति व्या-
प्तिज्ञानत्वेन न हेतुता भूषि तु अत्रायज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा
हेतुता विशेषसामान्यैवानतिप्रसङ्गात् । तत्साध्यादिविषयकतत्त्व-
सिद्धकानुमितिरन्वयाननुगतलक्षणाध्यामिलक्षादिघटितव्याप्तिज्ञानज-
न्यताप्रचण्डकमती न व्यभिचार इत्याशयः । सम्यग्मात्रप्रचण्ड-
कर्तृभिर्लक्षणप्रये यथाऽऽक्षेपसङ्कतेरेते लक्षणं इत्यस्याव्यपदिता-
म्योत्पत्त्याद्यमर्भलक्षणद्वयपरतामम निराकुर्वते । एते इति । व्य-
न्ताम्योत्पत्तेरिति । अन्योन्यायावात्यन्ताभावगर्भेन लक्षणयोरैक्यमिति द्विवचन-
सङ्केतिरिति भावः ।

तादृशाभावानभ्युपगमादिति समाधानस्याभिप्रायवितर्केण वि-
चारासहस्यं प्रदर्श्याभ्युपगमे घेत्यादिसमाधानमवतारयति । नन्वि-
त्यादिना ।

(दी०) तादृशेति । ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छे-
दकमेव न भवति, किं वा भवत्येव, परं तु कलुप्तानामेव स्वसमा-
नाधिकरणतत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभावानां लाघवा-
दित्यभिप्रायः । नायः, एकैकाभावप्रतीतितो द्वौ न स्त इति
प्रतीतिर्विलक्षणत्वात् । शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्ये-
कैकाभाससंशयाच्च । विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्यया-
योगात् ।

(गा०) कलुप्तानामेवेति । घटो नास्ति पटो नास्तीत्याद्यन-
व्यवसिद्धप्रतीतिविवक्षाणामित्यर्थः । इत्यभिप्राय इति । समाधा-
नुरभिप्रायः । एकैकाभावप्रतीतितः । घटो नास्तीत्यादिप्रतीतितः ।
द्वौ न स्त इतीति । तत्र घटपटो न स्त इतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।
विलक्षणत्वादिति । तथा च तादृशप्रतीतिर्विलक्षणानुरोधेन घटपटो-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तद्विषयः, अपि तु घटपटोभयव्याप-
यच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवेति स्वीकरणीयमिति भावः ।

ननु घटो नास्ति पटो नास्तीत्यग्रे घटपटौ न स्त
इत्यत्रापि घटपटोद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावद्वयं भासते ।
घटपटोऽपि अधिकस्य द्वित्वस्योपलक्षणतया मानेनैव प्रतीतिर्वि-
लक्षण्यमित्यत आह । शब्दादिनेत्यादि । प्रत्यक्षे घटपटौ न स्त
इति निश्चयस्थले घटादिशून्ये प्रत्येकघटपटोद्यवच्छिन्नमावस्यापि
निश्चयसम्भवात् प्रत्येकमायं संशयो न भवत्येवेत्यत्र आह । शब्दादि-
नेति । एकैकाभावसंशयात् । यत्र घटो न घेत्यादिसंशयात् । उक्तप्रत्य-
यस्योक्तरूपेण प्रत्येकमायविषयकस्य तस्य एतादृशसंशयप्रतिषन्ध-
करणावसृष्टिरिति भावः । तत्र तादृशसंशयानुत्पादे कदाचिद्विष्टाप-
त्तिः सम्भवतीत्यतो धृत्वाऽन्तरमप्याह । विषयानुगमं विनेति ।
अभावद्वयरूपविषयस्यानुगतकूपेण मानं विनेत्यर्थः ।

अभाष्यमनुगतत्वेनैव भासते इति शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न बोधावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वित्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकारत्वं वा द्वयं नास्तीति प्रतीतिर्विषयः । तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिनिक्षेपविरहिणि तथाविधोभयशालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् । द्वित्वसमानाधिकरणधर्मानेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च ।

(भा०) प्रतियोगिकत्वमात्रमित्यनेन विशिष्य घटत्वादेः प्रति-
योगितावच्छेदकत्वविषयत्वव्यवच्छेदः । एतावतोक्तसंशयानुपपत्ति-
रपि परिहृता । तद्वच्छिन्नकोटिकसंशये तदर्थे प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वावगादिन एवाभाषनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् । द्वित्व-
समानाधिकरणेति । द्वित्वसमानाधिकरण्योपलक्षितेत्यर्थः । तेन
प्रत्येकाभाषप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादी द्वित्वसमानाधिकरण्य-
स्य विशेषणत्वावरहेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगिताप्रकारकत्वाने च
उपलक्षणस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकादौ प्रकारबोधोपगमात् ।

यद्यपि द्वित्वसमानाधिकरण्यं घटपटाद्वित्वसमानाधिकरण्यं
च तद्वच्छिन्नद्वित्वाधारणमिति तद्वच्छिन्नताभावमादाय घटपटोभय-
त्रयपि घटपटी ॥ स्त इति प्रत्ययापत्तिरेतत्कल्पेऽपि यथा-
श्रुतेऽवतरति । तथापि घटपटाद्वित्वसमानाधिकरण्यं तामा-
मान्यनिष्ठत्वामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वं वा विवक्षितम् । प्रथम-
पक्षे बोधमाह । तादृशेति । तादृशौ घटपटाद्विरूपौ यौ द्वि-
त्याधिकरणव्यक्तिविशेषस्तद्विरहिणि तथाविधोभयशालिनि घट-
पटाभुमयवति घटपटाद्विरूपौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात्, तथा च
तादृशप्रत्ययापत्तिरिति भावः । द्वितीये बोधमाह । द्वित्वसमाना-
धिकरण्येति । द्वित्वसमानाधिकरण्येन रूपेण घटत्वाप्रदद्विधावामपि
घटपटी न स्त इत्याशङ्कारकानुगतप्रतीत्युत्पत्तिरित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न तादृशप्रतीतेर्घटपटावच्छिन्नतावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभाषविषयकत्वम् । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि घटपटी
न स्त इत्यनुमतप्रत्ययाच्च । न च परम्परसम्बन्धेन तादृशद्वि-व-

सामान्याभाव एव द्वौ न स्त इति प्रतीनेर्विषयः । द्वित्वाधिक-
रणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् । द्वित्वादिर्घटादिवृत्तित्वानुपस्थि-
तावपि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययाच्च ।

(गा०) अत एव । वक्ष्यमाणतादृशदोषादेव । अन्यतरावच्छि-
न्नंति । अन्यतरस्थोपलक्षितत्वावच्छिन्नत्वार्थः । अभावविषयकत्वं-
मित्यन्तस्य तादृशभावात्प्रकारकमित्यर्थः । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि ।
अन्यतरस्याग्रहदशायामपि । परम्परासम्बन्धेन । स्यावच्छिन्ना-
श्रयत्वसम्बन्धेन । द्वित्वसामान्याभावः । घटपटवृत्तिद्वित्वस्याव-
च्छिन्नाभावः । द्वौ न स्त इतीति । घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः ।
द्वित्वाधिकरणयोः । घटपटयोः । प्रतियोगित्वोल्लेखान् । प्रतियो-
गित्वबोधकशब्देन विषयामिच्छापात् ।

ननु घटपटौ न स्त इत्यादिवाक्येनो विशेषणीभूतद्वित्वस्या-
पि प्रतियोगिप्रत्ययः शिखो विनष्ट इत्यादां शिखादेरेव कथं-
चित्सम्भवतीत्यत आह । द्वित्वादेरिति ।

(दी०) अत एवैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्ब-
नम् । विरुद्धयोरपि अलक्ष्यविधीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्यय इ-
त्युक्तत्वाच्च । नान्त्या, तथात्वेऽपि माध्यतद्वतोऽन्तादृशाभाव-
प्रतियोगित्वानशयात् ।

(गा०) अत एव । एकविशिष्टापरत्वेनानुपस्थितानांयपि तादृश-
प्रत्ययस्याऽऽनुमायिकत्वादेव । वैशिष्ट्याग्रहस्थले प्रतीत्यनुपपत्ति-
मुक्त्या वैशिष्ट्याभावस्थले तामाह । विरुद्धयोरपीति । उक्तत्वा-
द्येति । मयस्यादिः ।

इदमत्रायधेयम् । घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्या घटपटपट-
त्ययोस्तद्वच्छिन्नधर्मिविशेषणतापन्नद्वित्ये न प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वपर्याप्तिरवगाहने न तु द्वित्वमात्रे केवलघटत्वादौ च, यत्कि-
ञ्चिदुभयपक्षे प्रत्ययघटादिमति च तादृशप्रतीतेरनुदयापानात् ।
नापि घटपटवृत्तिव्यतिशेषादितरेऽपि, तादृशविशिष्टानुपस्थिता-
यपि तदग्रहणात् । न च निरुद्धधर्मत्रयस्यैकत्र प्रतियोगित्वाधि-
करणे वृत्तः कथमवच्छेदकतापर्याप्तिरस्मवः, अवच्छेदाधिकरण-

१- (गा०) एकैकघटवति जायमानाया इत्यनेन घटत्वावच्छिन्ना-
मावावगाहिता निराकृता । अनुपपद्यमानाया इत्यन्तेन च घटप्रति-
योगिकामावगावगाहित्वनिराकरणम् । तत्र तदुभयं प्रतियोगीत्या-
दिग्रन्थो यथाश्रुतो न सङ्गच्छते उभयस्य प्रतियोगित्वे प्रत्येकमप्रति-
योगित्वस्य दुर्घटत्वादतो व्यावष्टे । तदुभयत्वमेवेत्यादिना । नन्वेव-
मप्यवच्छेदकत्वाघटितलक्षणस्यैवाऽऽश्रिततया अनुपपत्तिस्तद्वस्यैवे-
त्यन आह । अश्रूयमाणेति ।

यावत्साधनाभ्यापकमव्यापकं यत्समानाधिकरणसाध्यस्य तत्त्व-
मनौपाधिकत्वमाशङ्क्य स्वयं पूर्वशङ्कग्रन्थे सोपाधावतिव्याप्त्या दूषि-
तम्, तच्च दूषणं प्रतियोगिनावच्छेदकधर्मघटिताभ्यापकत्वनिवेशे
न सम्भवतीति तादृशमेव निवेद्य तदनौपाधिकत्वं मूलकञ्च प्रथमं
परिष्कारोति । यावत्स्वसमानाधिकरणेति ।

(षि०) अथवाऽनौपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च या-
वत्स्वसमानाधिकरणात्पन्नाभावाप्रतिपेोगिनावच्छेद-
कावच्छिन्नं यत् तत्प्रतियोगिकात्पन्ताभावसमाना-
धिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यम् । न ह्येवं
सोपाधिः, तत्र साधनसमानाधिकरणात्पन्ताभाव-
प्रतियोगिन आर्द्रैर्न्यनयत्वादेरुपाधेर्वाऽत्पन्ताभावात्तेन
समं साध्यस्य घूमादेः सामानाधिकरण्यमावात्, उपा-
धेः साध्यव्यापकत्वात् ।

(दी०) तत्रेति । स्वम्, साधनत्वाभिमतम् । तथा च
साधनममेनाधिकरणात्पन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका याव-
न्तो यथा यदुर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकास्तदुर्मावच्छिन्नमायानाधिकरणमित्यर्थः ।

(गा०) अत्र च स्वपदस्य साध्यपरत्वे यत्पदस्य च साधनप-
रत्वे यावत्साध्याभ्यापकं यत् साधनाभ्यापकमित्यर्थकतया यदवा-
प्यतिव्याप्ती भवति इति तयोस्तरपरत्वसमं दीधितिद्विदाकुरुते । न्य-

अप्रतियोगिताक एवाभावो विवक्षणीयः, तादृशस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः।

द्वितीयामाधे यावत्त्वस्य विशेषणतां मूलस्य समासान्तर्गतयावत्पदादलाभेऽप्युक्तिसम्भवमात्रेण प्रसक्तां तां निराकुरुते । तादृशेति । अवच्छेदकविशिष्टत्वस्य न प्रतियोगिधिशेषणत्वं धूमसमानाधिकरणमाधप्रतियोगितावच्छेदकद्वन्द्ववृत्तित्वादिविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिनामाधस्यापि यावदभावान्तर्गततया तत्र बहुधादिसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिरिति प्रतियोगितायां तदवच्छिन्नत्वस्य तथात्वं निवेशनम् । प्रायशः । अनेकाधिकरणकहेतुके । तथा । अप्रसिद्धिः । घटिमत्पर्यन्तादीनां धूमयन्महानसादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकपर्यन्तत्वमहानसावृत्ति-यावच्छिन्नाभावामाधिकरणत्वादिति भावः । एतद्वृत्तिहेतुके तद्वत्त्वधिकरणस्यैव तादृशयावदभाववर्गाप्रायश इत्युक्तम् ।

यावतामनागतानां प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि न निस्तार इत्याह । रूपादिति । अव्याप्तौ हेतुमाह । क्वापिति । असम्भवादिनि । घटीयरूपादौ तादृशघटराद्यमायासामानाधिकरण्यादिति भावः । साध्यतावच्छेदके तत्तदभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वनिवेशे नानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदककस्थलेऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या ।

ननु आर्द्रस्थनाद्युपाधेस्तत्तदार्द्रस्थनत्वादिना धूमादिमग्निष्ठाभावप्रतियोगिधेऽपि अयंगोलकाम्भवादेरुपाधेरतथात्वावच्छेदकानुसरण इत्यर्थमित्यत आह । सर्वत्रेति ।

(दी०) सर्वत्र सोपाधौ एकव्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधेर्धर्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव साध्यसमानाधिकरण इत्यवच्छेदकानुसरणम् ।

(गा०) धर्मान्तरम् । द्वन्द्ववृत्तित्वादिकम् । आदिना द्वित्रादिपरिग्रहः । अभावममानाधिकरणं यत् इत्यत्र अभावाः सामानाधिकरण्या यस्य साध्यस्येति बहुव्रीहिमन्त्रलभ्य द्वितीयाभावे यावत्त्वस्य विशेषणत्वमुपगम्य उक्ताविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्य विनैव मूल धर्णयतामन्येषां मतमाह साधनेति ।

(टी०) माधनसमानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगिताव-

अलान्यत्रविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावो-
ऽपि जलतेजोन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्तैव तदभाव एव तादृशा-
न्यतराभावामावो न तु अलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरिति
प्रतिपत्तिरित्यायां भाववृत्तित्वनिवेशमन्तरेणापि उपपत्तेरुद्भूतयो-
क्तप्रत्यक्षस्य कस्य तत्परत्वाभावाच्च । भावमिश्रत्वं च प्रथमा-
भावे न विशेषणम्, तत्र तस्य विशेषणत्वेऽपि द्वितीयाभावे
तस्यातयात्वे हेतुसमानाधिकरणरूपप्राणभावप्रतियोगितत्वेच्छेदक-
रूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिसिलरूपं साध्यसा-
मानाधिकरण्यविरहादव्याप्तेर्द्वितीयाभावे तद्विशेषणस्यावश्यकतया
तत्र तद्विशेषणस्य निष्प्रयोजनकत्वात् ।

न च प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशे प्राणभावस्य चातयात्वा-
न्नेपमत्तादिरिति याच्यम् । प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशेऽपि द्वि-
तीयस्यातयात्वे हेतुसमानाधिकरणतत्तद्रूपात्यन्ताभावमादाय द-
र्शितदोषस्य दुर्धारतया द्वितीयेतद्विशेषणस्यावश्यकत्वे प्रथमे
तद्विशेषणस्य प्रयोजनान्तरविरहेणानुपादानात् । द्वितीयाभावे स-
दातनत्वविशेषणेन अन्यरूपव्यावर्तनेऽपि तेजःपरमाणुरूपेषु जल-
त्वसामानाधिकरण्यविरहेण उक्तव्याप्तेस्तत्र भावमिश्रत्वविशेषणे-
नैव धारणीयत्वादिति ।

केचित्तु हेतुसमानाधिकरण्यजलत्वरूपभावप्रतियोगितावच्छे-
दकैतज्जलत्वजलत्वामावादन्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकजल-
त्वाभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तेर्वारणाय प्रथमाभावे
हेतुमिश्रितेजस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकैतत्तेजस्वतेजस्वरूपाभावा-
न्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैतत्तेजस्वरूपामावे जलत्वसा-
मानाधिकरण्यविरहादव्याप्तेर्वारणाय द्वितीयाभावेऽपि भावमिश्र-
त्वविशेषणमिच्छातुः । तत्र । एतज्जलत्वजलत्वामावादन्यतरा-
भाव एतज्जलत्वजलत्वमेवेति तदवच्छिन्नभावस्यैतज्जलत्वजल-
त्वाभावरूपस्यादेतज्जलत्वस्यातयात्वात् ।

अस्तु उक्तदोषवारणार्थं द्वितीयाभावे इव प्रथमाभावेऽपि स-
दातनत्वविशेषणमावश्यकम् । अन्यथा जलनिष्ठरूपप्राणभावप्रतियो-
गितावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नत्वान्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्य-
विरहेणाव्याप्तिवारणासम्भवात् ।

तस्य धूमादिमत्तप्यनवच्छिन्नवृत्तिकद्रव्यत्वादिरूपाभावप्रतियोगि-
 त्वात् । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशिष्टवत्त्वं हेतुमतस्त-
 द्रूपावच्छिन्नाभावे साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षया हेतुसमानाधि-
 करणतेजस्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकजलत्वाभावतेजस्त्वाभावो-
 मयाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके जलत्वाभावे जलत्वसामानाधि-
 करण्यविरहेऽपि न क्षतिः । तज्जलावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावभावस्त-
 ज्जलत्वाभाव एव न । तज्जलावृत्तिर्जलत्वाभावादिरपि, तज्जल-
 त्वाभावेऽपि तथात्वस्यावश्यकतया सत एवाजले तादृशा-
 भावप्रत्ययोपपत्तेरिति हेतुसमानाधिकरणतज्जलावृत्तिस्वरूपाभाव-
 मादाय नाश्यासिः । एवं तज्जलत्वाभावजलत्वाभावान्यतरा-
 भावत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि तज्जलत्वाद्यभाव एव । एवं भूत-
 त्वाभावमूर्तत्वाभावान्यतराभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि न भूतत्वा-
 भावमूर्तत्वाभावौ किं त्वतिरिक्त एको भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावे
 एव इति मूर्तं मनस्त्यादित्यादौ मनोनिष्ठभूतत्वाद्यभावमादाय शुद्ध-
 मूर्तत्वाद्यभावो न लक्षणघटक इति ।

यद्यपि भावभिन्नत्वविशेषणेऽपि स्नेहसमानाधिकरणाभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकरूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 नां निखिलरूपध्वंसप्रागभावानां जलत्वासमानाधिकरणतयाऽव्या-
 तिर्गुणैव । तथापि सदातनत्वेनाप्यभावस्य विशेषणीयतया
 न दोषः ।

न च स्नेहसमानाधिकरणजलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकं यज्जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावेतेजोम्यत्वादिविशिष्टस-
 ताभावान्यतराभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताके तेजोम्यत्ववि-
 शिष्टसत्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरभावे भा-
 वभिन्नत्वं निवेद्यापि न शक्यते धारयितुमिति प्रतियोगितायां भाव-
 वृत्तित्वमेव निवेदयम् । अभावाद्येत्यादिफक्तिकाऽपि कथञ्चित्
 तत्परतया व्याख्येया । एवं चाभावांशे सदातनत्वविशेषणमन-
 यैकमिति धाच्यम् । प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वनिशेषि स्नेह-
 समानाधिकरणपार्थिवद्वितत्तद्रूपान्ताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकृतत्तद्रूपप्रागभावध्वंसेषु जलत्वसा-
 मानाधिकरण्यविरहेणाभावे सदातनत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् ।

नामुक्तसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरणस्यासत्तत्वात् । यदध्वं-
साधन्यत्वतत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावश्च स्वाधिकरणपदध्वंसा-
दिक्रपोऽसदातनतया लक्षणाघटकः ।

न च यावत्त्वस्यानुयोमिताविशेषणत्वे ऽनुयोमितायां सदातन-
वृत्तिविशेषणमफलम्, हेतुमग्निप्रामाद्यप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्व-
द्रूपत्वावच्छिन्ननिरूपितध्वंसस्वरूपानुयोमितायां सम्बन्धविशेषाद्य-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य निष्प्रमाणकतया सम्बन्धविशेषाद्य-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनैव धारणात् । ध्वंसादिसाधार-
णसम्बन्धविशेषाद्यच्छिन्नतत्त्वद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्ता-
भायवृत्तितया उक्तस्याप्यनवकाशात् । तथा च यदध्वंसात्म्य-
त्वाभावमादायैवतिव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । अभाव-
प्रतियोगितामात्रस्यैव किञ्चिदभावाच्छिन्नप्रत्यनियमवतसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगितामात्रस्यैव सिद्धान्तसिद्ध इति तद्रूपनिरूपितध्वंसादिक्रपानुयोमि-
त्वाभावाद्याव्याप्तेर्दुर्गतरतया यापदनुयोमितानिवेशप्रतयेऽपि सदातन-
वृत्तिपक्षे भवद्वयं निवेशनीयतयात् इत्यत आह । यदध्वंस इति ।

(दी०) यदध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादौ च यदध्वंसत्वादेस्तत्त्व-
कारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो
न यदध्वंसत्वादिसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

(पा०) भावाभावावृत्तिरित्यतिरिक्तत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । तथा
चामावृत्तिप्रतियोगिकाभावाधिकरणकामावत्त्वं नाधिकरणस्व-
रूपत्वे तन्त्रमपि तु अभावाभावाधिकरणकत्वमेवेति भावः । अ-
धिकरणमूलाभावात्तरादतिरिक्तत्वं व्यचक्ष्ण्य तदेव साध्यासामा-
नाधिकरणप्रयोजकनयोपदर्शयति । तादृश इति ।

यद्यपि यदध्वंसत्वाद्यभावस्य गौत्वाद्यभावरूपत्वेऽपि यदध्वं-
सान्यत्वविशिष्टाभावत्वाद्यभावस्य गौत्वाभावावृत्तितया गौत्वामा-
यानामकस्य साध्यासमानाधिकरणतयैव नातिव्याप्यवकाशस्त-
थापि समवायिस्वीकर्षेण साध्याभावस्यातिरिक्तत्वं व्यचक्ष्ण्य
तमादायातिव्याप्तिरिति ।

केचित्तु समवायाभावत्वं यन्मते प्रतियोगित्वं तन्मते तज्जटावा-
भापञ्जटावाभावाभ्यामन्यतराद्यभावाभावो जटत्वाभावादिरपि, अन्य-

न च प्रागभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविर-
हासत्प्रतियोगितावच्छेदकतद्रूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य च सा-
ध्यसामानाधिकरणत्वाद्याव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ध्वंसप्रागभाव-
योरस्यन्ताभावविरोधितामते द्रव्योत्पत्तिकालं तत्र रूपं नास्तीति
सामान्याभावबुद्धेः प्रागभावविषयकतया तत्रापि सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावश्योपेयत्वात् । अन्तराद्यामे रक्तं
रूपं नास्तीतिवत् पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तादृशप्र-
तीतेः कालविशेषावच्छिन्नत्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वे क्वचित् स्वीकारेण धारणसम्भवात् । एवं च समुपदर्शितदो-
षधारणाय द्वितीयेऽपि तद्विशेषणमावश्यकम् । एवं च हेतुसमा-
नाधिकरणजलपरमाणुरूपात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामा-
न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं तेजःपरमाणुरूपमादायाव्याप्ति-
धारणाय भावभिन्नत्वं प्रथमे द्वितीये चाऽभावे विशेषणमिति ।

ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटध्वंसत्वस्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावानां गौत्वाद्यभावाधिकरणकानां अभावाधिकरणकाभावधर्म-
प्रतियोगिकतयाऽधिकरणीभूततत्तदभावात्मकानां साध्यसामाना-
धिकरण्याद् भावेषु तदभावस्येन फलसंगोत्वाभावादिभिरेव घटध्वं-
सत्वं नास्तीति युद्ध्युपपत्तेस्तत्राप्यतिरिक्ततदभावाकल्पनात्, पट-
ध्वंसादिभिष्ठतदभावस्य पटध्वंसादिरूपत्वेऽपि सदातन्तत्वाभावेन
पटध्वंसादेलक्षणाघटकत्वात् । भाववृत्तिघटध्वंसत्वाभावस्य गौत्वा-
भावाद्यतिरिक्तत्वेऽपि बहिर्मान् धूमादित्यादौ साध्यासमानाधिकरण-
द्रव्यत्वाभावरूपतदधिकरणध्वंसत्वाद्यभावे साध्यसामानाधिकरण्य-
विरहेणाव्याप्तेः । एवं जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्ट-
सत्तामायान्यतरामावाभावस्य तेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरूपत्वे
अभावे भावभिन्नत्वविशेषणत्वप्रक्षेपेऽप्यगतेस्तत् परित्यज्य हेतुम-
ग्निप्रामावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदनुयोगि-
तास्त्वेष स्वाश्रयव्यतिपरम्परासम्बन्धेन साध्यवृत्तित्वस्य वि-
घर्षणायनया प्रतियोगितावच्छेदकैक्ये अभावव्यक्तिभेदेनानुयो-
गिताभेदानभ्युपगमेन भावादिधृत्त्यमाधानां साध्यासमानाधिक-
रण्येऽपि घटध्वंसत्वत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानां यावदनुयोगिता-

वामुक्तसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरन्धस्याक्षतत्वात् । षट्ध्वं-
साध्यत्वतत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावश्च स्वाधिकरणषट्ध्वंसा-
दिरूपोऽसदातनतया लक्षणाघटकः ।

न च यावत्स्वस्यानुयोगिताविशेषणत्वे ऽनुयोगितायां सदातन-
वृत्तिविशेषणमफलम्, हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्वावावच्छिन्ननिरूपितध्वंसत्वस्यानुयोगितायां सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाण्यस्य निष्प्रमाणकतया सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाण्यस्य नैव चारणात् । ध्वंसादिसाधार-
णसम्बन्धविशेषावच्छिन्नतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाण्यन्ता-
भाववृत्तितया उक्ताव्याप्त्यनवकाशात् । तथा च षट्ध्वंसान्य-
त्याभावमावायैवातिव्याप्तिवारणसम्भव इति चाख्यम् । अभाव-
प्रतियोगितामात्रस्यैव किञ्चिद्दमंवाच्छिन्नध्वनियमयत्सम्बन्धावच्छि-
न्ननियमा सिद्धान्तसिद्ध इति तद्रूपनिरूपितध्वंसादिरूपानुयोगि-
तामावायव्याप्तेर्दुर्धारातया यावदनुयोगितानिवेशमतेऽपि सदातन-
वृत्तित्वस्य अवश्यं निवेशनीयत्वम् इत्यत आह । षट्ध्वंस इति ।

(दी०) षट्ध्वंसो ध्वंसत्वादित्वादी च षट्ध्वंसत्वादेस्तत्त-
त्कारकमयाविशेष्यत्वादेर्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो
न षट्ध्वंसत्वादिसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

(गा०) भाषामावृत्तिरित्यतिरिक्तत्वे हेतुधर्मविशेषणम् । तथा
चामावृत्तिप्रतियोगिकामाधाधिकरणकाभावस्य नाधिकरणस्य-
काये तन्प्रमपि तु अमावमात्राधिकरणकत्वमेवेति भावः । अ-
धिकरणभूतामापान्तत्वादतिरिक्तत्वं व्यपस्याप्य तदेव साध्यासामा-
नाधिकरणप्रयोजकतयोपदर्शयति । तादृश इति ।

यद्यपि षट्ध्वंसत्वाद्यभावस्य शोत्वाद्यभावकल्पेऽपि षट्ध्वं-
सान्यत्वविशिष्टाभापत्याद्यभावस्य शोत्वामावावृत्तितया शोत्वामा-
धानात्मकस्य साध्यासमानाधिकरणतयैव नातिव्याप्यवकाशस्त-
थापि समाधिसीक्येण साध्याभावस्यातिरिक्तत्वं व्यपस्याप्य
तमावापतिव्याप्तिर्धारिता ।

केचित्तु यमावामावत्वं यन्मते प्रतियोगितं तन्मते तत्रत्या-
त्यज्यत्वाभावाप्यतत्तत्तमावामावो जलत्वाभावादिरपि, अथ-

या तस्य सामान्यतस्तत्प्रतियोगित्वानुपपत्ते । तथा चाभाये
भावमिश्रत्यनिवेशेऽपि दर्शिताभ्यासिर्दुर्वारैवति अनुयोगिताया-
मुपयावृत्तित्वमेव तन्मतविशेषण प्रक्षिप्य तादृशानुयोगितावद्या-
वदभावे साध्यसामानाधिकरण्य निषेध्यमिति दर्शितविशिष्टाभावो
लक्षणाघटक इत्यभिप्रायकतया फक्किकामेतां सङ्क्रमयन्ति ।

परे तु नन्ययमभावेऽप्यसत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणा
भावप्रतियोगितावच्छेदकं चरसान्यस्यविशिष्टाभावत्वत्वं तदव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकोऽप्यसत्त्विरभावोऽभावाधिरणकभाववृत्ति-
धर्मप्रतियोगिकाभावतयाऽधिकरणाभूतचरसत्त्वं इति भाववृत्ति-
रसावभावात्त्वाभावेऽपि । तत्र च निरुक्त्यावदभावान्तर्गते साध्य
सामानाधिकरण्यविरहादप्यासिरीति सदातन्त्वमभावाविशेषण प-
रित्यज्यानुयोगितायामेव कादाचित्कावृत्तित्वं निषेध्य तादृशानु-
योगितावद्यावदभावे साध्यसामानाधिकरण्य प्रियक्षणायम् । उक्त
विशिष्टनिरूपिता च चरससाधारणी एकैवानुयोगितति नाभ्यासि ।

यस्तुतस्तु प्रथमभावे इत्यभिप्रहेतुमश्रित्वमेव प्रवेद्य दर्शि-
ताभ्यासिर्वारणीया उक्तस्यानुयोगिताविशेषस्य निवेशेऽयमभा-
वोऽप्यन्ताभाववादित्यादौ घटाल्यन्ताभावमेद्विशिष्टाभावत्वाभा-
वमाश्रयोक्तरीत्याऽभ्यासेर्दुर्वारत्वात् । एव च घटध्वसोऽप्यस-
त्त्वादित्यादावतिष्यासि, हेतुसमानाधिकरणस्याभाववृत्तिधर्माभा-
वस्य तदधिकरणस्यरूपत्वेन लक्षणाघटकत्वात् । अभावावृत्तिध-
र्माभावस्य च साध्यममानाधिकरणत्वादित्याशङ्कायां घटध्वस इ-
त्यादिफक्किकामवतारयन्ति ।

(चि०) एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि-
साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

पक्षा यावद्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियो-
गिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य
तस्य तदेवानौपाधिकत्वम् । सौपाधी तु साध्यरन्नि-
ष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगिन उपाधेयोऽत्यन्ताभावस्तेन

समं हेतोः सामानाधिकरण्यम् । उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

(दी०) यावदिति स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमिदं ।

(गा०) यावत्स्वव्यभिचारीत्यादिलक्षणे स्वस्य व्यभिचारीति तत्पुरुषे विषमव्याप्ते हेतुव्यभिचारिसाध्यादेः साध्याव्यभिचारित्वादव्याप्तिः, साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च । व्यापकव्यभिचारिणां यावतां व्याप्यव्यभिचारित्वात् अतो बहुव्रीहिमवलम्ब्यते । स्वमिति । यावन्तः स्वव्यभिचारिणो व्यभिचारिणो यस्येति बहुव्रीहौ धूमाद्यव्यापकमहानसत्त्वादीनां बहुधाद्यव्यभिचारितया बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति व्यभिचारिव्यभिचारीत्यत्र तत्पुरुषमाश्रयते । तेषामिति । यावत्स्वं स्वस्मिन् साध्ये वा न विशेषणमिति स्फुटयति । यावतामिति । एवं च निहकयावत्साधनाव्यापकाव्यापककसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्यवस्यतीति भावः ।

यत्सामानाधिकरणेत्यत्र यत्पदस्य साधनपरत्वे यस्येति यापदस्य च साध्यपरत्वे साध्यस्य यावत्साधनव्यापकत्वात्पदं लभ्यते तच्च विषमव्याप्तसंज्ञेत्वादावव्याप्तिकवलितमिति प्रथमयत्पदस्य साध्यपरतामाह । यत्पदमिति ।

(दी०) यावदिति । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपाधिवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् । तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावकत्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधो ऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः ।

(गा०) एतेनैवाभिमतयत्पदस्य साधनपरतामात्रं सा यजिंता । तदेवानैपाधिकत्वमिति श्रुते तदेवेत्यनन्तरं तत्साध्यव्यभिचारित्वमिति पूरणीयम् । प्रथमाभावादौ यावत्स्वविशेषणे यावदभावप्रतियोग्यप्रसिद्धासम्भवः । यावतां प्रत्येकप्रतियोगित्वनिवेशने ऽपि

साध्यव्यापक्यत्किञ्चिद्धर्मव्याप्यत्वमात्राय द्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
रतो द्वितीयाभावे तस्य विशेषणतामाह लुप्तेति । अभावस्यासामा-
नाधिकरण्यनिषेधे केवलान्वयिनि साध्यव्यापकभावस्य गमनादेः
सामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरनोऽभावे यस्यासामानाधिक-
रण्यमित्यर्थं स्पष्टयितुं लुप्तसप्तमीकस्येति । अप्रतियोगिप्रतियोगिक-
स्य यथाश्रुतस्याप्रसिद्ध्यादिप्रस्ततया तस्य प्रतियोगितानवच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकार्यकता दर्शयन् यावत्पदार्थव्यापकताम-
न्तर्मादय व्याप्तेर्विशिष्टकार्यरूपतामुपपादयति । तथा चति । गगना-
देर्गगनाद्यभावाभावात् स्वयं निराकरिष्यति अतः सम्प्रदाय इति ।

(दी०) केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं यदाधिकरण-
ताया व्यापकं तत्त्वमर्थः । न च तादृशप्रतियोगितानवच्छे-
दकवन्तमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदाधिक-
रणताया व्यापकं तत्रमिन्पर्यलाभादेव सामञ्जस्ये ऽभावद्वयो-
पादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् । यावता तादृशाना-
मिन्प्रतादीनामेकाधिकरणस्याप्रसिद्धेः । न चावच्छेदकाश्रय-
हाय अमतिषोग्येव यावत्त्वेन विशिष्यताम् । साध्यव्यापकस्यापि
रूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यो-
पदर्शितत्वादित्याहुः ।

(ता०) तादृशयावदभावशून्यत्वमिति । साध्यव्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगितायावन्तोऽभावा प्रत्येकं तच्छून्यत्वमित्य-
र्थः । तेन धूमवान् बहुरित्यादौ सर्वत्र बहुधाधिकरण धूमादिव्याप-
कतावच्छेदकबहिर्वाद्यवच्छिन्नाभावमाभावेन यावत्त्वावच्छिन्नतावद-
भावाभावसत्त्वेऽपि न सति । यावत्तादृशाश्रयत्वमिति । यद्यत्सम्ब-
न्धघटितव्यापकतावच्छेदकं यद्यत् तेन सम्बन्धेन तदाश्रयत्वमि-
त्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकाश्रयत्वा-
यावत्तावच्छिन्ननिरूपित साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनाश्रयत्वमिति
धार्थं । यथा सत्रिवेदेऽवैयर्थ्यादनतिप्रयोजनकमिति । तादृशानाम् ।
व्यापकतावच्छेदकरूपताम् । एकाधिकरण्याप्रसिद्धेयिनि । तथा

य न तावतामेकं प्रति व्यापकत्वप्रसिद्धिरिति । अप्रतियोग्येवेति ।
तथा च इन्धनादीनां न तथात्वे अपि त्वस्य जल-
स्वामावादीनामेव विशेषणताविशेषसम्बन्धेनैव व्यापकत्वस्य वि-
षयतात् तेन सम्बन्धेनैव चाश्रयत्वविषयता यावत्तादृशाभ्य-
स्वमेकस्यापीति नाप्रसिद्धिरिति भावः । रूपान्तरेण । द्वित्यादि-
ना । प्रतियोगित्वेनैतदन्वयः । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्न-
माधान् प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तदभावत्वेन हेतुव्यापकत्वनिवे-
शापेक्षया यावद्व्यापकतावच्छेदकधर्मान् विशिष्योपादाय तेन रूपेण
व्यापकतानिवेशनमेवोचितमिति एतन्मते ऽस्वरस्योजं बोध्यम् ।

(चि०) यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं
यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्निस-
म्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकम्, धूममात्रस्य वह्नि-
सम्बन्धित्वात् । यहेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्वमव-
च्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् । न त्वतिप्रसक्तम-
वच्छेदकम्, संयोगादौ तथात्वाददर्शनात् । किं तु
यद्वायाद्रैन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं
तादृशं च व्याप्यमेव ।

अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं
यस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम् । वह्निसामानाधिकरण्यं
हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना ।

(दी०) अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्याव-
च्छेदकरूपं वा व्याप्तिः । इत्थं च धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्यता-
वच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्तित्वावच्छेदकधर्मात्मकफा-
लतावच्छेदकत्ववदभेदे ऽपि उग्रहितानुपहितभेदाद्वा समर्थनीयम् ।
तत्र आद्यमभिप्रेत्याह । यत्सम्बन्धितेति ।

(गा०) यत्सम्बन्धितेत्यादितत्त्वसंयोगोर्भेदं स्पृष्टोचिकोपुः प्रागेव

लोको घूमो वेत्यादौ विशिष्य सन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छे-
दकरूपवत्त्विर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् ।

(गा०) विशेषानुसरणस्य फलं स्वयमेवाह । जनकत्वादीति ।
व्यावृत्ता । भिन्ना । तथा च तदादाय नातिप्रसङ्ग इति भावः । प्रथमे-
ऽनुपपत्तेः सत्त्वात् तामेव पक्षान्तरानुसरणबीजतया दर्शयति । अत्र
चेति । परामर्शात् । गुणकर्मान्यत्वाविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यप्रकारेण प्रमारुपादेय ज्ञानात् । न चेष्टापत्तिः शङ्क्या ।
परामर्शभ्रमं विना भ्रमानुमितेरनुभवविद्वत्त्वात् । एतत्प्रदर्श-
नायैव परामर्शस्य प्रमात्वसम्पादकं सत्त्वादिहेतौ तादृशव्याप्ति-
सत्त्वमभिहितम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य व्याप्तिपक्षे
च तद्विशिष्टस्य पक्षेऽसत्त्वात्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यायगाहिपरामर्शो भ्रम
एवेति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु गुणादौ विशिष्टसत्तात्वादिविशिष्टस्यैव गुणादिसामाना-
धिकरण्यविशिष्टस्याप्यसत्त्वात् प्रथमपक्षेऽपि नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्का
निरस्यति । साध्येति । असम्भवीति । तथा च सामानाधिकरण्य-
व्याप्तिपक्षे व्याप्युपलक्षितहेतुवैशिष्ट्यस्यैव ज्ञानं कारणं वाच्यम्,
गुणादिसामानाधिकरण्योपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यं च कर्मादायपी-
त्यतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति भावः । न च सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षे
तद्वर्जितावच्छेदकतापध्वद्रव्यच्छेदकतद्वर्जितवैशिष्ट्यवैशिष्ट्यज्ञानस्य हे-
तुतयाऽतिप्रसङ्गकारणं सम्भवतीति वाच्यम् । गौरवात् । एत-
त्फलपे पक्षवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नं सामाना-
धिकरण्यमिति ज्ञानस्यैव कारणात्वे तु न कोऽपि दोषः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्वादेर्व्याप्तिरूपे यत्र
पक्षवृत्तौ धूमत्वालोकत्वयोर्विशिष्य संशयो व्यर्थविशेषणतया सा-
ध्यसम्बन्धितानवच्छेदकस्य धूमालोकान्यतरत्वं स्यैव याऽवधा-
रणं तत्रानुमयसिद्धाया अनुमितेरनुपपत्तिः । तत्र विशेषणसन्दे-
हेन धूमत्वादिरूपव्याप्तिविशिष्टस्यापि पक्षे सन्दिग्धत्वात् । धर्मि-
वृत्तौ यस्य विशेषणस्य निश्चयस्तद्विशेषणवत्स्वरूपसिद्धिरूपतद्वि-
शिष्टमात्रादव्याप्यत्वं कथमस्यापि धर्मिणि निश्चयसम्भवात् विशि-
ष्टसंशयो न सम्भवतीति धर्मिवृत्तौ विशेषणनिश्चयविघटकत-

या तत्र विशेषणसशयस्य धर्मिणि विशिष्टसशयनिर्णयकत्वादि-
त्यत आह । अयमिति । अयम् । पक्षवृत्तिः । इत्यादौ । इत्यादिस-
शयस्थले । विशिष्य । धूमत्वादिना । सन्देहेऽपि । सामा-
न्यतः । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपमामान्यधर्मपुरस्का-
रेण । अवच्छेदकरूपप्रत्यनिर्णयः । अवच्छेदकप्रकारकः पक्षे
हेतुनिधयः । सम्भवत्येति । इदं च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वं प्रविष्टमित्यभिप्रायेण । वक्ष्यमाणानतिरिक्तवृत्तिरूपावच्छे-
दकत्वम् । स्वत्वघटिततया धूमत्वालोक्त्यादिसाधारणसामान्य-
धर्मस्यासम्भवात् तन्निवेशनासङ्गते । तन्मते च धूमलोका-
न्यतरत्वादेरेषावच्छेदकतया तत्प्रकारकनिश्चयावेधानुमित्युप-
पत्तिर्दृष्ट्या ।

अवच्छिन्नसामानाधिकरण्यादेर्व्याप्तित्वेऽपि अनिप्रसङ्गकारणा-
य सामानाधिकरण्यधर्मिणावच्छेदकतपन्नसामानाधिकरण्यावच्छे-
दकतत्तत्तमप्रकारकहेतुमत्तानिश्चयस्य हेतुनयाऽन्यतरत्वादिप्रकार-
कहेतुमत्तानिश्चयोक्तस्थलऽनुमितेरुपायतयात् ।

न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवशपक्षे नीलधूमत्वा-
दिवारणाय स्वसमानाधिकरणनादशधर्मान्तराघटितत्वं यदि नि-
वेद्यते तदा धूमत्वादिघटितधूमालोकान्यतरत्वस्यावच्छेदकत्वा-
सम्भवात् कथं तत्प्रकारकज्ञानादनुमितिरेति वाच्यम् । तन्मतेऽपि
धूमत्वालोक्त्यान्यतरत्वादिशरीरेऽवच्छेदकताघटकसमवायेन
धूमत्वादेरप्रवेशात्तस्यावच्छेदकत्वसम्भवेन तत्प्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानादेवानुमित्युपपत्तेः ।

(दी०) अत्रावच्छेदकत्वं नान्यूनवृत्तित्वम्, अन्यूनान-
तिरिक्तवृत्तित्वं वा । वक्ष्यादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात्,
धूमत्वादावतिप्रसङ्गात् । किं तु अनतिरिक्तवृत्तित्वम् । तच्च यद्यपि
न तदभावदृष्टित्वम् । गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽति-
प्रसङ्गात् । न च कर्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणमामानाधिकर-
ण्याभाववद्वा सत्तायां वर्तमानत्वान्न तथा । तथा मति विशि-
ष्टसत्तात्वे प्रागुक्तदिशा च धूमत्वादावप्यातिप्रसङ्गात् ।

(गा०) अन्यूनवृत्तित्वमित्यादिपक्षयोराद्ये दोषमाह । घृह्यादा-
विति । उभयत्र तमाह । धूमत्वादाविति । अत्रापि घृह्यादौ
साध्ये इत्यनुपपत्त्यते । अप्रसङ्गादिति । तस्य घृह्यादिसामाना-
धिकरण्यन्यूनवृत्तित्वादिति भावः । सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गादिति ।
सत्तायां गुणसामानाधिकरण्याभावविरहादिति भावः । सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षमाहम्य शङ्कते । न चेति । न तथा ।
न उक्तस्थले सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गः । तथा सति । सामानाधिकरण्य-
स्याव्याप्यवृत्तिष्वे भति । प्रागुक्तदेशा । स्वावयवावच्छेदेन धूमा-
दावपि घृहिसामानाधिकरण्याभावस्त्येन । अव्यासिप्रसङ्गात् ।
गुणादिवह्यादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

(दी०) तथापि अतिरिक्ते यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणवृ-
त्तित्वं न वर्तते तत्रम् । साध्यासमानाधिकरणावृत्तित्वविशि-
ष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यकत्वम्, स्वाविशिष्टाधिकरणावृत्तिया-
वत्साध्यासमानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्ववि-
शिष्टसत्ताधिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणे क-
र्मत्वाद्दौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । कर्माद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयश्च
न कर्मादिरिति नाप्रसङ्गः । एवं च मेयत्वादेरपि केरलान्व-
यिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः ।

(गा०) अतिरिक्ते । साध्यासमानाधिकरणे । न वर्तते इत्यने-
नान्वयः । तथा च यद्धर्मविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वं साध्यासमाना-
धिकरणावृत्तीत्यर्थः । यद्धर्मवत्त्वमुपेक्ष्य यद्धर्मविशिष्टत्वस्य निवेशाद्
गुणवद् विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यग्रे स्वयमेव वक्ष्यते ।
सम्यग्धविशेषलाभाय हेतुपदम् । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुसा-
मानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषे साध्यासमानाधिकरणावृत्तित्वमादाया-
तिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यसामान्यमन्तर्भाव्य पतल्लक्षणा-
र्थमेव समासघटितैकवाक्येनाह । साध्यासमानाधिकरणेति ।

अग्रेकवृत्तेरधिकाया निवेशादितो लघुलक्षणान्तरमाह । स्व-
विशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वे लक्षणत्रयस्यैवातिप्रस-

हमुद्धरति । सत्तात्वेति । इदं वाच्यं मेयादित्यादौ धाव्यत्वादिना
मानाधिकरण्यगूढ्ये हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेनावृत्तौ मेयत्वादवृत्त्या
यतिप्रसक्ततया तस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति
दूषणस्यापि यथोक्तानतिरिक्तवृत्तित्वविश्लेषा नावकार इत्याह । एव
चेति । केवलान्वयीति । हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन किञ्चिद्वस्तुनो
ऽधिकरणे धर्तमानस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताशून्यत्वमेव केवलान्वयित्वं तेन समवायादिना द्रव्य
त्वसत्त्वादिसाध्यकस्य सयागादिना हेतोर्मैयत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्या
प्यतोपपत्तेरपि समग्र । उपपत्तिरिति । साध्यासमानाधिकरणमा-
त्रस्यैव मेयत्वादिविशिष्टासमानाधिकरणत्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु वृत्तिपत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिः, तद्गृह्य
मेयत्वादिनेति । तन्न । व्याप्तिविरहितवृत्तितया गृह्यमाणेन रूपे
ण व्याप्तिप्रहामम्भवात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) वृत्तिमत्त्वादिकमिति । वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकस
म्यग्धेन बोध्यम्, केवलस्य हेतुतावच्छेदकसम्यग्धवद्वितिसाध्य
सामानाधिकरण्यातिप्रसक्तत्वात् । आदिपक्षात् सयोगन मेयत्वा
द्यवच्छिन्नहेतुकरयल द्रव्यत्वस्य परिग्रहः । तत्र व्याप्तिरिति । त-
था च मेयत्वादेरतिप्रसक्तत्वं न क्षतिमायहतीति भावः ।

ननु धूमग्राह्येहिरियादिप्रयोगगिरहात् पञ्चम्यां प्रवृत्त्यर्थाव-
च्छेदकावच्छेदन गमकताबोधकराय व्युत्पन्नम् । गमकतावच्छेद-
कं च व्याप्यतावच्छेदकरूपम्, सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य
व्याप्तिवमते तदेव रूपं तथा, अमेदेऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावसमर्थ-
नात् । व्याप्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्राह्य व्यापकतानिरूपकताव-
च्छेदकम् । एव चोक्तस्थले मेयत्वादेर्गमकतानवच्छेदकतया मेया
दिति हेतुप्रयोगानुपपत्तिरित्यत आह । तद्ग्रहश्चेति । तद्ग्रहः । तादृ-
शावच्छेदकवृत्तिमत्त्वादिरूपव्याप्तिग्रहः । मेयत्वादिना । धर्मिताद्य
च्छेदकमेयत्वादिप्रकारणः । अनुमितिहेतुरिति शेषः । अयमाशयः ।
व्याप्यता यदि गमकतामकं पञ्चम्यस्य स्वात्तदा व्याप्यतावच्छे-
दकत्वमेव गमकतावच्छेदकत्वम्, तदेव च न, तथा सति पञ्चम्येव

हेतौ व्याप्यताबोधनादुदाहरणाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अपि तु साध्यानु-
मित्यौपयिकव्याप्तिपक्षधर्मेनाज्ञानविषयता साध्यगमकता पञ्चम्यर्थः ।
तद्वच्छेदकं च रूपं यदवच्छिन्ने धर्मिणि व्याप्यादिग्रहः तादृशं च
रूपं व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे व्यापकत्वानिरूपकताव-
च्छेदकधर्म एव । धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरणद्रव्यवानित्यादिहा-
नादनुमित्यनुत्पत्त्या तद्रूपावच्छिन्ने व्यापकसामानाधिकरण्यग्रह-
स्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमात् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्या-
प्तिपक्षे साध्यसम्बन्धितावच्छेदकवस्वानित्याकारकनिर्धर्मिताव-
च्छेदककस्यासिद्धानादनुमित्यनुत्पत्त्या मेयत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिक-
तादृशज्ञानस्याप्यनुमित्युत्पादकतया मेयत्वादेरपि वाक्यत्वादिग-
मकतावच्छेदकत्वमिति । तद्धर्मविशिष्टबोधकपदोत्तरपञ्चम्या च
तद्धर्मावच्छिन्ने निरुक्तं गमकत्वं प्रत्याख्यताम्, तद्धर्मावच्छिन्नविष-
यकव्याप्यादिप्रमाधीनानुमितिविधेयत्वरूपं गम्यत्वं वा साध्ये प्र-
त्याख्यतामित्यभ्यदेतत् ।

धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण वा व्या-
प्तिधीरनुमितिर्हेतुः ? तत्र न प्रथमः, तथा सति मेयत्वादेर्वाक्यत्वादि-
गमकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरित्याह । व्याप्तिविरहीति । गृह्यमाणेन
रूपेण । गृह्यमाणरूपावच्छेदेन । व्याप्तिग्रहासम्भवादिति । तादृशमे-
यत्वादिरूपधर्मावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्य प्रमात्मकत्वग्रहासम्भवादित्य-
र्थः । तथा च विशेषदर्शिनस्तद्रूपेण गमकतावच्छेदकत्वग्रहासम्भवेन
प्रमेयादिति हेतुवाक्यादर्थबोधानुपपत्तिरिति भावः । न द्वितीयः ।
तथा सति वह्निवादेरपि धूमाविगमकतावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।
सामानाधिकरण्येन धूमादिसम्बन्धितावच्छेदकार्त्वेन्धनमवध-
वह्निवादिप्रमासम्भवादित्याशयेनाह । अभ्ययेति ।

अधिकरणे साध्यस्य सम्बन्धविशेषानिषेधने अयमात्मा आत्ममहा-
कालान्यतरत्वादित्यावातव्याप्तिः । कालस्य कालिकसम्बन्धेन साध्य-
वत्त्वात् साधनसामानाधिकरण्यत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यनिय-
तत्वात् । एवं हेतोः सम्बन्धविशेषानिषेधे वद्विमान् धूमादित्यादी
साध्यासामानाधिकरणधूमावयववत्त्वादेः समवायादिना धूमादिमति
वृत्तेरव्याप्तिः । साध्यवति सम्बन्धसामान्येनावृत्तित्वनिषेधे द्रव्यं
सत्त्वादित्यादी वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्यवति काले वृत्तेरवृत्तेः हे-

स्वसमानाधिकरणनियमादित्यतः सम्बन्धविशेषं निवेशयति । साध्यतेति ।

(दी०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेन अवर्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वाधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् ।

(गा०) नन्वनातिप्रसक्तत्वरूपावच्छेदकत्वविवक्षणे व्यर्थविशेषणघटितनीलधूमत्वादायपि तस्यास्तत्वात्तद्वच्छिन्नस्यापि व्याप्यतया व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्याभासविरहेण नीलधूमादिति वाक्यप्रयोक्ता न निगृह्यतेत्यत आह । नीलंति ।

(दी०) नीलधूमत्वादेर्धारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणात्तादृशधर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्यापादानां धूमभागभावत्वादिसङ्ग्रहः । तदघटितत्वं च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम् ।

(गा०) धारणीयत्वे विवक्ष्येन तदधारणेऽपि न क्षतिः । तत्र हेत्याभासविरहेऽपि आधिक्येन निग्रहोपपत्तेरिति हेत्याभासे घट्यमाणं सूचितम् । न्येति । स्वप्न, अवच्छेदकत्वेनाभिमतम् । यादृशं रूपं विशिष्टमविशिष्टं वा स्वसमानाधिकरणं यत्तादृशं साध्यसम्बन्धितानतिरिक्तवृत्तिधर्मान्तरं तदघटितत्वेनेत्यर्थः । विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तिभिमिति शेषः । नीलधूमत्वादेर्धूपदिसामानाधिकरणानतिप्रसक्तत्वरूपविशेषदलवत्त्वेऽपि तस्य तथाविधधूमत्वादियदितित्वाद्धिशेषणदलेन तन्निरास इति भावः ।

स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वासत्त्वाद्धर्मान्तेति । तदर्थश्च न स्वमित्रं धूमत्वादेर्नीलधूमत्वाद्यभिन्नत्वात्, किं तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्व स्वावृत्तिविषयताश्रयत्वपर्यवसितम् । शुद्धधूमत्वपर्याप्तविषयतायाः नीलादिसहितधूमत्वादियतोतविषयताभिन्नत्वेनाशेषात् ।

सामानाधिकरण्यदप्रयोजनमाह । सामानाधिकरण्येति । धूमभागमात्रत्वादेर्धूमत्वादिरूपसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्यापि सङ्ग्रह इत्यर्थः । तत्सङ्ग्राहत्वं च धर्मिभेदे न धर्म्यमित्येति

प्रपादानुरोधेन । अवच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिः स्वसामानाधिकरण्यम्, तेन धूमत्वधूमप्रागभाधत्वयोः स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वस्वाश्रयप्रतियोगित्वाभ्यां प्रागभाधधूमयोर्वन्तमानत्वेऽपि च क्षतिः । येन सम्बन्धेन यस्य धर्मान्तरस्यावच्छेदकत्वं तेन सम्बन्धेन तदघटितत्वं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकावशुभ्यप्रतीती स्वीयावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रकारत्वपर्यवसितं विवक्षणीयम्, तेन संयोगादिना बहुपादः साध्ये न तासम्बन्धाघटिउन्नवहुपमाधयत्वप्रमाविषयत्वाभावाद्यच्छिन्नस्य तादात्म्येन व्याप्यताऽनिर्वाहः । तादृशाभावादिप्रकारकप्रतीती यद्विमतस्तादात्म्येन व्याप्यतायां संयोगादिना अवच्छेदकस्य बहुपादः संयोगादिना प्रकारकत्वा नियमात् ।

अथैतादृशविशेषणप्रपञ्चे यद्वित्यादिरूपसाध्यतावच्छेदकघटितयद्विमदन्वावृत्तिरवाधच्छिन्नस्य बहुपादिव्याप्यत्वानुपपत्तिः । तत्र चाधिकांशस्य प्रकाशकत्वाद्वैयर्थ्येन इष्टापत्तेर्योगात् । न च धर्मान्तरस्य विशेष्यविधया घटकत्वविवक्षा सम्भवति । धूमान्यान्यस्यादेर्वाप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः । सामानाधिकरण्यस्थाने व्यापकत्वं निवृद्धमिति न युज्यते । धूमालोकाभ्यन्तरस्यादेर्वाप्यतावच्छेदकत्वापातात्, तद्व्यघटकधूमत्वादेस्तदव्यापकत्वादिति । प्रथम् । एवमवच्छेदकसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मान्तरत्वेन यादृशधर्म प्रति व्यापकता अतादृशत्वस्य तादृशधर्माप्याप्तविषयतापर्याप्तपर्यवसितस्य विवक्षया प्रतीकारात् ।

घटितस्य तदविषयकप्रतीत्यविषयस्वरूपं तदभावेन तादृशप्रतीतिविषयस्वरूपस्य तदभावात्तेन निवेशोऽनघटन्यापादनुचित इत्याद्येताद । तदघटितत्वमिति ।

मिथ्यादिमतमाह । स्वरूपमन्वन्धविशेष इति ।

(दी०) स्वरूपमन्वन्धविशेष एवावच्छेदकत्वम् । अत एव न वातिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकेषां सङ्गच्छते । अन्यथाऽतिप्रसक्तेऽनतिप्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् । विरुद्धयोश्च भावाभावयोरधिकरणे एकस्वैकेन सम्बन्धेन हतिर्विरूपते, अतश्चैवावच्छेदकमेवापेक्षम् ।

(गा०) अन्यथा । अनतिप्रसक्तत्वस्य विवक्षणे । अतिप्रसक्ते । अतिप्रसक्तत्वेनोपस्थिते । अप्रसक्तत्वेन । शङ्कानास्पदत्वेन । निराकरणार्थेमात् । निराकरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं निराकुरुते । विरुद्धोश्चेति । चस्त्वर्थः । भावाभावयोरिति स्वरूपकीर्तनम् । एकस्य । एकरूपावच्छिन्नस्य । वृत्तिर्विरुद्धते इति । तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकं न तद्विरुद्धसामानाधिकरण्यावच्छेदकमिति नियम इति पर्यवसितसमुदायार्थः ।

यद्यपि धूमत्वादेर्वह्ण्यादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं विरुद्धपर्वतत्त्वपर्वतस्याभावादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवर्जनोपपन्नम्, पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवर्जनोपपन्नम् च बह्ण्यादिसामानाधिकरण्यरूपत्वादिति दर्शितनियमो न सम्भवति । तथापि तत्सामानाधिकरण्यत्वमद्विरुद्धसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नयोर्नैकाध्वच्छेदकत्वमिति नियमोपपन्नमात्रं दोषः । बह्ण्यादिसामानाधिकरण्यत्वरूपेणैव पर्वतत्वेनदभावसामानाधिकरण्यस्य धूमत्वाद्यवच्छेदकत्वात्, लक्षणे ऽपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्ननिरूपितमवच्छेदकत्वं निविष्टम् । अन्यथा द्रव्यसामानाधिकरण्यत्वादिना धूमादिसामानाधिकरण्यस्य बह्ण्याद्यवच्छिन्नतया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । अत उक्तनियमबलेन सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नानवच्छेदकत्वसिद्धेः समीहितसिद्धिः । अत इति । तत्र । तत्तद्विरुद्धसामानाधिकरण्ययोः । अवच्छेदकभेदापेक्षा । विभिन्नयोर्वाच्छिन्नत्वस्यावश्यकता । सामानाधिकरण्यस्यावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः ।

(दी०) अत एव व्यभिचारिणि साध्यतदभावमामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाबितदभावानवच्छेदकावतुमन्वन्ते न्यायाचार्याः । सत्तात्वं तु गुणाद्यभावस्यैव गुणस्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकम् । विरोधात् । अव्याप्यवृत्तेश्च फलिसंयोगादेराधिकरणे वृत्तादौ तदभावस्य संयोगेन च बह्वेरधिकरणे महानमादौ सम्प्रदायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात्, बहिर्गमि च संयोगेन वर्तमानस्य

धूमादेर्वह्नयभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्तमानत्वाच्च तद्वत्त्व-
त्वधूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः ।

(गा०) अत एव । विरुद्धसामानाधिकरण्ययोर्विमिश्रावच्छे-
द्यत्वस्यावश्यकत्वादेष । व्यभिचारिणि । सपक्षविपक्षवृत्तिहे-
तौ । विरुद्धयोः । असम्भवदेकावच्छेद्यताकयोः । उपपादनाय ।
अवच्छिद्यत्वनियमनिर्वाहाय । अवच्छेदको । यथा क्रमेणावच्छेद-
ककोटिप्रविष्टौ । अनुमन्यन्ते । स्वीकुर्वन्ति । एतावता किमाया-
तमित्यत आह । सत्तात्वं स्थिति । विरोधात् । तत्सामानाधि-
करण्यावच्छेदकत्वस्येव तदभायसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्या-
पि प्रसङ्गात्, धिनिगमकस्य दुर्लभत्वादित्याशयः । एवं च स-
त्तात्वं न गुणसामानाधिकरण्यावच्छेदकं तद्विरोधिसामानाधि-
करण्यानतिप्रसक्तत्वात् इत्यनुमानेनानवच्छेदकत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या, ता-
दृशानुमाने च दर्शितप्रतिपन्दिरेव विपक्षबाधिका । उक्तनिय-
मे भावत्वाभावत्वमेव विवक्ष्यतां किं विरुद्धत्वनिवेशेनेत्याकाङ्क्षायां
तत्प्रयोजनमाह । अव्याप्यवृत्तेऽप्येति । कपिसंयोगादेरधिकरणं त-
दभायस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वादितद्वृक्षत्वत्वाद्न साध्यसामानाधिक-
रण्यावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । विरुद्धत्वं तदनधिकरणवृत्तित्व-
विशिष्टत्वम् । तादृशश्च विरोधः कपिसंयोगाभावाद्वा कपिसंयोगाव-
गुणाद्वा, अतस्तादृशविरोधविशिष्टतदभावाधिकरणगुणाद्वृत्ति-
त्ववर्त्या सत्तायां संयोगसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं न सत्तात्वं
विरोधादिति नातिप्रसङ्गः । अथ वा संयोगतदभावयोरविरोधेऽपि,
द्रव्यत्वाद्यभावस्य संयोगविरुद्धतया सत्तात्वस्य संयोगसामानाधि-
करण्यावच्छेदकत्वे द्रव्यत्वाद्यभावसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
त्वस्यापि प्रसक्त्योक्तविरोधेन तदुभयसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
त्वासम्भवाच्च कस्यापि सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं तदिति
नातिप्रसङ्गः ।

द्रव्ये संयोगाद्यभावस्याव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्त्यभायमन्त-
र्भाव्याप्यव्याप्तिगारणसम्भवाद्विरोधनिवेशस्य प्रयोजनान्तरमाह ।
संयोगेन चेति । तदभावस्य । वृक्षभावस्य । सत्त्वेनाविरुद्धत्वाद्
धूमत्वोदनावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । तत्सम्बन्धेन तद्वति वृत्ते-

स्तत्सम्बन्धेन तद्वच्चविरोध्यधिकरणवृत्तित्वेनैव समं विरोधित्वाद्बहुवचनसमाधिवृत्तिधूमनिष्ठवृद्धिसंयोगेवृत्तित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नत्वाविरोध इत्यर्थः ।

एकेन सम्बन्धेनेत्यस्य प्रयोजनमाह । बहिमिति च संयोगेनेति । संयोगेनावर्तमानत्वात् । विरुद्धस्य संयुक्तत्वस्यासत्त्वान् । तत्र समेयतत्त्वस्य च विरुद्धत्वादिति शेषः । यत्रापि धूमत्वादेनं बहिमसंयुक्तत्ववच्छेदकत्वाविरोध इत्यन्वयः ।

तन्मेव साध्यानधिकरणवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारस्य हेत्याभासतानुपपत्तिप्राप्त्याभावाद्यनवगाहित्वेन सञ्ज्ञानस्येदृशव्याप्तिज्ञानाविरोधत्वादित्यन आह । व्यभिचारधीरिति ।

(दी०) व्यभिचारधीरप्येतद्व्याप्तिवृद्धौ विरोधिन्येव । तद्धर्मविशिष्टस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन साध्याधिकरणवृत्तिन्वग्रहायोगात् । अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्तिधर्मस्य साध्यमानानाधिकरणानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः । तद्वारेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारान्तरधीस्तु परम्परयेति ।

(ना०) व्यभिचार्योः । साध्यानधिकरणवृत्तित्वधीः । प्रहायोगात् । प्रहानुत्पत्तेरानुमधिकत्वात् । यद्धर्मविशिष्टस्य तदनधिकरणवृत्तित्वं तत्त्वस्य तद्वद्वृत्तितावच्छेदकत्वाविरुद्धत्वेन विरोधविरोधादिति भावः । वस्तुनो विरुद्धस्यापि विरुद्धत्वानवगाहिधियोऽविरोधित्वादाह । अस्तु वेति । हेतुवृत्तिधर्मस्य । हेतुतावच्छेदकतया अभिमतस्य । व्यभिचारः । व्यभिचाररूपहेत्वाभासः । सधर्मितावच्छेदक एवावच्छेदकत्वग्रहो हेतुरित्याशयेनेदम् ।

ननु तथाप्यनुमितिजनकज्ञाने व्यभिचारान्तरधियोऽनुमवसिद्धं विरोधित्वं भवेत्तैवेत्यत आह । तद्वारेवेति । तद्वीः । हेतुवृत्तिधर्मो तादृशानवच्छेदकत्वरूपव्यभिचार्योः । परम्परया । उक्तव्यभिचार्यद्वारा ।

एतन्मते नालधूमत्वादिवारणाय विशेषणान्तरमपि न प्रवेशयमित्याह । नीलेति ।

(दी०) नीलधूमत्वादिकं तु गौरवान्नातच्छेदकम् । एवं च लघुघटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः, न तु तत्तद्व्यतिरेकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकम् । तेन च गुरुणा ऽपि रूपेण व्याप्तिग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे षाऽनुयोगः प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामपि समानः

(गा०) गौरवात् । सम्भवद्वच्छेदकताकधूमत्वाद्यपेक्षया गुरुशरीरत्वात् । अवच्छेदकम् । बहुषादिसामानाधिकरण्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्धमकावच्छेदकत्ववत् ।

नन्वेवं तादृशधर्मान्तराघटितघटत्वादिसमनियतकम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नस्यापि व्याप्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह । एव चेति ।

ननु द्रव्यधान् कम्बुग्रीवादिमत इत्यादौ घटत्वादेर्व्याप्तित्वेऽपि सामानाधिकरण्ये इव तद्वच्छेदकघटत्वादिरूपव्याप्तावपि गौरवेण कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरनवच्छेदकतया तद्वच्छेदेन व्याप्तिग्रहानुपपत्तिः, तथा च सति तस्य गमकतामवच्छेदकतया तद्विशिष्टबोधकपदेन हेतूपन्यासानुपपत्तिश्च । न च तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्याप्यवच्छेदकतयैवोभयोपत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति नीलधूमत्वादेरपि अवच्छेदकधूमत्वादिरूपव्याप्यनतिरिक्तवृत्तितया नीलधूमत्वाद्यवच्छेदेनापि व्याप्तिग्रहसम्भवा नीलधूमत्वादेरपि प्रयुज्येतेत्यत आह । तेन चेति । अनुयोगः । कथन्ता । प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनाम् । धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तिवादिनाम् । समान इति । तन्मतेऽपि नीलधूमादित्यादिप्रयोगवाराण्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वग्रहविषयताया एव गमकतावच्छेदकतानिर्वाहकत्वस्योपेतत्वादिति भावः । तथा प्रयोगोऽपि नेष्यते एव यदुपस्थितिनियता स्वस्योपस्थितिस्तदपेक्षया गौरवमेव व्याप्याद्यवच्छेदकत्वविरोधीति समाधानमपि नृप्यमेवेति द्रष्टव्यम् ।

व्यक्तियानुव्यक्तगौरवेण रूपत्वरसत्वादीनां द्रव्यत्वादिसाप्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमेव न स्यादित्यशङ्कापक्षमाह । एवमिति ।

(दी०) एवं द्रव्यं रूपात् रमादित्यादौ सन्नल्लगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वैकल्यावच्छेदकत्वमन्वये बहुनां रूपादीनां न तच्चम् । विरुद्धधर्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः ? कथं वा द्रव्यत्वाद्वा माध्वे हेतुत्वेन विशिष्य रूपादेः प्रयोगः ? तथा परामर्शाद्वा अनुमितिरिति विभावनीयम् ।

(गा०) द्रव्यादीति । अन्यद्रव्यादीत्यर्थः । मादिपदात् कर्मद्रव्यत्वादिपरिग्रहः । द्रव्यसमवेतत्वञ्च कर्मत्वादिवारणाय द्रव्यपदम् । अत्र कल्पेऽस्वरसं प्रकाशयति । विरुद्धधर्मद्वयेति । कथं विरोधः । किममाणको विरोधः । विशिष्य । रूपत्वादिविशिष्टबोधकपदेन । तथा परामर्शात् । विशिष्य रूपादिमत्तापराधशात् । अनुमितिरिति । कथमित्यनुपपद्यते ।

न च प्रकारान्तरव्याप्तिव्यादिनामप्ययमनुयोगः समान इति प्रागेष्टोक्तमिति वाच्यम् । व्याप्यन्तरवादिमते पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभूतधर्मे नद्वच्छेदकत्वमानस्यानपेक्षितत्वात्, नीलधूमादिते प्रयोक्तुरविकर्तृत्वमिति निप्रदात् । एतन्मते सन्मार्गानुसरणे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य लघुत्वेऽपि सविधादतया निवेशनानौचित्यात् ।

न च कारणत्वादेरिवाऽऽधेयत्वादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं प्रतीतिसिद्धतया दुरपह्वमिति वाच्यम् । घटिमति धूम इति प्रतीत्या धूमन्वे घटिमामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वावगाहनवत् धूमवानि घटिरिति प्रतीत्यानिप्रसक्ते ऽपि घटिन्वे धूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमानस्याविशेषेण सिद्धेरित्यमिप्रायः ।

सार्वभौममतमाह । अपरेत्यिति ।

(दी०) अपरे तु यद्वर्गविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणत्वाया अवच्छेदकं स धर्मो व्याप्तिः । अन्यस्तु धूमस्य धूमवत्, धूमत्वम्, धूमवत्त्वं वेहेस्तु घटिपतस्त्वित्यादिप्रकारेण

व्याख्येयः । अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः । वि-
रुद्धिकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेशाधिकर-
णतायां तदसम्भवात्, तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणत्वयोर्मिथो-
ऽवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात् । नाप्यन्यून-
वृत्तिकत्वम् । न्यूनवृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्तेः । किं त्वनति-
रिक्तवृत्तित्वम्, स्वान्यूनवृत्तितत्त्वत्वमिति यावत् । अतो न
केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं स्व-
व्यापकसाध्यसम्बन्धित्वपर्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते ।
तच्च ग्रन्थकार एवाग्रे विवेचयिष्यते इत्याहुः ।

(गा०) यद्धर्मविशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादिवादी सत्तात्वा-
विविशिष्टसत्ताधिकरणत्वं गुणादावृत्तिप्रसक्तत्वेन न साध्याधि-
करणतावच्छेदकमिति नातिप्रसङ्ग इति । एतत्कारणं स्रष्टितिरुक्तिः,
कं धूमस्य वह्निसम्बन्ध इत्यादिमूलधिराद्यमवच्छेदकत्वमानय-
व्येवोद्धरति । ग्रन्थसिध्यति । विरुद्धति । एकस्मिन्नेव गृहा-
दी प्राचीप्रतीक्यवच्छेदेन वर्तमानस्य व्यक्तिद्वयस्य एकस्मिन्नेव
घटादीं स्थित्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नग्रन्थतत्त्वानुभावादेव एकस्मिन्
साध्ये हेतुभूतस्यापरस्योत्पत्त्यर्थः । न्यूनदेशकालोक्त । घटादौ सा-
ध्ये धूमादौत्पत्त्यर्थः । तदनन्मवात् । तादृशावच्छेदकत्वासम्भ-
वात् । तत्र तदप्राप्यादिति भावः । तुल्यवृत्तिकति । तैद्रूपत-
द्रसादीत्यर्थः । नियन्तुमशक्यत्वादिति । तथा च विनिगमना-
धिरहेन द्वयोरंश परस्परावच्छेदकत्वेन अन्योन्याध्यायादुभयोरपेक्षान-
वच्छेदकत्वमिति भावः । एवं च लक्षणेऽसम्भव इति द्रष्ट-
व्यम् । केवलान्वयिसाध्यकं साध्याधिकरणतादात्म्यावृत्तिवत्त्वन-
दनतिरिक्तवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सन्दर्भात् । स्वान्यूनप्रतीति । स्व-
व्यापकसाध्याधिकरणताकत्वमित्यर्थः । अन्यत्रानतिप्रयोजनकाधि-
करणताद्वयप्रवेशेन गौरवम्, तत्परित्यागे च प्राथमिकसिद्धान्तल-
क्षणाभेद इत्यत आह । अत्र चेति । अग्रे । उक्तव्याप्तिव्यादी ।
अत्रादृशरस्यमस्वरसबीजम् ।

(दी०) उपाधिनेति । विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशे-
नेति यावत् । बद्धावाद्देश्यनप्रभववद्वित्वेन रासभाद्देश्यनादौ च
तथाविधवद्विविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविध-
बहेरप्यनुप्रवेशात् । रासभत्वादिकं तु निविशते न वेत्यन्यदेतत् ।

(गा०) ननु सोपाधिहेतावृत्तिना उपाधिना तन्निष्ठसाध्यसम्बन्धि-
ताया अवच्छेदासम्भवादुपाधिनेत्यसङ्गमत्त आह । विशेषणनेति ।
अवच्छेदकविशेषणतापन्नेत्यर्थः । तथा चावच्छेदकविशेषणता-
मापन्नीम्यावच्छेदकत्वे एवावच्छेद्यसामानाधिकरण्यं तन्त्रमिति
उपाधिर्निशिष्टावाच्छिद्यसाध्यतावच्छेदकादिना साध्यसम्बन्धे ऽव-
च्छिद्यमाने ऽवच्छेदकविशेषणकोटिप्रविष्टतया साधनादृष्टेरप्यु-
पाधेरवच्छेदकस्य दुरपगामिति भावः ।

ननु धूमवान् बहेरित्यादाराद्देश्यनप्रभववद्वित्वं सामानाधिकर-
ण्यवच्छेदकं तच्चाद्देश्यनप्रभववद्विविशिष्टवद्वित्वं तत्र च द्विशिष्ट-
घटकतयाद्देश्यनप्रभववद्वे प्रवशा न तु विशेषणतयत्यन आह । उ-
पाध्यनुप्रवेशेनेति । उपाधिघटितधर्मेणेत्यर्थः । विशेषणवत् सम्ब-
न्धस्यापि घटकत्वात् दोष इति भावः । सम्बन्धावधया विशे-
षणाविधया च घटकत्व स्थलमेवेन दर्शयति । बद्धाविति ।
ननु वद्विहेतुकं यथा साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकघटकत्व न
तथा रासभाद्देश्यनहेतुकं इत्यत आह । रासभत्वादीति । अन्यदेत-
दिति । तदनिवेशऽप्युपाध्यनुप्रवेशस्याक्षतराद् उपाध्यनुप्रवेशेन
साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकताया अतिवक्षणादिति भावः ।

सोपाधी तु उपाधिनेत्यत्रैवकारण्येन नियमपरतया केषां-
चिद्व्यक्त्यान् नियमासम्भवेन दूषयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र चेदं स्मरत् निःश्रेहं वा सार्शदित्यत्र वि-
नाप्युपाधिप्रवेशं शीतन्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासमानाधिक-
रणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन विशे-
षणीम्य वा शीतान्यस्यर्शत्वेन सोपाधिना स्वत एव सार्शं सा-
ध्यमसम्बन्धोऽवच्छिद्यने इत्युपाधिर्नैवेति नियमे न तात्पर्यम् ।

परं तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे ।

(गा०) नियमे न नात्पर्यमित्यभिप्रेत्यान्वयः । स्नेहवत् स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशेन साध्यासमानाधिकरणतया स्वयमनुपाधिना शीतत्वेन केवलत्वेन स्पर्शे साध्यसम्बन्धोऽप्रच्छिद्यते इत्यन्वयः । सर्वत्र शीतपदं शीतस्पर्शपरम् । केवलम् । किञ्चिदवच्छेदकविशेषणतानापक्षेन । एतन्न उपाधिपदस्योपाधिघटितपरत्फलभ्ये सोपाधिनिष्ठसाध्यसम्बन्धितायां उपाधिघटितधर्म एव स्वतोऽवच्छेदक इति नियमे तस्य पदस्य यथाश्रुताधर्परत्फलभ्ये तादृशसाध्यसम्बन्धोऽनुपाधिरेव स्वतोऽवच्छेदक इति नियमे च व्यभिचारो दर्शितः । अवच्छिद्यते इत्यस्य विशेषणतयाऽवच्छेदकत्वपरतालभ्ये उपाधिभिन्नस्य तदघटितस्य च तादृशावच्छेदकत्वाभावनियमे व्यभिचारं दर्शयति । निःस्नेहमित्यादिना । निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं साधनव्यापकतया स्वयमनुपाधिना शीतान्यत्वेन विशेषणीभूय स्पर्शे साध्यसम्बन्धोऽप्रच्छिद्यते इत्यन्वयः । विशेषणीभूय । अवच्छेदकीभूते स्पर्शत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणीभूय । व्यभिचारः पदोद्देशनियमे प्रकृतानुपयोगोऽपि योष्यः । विशेषणतापक्षेनैवेति पूरणलभ्ये उपाधेः स्वतोऽनवच्छेदकत्वनियमे व्यभिचारं दर्शयति । शीतान्यस्पर्शत्वेन चेति । अस्य च शुद्धानिःस्नेहत्वाव्यापकत्वेऽपि पक्षधर्मजलोष्णस्पर्शान्यतरत्वाप्रच्छिन्नसाध्यव्यापकतयापाधित्वम् । अत्रापि नियमे प्रकृतानुपयोगो द्रष्टव्यः ।

ननु नियमस्यानाभिमतत्वे प्रकृतानुपयोगितेत्याशङ्कां परिहरति । परं त्रिति । अनवच्छेदकतामात्रे इति । यद्व्यादिपदस्य साध्यादिसामान्यपरतया पूर्वोक्तस्य साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्य सोपाधी तुकारेण व्यवच्छेदादिति मायः ।

उपाधिपदस्य साधनतावच्छेदकानिर्दिष्टपरतया तुकारस्य संवकारार्थतया उपाधिनैवेति नियमपरत्वंमपि मन्मवतीत्यपि कंचित् ।

इति अनुमानगादाधर्यो विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ॥

(१५) शिषस्तोत्रपत्नी । इत्येतदेवविरचितम् ।

श्रीभेमराजविरचितम् चिसमेता (वेदान्तः) १

(१६) मीमांस बातप्रकाशः । जैमिनीयब्रह्मसंहिता-
ऽध्यायार्थसंग्रहः । श्रीमट्टनायकात्मज
महाशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) मकरपञ्चिका प्रभाकरपदातुसुरि-मी-
मांसदर्शनम् । महाभद्रोपाध्यायश्रीशालि-
कनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करपट्टकृतो
मीमांसासंस्मरणसंग्रहः सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अबैतानिहिसिद्धान्तसारः । पण्डितनर-
श्रीसदानन्ददासनशीतलकृतं पाषाण-
मस्तककृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रोतसूत्रम् । महाभद्रोपाध्याय
श्रीकर्णधार्यविरचितम् भाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविर-
चितं संपूर्णम् (वेदान्तः) ३

(२१) श्रीहर्षनशीत ब्रह्मसूत्रसंग्रहः । आ-
नन्दपुरीविरचितम् । खण्डनफादिकवि-
भजनपाषाण व्याख्यया विद्यासागरीति
मसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १३

(२२) अष्टपातचन्द्रिका श्रीमट्टममविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीमहासूत्र-नालज्योतिनीव्याख्य-
याऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्ति मतोचिका श्रीभजनाथ-
मट्टकृता (वेदान्तः) ... ३

(२५) ब्रह्मसूत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकाशीशङ्कर-
सिद्धान्तवर्गीशविरचितानि अनुमानना-
महोदया प्रत्यक्षानुमानादौधर्मी प्रत्य-
क्षानुमानमाधुन्यां व्युत्पत्तिवादस्य शक्ति-
वादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशो
काया बुभुक्षामात्रेण ब्रह्मसूत्राणि ३

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, वैतथैतदर्शनम् । श्रीनन्दरभ-
हरचितं भिन्नतमेतुकाऽभिधृतीकासहितं
श्रीदेवाचार्यश्रीतीर्थसिद्धान्तब्रह्मसूत्रम् २

(२७) ब्रह्मदर्शनसमुच्चयः । बौद्धन्यायिका-
पिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंग्रहः ।
महोदयः ब्रह्मसूत्रिका सहितः । इतिभद्र-
मूरिकृतः । ... १

(२८) ब्रह्मसूत्रसंग्रहः प्रकाशनाख्यविरचितः

प्रथमस्तोत्रपत्रम् ... १

(२९) अनुमानचिन्तामणिष्यः खयायाः शिरोम-
णिकृतदीपिका आगदीशीटीका । १९

(३०) श्रीमिश्रेदयः । महाभद्रोपाध्यायश्रीमिश्र-
मिश्रविरचितं परिभाषा-संस्कारपत्रा-
शामकः । सावित्रीदीपकम् ... १९

(३१) श्रीरामचन्द्रः । महाभद्रोपाध्यायश्री-
मिश्रमिश्रविरचितं आद्वैतिकाकाशः ६

(३२) स्मृतिमार्गोद्धारः, विद्वत्विश्वम्भरविपा-
ठिसक लेखः । ... २

(३३) वेदान्ततन्त्रमञ्जरी । श्रीमन्नानुसूतो-
त्तमाचार्यकृता । ... १

(३४) मर्यादनाकारः । गोस्वामिप्रीतुहरी-
चमर्जयद्वाराविरचितः ... १

(३५) वेदान्तपरिभाषातत्त्वोपनाम ब्रह्ममीमांसा-
भाष्य श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
नारायणतीर्थविरचितं योगसिद्धांतचन्द्रि-
कासमाख्यया व्याख्यया संवितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनमञ्जरी परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
श्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृत-
कर्पिण्डमस्यव्याख्ययासंवितम् । ४

(३८) विश्वनाथः । कौशः । विद्वत्श्रीम-
हेश्वरसूत्रविरचितः । ... १

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीपञ्चनाथार्थविनिर्दिता
श्रीमहाभक्तव्याख्या गोस्वामीप्रीतिवृत्त-
नाथदीक्षितविरचितानिपणीसहिता । श्रीम-
हाभक्तदर्शनमञ्जरीमरण श्रीसुबो-
धिनीपण्यो-प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री
पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचितः १

(४०) श्रीमिश्रेदयः । महाभद्रोपाध्यायश्रीमि-
श्रमिश्रविरचितं पूजाप्रकाशः । ... ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिशिद्धा-
न्तप्रवामकः । श्रीब्रह्मचार्यनमोजि-
मिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली
श्रीपुरुषोत्तमभगवद् शर्मकृता अध्यात्म
सुधातरङ्गिण्याय टीकया सहितः । ३

(४२) स्वानुवाददर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राज-
काचार्यनारायणभगवन्निष्यमाध्यायमविर-
चितः । स्वकृतटीकाविभूषितम् । २

- (२१) यश्चक्रसृष्टे । न तन्महोत्तमाख्यया-
ख्यासमतकृतमित्तारासेति । अ-
वहाताभ्यायः ११

(२४) मादाधरी । श्रीगदाधरपट्टाचार्यविरच-
र्तितम् । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित-
तत्त्वविज्ञानमण्या श्रीधुनंधार्तिकशिरो-
मणिविरचितदीप्तिष्वाम गार्ग्याना । ९

(२५) शास्त्रदीपिका । श्री पार्थसारथिमिश्र विरचि-
ता । रामकृष्णविरचितमुक्तिसौहमपुराणा-
ख्यस्याख्यया साहिता तर्करदः । ९

(२६) वैद्यकरणमेदान्तलघुप्रकाशा महाभो-
वाध्याय-श्रीयोगेश्वर-विरचिता ।
श्रीमद्बुद्धदेवचर्य-आत्ममहटाभ्यां विर-
चितकुञ्जिकस्तोत्रादिप्रकाश्यसहितम् । ११

(२७) व्याकरणमिदानीमुपनिधी ।
पर्यन्तोप विवेकचरणविरचितम् । ८

(२८) विरचितेदम् । लक्षणप्रकाशः । महाभो-
वाध्याय-श्रीमिश्रमित्रविरचितः । ९

(२९) बृहदारण्यककार्त्तिकसाह श्रीगोविन्दराय
विरचितम् । महेन्द्रचरणीकृतप्रलयसूत्रं
महाख्यया टीकयसमतकृतम् । ८

(३०) विरचितेदम् । राजनीतिप्रकाशः । महा-
महोपाध्यायश्रीमिश्रमित्रविरचितः । ९

(३१) पूर्वमीमांसा अधिकारणकौमुदी । श्रीम-
होपाध्याय वी० रामकृष्णमहटाचार्य-
विरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्व-
कं टिप्पण्या परिकृतम् । १

(३२) प्रसन्नवादभाष्यटीकासमदः । तत्र क-
ण्ठदरद्वयम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् । २

(३३) क्रमदीपिका । श्रीम-महोपाध्याय
कार्त्तिकेश्वरमहटावरचिता । विद्या-
विनोदश्रीमोक्षिन्दभट्टाचार्यकृत विद्यापिन १

(३४) वीरमित्रोदयः । तीर्थप्रकाश । महा-
महोपाध्याय श्रीमिश्रमित्रविरचितः । ९

(३५) सांख्यमेतदम् । तत्र सांख्यनवविशेषणम्
अधिमानद (भेदेद) विरचितम् ।
सांख्यतन्त्रवाधाधैर्यदीपनम् भाष्यमिच्छ-
विरचितम् । समामस्तुभ्यख्या सर्वो-
पकारिणी च । १

(३६) न्यायतरुमुद्रि । श्रीमहेन्द्रनाथ श्रीदे-
वान्ताधर्षणमहिता । श्रीमिश्रसाधार्यविर-
चित न्यायमारसमाख्यया टीकयायुक्ता । १३

